



This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

OL 45730.3



HARVARD
COLLEGE
LIBRARY



OL 75 1552



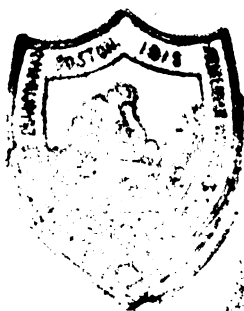
HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

OL 45730.3



**HARVARD
COLLEGE
LIBRARY**





ՀԱՄԱՐՈՏ

ՊԵՏԱՌԱԲԻՒՆՆԵՐ

ՀԻՆԵՒՆՈՐԱԶԳԱՅ

ՀԱՄԱՌՕՏ

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐԱԶԳԱՑ

ՀԱՐԱԳՐԵԱՑ

Հ. ԱՄԲՐՈՍԻՈՍ ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ

Ի ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒՅԷՆ



Ի ՎԵՆԵՏԻՆ

Ի ՎԱՆՍ ՍՐԲՈՑՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

1851

OL 45730.3

✓

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐ ՊԵՏՄՈՒԹԵԱՆ

Եւրոպայի աշխարհագրական Վիճակ 1454ին :

Սասանդնուպօլսոյ առնուելէն ետքը, 1454ին, Եւրոպայի մէջ երեսուն գլխաւոր տէրութիւն կար, որ ասոնք էին :

Ա. ԱՆԳԴԻԱ. — Անգղիոյ Թագաւորութիւնը Մեծին Բրիտանիոյ հարաւային մասն էր. Թուրք գետէն ինչուան Սոլուէի ծոցը դէպ 'ի հիւսիս, այսինքն Բուն Անգղիա ու կալէսի կամ Ուէլսի իշխանութիւնը, որ անոր հետ միացեր էր 1283ին. Իռլանտա, որ առնուեր էր 1172ին. Էնկըլսի ու կեռնսի և ուրիշ կղզիները. Գաղղիոյ ծովեզերքն ու Քալէ քաղաքը՝ քովի երկիրներովը :

Բ. ՍԿՈՎՏԻԱ. — Աս Թագաւորութիւնը Մեծին Բրիտանիոյ բոլոր հիւսիսային կողմը բռնած էր. անկէջ 'ի զատ Մէն կղզին ու հերթիգեան կղզիները. բայց Թագաւորին իշխանութիւնը Սկոտլոյ մէջտեղուանքը, այսինքն գաշտային

կողմերը աւելի ճանչցուած էր . իսկ հիւսիսային լեռնոտ կողմերը այլևայլ լեռնցի ցեղերու ձեռք էին . հարաւային կողմերն ալ որ Անգղիացւոց սահմանակից էին , թէ Անգղիացի և թէ Սկոթլանդի ինքնագլուխ ցեղեր կը բնակէին : Հերթի դեանց մէջ ալ մասնաւոր իշխանութիւն մը կար Ռոս կոմսին ձեռքը , որ իշխան իշխան կ'ըսուէր :

Գ . ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ՏՅՆԻՄԱՐՔԱՅԻ ԵՒ ՆՈՐ ՎԵԿՈՅ . — Ասոր ձեռքն էր Եռութլանտի հիւսիսային մասը , շատ մը կղզիներ , իրեք մեծամեծ գաւառներ . Նորվեկիա և անոր քովի կղզիները՝ որ էին Որկագեանք , Շէթլէնա , Ֆերէօր և Իսլանտա : Նորվեկիան Տանիմարքայի հետ միացեր էր Քալմարի դաշնագրութեամբ 1397ին :

Դ . ՇՈՒԷՏ . — Աս թագաւորութեան երկիրներն էին Կոթիա , Բուէն Շուէտ , Նոուլանս , Լափոնիոյ մէկ մասը , Ֆինլանդիա , Ալանդ (կամ Օլանտ) կղզիները և Էօլանտ կղզին : Լափոնիա կ'ըսուէր Շուէտին բոլոր հիւսիսային կողմը՝ Թոուէնցի գետին արեւելեան գին :

Ե . ԲՈՒՍՅԱՅԱՆ . — Ռուսաց տէրութիւնը , որ երեքտասաներորդ դարուն մէջ Թաթարաց ձեռքը ընկած էր , Կոստանդնուպօլսոյ առման ժամանակը տասը տէրութիւն բաժնուած էր , որոնց գլուխ կը սեպուէր Մոսքուայի մեծ դուքսը . թէպէտ ետքը մէկալ տէրութեանց իշխաններն ալ սկսան իրենք զիրենք Մեծ Դուքս կամ Մեծ Իշխան անուանել :

Զ . ՄՈՂՈՒԷՏ ԵՐՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ . — Ասոնք հինգ հատ էին , այսինքն Նոդայ թաթարաց խանութիւնը , որ Ազախու ծովուն ու Սեւ ծովուն հիւ-

սիսային եզերքը տիրած էր . խրիմի խանութիւնը՝ խրիմ թերակղզւոյն մէջ . Լժտերխանի խանութիւնը՝ Վոլկա և Տոն գետերուն ու կովկաս լեռանց մէջտեղը . Գըփչագի խանութիւնը՝ Վոլկայի և Ուրալի մէջտեղը . խաղանի խանութիւնը՝ Գըփչագի հիւսիսային կողմը :

Է . ՄԱՃԱՌՍՏԱՆ . — Աս թագաւորութեան մասն էին 1453ին Բուռն Մաճառաստան , Թրանսիլվանիա կամ Առտեալ , Ալաւոնիա , Եւ խռուութի երկրին մէկ մասը . անկէջ 'ի զատ Վալաքիոյ ու Մոլտաւիոյ վրայ ալ Մաճառները իշխանութիւն մը ունէին :

Ը . ԼԵՀԱՍՏԱՆ . — Լիթուանիոյ մեծ դքսութիւնը Լեհաստանին հետ միանալէն ետքը 1386ին , սա թագաւորութեան սահմաններն էին հիւսիսէն Տունա գետը , հարաւէն Քրափպք կամ Կարպաթեան լեռները , արեւմուտքէն Գերմանիան , արեւելքէն Տոնեց և Ոքա գետերը :

Թ . ԲՐՈՒՍԻԱ ԵՒ ԼԻՎՈՆԻԱ . — Աս երկու երկիրները երկու զինուորական ասպետաց կարգերուն ձեռքն էին , այսինքն Տեւտոնեանց ու Սուսերակրաց , որ 1238ին մէկ կարգ եղան , ու միայն լեզուով կը տարբերէին իրարմէ , այսինքն Պրուչի լեզուով ու Լիվոնիայի լեզուով : Ասոնց ձեռքն էր Պալթիկ ծովուն բոլոր եզերքը՝ Ֆինլանտիոյ ծոցէն ինչուան Օտէր գետին բերանը . բայց 1453ին իրենց գաւառներուն քանի մը կտորները Լեհաստանին հետ միացան :

Ժ . ՊՈԶԵՄԻԱ . — Աս թագաւորութեան մասն էին 1453ին Պոհեմիայէն ու Մորաւիայէն զտանաւ ան գաւառները որ 1350ին անոնց հետ միա-

ցան, այսինքն հիւսիսային կողմը Լուսացիա, հիւսիսային արեւելեան կողմն ալ Վերին ու Ստորին Էլեզիա :

ԺԱ. ԳԵՐԾԱՆԻՍ. — Գերմանական կայսերութիւնը Պալթիկ ծովէն ինչուան Ալպեան լեռները կը տարածուէր, ու Բոլն Գերմանիայէն զատ՝ Լուենի և Արելատայ հին թագաւորութեանց քանի մը կտորներն ալ անոր մասն էին . Գերմանիոյ գլխաւոր տէրութիւններն էին Աւտորիա, որ Փրեգերիկոս Գ. կայսեր ձեռքովը արշիդքսութիւն ձեացեր էր . Հռենոսի պալատին ու թիւնը՝ Վերին Պաւերայի հետ . Պաւերայի դքսութիւնը, Վիրթէմպերկի կոմսութիւնը, Պասենի մարկրաւութիւնը, Սաքսոնիոյ դքսութիւնը, Հէսսի լանտկրաւութիւնը, Փոմերանիոյ դքսութիւնը, Մէքլենպուրկի դքսութիւնը և Պրունսվիքի դքսութիւնը :

ԺԲ. ՏԵՒՏՈՆԵՐՆ ԴԱՀՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ. — Աս դաշնակցութիւնը, որ 1241ին ձեացեր էր, չորեք տասաներորդ դարուն մէջ սկսաւ շատ մեծնալ, մանաւանդ ծովային վաճառականութեամբ, և մէջը շատ մը վաճառաշահ քաղաքներ կային, Էմքոյ գետին բերնէն ինչուան Լիվոնիա . ասոնք չորս չրջանակ կամ գաւառ բաժնուած էին, այսինքն Լուպէք, Կոլոնիա (Քոլոնիա), Պրունսվիք ու Տանցիկ : Չորեքտասաներորդ դարուն վերջերը, և հնգետասաներորդին մէջտեղուանքը աս դաշնակցութիւնը շատ ծաղկած էր, ու գրեթէ ութսուն քաղաք կար մէջը :

ԺԳ. ԶՈՒՆԵՐԻ ԵՒ ԿՐԻՃԻՈՒՆ. — Աս երկու դաշնակցութիւնները Գերմանիոյ կայսերութե-

նէն բաժնուած ու առանձին տէրութիւն եղած էին : Զուգեբրի կամ Հելուետեան դաշնակցութիւն ըստածը 1483ին ութը գաւառ բաժնուած էր , այսինքն Շուից , Ուրի , Ունթերվալտեն , Լիւցէռն կամ Լուչէռնա , Յուրիք , Սարիս , Յուկ և Պէռն կամ Պէռնա :

ԺԴ . ԳԱՆՆԱՅ . — Աս թագաւորութիւնը իր չորս գին շատ նահանգներ ու գաւառներ ունէր՝ որ մէյմէկ ինքնագլուխ նախարարութիւններու կը նմանէին ու քիչ բանի մէջ կը հնազանդէին թագաւորին . միայն երկրին մէջտեղը Պուրպոնի ցեղէն եկած թագաւորներուն ձեռքն էր . բայց Լուգովիկոս ԺԱ քիչ ատենէն Գաղղիոյ թագաւորին երկիրը շատ ընդարձակեց :

ԺԵ . ՆԱԻՍԱՐԱՅԻ ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆԸ . — Աս թագաւորութեան սահման էին հիւսիսէն Պիրենեան լեռները , հարաւէն Եբրոս կամ Էպրոյ գետը :

ԺԶ . ԱՐԱԿՈՆԻ ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆԸ . — Աս թագաւորութեան երկիրներն էին Սպանիոյ մէջ Արակոն ու Քաթալոնիա գաւառները . անոնցմէ զատ Բաղէարեան կղզիները , Սիկիլիա , Սարտենիա , ու Նէապոլսոյ թագաւորութիւնը :

ԺԷ . ՔԱՍՔԱԼԻՈՅ ՈՒ ԼԷՈՆԻ ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆԸ . — Աս թագաւորութիւնը որ Սպանիոյ քրիստոնեայ տէրութեանց մէջ երկար ատեն առաջին եղած էր , Քորտովայի ամիրապետութեան կործանելէն ետքը շատ ընդարձակեր էր գէպ 'ի հարաւային կողմերը :

ԺԸ . ԿՐԱՆԱՏԱՅԻ ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆԸ . — Կրանաւայի թագաւորութիւնը մահմետականաց ձեռքն

էր, որ Քասթիլիոյ ու Արաղոնի թագաւորներէն պաշարուած և Սպանիոյ արեւելեան հարաւային կողմը քաշուած՝ իրենք զիրենք քիչ մը ստեն ալ հազիւ պաշտպանեցին քրիստոնէից դէմ:

Եթ. ՓՈՐԹՈԿԱԼ. — Երեքտասաներորդ դարէն ՚ի վեր առ երկիրը հիմակուան սահմանները ունէր, վասն զի Փորթոկալի թագաւորները ծովային հարստութեան ետեւ եղան. Ափրիկէի մէջ շատ երկիրներու տիրեցին. 1415ին Սէլթա կամ Սեպտէ քաղաքը առին. 1419ին Մատէրա կղզւոյն տիրեցին, 1431ին ալ Ասորեան կղզիներուն. ինչպէս որ քիչ տուն ետքը Ափրիկէի բոլոր արեւմտեան ծովեզերքն ալ պտրտեցան:

Ի. ՍԱՌՈՅԱՅԻ ԴՔՍՈՒԹԻՒՆԸ. — Չորեքտասաներորդ դարուն մէջ Հենրիկոս Է կայսրը Սաւոյայի ու Մաւրիանայի կոմսերուն իշխանութիւն տուաւ արայալուսի Կայսերութեան ըսուելու, և ուրիշ երկիրներէն զատ Ասթի կոմսութիւնն ալ անոնց պարգևեց: Սիկիսմոնտ Լուքսեմպուրկցին 1416ին Սաւոյայի իշխաններուն դքսութեան պատիւ տուաւ, և Ամեդէոս Ը դքսին Փիէմոնթի իշխանութիւնն ալ յանձնեց:

ԻԱ. ՄՈՆԹԵՅԻՐԻՐԵՓՈՅԻ ՄԱՐԳԻՋՈՒԹԻՒՆԸ. — Առ երկիրը, որ Սաւոյայի արեւելեան կողմը կ'էյնայ, երեւելի տէրութիւն մը չէր:

ԻԲ. ՄԻԼՆԵԻ ԴՔՍՈՒԹԻՒՆԸ. — Ասոր մէջ Միլան քաղաքէն ու անոր գաւառներէն զատ կային Փաւիայի կոմսութիւնը, Փարմա, Փիաչենցա, Ալեքսանդրիա և ուրիշ քաղաքներ: Անկէց ՚ի զատ՝ Միլանի դքսերը ան ատենները Ճենովայի հասարակապետութեան վրայ ալ տիրած էին:

ԻԳ. ՄԱՆԹՈՒԱՅԻ ՄԱՐԳԻՋՈՒԹԻՒՆԸ. — Ման-
թուայի մարդիկները Մանթուա քաղաքէն ու
անոր գաւառներէն զատ շատ երկիրներ ունէին
Պրեշիայի ու Բրեմնայի գաւառներուն մէջ :

ԻԴ. ՎԵՆԵՏԿՈՑ ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ. —
Ագրիտիան Ծովափին մէջ ունեցած երկիրներէն
զատ, ջամաքի վրայ ալ շատ տեղերու տիրած էին
Վենետիկցիք, ինչպէս Իստրիոյ, Ֆրիուլի, ու
Վիչենցա, Վերոնա, Փատուա քաղաքներուն և
ուրիշ երկիրներու : Իտալիայէն դուրս ալ Վե-
նետիկցւոց հասարակապետութեան ձեռքն էին
Լիւրիկէի կղզիները, Յոնիական կղզիները, Աբ-
շիպեղադոսին մէկ մասը, ու Մորայի կամ Պեզո-
պոնիսին մէջ Արգոս, Կորոն և Մեթոն քաղաք-
ները :

ԻԵ. ՄՈՏԵՆԱՅԻ, ՖԵՐՐԱՐԱՅԻ ՈՒ ՌԵՃՃՐԱՅԻ
ԴԲՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — Աս իրեք դքսութիւնները
իրենց գաւառներովն ու քաղաքներովը Էսթէի
ցեղին ձեռքն էին :

ԻԶ. ԹՈՍՄԲԱՆԱ. — Աս երկիրը զանազան հա-
սարակապետութիւններ բաժնուած էր. անոնց
մէջ ալ անուանիներն էին Փլորենտիա (Ֆլորեն-
ցա) Մէտիչէանց ձեռքը. Սիէնա և Լուքա :

ԻԸ. ԵԳԵՂԱՅԻՈՑ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Եկեղեցւոյ
տէրութեան մասը կը սեպուէին Հռաւեննայի
փոխարքայութիւնը, Պենտապոլիս, ու Սփոլեթոյի
դքսութիւնը : Պապերուն ձեռքն էին նաև Բենե-
ւենտ քաղաքը՝ Նէապոլսոյ Թագաւորութեանը
մէջ, Աւենիոն քաղաքն ալ Գաղղիոյ մէջ՝ Վենե-
տէնի կոմսութեամբը հանդերձ :

ԻՂ. ՍԵՐՎԻԱ ՈՒ ԱԼԳԱՆԻԱ. — Սերվիա (Սըր-

Ֆի երկիրը) ինչուան ան ատենը ինքնագլուխ իշխանութիւն մըն էր. բայց քիչ ատենէն Օսմանցւոց ձեռքը անցաւ, ինպէս նաեւ Ալպանիան՝ որ է Առնաւուտի երկիրը:

ԻԹ. ՊՈՅՆԻՍ. — Աս երկիրն ալ Սերվիոյ պէս ինքնագլուխ իշխան մը ունէր՝ որ Օսմանցւոց թագաւորին առաջը կուտար. բայց 1468ին բոլորովին Օսմանցւոց ձեռքն անցաւ:

Լ. ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԽՔՆԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ. — Աս ինքնակալութեան ձեռքն էին Եւրոպայի մէջ Թրակիա, Մակեդոնիա, Թեսսաղիա և Միջին Յունաստանի մեծ մասը: Մորայի մէջ Վենետիկցիք քանի մը բերդեր ունէին, մնացած կտորը իրեք բռնաւորներու մէջ բաժնուած էր, որոնց մէկն էր Աթէնքի դուքսը, մէկալ երկուքը Դեմետր և Թովմաս Պալէոլոգ. և ասոնց կռիւներուն պատճառաւ սուլդան Մէհմեմէտ Բ աւելի դիւրաւ տիրեց իրենց երկրին:





Պ Ա Տ Կ Ե Ր

Ն Ո Ր Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Տարածութիւնն և գլխաւոր քաղաքներն Նոր պարսկական . — Անգլիական ժողովուրդն և քաղաքներն Եւրոպայի՝ ժեռ քաղաքն Տեղեւորականէն Քիւն ժեռ քաղաքն Լիւն :

ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ . — Նոր պարսկականն իւր սկզբն կոստանդնուպոլսոյ առնուելէն , 1453ին , ու կ'երթայ ինչուան Գաղղիացւոյ ազգային ընդհանուր ժողովք կամ Գաղղիացւոյ խառնութիւնը որ եղաւ 1789ին , և է բովանդակութիւն իրեք հարիւր երեսունըվեց տարուան կամ իրեք ու կէս դարու պատմութիւն :

ԳԼԽԱՅԻՈՐ ԴԱՐԱԳԼՈՒԻՔ ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ . — Նոր պատմութիւնը վեց գլխաւոր դարաշրջաններ , այսինքն .

Ա . ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՔՈԼՈՄԳՈՍ ԵՒ ԿՈՒԹԱԷՆՊԵՐՈՒ , կամ Գիւր Եւրոպայի և Գաղղիական (ժեռ դարուն) :

Բ . ԼՈՒՅՍԵՐ , կամ Նորգոթիական իշխան (1517ին . ժեռ դար) :

Գ . ԴԱՇԱՆԴՐՈՒԹԻՒՆ ՎԵՍՓԱԼԱՌՅ , կամ Հաւաքութիւն լուսնային քաղաքն (1648 . ժեռ դար) :

Դ. ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԺԴ ԵՒ ՄԵԾԵ ՊԵՏՐՈՍ, կամ Փառք Գաղտի, և Մեծաթիւն Ռոսի, (մէկալ կէս մասը ժեղարուն) :

Ե. ՄԱՀ ԿԱՐՈԼՈՍԻ ՎԵՑԵՐՈՐԻՒՒ, կամ Աղգա-
պահ Լորենի 'ի Գերմանիա (1740 . ժըղար) : —

Զ. ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ ԳԱՂԱՌՈՅ
կամ Սիւլբի խաչաթիւն Գաղտիայայ (1789ին) :

ԱՆՈՒՍԱՆԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԻՒԹ ԵՒ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆԹ ԵՒ-
ՐՈՊԻՈՅ՝ ԺԵ ԴԱՐՈՒՆ ՄԵՋՏԵՂՈՒՄԱՔԻՆ ԽԱՉՈՒՍԱՆ
ԺԸ ԴԱՐՈՒՆ ՎԵՐՁԸ : — ԺԵ ՂԱՐՈՒՆ մէջաե-
ղուանքէն ինչուան ժըղարուն վերջը Եւրոպայի
մէջ եղած անուանի ժողովուրդներն ասոնք էին .
Օսմանէան, Հոսթարայի, Վէնեպիւնի, Սպանիա-
յի, Ասպրիայի, Գաղտիայի, Աֆղիայի, Շուեպ,
Ռոսս և Պրուս :

Իսկ անուանի տերութիւններն են Տաճկաստան՝
Մաճաստանի ու Վէնեպիւնի հետ, Սպանիա, Աս-
պրիա, Գաղտի, Աֆղի, Շուեպ, Ռոսսաստան և
Բրաբի, որոնք մէկմէկէ աւելի կամ պակաս եր-
բեմն բարձրացան և երբեմն խոնարհեցան, ինչ
պէս որ Նոր պատմութեան ընթացքին մէջ պիտի
տեսնենք :

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ . — Տաճկաստան երկար ատեն
Գերմանիան ու Իտալիան դողացընէնէ ետև,
Սլաւեան ազգերուն, այսինքն նախ Լեհաց ու
եղբը Ռուսաց հետ ըրած պատերազմներովը տկա-
րացաւ ու իր երկրէն մեծամեծ գաւառներ կոր-
սընցուց :

ՍՊԱՆԻԱ ԵՒ ԱՐՄՏՐԻԱ . — Ասոնք որ կարողոս
հինգերորդին և Փիլիպպոս երկրորդին ատենը

կը սպառնային բոլոր Եւրոպայի տիրապետելու , երկար ժամանակ Գաղղիոյ , Գերմանիոյ , Տաճկաստանի ու Անգղիոյ հետ կռուելով կամաց կամաց առջի զօրութիւնն ու իշխանութիւնը կորսնցուցին , որ Գաղղիոյ անցաւ :

ԳԱՂՂԻԱ. — Գաղղիա որ Ռիշըրէօյին ու Լուդովիկոս չորեքասաներորդին ատենը զօրանալով Սպանիոյ ու Աստորիոյ իշխանութիւնը առաւ ու երկար ատեն ձեռքը պահէց . բայց կորսնցուց երբոր իրեն գէմ միացան Անգղիա , Ստորին Նահանգները , Աստորիա և Գերմանիա :

ԱՆԳՂԻԱ. — Անգղիան ալ հեռզհեռէ իշխանութեան համար Սպանիոյ , Աստորիոյ ու Գաղղիոյ հետ կռուեցն ետքը , վերջապէս Գաղղիացւոց , Սպանիացւոց ու Հոլանտացւոց ծովային զօրութիւնը կորսեց ու ինքը անոնց տեղը անցաւ :

ՇՈՒԷՏ. — Շուէտը Եւրոպայի հիւսիսային կողմի տէրութեանց մէջ ամենէն ալ վեր անցաւ զօրութեամբ , և Կարոլոս երկուսասաներորդին ատենը Ռուսները սարսափեցուց :

ՌՈՒՍՍՏՅԱՆ. — Ռուսաստան Մոզդլաց լուծը թօթափելով սկսաւ Եւրոպայի մէկալ տէրութեանց կռիւներուն մէջ մտնալ . հիւսիսային կողմը Շուէտին նախագահութիւնը առաւ , Տաճկաստանի կողոպուտներովը մեծցաւ հարըստացաւ , ու Լեհաստանի աղքատութիւնը վերուց :

ԲՐՈՒՍԻԱ. — Բրուսիա , որ առջի բերան աննշան տէրութեանց կարգն անցաւ , և Լեհաստանի կործանմանը համար Ռուսաստանի ու Աստորիոյ օգնեց :



Պ Ա Տ Մ ՈՒԹՈՒՆ

Ն ՈՐ ԸՉՊԸՅ

ԳԼՈՒԽ Ա .

Պատմութիւն Օսմանեանց՝ Կոստանդնուպոլսոյ տանաւ-
լէն ինչուան սուլթան Սիւլեյմանի Բարսեղեւ (1453-
1520) :

Սուլթան Մեհմեթ Բ . — Պելլեգրի գաւ-
րանք . — Յովնանէն Հանիօք . — Իբ Տահ . —
Սուլթան Մեհմեթի աւել տնտեսականութիւնները .
— Դաւիթ Կոնէն . — Իսթեմիդ Գեյ . — Իբ Տ-
հ . — Վիենիայէն Գեյ գաղտնիք . — Էյրօպոլի
ստանք . — Քեփէի տաճար . — Կոստանդնուպոլսոյ
իւրօրած . — Հոգարի գաւրանք . — Սուլթան
Մեհմեթի Տահ . — Սուլթան Պալատի , Ե Էյրօպոլի
ճեմաստան . — Պալատի Երօպոլի տնտեսական .
— Օսմանեան Գեյութեան Վիշակ . — Սուլթան Մե-
լի . — Եփիպոսի գաղտնիք . — Մեհմեթի Ե-
լարք . — Սուլթան Մելիքի Տահ :

։ Սուլթան Կոստանդնուպոլսոյ տնտեսական Սուլ-
թան Մեհմեթի տնտեսական որ քաղաքը նորին բնա-

։ Սուլթան Մեհմեթի Կոստանդնուպոլսոյ տն-
տեսական Սուլթան Կոստանդնուպոլսոյ տնտեսական

կիչներով շէնցընէ , ու իր տէրութեան մայրաքաղաքն ընէ . հրաման հանեց որ առջի բնակիչներէն ալ ուզողը գայ հոն բնակի , խոստանալով որ ամենեկին անոնց հաւատքին չգըպչի : Երբոր տեսաւ թէ եկողները քիչ են , դրսի գաւառներէն տասը հազարի չափ ընտանիք Կոստանդնուպօլիս բերել տուաւ , Յունաց և Հայոց մէյմէկ պատրիարք դրաւ ու շատ ազատութիւններ տուաւ : Անկէց ետքը սկսաւ քաղաքին քնասուած պարիսպներն ու բերդերը նորոգել . Դարգանեան նեղուց (Տարտանէլի կամ Չանագ գալէսի) ընտած նեղուցին երկու կողմն ալ մէյմէկ ամուր բերդեր շինեց , և ինքը իրեք տարի ան նոր մայրաքաղաքին մէջ նստաւ որ տէրութիւնը հաստատուի :

Եւրոպայի տէրութիւնները Կոստանդնուպօլսոյ առումը լսելով շատ շփոթեր էին . պապերն ալ խաչակրութիւն կը քարոզէին Տաճկաց դէմ : Սուլթան Մէհմէտ Մաճառստան յարձրկեցաւ , ու 1456ին հարիւր յիսուն հազար հոգւով Պելլրատին գիմացը երեցաւ : Յովհաննէս Քափիսթրան անուկով Ֆրանչիսկեան կրօնաւորը Գերմանացիները ողբ հանեց , ու քառասուն հազար հոգի օգնական բերաւ Յովհաննէս Հունիապին . անիկայ ալ Տաճկի նաւերուն մէջէն անցնելով , որ Դանուբ գետին վրայ կեցեր էին , քաղաքը մտաւ : Քառասուն օր շատ քաջութեամբ դէմ կեցաւ Օսմանեանց . սուլթան Մէհմէտ ալ

Եւրոպայիք Կոստանդնուպօլսոյ առումն որ լսեցին ինչ ըրին :

ան պատերազմին մէջ վերաւորուեցաւ, ու քիչ մնաց որ գերի պիտի բռնուէր. իսկ իրեն զօլքը յուսահատելով ձգեցին փախան, շատ դրօշներ ու զէնքեր թշնամեաց ձեռքը ձգելով: Հունիսու Օսմանցւոց յաղթեւէն ետքը ինքն ալ վերաւորուած ըլլալով՝ ամիս մը հազիւ ապրեցաւ ու մեռաւ. սուլթան Մէհմէտ երբոր անոր մահը լսեց, ըսաւ. « Ուրեմն ալ յոյս չկայ որ վեհօս հանեմ ան քրիստոնէէն, որ ինքը միայն կրնար պարծիլ թէ ինծի յաղթեց »:

1 Սուլթան Մէհմէտ Պելկրատէն Յունաստանի վեց դարձաւ, ու Մորայի ինքնագլուխ մնացած տէրութիւններուն մէկիկ մէկիկ տիրեց. վասն զի երկու Պալէոլոգ եղբայրները թովմաս ու 'Դեմետր' իրարու հետ կռիւ ունենալով, Դեմետր Օսմանցւոյմէ օգնութիւն խնդրեց, և իր աղջիկը սուլթան Մէհմէտին տուաւ. իսկ թովմաս ձգեց փախաւ. սուլթան Մէհմէտ ալ իր աները վանքի մը մէջ բանտ դրաւ, ու բոլոր Մորան առաւ ձեռքէն:

2 Սուլթան Մուրատ Բ 1427ին Սերփիան առնելէն ետքը ազատ թողուցեր էր. սուլթան Մէհմէտ նորէն ան երկիրը իր տէրութեանը հետ միացուց: Դաւիթ Վոմենետոս Տրապիզոնի մէջ կայսր տնունով կը թագաւորէր. սուլթան Մէհմէտ Տրապիզոնն ալ առաւ, Դաւիթը գերի բռնած Կոստանդնուպօլիս բերաւ, և ութը տողցմովը

1 Սուլթան Մէհմէտ ինչ կերպով տիրեց Մորայի:

2 Ուրիշ ինչ աշխարհակալութիւններ ըրաւ:

խղդեւ տուաւ : Տիրեց նաև Պոսնիայի , Ուլահի երկիրն ալ ոտնակոխ ըրաւ . որովհետև Վենետկեցիք ուզեր էին Մորայի տիրել , անոնց վրայ ալ վազեց : Վենետկեցիք Մաճառներուն Մաթիաս Քորվին թագաւորէն օգնութիւն խնդրեցին . անկէց 'ի զատ Ալպանիացւոց այսինքն Առնաւուտներուն գլխաւորը որ Իպքէնտէր պէկ կ'ըսուէր՝ Վենետկեցւոց կողմը անցաւ , ու շատ անգամ Օսմանցւոց հետ զարնուելով շատ վնասներ հասուց անոնց : Յուլիան Մէհէմմէտ առջի բերան այնպիսի տկար թշնամւոյ մը հետ պատերազմիւ չուզեց , բայց ետքը յանձն առաւ որ անձամբ վրան ել թայ , և յիսուն հազար զօրքով գնաց Ալպանիոյ ամուր բերդը որ Քրոյա (Ագհիսար) կ'ըսուէր՝ պաշարեց : Իպքէնտէր պէկը յաղթեց Օսմանցւոց ու ստիպեց որ պաշարումը թողուն . բայց քիչ ատենէն Իպքէնտէր պէկը մեռաւ և Օսմանցիք տիրեցին Ալպանիոյ 1466ին :

1 Աս Իպքէնտէր պէկը հին ատենի առասպելեալ դիւցազանցը կը նմանէր . մէկ զարնելով կատաղի ցուլի մը գլուխը կը կտրէր . Մեծին Աղեքսանդրի պէս պաշարուած քաղաքի մը պարսպացը վրայ ելլելուն համար՝ Աղեքսանդր կամ Իպքէնտէր անունը տուին իրեն Օսմանցիք . և մեռնելէն տասը տարի ետքը առին անոր ոսկորները ու մէջերնին բաժնեցին որ իրեն պէս անյաղթելի ըլլան :

1 Իպքէնտէր պէկին վրայ ի՞նչ մասնաւոր դիտելիք կայ :

1. Վենետիկեցիք նորէն սկսան պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել: Միսիթրա քաղաքը այրեցին և Աթէնքը կողոպտեցին: Սուլթան Մէհմէտ աս լսելով սրբոյն Սոփիայ եկեղեցին գնաց, որ ինքը մզկիթ դարձուցեր էր, ու երգում ըրաւ որ քրիստոնէութիւնը ջնջէ աշխարհքէս: Մեծ նաւատորմիւ մը խրկեց որ երթան Էյրիպօզ (Նէկրոփոնթ) կղզւոյն տիրեն. ինքն ալ ցամաքային զօրքովը հոն գնաց: Չորս անգամ յարձակելէն ետեւ Օսմանեանք ան կղզւոյն գլխաւոր քաղաքը առին ու բնակիչները թրէ անցուցին: Քաղաքապետը միջնաբերդը քաշուած՝ խնդրեց որ իրեն ու իրեններուն կեանքին խնայեն. սուլթան Մէհմէտ ալ խօսք տուաւ. բայց բերդը առնելուն պէս՝ քաղաքապետն ու անոր գլխաւոր պաշտօնատէրները մէջքերնէն երկուք սղոցել տուաւ՝ ըսելով. «Ես ձեր գլուխը ողջ պահելու խօսք տուի, չէ՛ թէ բոլոր մարմինը», : Անկէջ ետքը Օսմանեանք հեղեղի պէս վենետիկեցւոյ երկիրները արշաւեցին ու Ֆրիուլիէն ինչուան Փիաւէ գետը տարածուեցան՝ ճամբան ամէն տեղ կողոպտելով ու այրելով, այնպէս որ անոնց ձգած կրակին բոցերը գիշեր ատեն վենետիկ քաղաքէն կ'երևնային: Մոլաւախոյ իշխանը Ստեփանոս քանի մը յաղթութիւն ըրաւ Օսմանցւոյ դէմ Ալպանիոյ և Յունաստանի մէջ. բայց ետքը յաղթուեցաւ, և Օսմանցիք նորէն սկսան առաջ քալել, ինչուան որ վենետիկեցիք իրենց թշնամեաց

1. Վենետիկեցւոյ հետ ինչ պատերազմ ունեցաւ սուլթան Մէհմէտ:

ահագին բաղմունքիւնը տեսնելով՝ տասներկէ տարի կռուելէն ետքը տարեկան տուրք տալը յանձն առնելով՝ 1479ին հաշտութիւն ըրին :

1 Անկէջ ետքը սուլթան Մէհմէտ ուզելով փրկել խրիմու Գէֆէ քաղաքին , (որ ան ատենը Ճենովաքուց ձեռքն էր) , շատ ջօրքով իր վէդիրը կէտիք Ահմէտ փաշան վրան խրկեց , որ գնաց ծովէն ու ցամաքէն քաղաքը պաշարեց : Գէֆէի հայազգի իշխանները քաջութեամբ իրեք օր քաղաքը պաշտպանեցին . բայց Ճենովաքուց իշխանին փախչիլը տեսնելով , և վէդիրին խօսքին հաւտալով որ կ'երդուրննար թէ իրենց բան մը չըներ , անձնատուր եղան : Ահմէտ քաղաքը առնելէն ետքը բնակչաւը հետ քաղցրութեամբ վարուեցաւ ինչուան որ հնարքով մը իշխանաց գլուխը ուտէ . շատ անգամ հայ իշխանները կերակուրի հրաւիրելէն ետքը , անգամ մըն ալ իրենց ըսաւ որ չվալեր որ իմ սեղանս զէնքով թրերով երևնաք . և երբոր անոնք առանց զէնքի գնացին տունը , զամէնքը սպաննել տուաւ , և քառասուն հազար հոգի հայ ու Ճենովաքի գերի տարաւ Կոստանդնուպօլիս :

2 Սուլթան Մէհմէտ ուզեց պատժել նաև Հռոդոսի ասպետները , ու բոլոր ուժովը կղզւոյն վրայ գնաց (1480) , վաթսուն կտոր մեծամեծ նաւերով ու հարիւր հազար ջօրքով : Ասպետաց

1 Գէֆէ քաղաքին առնուելուն վրայ ի՞նչ կայ գիտնալիք :

2 Հռոդոսի ասպետներուն գէմ ի՞նչ արշաւանք ըրաւ սուլթան Մէհմէտ , ու երբ մեռաւ :

գլխավորը Պետրոս Օպիւսոն շատ քաջութեամբ պաշտպանեց իր քաղաքը, այնպէս որ երկու ամիս պաշարելէն ետքը Օսմանցիք ձանձրացան ու շատ մարդ կորսընցընելնուն վրայ սրտերնին կտարածեա գարձան : Թագաւորը ան ձախորդութեան վրայ բարկացաւ, ու սկսաւ առջինէն աւելի պատրաստութիւն տեսնել Հռոդոսի գէմ. բայց 1481ին յուլիսի ամսուն 1ին մահը վրայ հասաւ, և իր գիտաւորութիւնները անկատար մնացին :

1 Սուլդան Մէհմէմէա Բ երեսուն տարի թագաւորեց, ու երկու հարիւր քաղաքէն աւելի տիրելով Փաֆօգայսինքն աշտարակաւ ըսուեցաւ : Ուսման և ուսումնական մարդկանց վրայ մեծ սէր ունէր, և կ'ըսեն թէ արաբերէն, պարսկերէն, եբրայեցերէն, յունարէն ու լատիներէն ալ գիտէր : Ուսումնականաց վիճաբանութիւնները մոտիկ ընել կը սիրէր և անուանի ճարտասաններուն ու բանաստեղծներուն վարձատրութիւններ կ'ընէր. հասարակաց գրքատուն մըն ալ շինեց Կոստանդնուպօլսոյ մէջ :

2 Երկու որդիք ունէր, Պայէղիա և Ճէմ. Պայէղիոս անդրանիկն ըլլալով հօլը յաջորդեց. իսկ Ճէմ ուզելով եղբօրը տեղը թագաւորել, զօրաց մէկ մասը իրեն կողմը ձգեց ու ապստամբեցաւ. բայց Պրոսպա քաղաքին քովը յաղթուեցաւ, ու

1 Սուլդան Մէհմէմէտին ինչ անուն տուին : —

Ուսումնասիրութեանը վրայ ինչ կը պատմուի :

2 Ո՞վ յաջորդեց Սուլդան Մէհմէմէտին : — Ճէմ սուլդանին պատմութիւնը ինչ է :

առաջ Եգիպտոսի սուլթանին քովը փախաւ ետքը
 Կիլիկիա : Տեմնելով որ սուլթան Պայէզլիտ ետնէ
 է զինքը բռնելու , Հռոդոս փախաւ , ուր ասպետ-
 ները պատուով ընդունեցան զինքը ու Պայէզլիտին
 ձեռքը տալ չուզեցին : Քիչ ատենէն Իննովկեն-
 տիոս պապին խրկեցին , ան ալ Գաղղիոյ Կարողոս Ը
 Թագաւորին յանձնեց Ճէմը , որ ան ատենը Նէա-
 պօլսոյ վրայ կ'երթար : Կարողոսի բանակին մէջ
 Ճէմ սուլթանը մեռաւ , և կ'ըսեն թէ սուլթան
 Պայէզլիտին յանձնարարութեամբը Ճէմին ծա-
 ռանները թոյն խմցուցին անոր :

1 Սուլթան Պայէզլիտ Բ 1499ին պատերազմ
 բացաւ Վենետիկեացոց դէմ Յունաստանի մէջ , ու
 Լէփանթոյ (Էյնէպախթի) քաղաքին տիրեց . Վե-
 նետիկեցիք ալ Սպանիացւոց օգնականութեամբը
 Եգիպտոս ու Քէֆալոնիա կղզիներուն տիրեցին և
 Օսմանցւոց հետ հաշտութիւն ըրին (1503) : Սուլ-
 թան Պայէզլիտ հրաման տուաւ Վենետիկեացոց որ
 Սեւ ծովուն մէջ վաճառականութիւն ընեն , Կոս-
 տանդնուպօլսոյ մէջ ալ գեսպան մը ունենան , որ
 պալ կամ պալիօզ կ'ըսուէր :

2 Իր Թագաւորութեան վերջի տարիները եր-
 կրին մէջ քանի մը խռովութիւններ ելան : Երկու
 որդիքը իրմէ ապստամբելով սպաննուեցան . Սէ-
 լիմ որդին ալ իր անդրանիկ եղբօրը ձեռքէն Թա-
 գաւորութեան իրաւունքը առնել ուզելով , ինք-

1 Սուլթան Պայէզլիտ Ինչ պատերազմ ըրաւ Վե-
 նետիկեացոց հետ :

2 Սուլթան Պայէզլիտին ատենը Ինչ խռովութիւն-
 ներ ելան : — Ինչպէս մեռաւ :

զինքը ժառանգ անուանեց (1811)։ Առջի անգամուն իր հօրը զօրքերէն յաղթուեցաւ, խրիմ փախաւ, և հոն խրիմու խաներէն օգնութիւն առած Կոստանդնուպօլսոյ վրայ եկաւ, այնպէս որ սուլդան Պայէզլիտ հարկադրեցաւ Թագաւորութենէն հրաժարելու, իր որդւոյն հրամանովը Տիմնթոքա ըստած քաղաքը քաշուեցաւ, և սրտին ցաւէն մեռաւ վաթսունըվեց տարեկան։ Սուլդան Սէլիմ ալ փառաւոր Թաղում ըրաւ իրեն հօրը։

1 Սուլդան Պայէզլիտ իր հօրը պէս գիտուն մարդկանց պաշտպանութիւն ըրաւ. իր կրօնական պարտքերուն ալ այնպէս հաւատարիմ էր որ Տաճկաց մէջ Վէլի ալօինքն սուրբ ըսուեցաւ։ Կ'ըսեն թէ հրամայեալ էր որ իր հագուստին վրայ կեցած փոշիները ժողվեն, անոնցմով իր մեռնելու ատենը ազիւս մը շինեն ու աջ ձեռքին վրայ դրած՝ այնպէս զինքը գերեզման դնեն։

2 Ան ատենները Օսմանեան տէրութեան տարեկան եկամուտն էր հինգ միլիոն ոսկի. Ասիոյ մէջ քսանըչորս կուսակալութիւն ունէր, Եւրոպայի մէջ երեսունըչորս. զօրաց թիւն էր յիսուն հազար թոշակաւոր, ու տասուերկու հազար ենիչերի. եօթանասուն կտոր նաւ ալ միշտ պատրաստ կեցած էր։

3 Սուլդան Սէլիմ Թագաւորելուն պէս, վէզիր

1 Ինչ բնաւորութեան տէր էր։

2 Օսմանեան տէրութեան զօրութիւնը ինչպէս էր ան ատենները։

3 Սուլդան Սէլիմ ինչ կերպով սկսաւ Թագաւորութիւնը։

ներէն երկուքը սպաննել տուաւ . յանցանքնին ան էր որ հարցուցեր էին իրեն թէ թագաւորական վրանը գէպ 'ի ի կողմը դարձնեն , այսինքն գէպ 'ի ուր կ'ուզէ պատերազմի երթալ : Ուրիշ վէճեր մըն ալ վրանները գէպ 'ի աշխարհքիս չորս կողմը շտկեց , անով մահուընէ ազատեցաւ : Անկէց ետքը սուլքան Սէլիմ իր երկու մեծ եղբայրները սպաննել տուաւ . անոնցմէ մէկը Ահմէտ՝ երկու որդիք ունէր , մեծը Պարսկաստան էր , մէկալը Եգիպտոս . Սէլիմ անոնց պատճառաւ Պարսից գէմ պատերազմ բացաւ , ու Դամլքեժի քովերը յաղթեց անոնց . բայց իր զօրքէն ալ քառասուն հազար հոգի կորսընցուց ու Կոստանդնուպօլիս դարձաւ :

Եգիպտոսի սուլքանին վրայալ գնաց 1517ին , ու Հալէպ քաղաքին քովը զարնուեցաւ Մէմլուքներուն հետ . պատերազմին մէջ անոնց թագաւորը սպաննուեցաւ , և Հալէպ ու Դամասկոս քաղաքները Օսմանցոց ձեռքը անցան : Գազայի քով ալ յաղթութիւն մը ըրաւ Սէլիմ ու Եգիպտոս մտաւ : Մէմլուքները նոր թագաւոր մը ընտրեր էին իրենց , ու Գահիրէէն վեց մըն հեռու բանակնին դրեր էին . սուլքան Սէլիմ ցրուեց զանոնք ու գէպ 'ի քաղաքը քշեց . անոնք երկարատեն պաշարման գիմացան , բայց վերջապէս ձգեցին փախան , և իրենց գլխաւորը Գահիրէին դուռը կախուեցաւ : Երկրորդ օրը սուլքան Սէլիմ իր աչքին առջև քսան հազար Մէմլուք սպան

1 Ի՞նչ կերպով տիրեց Սէլիմ Եգիպտոսի ու Մէքքէի : — Ի՞նչպէս մեռաւ :

նեւ տուաւ ու մարմինն Նեղոս գետը ձգեց . ետքը մեծ հանդիսով Գահիրէ մտաւ , ու հոն Մէքքէի բալլիքները ընդունեցաւ : Անկէջ ետքը Արաբացւոց այլեւոյլ ցեղերն ալ հնազանդեցան Օսմանցւոց : Իսկ սուլթան Սէլիմ Կոստանդնուպօլիս գարձաւ ու սկսաւ պատրաստուիլ նոր երկու պատերազմի , մէկը Պարսից , մէկալը Հռոդացւոց դէմ . բայց մահը վրայ հասնելով , իր Թաղաւորութիւնը (Թողուց Սիւլէյման որդւոյն որ Մեծ ըսուեցաւ (1520) :

ԳԼՈՒԽ Բ .

Պաքս-Լիւն Իսալիոյ՝ Կոստանդնուպօլսոյ առեւտլէն ինչուս Գաղլիացւոց Իսալիա յանել (1453-1494) :

Իսալիոյ վիճակը . — Պիոս Բ , Խալիֆ-Լիւն իշխուողը . — Յովհաննէս Աթուշիին արշաւանք . — Փերդինանտոս Ա . — Թրուայի պարերանջ . — Փերդինանտոսի անգլի-Լիւն . — Պէրոս Մեքիլի . — Լաւրէնտիոս Ե Յովաննոս Մեքիլի . — Փայդիներանտոսի արշաւանք . — Փերդինանտոսի դէմ եղած ապստամբանք . — Գաղլիացւոց Իսալիա ինչուս . — Սաանարուայի Գուլի-Լիւն :

1 Հնդկաստաներորդ դարուն մէջ Խալիֆ Թէպէտ և քաղաքականութեամբ ու հարստութեամբ ծաղկած էր , բայց շատ վրէժալ մանր տէրութիւններ բաժնուած ըլլալով ազգային ազատու-

1 Հնդկաստաներորդ դարուն ատենները Խալիֆ Բնչ վիճակի մէջ էր :

Թիւնը կորսնցուցեր էր : Շատ անգամ փորձեցին որ ան տէրութիւնները միացնեն մէկ Թագաւորութիւն ընեն , բայց ճար չեղաւ . վասն զի տէրութեանց մէջէն մէկն ալ այնչափ զօրաւոր չէր որ ուրիշներուն կարենար օրէնք դնել :

Ան միջոցին իրեք տեսակ Թշնամիներ կը սպառնային Խաւիոյ , այսինքն Օսմանցիք , Սպանիացիք ու Գաղղիացիք : Պապերը Օսմանցւոցմէ վախնալով, կը ջանային որ եւրոպացի ասպետները նորէն ոտք հանեն Եւրոսասղէմը ազատելու համար : Պիոս Բ պապը Մանդուա քաղաքին մէջ ժողով մը ըրաւ 1459ին , ու խաչակրութիւն քարոզեց , ճամբորդութեան ծախքերն ալ կարգի դրաւ : Բայց ան ատենները Յովհաննէս Քալապրիացին , որ Անժուի ցեղին յաջորդութեանը իրաւունք ունէր , Նէապոլսոյ կողմերը արշաւելով Խաւացւոց դիտաւորութեանը արգելք եղաւ : Պիոս Բ նոր խաչակրութիւն մը քարոզեց 1462ին , ժողվուելու տեղը Անքոնա քաղաքը որոշեց , ու ծերութիւնը մոռցած՝ ինքն ալ ելաւ Անքոնա գնաց որ պատերազմի երթայ . բայց մարմինը բաւական ոյժ չունէր . նաւ մտնելու ատենը ծովեզերքին վրայ վախճանեցաւ (1464) :

Իրեն յաջորդը Պօղոս Բ Ռաթիսպոնայի ժողովին մէջ խօսք առաւ որ խաչակրութիւն մը հանեն Եւրոպացիք Արեւելքի համար . բայց իր ջանքն ալ անօգուտ եղաւ , վասն զի քիչ ատենէն մե-

1 Օսմանցւոց դէմ ինչ հնարք մտածեցին սպապերը :
 2 Ո՛վ եղաւ վերջին խաչակրութիւն քարոզող պապը :

ուսւ , և իրմէ ետքը մէյոյն ալ խաչակրութեան վրայ մտածող չեղաւ :

Յովհաննէս Քալապրիացւոյն արշաւանաց ատեննր քանի մը բան պատահեցաւ որ գիտնալը օգտակար է : Քանի որ Մեծն Նլիոնսոս ողջ էր , Նէապօլսոյ Թագաւորութիւնը Արակոնի ցեղին ձեռքը ապահով էր . բայց երբոր անիկայ մեռաւ 1458ին , ու Փերդինանտոս որդին իր տեղը յաջորդեց , ամէն բան փոխուեցաւ . վասն զի հայրը իր առատաձեռնութեամբը գանձը պարսիկ , ու տուրքերով շատ նեղութիւն տուեր էր ժողովրդեան : Նէապօլսոյ իշխանները առ բաներս տեսնելով Յովհաննէս Անժուլին հրաւիրեցին , որ գնաց ու պատերազմով առջի անգամ յաղթեց . բայց Փերդինանտոս իսբէնտէր պէկին ու Միլանի դքսին օգնութեամբը յաղթութի մը ըրաւ 1462ին Գաղղիոյ Թրուա քաղաքին քովը , որով իր բաները շտկուեցան : Յովհաննէս Անժուլին երկու տարի ալ անօգուտ տեղ կուռըտէլէն ետքը Գաղղիա դարձաւ . իսկ Փերդինանտոս անգութ փոխարկութիւններ ընելով , շատ մեծամեծ մարդիկ սպաննել տուաւ . որոնց մէջ անուանի է Յակոբ Փիչչինինոյ քաջ զօրապետը : Ասիկայ Փերդինանտոսի յորդորանքովը անոր պալատը եկեր էր . Փերդինանտոս շատ սիրով ընդունեցաւ զինքը ու մեծ կոչունք մը ըրաւ անոր իր պալատին մէջ . մէյոյն ալ յանկարծ բռնեց զինքը ու բանտին մէջ խղճեւ տուաւ : Փերդինանտոսի բոլոր Թագաւոր

Նէապօլսոյ Թագաւորութիւնը ի՞նչ վիճակի մէջ էր :

րութեան ստեղծող սյապիսի բռնութիւններն ու խարդախութիւնները սլակառ չեղան :

1 Ան առեւնները Փլորենտիոյ մէջ ալ երևելի գիպուածներ սյառահեցան : Կողմաս Մէտիչին մեռնելէն ետքը , իր Պետրոս որդին Փլորենտիոյ հասարակապետութեան գլուխ կեցեր էր : Ասիկայ ամբարտաւան ու անխելք մարդ ըլլալով ուրիշ հին ցեղերը գրգռեց իրեն դէմ : Նիկողայոս Ստտերինի անունով մէկը 1465ին ուղեց հասարակապետութիւնը բարեկարգել ու Մէտիչեանց ձեռքէն իշխանութիւնը առնել . բայց միտքը դրածը չկրցաւ կատարել . վասն զի իր կուսակիցները Պետրոս Մէտիչին սպաննել ուղեցին . բայց Պետրոս իմացաւ , դաւակիցներն ալ Փլորենտիայէն ելան ու իրենք զիրենք կամաւոր աքսորանքի դատապարտեցին : Ան առեւնը Մէտիչեանց թշնամիները Մոտենայի գքոին գիմեցին , որ հաշտուողը Էսթէի ցեղէն էր և անկէց օգնութիւն խնդրեցին . կը յուսային որ Պետրոս Մէտիչին վախայ ու տէրութենէն հրաժարի . բայց անիկայ իր բնաւորութենէն գուրո քաջութիւն ցուցնելով հաստատ կեցաւ , թշնամեացը հետ խարեական խօսակցութիւններ ընելով առեւն վաստընեցաւ ու գրեթէ անոնց հաւանութեամբը Փլորենտիայէն ամէն երևելի ցեղերը աքսորեց : Անկէց ետքը խաղաղութեամբ իր իշխանութիւնը վայելեց Պետրոս ինչուան որ մեռաւ 1469ին , և երկու որդիք թողուց՝ որ կ'ըսուէին Լուրենտիոս և Յուլիանոս :

1 Փլորենտիոյ մէջ ինչ գիպուածներ եղան :

1. Լաւրենտիոս (Լորէնցոյ) անդրանիկը քա-
նըմէկ տարեկան էր . բայց կառավարութեան քա-
ներուն յարմարութիւն ու տեղեկութիւն ունե-
նալով իր ցեղին թշնամիներէն չվտոյցաւ , մանա-
ւանդ թէ ամենուն սիրտը իրեն քաշեց ճարտա-
սանութեամբ , անկեղծութեամբն ու ազնուա-
կան վարմունքով . վասն զի ան ատենի մեծամեծ
ուսումնականները իրեն վարժապետ եղած էին :
Իժմադրութիւնը ան եղաւ որ ախտամոլ բարե-
կամներ չորս գին առած՝ միտքը շատ պղտորեցին .
ինքն ալ քանի մը զօրաւոր ցեղերու նախատական
գործողութիւններ ըրաւ , և անոնք առթի մը կը
սպասէին որ վրէժինգրութիւն ընեն :

2. Փաղցի անունով ցեղ մը կար ան ատենը Փլո-
րենտիոյ մէջ , որ հարստութեան կողմանէ Մէ-
տիչիներուն գրեթէ հաւասար էր . Լաւրենտիոս
կը ջանար որ անոնց անունը աւրէ ու հարստու-
թիւնը պակսեցնէ : Փրանչիսկոս Փաղցի՝ որ
Հռոմ աքսորուած էր , իր հայրենիքը դառնալու
համար ամէն հնարք ըրաւ . քանի մը զօրաւոր
մարդիկներու հետ խօսքը մէկ ըրած՝ որոշեց որ
պատարագի ատեն Փլորենտիոյ մայր եկեղեցւոյն
մէջ երկու Մէտիչիներն ալ մէկէն սպաննեն : Ի-
րաւցնէ 1478ին , ապրիլի 24ին ամէն պատրաս-
տութիւն ըրած ըլլալով , դաւակիցները պատա-
րագի ատեն յանկարծակի Լաւրենտիոսին ու
Յուլիանոսին վրայ յարձրկեցան . Յուլիանոս մէ-

1. Լաւրենտիոս Մէտիչի ինչպէս բանեցուց իր
իշխանութիւնը :

2. Ինչ կերպով ազատեցաւ մահուանէ :

կէն մեռաւ . բայց լաւրենտիոս թեթիւ կերպով մը վերաւորուած ըլլալով, թուրը քաշեց, քաջութեամբ ինքզինքը պաշտպանեց, աւանդատունը փախաւ . բարեկամներն ալ հասան ետեւէն ու զինքը ազատեցին : Ժողովուրդը որ Մէտիչեանց վրայ սէր ունէր, Յուլիանոսի մահուան վրէժը առնելով զինքը սպաննողներն ամէկքն ալ մեռուցին . Ժողովրդեան ձեռքէն ազատած դաւակիցներն ալ դահիճի ձեռքովը սպաննուեցան : Իսկ Ֆրանչիսկոս Փացցին ու Փիզայի արքեպիսկոպոսը Սալվիաթի, որ անոր խորհրդակիցն էր, պալատին պատուհաններէն կախուեցան :

։ Նէապոլսոյ Թագաւորը ան խռովութեան օգնած ըլլալով, երբոր տեսաւ որ բանը ձախորդ գնաց՝ պատերազմի ձեռք զարկաւ . բայց լաւրենտիոսի քաջութեամբն ու ճարտարութեամբը ան պատերազմը երկար չբռնեց . վասն զի լաւրենտիոս ամէն վտանգ աչքը առած՝ ծածուկ գնաց Նէապոլսոյ Թագաւորին պալատը, և իր ազնիւ կերպերովը, համոզիչ ճարտասանութեամբը այնպէս շահեցաւ Թագաւորին սիրտը, որ բոլորովն միտքը փոխեց ու հաշտութիւն ըրաւ : Անկէ ետքը լաւրենտիոս խաղաղութեամբ տիրեց Փլորենտիոյ մէջ . գիտուն մարդկանց ու անուանի պատկերահաններու պաշտպան ըլլալով Հայր Մատթիոյ ըստուեցաւ . նմանապէս ըրած փառաւոր հանգէսներուն ու բարերարութեանցը համար ալ Առաքելեան մականունը տուին իրեն :

։ Նէապոլսոյ Թագաւորին հետ ինչպէս վարուեցաւ լաւրենտիոս :

1. Ընոր ներհակ՝ Փերգինանտոսի անգթութեանն ու ազահութեանը համար, իր հպատակները մանաւանդ մեծամեծները ամէնն ալ պաղկցան իրմէ. ուստի 1488ին գաւաւկցութիւն մը ելաւ. Փերգինանտոս ալ շփոթած՝ անոնց ներումն խոստացաւ, և աս հաշտութեանը նշան փառաւոր կոչուեցի մը հրաւիրեց զանոնք. եկածնուն պէս բռնեց զամէնքն որ բանտ գրաւ ու հրապարակաւ գլխատեց: Ամանք անոր կեղծատրութենէն չխաբուելով՝ սեղանին չէին գնացած. շուտ մը տէրութենէն գտարու ելան ու ամէն տեղ Թաղաւորին անգթութիւնները պատմելով՝ զուրիշները անոր դէմ տաւրութեան շարժեցին. Գաղղիա անցան, ու Կարողոս Ը Թաղաւորին պաշտպանութիւնը խնդրեցին, որ Ընժուի ցեղին իրաւանցը ժառանգ էր:

2. Կարողոս Ը արգէն Միլանի Լուգովիկոս Մորայ գլխէն հրաւիրուած էր. աս Լուգովիկոսը սաստիկ փառատէր մարդ մը ըլլալով, Յովհաննէս Կալէակցոյ Մփրցա գլխին ձեռքէն իշխանութիւնը առնել կ'ուզէր. և ինքը անոր հօրեղբայրն էր: Յովհաննէս Կալէակցոյ իր հօրեղբորը դէմ զօրանալու համար Նէապոլոյ Ալփոնսոս արքայորդայն տղիկը իրեն կին առեր էր: Լուգովիկոս իր մտքէն ետ չկենալով՝ բռնեց եղբորորդին ու անոր իզապէլ կինը Փաւիայի բերդին մէջ բանտ

1. Փերգինանտոս ինչպէս ըրաւ Թաղաւորութիւնը:

2. Կարողոս Ը ինչ պատճառաւ հրաւիրուած էր Իտալիա:

դրաւ : Աս որ լսեց Ալփոնսոս արքայորդին , վրէժ-
խընդրութիւն ուզեց իր հօրմէն . Փերդինանտոս
ալ հրամայեց Լուդովիկոսին որ բանտէն հանէ
ղանոնք . իսկ Լուդովիկոս ճարը հտտած՝ Գաղղիոյ
Կարոլոս Թագաւորին գիմեց , որ Նէապոլսոյ իշ-
խաններուն աղաչանքը մտիկ ընէ ու Խաալիս գայ :
Փերդինանտոս նեղը մտած՝ հաշտուեցաւ իր Թըշ-
նամեացը հետ . բայց 1494ին եօթանասուն տա-
րեկան մեռաւ՝ ատելի ըլլալով իր հալաւաւորացը ,
և իրեն յաջորդ Թոլուց իր որդին Ալփոնսոս Բ
որ հօրմէն ալ աւելի ատելի եղաւ իրեններուն :

։ Ան ատենները Խաալիոյ ամէն մանր աէրու-
թիւններուն մէջ ալ խռովութիւններն ու հակա-
ռակութիւնները պակաս չէին . Խաալացիք ալ
փոխանակ օտար ազգերը իրենցմէ հեռացընելու ,
անոնցմէ օգնութիւն կը խնդրէին իրարու դէմ :
Քիչ ատեն առաջ Հերոնիմոս Սաւոնարոլա Դո-
մինիկեան կրօնաւորը գուշակեր էր Խաալացւոց
վրայ գալու պատիժները , ու ամէն մեծամեծ քա-
ղաքներու քարոզեր էր որ զոջան , ապա Թէ ոչ՝
Երուսաղէմի պէս պիտի կործանիք կ'ըսէր : Գու-
շակեր էր որ Աստուած Գաղղիացիները իրեն գոր-
ծիք պիտի առնէ՝ զանոնք պատժելու համար , ու
իր մարգարէական խօսքերուն մէջ ասանկ կը կան-
չէր . “ Բ՛ւ խաալիս , ո՛ հռոմ , կ'ըսէ Աստուած ,
ես զքեզ այնպիսի Թշնամւոյ մը ձեռքը պիտի
մատնեմ , որ զքեզ աշխարհքիս երեսէն ջնջէ : Ան
բարբարոսները սնօթի առիւծներու պէս վրանիդ
պիտի յարձըկին . . . և կոտորածը այնպէս սաս-

։ Սաւոնարոլային գուշակութիւնը ի՞նչ էր :

սփկ պիտի ըլլայ որ մեռելաթաղները փողոցներու մէջէն պիտի կանչեն թէ ո՞վ մեռել ունի . ան ասէն մէկը իր հայրը պիտի բերէ , մէկաքը իր որդին . . . Ո՞վ Հռոմ , նորէն կ'ըսեմ , ապաշխարէ . ապաշխարեցէք ո՞վ վէնեափկ , ո՞վ Միլան , :

ԳԼՈՒԽ Գ .

Պատմութիւն Գերմանացոյ , Մաճառաց ու Զոնդերացոյ ինչո՞ւն Մատթիւիանոս խոյսեք ճահել (1483-1519) :

Գերմանիոյ խոյսը Փրեդերիկոս Գ . — Ան խոսէր առած երկիրները . — Պահեմոյ ու Մաճառոսի վիճալը . — Վլադիսլաւ Բագաւորին ճահել . — Մաճառի Բագաւորը , Մաթիաս Քորվին . — Փրեդերիկոսի ու Ալֆրէտի պատերազմը . — Փառեպրատի ճահել . — Լեհաստանի վլադիսլաւ Բագաւորին Պահեմոյ Բագաւոր ըլլալը . — Քորվինին վիշտ ասելը . — Մատթիւիանոս Սփրին նահանգաց իշտիւրէ . — Քորվինի ճահել . — Իր Բարեկարգութիւնները . — Մաճառաց Բագաւորը վլադիսլաւ . — Մատթիւիանոս խոյսը Գերմանիոյ . — Գաղղիոյ հեփ ունեցած խախտելը . — Ձեռք յփած երկիրները . — Զոնդերիկի վիճալը :

։ Կոստանդնուպոլսոյ առման ժամանակը Գերմանիոյ կայսր էր Փրեդերիկոս Գ , Աւստրիոյ ցեղէն . ասիկայ թէպէտ տկար ու անհոգ մարդ էր բնութեամբ , բայց Աւստրիոյ տունը մեծ ցընելու շատ աշխատեցաւ , և նոր նոր երկիրներ ձեռք

։ Ինչ ատենները Գերմանիա ի՞նչ վիճակի մէջ էր :

ձգեց : Ուստի Աւստրիոյ դքսերուն կաշուածը 1453ին ռլիդգոմբիւն կամ ձեծ գոմբիւն եղաւ , ու զօրաւոր թագաւորութիւններուն վրայ ալաջք ձգեց . Ալբերտի որդին Վլադիսլաւ Վերջածին ըսուած թագաւորը գերի ըրաւ , որ երկու երկրին ալ թագաւոր էր . բայց քիչ ատենէն արձրկեց , և միայն որսոյն Ստեփանոսի թագը իրեն պահեց , որ Մաճառի թագաւորութեան մասնաւոր նշանն էր : Որովհետեւ Վլադիսլաւ դեռ պատանի էր , իրեք խնամակալ որոշուեցաւ իրեն , այսինքն Յիւլիի կոմսը Աւստրիոյ կառավար եղաւ , Գէորգ Փետեպրատ՝ Պոհեմիոյ , և Յովհաննէս Հոլնխաւթորվին՝ Մաճառաստանի : Աս եղբիւնը , ինչպէս որ տեսանք , քառասուն հազար Գերմանացի զօրքով սուլդան Մէհմէտին դիմացը ելաւ ու յաղթեց Օսմանցւոց (1456) . բայց ինքն ալ սաստիկ վէրք առնելով մեռաւ ու երկու որդիք թողուց , որ կ'ըսուէին Վլադիսլաւ ու Մաթիաս Քորվին : Վլադիսլաւ Վերջածին թագաւորը Մաճառաստանի խնամակալութիւնը Յիւլիի կոմսին յանձնեց . Վլադիսլաւ Քորվին իր հօրը յաջորդել ուզելով , Յիւլիի կոմսը մենամարտութեան հրաւիրեց ու ի մահ վերաւորեց . թագաւորն ալ իրեն իշխանութեանը նախատինք սեպելով աս բանս , Յովհաննէս Հոլնխաւթին արդեանցը չնայեցաւ , ու Վլադիսլաւը դառնապարտեց որ գլխատուի (1457) :

։ Նոյն տարին Վլադիսլաւ Վերջածինը անորդի մեռաւ , և Փրեդերիկոս Գ. նորէն ուզեց անոր

։ Պոհեմիան ու Մաճառաստանը ինչ կերպով զատուեցան Աւստրիայէն Փրեդերիկոսի ատենը :

երկիրներուն տիրել, բայց չաջողեցաւ. վասն զի Գէորգ փոռեպարսա Պոհեմիոյ Թագաւոր եղաւ ու Մաթիաս Գորվին Մաճառասանի. փրեդերիկոսի ընկաւ միայն Աւստրիոյ արշիդքսութեան երրորդ մասը. մէկաւ երկու մասերէն վերին Աւստրիան իր Ալբերտ եղբորը ընկաւ, Քարինթիան ալ իր Սիկիամոնտ անունով Թիրոլեցի ազգակալնին: Ալբերտ ու փրեդերիկոս իրարու ձեռքէ իրենց մասը յափշտակելու համար պատերազմի ելան. Գերմանիոյ իշխաններն ալ ատենելով որ կայսրը ան պատճառաւ անիշխանութեան մէջ կը թողու երկիրը, ուղեցին զինքը իշխանութենէն ձգել: Ան միջոցին Ալբերտ զանիկայ վեննայի մէջ պաշարեր էր. Գէորգ փոռեպարս զնաց ազատեց կայսրը, ու քիչ ատենէն ետքը Ալբերտ մեռնելով, վերին Աւստրիան ալ փրեդերիկոսի անցաւ: Ան ատեն կայսրը Մաթիաս Գորվինին հետ հաշտութիւն ըրաւ ու սրբոյն Սաեփանոսի Թագը խրկեց անոր. միայն Մաճառասանի Թագաւոր ըսուելու պատուանունը իրեն պահեց ու Մաթիասէն խտր առաւ որ երբոր Մաճառի Թագաւորները անորդի մեռնին՝ Ժառանգութիւնը Աւստրիոյ ցեղին անցնի:

1 Մաթիաս Գորվին 1468ին Պոհեմիոյ փոռեպարս Թագաւորին գէմ խրկեց ան զօրքերը որ Օամանցւոց գէմ կը պատերազմէին. ինքն ալ Մորաւիա մտաւ, քիչ ատենի մէջ անոր տիրեց ու ան երկրին Թագաւոր պսակուեցաւ: Քիչ մնաց որ փոռեպարսին ձեռքէն ալ Թագաւորութիւնը պի-

1 Մաթիաս Գորվին ինչ յաղթութիւններ ըրաւ:

ախ առնէր, բայց անիկայ մեռաւ, և Պոհէմիացիք անոր տեղը իրենց թագաւոր ընտրեցին Լէհաստանի Քաղիմիր Դ թագաւորին որդին Վլասիւս լաւը: Մաթիաս սպառերազմը առաջ տարաւ, բայց 1478ին բոլոր ոյժը Փրեդերիկոս կայսեր գէմ դարձնելով, Վլասիւս լաւ թագաւորին հետ Օւմիւլցի դաշնագրութիւնը բռաւ, աս պայմանով որ երկուքն ալ Պոհէմիոյ թագաւոր ըսուին, բայց թագաւորութիւնը և կայսր ընտրութեան իրաւունքը Վլասիւս լաւին ըլլայ. իսկ Լուսացիա, Մորաւիա ու Շլէզիա գաւառները Մաթիասին ըլլան, և թէ որ ինքը անորդի մեռնի՝ ան իրեք գաւառներն ալ Վլասիւս լաւին անցնին:

Մաթիաս գնաց Աւստրիոյ վէննա քաղաքը առաւ: Փրեդերիկոս իր Մաքսիմիլիանոս որդին Մաքսուի թագաւորին գէմ խրկեց, բայց առանց ղօրքի և սարկի. անիկայ ալ ան սպառերազմէն ետ կեցաւ, ու նորէն Ստորին Նահանգները դարձաւ, ուր գլխաւոր քաղաքները անդադար ոտք կ'ելէին: Մաքսիմիլիանոս հոն ալ յաջողութիւն չգտաւ. Պրուժ քաղաքին բնակիչները յաղթեցին անոր, գրեթէ գերի բռնեցին, ու քիչ մնաց որ հրապարակաւ պիտի սպաննէին. բայց ինքը քաջութեամբ ժողովրդեան դիմացը ելաւ ու ըսաւ. «Լհա ես պատրաստ եմ ձեզի համար մեռնելու»:
Ան տունն ժողովուրդը իր կատաղութիւնը արշիդքսին իշխաններուն գէմ դարձուց. ոմանք նոյն տունը սպաննեց, ոմանք ալ ետքը գլխաւեց:

Մաքսիմիլիանոս ինչ կերպով գերի ընկաւ ու ինչպէս ուղարկեցաւ:

բայց արշիդուքսն ալ դերի մնաց : Ան միջոցին էր որ Ֆրանքֆորթի ազգային ժողովը Փրեդերիկոսի առաջնորդութեամբը Լաֆաւոր Հոպօյ, բառելու սլաստուանունը տուաւ Մաքսիմիլիանոսի . բայց տն սնոսի անունովը Մաքսիմիլիանոսին աղքատութիւնն ու բանասարկութիւնը աւելի ծաղրելի եղաւ : Փրեդերիկոս ստիպուեցաւ որ անձամբ ու շատ զօրքով երթայ իր որդին ազատելու . իսկ անիկայ ազատութիւնը ձեռք ձգելու համար հարկագրեցաւ որ Ֆիանսարայի կուտակալութենէն հրաժարի ու խօսք տայ որ բոլոր գերմանացի զօրքերը գուրս հանէ ան երկրէն :

1 Մաթիաս Քորվին 1490ին մեռաւ , և իրմով Մաճառաստանի մեծութիւնը շատ ընկաւ : Մաթիաս ոչ միայն քաջ պատերազմող էր , այլ և իմաստուն օրէնսդիր . Պուտա քաղաքին մէջ մէկ համալսարան մը բացեր էր , երկու ճեմարան , հնութեանց թանգարան մը ու հարուստ գրքատուն մը : Արդարութեան և իրաւանց շատ վեհ խնդիր էր . այնպէս որ իրմէ ետքն ալ առակ եղած էր Մաճառաց մէջ ըսել . “ Քորվին գնաց , արդարութիւն չմնաց , : Ինքը Մաճառի զօրաց մէջ կարգ ու կրթութիւն մօցուց . իրմէ առաջ զօրքը միայն ձիաւոր էր՝ պէտք եղած ասունը ժողված . ինքը հեռակէ զօրք ալ հանեց՝ որ կ'ըսուէին Սէա պահապան , բոլորն ալ միակերպ զինուած ու հագուած , և ան զօրքով ամէն վտանգի մէջ կը նետուէր ու գրեթէ միշտ կը յաղթէր :

1 Մաթիաս Քորվին ինչ բնաւարութեան տէր էր :

1 Քորվինի մահուանէն ետքը Վլադիսլաւ տիրեց ան իրէք գաւառներուն որ Օլմիւցի գաշնագրութեամբը իրեն կ'իյնային : Մաքսիմիլիանոս նորէն Վեննա մասա ու Աւստրիոյ տիրեց . ուղեց նաև Մաճառի երկրին թագաւոր ըլլալ . բայց որովհետև Վլադիսլաւ մօր կողմանէ Աւստրիոյ Ալբերտ կայսեր թոռն էր , ան թագաւորութիւնն ալ ինքը առաւ : Ասկէց սոսկալի պատերազմ մը բացուեցաւ , որ 1491ին վերջացաւ՝ Փրեմսլուրկի գաշնակցութեամբը , ապա պայմանով որ Վլադիսլաւ Մաճառի թագաւոր մնայ . բայց թէ որ ան որդի մեռնի , ժառանգութիւնը Մաքսիմիլիանոսի անցնի :

2 Փրեմսլուրկոս Գ մեռաւ 1493ին . Մաքսիմիլիանոս երգոր կայսր եղաւ , մէկէն նայեցաւ որ իր ցեղին երկիրները ընդարձակէ . Պրեմսլուրկի դքսին Աննա աղջիկը իրեն հարս խնդրեց , բայց Գաղղիացիք չառնին : Աս նախատինքը Մաքսիմիլիանոս բանի տեղ չգրաւ . մանաւանդ որ Գաղղիոյ Կարոլոս Ը թագաւորը Արթուրա ու Փրանչ-Քոնթէ գաւառները իրեն թողուց . միտքը ան էր որ անով կայսրը Իսպանիոյ բաներուն չխառնուի , ու ինքը համարձակ տիրապետէ ան երկրին , բայց անանկ չեղաւ : Վասն զի Մաքսիմիլիանոս Լուդովիկոս Մորոյ իշխանին եզբօր աղջիկը իրեն կին առաւ , և ան աղջակցութեամբ իրաւունք ունէ-

1 Վլադիսլաւ ինչ պատերազմ ունեցաւ Աւստրիոյ կայսեր դէմ :

2 Մաքսիմիլիանոս ինչ հնարքներով ջանաց իր ցեղին ոյժը մեծցընել :

ցաւ խաղիոյ գործողութեանցը խառնուելու, որով նաեւ Գաղղիացւոց ջանքը փճացընելու:

Գերմանիան Մաքսիմիլիանոսին չօգնեց աս բաներուս մէջ, ու Վորմս քաղաքին ազգային ժողովը պէտք եղած օգնութիւնը չորաւ կայսեր որ Գաղղիոյ գէմ պատերազմի: Ան ժողովին ջանքը աս էր որ կայսերութեան ներքին կառավարութիւնը հաստատէ. սւառի շատ ազնի օրէնսգրութիւններ աւրբաւ: Օրէնքներուն մէկը աս էր որ ամենին առանձնական պատերազմներ չըլլան. և այնպիսի պատերազմ բացողը՝ շատ ստակ անգանք տայ. գերագոյն տեսան մըն ալ գրուեցաւ, որուն պարսնքն էր պատերազմներուն առջևը առնել, և կամ պատերազմ բացուելէն ետքը՝ անոր պատճառ եղողներուն պէտք եղած պատիժը տալ: Ան միջոցին ազգային ժողովը կայսեր իշխանութիւնն ալ ամփոփեց, ու տեսան մը հաստատեց իայտերալան խորհրդաբան տնունով, որուն մէջ մեծ դասաւոր մը կար և տասնըվեց խորհրդական: Մաքսիմիլիանոս աս կարգաւորութենէն շատ վախցաւ. և ան խորհրդարանին գէմ ուրիշ տեսան մը ուղեց հաստատել, որ իրեն ազատութիւնները հաստատուեն պահէ. ասանկով սկսաւ դաւադարան կամ իայտերալան արեւել, որ 1512ին Տրեւիրի ազգային ժողովովն ալ հաստատուեցաւ:

3 Մաքսիմիլիանոս իր իշխանութեանը պակ-

1 Վորմսի ժողովոյն կարգադրութիւնները որովհէտ էին:

2 Մաքսիմիլիանոս իր երկիրներն ինչպէս ընդարձակեց:

սիլը տեսնելով, նայեցաւ որ երկիրները ընդարձակէ . աս մաքով 1496ին իր Փիլիպպոս որդին Քասթիլիոյ ու Արագոնի Փերդինանտոս թագաւորին փեսայ ըրաւ . 1497ին ալ թիրոլ ու Քարինթիա գաւառները ինքը ժառանգեց, որով լոյրը Աւստրիա իր ձեռքը անցաւ . 1513ին Պոհէմիոյ ու Մաճառի վշտախալաւ թագաւորին հետ ալ իօսօք դրաւ , ու իր աղջիկը անոր Լուդովիկոս որդւոյն ատաւաւ , Լուդովիկոսի մէկ քայրն ալ իր թոռանը կին առաւ . բայց 1519ին ինքը մեռաւ , և իրեն յաջորդեց թոռը Կարլոս , որ սովորաբար Կարլոս չինգերորդ կ'ըսուի :

1 Մաքսիմիլիանոս կայսրը իր պակասութիւններովը հանդերձ բաւական արիութիւն ալ ունէր : Շատ օգտակար բարեկարգութիւններ ըրաւ Գերմանիոյ մէջ . քաղաքները պաշարելու հրազենքերը կատարելագործեց , հրացանի գործարաններ շինեց , ու երկու անսակ կանոնաւոր զինուորութիւն հաստատեց . գիտութեանց պաշտպանութիւն ըրաւ . իմաստուն մարդիկը իր օրինակովը քաջալերեց , ու կրցածին չափ արդար կառավարութեան ետեւ եղաւ : Աս կայսեր ատենն էր որ թղթատարներ հաստատուեցան Գերմանիոյ մէջ :

2 ԶՈՒԻՅԵՐԻ : Հելուէտեան դաշնակցութեանը

1 Ի՞նչ բնաւորութեան անէր էր Մաքսիմիլիանոս , և ի՞նչ բարեկարգութիւններ ըրաւ :

2 Ան ատենները Զուիցերոցիք ի՞նչ վիճակի մէջ էին :

Մէջ 1453ին ութը նահանգ կար, այսինքն Շուից, Ուրի, Ունթերվալտեն, Լիւցէռն, Յուրիք, Աւրիս, Յուկ և Պիէռն : Շուից և Յուրիք գաւառները քիչ մը առան իրարու գէժ հակառակութիւն ըրին . բայց երբոր Գաղղիոյ Կարոլոս Յանգուզն թագաւորը իրենց վրայ գնաց, իրարու հետ հաշտուեցան : Աս թագաւորը 1468ին Ալապիտ գաւառը գնեւ էր Սիկիմոնա Թիրպլեյէն, և անոր կուսակալ գրեւ էր Հակէնպախ անունով իշխանը, որ շատ բռնութիւններ կ'ընէր : Բնակիչները գանգաւ ըրին վրան . ու երբոր մօտիկ ընող չեղաւ՝ ապստամբեցան, ու ան կուսակալը գլխատեցին (1474) : Կարոլոս շուտ մը անոնց երկիրը յարձրկեցաւ ու երկու տեղ չարաչար յաղթուեցաւ, որով Չուիցերացիք աւելի զորացան ու մեծացան, այնպէս որ կայսերաց իշխանութիւնն ալ արհամարհեցին : Մաքսիմիլիանոս պատերազմ բացաւ անոնց գէժ, ու շատ անգամ յաղթուելէն ետքը Չուիցերացւոց ազատութիւնը ճանչցաւ ու ամէն պարտաւորութենէն օղատ ըրաւ զանոնք : Ան գաշնագրութենէն ետքը ուրիշ գաւառներ ալ իրենց հետ միացան, ինչպէս Ափփիէնցել, Պազիլէա ու Շաֆֆուզ : Գէշը ան եղաւ Չուիցերացւոց համար որ շահասիրութեամբ սովորութիւն ըրին օտար տէրութեանց վարձուոր զինուոր ըլլալու : Աս վարձուորները Իսալիոյ պատերազմներուն մէջ շատ քաջութիւններ ըրին . 1514ին՝ Նավարայի պատերազմին մէջ յաղթող եղան . բայց յաջորդ տարին Գաղղիոյ Ֆրանսուա Ա թագաւորէն յաղթուեցան Մարին Լանի պատերազմին մէջ, ինչպէս որ սխտի տեսնենք :

ԳԼՈՒԽ Դ .

Գլխաւորութիւն Անգլիոյ՝ Երկոյն Վարդի պապերազմէն
 Ինչոպան Երեսարդ Երբորդին Տաւ (1451-1483) :

Հենրիոս 2. — Երկոյն Վարդի պապերազմէն սիւլէլ .
 — Հաթարգոս Երբորդին . — Սէնթ-Ալպանի պապերազ-
 մէ . — Ուեֆէլտի պապերազմէ . — Երեսարդ Դ . —
 Իր անգլաւորութիւններէ . — Մարգարիտա Բաթուհին . —
 Ուորիթի Իոնէ . — Երեսարդայ Անգլիա Գառնաւ . —
 Ուորիթի յաղթութիւն ու Տաւ . — Կալէ-ի Ինչոպան
 սպանութիւնէ . — Կլաւնի ու Քլէրէնտի Իոնէ . —
 Քլէրէնտի Տաւ . — Երեսարդ Երբորդին Տաւ :

Հնգետասաներորդ գարուն մէջ Անգլիոյ ու
 Գալլիոյ պատերազմները դեռ նոր գազրեր էին ,
 Անգլիա քաղաքական կռիւ մը սկսաւ , որուն մէջ
 անգլաւորականաց մեծ մասը յաղթուեցան , և անով
 Թագաւորական կողմը աւելի զօրացաւ : Հենրի-
 կոս 2 , որ երեսուն տարունէ 'ի վեր կը Թա-
 գաւորէր , իր հօրը տիրած երկիրները մէկիկ մէկիկ
 կորսնցուց , և ան միջոցին սկսաւ երկոյն Վարդի
 ըսուած պատերազմը : Աս պատերազմին առաջին
 պատճառ Եորքի ու Լանքսթրի ցեղերուն իրարու
 դէմ հակառակութիւնն եղաւ , որ երկուքն ալ
 Թագաւորէլ կ'ուզէին , և իրենց համար մէյմէկ
 նշան առեր էին , Եորքի ցեղը Ճերմակ վարդ մը ,
 Լանքսթրի ցեղն ալ կարմիր վարդ մը : Եորքեանց

Երկուց վորդից պատերազմին պատճառն ինչ
 էր :

կողմն էին հարաւային կոմսութիւններն ու Նեմլեանց զօրաւոր ջեղը, որոնց մէջ ամենէն անուանի էր Ուորիքի կոմսը, որ ան ատենի հիւրաւորութեամբ ինչուան երեսուն հազար հոգւոյ կերակուր կուտար: Ասոնց կողմն էին նաև շատ ազնուականներ. իսկ Վանքութեանց հետ էին Անգլոյ հիւսիսային կողմերը, որ միշտ հակառակ եղած էին ամէն տեսակ նորութեանց:

Վլոսթրի գութար, որ իր ազգին միշտ փրկելու էր թէ բալթին լաւութեանը և թէ Գաղղիացւոց գէմ ունեցած տոեղութեանը համար, ան ատենները նոր մեռաւ: Եորքի գութար հախքարտոս, որ թագաւորին քեռորդին էր, տեսնելով որ ամէնքը Վլոսթրի դքսին մահուանը վրայ սուգ մտեր են ու սրտերնին գտաւնացեր է, մտածեց որ թագաւորին գէմ գլուխ վերցնէ: Հասարակաց կտրծիքն ան էր թէ Վլոսթրի դքսին մահուանը տառաջաւ Մարգարիտա թագուհին է. ուստի ապտտամբները նախ անոր գէմ ելան: Սըֆֆրլէի գութար Մարգարիտային բարեկամ ըլլալով ամենուն տառելի էր. ուստի շուտ մը հեռացաւ ու Գաղղիա ուղեց անցնիլ. բայց ճամբան բռնուցաւ, նաւավորները զինքը անգուլթ կերպով նախաանելէն ու ծառայեցընելէն ետքը, ծաղրական կերպով գատաւտանի կանչեցին ու ի մահ գատաւարտեցին: Երկրորդ օրը գահիճը գլուխը կտրեց՝ վեց անգամ զարնելէն ետքը. իսկ գիակը

Վլոսթր դքսին մահը ինչ խուովութեան պատճառ եղաւ: — Սըֆֆրլէի գութար թնչպէ՛ս մեռաւ:

աւագի վրայ նետեցին Տովը քաղաքին քովը . ու հոն մնաց ինչուան որ դքսին կինը հրաման առաւ թագաւորէն որ իր էրկանը մարմինը թազէ :

1 Սըֆֆըլքի դքսին հեռանալէն ետքը Մարգարիտան կարծեց թէ Եորքի դքսին թշնամութենէն ազատեցաւ . բայց անիկայ խռանտա խորկուած ըլլալով ու վրէժինդրութեան հոգւով լցուած՝ նայեցաւ որ զամէնքը թագուհւոյն գէմհանէ , և իր զինուորներէն մէկը քսան հազար հոգի հետն առած Լոնտրայի վրայ գնաց : Թագաւորին ընտանիքը ձգեցին փախան , և զինուորը որ Յովհաննէս Քէա կ'ըսուէր , քաղաքը մտաւ ու գանձապետին գլուխը կտրել տուաւ : Բայց Լոնտրայի բնակիչները Քէաին զինուորներուն աւազակութիւններէն ազատելու համար՝ ամէնքը զէնք առին ու իրենց թշնամեացը յաղթեցին . Քէաին գլուխը բերողին շատ ստակ խոստացան ու զանիկայ սպաննողին առատ վարձատրութիւն ըրին . անկէց ետքը անոր կուսակիցներէն շատն ալ հրապարակաւ գլխատեցին , և մեռնողները վերջի վայրկեանին յայտնի ըսին թէ Եորքի դքսին գրգռելովը ռաք ելեր էին :

2 Հռիփարտոս տեսնելով որ հենրիկոս Զ հիւանդ , ու օրէ օր տկարանալու վրայ է , ինքզինքը խնամակալ իշխան անուանել տուաւ , ու ամենուհետ սկսաւ թագաւորի պէս վարուիլ . բայց թագաւորը քիչ մը որ զգաստացաւ , Մարգարիտայի խորհրդովը Հռիփարտոսը երեսէ ձգեց . անով

1 Եորքի գութար ի՞նչ խռովութիւն հանեց .

2 Սէնթ-Ալպանի պատերազմը ի՞նչպէս եղաւ :

պատերազմ՝ բացուեցաւ : Եորքեանք ու լանքըս-
թրեանք առաջին անգամ լոնտրայի մօտ Սէնթ-Ալ-
պան աւանին դաշտին մէջը զարնուեցան 1456ին .
Հենրիկոս 2 գերի ընկաւ, ու Հռիքարտոս նորէն
խնամակալ եղաւ : Մարգարիտոս նորէն սկսաւ
պատերազմը . Հռիքարտոս ալ առաջ յաղթուե-
ցաւ, բայց ետքը յաղթեց 1460ին . շատ ազնուա-
կաններ ան պատերազմին մէջ մեռան . իրեք հա-
րիւր ասպետէն աւելի՝ որը զարնուեցան ընկան ,
որն ալ անխնայ թշնամիներէն մորթուեցան , թա-
գաւորը նորէն գերի բռնուեցաւ , և Մարգարի-
տա իր որդին հետը առած՝ կալէսի երկիրը փա-
խաւ , անկէջ ալ Սկոթլանդ :

3 Հռիքարտոս ինքզինքը թագաւորական գա-
հին ժառանգ անուանեց . բայց քիչ մը ատենի
համար Հենրիկոս վեցերորդին թողուց թագը ,
ինքը անոր խնամակալ ըլլալով : Թագաւորը գէմ-
կենալու կարողութիւն չունէր . բայց Մարգարի-
տա թագուհին մեծ քաջասրտութեամբ յանձն
չառաւ որ իր որդւոյն իրաւունքը կորսուի , ու
քսան հազար զօրքով Ուէֆիլտ քաղաքին քով պա-
տերազմեցաւ Հռիքարտոսի հետ (1460) : Հռի-
քարտոս յաղթուեցաւ ու մեռաւ , իր հետն ալ
երկու հազար զինուոր , ու գլխաւոր զօրավարնե-
րէն շատը : Եորքի դքսին երկրորդ որդին Ռիթ-
լէնտի կոմսը , որ աստուերկու տարեկան հազիւ
կար , Ուէֆիլտի կամուրջին վրայ բռնուեցաւ .
Քլեֆլորտ իշխանը անոր անունը հարցուց . խեղճ՝

1 Ուէֆիլտի պատերազմը ինչպէս եղաւ : — Հռի-
քարտոսի որդին ինչ կերպով սպաննուեցաւ :

տղան որ իր հօրը մահը տեսած ըլլալով զարհուրած էր, երեսի վրայ ընկաւ ու չկրցաւ պատասխան տալ. քովը գտնուող իշխաններէն մէկն ալ յուսալով որ դիմացի կատաղի մարդկանց սիրաւ չարժէ ան խեղճին վրայ, շուտ մը ըսաւ թէ ստիկայ Եորքի դքսին որդին է: Քլիֆորտ առ լսելուն պէս, կանչեց կատաղութեամբ. « Աղէկ ձեռք ընկար. քու հայրդ իմ հայրս մեռուցեր է, ես ալ զքեզ պիտի մեռցընեմ », ու թուրը խեղճ տղուն փորը խոթեց, մարմինն ալ քովի իշխանին տուաւ. ան ալ առաւ մօրը տարաւ, որ սրտին ցաւէն մեռաւ:

Ան քաղաքական պատերազմին սոսկալի տեսարանները ասոնք էին. պատերազմին տեղուանքը մարդ գլխատելու գործիքներ դրուած էին, և ո՞վ որ յաղթուելով կ'ազատէր պատերազմէն, յաղթուածէն էսքը չարաչար կը սպաննուէր: Մարգարիտա Հալքարտոսը ծաղը ընելու համար՝ անոր գլուխը Եորք քաղաքին պատին վրայ կախեց՝ թղթէ թագով մը զարդարած. ետքը Լոնտրայի վրայ գնաց, ու Սէնթ-Ալպանի քով նորէն յաղթեց Ուորիքի կոմսին: Բայց անխոհեմութեամբ իր զօրքերը երկու բաժնած ըլլալով, Փէմպրոք կոմսը Եորքի դքսին Եդուարդ տղէն յաղթուեցաւ. Եդուարդ շուտ մը Լոնտրայի վրայ գնաց, ու ստիպեց զՄարգարիտան դէպ 'ի հիւսիսային կողմերը փախչելու: Լոնտրայիք ուրախութեամբ ընդունեցան Եդուարդը, կէս մը իրեն հօրը ու

1. Լոդուարդ՝ Դ. Խնչպէս թագաւորեց: — Հէնրիկոս 2. Խնչ բնաւորութեան տէր էր:

եղբորը սպաննուեալուն վրայ խղճալով, կէս մըն ալ իրեն կտրճութեանը վրայ զարմանալով: Քսան տարեկան հազիւ կար, և սակայն 1461ին Թագաւոր անուանեցաւ, ու ըսուեցաւ Եգուարգ Դ. ետքը գնաց Վէսթմինսթըր, հոն ժողովուած եպիսկոպոսներն ու ազնուականները անոր իրաւունքները ճանչնալով, “ Կեցցէ արքայ Եգուարգ ”, կանչեցին. մոռնեաիկներն ալ Լոնտայի փողոցներուն մէջ հրատարակեցին Եգուարգայ ընտրութիւն և Հենրիկոս վեցերորդին իշխալը: Հենրիկոս քաղցրաբարոյ, ողորմած ու բարեպաշտ բնութիւն մը ունենալով, հասարակ վիճակի մը մէջ ըլլար նէ երջանիկ պիտի ըլլար, և ամենայն տանուտեարց բարի օրինակ. բայց Թագաւորական աթոռոյն վրայ իր չորս դին եղած փառասեր մտրդկանց կիրքերուն խաղալիկ եղաւ:

1 Մարգարիտա ան միջոցին հիւսիսային կամ սուրբիւններէն եթանասուն հազար հոգի ժողովեց, ու Եգուարգայ վրան ելաւ. բայց Թանութըն քաղաքին քովը բոլորովին յազմուեցաւ: Երկրորդ օրը Եգուարգ Ետք քաղաքը մտաւ, շատ գերիններ գլխատել տուաւ, ու գլուխները պարսպին վրայ շարեց, ուր որ իր հօրն ու եղբորը գլուխները կախուէր էին: Իսկ Մարգարիտան Սկոթլանդ Թագաւորին քովը փախաւ:

2 Ան ատենները Եգուարգ Լոնտա գործաւ

1 Եգուարգ ինչ կերպով յազմեց Մարգարիտային:

2 Լանքսթրեանց դատաւարատութիւնն ինչպէս եղաւ:

որ հոնտեղի խորհրդարանէն ալ հաստատուի իր ընտրութիւնը . ան ժողովքին մէջ սրտշուեցաւ որ հենրիկոս Զ բոլոր ցեղովը ապօրինաւոր թագաւոր սեպուի ու լանքսթրեանք դատապարտուին . ուստի լանգդիոյ մեծամեծ ազգատոհմները, հարիւր երեսուներու թը ասպետ, քահանայներ ու պալատականներ մասնիչ սեպուեցան, և իրենց պաշտօնները, երկիրներն ու ազգային ըսուելու իրաւունքնին կորսնցուցին . ոմանք ալ զինուորական դատաստանի տակ իյնալով՝ ի մահ դատապարտուեցան, և յանցանքնին ան էր որ Թաութընի պատերազմին մէջ իրենց մեռնող ազգականներուն համար սուգ մտեր էին :

։ Անդին Մարգարիտա թագուհին՝ այնչափ ձախորդութիւններով ամենեւին չյուսահատած՝ ետեւէ էր որ ամէն կողմէն իր էրկանը վըէժինգիր ու որդւոյն պաշտպան մարդիկ գտնայ : Գաղղիա անցաւ, գնաց Լուդովիկոս մետասաներորդէն օգնութիւն խնդրեց . ան ալ քսան հազար ոսկի տուաւ, տեղը խոստմունք առնելով որ Անգլիա ցիւր Քալէ քաղաքը իրեն դարձնեն . Մարգարիտա ան տակով պղտիկ գունդ մը կազմեց ու Անգլիա դարձաւ . բայց Եդուարդայ զօրքերը յաղթող ելան, ու Մարգարիտա բոլոր յոյսերէն զրկուած՝ իր որդին առաւ ու ձգեց փախաւ : Անտառէ մը անցնելու ատեն աւազակներուն ձեռքը ընկաւ, որ վրայի ոսկին ու գոհարները բոլոր կողոպտեցին . ան միջոցին որ անոնք մէջէրնին կը բաժնէին

։ Մարգարիտա թագուհին վերջապէս ինչ կերպով յաղթուեցաւ :

իրենց կողոպուտար, ինքը ձեռքերնէն փախաւ ու անտառին ներսերը մտաւ . սաւաղակներէն մէկը ետէն հտաւ ու քիչ մնաց որ զինքը պիտի բռնէր, բայց Մարգարիտան գիմացը ելաւ ու որդին ցուցնելով ըտաւ. « Բարեկամ, քու թագաւորիդ որդւոյն կեանքը հաւատարմութեանդ կը յանձնեմ », Զարմոցաւ մարդը թագուհւոյն մեծաւորութեանը վրայ . խօսք տուաւ որ ձեռքէն եկած օգնութիւնը ընէ անոր, ու վերջապէս Լանքըսթրեանց կողմերը հանելով ազատեց զինքը : Նորէն Գաղղիա անցաւ Մարգարիտա, ու հոն Պառ քաղաքին մէջ բնակեցաւ :

Եդուարդ թագաւորը վրէժխնդրութեան ետէէ ըլլալով, պատերազմէ ողջատած մարդկանց արիւնը կը թափէր հրապարակներու մէջ : Ընտանի երեւելի մարդկանց մէկն էր Լորտ Կրէ . երբոր ասիկայ թագաւորին առջև բերին, թագաւորը զինքը ծաղը ընելու համար հրամայեց որ գատապարտութեան վճիռը կարգան անոր որ ասանկ գրած էր . « Լորտ Կրէ, քու ասկի մտրակներդ կրունկիդ վրայ պիտի կոտորաւ խոհակերին մէկը որ հոս կեցած է . ոտքով պիտի երթաս գլխատմանդ տեղը ինչուան քաղաքին ծայրը՝ ժողովրդեան մէջէն անցնելով, որ քու անպիտանութիւնդ երեսիդ զարնեն : Դահիճը երեսդ պիտի թքնէ, գլուխդ պիտի կտրէ ու մարմինդ առանց պատուոյ պիտի թաղուի . գլուխդ ալ ուր թագաւորը որ ուզէ հոն պիտի դրուի, որպէս զի իր հաւատարիմ ծառաներովն նախատինքը անոր վրայ թափին », :

Լորտ Կրէ ինչպէս սպաննուեցաւ :

Աս վճռոյն հետ կատարուին ալ մէկէն եղաւ : Իսկ Հենրիկոս Զխեզճ Թագաւորը Եդուարդայ հրամանովը Լոնարայի աշարակին մէջ բանա դրուեցաւ :

Ան միջոցին որ ճերմակ վարդը աս կերպով կը յաղթանակէր, Եորքեանց մէջ ներքին խռովութիւններ սկսան : Սէնթ-Սլպանի երկրորդ պատերազմին մէջ մեռած Լանքսթրեան ազնուականի մը աղջկանը վրայ սէր ձգեց Եդուարդ, ու անիկայ իրեն Թագուհի ըրաւ . անով նոր Թագուհւոյն աղջականները Եդուարդայ չորս դին առին ու Եորքեան իշխանները հեռացան քովէն, բայց սաստիկ ալ բարկանալով մեծ կռակացութիւն մը ձևացուցին, որուն գլուխն էր Ուորիքի կոմսը : Ասիկայ իրեն կողմը ձգեց նաև Քլեյրէնսի Գէորգ դուքսը, Մարգարիտային հետ ալ հաշտուեցաւ ու շատ մը զորքով Տարմըթ քաղաքը անցաւ : Եդուարդ որ ինքզինքը ապահով կարծելով իր պալատին մէջ զուարճութեան հետ էր, յանկարծակի լսեց որ վաթսուն հազար հոգի Նոթինհըմ քաղաքին պարսպին տակը հասեր են, գնաց անոնց դէմ . բայց իրեններէն մասնուելով Հոլանտա փախաւ . իսկ Ուորիքի կոմսը Լոնորա մտաւ, Հենրիկոս վեցերորդը հանեց բանտէն ու նորէն Թագաւոր դրաւ, և աս բանիս համար Թագաւորացի մականունը տուին իրեն :

Մարգարիտա աս բաներս լսելուն պէս Պաղ-

1 Ուորիքի կոմսը Բենջ անթով մեծցաւ :

2 Եդուարդ Բենջ հնարքով ձեռք ձգեց Թագաւորութիւնը :

ղիայէն ելաւ, բայց Ուորիքի յաղթութենէն օգուտ մը չքաղեց. վասն զի Եգուարդ Գաղղիոյ Կարոլոս Յանգուզն թագաւորէն օգնութիւն առնելով Անգղիա դարձաւ, և իր թշնամիները դիւրաւ խաբելու համար այոպիսի հնարք մը բանեցուց։ Անգղիոյ թագաւորութեան նշանը ձգեց ու Կալլէսի իշխաններուն նշանը առաւ, որ ջայլամի փետուր էր. յայտարարութիւն մըն ալ ըրաւ թէ ինքը իրեն հայրենական ժառանգութիւնը, այսինքն Եորքի դքսութիւնը ձեռք ձգելու եկեր է, և ոչ թէ քաղաքական պատերազմ գրգռելու և կամ թագաւորութեան ետեւէ ըլլալու։ Ժողովուրդն ալ աւելի խաբելու համար, իր զինուորներուն հրամայել էր որ կանչեն “Կեցցէ՛ արքայ հենրիկոս”, բայց երբոր ինքզինքը բաւական զօրաւոր տեսաւ, միտքը յայտնեց։ Ուորիք Եգուարդայ դէմ ելաւ, ու լռելովոր Մարգարիտան Անգղիոյ ծովեզերքը հասեր է, շուտ մը պատերազմը սկսաւ՝ որպէս զի բոլոր յաղթութիւնը իրեն ըլլայ։ Պատերազմին տեսնել Բլէրենսի գութարտասուերկու հազար հոգւով Լանքսթրեանց կողմէն Եորքեանց բանակը անցաւ ու Ուորիք յաղթուեցաւ մեռաւ (1471)։

Նոյն օրը նաեւ Մարգարիտա, որ իր որդւոյն հետ Վէյմըթ քաղաքը հասեր էր, գեռ աղէկ մը չպատրաստուած՝ պատերազմի բռնուեցաւ, յաղթուեցաւ ու որդւոյն հետ մէկտեղ գերի տարուեցաւ։ Երբոր ան պատանին Եգուարդայ առջև տարին, հարցուց թագաւորը թէ “Ի՞նչ իրա-

1 Մարգարիտայի որդին ի՞նչպէս մեռաւ։

ւամբ Անգղիա եկեր ես , , . պատասխան տուաւ թէ “ Եկեր եմ որ հօրս ու ինծի գէմ եղած անիրաւութիւններուն վրէժը առնեմ ” : Բարկացաւ Եգուարդ , ու երկրթէ թաթպանովը տղուն երեսին զարկաւ . հոն մէկէն Քլերէնս ու Վլոսթր խեղճ տղուն վրայ ընկան ու թագաւորին աչքին առջևը զանիկայ սպաննեցին : Մարգարիտան լոնտրոյի աշտարակը փակուեցաւ , և հոն գտաւ իր էրկը Հենրիկոս վեցերորդը . բայց ան խեղճը քանի մը օրէն մեռաւ : Վ'ըսեն թէ Վլոսթր իշխանը անոր մահուանը պատճառ եղաւ . օրովհետեւ ինքը թագաւորելու միտք ունէր , ու կամքը կատարելու համար ամենայն չարագործութիւն աչքը առած էր :

1 Եգուարդ իր անգրանիկ օրգւոյն տուաւ Վալտէր իշխան ըսուելու պատուանուներ , որ Հենրիկոսի օրգւոյն էր , ու ժառանգ թագաւորութեան անուանեց զինքը մեծ ժողովքի մը մէջ : Անկէց ետքը ինքզինքը բոլորովին զուարճութեանց տալով՝ նայեցաւ որ քաղաքական պատերազմի արհաւիրքը մոռնայ . բայց հանգստութիւն չգտաւ . վասն զի Քլերէնս ու Վլոսթր իշխանները սկսան Ուորիքի ժառանգութեանը վրայ իրարու հետ կռուրտիլ , թէպէտ և ան կոմսին այրին գեռ կենդանի էր : Թագաւորը ան ժառանգութիւնը երկուքին մէջ բաժնեց . բայց անով ալ չհաշտուեցան , ու իր ցեղին մէջ խռովութիւնը երթալով ուսաստկացաւ : Քլերէնս պալատէն ելաւ ու եղ-

1 Քլերենսի գուքը ի՞նչ պատճառաւ ու ի՞նչ կերպով մեռաւ :

բօրը գէժ սկսաւ դաւաճանութիւն ընել, կամ գէթ Վլոսթր այնպէս հաւտացուց Եդուարդին, ու հրաման առաւ Թագաւորէն որ Քլերէնս Լորտերուն գաստատանարանին մէջ գաստատանի կանչուի: Մահապարտ վճռուեցաւ Քլերէնս. բայց Եդուարդ չուզեց որ իր եղբայրը հրապարակաւ գլխատուի: Քանի մը օրէն ձայն ելաւ Թէ Քլերէնս որ Լոնարայի աշտարակին մէջ բանտ գրուեր էր, վախճանեցաւ. ինչ տեսակ մահուամբ մեռնիլը յայտնի չէ. բայց ան ասենի ժողովրդեան մէջ աս ծաղրական ձայնը տարածուեցաւ Թէ Քլերէնս ուղեր է որ գինիի տակառի մէջ խղճեն զինքը:

Վիչ ասենէն ետքը Անգլիոյ ու Սկոթլոյ Թագաւորները իրարու հետ աւրուեցան: Եդուարդ լսելով որ Գաղղիոյ Թագաւորն ալ իրեն հակառակ է, ու խոստացեր է որ Եդուարդին Եդինսարէթը իր որդւոյն հարս առնէ, միտքը գրաւ որ վրէժը հանէ անկէց: Բայց աս բարկութիւնը այնչափ սաստիկ էր, և սրտին տագնապէն այնչափ տկարացաւ որ հիւանդացաւ ու մեռաւ 1483ին: Ընդհանրապէս կը կարծուի Թէ Վլոսթր Թոյն խմցուցած է Թագաւորին. իրաւքնէ ալ Քլերէնսի ու Թագաւորին մեռնելէն ետքը երկու տկար աղաք կը մնային՝ Թագաւորելու իրաւունք ունեցող, որոնց ձեռքէն իշխանութիւնը առնելը գիւրին էր:

1. Եդուարդ ինչպէս մեռաւ:

ጥረብኦ ኑ።

ՊապՏոմեան Անդրէոյ՝ Երեսօրհանի Տաճարէն
 Ինչպէս Հինգիսն Եօնիէրորհի Տաճար: (1483-1509):
 — ՊապՏոմեան Սկիւիտոյ՝ Յաւիթ Ա Բագաւորէն Ին-
 չպառն Յաւիթ Երեսօրհանի Տաճար: (1424-1513):

ԵՐԻՄԻԱՅԱՅ ԵՐԵՄԻԱՅԱՅ . — ԿԼԱՆԻՐԻ ԺԱՌԱՍԻՐԱՆԻՒՆԸ . — ԻՐ ԿԵԶԺԱՆՈՐԱՆԻՒՆԸ ՈՒ ՆԵՔԼԱՆԻՒՆԸ . — ՅՈՒԼԿԱՆԻԱ ԸՅՐ . — ԿԼԱՆԻՐԻ ԲՈՓԱՆՈՐ ԸՆԳՐՈՒԼԸ . — ԵՐԻՄԻԱՅԱՅ ԵՐԵՄԻԱՅԱՅ ՍԿԱՆԻՆԻԱՅ . — ՀԵՆՐԻԿՈՍ ՈՒԿԼԻՆԻ . — ՊԻՆԴՐԱԿԻ ՊԱՓԵՐԱԿՋԸ . — ԿԼԱՆԻՐԻ ՏԱԿԸ . — ԵՐԵՄԻԱՅԱՅ ՎԱՐԴԵՅ ՊԱՓԵՐԱԿՋԻՆ ՎԵՐԸՆԱԼԸ . — ԹԱՓԱՆՈՐԱՆԻԵԱՆ ԵՔԱԵ ԵՂԱՂ ՍԵՆՍԵՆՆԱՆԻՆԻՅԱՅ . — ՓԵՐԳԻՆՈՒՆԻՅԱՅ . — ՀԵՆՐԻԿՈՍ ԵՕԼԻԵՐՈՐԴԻՆ ԲԼԱՆՈՐԱՆԻՒՆԸ : — ՍԻՆԴՐԻՅԱՅ ՎՃԱԿԸ . — ՅԱՆԻԲ Ա . — ՅԱՆԻԲ Բ . — ՅԱՆԻԲ Գ . — ՅԱՆԻԲ Դ . — ՖԼԱՆՈՐԱՆԻՅԱՅ ՊԱՓԵՐԱԿՋԸ :

1. ԵԴՈՒԼԱՐԴ Դ. երկու որդի թողուցեր էր, անդրանիկը՝ որ Կալևսի իշխան էր, հորը յաջորդեց և ըսուեցաւ ԵԴՈՒԼԱՐԴ Ե. իսկ արտիկը հռիքարոտս՝ ԵՐԱԹՐ ԴՈՒՔԱ էր: Ասոնց հորը մեռնելու ատեն ԿՐՈՍԹՐ ՍԿՈՎՈՒՈՅ բանակին սպարապետութիւն կ'ընէր, ու ԵԴՈՒԼԱՐԴ Ե ԼԵՄԼՈՅԻ բերդին մէջն էր Կալևսի երկիրը, հետն էր նաև իր մօրեղբայրը ԼՈՐՈՒ ՌԻՎԷՐԱ: Աս իշխանը Եղիսաբէթ թագուհւոյն հրամանովը շուտ մը առաւ ԵԴՈՒԼԱՐԴԸ ու դէպ ՚ի Լոնտրա գնաց. բայց դեռ քաղաքը չէին մտած, ԿՐՈՍԹՐ իր կուսակիցներովը

1. ԵԳՊԼԱՐԴԱՅ ՈՐԴԻՔՐ ՈՐՈՂՔ ԷՒՆ :

ետնէն հասաւ, ու լորտ Ռիվէրսը կեղծաւորական բարեկամութեամբ խաբելով, երկրորդ օրը բռնեց զինքը ամուր բերդ մը գրաւ, թագաւորն ալ առաւ տարաւ Նորթամփթոն քաղաքը : Թագուհին ասոր լսեց՝ սարսափեցաւ . և որովհետեւ Ալոսթրի բնաւորութիւնը կը ճանչնար, իր երկրորդ որդին Հռիփարտոսը առաւ ու գնաց Ալսթմիսթրի վանքը քաշուեցաւ :

Ալոսթր դարձաւ լորտրա ու ինքզինքը Պաշտպան Լաֆաֆուէտն անուանեց . մարդ խրկեց Եդուարդին ու իմացուց որ պատրաստուի թագաւոր պսակուելու մայիսի 4ին . ետքն ալ օրը ուշացուց, ձգեց յունիսի 22ին : Փառասէր իշխանին միտքը ան էր որ հանդէսը ուշացընելով Հռիփարտոսն ալ ձեռք ձգէ : Առաջ ուղեց բռնութեամբ հանել զինքը վանքէն . բայց երբոր խորհրդականները չհաւանեցան, խորամանկութիւնը ձեռք առաւ . Եորքի ու Քէնթըրպերիի արքեպիսկոպոսները համոզեց թէ պէտք է որ թագաւորին եղբայրը հանգիսին մէջ գտնուի . և անոնց յանձնուց որ թագուհւոյն ձեռքէն Հռիփարտոսը առնեն : Խեղճ Եղիսաբէթ երկարատեւ գէմ կենալէն ետեւ հաւանեցաւ . բայց անոր գլխուն գալիքը առաջուց գուշակելու պէս շատ արցունք թափեց որդւոյն վրայ ու գրեթէ վերջին բարեւ տուաւ : Անմեղ պատանին մօրը ձեռքէն իր թշնամեացը ձեռքը անցաւ ու աշտարակը տարուեցաւ . հոն երկու եղբայրները ամենեւին վախ մը կամ կասկած մը չունենալով՝ սաստիկ ուրախացան որ մէկզմէկ

: Ալոսթր ինչպէս վարուեցաւ անոնց հետ :

գաւան, ինչպէս որ իրենց հասակին բնական էր :
 1 Աս կերպով Հռիփարատոսն ալ ձեռք ձգելէն
 ետքը, Վլոսթր սկսաւ իր հնարքները 'ի գործ
 դնել ու Լոնտրայի տիրապետել : Ռիվէրս ու Վրէ
 ազնուականները սպաննել տուաւ, ու քանի մը
 իշխաններու հրամայեց որ ան երկուքին սպանու-
 թիւնը իբրեւ օրինակոր հաստատեն . իշխաններուն
 մէկն էր Լորտ Հեսթինկս, որ Ռիվէրսին թշնամի,
 բայց Եգուարդայորդուցը հաւատարիմ բարեկամ
 էր, և Վլոսթր աշտարակը գնաց խորհրդի . ու
 երբոր ամէն մարդ իր տեղը նստաւ, ամբաստանեց
 թէ Յովհաննա Շօր անունով կինը, որ մեռած
 թագաւորին ատենը մեծ պատիւ ունէր, ու Լորտ
 Հեսթինկս՝ որ ան կնոջը պաշտպանութիւն կը-
 նէր, իրեն դէմ դաւաակցութիւն ըրեր են ու կա-
 խարդուլութեամբ զինքը ան աստիճանի վատութու-
 թեան հասուցեր են . միանգամայն իր թեկերէն
 մէկը բացաւ ցուցուց որ դրեթէ չորցած էր, և
 անիկայ հիւանդութիւն մըն էր, որ պզտիկուց 'ի
 վեր ունեցեր էր : Խորհրդականները առանց ձայն
 հանելու իրարու երեսը կը նայէին . բայց Լորտ
 Հեսթինկս սիրտ ըրաւ ու քանի մը խօսք զուրցեց
 ինքզինքը արդարացընելու համար . ան ատենը
 կանչեց Վլոսթր . “ Դաւաճան ես գուցէ, կ'ու-
 դեմ որ քու գլուխդ այսօր իբրեւ առաջին կերա-
 կուր իմ առջև բերուի ,” . աս ըսելով ձեռքը սե-
 ղանին զարկաւ : Ան նշանը առնելուն պէս զի-
 նուորները, Հեսթինկսը գուրս քաշեցին ու փայտի
 կտորի մը վրայ գլուխը կտրեցին : Յովհաննա Շօր

1 Վլոսթր ինչպէս մեռուց Լորտ Հեսթինկսը :

մահուընէ ազատեցաւ , բայց բոլոր ստացուածքը ձեռքէն առին , ու վրան պարտք կամ ապաշխարանք գրին որ արդոյն Պօղոսի եկեղեցւոյն առջևը կենայ շապկանց , բոսիկ ոտքով , ձեռքը վառած կերոն մը բռնած : Լրդեւք գրուեցաւ Լոնտրայի բնակիչներուն որ զինքը ամենեին աներնին չընգունին . անանկով վերջի աստիճանի կարօտութեան մէջ ընկած՝ անօթութեամբ ու խեղճութեամբ մեռաւ ան կիւնը , որ իր մեծութեան ատենը անբաւ ողորմութիւն տալով ու բարերարութիւններ ընելովը մեծ անուն հանած էր :

։ Կլոսթր իր եղբորը գլխաւոր կուսակիցները բռնելովն ու սպաննելովը իր միտքը հատկացուցեր էր . ուստի բռնած ճամբուն մէջ ետ չկեցաւ : Նախ Եդուարդայ ու Եղիսաբեթի ամուսնութեան օրինաւոր ըլլալը սուտ հանել ուզեց , որպէս զի իր եղբորորդիքը իրենց հօրը յաջորդելու իրաւունք չունենան . ետքը խօսք գրաւ իրեն Պլքինհըմ բարեկամին հետ , ու անոր ձեռքովը ժողով մը ընել տուաւ Լոնտրայի գլխաւոր քաղաքացիներուն : Պլքինհըմ ան ժողովին մէջ Կլոսթրի վրայ գովեստ մը խօսելէն ետքը հարցուց անոնց թէ կ'ուզե՞ն արդեօք որ իրենց Թագաւորը անիկայ ըլլայ : Տասը տասուերկու գործաւոր առաջուց կաշառուած ըլլալով գտակնին դէպ 'ի վեր նետեցին ու կանչեցին . “ Կեցցէ՛ արքայ Հռիփարտոս Կլոսթր , , : Ան ատենը Պլքինհըմ գնաց Կլոսթրին ու ժողովըրդեան կամքը յայտնեց . ան ալ զարմանք ցուցնելով ու կեղծաւորութեամբ շատ դէմ կենալէն

։ Կլոսթր ինչ կերպով Թագաւորեց :

ետքը յանձն առաւ Անդղիական ազգին խնդիրքը կատարել :

1. Յանձնառութեանը հետ մէկտեղ հրաման խրկեց Ալոսթր աշտարակին հրամանատարին որ երկու արքայորդիները մեռցնէ . բայց հրամանատարը յայտնապէս գէմ կեցաւ ան անդուծ հրամանին : Ալոսթր , որ անկէց ետքը Հռիփարտոս Գ ըսուեցաւ , իր ախոռապետին հետ խօսքը մէկ ըրաւ ու հրաման հանեց որ մէկ գիշերուան մը համար աշտարակին բանալիները անոր ձեռքը տրուին : Ախոռապետը , որ Յակոբ Թիրըլ կ'ըսուէր ու ցած մարդ մըն էր , իր հետը իրեք չարագործ անդգամներ առաւ ու գիշերով զանոնք երկու եղբարց պառկած սենեակը խրկեց . իսկ ինքը սանդուղին վրայ կեցաւ որ ուրիշ մարդ հոն չմտենայ . ան աւազակները գնացին խեղճ աղաքը բարձերու ու վերմակներու տակ խլղեցին . ետքը Թիրըլը ներս կանչեցին , անոնց մեռելները ցրցուցին իրեն ու սանդուղին տակը փորուած փոսին մէջ թաղեցին :

2. Հռիփարտոս Գ Եորք քաղաքը գնաց որ Թագաւոր պսակուի . բայց իր աթոռը արգէն սկսեր էր խախտիլ . վասն զի Պըքինհըմ իշխանը իրեն տրուած պատիւներովը գոհ չըլլալով միտքը գրաւ որ Հռիփարտոսը վար ձգէ : Գիտէր որ Լանքըսթրեանց կողմէն մէկ Թագաւորազուն մը կար որ իր ազգատոհմին կոտորածէն ազատեր էր , և աւիկայ էր Հենրիկոս Թիւոր Ռիչմընթ , որ Օն

1. Եդուարդայ որդիքը ինչպէս սպաննուեցան :

2. Պըքինհըմ իշխանը ինչ վերջ ունեցաւ :

Թիւար իշխանին թողն էր : Աս հենրիկոսը ան ատեն Պրէթայնի ֆրանցիսկոս Բ դքսին քովը փախած էր . ուստի Պրէինհըմ անոր ձեռքովը իր վախճանին հասնիլ ուզելով, Եղիսարէթ թագուհւոյն առաջարկեց որ իր Եղիսարէթ Եորքեան աղջիկը հենրիկոս Թիւարին հետ կարգէ : Թագուհին յանձն առաւ որ անձնական թշնամութիւնները մոռնայ ու իր փեսայացուին պէտք եղած ստակը խրկէ : Պրէինհըմ օր մը առաջ գործ աեսնել ուզելով, մէկ կողմանէ ալ գիտնալով թէ հռիփարտոս իր գիտաւորութիւնները հասկըցեր է, շուտ մը սկսաւ կալլեսի երկրին մէջ զօրք ժողովել . բայց մատնութեամբ հռիփարտոսի ձեռքն ընկաւ ու գլխատուեցաւ :

Ան միջոցին հենրիկոս հինգ հազար հոգւով Գաղղիոյ Սէն-Սալոյ քաղաքը անցեր էր . բայց ուշ հասաւ : Անկէց 'ի զատ իր նաւերն ալ սաստիկ փոթորիկէ մը զարնուեցան . և ինքը տեսնելով որ պատերազմելու կարողութիւն չունի, նորէն Պրէթայն դարձաւ : Քիչ մը ատենէ ետքը Գաղղիոյ խնամակալէն օգնութիւն առած՝ կալլեսի երկիրը անցաւ ու հռիփարտոսի հետ պատերազմեցաւ Անգղիոյ Պոսվորթ քաղաքին քովի դաշտին մէջ (1485) : Հռիփարտոս աասուերկու հազար զինուոր ունէր . բայց պատերազմի սկիզբէն լորտ Սթէնլի զօրապետը բազմաթիւ դնգով մը թշնամւոյն կողմը անցաւ : Աս որ տեսաւ հռիփարտոս, յուսահատաբար առաջ նետուեցաւ թագը գլուխը, ու “Դաւաճանութիւն, դաւաճանութիւն,”

։ Հռիփարտոս կլուծր ի՞նչպէս մեռաւ :

կանչելով կը վազէր որ Հենրիկոսի վրայ հասնի . դիմացը ելլողներէն երկու հոգի սպաննեց, Հենրիկոսի գրօշն ալ վար ձգեց . բայց ինքն ալ հոն ընկաւ մեռաւ . ան ատենը Լորտ Սթէնլի քաշեց հանեց անոր գլխուն թագը ու Հենրիկոսի գլուխը դրաւ :

1. Հռիփարտոս Գ. Թագաւորին մահուամբը Փլանթաժէնեան ցեղը վերջացաւ, ու երկուց Վարդից կռիւն ալ դադրեցաւ որ այնչափ ազնուականաց մահուանը պատճառ եղեր էր :

2. Հենրիկոս Ռիչմընթ, Թիւորեան ցեղին գլխաւորը, Լոնտրայի մէջ Թագաւոր պսակուեցաւ 1485ին, և ըսուեցաւ Հենրիկոս Է . Եղիսաբէթ իշխանուհին ալ իրեն կին առնելով Լանքսթրեանց ու Նորֆեանց իրաւունքները իրեն սեփականեց, ու Իննովկենսիոս Ը պապին կոնգակովք Անգլիոյ խորհրդարանին վճիռը հաստատեց, որով Թագաւորութիւնը իր ձեռքը ապահով պիտի մնար : Բայց այնչափ զգուշութիւններով ալ իր Թագաւորութիւնը խաղաղութիւն չգտաւ . վասն զի ինչուան նոյն գարուն վերջերը խիստ շատ մարդիկ ելան իրեն դէմ, որ Թագաւորութիւնը կ'ուզէին ձեռքէն առնել : Ասոնցմէ առջինը Լորտ Լովել ըսուածն էր, որ Ուրսթրի կոմսութեան մէջ իրեք չորս հազար հոգի ժողովեց, բայց պատերազմելու չհամարձակեցաւ, զորքը թողուց ու Ֆիանտրա փախաւ Եդուարդ Դ Թագաւորին քրոջը քով : Անկէջ ետքը հաջագործի մը տղայ

1. Երկուց Վարդից կռիւը երբ վերջացաւ :

2. Հենրիկոս Ռիչմընթին դէմ ինչ մարդիկ ելան :

եւաւ՝ Լամպրըթ Սիմէէլ անուանով, որ ինքզինքը կ'անուանէր Ուորիքի Քլէրէնս կոմսին որդին։ Եւաւ Իռլանտա գնաց որ Եորքեանց կուսակիցները իրեն կողմը ձգէ։ Իռլանտացիք ալ անուանը Եգուարդ Չ դրին ու Տրալլինի մէջ զինքը Թագաւորեցուցին։ Ան աստէն Հենրիկոս է հանեց Լոնարայի աշտարակէն բուն Ուորիքի կոմսին որդին ու Անգղիացւոց ցուցնելով Լամպրըթին խաբէութիւնը դուրս հանեց։ անիկայ առանց յուսահատելու՝ երկու հազար հոգւով Անգղիոյ վրայ վազեց։ բայց յաղթուեցաւ ու գերի բռնուեցաւ։ Հենրիկոս խղճաց վրան, կեանքին խնայեց ու իր խոհակերոցին մէջ աշխատաւորի պէս գործածեց զինքը։ Ետքն ալ անոր վարմունքէն գոհ ըլլալով, բազէակիր ըրաւ զինքը։

։ Հատ չանցաւ, անկէց ահաւոր հակառակորդ մը եւաւ, և էր Փէրքին Ուորպիք։ վասն զի Եգուարդ չորրորդին քոյրը Մարգարիտա ձայն հանեց Թէ Եորքի դուքսը Հռիքարտոս իր եղբօրը Եգուարդին հետ մեռած չէ, հապա ազատեր փախեր է։ Փէրքին Ուորպիք սկսաւ ըսել Թէ ան գուքսը ես եմ։ իրաւցընէ ալ անոր նմանութիւն մը ունէր։ Մարգարիտան հրապարակաւ քննութիւն ընելէն ետքը հաստատեց Թէ ասիկայ իմ եղբօրորդիս է, ու «դիքսի վարդ Անգլիոյ անուանեց զինքը։ Փէրքին անոր խորհրդովը Քէնթի ծովեզերքը եւաւ, բայց առանց գործ մը տեսնելու ետ գարձաւ։ Իռլանտայի վրայ ըրած արշաւանքն ալ նոյնպէս ձախորդ գնաց։ Երրորդ ան-

։ Փէրքին Ուորպիքի պատմութիւնը ի՞նչ է։

գամ Քոռնուայի ծովեզերքը ելաւ եօթը հազար հոգւով Հռիփարտոս Դ անունով . բայց երբոր լսեց թէ Հենրիկոս Է իր վրան կուգայ , պատե-
րազմելու սիրտ չըրաւ , ու անձնատուր եղաւ ,
խօսք առնելով որ զինքը չսպաննէ . Հենրիկոս ալ
զինքը բանտ դրաւ : Փէրքին փախաւ բանտէն . նո-
րէն բռնուեցաւ , Լոնտրայի աշտարակը խրկուե-
ցաւ . ետքը ստիպուելով որ Վեսթմինսթրի սրա-
հին մէջ հրապարակաւ կարդայ իր ստորագրած
խոստովանութիւնը , յայտնեց անով թէ ինքը
քրիստոնեայ եղած հրէի մը որդի է՝ որ Հռիփար-
տոս երրորդին ատենը Անգղիա կը բնակի եղեր :
Եւ սակայն նոյն իսկ բանտին մէջ Ուորիքի կոմսին
հետ նոր դաւակցութիւններ ըրաւ , ու ստիպեց
զինքն որ փախչի . Հենրիկոս Է հրամայեց որ մեռ-
ցնեն զինքը , և միանգամայն հարկ համարեցաւ
որ Քլէրենսի դքսին ճշմարիտ ու գթբաղդ որդին
ալ սպաննուի : Ասանկով քաղաքական պատե-
րազմները գագրեցան և Թիւուրեանց Թագա-
ւորութիւնը խաղաղացաւ :

Հենրիկոս Է 1501ին մտածեց որ կրկին ա-
մուսնութեամբ իր ամուսնը հաստատէ . իր ան-
դրանիկ որդւոյն Արթուրին հարս առաւ Սպա-
նիոյ Փերդինանտոս Թագաւորին ու իզապէլ Թա-
գուհւոյն Աստարինէ աղջիկը : Երբոր քիչ ատե-
նէն Արթուրը մեռաւ , անոր հարսն առաւ ու իր
երկրորդ որդւոյն Հենրիկոսի տուաւ որ Թագա-
ւորութեան ալ ժառանգ էր : Արքայորդին չէր

1 Հենրիկոս Է Խնչ հնարքով ուզեց իր ամուսնը
հաստատել :

ուզեր ամենեկին կատարինէին հետ կարգուիլ . և աս բռնի ամուսնութիւնը ատեն անցնելէն ետքը Անգղիոյ եկեղեցւոյն հերձուածին պատճառ պիտի ըլլար : Հենրիկոս Է խնամութիւն ըրաւ նաև Սկոտլիոյ Յակոբ Դ թագաւորին հետ , անոր տալով իր մեծ աղջիկը Մարգարիտան . աս խնամութեամբ Սթուարթեանց կամ Սթիւարթեանց ցեղը Անգղիոյ վրայ ետքը թագաւորեց , և երկու թագաւորութիւնը իրարու հետ միացուց :

։ Հենրիկոս Է խաղաղասէր մարդ ըլլալով կը ջանար դրսի ազգաց հետ բարեկամ մնալ , ներսէն ալ իր տէրութիւնը արթնութեամբն ու արիութեամբը կը զօրացընէր : Վաճառականութիւնն ու արուեստները ծաղկեցուց , ծովային ճամբորդութիւնները շատցուց , ու վենետիկեցի Սբաստիանոս Քապոթը Ամերիկա խրկեց , որ ան ալ գնաց Նոր Երկիրը գտաւ : Միայն աս պակասութիւնը կը դնեն իրեն վրայ , որ խնայութիւնը չափազանց ըլլալով , ծայրը ինչուան ազահութեան կ'երթար : Բոլոր իր թագաւորութեան ժամանակը խեղճ միտքը գանձ դիզել էր ամէն տեսակ հնարքներով , աքսորանքներով , չսուած տուգանքներով ու կարգէ դուրս տուրքերով : Կ'ըսեն թէ իր կենաց վերջին օրերը զոջաց ըրած բռնութիւններուն վրայ ու շատ ստակ թողուց որ մեռնելէն ետքը կէս մը իբրև ողորմութիւն բաժնուի , կէս մըն ալ ուրիշներուն եղած զրկանքին տեղը տրուի . բայց իր կամքը չկատարուեցաւ : Մեռած օրը (1505) իր որդին ու յաջորդը Հենրիկոս Ը անոր

։ Ի՞նչ բռնութիւններ ըրաւ :

բոլոր դիզած գանձերը ժողովեց ու հանդէսներու,
կոչունքներու վառներով փշացուց :

։ Ան ատենն որ Անդղիա այսպիսի խռովու-
թեանց մէջ էր , Սկովտիոյ մէջ ալ ամենեին հան-
գըտութիւն չկար . վասն զի իշխանները սաստիկ
զօրացած ըլլալով, անգագար պատերազմ կ'ընէին
իրարու ու նաև թագաւորին դէմ . թագաւորը
հաստատուն զօրք չունէր , ունեցած եկամուտն
ալ խիստ քիչ էր . իր գլխաւոր քաղաքը երկրին
մէջտեղուանքն էր , որ ցած կողմերն էին , և ան-
գագար խռովութեան մէջ . իսկ լեռները կամ
բարձր կողմերը կատարեալ անիշխանութիւն էր :
Լեռնաբնակ ժողովուրդները , որ իրենց լեզուովը
Հոյ-Լեպէր կ'ըսուէին , թէ իրենց վայրենի բար-
քովը , և թէ լեզուովը տարբեր էին ուրիշներէն ,
իրենք ալ ցեղ ցեղ բաժնուած էին , և ամէն ցեղ
իր գլխաւորին անունը կ'առնէր . օրինակի համար
ցեղեր կային որ կ'ըսուէին Մոռ-Գրէլլը , Մոռ-Տո-
նէլլ , Մոռ-Քուլ-Մոռ : Ասոնք շատ անգամ իրա-
րու հետ կը պատերազմէին . իսկ ցած երկրի բնա-
կիւններուն հետ միշտ թշնամի էին : Լեռնաբնա-
կաց գլխաւորներէն շատը ինքնագլուխ թագաւոր-
ներ էին , և ամենէն զօրաւորը Ռոս կոմսն էր , որ
նաև Լեպէր կամ Տէր Կլէպէր կ'ըսուէր :

։ Սթուարթեանք աս անկարգութեան դիմացը
առնել ուղեցին . բայց Տոկլսեան ցեղին փառա-
սիրութիւնը , թագաւորական ցեղին խռովու-
թիւններն ու շատ մը թագաւորութեան ետեւէ

։ Ան ատենները Սկովտիացիք ինչ վիճակի մէջ էին :

։ Սկովտիոյ անկարգութեանցը դէմ ո՞վ ելաւ :

եղող իշխանաց կռիւները՝ Սկովտիոյ անգագար խռովութեանցը պատճառ եղան : Ուստի երբոր Ռոբերտոս Սթուարթ կամ Սթիւրթ մեռաւ 1406ին , իր որդին ու յաջորդը Յակոբ Ա Անգլիոյ մէջ գերի էր , ու տառնըութը տարիէն հազիւ գարձաւ Սկովտիա . դառնալէն ետքն ալ իր տէրութեանը մէջ քիչ մը բարեկարգութիւն ընելու նոր սկսեր էր , իր հօրեղբայրը Էթըլ կոմսը յանկարծակի սպաննեց զինքը (1437) :

Իր որդին Յակոբ Բ դեռ ութը տարեկան էր . ուստի Քրիշթըն գիւանազայիւրը խնամակալ եղաւ , ու նայեցաւ որ բռնութեամբ ու անգթութեամբ ազնուականները նուաճէ . Տոկլտի ցեղէն ալ երկու հոգի խարդախութեամբ բռնեց ու առանց դատաստանի սպաննեց : Այսպիսի դործողութիւններով Քրիշթըն օրէ օր առեւելեղաւ ինչուան որ Յակոբ Բ կառավարութիւնը ձեռք առաւ . ասիկայ Տոկլտեանց հետ բարեկամացաւ և անոնց գլխաւորը փոխադրայ անուանեց . բայց քիչ մը ետքը անոր փառասիրութենէն վախճալով՝ սպառնալէն ձգեց զինքը : Տոկլա իրեն կողմը շատ մարդիկ ժողովեց ու Սկովտիոյ կէտը սաք հանեց . Թագաւորն ալ զինքը խաբէութեամբ քովը կանչեց ու իր ձեռքովը սպաննեց : Երկուց վարդից պատերազմին ատենը Յակոբ Բ երկու քաղաք առաւ Անգլիացւոցմէ . բայց երկրորդ քաղաքը պաշարած ատենը մեռաւ (1460) :

Ի Յակոբ Բ Թագաւորին վրայ ի՞նչ կը պատմուի :

։ Անոր որդին ու յաջորդը Յակոբ Գ իր հօրն ու պապուն պէս ազնուականները նուաճել ու զեց . բայց իր նախնեաց ոչ խեղճն ունէր և ոչ ճարտարութիւնը . ուստի իր ժողովրդեանն ալ ատելի եղաւ : Ամուր բերդ մը քաշուած , չորս դին անգղիացի երաժիշտներ ժողվեր էր , ու անոնց խորհրդովը պատերազմը կամ խաղաղութիւնը կ'որոշէր : Շատ չանցաւ , տժգոհութիւնները յայտնի ապստամբութիւն դարձան . ապստամբները իրենց գլուխ դրին Ռոմսի դուքսը որ Թագաւորին անդրանիկ որդին էր . յաղթեցին Թագաւորին ու սպաննեցին զինքը (1488) , Ռոմսի դքսին անունն ալ Յակոբ Գ դրին ու Թագաւորեցուցին զինքը : Աս նոր Թագաւորը ազնուականաց ու Թագաւորներուն մէջ եղած ատելութիւնը մարեց . իր անուշ բնաւորութեամբն ու պատերազմասէր կերպերովը իշխաններուն սիրտը շահեցաւ . անոր համար երբոր Անգղիոյ Հենրիկոս Ը Թագաւորին դէմ պատերազմ բացուեցաւ , անոնք ամենքն ալ սիրով վազեցին՝ իրենց Թագաւորին համար պատերազմելու : Յակոբ Գ Ֆլաուտըն գեղին քով եղած պատերազմին մէջ սպաննուեցաւ , և շատ կոմսեր , լորտեր ու պարոններ որ քովէն չէին բաժնուեր՝ հետը ընկան մեռան : Իր որդին Յակոբ Ե մէկ տարեկան աղայ էր երբոր յաջորդեց անոր 1513ին :

։ Յակոբ Գ և Յակոբ Դ ինչպէս ըրին Թագաւորութիւնը :

ԳԼՈՒԽ Զ.

Պապմանիւնն Գաղտնոյ՝ Լատինոս ժողովուրդին
Լատինոսներէն ինչո՞ւն Յանդոսին ըստած Կարուոյ մա-
հը (1461-1477) :

Լատինոս ժԱ. — Դաշնակցութիւնն Բարոյ հա-
ւարակաց. — Մանկերի պարտաւճիւ. — Դաշնակցաց
հետ Լատինոսին ըստած հաշտութիւնը. — Պարսկոյնի
տոհմը. — Կարուոս Յանդոսին. — Լատինոսի
Բանաստեղծն ու ազգագրութիւնը. — Լատինոսի
Դաշնակցութիւնը. — Պապի պաշտօնը. — Յանդոսին
հաշտութիւնը. — Կարուոսի քառասունութիւնը.
— Երեսօրէն լատինոսի ազգայնութիւնը. — Կարուոսի
Մարտի պարտաւճիւրը. — Կարուոյ մահը :

1 Լուսավարական արքայորդին իր հօրը Կարուոս
Եօթներորդին կենդանութեանը ատեն տարինե-
րով արքունիքը ոտք չկոխելէն ետքը, հօրը մեռնիլը
լսելուն պէս՝ մէկէն Գաղղիա եկաւ ու Պարսկոյնի
դքսին հետ Ռէնս քաղաքը գնաց, թագաւոր օ-
ծուեցաւ (1461) : Հանդիսին ատենը դուքսը նոր-
ընտիր թագաւորին ոտքը ընկաւ, աղաչեց որ բո-
լոր իրեն դէմ եղողներուն թողութիւն տայ .
խոստացաւ Լուսավարական, միտքը գնելով որ մէկուն
ալ չներէ : Ընթացքը նստելուն պէս՝ հօրը իշխան-
ները պաշտօնէ ձգեց, դքսերուն և տէրութեան
ուրիշ կալուածատէր իշխաններուն ձեռքէն ալ

1 Լուսավարական ժԱ ի՞նչ կերպով սկսաւ թագա-
ւորել :

բոլոր երկիրներն առաւ : Աս բռնութեան վրայ մեծամեծները նեղացան , և 1465ին ահաւոր դաշնակցութիւն մը ըրին , որուն մէջ էին նաև տէրութեան բոլոր մեծամեծ կալուածատէրները :

Դաշնակիցները իրենց հետ շատ մարդ միացնելու մտքով անուանին դրին Դաշնակցութիւն Բաբայ Կապուտայ , և ինչուան թագաւորին եղբայրը Կարոլոս (որ դուքս Պէրրիի կ'ըսուէր) հետերնին միաբանեցին : Ամէնքը կը կարծէին որ այսպիսի մեծ դաշնակցութեան դիմացը Լուգովիկոս բոլորովին պիտի իյնայ . բայց անիկայ առանց վհաւելու մեծ գործունէութեամբն ու խեղճովք վտանգին առջևը առաւ : Երբոր լսեց թէ Շարուէի կոմսը երեսուն հազար զօրքով Փարիզու վրայ կուգայ՝ որ Պրէթայնի դքսին զօրացը հետ միանայ , շուտով մայրաքաղաքին օգնութեան վազեց , և Մոնէրի աւանին քովը Պուրկինիոնաց հանգիստելով պատերազմի ճակատեցան (1468) . ինչուան իրիկուն հաւասար քաջութեամբ պատերազմեցան , և գիշերը վրայ հասնելով երկու կողմն ալ քաշուեցան՝ իւրաքանչիւր կողմը ինքզինքը յաղթող սեպելով : Թագաւորը դարձաւ Փարիզ , ու քաղաքացւոց սիրտը շահելէն ետքը Նորմանտիա անցաւ զօրք ժողովելու : Հասան դաշնակիցք Փարիզու վրայ , քաղաքացիք դէմ կեցան ու ներս չընդունեցան զանոնք :

Դաշնակցութիւն բարւոյ հասարակաց ըսուածը ինչ պատերազմ ըրաւ :

1 Բայց Լուգովիկոս պատերազմը վերջացրեն-
լու համար զէնքէ աւելի քաղաքականութիւնը
ձեռք առաւ . մէկ կողմէն կը պատերազմէր ու
մէկալ կողմէն կ'ուզէր իրաւախոհ ըլլալ : Արդէն
դաշնակցաց մէջ անմիաբանութիւնը մտեր էր . իշ-
խանները տեսնելով որ քիչ ատենէն դաշնակցու-
թիւնն ինչ պիտի յաղթուի ու քակտի , ուղեցին
Թափաւորին առաջարկութիւնները ընդունիլ ,
և Լուգովիկոս հետերնին դաշինք գնելով իրենց
երկիր ու ստակ բաժնեց (1465) :

2 Ան միջոցին Շարուէի կոմսը , որ Եւրոպայի
անուանի իշխաններէն մէկն էր , և շատ հուշա-
կուած էր Կարոլոս Յանդուգն կամ Սոսկալի տ-
նունով , հօրը Փիլիպպոս Զգօնին յաջորդեց , որ
Պուրկոյնի գութնն էր , և իշխանութիւնը ինչուան
Պելճիա ու Հոլանտա տարածեց : Քանի որ Լու-
գովիկոս առ դքսին վրայ երկրակալութեան փառ-
քը կը տեսներ , չէր կրնար հանգչիլ . ուղեց զա-
նիկայ խարեւ , բայց լարած որոգայթին մէջ ինքը
բռնուեցաւ : Խնդրեց Կարոլոսէն որ գան իրարու
հետ տեսնուին ու մէջերնէն կռիւր գագրեցնեն .
խտակցութեանը տեղ որոշուեցաւ Կարոլոսի Փե-
րոն քաղաքը , և Լուգովիկոս քանի մը հոգւով
եղաւ հոն գնաց : Բայց առ բանիս վրայ խօսելէն
առաջ՝ իէժացուց նուիրակներ խրկեր էր Լու-
գովիկոս որ Պուրկոյնի դքսին գէմ զանոնք ապրա-

1 Լուգովիկոս ի՞նչ կերպով հաշտուեցաւ դաշ-
նակցաց հետ :

2 Լուգովիկոս ի՞նչ պատճառաւ բանտ գրուեցաւ
ու ի՞նչ կերպով ազատեցաւ :

տամբելու յորդորեն . և թէպէտ ետենէն մարդ-
խրկեց ուշացընելու , սակայն շատ ուշ էր , նուե-
րակները հասեր՝ քաղաքը ոտք հաներ էին : Հա-
ղիւ թէ դուքսը ու թագաւորը իրարու հետ սկսան
տեսնուիլ , մէյմըն ալ գքսին գուժկան հասաւ՝ որ
լիէժ քաղաքին բնակիչքը թագաւորին նուիրակ-
ներէն գրգռուած՝ ոտք ելեր են ու թոնկը քա-
ղաքին ալ տիրեր են : Ան ատեն դուքսը կրակ
դարձած՝ երեսը զարնելով Լուդովիկոսին ասխար-
դախութիւնը , երգում ըրաւ որ սոսկալի վրէժ-
խընդրութիւն ընէ : Մէկէն պալատին գոները
գոցեցին , թագաւորը իրեններէն բաժնեցին ու
աշտարակին մէջ փակեցին : Չպատմուելու բան
էր Լուդովիկոսին ան աշտարակին մէջ քաշած
անհանգստութիւնն ու մահուան երկիւղը . վստն
զից 924ին նոյն աշտարակին մէջ Վարդուա Պարզա-
միան բանտ դրուեր ու սպաննուեր էր . կը կար-
ծէր թէ ամէն վայրկեան մէկը կուգար իրեն կ'ը-
սէր . “ Հոս մեռաւ Գաղղիոյ թագաւորներէն
մէկը , , : Բայց ան սոսկալի վիճակին մէջ իր անխո-
հեմութիւնը նշովելու ատենը՝ բոլորովին չչփո-
թեցաւ Լուդովիկոս . ստրկի ուժով գքսին սիրե-
լիները որսաց , անոնց ձեռքով բարկութիւնը իջե-
ցուց , և նախատալից գաշնադրութեամբ մը իր
կեանքն ու ազատութիւնը գնեց : Պայմաններուն
մէջ ամենէն ծանրը ան էր որ Լուդովիկոս իր ա-
յրատամբութեան գրգռած Լիէժացիքը նուաճե-
լու պիտի երթար . գնաց առաւ Լիէժը Պուրկոյնի
գքսին հետ , այրեց մոխիր դարձուց ու ետքը իր
երկիրը դարձաւ :

։ Լուգոմիկոս ԺԱ սւրբի լարած որոգայթին մէջ ինքը իյնալով ամօթէն չկրցաւ փարիզ գառնալ, վախնալով փարիզացւոց ընելու ծաղրածութիւններէն. վասն զի անոնք փերոն քաղքին անուներ ագուաներու ու կաշաղակներու սորվեցուցեր էին ու ըսել կուտային : Բայց 1472ին Լուգոմիկոսի դէմ նոր գաշնակցութիւն մը եղաւ՝ առջինէն աւելի ահաւոր. անոր մէջն էին Անգղիոյ Թագաւորը Եգուարդ Դ, Արակոնի Թագաւորը, Պրեմայնի գուքսը, նոյն իսկ Լուգոմիկոսի եղբայրը որ Վիլյէնի գուքս կ'ըսուէր, և Պուրկոյնի գուքսը՝ որ գաշնակցութեան ոգին էր. ու դիտաւորութիւնն էր Գաղղիան՝ կտոր կտոր բաժնել. « Ուրիշներուն կարծածէն աւելի Թագաւորութեան օգուտը կը մտածեմ, կ'ըսէր. վասն զի կ'ուզեմ որ մէջը մէկ Թագաւոր մը միայն ըլլալու տեղը՝ վեց ըլլայ », : Ամէնքը իրենց բաժինը առեր էին. Կարոլոս Յանգուգն իրեն մաս որոշեց Փիքարտիա ու Շամփայն գաւառները, Անգղիոյ Թագաւորը Վիլյէնն ու Նորմանտիան, Վիլյէնի գուքսն ալ իր եղբորը Թագաւորութիւնը պիտի առնէր : Երբոր Լուգոմիկոս ԺԱ աս յուսահատ վիճակին մէջն էր, Վիլյէնի գուքսը յանկարծակի մեռաւ. որով ինքն ալ եղբորը երկրին տիրեց, Անգղիոյ Թագաւորը իր դիտաւորութիւնը մէկգի գրաւ, ու միայն Պուրկոյնի գուքսը մնաց որ իր խորհուրդը կ'ուզէր առաջ տանիլ. ուստի շատ ջորքով Փիքարտիա մտաւ, ամէն տեղ այրելով,

։ Լուգոմիկոսի դէմ ինչ նոր գաշնակցութիւն եղաւ :

զամենքը սպաննելով, ու Նէսլ քաղաքին տիրելէն ետքը յայտարարութիւն մը բրաւ՝ որով կ'ամբաստանէր թէ Լուդովիկոս իր եղբօրը թոյն տուեր է . անկէց գէպ 'ի Նորմանտիա գնաց որ Պրեմայնի դքսին հետ միանայ :

։ Պովէ քաղաքին բնակիչները իրենք զիրենք աղէկ սրաշտպանելով՝ Լուդովիկոսի իշխանութիւնը հաստատեցին : Կարողոս միտքը գրած էր որ գիւրաւ պիտի առնէ ան քաղաքը, վասն զի ներսը զօրք չկար իրեն դէմ կենսպու . բայց քաղաքացիք գոհները գոցեցին, պարիսպներուն վրայ ելան ու սկսան պատերազմիլ : Կարողոսի զինուորները արուարձաններուն գիւրաւ տիրեցին . բայց երբոր պարսպին գիմացը հասան, տեսան որ քաղաքը առնելը շատ գժուար պիտի ըլլայ . վասն զի ամէն քաղաքացիք կեանքերնին գրած՝ պատերազմիլը աչք առած էին : Երբոր Կարողոս հրաման տուաւ որ զօրքը յարձրկին քաղաքին վրայ, անոնք թէպէտ և սանդուխ չունէին՝ իրարու օգնելով սկսան պատերէն վեր ելլել . բայց պաշարուողներն ալ, ինչուան նաև կանայք, որոնց գլուխ կեցած էր Յովհաննա Հաշէթ անուանով կնիկ մարդը, կատաղաբար պատերազմեցան թշնամեաց դէմ : Ան միջոցին որ նետերը ամէն կողմէն պաշարելոց վրայ կը տեղային, կանայք իրենց բոլոր կարողութեամբը կ'աշխատէին, որը բաբաններուն համար քար կը կրէր, որը աղեղնաւորներուն նիւտ կը պատրաստէր, ոմանք ալ պաշարողաց վրայ տաք ջուր, եռացած ձէթ ու հալած ճարպ կը թա-

։ Պովէ քաղաքին պաշարումն ինչպէս եղաւ :

փէին : Վերջապէս զինուորներէն մէկը պարսպին վրայ ելաւ ու Պուրկոյնի գրօշը հոն տնկել կ'ուզէր , մէյմըն ալ յանկարծ Յովհաննա Հաշէթ աւոր դէմ ցատքէց , գրօշը առաւ պատուեց , ու զինուորը հրեց վար ձգեց պարսպէն . ասով Պովէցիք աւելի սիրտ առին : Ան պատերազմը ինը ժամ քշելէն ետեւ , այլեայլ քաղաքներէն օգնութիւն հասան Պովէցւոյ . անով գրեթէ երկու ամիս միա կերպ պատերազմեցան քաղաքացիք ու Վարդուսի ամէն աշխատանքը պարապ հանեցին : Վերջապէս Վարդուս յուսահատելով թողուց պաշարումը ետ քաշուեցաւ : Ան միջոցին Լուդովիկոս ԺԱ աստեւ գասած ըլլալով պատրաստութիւն տեսնելու Վարդուսի գէմ , շնորհակալութիւն ըրաւ Պովէցւոյ , քաղաքնին ամէն տուրքէ ազաւ ըրաւ , և Հաշէթի ազնուականութեան պատիւ տուաւ . ետքը Վարդուսի հետ ալ զինադադարումն ըրաւ (1472) :

։ Սակայն Վարդուս Յանդուգն փառասիրութեամբ լեցուած՝ կ'ուզէր որ իր դուքս անունը ձգէ ու թագաւոր կոչուի . և նախատինք կը սեպէր իրեն որ Պուրկոյնի , Արթուայի , Ֆիանտրայի և Ստորին Նահանգաց (այսինքն Պելճիայի ու Հոլանտայի) մեծ մասին տիրելէն ետքը , այնպիսի թագաւորէ մը կախում ունենայ . միտքը դրաւ որ Լորէն գաւառին ու Զուիցերի երկրին ալ տիրապետէ : Լուդովիկոս ԺԱ անոր իշխանատիրութեան առջին առնելու համար՝ Լորենի , Զուիցերիի ու Աւստրիոյ հետ դաշնակցութիւն ըրաւ : Ան ատենը Վարդուս վրէժը հանելու մտքով Գաղ-

։ Լուդովիկոսի դէմ Վարդուս զով հանեց :

դիոյ Թագաւորին մեծ Թշնամի հանեց Անգղիոյ Եդուարդ Դ Թագաւորը, որ զօրքով եկաւ Քալէ մօտաւ . բայց երբոր ձմեռը վրայ հասաւ, Լուդուփիկոս անոր խորհրդածիւսները կաշառելով հետը հաշտութիւն ըրաւ . Կարոլոս ալ ստիպուեցաւ Լուդովիկոսին հետ ինը տարուան զինագադարում ընելու (1475) :

1 Ան միջոցին սկսաւ Կարոլոս Լորենի տիրելու խորհուրդը համարձակ առաջ տանիլ . գնաց անոր շատ քաղաքներուն տիրեց, ինչուան Նանսի գլխաւոր քաղաքն ալ առաւ, Ռընէ դուքսն ալ ձգեց փախաւ : Լորենէն անցաւ Կարոլոս Զուիցերացւոց վրայ գնաց, ուրոնք իբրեւ անարգ լեռնականներ կ'արհամահէր, ու Կրանսոն քաղաքին քովը հետերնին զարնուեցաւ . քսան հազար Զուիցերացիք՝ Թշնամւոյն եօթանասուն հազար զօրացը յաղթեցին, անոր կահ կարասին, զէնքերն ու գանձերը ձեռք ձգեցին, և իրենց պարզմտութեամբը ոսկիէ ու արծըթէ ամանները պղինձ ու անագ կարծեցին : Կարոլոս աս կերպով յաղթուելուն վրայ այնպէս տրտմեցաւ որ ամօթէն մարդու չէր ուզեր երևնալ, այնպէս որ առողջութիւնն ալ շատ աւրուեցաւ . բայց քիչ ատենէն քսանըհինգ հազար զօրք ժողովեց ու Մորաթ քաղաքին քովը զարնուեցաւ Զուիցերացւոց հետ որ իրեններէն շատուոր էին . հոն ալ նորէն յաղթուեցաւ, շատ երևելի իշխաններ ան պատերազմին

1 Կարոլոս ինչ կերպով յաղթուեցաւ Զուիցերացիներէն :

մէջ մեռան , տասը հազար ալ զինուոր . ինքն ալ հազիւ փախչելով ազատեցաւ (1476) :

Երբոր Կարողոս յուսահատած կեցեր էր , թշնամիները աւելի զօրացան ու Նանսի քաղաքին փրկեցին . ան առեն Կարողոս իր ցլուած զօրքէն վեց հազար հոգի հազիւ ժողվեց ու դնաց Նանսին պաշարեց : Քսան հազար Զուիցերացիք , Ալսաքիացիք ու Լորէնացիք վազեցին Նանսիին օգնելու . Կարողոս իր զօրքին քիչւորութեանը չնայելով ցուրտ առեն զարնուեցաւ թշնամեաց հետ ու անոնց բազմութենէն յազթուեցաւ (1477) : Քանի մը օրէն Կարողոսի գիակը գտնուեցաւ կտրուտուած ու արիւնլուայ՝ կէս սառած առուի մը մէջ , ու մեծ հանգիսով Նանսի սարուեցաւ :

1 'Նանսիի պաշարումն ու ազատիլը ինչպէս եղաւ :

ԳԼՈՒԽ Է .

Լաւրովիկոս յեփեսոսեցորդին ճահաւնէն ինչոռն Ֆրանսոսա տոռաջնոյն Զոնիցերացոյն հէփ ըրած հաշտութիւնը՝ (1477-1530) :

Լաւրովիկոս յեփեսոսեցորդին հիւանդութիւնը : — Ըրած Բարեկարգութիւնները . — Կարուս Ը . — Աննա Պօթէօյին խնամակալութիւնը . — Օռլէանի Դոստոյն Լաւրովիկոս . — Սէնթ-Օպէն քիւ Քոնսէի պապերազմը . — Կարուս ունեցորդին իրաւիւ ըրած արշաւանք . — Նեապոլոսյ Լափաւորութեան քիւրէնն ու ինքնընկերը . — Կարուս ունեցորդին ճահը . — Լաւրովիկոս ԺԲ . — Լաւրէմոյս զօրավարը . — Լաւրովիկոսին հեղութիւնը . — Միլանի Գառառին քիւրէնը . — Նեապոլոսյ Լափաւորութեան քիւրէնն ու ինքնընկերը . — Քոնսէի նիւալիցութիւնը . — Անեպէլոյի պապերազմը . — Սրբազան նիւալիցութիւնը . — Կաթոն քը Ֆոս . — Լաւրովիկոս երկփոսոսեցորդին ճահը . — Իր Լափաւորութեան ապէնը Գաղլիոյ երջանկութիւնը . — Ֆրանսոսա Ա . — Իրաւիոյ արշաւանք . — Մաքիեանոյի պապերազմը . — Թրիւն-Լոյիոյ պապապէքը . — Պայառ . — Ֆրանսոսա տոռաջնոյն Զոնիցերացոյն հէփ ըրած հաշտութիւնը :

։ Լուգովիկոս ԺԱ Կարողոսի մահուանը վրայ ուրախացաւ, վասն զի անով իր տէրութիւնը շատ մեծցաւ, և անկէջ ետքը նոր պատերազմ մը չու-

։ Լուգովիկոս յետաւաներորդին վերջի ատեն ներք թնչպէս եղան :

նեցաւ : Լուդովիկոս 1481ին կաթուածէ զար-
նուելով մահուան դուռը հասաւ , ու օրէ օր կը
տկարանար . և ինքը որ զամէնքը կը գողացնէր՝ իր
բժշկին առջևը կը գողար : Փշտիս-լէ-մուր քա-
ղաքին պալատը քաշուած՝ չէր թողուր սր քովը
մարդ գայ . պալատին չորս դին խոր ու լայն փոս
մը փորել տուեր էր ու չորս հարիւր Սկովախացի
ազնւականներ գիշեր ցօրեկ հոն պահպանու-
թիւն կ'ընէին : Պալատին գաւթին մէջ հասա չք-
թաներ կային շարուած , ու թագաւորը անոնցմով
կապել կուտար իրեն թշնամիները : Իր քովը միայն
աստեղագէտներ կ'ընգունէր ու անոնց տպագայ
բաներ կը հարցնէր . նոյնպէս ալ ուրիշ ցած մար-
դիկ , որոնց մէջ անուանի էին իրեն սպիրիչը Օլի-
վիէ որ Սափանայ մականունը ունէր , և Թրիսթան
Ճգնաւորանունով մէկը՝ որ դահճապետ էր : Բո-
լոր իր վախը ան էր որ չլլայ թէ իմացուի իր մա-
հուանը մօտ ըլլալը . ուստի կարծես թէ զմահն
ալ խաբելու մտքով՝ փառաւոր հագուստներ կը
հագնէր ու նոր նոր զէնքեր , ձիեր ու որօի շներ
գնել կուտար :

Վերջերը խղճմտանքէն տանջուած՝ սկսաւ
ինքզինքը աւելի տրամուլեան տալ . իր կինն ու
որդին քովէն հեռացուց , և անգադար արհաւ-
րաց մէջ ըլլալով՝ Քալապրիայէն սուրբ անձ մը
բերել տուաւ , որ էր սուրբն Ֆրանչիսկոս Պաւ-
լայեցի , և աղաչեց որ Աստուծոյ խնդրէ որ իրեն
երկայն կեանք տայ . բայց սուրբը ան իշխանու-

1 Ի՞նչ կերպով մեռաւ : — Ի՞նչ բարեկարգու-
թիւններ ըրաւ :

Թիւնը չունէր, և Լուդովիկոս ԺԱ 1483ին վախճանեցաւ աս խօսքերս ըսելով. “ Սուրբ Աստուածամայր, օգնեա՛ ինձ ”: — Շատ կատարելութիւններ ունէր Լուդովիկոս իբրեւ Թագաւոր. բայց իր խարդախութեանն ու անգթութեան համար արժանապէս բռնաւոր ըսուեցաւ: Սովորական խօսք ըրեր էր իրեն ըսել թէ “ Կեղծ եւ չգիտցողը Թագաւորել չգիտեր ”: Արդարութեան ստատիկ վրէժխնդիր էր. վաճառականութիւնն ու արհեստներն ալ շատ ծաղկեցուց, և ինչուան Յունաստանէն ու Իտալիայէն վարպետ արհեստաւորներ բերել տուաւ ու Գաղղիոյ գործարաններուն վերակացու դրաւ: Իր ատենը սկսան Գաղղիացիք նաև թթենի տնկել ու մետաքսի գործարաններ ունենալ. և վաճառականութիւնն որ ինչուան ան ատենը անարգ արհեստ սեպուած էր, անկէց ետքը պատուաւոր վիճակ մը դարձաւ: Ինքը դրամները շտկեց, չափուց և կշռոց միավերսութիւն ուզեց հաստատել, և թղթատունները նորէն կարգաւորեց ու կատարելագործեց:

Լուդովիկոս ԺԱ իրեն յաջորդ թողուց Կարոլոս Լ տասութրեք տարեկան որդին՝ իր Աննա Պոթէօ տղջեանը խնամակալութեանը տակ: Օգլէանի դուքսը Լուդովիկոս՝ Թագաւորութեան ետեւ ըլլալով՝ զօրաւոր դաշնակցութիւն մը ըրաւ, որուն մէջ էին Պրէժայնի, Լորենի, Պուրպոնի,

Լուդովիկոս մետասաներորդին ո՛վ յաջորդեց:
— Աննա Պոթէօ ինչպէս յաղթեց գաշակցաց:

Անկուշեմի գութները, Նաւարրայի Թագաւորը և Մաքսիմիլիանոս կայսրը: Աննա Պոժէօ՝ գործուհեայ ու հնարագէտ ըլլալուն՝ քաջութեամբ ազատեց Թագաւորութիւնը ան մեծ վտանգէն. Լաթրէմսըլ զորավարը վրանի խրկեց որ Պրէթայնի շատ քաղաքներուն տիրեց, և Սէնթ-Օպէն տիւ Գորմէ քաղաքին քով բոլորովին յաղթեց դաշնակցաց, շատ մարդ ջարդեց, շատ ալ գերի բռնեց, որոնց մէջ գլխաւորն էր Օսլէանի գութսը, որ Պուրժ քաղաքին աշտարակը գնել ուռաւ:

Կարողոս Ը երբոր տէրութեան կառավարութիւնը ձեռք առաւ՝ Խաալացւոցմէ հրաւիրուեցաւ որ երթայ զիւրեք ազատէ, ուստի 1494ին երեսուն հազար զօրքով ճամբայ ելաւ, և առանց արգելքի մը հասն հասաւ, ուր ջահերով ներս ընդունեցան զինքը. Կարողոս առ յաղթական արշաւանքը առաջ տանելով Նէսապօլսոյ վրայ գնաց, և ժողովուրդը ճամբուն երեսը ծաղիկներ սփռելով ու անունը աղափար Իսողիոյ կանչելով քաղաքը առին զինքը: Բայց առ եռանգն ու սէրը երկար չտեց. Կարողոս Ը նիզադախաղերու ու հանդէսներու զբաղած ատենը, Խաալիոյ տէրութիւնները Գաղղիացւոց դէմ գաշնակցութիւն մը ըրին ու վաղեցին որ զանոնք պաշարեն: Կարողոս առ լսելուն պէս աճապարեց՝ որպէս զի քանի որ գեռ թշնամիք Ալպեան լեռանց անցքը չեն գոցած ճամբայ ելլէ. Նէսապօլսոյ Թագաւորութիւնը պաշտպանելու համար քիչ մը զօրք ձգեւէն ետքը,

Կարողոս Ը ինչ տրշաւանք ըրաւ Խաալիա ու ինչպէս մեռաւ:

Փալէրմոյի մօտ Ֆոռնովոյ աւանը գնաց, ուր իրեն կը սպասէին դաշնակիցք բազմաթիւ զօրքով: Կարողութեամբ անոնց դէմ կենալու համար ութը հազար հոգի միայն ունէր, անոնք ալ սաստիկ յոգնած. բայց իրենց թագաւորին օրինակէն սիրտ առած՝ զարմանալի քաջութեամբ պատերազմեցան: Մէկ ժամ մը պատերազմելէն ետեւ, չորս հազար հոգի թշնամիներէն սպաննեցին, մնացածն ալ հալածեցին: Իսկ իրենցմէ երկու հարիւր հոգի միայն մնաւ: Ան յաղթութենէն ետքը Գաղղիա դարձաւ Կարողոս Ը, ու քիչ ատենէն մնաւ քսանը եօթը տարեկան (1498):

Իրեն յաջորդեց Օսէանի դուքսը Լուդովիկոս՝ երեսունըվեց տարեկան, և ըսուեցաւ Լուդովիկոս ԺԲ: Թագաւորելուն պէս, հարկերը թեթեւաց, բոլոր իր թշնամեացը ներեց, ու Կարողոսի իշխաններէն ազէկները քովը պահեց. Լաթրէմոյլ զօրավարը, որ Սէնթ-Օպէնի քով իրեն յաղթեր ու գերի բռներ էր, շատ կը վախնար որ նորոնտիր թագաւորը իրմէ վրէժը չհանէ. Լուդովիկոս ԺԲ ըսաւ իրեն. « Գաղղիոյ թագաւորը Օսէանի դքսին նախատանացը համար վրէժիդն դրութիւն չընէր. թէ որ Լաթրէմոյլ ինծի գէմ իր տիրոջը ազէկ ծառայեց, հարկաւ հիմայ ալ տէրութեան հակառակորդաց գէմ զիս կը պաշտպանէ », — Երբոր իր նախորդին զօրաց ցանկը բերին, Լուդովիկոս առաւ, իրեն սաստիկ թշնամութիւն ցուցնուպ սպայից անուան առջեւ մէյմեկ

Լուդովիկոս ԺԲ ինչ կերպով սկսաւ թագաւորութիւնը:

կարմիր խաչ գծեց : Սպաները խնայան , ու կար-
ծելով թէ անիկայ իրենց մահապարտութեան
նշան է , թաղաւորին զորաւոր միջնորդներ իրեն-
ցին թողութիւն խնդրելու : Պատասխան տուաւ
Լուսդովիկոս . “ Անոնց անուան առջեւ փրկագոր-
ծութեան նշանը գնելով հասկըցուցի իրենց որ
յանցանքնին քաւել է . վասն զի Քրիստոս Ցէրն
մեր ոչ ինծի համար միայն , այլ իրենց համար ալ
մեռաւ , , , :

1 Լուսդովիկոս 1499ին շատ զգրով Ալպեան
լեռներէն անցաւ , Միլանի դաւառին տիրեց .
Միլան մտաւ ու առջի գործքը եղաւ քաղաքացւոց
բարիքը ընել . տուրքերը իրենքին երկուք որակե-
ցուց , նայեցաւ որ ամենուն իրաւունք ըլլայ , որ
գարադատ իշխաններով ծերակայս մը հաստատեց
ու Գաղղիա գործաւ :

2 Քիչ ատենէն ուղեց Լուսդովիկոս Նէապոլսոյ
ալ տիրել , և Սպանիոյ փերդինանտո թագաւո-
րին հետ նիզակակցութիւն ըրաւ , առ պայմանով
որ մէկտեղ Նէապոլսոյ թագաւորութեան տիրեն
ու մէջերնին բաժնեն (1500) : Գաղղիացւոց զորա-
վարը Օպինէթ և Սպանիացւոց Զորագլխապետ
ըսուած Կոնսալվէ Քորաովալդին գնացին Նէապոլ-
սոյ տիրեցին , ու երկիրը մէջերնին բաժնելու ա-
տեն յաղթողաց մէջ կռիւ բացուեցաւ : Գաղղիա-
ցիք երկու իրեք պատերազմի մէջ յաղթուեցան ,
և Նէապոլսոյ թագաւորութիւնը բոլորովին ձեռ-
քէ հանեցին :

1 Առաջին արշաւանքը օրն եղաւ :

2 Նէապոլսոյ համար Բնչ պատերազմներ ըրաւ :

1. Լուդովիկոս ԺԲ 1508ին Քամպրէի գաշնադրութեամբը նիզակակցութիւն մը ըրաւ Գերմանիոյ Մաքսիմիլիանոս կայսեր, Փերդինանտոս Թագաւորին և Յուլիոս Բ պապին հետ, և աս նիզակակցութեան վախճանն էր Վենետիկեցւոց ձեռքէն անոնց Իտալիոյ մէջ ունեցած քաղաքները առնել: Զօրաւոր էր ան ատեն Վենետիկ, և նաւերուն բազմութեամբը ծովերը կը ծածկէր: Ամենէն առաջ Լուդովիկոս սկսաւ պատերազմը. Ատտա գետին եղերքը Վենետիկեցւոց զօրացը դէմ ճակատեցաւ, ու Անեատելլոյ աւանին քովը յաղթեց անոնց (1509):

2. Կարծեց Լուդովիկոս թէ ան յաղթութիւն բոլոր Իտալիոյ տիրեց. բայց սխալիլը շուտով իմացաւ ու իրեն գաշնակից կարծուածները իրեն դէմ ելան. վասն զի Վենետիկեցիք, Յուլիոս պապը, Սարանիացիք ու Զուիցերացիք գաշնակցութիւն մը ըրին, որ ըսուեցաւ Սլֆալան Նիւտիսթիս: Լուդովիկոս իր զօրացը սպարոսպետ գրաւ Նէմուրի դուքսը Կասթրոն տը Ֆուա՝ քսանուերկու տարեկան կարիճը, որ քնաց Զուիցերացիները հալածեց, Սպանիացւոց պաշարմունքէն Պոլոնիա քաղաքը ազատեց, Վենետիկեցւոց զօրքէն ութը հազար հոգի սպաննեց, Պրէշիա քաղաքը առաւ կողոպտեց, եօթը օր զօրաց կատաղութեանը մահանեց, ու տասներհինգ հազար հոգի այր և կին ու աղաք ջարդեց. ետքը հռաւեննա քաղաքին վրայ երթալով հոն ալ յաղթութիւն մը ըրաւ, ու քառանդորս

1. Քամպրէի նիզակակցութեան վախճանն ինչ էր:

2. Կասթրոն տը Ֆուա ինչ քաղութիւններ ըրաւ:

տեղէն նիզակով զարնուէին ետքը ընկաւ մեռաւ :

1 Ան քաջ մարդուն հետ Գաղղիացւոց յաղթութիւններն ալ վերջացան . ժամն զի Զուիցերացիք նորէն Սիլանի գաւառին տիրեցին , Սպանիացիք ու Անգղիացիք ալ Գաղղիա վաղեցին ու ամէն տեղ յաղթեցին Գաղղիացւոց , այնպէս որ քաջ Պալառ զօրավարն ալ դերի բռնուեցաւ : Վերջապէս Յուլիոս պապին մահաւմբը սրբազան նիզակակցութիւնը ցրուեցաւ . Լուգովիկոս ԺԲ ալ զանազան դաշնագրութիւններով ու շատ երկիր կորսնցնելով իր թշնամեացի հետ հաշտութիւն ըրաւ , ու քիչ ատենէն ետքը յիսուն ու իրեք տարեկան մեռաւ (1518) :

2 Գաղղիացիք մեծ սուգ առին Լուգովիկոսի մահուանը վրայ ու մեր հայրը կորսնցուցինք կը տեսին : Իրսւցընէ ալ Լուգովիկոս ամենայն ջանքով արդարութեան ետեւ ըլլալէն զատ՝ սուրբերը թե թեցուցեր էր , վաճառականութիւնը , երկրագործութիւնն ու արհեստներն ալ Գաղղիոյ ամէն կողմը ծաղկեցուցեր էր . այնպէս որ շատ տարի ետքն ալ երբոր ժողովրդեան սուրբերը կը շառցնէին , ամէնքը կ'ըսէին թէ “ Լուգովիկոս երկոտասաներորդին օրերը նորէն ե՞րբ պիտի գան , , :

3 Ելլաւ Եւրոպա խոնարհած կը կարծէր ըլլ

1 Ի՞նչ կերպով յաղթուեցան Գաղղիացիք նիզակակից զօրքերէն :

2 Լուգովիկոսի մահը ի՞նչ ազդեցութիւն ըրաւ Գաղղիացւոց վրայ :

3 Լուգովիկոս երկոտասաներորդին օ՞վ յաջորդեց , ու ի՞նչ կերպով սկսաւ թագաւորութիւնը :

Գաղղիան ու Լուդովիկոսին հետ ծերացած, յաջորդեց անոր իր եղբորորդին՝ Ֆրանսուա կամ Ֆրանչիսկոս Անկուլեմի գուբսը, որ հորեղբորը պէս մեկէն աչքը խաւիոյ վրայ դարձուց՝ Միլանի գաւառին օտերելու, և Հենրիկոս ու թերորդին ու Վենետիկեցւոց հետ դաշնակցութիւն ըրաւ. իսկ իրեն դէմ միաբանեցան Մաքսիմիլիանոս կայսրը, Փերդինանտոս Սպանիոյ թագաւորը, Միլանի գուբսը և Զուիցերացիք:

: Ֆրանսուա Ա տէրութեան խնամակալ դնելով իր Լուիզ մայրը, անհնարին վտանգներով ու աշխատութեամբ Ալպեան լեռներէն անցաւ, ու Միլանի մօտ Մարինեանոյ քաղաքին քովը պատերազմի ճակատեցաւ: Զուիցերացիք քաջութեամբ առաջ գալով՝ ութը ժամ պատերազմեցան Գաղղիացւոց հետ, և զէնքերնին էին վեց մեթր երկայնութեամբ տեգեր ու երկու ձեռքով վերցնելու թուրեր, առանց թնդանօթի և տռանց ձիաւորի. իսկ Գաղղիացիք թնդանօթներէն զատ չառ մը ձիեր ալ ունէին՝ վերէն վար երկըթէ զրահներով պատած, ինչպէս որ անոնց վրայ հեծած ձիաւորներն ալ բոլոր զրահաւոր էին: Իրիկուան դէմ Գաղղիոյ բանակը գունդ գունդ ցրուած բաժնուեցաւ, այնպէս որ թագաւորը որ քաջութեամբ պատերազմեր էր՝ իր քովը քանի մը զինուոր միայն գտաւ. թնդանօթի մը վրայ պառկած քիչ մը ատեն քնացաւ՝ Զուիցերացւոց մեծ դնդէն յիսուն քայլ հեռու: Բայց գիշերուան մէջ Գաղղիացիք նորէն միացան իրարոյ և հետ, ու

: Մարինեանոյի պատերազմը ինչպէս եղաւ:

երկրորդ առաւօտը առջինէն սաստիկ կերպով պատերազմը սկսաւ : Վերջապէս Չուիցերացիք վենետկեցւոց պատերազմական ձայնը լսելով որ Սուրբ Մարին , սուրբ Մարին կը կանչէին , ու մարտերին գնելով որ բոլոր խաչական բանակը հասեր է , ամէնքը մէկտեղ ժողովուեցան , ու այն պիտի արիութեամբ ետ քաշուեցան՝ որ թշնամիները չհամարձակեցան իրենց ետեւէն իյնալու : Թրիվուլֆիոյ սպարապետը , որ տասներեօթը պատերազմ տեսեր էր , կ'ըսէր թէ՝ « Մարինեանոյինը հսկայից պատերազմ էր , մէկալնոնք ամէնն ալ տղայական խաղեր էին , » : Պայառ , որուն մականունն եղած էր Անիբի-ռէ անաբա ասպէտ ըսուիլը , ան երկու օրուան պատերազմին մէջ այնպիսի քաջութիւն ցուցուց , որ թագաւորը հոն պատերազմին տեղը ուղեց անոր ձեռքէն սասպետութեան պատիւ ընդունիլ :

Ետքը Գաղղիացիք Միլանի վրայ գնացին . Մաքսիմիլիանոս Սֆորցա դուքսը քսան օր պաշարման դիմանալէն ետքը քաղաքը տուաւ . Չուիցերիի Ֆրիպուրկ քաղաքին մէջ Ֆրանսուա Ա Չուիցերացւոց հետ ալ գաշինք դրաւ , որ ըսուեցաւ յիսնհետուր խաղաղութիւն . ետքն ալ Գաղղիոյ Նոյոն քաղաքին մէջ Աւստրիոյ արշիդքսին ու Սպանիոյ ֆերդինանտոս թագաւորին յաջորդ Կարլոս հինգերորդին հետ գաշնագրութիւն ըրաւ (1516) :

Իտալիոյ արշաւանքը ինչ կերպով լմընցաւ :

Գ. ԼՈՒԽ Ը .

Պապմանն Սպանիոյ՝ հնգեպատաներորդ Դարուն մէջ
 Կէղէն Ինչուան Փերդինանդոսի յանդ (1453-1516) :

Սպանիոյ այլեւայլ Բազմադոմիններ Բաժնաւելլ .
 — Մաւրիթանացոց ու Սպանիացոց Բաւաւորութիւն
 ներք . — Յովհաննէս Բ և Տոն Քարլոս . — Նաւար-
 րայի Կաղաթանդ Կաթերազմ . — Տոն Քարլոսի յանդ .
 — Իր Կաթիլ . — Քաթալանիայի Կաւաճուիլ . —
 Քաթալանիոյ Բազմադոմն հերիկոս Դ . — Արագոն
 յոթուիլ . — Իր աղջիկ Իզապել . — Հերիկոս լորոր-
 րի յանդ . — Քաղաթանդ Կաթերազմ . — Արագոնի
 ու Քաթալանիոյ Ռանաւ . — Մաւրիթանացոց Դէմ Կա-
 Կերազմ . — Կրանաթայի առաւել . — Սուրբ Հեր-
 յանդոս և Սրբապանութիւն . — Հրէից Կաւորութիւն . —
 Իզապելի յանդ . — Քաթալանի Կաթերազմ . — Օրանի
 առաւել . — Փերդինանդոսի յանդ . — Նաւարրայի ա-
 ռաւել :

։ Հնգեպատաներորդ Դարուն մէջ տեղուանքը
 Սպանիոյ մէջ իրեք քրիստոնեայ Թագաւորու-
 թիւն կար , այսինքն Նաւարրա , Արագոն և Քաթ-
 Թալան , և մէկ մահմեդական Թագաւորութիւն մը ,
 որ էր Կրանաթա . վասն զի Քրիստոնայի աւերա-
 Կետութեան քաղաքէն ետքը առիկայ միայն ծնա-
 Կեր էր Սպանիոյ մէջ արաբացի տէրութիւն :

։ Հնգեպատաներորդ Դարուն առանձնէրը Սպա-
 նիա ինչ վիճակի մէջ էր :

1 Երեքտասաներորդ գարէն 'ի վեր քրիստոնէայք սկսեր էին զօրանալ, Մաւրիտանացիք ալ դէս 'ի հարաւ քշուելով ինչուան ծովեզերքը հասեր էին, բայց չէին կրնար բռնորովին անկէց հեռանալ: Մաւրիտանացիք պատերազմէ կը խորչէին, վասն զի աւելի զուարճութեանց ու արուեստից ետէ էին. իսկ Սպանիացիք պատերազմը ամէն բանէ վեր կը դնէին, վաճառականութիւնն ու գիտութիւնները Հրէից թողած էին, և զինուորութիւնը իրենց համար մէկ հատիկ ազնուակաշուութիւն կը սեպէին. ուստի իրենց սիրած պատուանունն էր հիփալսըսուիլ, այսինքն Գոթացւոյ որդի: Երկրի տէր իշխանները ինչուան թագաւորաց ալահաւոր էին, ինչպէս որ Քասթիլիոյ ու Նաւարրայի խռովութեանց ատենը երևցաւ:

2 Նաւարրայի կառավարութիւնը 1441էն 'ի վեր Յովհաննէս երկրորդին ձեռքն էր, թէպէտ և ինքը թագաւոր չէր ըսուեր. վասն զի ան պատուանունը իր կնոջը սեպհական էր, որ Նաւարրայի թագաւորութեան ժառանգը սեպուած էր՝ այն տեղւոյն սովորութենէ համեմատ: Թագուհւոյն մեռնելէն ետքը ամբողջ իր որդւոյն Տոն Քարլոսի անցաւ. անիկայ 'ի սկզբան չուզեց հօրը իշխանութիւնը պակսեցնել, բայց իր խորթ մայրը Յովհաննա Հենրիքէզ ուղղելով որ թագաւորութիւնը Տոն Քարլոսի ձեռքէն առնէ ու իր որդւոյն Փեր-

1 Սպանիոյ բնակիչները ի՞նչ արհեստներու հետ էին:

2 Նաւարրայի թագաւորութեանը համար ի՞նչ կոիւնք եղան:

դինանառախ տայ, Թագաւորին միտքը դարձուց : Տոն Քարլոս ան ատենը երեսուն տարեկան էր ու դեռ Թագաւորելու կամք չէր ցուցուցած . երբոր տեսաւ իր խորթ մօրը խարդախութիւնները, Նաւարրայի իշխաններուն յորդորանքովը ետեւէ ընկաւ որ իր իրաւունքը ձեռք ձգէ . երկրին իշխաններն ալ երկու բաժնուեցան, որ կ'ըսուէին Պոմմէն ու Կրամմէն, ու իրարու հետ սկսան կռուր տիլ . Պոմմէնէնք Տոն Քարլոսի կողմն էին, Կրամմէնէնք Յովհաննէս երկրորդին :

1 Տոն Քարլոս պատերազմի ելաւ իր հօրը դէմ՝ Քասթիլիոյ Թագաւորին օգնութեամբը, բայց յաղթուեցաւ ու դերի ընկաւ . և Թէպէտ 1453ին Ժողովրդեան ձեռքովը ազատեցաւ, բայց անգութ Թագուհին Յովհաննէս ստիպեց զինքն որ նորէն պատերազմի ելլէ՝ որպէս զի մեռնի : Նորէն յաղթուեցաւ Տոն Քարլոս, ու առաջ Գաղղիոյ Թագաւորին քովը փախաւ, ետքը Արակոնի Ալփոնսոս Թագաւորին քովը որ իր հօրեղբայրն էր : Ան միջոցին Յովհաննէս Բ Նաւարրայի խորհրդականները ժողվեց, իր որդին Թագաւորութեան իրաւունքէն զրկեց ու ինքզինքը օրինաւոր Թագաւոր անուանեց : Պոմմէնէնք բողոքեցին աս բանիս գէմ, և հաստատեցին որ Թագաւոր ըսուելու իրաւունքը Տոն Քարլոսին է :

2 Տոն Քարլոս ուղեց որ իր հօրը հետ հաշտուի . անիկայ ալ Արակոնի տիրած ըլլալով, դրեց որդւոյն որ իր քովը գայ : Հաւանեցաւ Տոն Քար.

1. Ի՞նչ պատերազմ ըրաւ Տոն Քարլոս :

2. Տոն Քարլոսի վերջը ի՞նչպէս եղաւ :

լոս, բռնուկեցաւ ու բանտ գրուեցաւ. զբարտու-
թիւն ալ եղաւ վրան որ իր հօրը գէժ գաւտկցու-
թիւն կ'ընէ : Այսպիսի հալածանքներով իր կու-
սակիցները շաացան, ու հաւարապէ, Արտեմի
և Քաթալոնիայի բնակիչները ոտք ելած՝ սկսան
պահանջել որ Տոն Քարլոս ազատի : Յովհաննէս
Բ վախնալով, ուրիշ նեղութիւն տալու չհամար-
ձակեցաւ իր որդւոյն . բայց զինքը ձեռքէ հանել
ալ չուզէր, ու մէկ բանտէն մէկալը փոխադրելովը
կը յուսար որ անոր կուսակիցները ձանձրացնէ :
Վերջապէս ապստամբաց խնդիրներէն չկրցաւ ա-
զատիլ, ու 1461ին Տոն Քարլոսը արձրկեց . բայց
ան խեղճը քիչ տտենէն մեռաւ : Ոմանք կ'ըսեն
թէ իր խորթ մայրը թուաւորեց զինքը բանտին
մէջ . ուրիշները կը կարծեն թէ սրտին ցաւէն մե-
ռաւ :

1 Տոն Քարլոս կտակով իր իրաւունքը թողուց
իր քրոջը՝ Քատթիլիոյ Պլանքա թագուհւոյն, և
ան կտակը խեղճ թագուհւոյն մահուան վճիռը
եղաւ . վասն զի Յովհաննէս Բ բռնեց զինքը,
Ֆուլա կոմսին ու անոր լէոնորա կնոջը ձեռքը
տուլաւ՝ որ իր քոյրն էր . ան ալ Պլանքային թոյն
տուլաւ ու մեռուց Օրթէզ քաղաքին բերդին մէջ :
Աս բանիս վրայ Քաթալոնները կատղեցան, Տոն
Քարլոսը սուրբի տեղ դրին ու Քատթիլիոյ թա-
գաւորին բողոքեցին . ան ալ գունդ մը զօրք խրկեց
անոնց . բայց Յովհաննէս Բ օգնութիւն առնե-
լով Գաղղիոյ լուգովիկոս ԺԲ թագաւորէն յաղ-
թեց թշնամեացը, ու վերջապէս Պարցելոնա քա-

1 Տոն Քարլոսի իրաւանքը յաջորդ ով եղաւ :

զաբն առաւ, որ ապստամբաց գլխաւոր տեղն էր, և բոլոր Քաթալոնիան նուաճեց (1472):

1 Ան ատենները Քաթալոնիայ մէջ մեծամեծ ապստամբութիւններ ելան: Հենրիկոս Դ ան երկրին թագաւորը իր անկարգութեանցը պատճառաւ իշխաններուն ու ժողովրդեան առջև համարումը կորսնցուցեր էր, բնաւորութեամբն ու տուրքերուն ծանրութեամբն ալ անոնց առեւի եղաւ: Մեծամեծները Աւիլա քաղաքին քովի դաշտին մէջ ժողովուեցան, հոն բարձր գահի մը վրայ Հենրիկոսի արձանը դրին՝ սե քօզերով ծածկած ու բոլոր թագաւորական զարդերովը զարդարած, ետքը ան արձանին վրայէն մէկիկ մէկիկ թագաւորական նշանները վերուցին, որը թագը, որը թուրը, որը գաւազանը, ետքը արձանն ալ կործանեցին ու ոտքի տակ կոխկրուեցին: Անկէց ետքը Տոն Ալփոնսոս ժառանգը աթոռի վրայ նստեցուցին ու թագաւոր պսակեցին: Հենրիկոս պատերազմ բացաւ Ալփոնսոսի դէմ. ան միջոցին Ալփոնսոս մեռնելով ապստամբները անոր իշխանի քրոջը տունին թագաւորութիւնը: Անիկայ հրաժարեցաւ, ու միայն խնդրեց որ Աթուրիոյ իշխանուհի Ճանչըուի, որով իրաւունք կ'ունենար տաննով թագաւորելու. և միանգամայն Արակոնի փերդինանտոս իշխանին հետ կարգուած ըլլալով որ իրմէ ետքը թագաւորութեան ամենէն մօտ ժառանգը կը սեպուէր, իր ապագայ վիճակը հաստատեց:

1 Հենրիկոս չորրորդին դէմ ինչ ապստամբութիւններ ելան Քաթալոնիոյ մէջ:

1 Հենրիկոս Դ մեռաւ 1474ին, ու նորէն քաղաքական պատերազմ բացուեցաւ. վասն զի իր Յովհաննա աղջիկը շատ կուսակիցներ ունէր Թուրքիոյ ու Մուրցիա գաւառներուն մէջ. Փորթուկալի թագաւորն ալ որ իր հօրեղբայրն էր, շատ մը ասպետներով անոր իրաւունքը պաշտպանելու եկաւ: Բայց Իզապէլ և իր երիկը յազմող ելան Թորոյ քաղաքին քով եղած պատերազմին մէջ. Յովհաննայի կուսակիցները ջրուեցան, և քիչ մը ատենէն ետքը Փերդինանտոս և Իզապէլ ըսուեցան ոչ միայն Քասթիլիոյ և Արագոնի, այլ և բոլոր Սպանիոյ թագաւոր և թագուհի:

2 Ան ատենները Մաւրիտանացոց ձեռքը կրահատայի թագաւորութիւնը միայն մնացեր էր. և իրենց ափրիկեցի հաւատակիցներէն ալ օգնութիւն չէին կրնար ընդունիլ. միայն Եգիպտոսի սուլթանը գեապան խրկեց Փերդինանտոսի, և գեապանը Քրիստոսի գերեզմանին ստահապանն էր. բայց անով ալ Մաւրիտանացիք բան մը չշահեցան իրենց կորսնցուցած երկիրներէն: Տեսնելով որ օր մը չէ նէ օր մը Փերդինանտոս և Իզապէլ իրենց վրայ ափտի յարձրկին, Սպանիացոց գէմ պատերազմ բացին. Սպանիացիք ալ Փէտրոյ Նաւարրացւոյն ու Գոնսալվէ Քորսովացւոյն քաջութեամբը Ալհամա բերդին ու Մալակա և Պասա քաղաքներ.

1 Հենրիկոսի մեռնելէն ետքը որո՞ւ անցաւ Քասթիլիոյ և Արագոնի թագաւորութիւնները:

2 Ան ատենները Սպանիոյ Մաւրիտանացիները ինչ վիճակի մէջ էին:

րուն տիրեցին . Պասա քաղաքին մէջ ան ատենը յիսուն հազար բնակիչ կար :

Աս պատերազմները տասներմէկ տարի քշելէն ետեւ , Քասթիլիացիք գնացին Կրանատա քաղաքն ալ պաշարեցին . քաղաքացիք խռովութեան մէջ ըլլալով , ոմանք կ'ուզէին անձնատուր ըլլալ , ոմանք ալ ինչուան ետքը պատերազմիլ : Իզապէլ հաստատ միտքը գրած ըլլալով որ ան քաղաքին տիրէ , անձամբ բանակը գնաց ու իր զօրաց քաջութիւնը վառեց : Քիչ տեսնէն ետքը դիպուածով մը կրակ ընկաւ իրեն վրանը . անկէջ բոլոր բանակին մէջ ալ տարածուեցաւ ու եղեգէ չինուած վրանները բոլորն ալ մոխիր դարձան : Իզապէլ մէկէն 'ի մէկ հրաման տուաւ որ ան այրած բանակին տեղը քաղաք մը շինուի , որ ըսուեցաւ Սանթա-Ֆէ : Հասկըցան Մաւրիտանացիք որ իրենց պաշարումը պիտի չվերցուի , ու երբոր թագուհին իրեններովը աղօթքի կեցած Զիւ Աստուծոյ Գալիլէի երգը երգել կուտար՝ լսած ըլլալով քաղաքացւոց յուսահատութիւնը , Մաւրիտանացիք քաղաքին դռները բացին : Կ'ըսեն թէ Կրանատայի ամիրապետը Պօսպաիլ , որ ինչուան ետքը պատերազմիլ կ'ուզէր , տեսնելով որ Կրանատայի գեղեցիկ երկրէն պէտք է հեռանալ , վերջի անգամ արտասուալից աչքերը քաղաքին վրայ դարձուց . ան ատենը մայրը ըսաւ անոր . “ Լաց կնկան մը պէս աս քաղաքին վրայ , որ

Կրանատայէն ի՞նչ կերպով ելան Մաւրիտանացիք : — Ի՞նչ երևելի գիւտ եղաւ ան ստենները :

չկրցար պաշտպանել էրիկ մարգուկ պէս, : Սպանիացիք խոտտացան Պոսպտիլին ընդարձակ ու հարուստ կալուած մը, բայց յանձն չառաւ. Արիւն կէ գնաց ու հոն պատերազմի մը մէջ մեռաւ, և իրեն հետ վերջացաւ ան ցեղը, ուսկից ասանքինը Թագաւոր ունեցեր էին Կրանատացիք (1492) : Նոյն տարին Քրիստափոր Բոլոմպոս Նոր աշխարհքը գտնելով, Փերդինանտոսի ու Իզապելի փառքն ու մեծութիւնը ետքի աստիճան բարձրացուց :

1 Սակայն դեռ Սպանիոյ ամէն կտորները միացած չըլլալով խռովութիւնները պակաս չէին : Արակոնացիք ու Քասթիլիացիք Թէպէտ և իրարու հակառակ էին, բայց նոյնպէս կ'ատէին իրենց երկրին մէջ գտնուած հրեաները : Ուրիշ կողմանէ քաղաք քաղաքի նախանձելով, անոնց մէջի ազգային խորհրդարաններն ալ որ «-րէ» կ'ըսուէին, անդադար բողոքներ ընելով չէին թողուր որ Փերդինանտոս հանգիստ կառավարէ երկիրը : Ան ատենը Փերդինանտոս Սուրբ Հէրման քաղաք ընկերութիւնը և Սբ Բանուէան ապէսը հնարելով, իր հպատակները նուաճեց. մանաւանդ որ Ալքանթարայի, Քալաթրաւայի ու Սանթիակոյի գաւառներուն ալ նոր տիրած ըլլալով, Թէ զօրքը և Թէ հարստութիւնը շտուցեր էր :

2 Սուրբ Հերմանտատ քաղաքը Արակոնի քա-

1 Փերդինանտոս ինչ հնարքով նուաճեց Սպանիոյ այլևայլ կողմերը :

2 Սուրբ Հերմանտատի ու Սրբաբնութեան վախճաններն ինչ էին :

ղաքներուն մէկ եղբայրական ընկերութիւնն էր , որուն վախճանը պիտի ըլլար հասարակաց խաղաղութիւնը պահել , ու որ և իցէ յանցաւոր անխտիր պատուհասել : Իսկ Սրբաքննութիւնը սոսկալի ատեան մըն էր , որուն վախճանն էր Սպանիան նոր հերետիկոսութիւններէ ազատ պահել . և ասոր ոյժը անով ալ աւելի ահաւոր էր , որ քաղաքական ու կրօնական իշխանութիւնը մէկաեղ կը բանեցընէր : Ըրակոնացւոց մեծ մասը Հրէից հետ ազգականութիւն ունենալով , աս նոր տեսակ ատեանին դէմ կեցան , և ինչուան սրբաքննիչներէն մէկն ալ սպաննեցին , յուսալով որ ուրիշները անով վախնան . բայց որովհետեւ բոլոր Սպանիացիք մեծ եռանդով ան ատեանին հաստատուելը կ'ուզէին , Ըրակոնացւոց ջանքը անօգուտ եղաւ :

Գէշը ան էր որ Սրբաքննութեան նախանձայուղութիւնը չափէ դուրս սաստկացաւ . հրաման ելաւ որ Հրեաները կամ գառնան քրիստոնեայ ըլլան և կամ Սպանիայէն դուրս ելլին . արգելք ալ եղաւ որ հետերնին չկարենան տանիլ ոչ ոսկի , ոչ արծաթ և ոչ գոհարեղէն : Ան խեղճերն ալ որ ութը հարիւր հազարի չափ կային , շուտ մը ամէն բան թողուցած , նաւերը մտան ու փախան , կէս մը փորթոկալ , կէս մը խալիւ , կէս մը Լիւրիկէ , ոմանք ալ Տաճկաստան : Ասոնց քշուելովը Սպանիա շատ աղքատցաւ . վասն զի երկրին վաճառականութիւնը ընողները գրեթէ միայն Հրեաներն էին :

1 Հրեայք ինչ պատճառաւ ու ինչպէս արքայութեան Սպանիայէն :

1 Հրէից պատրանքէն եօթը տարի ետքը Փեր. գինանտոս իր դաշնադրութեանը գէմ ուզեց որ Մաւրիտանացիքն ալ բռնի քրիստոնեայ դարձընէ : Անոնք ալ ոսք ելան , ու Ափրիկեցի ժողովուրդներէն ոգնութիւն գտան . բայց ետքը չգիմանալով՝ քրիստոնէութիւնը ընդունիլ ձեացուցին որ Սպանիայէն գուրս չելեն : Նոյն ատենները (1804) Իզապէլ Թագուհին մեռաւ յիսուրչոր տարեկան , ու մէկ աղջիկ մը Թողուց Յովհաննա անունով , որ Աւստրիոյ Փիլիպպոս արշիդքսին հետ կարգեր էր :

2 Իզապէլի մահը նոր շփոթութեանց մէջ ձգեց Փերգինանտոսի Թագաւորութիւնը . վասն զի Քասթիլիացիք որ միշտ Արաղոնացւոց (թշնամի էին՝ չուզեցին Փերգինանտոսի հնազանդիլ , և Աւստրիոյ արշիդքսին Փիլիպպոսի իշխանութեան տակը մտան . անիկայ ալ Սպանիա անցաւ , և առջի բերան ժողովրդեան սիրտը շահելու համար Սրբաբնութեան խառութիւններն ալ պակսեցուց : Բայց ինքը Փիլիպպոս քիչ ատենէն մեռաւ , Փերգինանտոս ալ Թոլետոյի Քսիմենէս անունով հրաշակաւոր արքեպիսկոպոսին խորհրդովը իր աթոռը հաստատեց :

3 Քսիմենէս հին Քասթիլիոյ մէջ ծնած , առաջ կրօնաւոր եղեր ու արեւելեան լեզուներ սոր-

1 Մաւրիտանացւոց գէմ ի՞նչ հրաման հանեց Փերգինանտոս :

2 Իզապէլի մահը ի՞նչ շփոթութիւններու պատճառ եղաւ :

3 Ո՞վ էր Քսիմենէս :

վեր էր . ետքը խզապէլ Թագուհւոյն խոստովա-
նահայր ու խորհրդական ընտրուեք էր : Անկէց
եաւ բոլոր կեանքը բարեգործութեամբ անցուց
Քսիմնէս . հիւանդանոցները կ'երթար՝ հիւանդ-
ները կը հոգար , ու բոլոր ունեցածը աղքատաց
կը բաժնէր . Թագուհւոյն ստիպելովն ու պապին
մասնաւոր հրամանովը Թուէտոյի արքեպիսկոպո-
սութիւնը յանձն առաւ . բայց այնչափ մեծու-
թեան ու ճոխութեան մէջ ալ միշտ խոնարհ ու
աղքատ էր , սաստիկ չարքաշ ու կանոնապահ . և
խեղքը միտքը բարի վարք քարոզել ու տէրութեան
գործողութիւնները բարեկարգել էր . Յուլիոս Բ
պապն ալ Սպանիոյ կարգինալ անուանեց զինքը :

Փերդինանտոսի վերջի տարիները երկու ե-
րեւի աշխարհակալութիւններ ալ ըրին Սպանիա-
ցիք , մեկովը Ափրիկէի Օրան քաղաքը առին , մե-
կաւովն ալ Նաւարրայի տիրեցին : Առաջին արշա-
ւանքը Թուէտոյի արքեպիսկոպոսը իր ծախքովը
ուզեց ընել . մեծ բանակ մը հանեց ու Եւրոպայի
մեծանուն զօրավարներուն ձեռքը տուաւ . Սպա-
նիացիք ալ քաջութեամբ յարձրկեցան Ափրիկէ
ու Օրան քաղաքը առին . անկէց ետքն ալ Թա-
ւապուլուս , Ճէզայիր , Թունուզ ու Թրեմսէն
քաղաքներուն տիրեցին : Երբոր կարգինալը Սպա-
նիա դարձաւ , Թագաւորը Սեւիլիայէն ինչուան
տասուերկու մղոն տեղանոր առջևը գնաց ու ձիէն
վար իջաւ հետը պագտուեցաւ : Քիչ մը ատենէն
ետքը Փերդինանտոս մեռնելու վրայ ըլլալով՝ Քսի-

1 Ան ատենները ինչնոր աշխարհակալութիւններ
ըրին Սպանիացիք :

մենէսը խնամակալ անուանեց ինչուան որ իրեն
 թողը Վարդուս Աւտորիացին հասնի : Քսիմենէս
 ան ատենը ութսուն տարեկան էր , բայց Նաւար-
 րայի պատերազմէն ետ չկեցաւ : Յովհաննէս Աւ-
 բերտ Նաւարրայի թագաւորը Գաղղիոյ թագաւո-
 րաց կողմն էր . Քսիմենէս Գաղղիացիքը Նաւար-
 րայէն հեռու բռնելու համար՝ Վիլլալվա սպա-
 րապետին հրամայեց որ երթայ Նաւարրայի բոլոր
 բերդերը կործանէ . միանգամայն նորնոր ազատու-
 թիւններ տուաւ քաղաքներուն և մեծամեծաց
 արտօնութիւնները պակսեցուց : Երբոր անոնք
 սկսան գտնագատիլ ու տարակոյս ցուցնել թէ ար-
 գեօք կարգինալը այնչափ իշխանութիւն ունի ,
 անիկայ թնգանօթները ցուցնելով ըսաւ . “ Իմ
 իշխանութիւնս ասոնք են , , : Քիչ ատենէն բոլոր
 երկիրն ալ հնազանդեցաւ Սպանիացուոց :



Գ. ԼՈՒԽ Թ.

Փոքրնիւնացոց Հնդկաստանի մէջ գրած ու գրած էր-
նիւնէրուն պարտութիւնը, հնդկաստանէրորդ տարւան
նիւլէն ինչո-տն վնասասանէրորդ տարւան վերջէրը
(1413-1582):

Վաճառաւաճ Կաղապներ. — Հենրիկոս՝ Փոքրնիւնի
արտայնորդին. — Ընէլ Կո-ած նա-որդութիւնները. —
Առաջին ճանապարհորդութիւն. — Յովհաննէս Բ Բա-
գասորին ապէն եղած ճամբորդութիւնները. — Բաբ-
լոն-դիմէոս Տիւղ. — Յովհաննէս Բ Քալմայոսի առա-
ջորդութիւնը ին մերժէ. — Վաստայ Կոմա. — Ջամ-
րին. — Աւլարէս Քաղաւ. — Վաստայ Կոմային էր-
նորդ արշաւանք. — Աւդոս-էրտ՝ Հնդկաստանի ինի-
արտան. — Իր աշխարհակալութիւնները. — Քառ-
մբոյ և Ամայիպէ. — Փոքրնիւնացոց Կաղապներուն
գնահատակը. — Սպանիացոց իշխանութեանը գալ յըս-
նէնը:

1 Թէպէտ և միջին դարու արշաւանքներն ու
պատերազմները այլևայլ ազգաց վաճառականու-
թեանը շատ արգելք եղած էին, սակայն քանի մը
քաղաքներ իրենց դիրքերուն յարմարութեամբը
ու բնակիչներուն քաջութեամբը քիչ առենի մէջ
ծաղկեցան: Իտալիոյ մէջ Ամալֆի, Փիզա, Ճենո-
վա ու Վիորենցա քաղաքները խելացի օրէնքնե-
րով զօրացան ու հարստացան. վենետիկ խաչա-

1 Միջին դարուն վերջերը ինչ վաճառաւաճ քա-
ղաքներ կային Եւրոպայի մէջ:

կրաց արշաւանքներուն պատճառաւ վերջի տո-
տիճանի փառաւորութեան մէջ էր , և իր մետաք-
սի գործարաններուն , ոսկիէ ու արծրթէ գիպակ-
ներուն ու գեղեցիկ շէնքերուն համար աշխարհքիս
ամէն կողմէն օտարականները հոն կը թափէին .
Եգիպտոսէն ինչուան Պալթիկ ծովուն եզերքը
վենետիոյ անունը ելած էր իբրեւ աշխարհքիս
հարստութեանը կեդրոն : Գաղղիոյ մէջ թէպէտ
և պատերազմի թշուառութիւնները պակաս չէին ,
բայց մէջը վաճառաշահ քաղաքներ էին Մարսի-
լիս , Նիմ , Նարպոն ու Մոնպէլիէ : Սպանիան
անկէց ալ թշուառ ըլլալով , միայն Պարցելոնա
քաղաքը ունէր ան ատենը : Իսկ Եւրոպայի հիւսի-
սային կողմերը Գերմանիոյ գաշնակից քաղաքներն
իրենց վաճառքները մէկ տեղէն մէկալը կը տանէին
ծովերուն ու գետերուն վրայէն :

1 Ան ատենները Փորթոկալի թագաւորն էր
Յովհաննէս Ա : Ասոր երրորդ որդին Հենրիկոս ,
քաջ թուաբան , աշխարհագիր ու աստղաբաշխ
ըլլալով , և փափաքելով որ հեռաւոր տեղուանք
տարածուին թէ քրիստոնէութիւնը և թէ գիտու-
թիւնները , իր հարստութեանց մէկ մասը աս ազ-
նիւ առաջագրութիւնը կատարելու գործածեց ,
ու իր հայրենակիցները յորդորեց որ մեծամեծ
գիւտեր գտնան՝ նոր երկիրներ փնտռելով : Իրեն
պաշտպանութեամբը քիչ ատենի մէջ Փորթոկալ-
ցիք շատ նաւեր ունեցան . ինքն ալ գնաց Փորթո-
կալի մէջ սուրբ Վիչենցիոս ըսուած հրուանդանին

1 Փորթոկալցիք ինչ կերպով նոր երկիրներ գտ-
նելու ետեւէ եղան :

մօտ Սակր քաղաքը բնակեցաւ ու նաւուզղգութեան
դպրոց մը բացաւ : Հոն գիշեր ցորեկ հին ճամ-
բորդութեանց պատմութիւնները կը կարգար , ու
իր սրտոտ նաւաւարներուն կը պատմէր թէ ի՞նչ
անծանօթ երկիրներ կան եղեր , ուր հրէշներ կը
ծնանին ու գետնին երեսը ոսկիրով ծածկուած է :

1 Յովհաննէս Կոնսալէս Զարբոյ քանի մը փոր-
ձեր ընելէն ետեւ փոթորկով մը ծովեզերքէն հե-
ռանալով, Մատերա կղզին գտաւ (1431) : Քա-
նիմը տարի ետքը Նուենիոյ Թրիսթան՝ Գլուխ Պոյա-
տոր ըստած տեղը գտաւ . Կոնսալէս Յինթրա
անուանով մէկն ալ ինչուան Արկինեան կղզիները
սուաջ երթալով սկսաւ Ափրիկէի սևերուն հեռ-
վաճառականութիւն ընել :

2 Յովհաննէսի յաջորդը Ալփոնսոս Ե աս ճամ-
բորդութեանց յաջորդութիւնը տեսնելով, իր նա-
ւերը աւելի շատցուց , որ Դաւարի գլխոյ կղզինե-
րէն և Ասորեան կղզիներէն անգին անցնելով
(1448) ինչուան Սենեկալ գետին բերանը գնա-
ցին : Ան միջոցին Հենրիկոսի մեռնելովն ալ (1463)
նոր երկիր գտնելու ջանքը չգազրեցաւ . Ժուան-
տէ-Սանթարէմ 1471ին Սիերա-Լէոնէ գլուխը
հասաւ : Վէց ասորի ետքը Կուինէա ըստած եր-
կիրն ալ տեսնուեցաւ , ու ան վայրենի ծովեզերքը
Քրիստոսի խաչը անկուեցաւ : Ան քաջ նաւորդ-
ները իրենց ճամբորդութենէն գառնալով հե-
տեքնին նոր տեսակ կենդանիներ ու բոյսեր բե-

1 Ո՞վ եղաւ առաջին Փորթոկալցին որ նոր երկիր
գտաւ :

2 Կուինէա ըստած երկիրը ի՞նչովէս գտնուեցաւ :

րին , և իրենց հայրենակիցները ապշեցուցին :

1 Յովհաննէս Բ Թագաւորին առեւնը փորժուելովք Սենեկալի երկիրը հասան , բայց հոնաւորի բնակիչներուն անութիւնը տեսնելով որսերնին կոտորեցաւ . վախցան որ աւելի առաջ երթալով իրենք ալ անոնց նման չըլլան : Անկէց ալ աւելի ապշեցան երբոր 1484ին հասարակածէն ալ անդին անցան ու նոր աստղեր տեսան . և սակայն սիրաւրին , Ափրիկէի ծովեղերքէն առաջ երթալով Քոնկոյ հասան ու հոն բերդեր շինեցին : Բարթոլոմէոս Տիագ 1486ին Ափրիկէի հարաւային վերջի ծայրը տեսաւ . և ասով Տոն Հենրիկոսի գուշակութիւնները կատարուեցան . իմացուեցաւ որ իրաւ է եղեր ան խօսքը Թէ Փիւնիկեցիք ասեւնով Ափրիկէի չորս կողմը պտրտեր են :

2 Թագաւորը աս բանս ստուգել ուզելով , իր պալատականներէն երկու հոգի խրկեց որ երթան ներհակ կողմէն նոյն ճամբորդութիւնը ընեն . ետքը Եգիպտոս գառնան , ու անկէց ինչուան Հնդկաստան երթան : Աս արշաւանքը յաջողեցաւ . վասն զի ճանապարհորդներուն մէկը հիւանդացաւ մեռաւ , մէկալն ալ սպաննուեցաւ . բայց իրենց դրուածները հասան Թագաւորին , և իմացուեցաւ որ Հնդկաստանի ճամբան գտնուեր է : Բարթոլոմէոս Տիագ սաքսիկ փոթորիկներէ զարնուելով չէր համարձակած Ափրիկէի ծայրէն

1 Ափրիկէի հարաւային ծայրը ամենէն առաջ ո՞վ տեսաւ :

2 Բարեյուսայ գլուխն ու Հնդկաստանի ճամբան ինչպէս գտնուեցաւ :

անդին սնցնելու . անոր համար ալ ան ծայրին անունը Գլխի Գանձանոյ գրեթէ էր : Բայց Յովհաննէս Բ փոխեց ան անունը և Գլխի Բարեշուսոյ գրաւ , մէկ կողմանէ ալ ուրիշ նաւեր պատրաստեց :

։ Ան ատենները հռչակաւոր Քրիստոսափոր Քոլոմպոս Ճենովացին իր մեծախորհուրդ առաջարկութիւնը արհամարհուած տեսնելով թէ իր հայրենիքէն և թէ Գաղղիոյ և Անգղիոյ թագաւորներէն , Փորթոկալցւոց ապաւինեցաւ . Յովհաննէս Բ ալ չուզեց անոր խօսքերուն հաւատալ . բայց անարգ խարդափութեամբ շատ մը նաւեր պատրաստեց ծածուկ , ու Քոլոմպոսին ցցուցած ճամբովը խրկեց : Ան նաւորդները քիչ ատենէն սարսափած ետ դարձան , և ըսին թէ Քոլոմպոսին ըսածները երևակայական ցնորքներ են : Քաթիլիոյ և Սպանիոյ թագուհին Իզապէլ աւելի խելացի գտնուելով , ինչպէս որ ետքը պիտի տեսնենք , Քոլոմպոսի անմահ փառացը պատճառ եղաւ , և Յովհաննէս Բ մեռաւ (1493) սառսիկ տրտմած որ իրեն վաստրկելու հարստութիւնը Սպանիոյ անցաւ : Աս թագաւորին ատենը ելաւ Աղեքոսանգր Զ պապին հռչակաւոր կոնգակր , որով նոր գտնուած երկիրները Սպանիացւոց ու Փորթոկալցւոց մէջ բաժնուեցան , և Ատորեան կղզիներէն քառասունըչորս բիւրմեթի հեռումտածուած գծով մը ան երկու ազգաց աշխարհակալութիւնները իրարմէ կը զատուէին : Բայց Փոր-

։ Քոլոմպոսի գէմ ի՞նչ նենգութիւն ըրին Փորթոկալցիք :

Թոկայի Թագաւորին բողոքելով ան գիծը Աստուծան կողմնէրուն արեւմտեան կողմը ինչուան երկու հարիւր բիւրմեթը հեռացաւ :

Երբոր Յովհաննէս երկրորդին յաջորդեց Մեծն Էմմանուէլ, հրամայեց Վապոյ Կամա աւուռնով հաշակաւոր նաւապետին որ Բարեյուսոյ գլխէն անդին անցնի (1497) : Կամայի նաւերը տասուիրեք հատ էին՝ հարիւր վաթսուն հոգւով, որոնց մէջ տասը հատ մահապարտ կար, որ քաջութիւն ընելով պիտի կարենային իրենց դատապարտութենէն ազատիլ : Ճամբորդութեան բոլոր նախընթաց գիշերը աղօթքի կեցաւ Վապոյ Կամա, առաւօտը հաղորդուեցաւ, ժողովուրդը լալով զինքը ինչուան ծովափունքը տարին, ու Կամային ճամբայ ելած տեղը փառաւոր վանք մը շինուեցաւ : Երբոր նաւերը Բարեյուսոյ ըստած սոսկալի գլուխը հասան, նաւաւարները սաստիկ ալեկոծ ծովէն սարսափած՝ իրենց նաւապետին գէմ ապստամբեցան . քաջասիրտ Կաման անոնցմէ մէկ քանին բռնեց կապեց, ինքը ղեկը ձեռքը առաւ, ու Արիիկէի հարաւային ծայրէն գէպ 'ի արեւելեան ծովեզերքը անցաւ, ան կողմերուն մանր տէրութիւններէն մէկ քանիին հետ բարեկամացաւ ու մէկքանիէն հալածուեցաւ : Ատանկով հետ զհետէ Սոֆալա, Քիլոնա ու Մեքլինտա ըստած երկիրները քալեց, որոնց բնակիչները Եթովպոյի ու Արաբացի էին : Մեքլինտայէն իր հետը տեղացի նաւաւար մը առաւ որ Հնգկաստանի ճամբ

։ Վապոյ Կամա ինչ կերպով անցաւ Բարեյուսոյ գլխէն :

բան գիտէր, ու Փորթոկալէն ելլելէն տասուերեք ամիս ետքը Քալիքուծի նաւահանգիստը խաբիսի ձգեց :

1 Ըն քաղաքին թագաւորը Չահրին կ'ըսուէր : Վապքոյ ուզեց որ Չամորինը ղեկը հանգիսաւոր կերպով մը ընդունի : Չամորինին պաշտօնը ռսկիէ դիպակներով զարգարած էր կ'ըսեն, և մեծամեծները իրենց աստիճանին համեմատ՝ թագաւորին չորս գին շարուած կեցած էին . իսկ թագաւորը անկողնի մը վրայ պառկած էր՝ ձիւնի պէս ճերմակ վերարկու մը հագած, ու չորս գին ագամանդներով զարգարուած . ձեռուրները անգին քարերով ապարանջաններ, գլուխն ալ ազնիւ մարգարտէ թագ գրած : Երբոր Կամա իր թագաւորին կողմանէ քանի մը խօսքեր ըսաւ, Չամորին պատասխան տուաւ թէ շատ սիրով բարեկամութիւն կ'ուզէ ընել Էմինանուէլ թագաւորին հետ, և խոստացաւ որ ջանայ երկու ազգաց մէջ ամէն տեսակ վաճառականութիւնը դիւրացնել :

2 Եթովպացիները, այսինքն տեղացի տները որ Ափրիկէի ու Հնդկաստանի վաճառականութիւնը իրենք կ'ընէին, Չամորինի միտքը դարձուցին, աւոր գլխաւոր իշխանները կաշառեցին ու զամէնքն ալ Փորթոկալցոց դէմ հանեցին . այնպէս որ Վապքոյի մարդիկներէն շատը սպաննուեցան : Վապքոյ վեժը առնելու համար Քալիքուծը

1 Քալիքուծի թագաւորին հետ ինչպէս վարուեցաւ :

2 Վապքոյ Կամա ինչ՞ը պատերազմեցաւ Քալիքուծի հետ, ու ինչպէս ետ դարձաւ :

Թնդանօթներով զարկաւ, շատ տեղուանքը կործանեց, ճամբուն վրայ ալ իրեն դէմ պատրաստուած որոգայթներուն յաղթեց քաջութեամբ, ու Մեղինտայի Թագաւորին մէկ դեսպանը հետն առած՝ դարձաւ Լիսպոնս մտաւ (1499) : Էմմանուէլ Թագաւորն ալ Վալքոյին արգիւնքը ճանչնալով, մեծամեծ պատիւներ ու շատ ընծաներ սուաւ իրեն և անուանեց զինքը ծովակալ Հընդկաստանի, Պարսկաստանի և Արաբիոյ ծովերուն : Աս պատուանունը իր յաջորդներն ալ պահեցին իրմէ ետքը :

1 Վալքոյ Վամային փառաւորուած ասանները՝ Պետրոս Ալվարէս Քապրալ տասուիրեք նաւով ու հազար հինգ հարիւր Փորթուկալցի կտրիճներով դէտլ 'ի արևմուտք քշուեցաւ փոթորիկէ մը, և գրեթէ դիպուածով գտաւ Ամերիկային Պրազիլ ըսուած հարուստ ու բարեբեր ցամաքը, որ տարի մը առաջ սպանիացի Փինսոն նաւապետը տեսեր էր : Անկէց քիչ մը առաջ (1496) Գասպար Քորթէռէալ Նոր Երկիր ըսուած կղզին հասեր էր Ամերիկայի հիւսիսային դին, ու երկրին ան կողմը ելեր էր որ ինքը Լադաֆոր անուանեց այսինքն Մշակելի երկիր : Անկէց ճամբայ ելաւ Քապրալ դէտլ 'ի Բարեյուսոյ գլուխը . նորէն փոթորիկներու հանդիպեցաւ, ու նաւերէն մէկ քանին Թաթառով մը իր աչքին առջևը ընկղմեցան, և անոնց մէկուն նաւապետն էր նոյն Բարեյուսոյ Տիագը, որ ամենէն առաջ Բարեյուսոյ

1 Ամերիկայի մէջ լինչ երկիրներ դասն Փորթուկալցիք :

գլուխը հասեր էր : Քապրալ վեց նաւով միայն հասաւ Մոզամպիբ , սակայն շատ մանր տէրու թիւններու գլխաւորներուն հետ բարեկամացաւ , ու Քալիբուլթի մայրաքաղաքին մէջ վաճառատեղի մը հաստատեց :

1 Յովհաննէս Նուէվա անհէջ ետքը բրկուելով, Մոզամպիբի ու Քիլոայի մէջ տեղը Մատակապարի ծովին մէջ կղզի մը գտաւ ու իր անունը դրաւ անոր (1801) : Եաջորդ տարին Վապոյ Կամա նորէն ճամբայ ելաւ , ու Ափրիկէի արեւելեան ծովեզերքը Մոզամպիբի մէջ գլխաւոր վաճառատեղի մը հաստատեց :

2 Մոզամպիբի թագաւորը Կամային ետ գառնալէն ետե յիսուն հազար զօրքով գնաց Քոչինի թագաւորին մայրաքաղաքը այրեց , որ Փորթոկալցւոց վերջին դաշնակիցն էր : Ալփոնսոս Ալպուքերք արեւելեան Հնդկաստանի փոխարքայ ըսուելով գնաց Քոչինի թագաւորը ազատեց , բերդ մըն ալ շինեց , ու իրեն փոխանորդին յանձնեց որ կ'ըսուէր Եդուարդ Փրանչիսկոս Ալմէյտա , որ Ալպուքերքին տեղը Հնդկաստանի առժամանակեայ փոխարքայ ընտրուեր էր , Մոնպազա քաղաքը այրեց ու ան տեղի թագաւորին վաթսուն հաւ մեծամեծ նաւերն ընկղմեց : Ան ատեն Արաբացիք Հնդկաստանի վաճառականութիւնը թողուցին ու Մալաքքա թերակղզին քաշուեցան :

1 Մոզամպիբի մէջ ի՞նչ կերպով վաճառատեղի ունեցան Փորթոկալցիք :

2 Ալփոնսոս Ալպուքերք ի՞նչ արշաւանք ըրաւ : — Փրանչիսկոս Ալմէյտա ի՞նչ ըրաւ :

Ալմէյտա անոնց ետեւէն ընկաւ, ու 1507ին Սէյլան կղզւոյն տիրեց, որ տեսակ տեսակ համեմնեւորուն ու ազնիւ փայտերուն համար շատ անուանի է:

1 Ան ատենը Ալպուֆէրը նորէն Հնդկաստան եկաւ, Սոքոթորա կղզւոյն տիրեց, ետքն ալ Հիւրմիւզ քաղաքին՝ որ Պարսից ծոցին բերանը կ'իյնայ և Ասիոյ հարուստ քաղաքներէն մէկն է: Պարսից Թագաւորը ուզեց որ Փորթոկալցիք տարեկան տուրք տան իրեն. Ալպուֆէրը դեսպաններուն գնտաղներ ու ռուսներ ցուցնելով ըսաւ. « Փորթոկալի Թագաւորը ասոնցմով կը վճարէ իրեն տուրքերը »,:

2 Փորթոկալցիք Կօա, Մալաբարա ու Տիու կղզիներուն տիրեւէն ետեւ (1511), Հնդկաստանի երկու Թերակղզիներուն տիրած եղան. իսկ երբոր Մոլուքեան կղզիները և Սունտի կղզիներն ալ առին, գրեթէ բոլոր Ասիոյ ծովային վաճառականութեանը տիրեցին: Բայց իրենց ալ մեծամեծ մարդիկը Հնդկաստանի մէջ կռիւներ ընելով փճացան, ինչուան Ալպուֆէրը ալ Կօա կղզւոյն մէջ խեղճութեամբ մեռաւ: Ինքը արդարութեամբը Հնդկաստանցւոց սիրելի ըրեր էր իր ազգը. բայց իրեն յաջորդները իրենց անգթութեամբը ատելի եղան ամենուն. այնպէս որ մեռնելէն շատ տարի ետքն ալ Հնդիկները անոր գերեզմանին վրայ ըն-

1 Ալպուֆէրը ինչպէս տիրեց Սոքոթորայի ու Հիւրմիւզի:

2 Փորթոկալցիք Հնդկաստանի երկու Թերակղզիներուն երբ տիրեցին: — Ալպուֆէրըին յաջորդները ինչ ճամբայ բռնեցին:

կած իրաւունք կրինգրէին իր յաջորդացը բռնաւորութեանը գէմ: Հինգ տարի ետքը Վասքոյ Կաման ալ մեռաւ երբոր իր փոխանորդները Քալիքութ քաղաքին նաւերուն կը յաղթէին:

1 Ան ատենները երկու քաջ մարդիկ ելան որ Փորթոկալցի գաղթականներուն տկարութիւնը նորէն զօրացուցին, այսինքն Տոն Ժուան տէ Բասթրոյ և Լուգովիկոս Աթայխո. առջինը շատ յաղթութիւններ ըրաւ Տաճկաց և Հնդկաստանցւոց գէմ, ու Տիու կղզւոյն միջնաբերդին պարիսպները նորէն կանգնեց: Երբոր ստակը պակսեցաւ, Կոս կղզւոյն բնակիչներուն քով իրեն պէխերը դրաւ դրաւ ու ստակ փոխ առաւ. իսկ ինքը սուրբ Ֆրանչիսկոս Քաաւերեանին գիրկը մեռաւ 1548ին ու քովէն բոլոր բոլոր իրեք թալէս ելաւ՝ Հնդկաստանի գանձերը ձեռքը ունենալէն ետքը: Լուգովիկոս Աթայխոյին գէմ բոլոր գաղթականները ոտք ելեր էին. յաղթեց Հնդկիներուն, անոնց նաւերը խորտակեց, սովորական տուրքերը ժողովեց ու Լիսպոնա խրկեց. բայց իր մահուամբ Փորթոկալցւոց ոյժն ալ ան կողմերը շատ ընկաւ: Երբոր Փիլիպպոս Բ Փորթոկալի թագաւորութեանը տիրեց, գաղթականներն ալ Սպանիացւոց ձեռքը անցան (1582): Բայց առջի յաջողութիւնը չկրցան ունենալ, ինչուան որ Հոլանտացիք Սպանիացւոցմէ աւելի ճարտար գտնուելով՝ Հնդկաստանի գրեթէ ամէն կողմերը տիրապետեցին Փորթոկալցւոց ու Սպանիացւոց տեղը:

1 Տոն Ժուան տէ Բասթրոյի ու Աթայխոյ վրայ ինչ գիտելիք կայ:

ԳԼՈՒԽ Ժ .

Սպանիացւոյ Գազնախաններուն պարսնութիւնը ժե Դա-
բան Վերջերէն ինչոտն ժՁ Դարան Տեղադրանք
(1492-1566) :

Քրիստոսի Բաւմապի առջի ջանքերը . — Սպա-
նիացի իր առաջարկութիւնը ի՛նչոտն . — Քաւմապի
ճամբայ ելելը . — Իր հասարակարկութիւնը . — Սան-
Սաւլապի հասիլը . — Գաթ իրիւնքերը . — Սպա-
նիա Դաւանալը . — Երկրորդ ճամբարդութիւնը . — Եւրո-
պա Դաւանալն պարսնութիւնը . — Երրորդ ճամբարդու-
թիւնը . — Բանա Դրաիլը . — Չորրորդ ճամբարդու-
թիւնը . — Եւրոպա Դաւանալն ու Տեղադրը . — Ամերի-
կոս Վերջոյն Փիտերկոսի . — Ամերիկացւոյ արեւած
նեղութիւնքերը . — Լապապա :

Հաշակաւոր Քրիստոսի Գողումպոս Ճենո-
վացին ծնաւ 1449ին . ինքն ալ Փոթլոկալցւոց
հետ Վերջերէն ծովեղերը ու Քանարեան և Ասո-
րեան կղզիները շատ ճամբարդութիւն ըրած էր :
Գիտէր որ երկիրս գնտաձև է . ու տեսնելով որ
երկու կիսագնաքն մէկը միայն բռնած է ինչ աշ-
խարհքը , այսինքն Եւրոպան՝ Ամերիկէն ու Ա-
սիան , կ'ըսէր թէ նոր աշխարհք մըն ալ պիտի ըլ-
լայ՝ հնոյն արեւմտեան կողմը : Գրեթէ Եւրոպայի
ամէն տէրութեանց դիմեց ու առաջարկեց որ աս
նոր աշխարհքը գտնելու ետէք ըլլան : Երբոր
Ճենովացիք մերժեցին առաջարկութիւնը , Անգ-

Ո՛վ էր Քրիստոսի Գողումպոս :

ղիոյ Հենրիկոս Ը Թագաւորին խրկեց իր եղբայրը . անիկայ ալ մօտիկ չըրաւ : Ետքը Փորթոկալի Յովհաննէս Բ Թագաւորին ապաւինեցաւ . ան ալ չընդունեցաւ խնդիրքը : Ան առեն Քոլոմպոս բոլոր յոյսը Սպանիոյ վրայ դրած, Փերդինանտոս Թագաւորին ու Իզապէլ Թագուհւոյն գնաց աղերսագիր մը տուաւ, որուն մէջ առ խօսքերս ալ կային . “ Քառասուն տարի է որ ծովերուն մէջ ճամբորդութիւն կ'ընեմ. ամէն պատմական ու աշխարհագրական գրքերը կարդացեր եմ, ու կարող եմ որ և իցէ քաղաք, գետ ու լեռ աշխարհացուցին վրայ շարել . հիմա միտքս դրեր եմ որ արեւմտեան Հնդկաստանը գտնեմ . կը խնդրեմ որ աս առաջարկութեանս օգնէք ” :

Եւ յամանակը յարմար չէր Քոլոմպոսի խնդիրքը կատարելու, վասն զի Կրանատայի պաշարման առեւնն էր . ուստի ութը տարի աղաչանքով անցուց Քոլոմպոս : Վերջապէս Իզապէլ Թագուհին իր գոհարներն ալ ծախեց որ ան ճամբորդութեան ծախքին օգնէ . Քրիստափոր Քոլոմպոսը անուանեց ծովակալ, ու բոլոր ծովերուն, գտնուելու կղզիներուն ու ցամաք երկիրներուն փոխարքայ . դաշինք ալ գրաւ հետը որ անոնցմէ եկած շահուն տասներորդ մասը իրեն տայ : Օգոստոսի Յին 1492ին իրեք պզտիկ նաւ, հազար երկու հարիւր հոգւով ու մէկ տարուան պաշարով Անտալուսիայի Փալոս քաղաքին նաւահանգստէն ճամբայ ելան . նաւերէն սուրբ Մարիամին նաւապետը

Ինչ կերպով ճամբայ ելաւ Քոլոմպոս առաջին անգամ :

Քոլոմպոսն էր : Նինա ու Փինթա նաւերուն նաւապետներն ալ Փինսոն անունով երկու եղբայրքն էին :

Ասնաւերը առաջ Քանաթեան կղզիները հանդիպեցան . ետքը դէպ 'ի արեւմուտք երթալով, իրեք շաբաթէն ահագին Ովկիանոսին մէջ դանուեցան : Նաւաւարները անծանօթ ծովուն մէջ պտտելով ու ծովուն երեսը լողացող խոտերէն արդեւքներ ունենալով, սկսան գանգատիլ . “ Այցամաք երկիր պիտի չտեսնանք, կ'ըսէին, ու Ովկիանոսի անդունդը պիտի ընկղմինք ” : Վախի նին աւելի շատցաւ՝ երբոր կողմնացուցին այլալուծիւնները տեսան . և յուսահատութիւննին այնչափ սաստկացաւ որ Քոլոմպոսը ծովը ձգել կ'ուզէին : Բայց ծովակալը հաստատ ու անխռով կեցաւ . իրեք օր ալ խնդրեց անոնցմէ, խոստանալով որ անկէց ետքը թէ որ ցամաք չտեսնուի՝ Եւրոպա դառնան : Արդէն քանի մը նշաններով կ'իմացուէր որ ցամաքը հեռու չէ . վստօն զի ծովուն խորութիւնը չափելու գունտը գետին կը հասնէր, շատ թռչուններ կ'երևնային որ դէպ 'ի արեւմտեան հարաւ կը թռչէին, տաշած փայտի կտորներ, նոր կտրած եղէգ մը, պաղարից ճիւղ մը դանուեցան ծովուն երեսը : Իրիկուան դէմ Քոլոմպոս հեռուէն լոյս մը տեսաւ . և կէս գիշերուն Փինթա նաւէն՝ որ առջեւէն կ'երթար, սկսան կանչել Յամա, յամա : Իրեք օրը դեռ չէր անցած, ուստի նաւաւարները զըջումի դալով,

Ինչ նշաններով իմացուեցաւ ցամաք երկրի մօտ ըլլալը :

Քոլումպոսի ուրիշ ընկան ու թողութիւն խնդրեցին :

1 Երկրորդ առաւօտը նաւակները մտան ու ցամաքին մօտեցան . Քոլումպոս ամենէն առաջ դուրս ցատքեց՝ մէկ ձեռքը թուր բռնած՝ մէկալը թագաւորական դրօշը , և հանդիսով օիրեց երկրին՝ Քասթիլիոյ ու Լէոնի թագուհւոյն անունովը : Ան ցամաքը կուանահանի կղզին էր , որուն անունը ինքը դրաւ Սան-Սալուստէ այսինքն Սուրբ Փրկիչ , ու աեղացի բնակիչներէն իմացաւ որ անիկայ Լուքայեան կղզիներուն մէկն է : Հնդիկները (Քոլումպոս ասոնց Հնդիկ կ'ըսէր , վասն զի կարծէր թէ Հնդկաստանի ցամաքին մօտ է ան կղզին) բոլոր ծովեզերքը կեցած ոչ վախ կը ցուցնէին և ոչ բարկութիւն . բայց շատ կը զարմանային նաւերուն վրայ . ձիերը թեւաւոր կենդանիներ կը կարծէին , Քասթիլացիներն ալ կայծակ բռնող աստուածներ :

2 Կղզեցւոց մեծ մասը ոսկիէ զարդեր ունէին . և Քոլումպոս անոնցմէ իմանալով որ ան ոսկին դէպ ի հօրաւ եղած երկրէ մը կուգայ , ինքն ալ ան կողմը գնաց ու շատ մը մանր կղզիներու հանդիպէին խորը՝ Քուպա կղզին հասաւ : Իր փնտռած երկիրը ան ալ չէր . և բնակիչները իմացուցին իրեն որ Քուպայի արեւելեան հարաւային կողմը հայիթի կղզին կայ : Քոլումպոս դեկտեմբերի 6ին հոն հասաւ , ու անունը դրաւ Սանթիա Կամ Փոքր Սպանիա : Ան կղզւոյն արեւելեան կողմն էր Չի-

1 Առաջին գանձուած ցամաքը մին եղաւ :

2 Հայիթի կղզւոյն մէջ ինչ շէնք շինեց :

պառոյ երկիրը, ուսկից շատ ոսկի կ'ելէր: Հայի-
թին հինգ թագաւորի ձեռք էր, որ Քոյի կ'ը-
սուէին: Չիպառոյի թագաւորը Քոլոմպոսի ընծա-
ներ առաւ ու շատ սէր ցուցուց. Քոլոմպոս ալ
անոր բարեկամութեան կարօտ էր. վասն զի իր
նաւերէն պզտիկը միայն մնացեր էր. մէկը ժայ-
ռերու զարնուէր կոտորուէր էր, մէկալն Փինսոն
եղբարց մէկը առեր ուրիշ տեղ գնացեր էր: Ախ-
ցաւ Քոլոմպոս որ չըլլայ թէ իր ուղեկիցը իրմէ
առաջ Եւրոպա դառնայ, ու պարտաւորուեցաւ
Եւրոպա դառնալու: Քիչ ատենի մէջ բերդ մը
շինեց որ Եւրոպացւոց առաջին շէնքը եղաւ Ամե-
րիկայի մէջ. Ճանապարհորդներուն մէկ մասը հոն
ձգեց, ապսպրեց անոնց որ խոհեմութեամբ վա-
րուին, ու տեղւոյն թագաւորին խոստացաւ որ
Սպանիացւոցմէ օգնութիւն խրկէ իրեն Քարայիպ-
ներուն դէմ, որ կատաղի ժողովուրդ մըն էին ու
շատ անգամ հայիթի կղզւոյն վրայ կը վազէին:

Ի Ճամբայ ելաւ Քոլոմպոս յունուարի 4ին
1493ին: Սաստիկ փոթորիկի մը հանդիպեցաւ
Ճամբան, և վախնալով որ ըրած գիււար իրեն հետ
չկորսուի, Ճանապարհորդութեան պատմութիւնը
գրեց, պզտիկ տակառի մը մէջ գրաւ ու ծովը
ձգեց: Փետրուարի 15ին Ասորեան կղզիները հա-
սաւ Փինթա նաւուն հետ, որուն հանդիպել էր
Ճամբան: Փորթոկալի մօտ ալ նոր փոթորիկ մը
ունենալէն ետքը՝ Փալոսի նաւահանգիստը հասաւ՝
ուսկից եօթը ամիս առաջ ելել էր: Անկէց գնաց

Ի Քոլոմպոս ինչ կերպով դարձաւ առաջին ար-
շաւանդէն:

Փերդինանտոսին ու իզապելին հետ տեսնուելու, ու յաղթանակուա Պարցելոնա քաղաքը մտաւ . թագաւորն ու թագուհին իրեն առջեւ ոտք ելան, նստեցուցին զինքը ու ճամբորդութիւնը պատմել տուին :

1 Քոլոմպոսին ըրած գիւտին համբաւը բոլոր Եւրոպա տարածուեցաւ ու զանազան կարծիքներ ելան նոր գտնուած երկիրներուն վրայ . բայց ընդհանրապէս Քոլոմպոսի կարծիքը շատին ընդունելի եղաւ, որ կ'ըսէր թէ անոնք Հնդկաստանի մէկ մասն են . անոր համար ալ Ամերիկային մէկ մասը Երեսփէտն Հնդկաստան ըսուեցաւ : Սպանիացիք աս գիւտին վրայ շատ ուրախացած, տասնըեօթը նաւով ու հազար հինգ հարիւր հոգւով նոր արշաւանք մը պատրաստեցին . միանգամայն Փերդինանտոս և իզապել Աղեքսանդր Զ պապէն իշխանութիւն առին որ գտնուած ու գտնուելու երկիրները իրենց մնան :

2 Սեպտեմբերի 25ին 1493ին Քոլոմպոս ճամբայ ելաւ ու քսանըվեց օրէն ետքը Հոլմային կղզիք կամ Քարայիպաց կղզիք ըսուած ցամաքը հասաւ . անոնց մէջ իւր որ ամենէն առաջ ոտք կոխեց, անոր անունը դրաւ Տեդիօսոյ, այսինքն Փափաքելի : Ուրիշ քանի մը կղզիներ ալ գտնելէն ետքը Սպանիոյ գնաց, բայց հոն Յպանիացիները չգտաւ . վասն զի իրենց անդթութիւննէ

1 Եւրոպացիք Քոլոմպոսի ըրած գիւտին վրայ ինչ կարծիք ունեցան :

2 Ինչ կերպով դարձաւ Քոլոմպոս երկրորդ անգամ Ամերիկա :

րովք կղզեցւոց ատելի եղեր էին . անոնց թագաւորը վաղեր էր Սպանիացւոց վրայ, որը սպաններ, որն ալ իրենց բերդին մէջ այրեր էր : Քոլոմպոս ան բերդին տեղը քաղաք մը շինեց ու անունը դրաւ Իսպանիա . ետքը գնաց Եամայիքս կղզին և ուրիշ մանր կղզիներ քալեց Քուայայի արեւմտեան կողմը, ու անոնց անունը դրաւ Պարագուայ Բագուայ :

1 Երբոր նորէն իզապէլա քաղաքը դարձաւ, տեսաւ որ Սպանիացիք իրարու դէմ թշնամացեր, տեղացիք ալ անոնց դէմ ոտք ելեր են . ուղեց որ զանոնք հաշտեցնէ : Ան միջոցին Սպանիոյ մէջ ամբաստանութիւն եղած էր Քոլոմպոսի վրայ, թագաւորն ալ մարդիկ խրկեց որ իրեն ըրածնէրը քննեն : Քոլոմպոս Եւրոպա դարձաւ՝ ինքզինքը արդարացընելու համար . շատ պատիւներ ընդունեցաւ, և ուրիշ նոր նաւերով Ամերիկա դարձաւ . Երբորդութեան կղզին ելաւ՝ Օրենդը գետին բերնին մօտ, ու դէպ ի արեւմուտք նաւելով հարաւային Ամերիկայի ծովեզերքը տեսաւ :

2 Քոլոմպոսին հեռացած Ժամակը իզապէլա քաղաքը մնացած Սպանիացիք Սան-Տոմինկոյ (Սուրբ Գոմինիկոս) քաղաքը հիմնեցին . ու բոլոր կղզին նուաճեցին . բայց ապստամբութիւն մըն ալ հանեցին տեղացիք, թէպէտ և շուտով խոնարհեցան : Քոլոմպոս երբոր հոն դարձաւ, ապստամբներուն ներեց . ան ատեն իր թշնամիները նորէն

1 Երկրորդ անգամ ինչ պատճառաւ Եւրոպա դարձաւ Քոլոմպոս :

2 Քոլոմպոս ինչո՞ւ համար կապուեցաւ :

սկսան իրեն դէմ գանգատիլ : Փերդինանտոս և Իզապէլ մարդ խրկեցին որ Քոլոմպոսին վրայ եղած սոճաստանութիւնները քննեն . անիկայ ալ Քոլոմպոսի թշնամիներէն կաշառուած ըլլալով, Սպանիոյ հասնելուն սէս՝ բռնեց զինքը, չլթաներով կապեց ու Սպանիա խրկեց : Աս անգութ գործողութիւնն ալ ան մեծ մարդուն տրիութեանը մնաս մը չկրցաւ ընել . այնպէս շղթաներով թագաւորին ու թագուհւոյն սուջներ ելաւ ու ինքզինքը արդարացուց . բայց բոլորովին հատուցում մը չընդունեցաւ : Անկէց ետքը մէյմըն ալ զինքը Ամերիկա չխրկեցին ու Սպանիոյ կուսակալութիւնը Օվանտոյ անունով մէկու մը յանձնեցին : Քոլոմպոս՝ շատ ցաւեցաւ այս բանիս վրայ, իր շղթաները ամէն տեղ հետը պտրտուց, և ուզեց որ մեռնէն ետքը անոնք ալ հետը թաղուին :

1 Չորրորդ Ճամբորդութիւն մըն ալ ըրաւ 1502ին . Օվանտոյ զինքը չընդունեցաւ, Քոլոմպոս ալ փոթորիկով մը Եամայիքայի ծովեզերքը ձգուեցաւ . հոն քիչ մնաց որ անօթի պիտի մեռնէր . բայց իր հանճարովը ազատեցաւ : Գիտնալով որ ան օրերը լուսինը պիտի խաւարի, Ժողովեց Հնդիկներն ու ըստ անոնց . “ Թէ որ ինծի պաշար չտաք, գիտնաք որ լուսինն ալ կամաց կամաց պիտի խաւարի ու ձեզի լոյս պիտի չտայ, ” Իրաւքնէ՝ լրտած ստեղծին խաւարումը եղաւ . Հնդիկներն ալ սարսափած՝ ամէն ուզածը բերին իրեն :

2 Չորրորդ Ճամբորդութիւնը ինչպէս ըրաւ Քոլոմպոս :

1 Անկէջ ետքը Քոլոմպոս նորէն Սպանիա դարձաւ, տեսաւ որ Ռալֆը թագուհին մեռեր է. բոլոր յոյսը կորսնցուց, վաճառողիս քաղաքը քաշուեցաւ ու հոն մեռաւ վաթսուն տարեկան 1506ին: Իր մարմինը Սեւիլիս քաղաքը թաղուեցաւ. բայց երեսուն տարի ետքը թէ իրեն և թէ Տիէկոյ որդւոյն սակորները տարին Սան-Տոմինկոյի մայր եկեղեցւոյն մէջ թաղեցին:

2 Քոլոմպոսի ցուցքացած ճամբովը գնացողներուն մէջ անուանի է Ամերիկոս Վեսպուչչի Ֆիռլենցացին, որ ճամբորդութեան պատմութիւնն ալ գրեց, և իր անունը նոր աշխարհքին վրայ դրուելով՝ Լեհիս ըսուեցաւ:

3 Սպանիոլայի մէջ եղած Սպանիացիք տն միջոցին սոսկալի բռնութիւններ կ'ընէին տեղացւոց վրայ. խեղճ՝ Հնդիկները յուսահատութենէն իրենք զիրենք կը մեռցնէին. շատն ալ լեռներն ու անտառները կը փախէին: Տասնըհինգ տարուան մէջ Հնդիկները, որ առաջ մէկ միլիոն էին, վաթսուն հազար մնացին. ութը տարիէն ալ տասնըչորս հազարէն աւելի չկային. Եւրոպացիք աւնոնց տեղը լեցնելու համար սկսան ցամաք երկրէն և ուրիշ կղզիներէն, ետքերն ալ Ափրիկէէն գերիներ գնել ու հոն տանիլ. անկէջ սկսաւ գերեվաճառութեան գէշ սովորութիւնը:

1 Քոլոմպոս ինչպէս մեռաւ և ո՛ւր թաղուեցաւ:

2 Քոլոմպոսի հետևողներուն մէջ ո՞վ եղաւ ամենէն անուանի:

3 Սպանիացիք ինչ նեղութիւններ տուին Ամերիկացւոց:

1. Խեղճ Հնդիկները իրենց թշուառութեան մէջ պաշտպաններ ալ ունեցան . վասն զի Դոմինիկեան քարոզիչները սկսան պաշտպանել զիրենք Սպանիացւոց անգթութիւններուն դէմ : Ասոնց մէջ ալ անուանի է Բարթոլոմէոս Լասքազաս , որ անձամբ Սպանիա դարձաւ 1516ին , ու փերդինանտոս թագաւորին առջեւ Հնդիկներուն ջատագովութիւն ըրաւ : Թագաւորը խոտացաւ որ ան չարիքներուն դարման մը ընէ . բայց ինքը քիչ ատենէն մեռնելով , Քսիմենէս կարդինալը անոր խոստմունքը կատարեց , և ուրիշ կրօնաւորներ ալ խրկեց Լասքազասին հետ որ գնացին Եւրոպացիները գթութեան յորդուրեցին : Լասքազաս այնչափով ալ գոհ չըլլալով , ինչուան տասուերկու անգամ Ովկիանոսէն անցաւ ու դարձաւ նոյն բաներուն համար , ու եօթանասունըեօթ տարեկան վախճանեցաւ 1566ին :

1. Լասքազասին վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ :



ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Սպանիացաց Գաղթականներուն պարսկական շարայա-
րանի-նը՝ ԺԶ Դարուն սիլվէէն ինչուան վերջերս
(1512-1571) :

Նոր Գանուած երկիրներ . — Պալատ . — Մակե-
լան . — Ֆեռնանտ Քորնել . — Իր Մեքսիկոյ հաս-
նիւն . — Մանթեղու-մա ինքնակաւ . — Քորնելի յաշ-
վառ-ի-ններս . — Մանթեղու-մայի մահ . — Իր յաջ-
քը Կաթիմալին . — Մեքսիկոյի նաւաճութիւն . — Քոր-
նելի իշխանականիւնն ինչաւ . — Փէրա . — Փիլար-
ոյի ճամբորդութիւն . — Քաւսոյի մէջ ինքային հե-
րետնութիւն . — ինքային գերի բռնութիւն . — Անոր
մահ . — Փէրաի նաւաճութիւն . — Սպանիացաց երկ-
պառակո-թիւններս . — Փիլարոյի մահ . — Փիլիպ-
պոս Բ Լաֆա-որին աթենն էլած գիւտերս :

1 Քանի որ նոր նոր երկիրներ կը գտնուէին ,
գիտաւոյ ու հարստութեան ետեւէ եղող մարդիկն
ալ կը շատնային , ջանալով որ իրենց ալ ան գիւ-
տերուն մասնակից ըլլան : Փոհցիոյ լէոն անուանով
Սպանիացին 1512ին մեծ թերակղզի մը գտաւ , ու
անունը դրաւ Ֆլորիս : Յաջորդ տարին գաղթա-
կան մը հաստատեց Տարիէնի ծոցին մօտ . անկեց
եղբը գէպ 'ի հարաւային կողմը գնաց որ նոր ու
հարուստ երկիր մը գտնէ , ինչպէս որ լսեր էր
տեղացիներէն : Փանամայի լեռներուն վրայէն

1 Քոլումպոսի մահուընէն ետքը ի՞նչ նոր երկիր-
ներ գտնուեցան :

Խաղաղական Ովկիանոսը տեսաւ, ու թուրը ձեռքը ծովը մանեւ լուսաւ քովիններուն. “Վկայ եղէք, որ Քասթիլիոյ թագաւորութեանը կողմանէ պիտի տիրեմ եւ աշխարհիս տա մօտին, ու աս թրովս ալ պիտի սրահեմ”, :

1 Նոյն ատենները Ֆէռնանտէզ Քորաովացին Եռքսթան թերակղզին գտաւ (1517). և Երիտաւր Մեքսիքոյի ծովեզերքը տեսաւ. Մակեւլան Փորթոկալցին հարսւային Ամերիկոյ ծայրը եղած նեղուցին իր անունը դրաւ, ու ամենէն առաջ Խաղաղական Ովկիանոսին մէջ Ճամբորդութիւն ընելով՝ Մարիանեան ու Փիլիպպեան կղզիները գտաւ (1521) : Բիչ ատենէն ետքը կղզեցիւք զինքը սպաննեցին. բայց իր ընկերները իրենց Ճամբորդութիւնը առաջ տարին ու Մոլուքեան կղզիները գտան : Անոնցմէ մէկը Սերաստիանոս Քամէթ իրեք տարուան մէջ աշխարհիս չորս բոլորը պտրտեցաւ, և Վարոլոս Հինգերորդ կայսրը անոր քաջութեանը փոխարէն օսկիէ գուշտ մը պարգեւեց՝ վրան աս խօսքս դրած. “Առաջին շուրջ եկիր զինև”, :

2 Քալոմպոսին նոր աշխարհքը գտած ատենը՝ ան տեղի բնակիչներուն շատը վաջրենի էին, վրանաբնակ ժողովուրդներու պէս տեղէ տեղ կը փոխադրուէին ու միայն որսորդութեամբ կ'ապրէին. բայց հիւսիսային ու հարաւային կողմերը երկու

1 Մակեւլան ու Քամէթ ինչ Ճամբորդութիւնները ին :

2 Ամերիկայի գտնուած ատենը ինչ երեւի ազգեր կային հոն :

ազգ կար՝ անոնցմէ աւելի քաղաքական կրթութիւն առած, այսինքն Մեքսիքացիք և Փէրուցիք. ֆէանանտ Քորթէզ Մեքսիքոյի տիրեց, և Ֆրանս չեսկոս փիզարրոյ փէրուի:

1 Քորթէզը Քուպա կղզւոյն կուսակալին փոխանորդն էր. 1519ին հինգ հարիւր զինուորորով, տասնըվեց ձիով ու տասը թնդանօթով ճամբայ ելաւ գէպ 'ի հիւսիսային Ամերիկա: Ան երկրին ինքնակալը որ +ադի+ կամ 'ի+ա ալ կ'ըսուէր, Մոնթէզումա անունը ունէր: Քորթէզ երբոր Սուրբ Յովհաննէս Աւլօա ըստուած քաղաքը հասաւ, Մոնթէզուման դեսպան խրկեց անոր ու արշաւանքին պատճառը կը հարցընէր. Քորթէզ առանց պատասխան տալու առաջ քալեց. տեղացիներուն ալ երբեմն սէր կը ցուցընէր, երբեմն ալ զէնքերովը վախ կը ձգէր: Թշապալան ըստուած զօրաւոր ազգը որ Մեքսիքացւոց տէրութենէն գլուխ քաշեր էր, ուղեց Քորթէզին գէմ կենալ ու ճամբայ չտալ որ անցնի. բայց անոր ձիերը տեսնելով ու թնդանօթներուն սոսկալի ձայները լսելով ցիրուցան եղաւ. անոնցմէ վեց հազար հոգի Քորթէզին ճամբայ ցուցըցին Մեքսիքոյի մայրաքաղաքը երթալու, ուր որ Մոնթէզուման կը նստէր ու երեսուն մեծամեծ իշխաններ ունէր ձեռքին տակը՝ ամէն մէկը հարիւր հազար հոգւոյ տէր, որոնց զէնքերն էին նետ ու սուր քարեր:

1 Ո՛վ էր Քորթէզ, ու ի՞նչպէս գնաց Մեքսիքացւոց դէմ:

1 Մեքսիքոյ քաղաքը մեծ լճի մը մէջ տեղը շինած էր՝ շատ մը մեհեաններով ու տներով զարդարուած . ամէն կողմը ոսկի , արծաթ , բաժնակէ կտաւ ու գոյնզգոյն փետուրէ հիւսուածքներ կը փայլէին : Մոնթէզումա ինքնակալին պալատը պարտէզներու մէջ էր . ան պարտէզներուն մէկն ալ բժշկական խոտերու համար էր , որ բժիշկներու ձեռքով ձրի կը բաժնուէին հիւանդներու : Դատաստանները հրապարակի մէջ կը կտրուէին , տէրութիւնը մեծ փոյթ ունէր տղոց դաստիարակութեանը վրայ , ու քաղաքին մէջ թէ մանչերու և թէ աղջկանց համար հասարակաց դպրոցներ ային : Ինչուան աստղաբաշխութեան ուսումնաւ ալ կար մէջերնին , և Մեքսիքացւոց տարին 365 օր էր : Բայց Սպանիացիք մեծ կռատանը դռները բանալնուն պէս սարսափեցան . վա՛ն զի տեսան որ պատերը արիւնոտ են ու մարդու գանկեր ու ոսկորներ կախուած են չորս գին իբրև յաղթանակ : Ինքնակալին մարդիկը ըսին Քորթեզին թէ մեր տէրը ամէն տարի քսան հազար մարդու չափ զոհ կը մատուցանէ :

2 Մեքսիքացիք լսելով ան օտարականներուն ըրած յաղթութիւնները , ու հրացաններով ձեռքերնուն մէջ հանած որոտմունքները , տեսնելով ալ անոնց նաւերը որ ծովու վրայ շարժական բերդերու կը նմանին , նմանապէս անոնց հագած եր-

1 Մեքսիքոյ քաղաքը ի՞նչ վիճակի մէջ գտան Սպանիացիք :

2 Քորթեզ ի՞նչ պատճառաւ բռնեց Մոնթէզուման :

կաթէ զրահները, կ'ապշէին, ու կը վախնային, սպանիացի ծառայ մըն ալ որ ճամբան կը տեսնային՝ մէկէն կ'իյնային առջևը ծռենկ կը չոքէին: Ամենէն առաջ Մոնթէզումաս կայսրը խոնարհեցաւ: Իր իշխաններէն մէկն ալ սպանիացի զօրավար մը տեսնելով՝ շատ մը գերիներ ու պաշար տուաւ անոր ու ըսաւ. « Թէ որ աստուած ես, ահա քեզի մարդիկ, առ ու կեր: Թէ որ մարդ ես՝ ահա կերակուր: աս գերիները կը պատրաստեն քեզի »: Սակայն շուտով ընտանեցան Մեքսիկացիք Սպանիացւոց հետ, ու սկսան զանոնք արհամարհել. իրենց իշխաններէն մէկը ինքնակալին հրամանովը Սպանիացւոց հետ զարնուեցաւ, անոնցմէ իրեք չորս հոգի սպաննեց ու մէկուն գլուխը Մեքսիկոյ խրկեց որ տեսնեն թէ իրենց անմահ կարծած արևելեան աստուածները՝ հասարակ մարդկանց պէս մահկանացու են: Ասլտելուն պէս Քորթէզ յիսուն զինուորով ինքնակալին պալատը գնաց, Մոնթէզուման բռնեց իր պալատը տարաւ, ու ստիպեց որ Քասթիլիոյ Թագաւորին հպատակի, և անոր տարեկան տուրք տայ:

Ան միջոցին Քուպայի կուսակալը Ալլաուքէս իր փոխանորդին փառացը վրայ նախանձելով, խրկեց անոր գէմ ութը հարիւր հետևակ զօրք, ութսուն ձիաւոր ու տասուերկու թնդանօթ: Քորթէզ քիչ մը մարդ ձգեց Մեքսիկոյ, իր հայրենակիցներուն գէմ գնաց ու զանոնք իր կողմը դարձուց: Քաղաքն որ դարձաւ, տեսաւ որ բոլոր քաղաքացիք զէնք առեր են. վասն զի Մեքսի-

1 Քուպայի կուսակալին զօրացը ինչպէս յաղթեց:

քացիք գնացեր Մոնթեզումայի պահպանութիւն ընող զինուորները չորս դիէն պաշարեր էին : Քորթէզ ուզեց որ ինքնակալը պարսպին վրայ ելլէ ու ժողովուրդը հանգարտեցնէ . բայց երբոր ան խեղճ թագաւորը իր հպատակներուն հետ կը խօսէր , քար մը եկաւ յանկարծակի գլխուն , ինքն ալ իր թշնամիները անիծելով՝ մեռաւ : Քորթէզ տեսնելով որ պաշարումը կը սաստկանայ , Մեքսիքոյէն ելաւ . բայց երբոր Մեքսիքացիք ետեէն ընկած սկսան զինքը հալածել , Օթունպայի գաղտին մէջ դարձաւ Քորթէզ , անոնց հետ պատերազմեցաւ , ու երկար ատեն կռուութիւնն ետե , թշնամեաց մէջէն ճգքեց անցաւ , իր ձեռքովը անոնց գրօշակը կործանեց , բոլորովին յաղթեց , ու Մեքսիքոյի վրայ գնաց : Լճէն ալ անցնելու համար ինը հատ նաւակ շինել տուաւ Թլապալանին . Մեքսիքացիք ալ իրենց կողմանէ քանի մը հազար նաւակ պատրաստեցին , բայց անոնք Սպանիացւոյ թնդանօթներէն Զարգուբուրգ եղան :

1 Մոնթեզումայի յաջորդը Կաթիմոզին քանի մը պատերազմներէ ետքը բռնութեցաւ . և որովհետեւ չէր ուզեր իմացընել թէ լճին ճր կողմը նետեր է իր հարստութիւնները , վառ կրակի վրայ գրին զինքը Սպանիացիք : Անոր քրմապետն ալ նոյն տանջանքին դատապարտուած ըլլալով , ցաւէն կը կանչուբաւտէր : Կաթիմոզին ըսաւ անոր . “ Հապա ես միթէ վարդէ անկողնի՞ վրայ պառկեր եմ , , : Քորթէզ գահիճներուն ձեռքէն ազա-

1 Մոնթեզումայի յաջորդին հետ ինչպէս վարուեցաւ Քորթէզ :

տեղ ինքնակալը . բայց քիչ ատենէն երբոր Մեքսիքայիք նորէն ռաք ելան, Քորթէզ սոսկալի անգթութիւններով պատժեց զանոնք, կաթմոզքննալ կախեց : Ասանկով մեռաւ Մեքսիքոյի վերջին թագաւորը :

1 Մեքսիքոյի առմամբը բոլոր ան երկիրն ալ Սպանիացւոց ձեռքն անցաւ (1531) : Քորթէզ Սպանիա դարձաւ, բայց քիչ պատիւ ունեցաւ, մանաւանդ թէ հարկ եղաւ որ գաղափարաւոր իր ստացուածքը զրպարտիչներուն ձեռքէն ազատէ : Հազիւ կրցաւ մէկ անգամ մը թագաւորին հետ տեսնուիլ : Օր մը բազմութեան մէջէն անցաւ ու կայսերական կառաւ գոնակին գիմոյը ելաւ . հարցուց կարողո՞ւ չինդերորդ « Թէ ո՞վ է աս մարդը », Քորթէզ ալ քաջութեամբ պատասխան տուաւ . « Ան մարդն է որ քեզի այնչափ գաւառներ տուաւ՝ որչափ քու հայրերդ քեզի քաղաք չէին տուած » : Քորթէզ ալ Քրիստափոր Բ. լոմպոսին պէս շատ հալածանքներ քաշեց ու խեղճութեան մէջ մեռաւ, թէպէտ և շատ մը պատուոյ նշաններ ունէր :

2 Սպանիացիք Մեքսիքոյի տիրելէն ետքը օր մը երբոր քանի մը ռսկի կտորներ մէջերնին բաժնելու հետ եին, Հնդկին մէկը զարկաւ թափեց անոնց կշիռքը, և հասկըցուց որ հարաւային կողմերը այնպիսի երկիր մը կայ, ուր հառաբակ բաներ չինեղու համար ալ ռսկի կը գործածեն : Անտառներ Գրանչիսկոս փղարրոյ (որ ատենով խոզա-

1 Քորթէզի վերջը ինչպէս եղաւ :

2 Փէրուն ինչպէս գտնուեցաւ :

րած էր) ու Ալմակրոյ անուանով աննշան մարդը՝ ճամբայ ելան ան երկիրները երթալու, որոնց ետքը Սպանիայիք Փէրու անուանը գրին :

։ Ան ընդարձակ երկիրները որ երեսուն աս- տիճանի միջոց բռնած են, մասնաւոր ցեղի մը իշ- խանութեանը տակն էին, և ան ցեղին գլխաւոր- ները իսկ կ'ըսուէին : Աս ինքնակալներուն առ- ջինը Մանքոյ-Բափաք, արեգական որդի կը սե- պուէր, և անիկայ իր հայրենակցացը օրէնքներ գնելով մէջերնին կրթութիւն ու քաղաքականու- թիւն մտցուցեր էր : այնպէս որ Փէրուցիք ան ա- տենները Ամերիկայի ամենէն յառաջագէմ ու ճարտար ազգը սեպուած էին : Տարւոյն այլևայլ ժամանակները սրոշելու համար կոթողներ ու ա- րևու ժամացոյցներ կը գործածէին : գրի տեղ իրարու մէջ անցուցած չուաններ կը բանեցընէին և իրենց պատմութեան գլխաւոր կտորները անոնց մով որդւոց որդի կ'աւանդէին : ան չուանները այլևայլ գոյներով ու հանգուցներով ալ իրարմէ կը զանազանէին : Ինքաներուն վերջինը իր աերու- թիւնը աւելի մեծցուցեր էր՝ Քիթոյ կամ Քուի- թոյ քաղաքին տիրելով, որ Քուսկոյէն ետքը ա- մենէն հռչակաւորն էր : Աս երկու քաղաքէն իրա- րու երթալու համար ճամբայ մը կար՝ երկու հա- րիւր քսանուերկու բիւրմէթր երկայնութեամբ, որ ժայռերու ու փոսերու մէջէ կ'անցնէր և ամէն մէկ երկու հազար մէթրին մասնաւոր մարդիկ դրուած էին, որ լծագաւորին հրամանները մէկ քաղաքէն մէկալը կը հասցընէին :

։ Ի՞նչ վիճակի մէջ էր Փէրուի երկիրը :

1 Փիղարրոյ և իր ընկերները մոքերնին գրին որ առ երկրին վրայ տիրապետեն . մէյմըն ալ յանկարծ Փանաւայի կուսակալը վրանին նախանձելով՝ Փիղարրոն ետ կանչեց : Մտիկ չորաւ Փիղարրոյ . տասնըվեց հաւատարիմ զինուորով անբնակ կղզի մը քաշուեցաւ ու հինգ ամիս հոնտեղը անտանելի նեղութիւններ քաշեց , ինչուան որ նաւ մը եկաւ զինքը անկէց ազատեց : Ան ատեն դէպ ՚ի հարաւ առաջ երթալով Թումայէս ըսուած մեծ քաղաքը ելաւ , ուր ռսկին այնչափ հասարակ բան էր որ ինչուան գետին հերկելու գործիքները անկէց կը շինէին : Եւ որովհետեւ բաւական ջօրք չուներ ան երկրին տիրելու , Սպանիա դարձաւ ու իջարողոս կայսրը համոզեց որ իրեն օգնէ . ան ալ բոլոր տիրելու երկիրներուն փոխարքայ անուանեց զինքը :

2 Փիղարրոյ իրեք պղտիկ նաւով , երեսունըվեց ձիաւորով ու հարիւր յիսունը չորս հասեակ զօրքով գնաց ինչուան Փէրուի մէջտեղը հասաւ ամենայն գիւրութեամբ . վասն զի ան ատեն Փէրուցիք քաղաքական պատերազմի մէջ էին : Հուէսքար ըսուած ինքան իր Աթահուալփա եղբորմէն զըրկանք քաշած ըլլալով Սպանիացւոցմէ օգնութիւն ուզեց , որովհետեւ անոնց անունը օրէ օր մեծնալու վրայ էր . աւանդութիւն մըն ալ կար երկրին մէջ թէ ասունով արեւելքէն մորուաւոր մարգիկ պիտի գան՝ ձեռուընին կայծակ թռնած ու սոսկալի կենդանիներու վրայ հեծած : Աթահուալփա

1 Փիղարրոյ ինչ նեղութիւն քաշեց Փանաւայի կուսակալին ձեռքէն :

2 Ինչ կերպով Փիղարրոյ Փէրու դարձաւ :

աւանելով որ ան պատգամները կատարուեցան՝ սարսափեցաւ, ու միտքը դրաւ որ ան օտարականները իրմէ վրէժխնդրութիւն ընելու եկեր են, մեծամեծ ընծաներ խրկեց անոնց ու աղաչեց որ երկրէն գուրս ելլեն : Բայց Սպանիացիք անգաղար առաջ երթալով՝ Քախամարքա ըստած քաղաքը հասան, ուր Աթահուալփան քառասուն հազար աղեղնաւոր զօրքով կեցեր էր : Փիղարրոյ սւզեց որ անոր հետ տեսնուի . ան ալ ոսկիէ աթոռի մը վրայ նստած, ու պատուական քարերով զարդարուած՝ ինքզինքը Փիղարրոյին առջեւ բերել տուաւ : Աս ճոխութեան վրայ Սպանիացւոց արծաթսիրութիւնը բորբոքեցաւ : Քահանային մէկը աստուածաշունչը ձեռքը բռնած գնաց ինքային ըսաւ որ “ Աս գիրքը ինչ որ զուրցէ՝ պէտք է որ հաւատաս , , : Ինքան մօտեցաւ, ականջ դրաւ, ու բան մը չստելով՝ առաւ գիրքը գետինը զարկաւ : Ասոր վրայ Փիղարրոյ մէկէն հրամայեց որ հրացանները պարպեն, ու սպառերազմը սկսաւ : Փէրուցիք սարսափեցան Սպանիացւոց կրակէն . խեղճերէն չորս հազար հոգի մեռան, ինքան ալ գերի բռնուեցաւ : Խոստացաւ Սպանիացւոց որ եթէ զինքը արձրկեն, իր պալատին սրահներէն մէկը որչափ ոսկի որ առնէ մարդաչափ բարձրութեամբ, այնչափ ոսկի ապ իրենց, ու խօզքին վրայ կեցաւ . և ան ոսկւոյն շատութիւնը անկէց ալ կ'իմացուի որ Փիղարրոյ իրեն պահած մասէն ու Կորոլոս հինգերորդին խրկածէն զատ, ամէն ձիաւոր վաթսուն քիլոկրամ՝ զուտ ոսկի առաւ, ամէն հեռակ

* Մէի փելլիօմէ 311/2, քրտէ :

զինուոր ալ քառասուն քիչոկրամ: Բայց ուրիշ խարդախութեամբ մը ինքան արձրկելու տեղը դատաստանի կանչեցին զինքը իբրև եղբայր դէմ յանցաւոր ու 'ի մահ դատապարտեցին:

1 Ան միջոցին որ Փիղարոյ Լիմա քաղաքը կը կանգնէր հարաւային Ովկիանոսի եզերքը (1535), Ալմակրոյ ինչուան Քիլի կամ Չիլի ըսուած երկիրը գնաց, որուն բնակիչները շատ գէմ կեցան իրեն. ետքը իմանալով որ Փէրուցիք Քուպոյին տիրել կ'ուզեն, գարձաւ իրեն հայրենակցացը օգնութեան հասաւ: Ապստամբները ցրուելէն ետեւ քաղաքը մտաւ ու կ'ուզէր տիրապետել. բայց Փիղարոյի եղբայրները քաղաքական պատերազմ հանեցին, զինուորներն ալ խումբ խումբ բաժնուեցան: Քուպոյին քովը սասաիկ պատերազմ մը եղաւ. Ալմակրոն բռնուեցաւ ու Փիղարոն զինքը խզեւ տուաւ. քիչ ատենէն Ալմակրոյին զինուորներն ալ Փիղարոն սպաննեցին: Ան ատենը Սպանիայէն Փէտրոյ Կապա անունով մէկը իբրև դատաւոր եկաւ, խռովարարներուն մէկ քանին իր կողմը ձգեց, մէկալնոնք հալածեց ու Փէրուն խաղաղեցուց: Ան միջոցին Վալտիվիա Քիլիին տիրեց ու 1538ին ատենները Սանթիակոյ քաղաքը շինեց:

2 Կարոլոս Հինգերորդին Թագաւորութեան վերջերը նոր երկիր մը չգտնուեցաւ: Անոր յաջորդին, այսինքն Փիլիպպոս Երկրորդին ատենը

1 Ալմակրոյին վերջը ինչպէս եղաւ:

2 Սպանիայից ուրիշ քիչ նոր երկիրներու տիրեցին:

Փիլիպպեան կղզիները՝ որ արդէն Մակեդոնի գտեր էր, բոլորովին Սպանիացւոց ձեռքն անցան (1568), և լուսոն կղզւոյն մէջ՝ որ ամենէն մեծն էր՝ Մանիլիա քաղաքը շինուեցաւ ու Սպանիացւոց վաճառականութեանը գլխաւոր համբարանոցն եղաւ (1571)։ Անկէջ ետքը Սպանիացիք սկսան Ամերիկայի գանձերը անգաղար Եւրոպա կրել. որով Սպանիան ժ.Ձ. դարուն մէջ Եւրոպայի առաջին հարուստ ու զօրաւոր աւերութիւնը եղաւ, բայց երկրագործութիւնն ու արուեստներն ալ երեսի վըայ մնալով՝ երկրին ու մաքսաքաղաքին կործանմանը պատճառ եղան։



ԳԼՈՒԽ ԺԲ .

Գաղղիոյ և Ասորիոյ հախառնութիւնները՝ Նոյնի
Դաշնագրութիւնէն ինչո՞ւն Մաքրիփի Դաշնագրութիւնը
(1516-1526) :

Ֆրանսուս Ա և Կարլուս Տինգերորդ . — Կարլուս
Տինգերորդին Սպանիա երթալը . — Արքիեպիսկոպի խնայ
ճախալութիւնը . — Քրիստիանի ճակը . — Կայսերու
Բէտա երեսէ ելող իրէս անձինս . — Կարլուս Տինգե-
րորդին խոյս տեսնուելը . — Սպանիոյոց ապստամ-
բութիւնը . — Գաղղիացոց Հիսպանիան իռլենդացի-
ներէլը . — Գաղղիացոց իրաւիս անեղած յախագրու-
թիւնները . — Պարսկացի իշխանին ճախութիւնը . —
Պայտա ապստամբի ճակը . — Փառնայի պապերաջը . —
Ֆրանսուս առաջնոյն փերի ինչալը . — Մաքրիփի Դաշ-
նագրութիւնը :

1 Երբոր Նոյնի դաշնագրութիւնը ըրին (1516)
Գաղղիոյ Ֆրանսուս Ա թագաւորը և Ասորիոյ
Կարլուս արշիդուքսը (որ ետքը Կարլուս Տինգե-
րորդ ըսուեցաւ) , քիչ մը ստեղծ Եւրոպայի պա-
տերազմները դադրեցան : Ի՞նչ միջոցին սա երկու
հակառակորդները պատրաստութիւն կը տեսնէին
ան սոսկալի պատերազմը սկսելու՝ որ Եւրոպան
տակնուկայ պիտի ընէր ու իրենց մահուամբը
հաղիւ պիտի դադրէր : Ֆրանսուս Ա ան կէս
բարբարոս ժամանակին համար խիստ շատ կատա-

1 Նոյնի դաշնագրութենէն ետքը Գաղղիա և
Ասորիա ի՞նչ վիճակի մէջ էին :

րեղուծիւններ ունեցող թագաւոր մըն էր . հասակը վիթխարի (ինչպէս որ կ'երեւնայ նաև ահագին զբահէն որ ինչուան հիմա պահուած է), տարիքը երիտասարդ, բնութեամբ փառասէր ու քաջասիրտ : Իսկ Աւստրիոյ արշիգութեւնը Կարոլոս աւելի հիմակուան թագաւորներուն կը նմանէր . վասն զի չորս գին խելացի մարդիկ ու քաջ զինուորականներ ժողոված, ինքը խիստ քիչ սնդամ պատերազմի կ'ելլէր, և իր պալատը կեցած՝ ամէն կառավարութիւն կ'ընէր : Թէպէտ և ամէն կողմէն նեղութիւն ունեցաւ թէ Ֆիանարոյի (Պելճիա) ապստամբներէն, թէ Գերմանիոյ նորազանգներէն և թէ սուլդան Սիւլէյմանի արշաւանքներէն, բայց ամենուն ալ յաղթեց :

Գաղափարային հետ հաշտութիւն ընելէն ետքը, Կարոլոս Սպանիա գնաց՝ թագադրութիւն ընելու համար : Քսիմենէսի ձեռքէն Քաթիլիոյ խնամակալութիւնը առաւ ու Ագրիանոս Ութրէքթին տուաւ՝ որ ատենով իր դաստիարակը եղած էր ու ետքը պապ ալ եղաւ . բայց Քսիմենէս իր իշխանութիւնը չկորսընցուց . քանի մը ապրտամբ իշխաններ նուաճեց, քաղաքական զինուորութիւն մը հաստատեց թշակով ու տուրքէ ազատ, և ուրիշ շատ օգուտներ ըրաւ տէրութեան : Կարոլոս իր հետը շատ մը Ֆիանարոյցիներ բերեր էր որ ամէն պաշտօն ու պատիւ իրենց կ'ուզէին առնել և Քսիմենէսի կը նախանձէին : Ան մեծ մարդը քիչ մը ատեն անոնց նենգութեանցը գէմ

Կարոլոս Հինգերորդ ինչ կարգաւորութիւններ ըրաւ Սպանիոյ մէջ :

կենալէն ետե՛ իշխանութենէն ձգուեցաւ . և այս բանին վրայ այնպէս սաստիկ ցաւ ունեցաւ կ'ըսեն, որ թագաւորին վերջի հրամանը առնելուն պէս քանի մը ժամէն մեռաւ (1515) : Կարողոս Հինգերորդ Քասթիլիայէն Նքակոն գնաց, ու երբոր Սարաղոսա քաղաքին մէջն էր, Գաղղիոյ թագաւորէն գեսպաններ եկան որ Նաւարրոն եւ կ'ուզէին . Կարողոս պատասխան չտուաւ, միայն ըսաւ թէ « Ֆրանսուս Ա կրնայ ինքզինքը ազաւ սեպել Նոյոնի դաշնագրութենէն », : Ուրիշ դիպուած մըն ալ պատահելով, երկու թագաւորները իրարու հետ բախումին աւրուեցան :

Կոյն տարին (1519) Մաքսիմիլիանոս Ա կայսրը մեռաւ, և իրեք հոգի կայսերութեան ետեւէ էին, այսինքն Գաղղիոյ, Սպանիոյ և Նիգղիոյ թագաւորները : Կայսրընտիրք * տարակուսեր էին, ժառնգի կը ժախնային որ իրենց գլուխը զօրաւոր թագաւոր մը չգրուի . անոնցմէ մէկը այսինքն Սաքսոնիոյ կայսրընտիրը Փրեգերիկոս Զգօն քիչ մնաց որ կայսր պիտի ընտրուէր . բայց ինքը հրաժարեցաւ ու զամէնքը հաւանեցուց սր Սպանիոյ Կարողոս Հինգերորդ թագաւորը կայսր ընտրեն . ժառնգի իրեք թագաւորաց մէջ ինքը միայն էր որ թէ հարստութեամբ և թէ երկրին գրիցը պատճառաւ

• Կարողոս ի՞նչ կերպով կայսր ընտրուեցաւ :

* Կայսերական իշխանութիւնը որդւոյ որդի ժառանգութեամբ չէր անցներ, հապա քանի ճշ Գերմանացի Ռեծաթեծ իշխաններ թողնուի իրենց աւագ ճարգը կայսր լ'ընտրէին . անոր համար ալ իրենք Կայսրընտիր լ'ընտրէին :

կրնար Գերմանիան պաշտպանել Օսմանցւոց դէմ. որովհետեւ սուլթան Սէլիմ սուլթան Մէհմեմէտին պէս սաստիկ վախ ձգեր էր բոլոր Եւրոպացւոց պիտոր :

Աւստրիոյ ցեղը որ արգէն Պուրկոյնի դքսերուն ժառանգութեամբը և Սպանիոյ Թագաւորու թեամբը հարըստացեր էր, Գերմանիոյ կայսրութիւնն ալ ձեռք առնելով շատ մեծցաւ. ուստի սաստիկ թշնամութիւն մը ընկաւ Գաղղիոյ Թագաւորին ու Կարոլոս Հինգերորդին մէջ : Երկու կողմէն ալ պատերազմողները զօրաւոր էին . Կարոլոսի երկիրը աւելի ընդարձակ էր, բայց իշխանութիւնը չափաւորուած . զօլքն ալ քաջութեան կողմանէ Գաղղիացւոց զօրքէն վար չէր մնար . Անգղիոյ Թագաւորը Հենրիկոս Ը կրնար ան երկուքին մէջտեղը անտարբեր կենալ . բայց ի սկզբան Աւստրիոյ ցեղին մեծնալուն շատ օգնեց, ու այս պիսի խօսք մըն ալ գրեց իր նշաններուն վրայ . “Որուն որ ես կը պաշտպանեմ” ան է աէր , : Կարոլոս ու Ֆրանսուա նոյնպէս ետեւ եղան որ Անգղիոյ Թագաւորին շուտ բարեկամանան, և երկուքն ալ անոր Մարիամաղջիկը հարս խնդրեցին . Գաղղիոյ Թագաւորը իր որդւոյն համար, կայսրն ալ իրեն. համար : Ուսի կարգինալը որ Անգղիոյ Թագաւորին մեծ խորհրդականն էր, երկուքին առաջարկութիւնն ալ սիրով ընդունեցաւ, բայց մէկուն ալ չտուաւ Մարիամը :

Գաղղիոյ Թագաւորին ու Կարոլոսի մէջ ընկած թշնամութեանը պատճառ ի՞նչ էր :

1 Վերջապէս Ֆրանսուա Ա Անգղիոյ Թագաւորին հետ տեսնուել ուղեւով՝ Քալէի մօտ, անխոհեմութեամբ իր պալատին հարստութիւնն ու զեղեռութիւնը ուղեց ցուցնել. անոր համար անժողովը ըստեցաւ Բանակի Դիպլոմի : Կարողոս շինդերորդ աւելի խորագէտ գտնուելով նայեցաւ որ հենրիկոսի նախանձը չշարժէ : Անգղիա Կնայց հետը տեսնուելու համար : Ուշի կարգինալին յոյս առաւ որ պապ կրնայ ըլլալ, և Թագաւորին հետ Վինասորի գաշնադրութիւնն ըրաւ, ու դարձաւ Աքուիկրանա՝ կայսր սլապուեցաւ (1820) :

2 Ան տառնները Սպանիոյ մէջ ապստամբութիւն մը ելաւ մէկ քանի ազնուականաց ըրած բռնութիւններուն համար : Ժողովուրդը քանի մը երեսփոխաններ ընտրեց աւ Կարողոսին խրկեց որ իրենց գանգաւանները անոր սլաւմեն : Կարողոս աւ զանոնք սիրով ընդունելուն համար՝ ազնուականները բարկացան, խորհուրդ ըրին որ Թագաւորին գէժ ելեն : մէկ դիէն աւ քաղաքները իրարու հետ դաշնակցութիւն կ'ընէին : Աս դաշնակիցները Տոն Վետրոյ Կիրան զօրավարին առաջնորդութեամբը Կնայցին Թորոէսիլեաս բերդին սիրեցին : Կարողոս ան միջոցին չկարենալով Սպանիա դառնալ, միտքը դրաւ որ քաղցրութիւն բանեցնէ : խոստացաւ որ Թողութիւն տայ զէնքը վար գնդներուն, և անկէց ետքը հասարակաց պաշտօնները օտարականաց չտայ : բոլոր ապստամբ-

1 Ոսկեգիպակի բանակը ինչ էր :

2 Սպանիոյ խռովութիւնը ինչպէս դադրեցուց Կարողոս :

ները պահանջեցին որ ազնուականաց արտօնու-
թիւններն ալ զերցուին ու ժողովրդեան ազատու-
թիւնը հաստատուի : Ինչ ատեն կայսրը ազնուա-
կանաց կողմը բռնեց . անոնք ալ զենք առին ու
գաշնակից քաղաքներուն վրայ երթալով յազմե-
ցին անոնց , որով երկիրն ալ խաղաղացաւ :

1 Ֆրանսուա Ա ան խռովութիւնները առիթ
առնելով ուղեց Նաւարրայի տիրել . բայց իր զոր-
քերը ուշ հասան , ու փամփելոնա քաղաքին քով
յազմուեցաւ : Կայսրը առ բանիս վրէժն առնե-
լու համար՝ Գաղգիոյ հիւսիսային կողմէն գնաց
երկիրը ոանակոխ ըրաւ : Պայառ քաջ ասպետը
Մէլքէր քաղաքին մէջ ամրացած՝ Գերմանացւոց
գէմ կեցաւ որ չկարենան առաջ գալ . անով ատեն
տուաւ Ալանսոնի գլխին որ իրեն օգնութեան
հասնի . Գերմանացիք ալ ետ քաշուեցան :

2 Բայց նոյն միջոցին Գաղղիացի Լոթրէք զո-
րավարը Գերմանացւոցմէ յազմուելով՝ Լոմպար-
տիոյ մէկ մասը թողուց . յաջորդ տարին ալ
աւելի ձախորդութիւններ ունեցաւ . վասն զի
Զուիցերացի զորքը ոտք կոխեցին ու խնդրեցին
իրմէ որ կամ տտակ տայ իրենց , կամ պատերազմ
ընել տայ և կամ տեղերնին արձրիկ : Լոթրէք Մի-
լանի քով պատերազմ ըրաւ , յազմուեցաւ ու
Միլանի գաւառէն բռնորովին գուրա քշուեցաւ :

3 Երբոր Ֆրանսուա Ա կը մտածէր որ աս ձա-

-
- 1 Գաղղիացիք կրցան տիրել Նաւարրայի :
 - 2 Միլանի քով ինչպէս յազմուեցան Գաղղիացիք :
 - 3 Երբոր գաշնակից ազգերը մինակ թողուցին
Գաղղիացիքը , Ֆրանսուա Ա ի՞նչ ըրաւ :

խորդութիւնը կերպով մը յաջողութեան գար-
շնէ, եկան իմացուցին իրեն թէ Անգղիոյ Թա-
գաւորը Հենրիկոս Ը Գաղղիոյ գէմ պատերազմ
բացեր է. Ֆրանսուա ամենեին չվհատեցաւ. շուտ
մը այլեայլ հնարքներով ստակ ժողովեց, սրբոյն
Մարտինոսի գերեզմանին չորս գին եղած Թափ-
ծու արծըթէ վանգակն ալ հալեցուց, ու մեծ
բանակ մը կազմեց: Բայց գաշնակից ազգ չունէր.
վասն զի Վենետիկեցիք՝ Փորթուկալցւոց ու Սպա-
նիացւոց ըրած գիւտերովը շատ վնասուած՝ չու-
ղեցին ան պատերազմներուն մէջ խառնուիլ. Ճե-
նովացիք կայսեր կողմը անցան. Սգրիանոս Զ
պապն ալ՝ որ Սպանիոյ խնամակալն էր, Գաղղիոյ
Թշնամիներուն հետ միացաւ: Սակայն Թագաւորը
առանց յուսահատելու միտքը դրաւ որ անձամբ
երթայ Միլանու երկիրը ձեռք ձգէ, իր Թշնամի-
ներուն շարժելէն առաջ:

1 Ան միջոցին իր ընտանեացը մէջ գաւակցու-
թիւն մը ելլելով Ճամբորդութեանը արգելք եղաւ
ու Գաղղիան մեծ վտանգի մէջ ձգեց. վասն զի
Պուրպոնեան զօրավարը կամ գունդստապլը Թա-
գաւորին մօրը անիրաւ տեղ ասելի ըլլալով (որ
չէր ուզած զինքը իրեն կին առնուլ), երբոր տե-
սաւ ալ որ Թագաւորին իր երկիրներուն կէսը դրա-
ւել կ'ուզէ, բոլոր իր պարտքերը մոռցած՝ կայսեր
հետ ծածուկ գաշնակցութիւն ընել սկսաւ: Կայս-
րը իր Էլէօնորա քոյրը խոստացաւ անոր, ու
միանգամայն յոյս տուաւ որ Փռովանի Թագաւ-

1 Պուրպոնեան զօրավարին ապստամբութիւնը
ի՞նչ էր: — Ի՞նչպէս մեռաւ Պայառ:

Լորուծիւնը նորէն կանգնէ . զօրավարն ալ յանձն առաւ որ իր հսկատակները տաք հանէ ու թագաւորը Ալպեան լեռներէն անդին անցնելուն պէս՝ ինքը Պուրկոյնի երկիրը վաղէ՛նոյն միջոցին հեն-րիկոս Լ Փիքարտիայէն Գաղղիա պիտի մանէր . կայսրն ալ Պիրենեան լեռներէն : Ֆրանսուա Ա աս դաւաճեցուծիւնը առաջուց իմանալով՝ ուղեց որ քաղցրուծեամբ շահի Պուրպոնը . բայց ուշ էր . վասն զի անիկայ Իսալիա փախեր ու կայսեր զօրացը սպարապետ եղեր էր : Թագաւորը անոր դէմ հանեց Պոննիվէ ծովակալը , որ քանի մը անգամ յաղթուեցաւ Պուրպոնէն : Ան պատերազմներէն մէկուն մէջ Պայառ քաջ ասպետն ալ սատակ վէրք առաւ , ու երբոր կռնակը ծառի մը առաւծ մեռնելու վրայ էր , Պուրպոնեան զօրավարը անկէց անցնելով խղճաց վրան . “ Պէտք չէ որ իմ վրաս ցաւիս , ըսաւ դիւցազն Պայառը , քու վրադ ցաւելու է որ թագաւորիդ ու հայրենեացդ դէմ կը սլատերազմիս ” . աս ըսաւ ու քրիստոնէաբար մեռաւ :

Ան տեսնները Լ գրիանոս Զ պապը վախճանեցաւ , և անոր յաջորդը Կղեմէս Է ուղեց միջնորդ ըլլալ որ թագաւորաց մէջ հաշտութիւն ըլլայ , բայց անօգուտ . Անգղիացիք Գաղղիա մտած ըլլալով ինչուան Ուազ գետին եղերքը հասան . Կիզ դուքսն ալ Գերմանացիները վանեց՝ որ Մէօզ գետէն անդին անցեր էին . կայսեր ուրիշ գունդերն ալ Մարսիլիայի քով յաղթուեցան ու Ալպեան լեռներէն անդին փախան : Ան միջոցին

1 Ֆրանսուա Ա թիչ կերպով ձեռք ընկաւ :

Ֆրանսուա Ա գնաց Միլան մտաւ, անկէջ Փաւիա քաղաքն ալ պաշարեց, բայց տասուերկու հազար հոգի հէապօլսոյ թագաւորութեանը վրայ խրկելով՝ զօրքը տկարացուց. քաջ զօրավարները Լափալիս ու Լաթրէմուլլընկտն մեռան, հաւարրայի թագաւորը ու Մոնմորանսի գուքսն ալ գերի ընկան: Իսկ ինքը Ֆրանսուա գեռ կը պատերազմէր, թէպէտև ձին սպաննուեր էր ու երկաթապատ զօհը ծակ եղեր էր: Վերջապէս Պուրպոն ճանչցաւ թագաւորը, եկաւ զինքը ազատելու. բայց անիկայ չուղեց դաւաճան մարդու մը ձեռք իյնալ, ու հէապօլսոյ փոխարքան կանչել տուաւ. ան ալ եկաւ, Ֆրանսուայի առջևը ծուռի չոքեցաւ, թուրը ձեռքէն առաւ ու զինքը գերի բռնեց, Ֆրանսուա ան իրիկունը գրեց մօրը. «Ղշիոյ մայր, ամէն բան կորաւ, միայն սրտիւնը մնաց», (1528):

1. Կարողոս Հինգերորդ գեռ վախնալով Գաղղիացւոց զօրութենէն, վեհանձնութեամբ չվարուեցաւ թագաւորին հետ. Սպանիա տարաւ զինքն ու մտածեց որ ինչուան որ շատ ստակ չառնէ՝ թագաւորը չարձրկէ: Տարի մը անցնելէն ետքը տեսնելով որ թագաւորը ծանր հիւանդացաւ, հաւանեցաւ կայսրը զինքը արձրկելու և ծանր ծանր պայմաններ դրաւ վրան Մատրիաի մէջ:

2. Մատրիաի դաշնադրութեամբը Ֆրանսուա Առաջին Իտալիոյ վրայ ունեցած իրաւունքներէն հրաժարեցաւ, Ֆիանարո ու Լ'թուա գաւառները կայսեր թողուց, Պուրպոնի գունդստապլին

1. Ինչպէս ազատեցաւ Ֆրանսուա 1՝:

2. Մատրիաի դաշնադրութեան պայմաններն ի՞նչ էին:

ալ իր ամէն պաշտօններն ու ստացուածքը դարձուց : Կարողութիւնք իրեն կին առաւ , Պուրկոյն գաւառը ձգեց , իր երկու որդիքը պատանգ խրկեց ու խօսք տուաւ որ ան գաշնագրութիւնը իր մեծամեծներուն ստորագրեւ տայ , և թէ որ պայմանները ամբողջ չկատարուին՝ նորէն Մաւրիտ գառնայ (1526) :

Գ.ԼՈՒԽ ԺԳ .

Գաղտնի և Ասորի պապերազնեւը՝ Մաքրիտի Գաւառ-Բէնէն ինչոպէս Քաւոյ-Քամարեւիտի Գաւառ-Բէնէն (1526-1559) :

Կայսեր Գեօրգի Կաթողիկոս . — Պապական ժողով . — Հռոմէայ առաջնութիւն . — Կարգաւ հինգերորդ . — Լեւրեալ պաշտօն . — Արքեպիսկոպոս . — Քաւոյ-Քամարեւիտ . — Կարգաւ հինգերորդ Թոմասեւ ինչոպէս . — Կայսեր նորին առաջնութիւն Գաղտնի Բազմաւորին հետ . — Կայսերական փաշային ինչոպէս . — Նիքոնայի ղեկադարձութիւն . — Կաթողիկոս պապաւորութիւն . — Կարգաւ իսթան-Բէնէն . — Պապերազնեւ նորին սկիւն . — Քրիստիան Կաթողիկոս . — Փրանսոսայի ժողով . — Հերթիս Բ . — Կարգաւ կայսեր հրաշարիւն . — Մահ . — Նշանաւոր իսթան . — Փիլիպպոս Բ . — Քաւոյ-Քամարեւիտի Գաւառ-Բէնէն . — Հերթիս երկրորդին ժողով . — Փրանսոսա առաջնային ապէնի անաւնի Բազմաւորեւր :

1. Փրանսոսա Ա Մատրիտին ելլելուն պէս իր խոստմունքները մոռցաւ , ու Պուրկոյնի խորհրդաւ :

1. Փրանսոսա Ա Մատրիտի գաշնագրութեան պայմանները պահեց :

րանին հրատարակել տուաւ թէ թագաւորը իրաւունք չունէր Գաղղիան կտոր կտոր բաժնելու : Կարողոս Հինգերորդ բողոքեց թագաւորին խարդախութեանը դէմ, բայց անիկայ մտիկ չորաւ, մանաւանդ թէ դրեց իրեն որ պատրաստ եմ քեզի դէմ պատերազմելու : Նոյն միջոցին ահագին գաշնակցութիւն մըն ալ եղաւ կայսեր դէմ. վասն զի Հենրիկոս Ը Փաւիայի յաղթութիւնը տեսնելով՝ Գաղղիոյ հետ միացաւ. պապը, Վենետիկեցիք, Փլորենտացիք ու Միլանի դուքսն ալ կայսեր զորքերէն ձանձրացած՝ Գաղղիացիները խապիտ հրաւիրեցին :

Իրաւջնէ ան այլալելու ու այլակրօն գերմանացի զօրքերը իրենց անկիրթ բնաւորութեամբը բոլոր խապիտ տակնուվայ կ'ընէին, ու թոշակ չունենալով քաղաքները կը կողոպտէին : Տասնըչորս հազար Գերմանացիք Ալպեան լեռներէն խապիտ անցան, և իրենց առաջնորդն էր Ֆրոնտասպէրկ Լուտերականը, որ ոտկի շղթայ մը ունէր վիզը, և տասով պապը պիտի խզգեմ կ'ըսէր : Աս բարբարոսները իրենց նախնեաց այսինքն Գոթացւոց ճամբան բռնելով Հռոմի մօտեցան : Ասոնց մէջն էր նաև Պուրպոն զօրավարը : Կղեմէս Է թշնամեաց մտենալը լսելով իր զօրքերը ցրուեց, յուսալով որ թշնամիք Հռոմը առանց զենքի տեսնեն նէ՝ աւելի պատկառին. բայց յոյսը պարտաւելաւ : Բոլոր քաղաքը սլաշարուեցաւ. ամէն տեղ սարսափը տիրեց : Հռովմայեցի կաթիճները զենք

Գերմանացիք լինչպէս կը վարուէին խապեացւոց հետ :

առին հայրենիքը պաշտպանելու . բայց զէնք շար-
ժելու վարժ չըլլալով՝ շուտ յուսահատեցան :
Պուրպոն իրեններէն ճանչցուելու համար , ճեր-
մուկներ հագած՝ հասարակ զինուորի մը պէս ազա-
տերազմեցաւ . սանդուխ մը դրաւ ու ամենէն ա-
ռաջ ինքը պարսպին վրայ կ'ուզէր ելլել . բայց
հռովմայեցի մը հրացանով զարկաւ զինքը վար-
ձգեց : Մահուան ատենն ալ Պուրպոն իր քաջու-
թիւնը ցուլնելով՝ վրան ձգուած վերարկուին
մէկ ծայրը վեր վերուց , ու երբոր զինուորները
կը հարցնէին թէ զօրապետնիս ո՞ր է , ի՞նչպէս
է , ըսաւ “ Պուրպոն առաջ կը քալէ , , :

1 Զօրքը իրենց զօրապետին մահուան վրէժն
առնելու մտքով յուսահատաբար յարձրկեցան ,
քաղաքը մտան ու առջի օրը ութսուն հազար հռով-
մայեցի ջարդեցին : Ալարիկոսի զինուորներէն ալ
կատաղի գտնուելով ան լուսերականները , վան-
քերը կողոպտեցին , եկեղեցիները պղծեցին , գե-
ղեցիկ շէնքերը կործանեցին , գերեզմանները բա-
ցին ու մեռելներու ոսկորները ցրուեցին : Զին-
ուորներէն ոմանք քահանայական զգեստներ
հագած՝ թափօրներ ըրին , ամէն տեսակ անկարգ-
ծաղրածութիւններով , ու ճշմարիտ քահանաները
բռնութեամբ ու ծեծով իրենց ետեւէն քաշելով :
Արաչէլի կարգինալն ալ բռնեցին , դադաղի մը
մէջ դրին ու վրան թաղման հանգէս կատարե-
ցին : Քահանայապետը ճարը հատած՝ դաշնա-
դրութիւն ըրաւ հետեւին , խօսք սալով ու իրենց

1 Հռոմը առնելէն ետեւ ի՞նչ անգթութիւններ
ըրին Գերմանացիք :

ձեռքը գերի մնայ ինչուան որ չորս հարիւր հազար
տուքաթը հատուցանէ , ու Փարմա , Փիուչէնցա և
Մոտենա քաղաքներն ալ կայսեր գարձընէ :

1. Կարողոս Հինգերորդ որ առ վայրենի զօրքերը
արձկներ էր խռալիոյ վրայ ու չէր մտածած անոնց
ընելու մեծամեծ մնասները , պապին ազատու-
թեանը համար աղօթքներ ապսպրելով ու սուգ
մանելով ջանաց ինքզինքը արգարացընել մէկալ
տէրութեանց առջև : Բայց մէկ կողմանէ ալ պա-
պին վրայ դրուած առւրքէն ստակ մը չէր ուզեր
պակսեցընել :

2. Իսկ Եւրոպայի մէջ ամէն տեղ երբոր լսուեցաւ
Հռովմայ կողոպտուիլն ու քահանայապետին գե-
րութիւնը , սաստիկ բարկացան . Ֆրանսուա Լե-
երեսուն հազար զօրքով Լոթրէք զօրավարը խրկեց ,
որ շուտ մը Ալպեան լեռներէն անցաւ ու Հռովմ
վրայ սկսաւ քալել : Իրեն գալուն համբաւը քա-
ղաքին մէջ տարածուած ատենը , Կլեմէս Է ծրա-
տեալ փախաւ Հռովմէն : Ան ատենը Լոթրէք զօրքը
'Կէսպօլսոյ վրայ գարձուց . բայց Ֆրանսուա ստակ
չհասուց իրեն , փոխադրական հիւանդութիւն մըն
ալ իյնալով զօրացը մէջ՝ զինքն ալ մեռուց , իրեն
զօրացն ալ մեծ մասը :

3. Ան միջոցին նաև Անդրէաս Տորիա , որ իր
գարուն հռչակաւոր ծովապետներէն մէկն էր ,

1. Կարողոս Հինգերորդ երբոր լսեց իր զօրաց
ըրածները , ինչ պայման ըրաւ :

2. Եւրոպայի ուրիշ ազգերը ինչ ըրին Հռովմայ
վիճակը լսելով :

3. Անդրէաս Տորիա ինչ քաջութիւն ըրաւ :

կայսեր ձեռքէն Ճենովա քաղաքը առնելէն ետեւ, երբոր տեսաւ որ Ֆրանսուային իշխանները վրան կը նախանձին, Ֆրանսուան ձգեց ու կայսեր կողմը անցաւ, առ պայմանով որ իր հայրենիքը Ճենովա ինքնիշխան մնայ: Դոյն առնողները մեծ անուն հաներ էին ծովուն վրայ Տրազուլ ծովահէնը ու խայրէտափն Պառապարոսաս Թունուզիէ Ճէզայիրի իշխանը, որ Կարուլոս Հինգերորդին շատ նեղութիւն տուին ու Տորիա ծովակալին ալ յաղթեցին:

1. Քամարէի հաշտութեամբը 1529ին, Գաղղիոյ ու Աւստրիոյ պատերազմները քիչ մը տառն դադրեցան: Կայսրը Գերմանիոյ կրօնական խռովութիւնները տեսնելով, մէկ գիւն ալ սուլդան Սիւլէյմանին արշաւանքներէն սարսափելով (որ ինչուան վէննա հասեր էր) միտքը դրաւ որ անոր դէմ ելլէ. վասն զի Հռոգոսի ապակաները որ Մալմա կղզւոյն մէջ հաստատուեր էին՝ այնչափ ուժ չունէին որ Օսմանցւոց ու Ճէզայիրցւոց նաւերուն դէմ կենտն: Կարուլոս Ճէզայիրի վրայ երթալ ուղելով հինգ հարիւր նաւ պատրաստեց երեսուն հազար հոգւով. պապէն ու Փորթոկալի Թագաւորէն ալ օգնութիւն առաւ և Անգրէտո Տորիային մեծամեծ նաւերովը ինքը անձամբ Ափրիկէ գնաց, Թունուզը առաւ ու քան հազար քրիստոնեայ գերութենէն ազատեց:

2. Անոր ներհակ, Գաղղիոյ Թագաւորը սուլդան Սիւլէյմանին հետ, ինչպէս նաև Անգղիոյ

-
1. Կարուլոս Հինգերորդին չպէս տիրեց Թունուզի:
2. Գաղղիոյ Թագաւորը օգնութիւն դասն ուրիշ տէրութիւններէն:

Թագաւորին ու Գերմանիոյ լուսերականներուն հետ գաշնակցութիւններ ըրաւ . բայց անոնցմէ մէկն ալ իրեն չօգնեցին : Նորազանգները չէին կրնար վստահիլ ան Թագաւորին վրայ որ իրենց հաւատակիցները այրել տուեր էր Փարիզու մէջ . Հենրիկոս Ը ալ խեղճը գարձած՝ իր տէրութեանը մէջի անուանի մարգիկը գլխաւորելու ետեւէ էր : Կարոլոս Հինգերորդ իր նախանձորգին հնարքները խմանալով հրապարակաւ կ'ըսէր Հռոմին մէջ . “ Թէ որ ես Գաղղիոյ Թագաւորէն աւելի կարողութիւն չունենայի , մէկէն 'ի մէկ ձեռուընկերս կապած՝ վեղս չունան ձգած՝ կ'երթայի ոտքը կ'իյնայի ու կը խնդրէի որ ինծի խնայե , , :

1 Քիչ ատենէն կայսեր զօրքերը Գաղղիոյ Փռովանս ու Փիքարտիա գաւառները ոսնակոխ ըրին : Մոնմորանսի զօրավարը (որ Փռովանսի կուսակալ էր) միտքը գրաւ որ Թշնամւոյն կերակուր գանկ չտայ . ուստի գեղեր , քաղաքներ , ջրանցքներ կործանեց ու գնաց անառիկ տեղ մը ամրացաւ՝ Ռոն ու Տիւրանս գետերուն մէջտեղը : Կարոլոսի զօրքերը այն անապատ երկրին մէջ ամենեկին կերակուր չգտնելով , հիւանդութիւններէ ալ ջարդուելով , ստիպուեցան ետ գառնալու . և Կարոլոս իր բանակին կէսը կորսնցընելէն ետքը՝ ամբողջով Սպանիա քաշուեցաւ :

2 Ան միջոցին Փիէմոնթի երկրին մէջ պատերազմը չէր գադրած . 1538ին Սաճառաստանի Թա-

1 Կարոլոսի Գաղղիա ըրած արշաւանքը թիչ կերպով փճացաւ :

2 Նիցցայի Ժողովը թիչպէս եղաւ :

գուհին (որ Ստորին հաճանգաց խնամակալն էր) ու Գաղղիոյ թագուհին միջնորդ եղան որ հաշտութիւն ըլլայ : Պօլոս Գ. պտպն ալ մէջ մտաւ ու երկու թշնամիները հաշտեցընել ուզեց . առաջարկեց որ Նիցցա քաղաքը ժողովին ու խորհուրդ մը ընեն . ինքն ալ առանց ծերութեանը նայելու ելաւ հոն գնաց : Բայց ան ժողովով տատը տալու համար միայն զինագազարումն եղաւ :

1 Պեղձիայի Կանթ քաղաքին բնակիչները իրենց վրայ դրուած նոր նսր տուրքերը վճարել չուզելով՝ Կարոլոսի գէմ գլուխ վերուցին : Պատրաստուեցաւ Կարոլոս որ երթայ զիրենք նուաճէ , բայց Գաղղիոյ թագաւորէն հրաման ուղեց որ Գաղղիոյէն անցնի : Ֆրանսուա Ա հրամանը տուաւ , ու մեծ սէր և հիւրընկալութիւն ցցուց անոր : Իր խորհրդականները կ'ըսէին իրեն որ ան առթով զկայսրը բռնէ արգիլէ , բայց թագաւորը այնպիսի խարդախութիւն յանձն չառաւ . միայն աս խոտովունքը ընդունեցաւ Կարոլոսէն որ Միլանի գաւառը նորէն Գաղղիոյ թագաւորին դարձընէ : Կարոլոս Կանթեցւոյ ապստամբութիւնը նուաճելէն ետքը՝ իր խօսքը չպահեց , ու Միլանի գաւառը իր Փիլիպպոս որդւոյն և անոր յաջորդացը իբրեւ մշտնջենաւոր պարգև մը ըրաւ : Աս խարդախութեան վրայ բարկացաւ Ֆրանսուա ու պատերազմը նորէն սկսաւ :

2 Կոյն ժամանակի մէջ Գաղղիացւոց հինգ բա-

1 Կանթի ապստամբութիւնը ինչ կերպով նուաճեց Կարոլոս :

2 Քրէփիի հաշտութիւնը ինչպէս եղաւ :

նակը մէկէն յարձակեցան Ռուսիյլին , Լուքսեմպուրկ , Լըթուա , Փիէմոնթ ու Ֆիանտրա գաւառները : Ֆրանսուա գաշնակցութիւնը առաջին Սիւլէյմանին հետ , ու Օսմանեանց և Գաղղիացւոց նաւատորմիղները գնացին Նիցցայի բերդը զարկին , բայց չկրցան առնուլ : Եւրոպայի ուրիշ ազգերը տեսնելով Գաղղիացւոց աս կերպով Տաճկաց հետ միաբանելը՝ բարկացան , Կարոլոս Հինգերորդ ալ անկէց առիթ առնելով՝ Անգղիոյ հէնրիկոս Թագաւորին հետ բարեկամութեան դաշինք դրաւ , ու ամէն կողմէն նորէն Գաղղիոյ վրայ յարձըկեցաւ : Ան միջոցին որ Անկիէնի գուգալ Իտալիոյ մէջ յաղթութիւններ կ'ընէր , Հենրիկոս Ը Գաղղիոյ Պուլոյն ու Մոնթեյլ քաղաքները պաշարեց , Կարոլոս Հինգերորդ ալ Շամիայն գաւառը մտաւ : Ան գաւառին Սէն-Տիդիէ քաղաքը երկար ատեն պաշարման դիմանալով , Գաղղիոյ Թագաւորը ատեն ունեցաւ աղէկ բանակ մը կազմելու . Կարոլոս Հինգերորդ ալ վախնալով որ ան օտար երկրին մէջ յանկարծ չպաշարուի , հաշտութիւն խնդրեց , ու 1544ին Գաղղիոյ Քրէֆի ըսուած քաղաքը հաշտութիւնը եզաւ աս պայմանով որ Նիցցայի զինադադարմանէն ետքը երկու կողմէն առնուած երկիրները իրարու գարձուին , Կարոլոս Հինգերորդ Պուլոյն գաւառէն ձեռքը քաշէ , Ֆրանսուա ալ Նէապոլսոյ Թագաւորու Թեանը վրայ անկէց ետքը պահանջմունք չընէ : Երկու տարի ետքը Անգղիոյ Թագաւորն ալ Գաղղիոյ հետ հաշտուեցաւ ու 1546ին Թէ Հենրիկոս Ը և Թէ Ֆրանսուա Ա մեռան :

1 Ֆրանսուայի յաջորդեց իր որդին Հենրիկոս Բ, և առջի բերան շատ յաջողութիւններ ունեցաւ : Անգղիացւոցմէ Պուլոյն քաղաքը գնեց, Կիւլէն գաւառին մէջ ելած ապստամբութիւնը նուաճեց, ու Կիզ դքսին ձեռքովը հարիւր հազար կայսերական զօրաց դէմ յաղթութիւն ըրաւ Մէս քաղաքին քովը : Կարողու Ե ուրիշ անգամ մըն ալ յաղթուեցաւ Ռանթի քաղաքին քով, ու սկսաւ ըսել գանգաւանելով թէ “ Բաղդը ծերերուն բարեկամ չէ ” : Ինքն ալ սրտին ցաւէն ու զանազան հիւանդութիւններէն տկարացած՝ Սպա նիոյ թագաւորութիւնը իր Փիլիպպոս Բ որդւոյն սուաւ, Գերմանիոյ կայսերութիւնն ալ Փերդինանտոս Բ եղբորը, ու Սպանիոյ մէջ վանք մը քաշուեցաւ, և հոն սկսաւ իր պզտիկ պարտեզը մշակել ու մեքենականութեան և հողեօր բաներու հետ ըլլալ : Կ'ըսեն թէ օր մը երկու ժամացոյց իրարու յարմարցնել չկարենալով՝ բերնէն աս խօսքս հանեց . “ Երկու ժամացուցի նոյն շարժմունքը չեմ կրնար տալ, և սակայն ուղեցի որ ամէն մարդիկ նոյն կարծիքը ունենան ” : Տեսնելով որ ալ աշխարհք իր վրայ չմտածէր, ուղեց դեռ չմեռած իր թաղման հանդէսը կատարել, դագաղի մը մէջ պառկեցաւ, ու վրան փառաւոր յուղարկաւորութեան հանդէսը կատարելէն ետքը քանի մը օրէն իրօք ալ ան դագաղին մէջ մտաւ յիսունըինը տարեկան (1558) . և ան ատեն կայսերական փառաւորութիւնը նորէն սկսաւ երննալ : Իր հո-

1 Ֆրանսուայի ով յաջորդեց : — Կարողու հին գերօրդ ինչպէս մեռաւ :

գւոյն համար վաթառնըչորս հազար պատուարդ ըսուեցաւ :

։ Կարողոս կայսրը պատմութեան մէջ յիշատակուած նշանաւոր մարգկանց մէկն եղաւ : Ան պաճոյճ կեանք կ'անցընէր , գինեմոլութիւնը կ'ատէր , ուրիշի վրայ քիչ կը վստահէր , դիւրագրգիռ էր բնութեամբ ու յամառ , և ամենեւին չէր ուզեր որ խօսքին գէմը առնեն : Բնաւորութեամբ պատերազմաւոր չէր , այնչափ պատերազմ ալ որ ըրաւ՝ միայն Ֆրոնսուա առաջնոյն դէմ կենալու համար էր : Կայսր պսակուելէն ետքը Պարցելոնա քաղաքը մանկու առնէ , քաղաքին նուիրակները հարցուցին իրեն թէ ի՞նչպէս կ'ուզես ընդունուիլ . “ Առջինին պէս , ըսաւ . իմ առջև Պարցելոնայի կամար Հռովմայեցի կայսր մը կ'արժէ , : — Ճեզայիւրի վրայ երթալու առնոր , եղանակին գէշութեանը համար շատ ջանաց Անդրէաս Տօրիս ծովափալն որ համոզէ զինքը չերթալու , ու կ'ըսէր իրեն . “ Թէ որ ճամբայ ելլենք՝ ծովուն տակը կ'երթանք , : Պատասխան տուաւ իրեն Կարողոս . “ Այո , բայց դուն եօթանասուն ու երկու տարի ապրելէդ ետքը , ես ալ քսանուերկու տարի կայսերութիւն ընելէս ետե , : — Կարողոս սաստիկ ոտնացաւ ունէր որ երբեմն կը բռնէր . օր մը երբոր նոթէն բռներ էր ու ցաւէն կը կապար , Պուրէն կամար՝ որ հետք չառ ընսանութեամբ կը վարուէր՝ ըսաւ իրեն . “ Կայսերութիւնը կը կազայ : — Ատուրներս չեն կառավար

։ Կարողոս հինգերորդին վրայ ի՞նչ նշանաւոր խօսքեր կը պատմուին :

րութիւն ընողը, պատասխանեց, հապա գլուխս է,, : — Շատ կը սիրէր Վարդուս Թուկիդիդէսի պատմագիրքը կարդալ : Օր մը Վուկիդիարտինի անունով հռչակաւոր պատմաբանին հետ երկարատեան խօսքի բռնուելուն զրայ երբոր իր պալատականքը տագոհութիւն ցուցուցին, ըսաւ իրենց Վարդուս . “ Մէյմը աչքս բանամ գոցեմ, կրնամ ձեզի պէս հարիւր մեծամեծներ ընտրել . բայց Աստուած միայն կրնայ մէկ Վուկիդիարտինի մը ստեղծել,, : — Անուանի Թիցիանոյ պատկերահանը երբոր կայսեր կենդանագիրը կը քաշէր՝ ձեռքէն վռձինը վար ընկաւ . մէկէն ծռեցաւ վերուց Վարդուս ու ըսաւ . “ Թիցիանոյ արժանի է որ կայոր մը իրեն ծառայէ : Աս երրորդ անգամն էր որ ինծի անմահութիւն կուտաս,, : Անգամ մըն ալ տեսեր է Վարդուս որ հռչակաւոր Միքէլ-Վինչէլլոյ պատկերահանն ու ճարտարապետը կուգայ, մէկէն ոտք ելեր ու ըսեր է . “ Կայսերը շատ կան, բայց քեզի պէս արուեստաւոր չկայ,, : — Օր մըն ալ Վարդուս աս խօսքը ըսեր է . “ Ուսումնական մարդիկ զիս կը կրթեն, վաճառականք զիս կը հարստացնեն, մեծամեծները զիս կը մերկացնեն,, :

1 Վարդուսի հրաժարելէն ետքը Պոլոս Գ պապը Գաղղիացիները Իտալիա հրաւիրեց . բայց անոնք քիչ անգամ յաղթեցին ու շատ անգամ յաղթուեցան : Ան միջոցին Փիլիպպոս Բ Անգղիացւոց հետ միաբանած՝ Փիքարտիս գաւառը մտաւ, վաթսուն

1 Քաթոյ-Քամպրեզիսի գաշնագրութեան սլառ ճառն ի՞նչ էր :

Հաղար Սպանիացի և տասուներկու Հաղար Լինգ-
ղեացի զորքով Սէն-Քանթէն քաղաքը պաշարեց
ու առաւ (1557) : Գաղղիացիք Կիզ գութար կան-
չեցին Խապեայէն ու սպարապետ գրին . ան ալ
գնաց ութը օրուան մէջ Քալէ քաղաքին տիրեց ,
որով թշնամիք ալ խոնարհեցան Հաշտուծիւն ընե-
լու : Մոնմորանսի իշխանը Սպանիացւոց ձեռքը
գերի ընկած ըլլալով, Քալէ-Քամպրէզիս քա-
ղաքին մէջ Սպանիոյ Փիլիպպոս Բ Թագաւորին
հետ դաշնագրութիւն ըրաւ որ Գաղղիոյ նախա-
տինք էր : Ան միջոցին Հենրիկոս Բ Թագաւորին
առջիկը Սաւոյայի գթսին հետ կարգուելով երգոր
հանդէսներ կ'ըլլային , անոնց մէջ Թագաւորն ալ
ձիու վրայ հեծած նիզակախաղութիւն ըրած ա-
տենը , նիզակով մը սաստիկ միտաւորուեցաւ ու
քառասունըմէկ տարեկան մեռաւ 1559ին :

։ Աս դարուն մէջ Կարոլոս Հինգերորդէն ու
Ֆրանսուա առաջինէն զատ՝ Եւրոպայի ուրիշ
Թագաւորներն ալ մեծանուն մարդիկ էին , ինչ
պէս Օսմանեանց Թագաւորը Գանուռի սուլթան
Սիւլէյման , Լէոն Ժ պապը , Լեհաստանի Թա-
գաւորը Սիկիսմոնտ Ա , Շուետի Թագաւորը Կռա-
տաւոս Վազա , և Ռուսաց Թագաւորը Իւան Գ :
Կանանց մէջ ալ հռչակաւոր եղան՝ Ֆրանսուա
առաջնոյն քոյրը Մարգարիտա՝ Նաւարրայի Թա-
գուհին , և Սիկիսմոնտ Թագաւորին առջիկը Իզա-
պէլ . ասիկայ երբոր իրեններուն դաւաճանու-
թեամբը ստիպուեցաւ որ Թագաւորութիւնը Աւս-

։ Ան ատենները Եւրոպայի մէջ ուրիշինչ տնուա-
նի Թագաւորներ ու Թագուհիներ կային :

արիոյ արշիգֆսին թողու , առ նշանաւոր խօսքերս ըսաւ իր որդւոյն . “ Որդեակ , առաքինութեան համար թագ չպակիր , և ո՛վ որ մարդ կը փնտռէ երջանկացընելու համար՝ անոր հպատակ չպակիր . մոռցիր քու արքայորդի ըլլալդ , ու առ միայն մտածէ որ մենք թէպէտ և փառքէ զրկուեցանք , բայց մեր հայրենեաց իւեղճութիւններն ալ դադրեցան , , :

ԳԼՈՒԽ ԺԴ .

ԳԵՂԱՐՈՒՄԻՍ , ԳԻՓՈՒԼԻԱՆԻ Ե ՎԱՐՈՒԼԻԱՆԻ . ԿՈՒՊԱՆԻՍԱՊՈՐՏՈՅ ԱՌՆՈՒՆԷԼԻ ԻՆԼԱՆ ՎԵՍԹՄԻՆԻՅ ՀԱՎԱՅԻՆԸ (1453-1648) : — ԻՏԱԼԻԱ . — ԳԵՂԱԼԻԱ . — ԱՅԳՂԻԱ . — ՍԿՈՎՏԻԱ . — ՀՈԼԱՆԴԱ . — ՍՊԱՆԻԱ . — ՓԱՐՔՈՎԱԼ . — ԳԵՐՄԱՆԻԱ :

։ Կոտտանդիուպօրտոյ առնուելէն ետքը շատ մը գրագէտ Յոյներ Իտալիոյ գնացին , գաղտցնէր բացին ու սկսան իրենց լեզուին հետ գիտութիւններ սորվեցընել Եւրոպացւոց : Աս գրագիտաց մէջ անուանիներն են Դեմետրիոս Կինոքացին , Մանուէլ Գրիսոլորաս , Բեսարիոն Կարդինալը , Թէոփորոս Գազացին , Գէորգ Տրապիզոնցին , Յովհաննէս Արդիրապօղոս , Դեմետրիոս Քալկոնդիլաս : Ան միջոցին տպագրութեան հրաշալի գիւտն ալ հնարուելով գիտութիւններն ու մատենագրութիւնները քիչ առանի մէջ ծաղկե-

։ Եւրոպայի մէջ երբ ու ի՞նչ կերպով սկսան ծաղկել գիտութիւններն ու մատենագրութիւնը :

ցան ու Եւրոպայի ամէն կողմը տարածուեցան : Փլորենտիոյ ժողովոյն մէջ ուրիշ շատ իմաստուն մարդիկներէ զատ , Բետարիոն իր ճարտասանութեամբը զամէնքը զարմացուց : Նէապոլոյ ճեմարանը , որ Ալփոնսոս Ա թագաւորին հիմնածն էր , նմանապէս Փլորենտիոյ և Վենետիոյ դպրոցները՝ իմաստասիրական ու պատմական տեղեկութիւնները շատ ծաղկեցուցին : Յունաց և Լատինացւոց հին հեղինակներուն գլխաւոր գործքերը , որ գրեթէ մոռցուած էին , սկսան ամէն տեղ փրնտուիլ ու կարդացուիլ : Արիստոտելի ու Թէոփրաստի գրուածները լատիներէն թարգմանուեցան , համերոտի բանաստեղծութիւններն ու Դեմոսթենեսի ճառերը հրապարակաւ դաս տրուեցան :

1. ԻՏԱԼԻԱ . — Իտալիա կրօնական կռիւներէ ազատ ըլլալով , գեղարուեստից , գիտութեանց ու գայրութեանց մէջ ուրիշ ազգերէն շատ աւելի առաջ գնաց , մեծամեծ մարդիկ ունեցաւ , և ժադարը իր Ուիելէն Դարը եղաւ :

2. ԲԱՆԱՍՏԵՆԶՆՈՒԹԻՒՆ . — Երևելի բանաստեղծներն են Պոյարոտոյ (1494)* , իր Տարփուր

1. Իտալիա ինչ պատճառաւ ուրիշ ազգերէն աւելի յառաջադիմութիւն ունեցաւ գեղարուեստից ու գիտութեանց մէջ :

2. Բանաստեղծութեան մէջ անուանի Իտալացիներն որոնք են :

* Ա. Լուստինէրը հեղինակաց մեծած դարին ինչու նախնի :

Օրլանդոյ քերթուածովը, որ թէպէտ բոլորովին չէր ալ լմննցած՝ մեծ անուն հանեց : — Արիստոյ (1533), իր Մուշէի Օրլանդոյ, և Թանսոյ (1596) իր Երուսաղէմ աղաբէաւ դիւցազներգութիւններովը անմահացան : — Թրիստինոյ (1550) ու Կուարինի (1619) ծագկեցսւցին հովուերգութիւնն ու երգիծաբանութիւնը, և Վիտա (1566) Քրիստոսական ըսուած գեղեցիկ դիւցազներգութեամբը արքեպիսկոպոսութեան աստիճանին հասաւ :

1 ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. — Պատմութեան մէջ այնպիսի անուանի մարդիկ ունեցաւ իտալիա, որ հին տեղի հռչակաւոր պատմաբաններուն մօտեցան, ինչպիսի են

Մաքիավէլլի	1529
Կուլչչիարտինի	1540
Պէմպոյ	1547
Պօղոս Եովկոս	1552
Բարոնիոս	1607

2 ՀՄՏՈՒԹԻՒՆ. — Հին լեզուներու ու մատենագրական հմտութեանց մէջ անուանի եղան

Փոճճիոյ	1449
Յովհաննէս Աւրիպիա	1460
Գրիգոր Տիփեռնաս	1466
Փիլեւքոս	1480
Ա՛նճէլոյ Փոլիցիանոյ	1494
Պոնտանոս	1503

1 Անուանի պատմիչներն որո՞նք են :

2 Երեւելի բազմահմուտները որո՞նք են :

ՆԱԻ ԱԶԳԱՅ	153
ԱՆՏՈՅ ՄԱՆՈՒԳԻՈՅ	1516
ՍԱՆՆԱԳԱՐ	1530
ԼԱՍՔԱՐԻԱ	1535
ՍԱՌՈՒՆԹԻՈՅ	1547
ՖՐԱՔԱՍԹՈՐՈՅ	1553
ՅՈՒԼԻՈՍ ԿԵՍԱՐ ՍԿԱԼԻԳԵՐ	1558
ՎԻՍՏԱ	1563
ՊՕՂՈՍ ՄԱՆՈՒԳԻՈՅ և	1574
ԱՆՏՈՅ ՄԱՆՈՒԳԻՈՅ՝ ԿՈՆՍՏԱՆԴՆՈՅՆ ՈՐԳԱՆԸ	1597

1 ԳԵՂԱՐՈՒԿԱՆԵՐԸ . — ԳԵՂԱՐՈՒԿԱՆԵՐԸ ԿՈՂՄԱՆԵՆ ԱԼ ԻՍՏԱՆԻՈՅ ԱՄԵՆԵՆ ՎԻՍՏԱՆԻ ժԱՄԱՆԱԿԵՆ Է ԺԶ ԴԱՐՈՒՆ : ՀԻՆԵՐԸ ԱՐՃԱՆԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ԱԵՂԱՆՆԱԿԱՆ ՄԻՆԱԳԻՆ . ԲԱՅԵ ԶԱՐԱԿԱՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱԵՂԱՆՈՆԵՅ ՀԱՍԱՆ ԻՍՏԱՆԻՈՅ ՈՒ ՆԿԱՐԶՈՒԹԵԱՆ ԱԵՂԱՆԵՅԱՆ :

2 ՆԿԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ . — ՀՈՒՎՄԵՆԿԱՆ ԴԱՐՈՒՆԸ ԱԵԾ ԱՆՈՒՆ ՀԱՆՆԵՅ ՈՒՐՈՒԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՍԱՐԻՆՈՒԹԵԱՆԸ, և զԻՆԵՐ ՎԻՍՏԱՆԻՈՅ ԱՄԱՆԿԵՐԱՀԱՆՆԵՐՆ ԵՂԱՆ :

ԼԵՈՆԱՐՈՒՆՈՅ ԿԱՆ ՎԻՆԵՐ	1518
ՌԱՖԱԵԼ ՈՒՐԱԿԻՆՈՅ	1520
ՆԻԳՐԵԱՍ ԿԵԼ ՍԱՐԹՈՅ ՓԼՈՐԵՆՏԻՆԱԿԻՆ	1530
ԳՐԱԿԱՆԱԿ	1534
ՓԱՐՄԻՆԻՍԻՈՅ	1534

1 ԳԵՂԱՐՈՒԿԱՆԵՐԸ ԻՆՉ ԱՍԱԽՃԱՆԻ ԾԱՊԵՆԵՅԱՆ ԻՍՏԱՆԻՈՅ ԱԵՂ ԺԶ ԴԱՐՈՒՆ ԱՌԵՆՆԵՐԸ :

2 ՀՈՒՎՄԵՆԿԱՆ ԴԱՐՈՒՆԸ ԻՆՉ ԱՆՈՒՆԻՆԿԱՐԻՆԵՐ ԵՂԱՆ :

Փրիմաթի չիոյ	1564
Պալլադիոս	1568

1. Իտալիոյ մէջ այսպիսի հանճարներուն մեծ քաջաւերութիւն տուողն էր Մէտիչեանց տղաւորն . անոր մէջ ալ ամենէն աւելի յիշատակեարժանի են Կոզմաս ու Լաւրենտիոս Մէտիչի, և Լաւրենտիոսի որդին Լէոն Ժ պապը, որ Ռաֆայէլի ու Միքէլ-Անճէլոյի նկարել տուաւ վատիկանու պալատին գեղեցիկ պատկերներն ու Սրբոյն Պետրոսի հոյակապ եկեղեցին շինել տուաւ, և ըսուեցաւ Նորոգող Դպրոցիեանց :

2. ԳԱՂԱԽԱ. — Նոյն միջոցին Գաղղիոյ Թագաւորը Ֆրանսուա Ա փափաքելով որ Եւրոպայի վրայ մեծ ազդեցութիւն մը ունենայ, առատապարգէններով գիտուն մարդիկը խրախուսեց ու իր կողմը քաշել ջանաց : Անուանի յոյն Յովհաննէս Լպքարիսը քովը կանչեց, ու անոր յանձնեց որ Գուլիէլմոս Բուգէոս անունով Գաղղիացւոյն հետ Փոնթէնըպլոյի գրատունը կարգաւորէ, և անոր համար շատ ձեռագիրներ գնեց : Անկէ զատ, Թագաւորական Տպարանը շինեց, Գաղղիոյ վարժարանը հիմնեց (Բուլէժ տը Ֆրանս), համալսարանին մէջ երրայեցերէնի, Յունաց մատենագրութեան, լատին պերճախօսութեան և չափա-

1. Ո՞վ եղաւ Իտալացւոց մէջ գիտուններն ու ճարտար արուեստաւորները քաջաւերող :

2. Գաղղիոյ մէջ գիտութեանց սէրը ի՞նչ կերպով սկսաւ ծաղկիլ :

բերական ուսմանց համար դասատուներ հաստատեց, և ըսուեցաւ Հայր Դպրութեանց :

1 Ֆրանսուա Ա պատուեց նաև Թիցիանոն, ու Լէոնարտոյ տա վինչին, և Փրիմաթիչչիոն Գաղղիա բերել տուաւ՝ Փոնթէնըպլոյի պալատը զարդարելու: Գաղղիացիներն ալ գիտութեանց մէջ առաջ տանելու համար ամէն ջանք ըրաւ. Յովհաննէս Մարոյ (1544) բանաստեղծը, Պելէ ա. նունով երկու եղբայրքը (1543, 1560) որ վաճառական ու պատմաբան էին միանգամայն, Սէն-ժըլէն (1559) որ գաղղիոյ Ուիդիո ըսուեցաւ, և ուրիշ շատերը խրախուսեց: Իր ժամանակը ծաղկեցան նաև Յովհաննէս Քուզէն (1589) պատկերահանը, Ժէրմէն Փիլոն (1590), Ֆիլիպեր տը Լ'Օրմ (1577), Յովհաննէս Կուժոն (1572) արձանագործներն ու ճարտարասկաները. Տուռնեբիոս (1565) և Մուրետոս (1585) բազմաձուլները. Հենրիկոս Ստեփանոս (1598) հռչակաւոր տպագրիչը, և Տիւմուլէն (1566) ու Կոյաս (Քիւժաս 1590) մեծանուն իրաւագէտները :

2 Ֆրանսուայի Թագաւորութենէն ետքը Ռոնսառ (1585) բանաստեղծը առժամանակեայ համբաւ մը ունեցաւ, Թուլուզի իշխանները արծըթէ Թափծու Աթենասայ արձան մը իրեն խրկեցին, Մարիամ Սթուարթին ալ բանտին մէջէն արծըթէ Պառնաս մը իրեն պարգևեց: Բայց Մոնթէյն

1 Ֆրանսուա առաջնոյն ատենը ինչ գրագէտներ եղան անուանի :

2 Ֆրանսուայի ատենէն ետքը ծաղկած մատենագիրները որոնք եղան :

(1592) և Ամիոյ (1593) Գաղղիացւոց լեզուին նոր կերպարանք մը տուողներն եղան : Իսկ Ֆրանսուա Մալէրայ (1628) գաղղիական քնարերգակ բանաստեղծութիւնը հնարեց ու կենդանութեանը ատեն Քէրթու իշխանաց ու իշխան Գէրթուայ ըստեցաւ : Վիէտոս կամ Վիէթ (1603) չափաբերութիւնը շատ ծաղկեցուց, ինքը առաջին եղաւ որ մտածեց գրահաշիւը երկրաչափութեան գործածել, և ամենադժուար կարծուած առաջարկութիւնները այնպիսի գիւրտութեամբ կը լուծէր, որ ինչուան սկսան զինքը կախարդ անուանել :

1 ԱՆԳԴԻՅԱ . ՍԿՈՎՏԻԱ . ՀՈՒՍՆՏԱ . — Եւրոպայի մէկալ կողմերն ալ արուեստներն ու գիտութիւնները չափաւորապէս ծաղկեցան : Անգղիոյ մէջ մեծ անուն հանեցին Սփէնսըր (1598), որ մանր քերթուածներ գրած է, և Շէքսպիր (1616) թատրերգակ բանաստեղծը որ Մէլաբոնի քերթուածները արժանի եղաւ : — Սկոտլոնդ մէջ ելաւ Պուքանան (Պիւքէրն, 1582) պատմաբանը և Նէփիր չափաբանը (1617), որ Բաբոնիտն նշանակէր (լոկարիթմ) գտաւ : — Իսկ Հոլանտայի մէջ բազմահմուտ Յուստոս Լիպսիուսը (1616) շատ անուն հանեց . — Յակոբ Մէտիոս (1609) հեռադիպակ հնարեց . բայց մարդու մը իմացընել չուզելով ըրած գիւտին փառքն ալ հետը տարաւ . Իսկ Տրէսպպէ (1634) անուանի բնագէտն ու մեքենագործը Դանթոնի ու Էնթալէ գտաւ :

2 ԺԵ Գարուն ատենները Եւրոպայի ուրիշ կողմերը գիտութիւնք ինչ վիճակի մէջ էին :

1 ՍԱՅՆԻԱ. ՓՈՐԹՈԿԱԼ. — Սպանիա ու Փորթուգալ յիշատակի արժանի մեծամեծ մարդիկ ունեցան. Սպանիացի էին Փոնցա տէ Լէոնէ (1591). քնարերգակ բանաստեղծը, Մեքայէլ Յերվանթէս (1616) անուանի Տօն Քիշոթին հեղինակը, և Լոփէս տէ Վէկա (1645) թատրերգակ բանաստեղծ Սփանիէի Բուսիէան ըստածը : — Փորթուգալացի մէջ ամենէն անուանին եղաւ Քամոէնս (1579) Լոպէս ըստած գիւցաղներգութեան մատենագիրը :

2 ԳԵՐՄԱՆԻԱ. — Գերմանիոյ անուանի մարդկանցը մէջ երևելի են Լուտեր (1546), Հանս-Ջախս (1576) կօշկակար բանաստեղծը, Ալբրեքտ Տուրէր (1528) պատկերահանը, և Ղուկաս Քրաւսպս պատկերահանն ու փորագրողը (1553) :

3 ԳԻՑՈՒԹԻՒՆՔ. — Հնգեառասաներորդ դարուն մէջ չափաբերութիւնը (որ դեռ շատ չէր ընդարձակուած) փիլիսոփայութեան մէկ մասը կը սեպուէր. ալքիմիան ալ բնաբանութեան ու բնալուծութեան տեղը կը բռնէր : Կոպեռնիկոս Լեհացին (1543) աստղաբաշխութիւնը ծաղկեցուց .

1 Սպանիա և Փորթուգալ ինչ երևելի մատենագիրներ ունեցան :

2 Գերմանիոյ հռչակաւոր մարդիկը որոնք եղան ան տոեանները :

3 ԺԵ դարուն գիտութիւնները ինչ վիճակի մէջ էին :

Գալիլէոս Խաւաքին ալ (1642) բնաբանութիւնը .
Պարակելսոս Զուիցերացին (1641), Ֆալլոփիոս
Մոտենացին (1663) ու Վէշալ Պրուսելցին (1564)
անգամադննութիւնը . Կոնրադոս Կեսներ Գեր-
մանացին (1565) ու Վան-Հէլմոնթ Պրուսել-
ցին (1644) բժշկութիւնը, և Ամբրոսիոս Փարէ-
Գաղղիացին վերաբուժութիւնը : Ամենէն ետքն ալ
Պաքոն կամ Պէքըն (1626) Անգղիացի իմաստա-
սէրը փորձառական ոճը հրատարակելով բնական
գիտութեանց ծաղկելուն ընդարձակ ճամբայ մը
բացաւ :

2 ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ . — Իմաստասիրաց մէջ
անուանիններն են

Երամոս Գերմանացին	1536
Վիվէս Սպանիացին	1540
Ռապէ Գաղղիացին	1553
Կարգանոս կամ Քարտան Փաւիացին , որ քաջ չափաբան էր միանգամայն	1576
Տեւեւսիոս Նէապոլսեցին	1588
Մոնթայն Գաղղիացին	1592
Ճիորտանոյ Պրոնոյ Նէապոլսեցին	1600
Շառոն Գաղղիացին	1603
Պելլարմինոս Թոպքանացին	1621
Պէօհմ Պոհեմիացին	1625
Քամիանէլլա Քալապրացին	1639

2 ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ . — Քաղաքագիտու-
թիւնը Մաքիավէլլին հեա սկսաւ , բայց մեծ յա-

1 Իմաստասիրաց մէջ անուանիններն որոնք են :

2 Քաղաքագիտութիւնը ի՞նչ վեճակի մէջ էր :

առջադիմութիւն մը չունեցաւ : Գլխաւոր քաղաքագէտներն են

Մաքիավէլի Խալապին	.	.	1529
Թովմաս Մորուս Անգղիացին	.	.	1533
Պոտէն Գաղղիացին	.	.	1596

ԳԼՈՒԽ ԺԵ .

Նորազանդանութեան պատմութիւնը՝ Գերմանիոյ . Զո-
րերիի ու Գաղղիոյ մէջ : (1513-1564) :

Ներազանութիւն . — Լո-պեր . — Իր առաջին քաղ-
աւութիւնները . — Վերսի ժողովը . — Լո-պերի պաշ-
պանները . — Քաղաքացիական թովմաս Մանդեր . —
Խորհրդարանի և Կրիստիանի . — Կարոլոս Հինգերոր-
դին Նորազանդիոյ դէմ պատերազմը . — Մալթալի
դաշնակցութիւնը . — Յովհաննէս Լեյպպոյի . — Միւ-
լերիի պատերազմը . — Ա-խպարիի հաշտութիւնը . —
Լո-պերի յաճ . — Զո-րիկի . — Զո-րերիի Խա-
լութիւնները . — Կալվին :

1 Լեւոն ժ պապը սուլդան Սէլիմ առաջնոյն
Թաղաւորութեան ժամանակը Օսմանեան տէրու-
թեան օրէ օր մեծնալը տեսնելով միտք ունէր Եւ-
րոպացիները անոր դէմ հանելու , և միանգամայն
սրբոյն Պետրոսի եկեղեցւոյն շէնքը լմնցնելու՝
որ Եռլիոս Բ պապը հիմներ էր : Բայց որովհետեւ
գանձին մէջը ստակ չկար , սկսաւ քրիստոնէիցմէ
կամաւոր տուրք և ողորմութիւն ժողովել տալ , և

1 Ինչ պատճառաւ սկսաւ եկեղեցւոյ մեծ հեր-
ձուածը :

միանգամայն ներողութիւն բաժնել ան հաւատա-
ցելոց որ այսպիսի բարեգործութեան մասնակից
կ'ըլլան՝ ուրիշ հոգեւոր պարտքերնին կատարելէն
ետքը: Եւ որովհետեւ աս քարողութիւնը ան ա-
տենները Գոմինիկեան կրօնաւորաց յանձնուած
էր, Մարտինոս Լուտեր անունով Օգոստինեան
կրօնաւորը ուզեց որ իր կրօնակցացը անցնի ան
քարողութիւնը. անոր համար մեծամեծ կռիւ-
ներու եւ ահագին հերձուածի պատճառ եղաւ:

Լուտեր Գերմանիոյ Այլպէպէն քաղաքը
ծնած էր 1483ին: Օր մը իր ուսումնականիցներէն
մէկուն հետ պտրտելու ատեն, ընկերը կայծակէ
զարնուեցաւ մեռաւ. Լուտեր՝ ասկէ սարսափած
գնաց Օգոստինեանց վանքը մտաւ, ու իր տալան-
դովը փիղիսոփայութեան և տտուածաբանու-
թեան դասատու եղաւ Սաքսոնիոյ կայսրնորին
հիմնած համալսարանին մէջ: Երբոր տեսաւ Լու-
տեր որ պապը Գոմինիկեանց ձեռքէն ներողու-
թիւն բաժնելու իշխանութիւնը չսուաւ, ներո-
ղութեանց դէմ կռիւ հանեց. անով կամաց կա-
մաց պապին ալ, Եկեղեցւոյ ալ իշխանութեան ու
վարդապետութեանցը դէմ ելաւ ու սուրբ պիղքը
միայն իրեն առաջնորդ կը ճանչնար. և երբոր
լսեց թէ Լեւոն Ժ իր գրուածները դատապար-
տեր է, ինքն ալ պապին դէմ նշովք հանեց: Այն-
թէմպէրկ քաղաքին մէջ 1520ին կրակ մը վառեց
ու քահանայապետաց օրէնքները և պապին բա-
նադրանաց կոնգակը անոր մէջ ձգելով ըսաւ ամ-
բարտաւանութեամբ. «Որովհետեւ գուն խռովե-

Ո՞վ էր Լուտեր:

ցիր զսուրբն Լստուծոյ, յաւիտենական կրօնին մատնութիս , :

Կարողոս Հինգերորդ կայսրը պապին նուիրակին յորդորանօք դատաստանի կանչեց Լուսերը Վորմսի ժողովոյն մէջ . Լուսերին բարեկամները խորհուրդ կուտային իրեն որ չերթայ . բայց ինքը հարիւր տասնետու ու շատ ժողովրդով դնաց ու իր մոլորութիւնները ջանաց հաստատել . ժողովն ալ զինքը դատապարտեց որ Գերմանիոյ կայսերութեան մէջէն դուրս ելլէ : Փարիզու համալսարանը Լուսերին դէմ վճիռ հանեց , Անգղիոյ Հենրիկոս Ը Թագաւորն ալ գիրք մը հրատարակեց Լուսերի վարդապետութեանցը դէմ : Բայց ազանդապետին պաշտպանողներ ալ չպակսեցան Գերմանիոյ մէջ , որոնց գլխաւորն էր Աթանոսիոյ կայսրնաիրը Փրեդերիկոս : Անկալ զինքը բռնեց ու Վարպուրկ քաղաքին մէջ առահով տեղ մը փակեց որ ուրիշներու ձեռք չիյնայ . բայց Լուսեր անթիւ գրուածներով իր վարդապետութիւնները Գերմանիոյ ամէն կողմը տարածեց . այնպէս որ աշխարհականք եկեղեցականաց ու վանքերու ամէն ստացուածքներուն վրայ ձեռք դրին . Տեւտոնեան ասպետութիւնը որ կէս մը հոգևոր կարգ կը սեպուէր՝ անկէց ետքը բոլորովին աշխարհական իշխանութիւն դարձաւ . աղքատներուն մեծատանց դէմ ունեցած ստեղծութիւնը աւելի բարբառեցաւ , գեղացիները՝ գերիներն ու հասարակ ժողովուրդը պղատութեան ու

Վորմսի ժողովն ինչպէս եղաւ : — Լուսերի հեռակողմեր շատ եղան :

հաւասարութեան խօսքերը լսելով մոքերնին դրին թէ տուացուածք ունենալը չունեցողներուն տուացուածքը գողնալ է . գիտութիւն , գիրք , պատկեր և ասոնց նման բաները ամէնն ալ սատանայական գիւտեր են :

Ան միջոցին որ Լուտեր իր ճարտասանութեամբը կարծէր թէ օգտակար նորոգութիւններ պիտի ընէ , աշակերտներէն ոմանք ուրիշ ճամբաներով ժողովուրդը ոտք կը հանէին : Օրինակի համար , Քարլոշթատ անունով կաթաղի երիտասարդը քաղաքէ քաղաք կ'երթար ու դպրոցներու աշակերտները կը յորդորէր որ գրքերնին այրեն . տակկայ խորհրդակիսի ըստած նոր աղանդաւորաց գլուխ եղաւ , որովհետեւ սուրբ հաղորդութեան խորհրդոյն մէջ Քրիստոսի Տեառն մերոյ ներկայութիւնը կ'ուրանար : Թովմաս Մունցէր անունով մէկն ալ եկեղեցիները կը մոնէր ու սլատկերները և Լուտերի թողուցած ուղղափառ եկեղեցւոյ ուրիշ սպասները կը կործանէր ու կը փճացընէր . “ Մենք ամէնքս եղբայր ենք , կ'ընէր ժողովուրդեան , ամէնքս հաւասար , ամէնքս ազատ , ոչ թագաւոր կայ , ոչ ազնուական , ոչ հարուստ . ամենայն բարիք հասարակաց պիտի ըլլայ ինչուան հետեւ կանայք ,” : Իր սխալածներուն ալ իրեն սէս կատաղի , գեղերը ցրուեցան՝ ժողովուրդը ոտք հանեցին . Մունցէր քառասուն հազար հոգւով Սուլապիայի մէջ սկսաւ պտըտիլ , և իր սշակերտները Վրթաֆնաւ ըստեցան . ժամն զի աս աղանդը

Լուտերի առաջին տշակերտները ինչ խռովութիւններ հանեցին :

ընդունելէն ետքը նորէն կը մկրտուէին : Վերջապէս ասոնք իրենց պատիժը գաան . Մունցէր Միւլհաւզէն քաղաքին մէջ գլխատուեցաւ 1525ին, Կրկնականունքներն ալ ազնուականաց ձիաւորներուն տակը կոխկրուտուելով ջարդուեցան :

1. Ան ատենները երկու գաշնակցութիւններ եղան Գերմանիոյ մէջ . մէկը Ռաթիսպոնա , մէկալը Թորկաւ քաղաքները . առաջինը ուղղափառաց կողմն էր , երկրորդը նորազանգից . և Կարլոս Հինգերորդ կը յուսար որ անով նորազանգները ջնջէ : Բայց երբոր լսեց սուլգան Սիւէյմանին յաղթութիւնները , որ Պելլտատին աւհոգոսին տիրելէն ետքը՝ Մոհաչի պատերազմին մէջ ալ Մաճառներուն յաղթելով եկեր վեննա քաղաքը պաշարեր էր , ամէն բան թողուց , անոր դէմ ուղեց երթալ : Իսկ Օամանեանց վեննայէն ետ քաշուին որ իմացաւ , Սփիր քաղաքին մէջ ազգային ժողով մը ըրաւ (1529) և հոն Լուտերականաց անունը ըսուեցաւ Փրիւքսիանի կամ Բողոքականք , որովհետեւ չուղեցին հնազանգիլ ան վճռոյն որ կը ստիպէր զիրենք ուղղափառ Եկեղեցւոյ վարդապետութեանը հաւատալու , և անոր դէմ բողոքեցին : Ապսպուրկ քաղաքին մէջ (1530) նորէն ժողով մը եղաւ , և բողոքականք իրենք զիրենք Կրկնականունք աղանդաւորներէն որոշելու համար դաւանանք մը հանեցին : Ուղղափառք անոր ալ չհաւանեցան , և կայսրը ուղեց անկէց ետքը խստութեամբ վարուիլ նորազանգից հետ . անոնք

1. Կարլոս Հինգերորդ ինչ ժողովքներ ըրաւ Լուտերականաց դէմ :

ալ Սմալքալտ քաղաքը ժողովուեցան ու հոն դաշնակցութիւն մը ըրին իրարու հետ ուղղափառաց դէմ:

1 Ան միջոցին Կրկնականունքները առջինէն աւելի կատաղի կերպով ոտք ելան: Յովհաննէս Լէյտացի անունով դերձակ մը՝ իր քարոզութիւններովը շատ մը աշակերտ ժողովէին ետեւ, տասուերկու առաքեալ ընտրեց ու նոր Երուսաղէմ մը պիտի կանգնեմ կ'ըսէր: Ասոնք Միւնսթէր քաղաքը առին ու ասկալի անգթութիւններ ըրին մէջը. բայց քաղաքին եպիսկոպոսը ան դերձակը բռնեց ու քանի մը ընկերներովը քովի երկիրները պտրացրնէին ետեւ մեռցրնել տուաւ:

2 Նորադանդները Սմալքալտի դաշնակցութիւնը զորացած՝ վերթեմպերկի երկրէն Աւստրիացիները քշեցին և ութսուն հազար հոգի եղան՝ Սաքսոնիոյ կայսրընտրին ու Հասիոյ Լանտկրաւին կամ կոմսին առաջնորդութեանը տակ: Կարուոս կայսրը թշնամեաց զորանալը տեսնելով մէջերնին երկպառակութիւններ ձգեց, յանկարծակի Սաքսոնիոյ դքսին վրայ յարձակեցաւ ու յաղթեց անոր (1547): Սալանիացի զորավարաց խորհրդովը ըզկայսրընտիրը ի մահ դատապարտեց, ու ետքը թէպէտ կենացը խնայեց՝ բայց ծանր պայմաններ դրաւ վրան, կայսրընտրութիւնն ալ ձեռքէն առաւ, ուրիշ տուաւ:

1 Յովհաննէս Լէյտացին ով էր:

2 Սմալքալտի դաշնակցութեան դէմ ի՞նչ ըրաւ Կարուոս հինգերորդ:

1 Անկէց ետքը Կարողոս աւելի համարձակու-
թիւն առնելով, թէ ազանդաւորաց և թէ ուղղա-
փառաց անհաճոյ հրովարտակ մը հանեց, կ'ուզէր
երկու կողմը հաշտեցընել, ու նոր նոր խռովու-
թեանց սլատճառ եղաւ: Սաքսոնիոյ նոր կայսրըն-
տիրը Մօրիկ իրեն դէմ պատերազմի ելաւ, այնպէս
որ կայսրը սաստիկ անձրևի ատեն ստիպուեցաւ
Ինսպրուք քաղաքէն փախչելու ու Ալպեան լեռ-
ներէն Խաալիոյ կողմը անցնելու: Անկէց ետքը
նորազանդից հետ Ալպսպուրկի հաշտութիւնը
ըրաւ (1555), որով նորազանդները ազատութիւն
ունեցան իրենց դաւանանքը պաշտելու և իրենց
եկեղեցական ստացուածոցը տէր ըլլալու:

2 Ան յեղափոխութեանց ժամանակը Լուտեր
մեռաւ 1546ին իր ծնած քաղաքին մէջ վաթսուն
ու իրեք տարեկան, ու Վիրթեմպերկի եկեղե-
ցւոյն մէջ թաղուեցաւ: Երբոր Կարողոս յազմա-
նակաւ Վիրթեմպերկ մտաւ, ոմանք խորհուրդ
սուին իրեն որ Լուտերի ոսկորները գերեզմանէն
հանէ. պատասխան տուաւ կայսրը. « Ես մեռել-
ներուն հետ պատերազմ չունիմ, թող հանգիստ
տեղը կենայ. արգէն իր գատաւորին առջին է », :
Արիասիրտ մարդ էր Լուտեր, նրբամիտ ու գոր-
ծունեայ, բայց կիրքերով ու անձնական ատելու-
թիւններով կուրցած՝ ազատութեան հանելու
զած ժողովուրդը առջինէն աւելի ծանր գերու-
թեան մէջ ձգեց, ինչպէս որ կ'ըսէ նաև իր ժա-
մանակակիցն ու բարեկամն Մելանքթոն գերմա-

1 Ալպսպուրկի հաշտութիւնն ի՞նչ էր:

2 Լուտեր երբ մեռաւ և ո՞ւր թաղուեցաւ:

նացին, թէ Լուսեր փայտէ լուծին տեղը՝ երկաթէ լուծ դրաւ իրեն հետևողներուն վիզը :

Գերմանիոյ կրօնական խռովութեանց ատենը Զուիցերացիք ալ շատ շփոթութեան մէջ էին . վասն զի իրենց մէջ ալ ելաւ Զուինկլիոս անունով ժողովրդապետը, որ Լուսերի պէս առաջ ներողութեանց դէմ կ'ուռնուէր սկսաւ, ետքը կրօնաւորները վերուց, անկէց ետքը պատարագը, եկեղեցեաց արծաթեղէններն ու զարդերն ալ կոպուտեց : Ան հարատւութիւններով շատ մը գալրոցներ, հիւանդանոցներ ու աղքատանոցներ բացաւ, որով ուսմունքը Զուիցերացւոց մէջ սկսաւ ծաղկիլ . բայց խիստ շատ դատարկ ու աւազակաբարոյ մարդիկ ալ սկսան ան պատրուակով սոսկալի բռնութիւններ ընել ազնուականաց, քահանայից ու հարուստներու գէմ . այնպէս որ պէտք եղաւ անոնց գլխաւորները բռնել ու որոնք սպաննել՝ որն ալ բանա գնել : Զուիցերիի չորս գաւառները, այսինքն Յուրիկ, Պաղելէա, Շաֆֆուզ ու Պէռնա, բոլորովին նորադանդ եղան, իսկ մէկալ Եօթը գաւառները ուղղափառ մնացին . երկու կողմէն ալ գաշնակցութիւններ ըրին որ իրենց հաւատքը պաշտպանեն . ասով մէջերնին մեծ պատերազմ մը բացուեցաւ : Զուինկլիոս առաջ ուզեց որ հաւատութիւն ըլլայ . բայց ետքը քսան հազար հոգւով պատերազմի գնաց, որուն մէջ ուղղափառները յաղթեցին ու Զուինկլիոս զարնուեցաւ մեռաւ : Սակայն քիչ ատենէն Ճինեւրայի խռովութեան

Զուիցերիի մէջ կրօնական խնդիրները ի՞նչ վիճակի մէջ էին :

պատճառաւ Նորադանդից կողմը շատ աւելի զօրացաւ :

Գաղղիոյ մէջ 1519էն ի վեր Լուտերի կարծիքները տարածուեր էին . անոր հեռակողներուն մէջ ամենէն համբաւաւորն եղաւ Յովհաննէս Կալվին , որ Նոյոն քաղաքը ծնած էր : Երբոր Գաղղիոյ մէջէն Նորադանդները սկսան հալածուիլ , Կալվին Ճինեւրա գնաց ու հոն սկսաւ իր վարդապետութիւնը քարոզել (1537) : Մէկ անգամ մը աքսորուելէն ետեւ , իրեք տարիէն Նորէն հոն դարձաւ յաղթանակով ու իր ադանդին պաշտօնեաներն ու արարողութիւնները կարգաւորեց : Իր կարծեացը գէմ խօսողներէն որը կ'աքսորէր , որը կը մեռցընէր . ինչպէս Միքայէլ Սէրվէթ կամ Սերուետոս Սպանիացին ողջ ողջ այրել առաւ . Կաստալիան անուանով գիտուն մարդն ալ Ճինեւրայէն աքսորեց : Աս ալ իրաւ է որ Կալվին ուսմանց և օպագրութեան ծաղկելուն շատ պատճառ եղաւ , ու երբոր 1564ին մեռաւ՝ իր Թաղմանը ծախքը հազիւ ելաւ քովէն :

Գաղղիոյ մէջ Լուտերի ադանդը ինչ կերպով տարածուեցաւ :



ԳԼՈՒԽ ԺԶ .

Պապականիւն հիւսիսային իրեւ թագաւորութեանց , Քալ-
մարի զաւնադրութեան աւրուելէն ինչոսան Քրիստիանոս Գ
և Կոստաստոս Վազա (1397-1600) :

Մարգարիտայի յաջորդները . — Երիկ ԺԳ և Քրիս-
տոս . — Կարաւոս Պոնա . — Տանիմարայի թագաւորը
Քրիստիանոս . — Սիւենոն Սեո-ր՝ Շուեփի իստակալ .
— Քրիստիանոսի զեմպապերազմը . — Սիւենոնի Բարեբա-
րութիւնները . — Յովհաննէս . — Սիւան Սեո-ր . —
Սիւենոն Սեո-ր Կրասերն . — Քրիստիանոս Բ . — Ուի-
աուի արքեպիսկոպոսին ապառաժականը . — Քրիս-
տիանոսի տեղաւարտութիւնները . — Կոստաստոս Վազա . —
Իւր գերութիւնն ու ազապիւր . — Շուեփի թագաւոր
շարժումները . — Ըրաթ Բարեկարգութիւնները . — Քրիս-
տիանոսի թագաւորութիւնէն յետոյ . — Փրեդերիկոս .
— Քրիստիանոս Գ :

1 Քալմարի հռչակաւոր միաբանութեամբը
(1397) Մարգարիտա թագուհին իրեք թագաւոր-
ութիւններն ալ իրեն առեր էր , այսինքն Տանի-
մարքան , Շուեոն ու Նորվեկիան . բայց ինքը
մեռնելէն ետեւ իր ազգականը Երիկ ԺԳ իրեն յա-
ջորդելով ամենուն ատելի եղաւ անգլոսթեանն
ու ախտաւոր բարուցը համար և բոլոր թագաւոր-
ութիւնը կորսընցուց : Ամենէն առաջ իրեն դէմ
ելլողը Էնկէլ-Պրէխտ շուեոսացին եղաւ . Երիկ

1 Քալմարի միաբանութենէն ետքը Շուեոնի թա-
գաւորութիւնը ինչ վիճակի մեջ էր :

ալ քիչ մը ատեն դէմ կենալէն ետքը՝ գնաց փոմերանիա գաւառը քաշուեցաւ ու հոն խեղճու թեամբ մեռաւ :

1 Մարգարիտայի վերջին յաջորդը Քրիստափոր թագաւորն եղաւ, որ քիչ մը ատեն իրեք թագաւորութիւններուն տիրեց. ասոր մահանունը կ'ըլլէ Խափափ գրերէն իրեն զօրքերը, որովհետեւ սովի մը ատեն ծառի կեղև միայն ուտելով կրցեր էին ապրիլ: Քրիստափորի մեռնելէն ետքը Շուէսները կարողութեամբ Պոնտ անունով սպարապետը իրենց թագաւոր ընտրեցին, որ քանի մը տարիէ 'ի վեր իր բերդերէն մէկուն մէջ քաշուած՝ բարեկամներուն ձեռքովը մարգարէութիւններ կը հրատարակէր ճարտարութեամբ, որոնց մէջ ըսուած էր թէ թագաւորութիւնը իր ցեղին պիտի անցնի: Ուստի թագաւորին մահը յարմար առիթ առնելով, քիչ զօրքով Սթոքհոլմ գնաց. ան միջոցին յորդ անձրև մը եկաւ, և որովհետեւ շատ ժամանակէ 'ի վեր բնակիչները սաստիկ ցամաքութենէն նեղութեան մէջ էին, ան դիպուածը հրաջքի տեղ դրին. որով կարողութեամբ գիւրաւ կրցաւ ինքզինքը թագաւոր ընտրել տալ տղնուականներուն, եօթանասուն հոգւոյ մէջէն վաթսուներկուքը իր կողմը ձգելով: Քիչ ատենէն Նորվեգիայի ալ թագաւոր ընտրուեցաւ:

2 Տանիմարքայի նոյն ատենը իրենց թագաւոր դրին Քրիստիանոս կամ Քրիսթեոն Օլտէնպուրկի

1 կարողութեամբ ինչ կերպով թագաւորեց:

2 Տանիմարքային ու Շուէտի մէջ բացուած սպառնալից վիճակէն եղաւ:

դուքսը , որ Նորվեկիոյ ալ թագաւոր կ'ուզէր ըլլալ . ուստի Տանիմարքային ու Շուեաթին մէջ պատերազմ բացուեցաւ : Կարոլոս զօրք ժողովեց , քսան թնգանօթ բալիւիրներու վրայ դրաւ ու գէպ 'ի Տանիմարքա վազեց . բայց ժանտախան ուսովք իր զօրացը շատ փնաս ըրին , այնպէս որ գարձաւ Սթոքոլմ ամրացաւ , և ան նեղութեան առեւեր եկեղեցականաց ստացուածոցը վրայ ձեռք դրաւ անխոհեմութեամբ : Աս որ լսեց Ուփսալի տրքեպիսկոպոսը , որ բոլոր Շուեաթի երկրին նախագահ էր , հանեց իր քահանայական հագուստը , մայր եկեղեցւոյն աւագ սեղանին վրայ դրաւ , պատեւրազմական զբահ հագաւ ու Կարոլոսի գէմ պատերազմ հրատարակեց : Եւ որովհետեւ Կարոլոս իր զօրավարներուն մէջ շատ մը Տանիմարքացի ունէր՝ անոնց վրայ վստահութիւնը կորսնցուց , իր գանձերը ապահով տեղ մը պահեց , ու գիշերանց նաւ մտաւ , Տանցիկ քաղաքը փախաւ : Սթոքոլմ երեսուն օր պաշարուած կենալէն ետեւ՝ անձնատուր եղաւ . ան առեն Քրիստիանոս ալ նաւերով գնաց Ուփսալի մէջ թագ դրաւ (1457) , ու եկեղեցականաց արածնութիւնները նորէն հաւտասեց :

1 Աս նոր թագաւորը մէկէն սկսաւ ծանր տուրքեր դնել ժողովրդեան վրայ . անոր համար գեղացիները իր անունը Ծախ Գախ դրին : Քիչ ասուէնէն տեղացիք ապստամբեցան , ու Քրիստիանոսի զօրացը յաղթելէն ետեւ՝ իրենց առջի

1 Քրիստիանոս ինչ խռովութեանց պատճառ եղաւ :

Թագաւորը ետ կանչեցին : Իրեք տարի Շուետի երկիրը պատերազմով ու խռովութիւններով տափն ու վրայ եղաւ : Կարոլոս քանի մը յաջողութիւն ու ձախորդութիւն ունենալէն ետքը Ֆինլանտիա գաւառը քաշուեր էր . մեծամեծները կ'ուղէին Թագաւորութիւնը կտոր կտոր բաժնել , բայց գեղացիները գէմ կեցան : Վերջապէս Կարոլոս՝ երրորդ անգամ Թագաւորեց , ու 1470ին մեռաւ վաթսուներեք տարեկան : Իր իշխանութիւնը Թուոց Սթենոն Սթուր անունով եղբորորդւոյն . բայց խրատ տուաւ անոր որ Թագաւորութեան անունը չընդունի :

։ Սթենոն Սթուր Թէպէտ և քաղաքացւոցմէ Ճանչցուեցաւ իբրեւ տէրութեան խնամակալ , բայց ազնուականները զինքը չէին ուղեր . Քրիստիանոս սուր որ միշտ Շուետի Թագաւորութեանը վրայ աչք տնկած էր՝ նաւերով գնաց նորէն Սթուրովին դիմացը ելաւ : Սթենոն Տանիմարքացիները զբաղեցընելու համար սկսաւ հետերնին հաշտութեան վրայ խօսիլ . բայց մէկ կողմանէ ալ զօրք կը ժողովէր Ոստրոգոթիա գաւառէն , ինչպէս որ իր հաւատարիմ բարեկամն ալ՝ իւր Սթուր Տալեքարլիա գաւառին մէջ զօրաժողով կ'ընէր : Քրիստիանոս ան պատրաստութիւնները չգիտնալով Շուետի երկրին տիրելը գիւրին բան մը կը սեպէր . “ Միայն անոր կը ցաւիմ , կ'ըսէր , որ խեղճ Սթենոնը ծեծէ ազատ մնալու համար անատուները փախեր է , , : Բայց Սթենոն և իւր քիչ ատենէն վրայ հասան ,

։ Սթենոն Սթուր ինչըրաւ Քրիստիանոսի գէմ :

ու Քրիստոսիանոս շփոթած՝ պատերազմի պատրաստուեցաւ :

1. Շուեաները Սթենոնին հետ մէկտեղ բոլոր գիշերը ազօթքով անցուցին, ամէնքն ալ խոստովանեցան, ու առաւօտանց մեծ քաջութեամբ լծնամեաց վրայ յարձակեցան : Պատերազմին տեսնելով Սթենոն միշտ վտանգաւոր տեղուանքը կը պատերազմէր . բայց գեղացի մը, որուն մտկանունը Աւլ Իրօվէ էր, սպարապետին քովէն չհեռացաւ, ու շատ անգամ զանիկայ մահուընէ ազատեց : Ան միջոցին Սթոքուլմի քաղաքացիները դուրս յարձակեցան, դրսէն ալ Նիլսը վրայ հասաւ, ու Շուեաները յաղթեցին, իո՛վ Քրիստիանոս վերաւորուած՝ քիչ զօրքով հազիւ կրցաւ նաւմտնալ ու փախչիլ : Աս պատերազմը աւելի անով ալ նշանաւոր է, որ նետով ու կացինով միայն պատերազմող գեղացիները ամբողջ սոսկետաց բանակի մը յաղթեցին, որ ամէն տեսակ զէնքերէն զաւտ թնդանօթներ ալ ունէին (1471) : Քրիստիանոս անկէջ ետքը տասը տարի ալ ապրեցաւ, բայց մէյմըն ալ Շուեաի վրայ չյարձակեցաւ :

2. Սթենոն ան խաղաղութեան ժամանակը շատ մը բարեկարգութիւններ ըրաւ . տուրքերը քիչցուց, քաղաքական իշխանութիւնները Դերմանացւոց ձեռքէն առաւ՝ Շուեաներուն տուաւ, Ուփսալի համալսարանին ալ հիմը ձգեց :

1. Քրիստիանոսի Շուեայոց դէմ ըրած պատերազմը ինչ վերջ ունեցաւ :

2. Ինչ բարեկարգութիւններ ըրաւ Սթենոն :

1 Ան միջոցին Քրիստիանոս մեռաւ (1481), և իր որդին Յովհաննէս իրեք տէրութեանց թագաւոր անուանեցաւ, երգութենալով որ պաշտօնները ազնուականաց տայ ու եկեղեցւոյ սպասարար թիւնները ամբողջ պահէ : Աս տեսնելով Շուեթի ազնուականները, որ Սթենոնին թշնամի էին, Յովհաննէսը Սթոքոլմ հրաւիրեցին, և Սթենոն զօրքը առած գնաց որ քաղաքը անոր պաշարմանէն ազատէ . բայց Յովհաննէս յաղթող ելաւ ու Սթոքոլմ մտաւ, Սթենոն քանի մը օրէն Յովհաննէսը թագաւոր ճանցցաւ . Յովհաննէս ալ զինքը մեծ հազարապետ անուանեց, ու Շուեթի չորս կուսակալութեանց մէկը անոր տուաւ : Նիւի որդին Սուանթ Սթոքը ալ սպարապետ դրուեցաւ :

2 Յովհաննէս թագաւորը Սթոքոլմէն երթալուն պէս, Սթենոն ոտք ելաւ, իշխանութիւնը ձեռք առաւ, Տանիմարքացիները Շուեթի երկրէն դուրս հանեց, և իր իշխանութեանը մէջ հաստատմանց ինչուան մահը, որ եղաւ 1503ին : Իր յաջորդը Սուանթ Սթոքը Տանիմարքայի թագաւորին ամէն դաւաճանութիւններէն ազատեցաւ ու Շուեթը ինը տարի կառավարելով թէ զօրաց և թէ ժողովրդեան սիրելի եղաւ : Տեղը անցաւ Սթենոն Սթոքը կրտսեր ըստած որդին :

3 Քանի մը ամիս ետքը Տանիմարքայի Յովհան-

1 Յովհաննէս թագաւորը ինչպէս յաղթեց Սթենոնին :

2 Սթենոնի ով յաջորդեց :

3 Յովհաննէսի ով յաջորդեց :

նէս թագաւորը մեռաւ ու անոր յաջորդեց իր որդին Քրիսթեռն կամ Քրիստիանոս Բ, որ Նիւ-
 ռն հիւսիսայ ըսուեցաւ, Ներոնի պէս թագաւո-
 րութեան սկիզբը շատ առաքինութիւններ ցուց-
 ներուն համար. վասն զի երկրագործութիւնը կը
 ծաղկեցնէր, ու իր հպատակացը հետ հօր պէս
 կը վարուէր. ինչուան որ սկսաւ անոնց դահիճ ու
 բռնաւոր ըլլալ:

1 Որովհետեւ Քրիստիանոս ալ Շուետի թա-
 գաւորութիւնը ձեռք ձգել կ'ուզէր, Ուիսալի
 արքեպիսկոպոսը կուսաւաւոս թրոյ՝ Քրիստիա-
 նոսը գրգռեց Սթենոնին դէմ. ինքն ալ պատե-
 րազմի գնաց անոր վրայ: Սթենոն պաշարեց ու
 առաւ Սթէք բերդը՝ ուր որ արքեպիսկոպոսը
 ամրացեր էր, և ան տեղի աշնուականաց ձեռքովը
 իշխանութենէն ձգեց զինքը իբրեւ ապստամբ և
 մատնիչ հայրենեաց: Ուրիշ պատերազմի մը մէջ
 Սթենոն Տանիմարքացւոցմէ յաղթուեցաւ, վի-
 րաւորուեցաւ ու փախչելու ատենը Մէլառ լճին
 սառած ջրերուն վրայէն անցած ժամանակը բալ-
 խիբին մէջ մեռաւ:

2 Սթենոնի մահուամբ Տանիմարքացիք շատ
 զօրացան. և թէպէտ Սթոքոլմ քաղաքին բնակիչ-
 ները քիչ մը ատեն քաջութեամբ դէմ կեցան,
 բայց ետքը անձնատուր եղան, և Քրիստիանոս
 հանգիստով մտաւ Շուետի մայրաքաղաքը: Առջի
 բերան քաղցրութեամբ վարուեցաւ ժողովրդեան

1 Սթենոն կրտսեր ի՞նչ կերպով մեռաւ:

2 Քրիստիանոս ի՞նչպէս մտաւ Սթոքոլմ, ու ի՞նչ
 անդթութիւններ ըրաւ:

հետ . բայց Թագադրութեան հանդիսէն երկու
օր ետքը հրամայեց որ Կուստաւոս Թորոյը արքե-
պիսկոպոսական իշխանութենէն ձգողները բռ-
նութիւն բանա դրուին , ետքը զանոնք 'ի մահ ալ
գատապարտեց ու Շուեաթի մեծամեծներէն իննը-
սունըչորս հոգի հրապարակաւ գլխատուեցան .
նոյն պատիժը քաշեցին նաև անոնք որ կերպով
մը խղճալ ցուցուցին մեռնողներուն վրայ : Քրիս-
տիանոս հրամայեց որ Սթենսն Սթուրթին մարմինն
ալ գերեզմանէն հանեն ու հրապարակին մէջ աչ-
րեն . ետքը զամէնքն ալ սարսափեցնելու մտքով
ելաւ երկրին մէջ պտըտեցաւ՝ հետը գահիճներ
առած , ու որչափ մարդկանց վրայ որ կասկած
մը ունէր՝ սպաննել տուաւ : Ասանկով վեց հարիւր
հոգի սպաննուեցան , և գլխաւոր կոտորածը
սլաւմութեան մէջ մնաց Աբեան աւազան անուանով :

Բայց քիչ ատենէն Քրիստիանոս երկրորդին
բռնութիւններէն ազատեցաւ Շուեաթի երկիրը ,
և ազատողն եղաւ Կուստաւոս Վազա : Ասիկայ
խարդախութեամբ Տանիմարքա տարուած ու Քա-
լոյ բերդը փակուած էր . հոն կերպով մը Սթե-
նոնի մահը ու Տանիմարքացւոց յաջողութիւնները
լսելով փախաւ բերդէն ու Գերմանիոյ Լուպէք
քաղաքը գնաց . ան քաղաքին գլխաւորները օգ-
նեցին իրեն որ կարենայ Շուեաթի երկիրը երթալ :
Առջի բերան Շուեաթները անոր գլուխը բերողին
շատ ատակ խոստացան . բայց ինքը ամէն օր նոր
նոր հագուստներ հագնելով ազատեցաւ ու Սու-

Կուստաւոս Վազա ինչ պանդխտութիւններ
քաշեց :

տերմանիա գաւառին մէջ գեղացիի մը քով քաշուեցաւ որ ատենով իր հօրը ծառան եղած էր : Հոն երբոր լսեց Վազա իննսուներչորս մեծամեծներուն մահը , որոնց մէջ էր նաև իր հայրը , միտքը դրաւ որ անոնց վրէժը հանէ : Տալեքարլիտ գաւառը գնացած ատենը՝ ճամբան իր առաջնորդէն կողոպտուեցաւ , ու պէտք եղաւ որ օրական հացը գտնելու համար գեղացիի մը քով ծառայութեան մտնէ . ինչուան հիմա Շուեռի գեղացիները պարծենալով կը ցուցնեն անոր փայտ կտարած ու ցորին ծեծած տեղուակը : Օր մը գեղացի կնկան մէկը տեսաւ որ կուսաաւոսին շապկին օձիքը բանուած է . անով ճանչցաւ իրեն ո՛վ ըլլալը , տէրն ալ չուզեց անկէջ ետքը որ կուսաաւոս իր տունը կենայ : Ուրիշ անգամ մըն ալ խոտի գէղի մը մէջ պահուրած ըլլալով , զինքը փնտռող զինուորները վրայ հասան ու տէգերով սպաննել ուզեցին , և գրեթէ հրաշքով մը մահուընէ ազատեցաւ : Բայց կուսաաւոս տեսնելով որ պահուրտելու ճար չկայ , միտքը դրաւ որ ինքզինքը յայտնէ :

1. Ծննդեան տանին օրը շատ ժողովուրդ գնացած էր Տալեքարլիտի Սոռա քաղաքը . կուսաաւոս դուրս ելաւ , ժողովրդեան քաջածները առջնին գրաւ ու յորգորեց որ ոտք ելլեն : Երկու հարիւր Տալեքարլիացիք ետևէն գնացին , ու հետզհետէ իրենց կուսակիցները շտաղուցին . Թրոշ արքեպիսկոպոսը ու Քրիստիանոսի բարեկամները վեց հազար հոգով ապստամբներուն դէմ գնացին : Տանիմարեացի եպիսկոպոս մը հար-

1. Ի՞նչ կերպով յայտնեց ինքզինքը :

ցուց թէ “Գեղացիները քանի՜ հոգի են”, . պատասխան տուին իրեն թէ “Տալեքարլիացւոց ոտք ելած ժողովուրդը քսան հազար հոգի են : — Ատոնք ինչով կ'ապրին”, ըսաւ . պատասխան տուին թէ “Զուր խմելով ու ծառի կեղեկէ շինած հաց ուտելով . — Եղբարք, կանչեց եպիսկոպոսը, սատանան ալ բան մը չկրնար ընել անոնց դէմ որ փայտ ուտելով ու ջուր խմելով կ'ապրին . մէկ դի թողունք աս պատերազմը”, : Բայց ուշ էր . Կուստաւոս իրեն Տալեքարլիացիներովը յաղթեց Շուեաներուն, ետքը Վեսթերաս և Ուփսալ քաղաքներն ալ առաւ . որով ազնուականներն ալ իր կողմը անցան, ու անոնցմէ եօթանասուն հոգի ուզեցին Կուստաւոսը թագաւոր դնել . բայց ինքը գոհ եղաւ որ խնամակալ թագաւորութեան միայն ըսուի :

1 Տանիմարքացւոց ձեռքը 1522ին սկիզբը իրեք քաղաք միայն մնացեր էր . Ապոյ, Քալմար և Սթոքհոլմ . վերջինը երկու տարի դէմ կեցաւ Շուեաներուն . բայց ետքը երբոր նաւակամրջով մը ծովէն զատուեցաւ, անձնատուր եղաւ . Կուստաւոս ալ տն առնել յանձն առաւ Շուեաի թագաւոր ըսուիլ, ու անկէց ետքը աշխատեցաւ որ քրտլաքական պատերազմէն առաջ եկած անկարգութիւնները վերցընէ :

2 Ան առեւնները Տանիմարքացիք ալ ձանձրոցեր էին իրենց Քրիստիանոս թագաւորին չարագոր-

1 Կարոլոս Խնչպէս սիրեց Սթոքհոլմի :

2 Քրիստիանոս Խնչպէս հրաժարեցաւ թագաւորութենէն :

Ծուծիւններէն ու ձախորդութիւններէն . ուստի եկեղեցականք ու ազնուականք անոր դէմ ելան , և Հոլսթէյնի գքսին Փրեզերիկոսի ծածուկ խորհրդովը առաջարկեցին Թագաւորին որ իշխանութենէն հրաժարի . ան ալ առանց դէմ կենալու Ֆիանտրա քաշուեցաւ՝ Կարողոս Հինգերորդին երկիրը , ու Փրեզերիկոսի Թողուց Տանիմարքայի , Նորվեկիոյ ու Շուեաթի Թագաւորութիւնները :

1 Սակայն ուրիշներուն Շուեաթի Թագաւոր ըսուիլը սոսկ անուն մըն էր . վասն զի Կուստաւոս օրէ օր ան երկրին մէջ իր իշխանութիւնը հաստատեց , եկեղեցականաց ազդեցութիւնը կտարելու համար՝ Լուտերի աշակերտները սիրով ընդունեցաւ իր երկրին մէջ . անով լուտերականութիւնն ալ վէսթերոս քաղաքին մէջը եղած մեծ ժողովքովը ընդունելի եղաւ Շուեաներուն 1527ին . եպիսկոպոսներուն բերգերը Թագաւորին ձեռքը անցան , և Թագաւորը եկեղեցականաց Թոշակ կապեց :

2 Անկէց ետքը Կուստաւոս նայեցաւ որ վաճառականութիւնը ծաղկեցնէ , որով Շուեաթի երկիրը շատ հարստացաւ , Պալթիկ ծովուն վրայ նաւեր շինեց , զինուորականութեան մէջ կարգ դրաւ ու հաստատուն զօրք պահելու սովորութիւնը ինքը հաստատեց : Ազգային ժողովով Շուեաները որոշեցին որ իրենց Թագաւորու-

1 Կարողոս ինչ կերպով լուտերականութիւնը մտցուց Շուետաց մէջ :

2 Ի՞նչ կարգաւորութիւններ ըրաւ , ու քանի տարեկան մեռաւ :

Թիւնը որդւոց որդի ժառանգութեամբ անոր ցեղին մէջ մնայ : Կուստաւոս վաղա մեռաւ 1560ին եօթանասուն տարեկան , ու իրեն յաջորդեց որդին Երիկ ԺԴ :

Քրիստիանոս Թագաւորը տասը տարի դուրսը կենալէն ետե ուզեց նորէն Տանիմարբայի Թագաւորութիւնը ձեռք ձգել . բայց ուզածը չաջողեցաւ . յաղթուեցաւ , ու Ալսէն կողոյն բերդին մէջ բանտ դրուեցաւ , ուր մնաց քսանընթեր տարի : Փրեդերիկոս Ա անոր ձեռքէն ազատեւէն ետքը Սմալթապտի դաշնակցութեանը մէջ մտաւ , և Օտենսէ քաղաքին մէջ ազգային ժողով մը ըրաւ որ Տանիմարբայի լուսերական հաւատքը կարգի դնէ . բայց մահը վրայ հասնելով բան չկրցաւ ընել : Ազնուականները շատ զօրացած ըլլալով չուզեցին Փրեդերիկոսի անդրանիկ որդին Քրիստիանոս երրորդը Թագաւորեցնել . մտքերնին ան էր որ Թագաւորութիւնը այլեայլ մաս բաժնեն : Ան ատեն Լուպեբայի կոմսը Քրիստափօր Օլտեմպուրկ պատերազմով Տանիմարբա մտաւ ու գեղացիները ազնուականաց դէմ հանեց , ուղղափառներն ալ նորադանդից դէմ : Աս խռովութեան անկարգութիւններն ու թշուառութիւնները այնչափ սաստիկ էին , որ Կոմսին պատերազմը ըսելը առակ եղած է ինչուան հիմա ան երկիրներուն մէջ : Վերջապէս մեծամեծները ան խռովութիւններէն ձանձրացած՝ Քրիստիանոս

Քրիստիանոս կրցաւ նորէն Թագաւորել Տանիմարբայի վրայ :

երրորդին գիմեցին . ան ալ եկաւ թշնամիները
հալածեց ու խաղաղութեամբ թագաւորեց Տա-
նիմարբայի ու Նորվեկիոյ վրայ (1600) :

ԳԼՈՒԽ ԺԷ .

Պաքստ-Սիւն Անգլիոյ՝ Հենրիկոս ունեւորդին թագաւ-
որութենէն ինչոսն Երեսարդ Զ . — Կրօնական գործ-
խառնութիւն (1509-1553) :

Անա Պելին . — Թովմա Ուել . — Հենրիկոս
ունեւորդին ու Պաքստինէ թագահայն իրարմէ բաժ-
նաւիւր . — Ուել իւրդինաւիւն ժողովութիւնը . — Թով-
մա Քրէնմը . — Թագաւորին բանադրութիւնը . —
Անգլիական հեղեղութիւնը . — Թովմա Մորաւս եւ Յով-
հաննէս Ֆիլմը . — Անոնց մահը . — Հիւսիսային ին-
քստ-Սիւնիւնեւորդին ապստամբութիւնը . — Անա Պելինին ապ-
նախնութիւնը . — Յովհաննէս Սեմը . — Հենրիկոս ունե-
ւորդին անգլիականութիւնը . — Օրէնք արեւան . — Անա
Քլէւեան . — Քրոմուել . — Պաքստինէ հաւաք ու
Պաքստինէ Փալլ . — Իսլանդայի հանդարտութիւնը . —
Սիւլթիոյ պապեւորդ . — Հենրիկոս ունեւորդին մահը .
— Երեսարդ Զ . — Սեմընէթի Դոմսը . — Լոքս
Սեմը . — Ուորթիք ինքն . — Երեսարդ վեցեւորդին
մահը :

1 Հենրիկոս եօթներորդին յաջորդեց 1509ին
Հենրիկոս Ը՝ տասնըութը տարեկան պատանի ,
գործունեայ , ուսումնասէր եւ զբօսասէր : Առջի
տասը տարին իտալիոյ պատերազմներուն մէջ ու

1 Հենրիկոս եօթներորդին ո՞վ յաջորդեց :

Կարողոս կայսեր և Գաղղիոյ (Թագաւորին կռիւներուն մէջ մանկելով անցուց, ինչպէս որ առաջ տեսանք :

1 Հենրիկոս Ը իրեն կին առեր էր 1502ին Արակոնի ցեղէն Կատարինէն, որ իր Արթուր եղբորը այրին էր. և անկէջ ունեցած զաւկրներէն մէկ աղջիկ մը միայն մնաց՝ Մարիամ Թիւորը աւուանով, որ ետքը Թագուհի եղաւ : Թագաւորը քսան տարիէն ետե սկսաւ խիղճ ընել, կամ այնպէս ձեւացուց, առ իրեն ամուսնութեան վրայ, և ուզէց որ Կատարինէն բաժնուի :

2 Ան առենը Կատարինէի պալատին մէջ Աննա Պըլլին անուանով խելացի ու տեսքով աղջիկ մը կար. Հենրիկոս ուզելով անիկայ իրեն Թագուհի ընել, Կղեմէս Է պապէն հրաման խնդրեց որ առջի կինը արձրկէ : Պապը ան միջոցին Կարողոս Հինգերորդին զօրացը ձեռքը դերի ըլլալով, Ուլսի կարգինային յանձնեց որ ան խնդիրը քննէ. ու երբոր ազատեցաւ, անոր տուած իշխանութիւնը ետ առաւ, ու այնպիսի ծանր խնդրոյն դատաստանը իրեն պահեց : Հենրիկոս տեսնելով որ ուզածը կ'ուշանայ, իր բարկութիւնը Ուլսի կարգինային վրայ թափեց. ստացուածքներն ու իշխանութիւնը ձեռքէն առաւ, ու զինքը Եորթ խրկեց՝ իբրեւ պարզ արքեպիսկոպոս. անով ալ գոհ չըլլալով բռնել տուաւ զինքը, Լոնտրոյի աշտարակը փակեց որ վրան դատաստան ըլլայ. բայց անիկայ

1 Հենրիկոս Ը ինչ պատճառաւ ուզէց բաժնուիլ իր առջի կնկանէն :

2 Ուլսի կարգինային հետ ինչպէս վարուեցաւ :

Ճամբան հիւանդացաւ մեռաւ, սաստիկ ցաւելով որ այնչափ եռանդով Հենրիկոսի ծառայելու տեղ՝ կրնար Աստուծոյ ծառայել ու հարիւրապատիկ վարձքը առնուլ :

1 Թովմաս Ուլսի որ առաջ հասարակ քահանայ մըն էր, Եորքի արքեպիսկոպոս եղաւ ու քիչ ատենէն ալ կարդինալական աստիճանի հասաւ, տէրութեան ատենադպիր ու Հենրիկոսի սրտակիցն ու առաջին իշխանն եղաւ, և այնպիսի հեղինակութիւն ունէր որ ինչուան համարձակ կ'ըսէր թէ “Թագաւորը և էս այսպէս ի՞նչէն”, Մեծ գործունէութիւն ունէր Ուլսի, դիւրանասաց էր, ճարտարամիտ ու ընչասէր : Բոլոր Եւրոպայի գործողութեանցը մէջ ձեռք ունէր : Իր պալատին մէջ Թագաւորական պերճութիւն մը կը փայլէր ու վեց հարիւր սպասաւոր ունէր : Ամէն օր իրեք անգամ փառաւոր սեղան կուտար այնպիսի մեծա-հարուստ ամաններով, որոնց նմանը Եւրոպայի մէկ արքունեացը մէջ ալ չէր տեսնուեր : Ամէն օր մատուանը մէջ տառնրվեց քահանայ պատարագ կ'ըսէին քաղցրանուագ երաժշտութիւններով :

2 Թագաւորը Ուլսի կարդինալին ձեռքէն ազատելէն ետքը, ինքզինքը ամէն անկարգութեան տուաւ. Պրլինի ցեղին դրան երէց Թովմաս Քրէնմըր անունով մէկը կար, Հենրիկոս զինքը Քէնթըրպերիի արքեպիսկոպոս ըրաւ, և անոր խորհրդովը Եւրոպայի քանի մը համալսարաններէն վճիռներ բերել տուաւ, կատարինէն բաժնուե-

1 Ինչ բնաւորութեան տէր էր Ուլսի :

2 Հենրիկոս Բ ինչպէս բանադրուեցաւ պապէն :

ցաւ , Աննա Պրլինին հետ կարգուեցաւ ու անիկայ թագուհի պսակեց : Պապը Գրէնմորին վճիռը փճացուց , ու սպառնացաւ որ թագաւորը բաշտադէ՛ թէ որ անիկայ առջի կինը նորէն չառնէ . և երբոր Հենրիկոս պատասխան չտուաւ , պապը զինքը բանադրեց :

1 Ան ատենէն Հենրիկոս Ը ուզեց իր ժողովուրդը Հռովմայ եկեղեցիէն բաժնել . Անգղեյ խորհրդարանն ալ Աննայի ամուսնութիւնը վաւերացուց ու վճռեց որ անոր զաւկրները սեպուին օրինաւոր ժառանգ թագաւորութեան , թէպէտ և բուն իրաւունքը Մարիամ Թիւորրինն էր : Ան միջոցին Աննա աղջիկ զաւակ մըն ալ ունեցաւ որ էր Եղիսաբեթ թագուհին , և անունը դրին Իշա-նահի Կալէ-ի : Հաս մարդիկ գէմ կեցան աս փոփոխութիւններուն . անոնց մէջ ալ ուրիշներէն աւելի քաջութիւն ցուցնողներն եղան Թովմաս Մորուս կամ Մոր ատենագալիլը և Ռոջըսթըրի եպիսկոպոսը Եովհաննէս Ֆիլըր ութնամեայ ծերունին , որ չուզելով ապօրինաւոր վճիռ մը ստորագրել՝ մշտնջենաւոր բանտ գրուեցան :

2 Երբոր լսեց Հենրիկոս որ Պողոս Գ պապը Ֆիլըրին կարգինալական գլխարկ մը խրկեր է , կանչեց . “ Ուրեմն ես ալ անանկ ընեմ որ ան գլխարկը գնելու գլուխ մը չգտնուի ” , ու Ֆիլըրը տանջանքի խրկեց . անոր ետեւէն ալ ատենագալիլը : Երբոր Թովմաս Մորուսին կինը եկեր կ'աղա-

1 Հենրիկոս ութերորդին ըրածներուն իր հպատակները գոհ էին :

2 Թովմաս Մոր ինչ կերպով սպաննուեցաւ :

չէր իրեն որ կեանքը ազատելու համար խոնարհի, թագաւորին կամքը կատարէ, “ Սիրելիդ իմ Լուսինքն , ըսաւ թովմաս , առկէց ետքը որչափ ատեն պիտի կարենամ սպրիլ . շատ շատ՝ տապը կամ քսան տարի . բայց այսչափ ժամանակը ի՞նչ է որ մարդ յաւիտենականութեան հետ փոխանակէ , : Երբոր ձեռքէն գրիչն ու թղթերն առին որ չկարենայ ամենեւին գրել կարգալ, գնաց բանտին պատուհանին փեղկերը գոցեց ու ըսաւ . “ Ապրանքը կորսնցնելէն ետքը խանութն ալ գոցելու է , : Արջապէս մահուան դատակնիքը ելաւ որ զինքը վանդակի մէջ դրած բոլոր քաղաքին մէջ պարտցնելէն ետեւ կախեն՝ ինչուան որ կէս մը մեռնի, ետքը վար առնուի, մարմինը կտոր կտորուի, փորը բացուի, փորոտիքը այրուի, մարմնոյն չորս կտորը քաղաքին գլխաւոր չորս թաղերուն դռները կախուին, գլուխն ալ Լոնտրայի կամրջին վրայ դրուի : Երբոր եկան իմացուցին թովմասին որ թագաւորը իրեն շնորհք մը ընելով առ վճիռը փոխեց ու որոշեց որ պարզ գլխատուի, կանչեց թովմաս . “ Աստուած , ազատ պահէ իմ բարեկամներս թագաւորին գլխութենէն , և զաւկրներս անոր թողութիւն տալէն , :

1 Գիշ ատենէն ետքը Հենրիկոս վանքերը վերսկսեց , ամոնց ստացուածքներն ու եկամուտները առաւ և շուայլութեամբ վատնեց : Նորադանդներուն հետեւելով՝ աստուածաշունչը ռամկական լեզուով թարգմանել տուաւ և անգղիական եկե-

1 Եկեղեցական արարողութեանց մէջ ի՞նչ փոփոխութիւններ ըրաւ Հենրիկոս :

զեցւոյն վարդապետութեանցն ու արարողութեանցը մէջ շատ փոփոխութիւններ մտան : Ազնուականներն ու երկրի տէր մարդիկ մեծ աժգոհութիւն ցուցուցին առ բաներուս վրայ . հիւսիսային դաւառներն ալ իրենց հին հաւատքին վրայ հաստատուն կենալով տաք ելան ու երեսուն հազար հոգի Լոնտրայի վրայ քալեցին : Հենրիկոս ան առեւտրէրը զօրք չունենալով՝ խօսք տուաւ անոնց որ դանդաւանքն է . ետքը երբոր բաւական զօրք ժողովեց, դնաց ան բաղձութիւնը ցրուեց ու ձեռքը ընկածները չարաչար սպաննեց :

Ի Բայց նաեւ ան կիներ՝ որուն համար թագաւորը իր ամէն սլարաքերը ոտքի առնէր , անոր կաաաղի հաճոյիցը զոհ եղաւ . վասն զի Հենրիկոս Աննա Պրլլինին վրայ եղած ամբաստանութիւններուն մօտիկ ընելով՝ ի մահ գատապարտեց զինքը : Թագուհին սարսափած՝ ծունկի վրայ եկաւ ու կանչեց . “ Տէր Աստուած , արարիչ իմ , ճշմարտութիւն և կեանք , դուն գիտես որ ես անմեղ եմ , : Երբոր իր բողոքանացը մօտիկ ընող չեղաւ , յիշեց Աննա՝ Կատարինէին գլուխը եկած թշուառութիւնն ու առանց դանդաւորու մահուան պատրաստուեցաւ . “ Հասարակ մարդու ազջիկ էի ես , կ'ըսէր , Հենրիկոս զիս մարգիզուհի ըրաւ , ետքն ալ թագուհի . անկէց աւելի բարձրացընելու առտիճան չգտնալով՝ կ'ուզէ զիս ալ երկինք խրկել , : Երբոր տեսաւ որ քովիններուն սիրտը կը կտրտի թէ գլխատման առեւոր ինչ սաստիկ ցաւ պիտի

Ի Աննա Պրլլինին վերջը լինչպէս եղաւ :

քաշէ, ըստ անոնց Աննա. “ վիզս կակուղ է, գահիճն ալ շատ վարժ է ”:

1 Երկրորդ օրը Հենրիկոս ուրախութեան նշան՝ ճերմակներ հագաւ ու պալատի ուրիշ կանանց մէկը առաւ որ կ'ըսուէր Յովհաննա Սէմըր: Աննա Պըլինին աղջիկը Եզլսաբեթ, Մարիամ Թիւարրին պէս Թագաւորելու իրաւունքէն գուրս ձգուեցաւ, և խորհրդարանը որոշեց որ ան իրաւունքը Սէմըրի զաւակացը անցնի:

2 Անկէջ ետքը Հենրիկոս խորհրդարանին առաջ արկեց ան հրովարտակը՝ որով անգղիական եկեղեցւոյ գլխաւոր վարդապետութիւնները կը հաւտատէր, որ շատ բանի կողմանէ Գերմանիոյ մէջ ելած ազանդներէն տարբեր էր. բայց որովհետեւ մէջի մէկ քանի հատուածներուն չհաւտացողին պատիժը ողջ ողջ այրիլ էր, անոր համար Օրէնք ալեան ըսուեցաւ ան հրովարտակը: Թագաւորը իր անգլութեանը հետ կռուասէր ալ ըլլալով, երբեմն աստուածաբաններու հետ անձամբ կը կռուէր, ինչպէս մէկ անգամ մը հինգ ժամ միակերպ վէճ ըրաւ Լամպրըթ անունով վարժապետի մը հետ իր նոր հնարած հաւտոքին մէկ մասին վրայ. ետքը յոգնած ըլլալով “ Քեզի կը թողում, ըսաւ, որ կամ խօսքիս հաւանիս և կամ մահը յանձն առնուս ”: Լամպրըթ մարտիրոսանալ

1 Աննա Պըլինէն ետքը Հենրիկոս զով առաւ իրեն Թագուհի:

2 Օրէնք արեան ըսուածը ի՞նչ էր: — Լամպրըթ ի՞նչ պատաճառաւ ու ի՞նչ կերպով սպաննուեցաւ:

ուզէց, ու կամաց կամաց կրակի վրայ այրելով մեռաւ : Ասկէց ալ ամբարիշտ և միանգամայն այլանդակ դատաստան էր որ Հենրիկոս ըրաւ սրբոյն Թովմայի՝ Քէնթըրպըրիի արքեպիսկոպոսին վրայ . անիկայ 1170ին մեռած էր . ամբաստանուեցաւ իբրեւ մատնիչ, ու իբր Թէ պատասխան չկարենալով տալ՝ դատապարտուեցաւ . հանեցին գերեզ մանէն ոսկորներն ու կրակի մէջ ձգեցին այրեցին :

Հենրիկոս Ը 11540ին չորրորդ անգամ ալ կտրգուեցաւ, վասն զի Յովհաննա Սէմր Եգուարդ անունով մանչ զաւակ մը Թովեր ու մեռեր էր : Կոր Թագուհին Աննա Քլեւեան՝ քիչ ատենէն Թագաւորին աչքէն ելաւ . և որովհետեւ Քրոմուէլ իշխանը խորհուրդ տուեր էր անոր իրեն հետ կարգուելու, Թագաւորը Քրոմուէլին վրայ Թափեց իր բարկութիւնը : Աս Քրոմուէլը աննշան ցեղէ մարդ մըն էր իր աշխատանքովը առաջ եկած . Թագաւորը ամբաստանեց զինքը իբրեւ հերետիկոս և մատնիչ, Անգղիոյ խորհրդարաններուն առջը դատաստանի կանչեց ու ՚ի մահ դատապարտելով գլխատեց : Անկէց ետքը Թագաւորը ան կինն ալ ձգեց ու կատարինէ Հառւրտը առաւ, ետքը անոր գլուխն ալ կտրել տուաւ և տեղը առաւ կատարինէ Փարր անունով մէկը : Քիչ քնաց որ անիկայ ալ Թագաւորին բարկութեանը պիտի հանգիպէր, բայց անոր գէմ ըսած խօսքերուն համար Թողու Թիւն խնդրելով ազատեցաւ :

Չորրորդ ու հինգերորդ անգամ ինչո՞ւ համար կտրգուեցաւ Հենրիկոս :

1. Հենրիկոսի վերջի տարիները Իռլանտայի մէջ ապստամբութիւն մը ելաւ. վասն զի Իռլանտացիք իրենց ուղղափառ հաւատքը փոխել չուզելով ոտք ելան, Օ'Նիլ անունով մէկուն առաջնորդութեամբը. բայց Անգղիացի Լորտ Կրէ զօրապետէն յաղթուեցան. Հենրիկոս ալ խստութեան տեղը ան անգամուն գթութիւն բանեցընելով՝ Իռլանտան խաղաղեցուց ու թագաւորութեան պատիւ տուաւ ան երկրին (1543): Ուզեց Հենրիկոս որ Սկոթլոնդ Եակոբ Ե թագաւորն ալ իրեն ըրած կրօնական փոփոխութիւնները յանձն առնու. բայց Սկոթլոնդիք իրենց ուղղափառ դաւանանքը չուզեցին թողուլ. մանաւանդ որ բնական ատելութիւն մըն ալ ունէին Անգղիացուց գէմ. Հենրիկոս ալ պատերազմ բացաւ Սկոթլոնդուց վրայ: Բայց Եակոբ թագաւորը ան միջոցին մեռաւ ու ժառանգ թողուց իր Մարիամ Սթուարթ աղջիկը՝ որ ան ատենը նոր ծնած էր, և Արրան կոմսը անոր խնամակալ եղաւ:

2. Վերջապէս 1547ին մեռաւ Հենրիկոս Ը յիսունը տարեկան, երեսունը տարի աւրինահեզ ու խռովալից թագաւորութիւն մը ընելէն ետքը: Իր ատենը Կալլեսի կամ Ուէլսի երկիրը, որ ինչուան ան ատենը կալուածական կառավարութեամբ կը վարուէր, Անգղիոյ թագաւորու-

1. Իռլանտա և Սկոթլա Հենրիկոս ութերորդին ատենը ինչ վիճակի մէջ էին:

2. Քանի տարի թագաւորեց Հենրիկոս Ը: — Իր ատենը Կալլեսի երկիրը ինչ վիճակի մէջ էր:

Թեանը հետ միացաւ ու սկսաւ նոյն օրէնքներով կառավարուիլ :

Եւդուարդ Զ տասը տարեկան տղայ էր երբոր իր հօրը յաջորդեց , և որոշուած էր որ ինչուան տասնըութերորդ տարին իր մօրեղբօրը Սէմըրին խնամակալութեանը տակ ըլլայ : Սէմըր՝ որ անկէց ետքը Սըմըրսեթի դուքս ըսուեցաւ , նորաղանգից կողմը ըլլալով՝ ամէն ջանք ըրաւ որ ուղղափառութիւնը ջնջէ . պատերազմ մըն ալ ըրաւ ուղղափառաց դէմ Սկովտիոյ մէջ ու յալածեց անոնց : Բայց ինքն ալ շատ թշնամիներ ունեցաւ , որոնց մէջ էր նաև իր եղբայրը Լորա Սէմըր , որ խնամակալութեան ետեւէ էր : Ուարիքի կոմսը ուղեւորվ երկու եղբայրներն ալ կործանեւ , Սըմըրսեթին խորհուրդ տուաւ որ իր Սէմըր եղբայրը խորհրդարանին առջև ամբաստանէ իբրև մատնիչ տէրութեան , Սէմըր ալ դատապարտուեցաւ ու գլխատուեցաւ : Ան ատեն Ուարիք իր կուսակիցներով սկսաւ Սըմըրսեթին անուընդ աւրել . այնչափ որ անիկայ իշխանութիւնը ձգեց ու ոտքն ընկած աղաչեց որ կենացը խնայէ : Ուարիք անոր իշխանութիւններն առաւ ու վրան սաստիկ տուգանք դրաւ , բայց անկէց ետքը վախ չունենալով այնպիսի թշնամիէ՝ խորհրդականաց կարգը անցուց զինքը :

» Ուարիք խնամակալ ըլլալուն պէս Գաղղիոյ

1 Հենրիկոսի ով յաջորդեց : — Սըմըրսեթի դքսին վրայ ինչ գիտելիք կայ :

2 Ուարիքի կոմսը ինչ ըրաւ իր խնամակալութեան ատենը : — Եւդուարդ Զ քանի՞ տարեկան մեռաւ :

հետ դաշնակցութիւն մը ըրաւ, որով Պոլսոնք քաղաքը հենրիկոս երկրորդին ծախեց ու ետքը սկսաւ ուղղափառաց դէմ հալածանքը սաստկացնել: Երբոր Նորթումպերլանտի դուքս անուանեցաւ, սկսաւ Թագաւորութեան վրայ ալ աչք ձգել: Եգուարդ 2 մարմնով տկար էր. և Թէպէտ երկու քոյր ունէր, բայց որովհետեւ անոնք խորհրդարանին վճռովը Թագաւորելու իրաւունքէն զրկուած էին, Ուարիք համոզեց Եգուարդը որ իրեն յաջորդ անուանէ Տորսըթ մարզիզին ժառանգները, ու շուտ մը Տորսըթին Յովհաննա Կրէ աղջիկը իր չորրորդ որդւոյն հարս առաւ: Քիչ ատենէն ետքը Եգուարդ 2 մեռաւ տասնըվեց տարեկան (1553):



ԳԼՈՒԽ ԺԸ .

Անգլիոյ, Սիււլփիոյ և Իռլանդացի պաշտօնականը՝ Մարիամ աւ Եղիսաբէթ Բագուհինէրոն ժամանակը (1553-1603) :

Յովհաննա Կրէ . — Մարիամ Բագուհի . — Ուղղա-
դատ հաւաքոյ նորէն պայծառանալը . — Յովհաննա
Կրէին յահել . — Մարիամն յահել . — Եղիսաբէթի
Բագուհիէլը . — Նորաշնորհութեան հասարակութիւնը . —
Սիււլփիոյ խառնութիւններէլը . — Յովհաննէն Նոթ . —
Երիցական եկեղեցւոյ ուղիւլը . — Մարիամ Սնուարթ .
— Հենրիկոյ Տառնի . — Ռիչցիոյ . — Պիւռլ
Իմալ . — Մարիամ Սնուարթին Բանք Դրոնիլը . —
Անգլիոյ յիշ գերի ինալը . — Նորֆոլկ Դրոնիլ . —
Անա Սնուարթին Դապառաքանն աւ յահել . — Փիւլիպպոս
Երկրորդին պապերազմի պապապառնութիւններէլը . — Իր նա-
ւերոն խորհակիլը . — Իռլանդացի խառնութիւնը . —
Էսսէքսի Իմալն յահել . — Եղիսաբէթի յահել . — Ըջած
Խորհապարտութիւններէլը :

1 Եղուարդ 2 մեռնելուն պէս (1553), Նոր-
թըմպրըլընտ ետեկ եղաւ որ Յովհաննա Կրէն
Թագաւորեցընէ . անիկայ ալ ակամայ յանձն ա-
ռաւ իշխանութիւնը , գիտնալով որ շատ թշուա-
ռութեանց պատճառ պիտի ըլլայ իրեն . որով
հետեւ յաջորդութեան իրաւունքը նախ Մարիամ
Թիւարըլին կ'իյնար , ետքը Եղիսաբէթին ու ան-
կէց ետքը իրեն : Իրաւցընէ ալ Մարիամ իրեն

1 Նորթըմպրըլընտի վերջը ինչպէս եղաւ :

իրաւունքը պաշտպանել ուղելով՝ շօրք ժողովեց ,
Նորթմարրընտին դէմ գնաց , յաղթեց ու զինքը
գերի բռնեց . ետքը ժրան դատաստան եղաւ ու
'ի մահ դատապարտուեցաւ : Յովհաննա Կրէ և
իր երիկը Կիլթըրտ Տըպլի Լոնտրայի աշտտրակը
տարուեցան իբրեւ մահապարտ , բայց իրենց գլխա-
տումը ուշացաւ :

1 Մարիամ Թիւտըր ուղղափառ դաւանանքը
նորէն կանգնել ուղելով իշխանութենէն ձգուած
եպիսկոպոսները իրենց աթոռները դարձուց . մէկ
կողմանէ ալ Կարսլոս Հինգերորդին Փիլիպպոս Բ
որդւոյն հետ կարգուելով (որ Սպանիոյ Թագա-
ւոր էր) իր դաւանութիւնը աւելի ուղեց հաստա-
տել : Ամուսնութեան պայմանները ասոնք էին .
իշխանութիւնը Թագուհւոյն ձեռքը մնայ , օտար
մարդ Թագաւորութեան պաշտօններուն չհասնի ,
և ծնանելու որդիքը ժառանգ ըլլան Անգղիոյ ,
Պուրկոյնի և Ստորին Նահանգաց : Փիլիպպոս Բ
Անգղիա գնաց , ու Անգղիացւոց սիրտը վաստը-
կելու համար ան դաշնագրութիւնները յանձն
առնելէն զատ՝ ուրիշ շատ կերպով ալ աշխատե-
ցաւ . բայց ասոնք ճարմարեցան հետը . ու քիչ
ատենէն այլևայլ խռովութիւններով իրենց միտքը
յայտնեցին :

2 Ան խռովութիւնները պատճառ առնելով
Մարիամ , որոշեց որ Յովհաննա Կրէն ու անոր
երիկը սպաննէ , և Յովհաննա իր վերջի ատեննե-
րը մեծ քաջասրտութիւն ցուցուց : Հրաման տուին

1 Մարիամ Թիւտըր որովհետ հետ ամուսնացաւ :

2 Յովհաննա Կրէ ինչպէս սպաննուեցաւ :

իրեն որ երթայ իր էրկանը վերջի բարեր ապ. յանձն չառաւ Բովհաննա ու ըսաւ. “ Բիշ առե- նէն զինքը Աստուծոյ քով անմահից բնակարանը պիտի գտնեմ, ու սրաերնիս անբաժանելի կերպով իրարու հետ պիտի կապուին ” :

1 Ասանկով խռովութիւնը գաղբեցաւ, բայց Անգղիացւոց սիրտը աւելի պաղեցաւ. Մարիամ ու Փիլիպպոս ալ առիթ գտան ուղղափառ հաւատքը աւելի ջանքով մը հաստատելու. խորհրդարանն ալ անոնց հետ միաբանեցաւ ու հալածանք հանեցին նորադանդից դէմ: Առաքինի կարգինաւն Փոլա Խոալիայէն եկաւ ու պապին կողմանէ շատ յորդորեց Թագուհին որ գլխով թեմք վարուի իր հպատակացը հետ. բայց Թագուհին աւելի մօտիկ ընելով կարօնեաւ անունով ցած եկեղեցականին գրգռութեանցը՝ հալածանքները սաստկացուց, որով ութը հարիւր հոգի կրակի մէջ այրեցան :

2 Այսպիսի անխոհեմ կերպերով Թագուհին օրէ օր աւելի ատելի եղաւ. ինքն ալ իմացաւ ու ականաւ մաղձաւորիլ, և սրտին ցաւը աւելցաւ՝ երբոր Փիլիպպոս Բ Սպանիա գնաց: Գաղղիոյ պատերազմին առեւնը 1558ին իր էրկանը տասը հազար հոգի խրկեց Գաղղիացւոց դէմ. բայց պատերազմին վախճանն ան եղաւ որ կիզ դուքսը Քալէ քաղաքը Անգղիացւոց ձեռքէն առաւ՝ երկու հա-

1 Մարիամ Թիւտորը և Փիլիպպոս ինչ հալածանք հանեցին նորադանդից դէմ:

2 Մարիամ Թիւտորին վերջը ինչպէս եղաւ, ու տեղն ո՞վ անցաւ:

րիւր տարի անոնց ձեռքը մնալէն ետեւ : Աս ձա-
խորդութիւնը, և միանգամայն Մարիամ Սթուար-
թին Գաղղիոյ արքայորդւոյն Փրանսուա երկրոր-
դին հետ պսակուիլը լսելով, Անգղիոյ Թագուհին
որ արդէն տկարացած էր՝ բոլորովին մեղամաղ-
ձոտ եղաւ ու մեռաւ 1558ին . յաջորդ Թողուց
Եղիսաբեթ խորթ քոյրը, որ իրեն ատելի եղած
ու երկար ատեն զինքը բանտ ալ գրած էր :

1 Աննա Պրլինին աղջիկը Եղիսաբեթ Թագաւո-
րութիւնը ձեռք առնելուն պէս՝ նայեցաւ որ
Մարիամ Թիւսլրին ըրածները աւրէ ու նոր-
ազանգից դաւանանքը նորէն հաստատէ Անգղիոյ
մէջ : Խորհրդարանին ձեռքովը անգղիական եկե-
ղեցւոյն գաւանանքը հրաաարակեց՝ ինչպէս որ է
ինչուան հիմա, կալուինական եկեղեցւոյն ուղ-
ղափառ քահանայական գասակարգութեանը հետ
մէկ տեղ, ինքզինքը անգղիական եկեղեցւոյ գլուխ
անուանեց, տէրութեան մէջ եպիսկոպոսներ
դնելու իշխանութիւնը իրեն պահեց, և աս փո-
փոխութիւններուն դէմ կեցող եպիսկոպոսները
պաշտօնէն ձգեց :

2 Եղիսաբեթ աս բաներուս հետ զբաղած ա-
տենը, Սկոթլանդի աղանդաւորները Յովհաննէս
Նոքս անունով կասաղի մարդուն խօսքերէն յոր-
դորուած՝ սոսկալի անգթութիւններ ըրին ուղ-
ղափառաց դէմ : Մարիամ Սթուարթ, որ ան ա-

1 Եղիսաբեթ ինչ փոփոխութիւններ ըրաւ ան-
գղիական եկեղեցւոյն մէջ :

2 Մարիամ Սթուարթին հետ ինչպէս վարուե-
ցաւ :

տենը Սկովտիոյ խնամակալ էր, զօրք ժողովեց որ տալատամբները նուաճէ. անոնք ալ դաշնագրութիւն մը ըրին մէջերնին ու մէկիկ մէկիկ երգուընցան իրենց աղանդը պաշապանելու. Եղիսաբեթէն ալ օգնութիւն խնդրեցին: Անիկայ ալ Մարիամ Սթուարթին թշնամի ըլլալով, որովհետեւ անիկայ ինքզինքը Սկովտիոյ և Անգղիոյ թագուհի կ'անուանէր, զօրք խրկեց Սկովտիա որ Մարիամու կողմը տկարացնէ. իսկ Մարիաման օրերը էրկանը մեռնելովը այրի ալ մնացած ըլլալով՝ Գաղղիա քաշուեցաւ, ու Ռէնս քաղաքը կեցած՝ հեռուանց կը ցաւէր իր թագաւորութեանը մէջ եղած խռովութիւններուն վրայ:

1 Սկովտիացիք Անգղիոյ խորհրդարանին հետեւելով իրենց եկեղեցւոյն համար ալ դաւանանք մը շինեցին, և ան ատենը հաստատուեցաւ Եւրոպայի ըսուած արանդը, որուն գլխաւորները հաստատակ եկեղեցականներ էին՝ ամէնքն ալ իրարու հաւատար. 1561ին վանքերը, մայր եկեղեցիները, գրքատունները բոլոր վերուցին Սկովտիայէն, որպէս զի ուղղափառութեան հետքն ալ չմնայ. ան բարբարոսութիւններէն ետքը մարդ խրկեցին Մարիամ Սթուարթ թագուհւոյն և աղաչեցին որ Սկովտիա դառնայ. անիկայ ալ տկամայ կամօք Գաղղիայէն ելաւ. Եղիսաբեթէն հրամանագիր մը խնդրեց որ ապահով կերպով կարենայ Սկովտիա անցնիլ. բայց անիկայ չտուաւ, և Մարիամ իր թշնամեացը նաւերուն ձեռքէն հագիւ կը ցաւ ազատիլ՝ ծովուն վրայ իջած մշուչին պատճառաւ:

1 Երիցականաց աղանդը ինչ կերպով սկսաւ:

1 Սկովտիա հասնելէն ետքը Մարիամ Սթուարթ սկսաւ ամէն բան իր եղբորը խորհրդովը ընել, որուն անունը գրաւ Կոմս Մըրրի, և նորադանդից հետ խոհեմութեամբ վարուեցաւ: Բայց իր հպատակները նոյն չափաւորութիւնը չունեցան, վասն զի երրորդ որը քիչ մնաց որ իր պաշտաւի քահանան պիտի սպաննէին, և հատաղի Նոքս աղանդապետը համարձակ սկսաւ թագուհւոյն Յեղարէլ կանչել: Խեղճ թագուհին անօգնական ու գրեթէ անստացուած մնացած՝ մտածեց որ Եղիսաբեթին հետ բարեկամանայ, և առ միայն խնդրեց անկէ որ զինքը իրեն ժառանգ ճանչնայ, բայց անիկայ մերժեց խնդիրքը:

2 Անկէց ետքը Հենրիկոս Ցառնլի անունով երիտասարդին հետ կարգուեցաւ որ իր ազգականն էր, ու թագաւորի պատուանուն տուաւ անոր: Բայց Ցառնլի կասկածոտ ու անգութ մարդ մը ըլլալով սկսաւ նախանձիլ Ռիցցիոյ անունով Պիէմոնթեցիի մը վրայ, որ Մարիամու ատենագալիւրն էր. թագուհւոյն աչքին առջեւ սպաննել տուաւ զինքը՝ առանց անոր աղաչանքներուն ու արցունքներուն նայելու: Մարիամ՝ Պոթուրլ կոմսին ձեռքովը զինքը սպաննել ուղղներուն ձեռքէն աղատելով՝ Տումպար քաղաքը փախաւ, ու երկու ամիս ետքը զաւակ մը ունեցաւ Յակոբ Սթուարթ անունով, որ ետքը Նիդզիոյ Սթուարթեանք ըսուած թագաւորական ցեղին գլուխն եղաւ: Պոթուրլ, որ

1 Մարիամ Սթուարթ Սկովտիա դառնալէն ետքը ինչ ըրաւ:

2 Ո՞ր էր Ցառնլի ու ի՞նչպէս մեռաւ:

անվախ աւ յանդուզն մարդ մըն էր, մէկ գիշեր մը Տառնըլի առնը կրակ սուլաւ ու սպաննեց զինքը . ետքը Թագուհին տուաւ Տումպարին մէջ բանադրաւ ու բռնադատեց որ զինքը իրեն փեսայ ճանչնայ . Թագուհին ալ ան չարագործին կամքը կատարելով կոսկած տուաւ թէ ինքն ալ Տառնըլի սպանութեանը գործակից եղած էր :

Պոթուրլ իր վախճանին հասնելէն ետքը ետեւ եղաւ որ Յակոբ Սթուարթ տղան ալ ձեռք ձգէ . բայց ազնուականները վախնալով որ անիկայ ալ չսպաննէ, զէնք առին Պոթուրլին դէմ : Պոթուրլ և Մարիամ Սթուարթ աստատման երուն դէմ գնացին , բայց երբոր իրենց զօրքերը քովերնէն հեռացան , Պոթուրլ Որկադեան կղզիները փախաւ ու հոն սկսաւ աւազակութիւն ընել . ետքն ալ 'Նորվեկիա անցաւ ու նոյն արուեստը երկարատեւն ընելէն ետեւ՝ բանտին մէջ մեռաւ : Իսկ Մարիամ գաշնակցաց ձեռքը անձնատուր եղաւ ու Էտիմ սլուքի տարուեցաւ : Բերդի մը մէջ փակեցին զինքը՝ քովը սլաշապան իրեն կեսուրը գնելով, ու սափալեցին որ Թագաւորութիւնը որդւոյն Թուրու՝ որ ան ատենը մէկ տարեկան էր, Մըրրի կոմսն ալ խնամակալ ըլլայ . Թագուհին հնարքով մը բանտէն փախաւ, ու վեց հարիւր հոգւով ուղեց նորէն իշխանութիւնը ձեռք ձգել . բայց յաղթուեցաւ ու իր հպատակացը ձեռքն իյնալու աւել՝ Եղիսաբեթին վեհանձնութեանը ազաւի-

Պոթուրլի վերջը ինչպէս եղաւ : — Մարիամ Սթուարթ ինչ կերպով Եղիսաբեթի ձեռքն ընկաւ :

նեցաւ : Անգղիա հասնելուն պէս ուղեց թագուհւոյն հետ տեսնուիլ . բայց Եղիսաբեթ պատասխան խրկեց իրեն թէ գուցէ թու էրիկդ տպաննած կը սեպուիս , անոր համար պէտք է ինքզինքդ արդարացընես . ասանկով գերի բռնեց զինքը՝ մարդկութեան օրինացը գէմ :

Եղիսաբեթ ան ատենները Անգղիոյ տէրութիւնը զօրացընելու ու փառաւորելու զբաղած՝ յանձն չէր առնէր զինքը ուղղով թագաւորազուններէն մեկուն հետ կարգուիլ . մէկ կողմանէ ալ տեսնելով որ պալատին իշխանները Մարիամ Սթուարթին վրայ կը խղճան՝ կը բարկանար : Նոր ֆրքի գուքսը Սպանիոյ թագաւորէն ու պապէն ան խեղճ թագուհւոյն համար օգնութիւն խնդրած ըլլալուն պատճառաւ , Եղիսաբեթի հրամանովը գլխատուեցաւ . Մարիամու վրայ ալ խըստով թիւնները աւելցան : Դաւաւկութիւն մըն ալ ելաւ ան միջոցին (1586) , և Եղիսաբեթ նայեցաւ որ ան առթով Մարիամին կեանքը վերցընէ : Խորհրդարանէն քառասունութիւն հոգի՝ հինգ ալ դատաւոր գնացին որ բանտին մէջ թագուհւոյն դատաստանը քննեն . և առանց անոր բողոքանացը մտիկ ընելու , առանց Գաղղիոյ՝ դեսպանին միջնորդութիւնն ալ ընդունելու՝ ի մահ դատապարտեցին զինքը : Լսեց Սթուարթ իր դատակնիքը , զարմացաւ ու սոսկաց . “ Իմ յանցանքս է , ըսաւ , ծնունդս , ինծի ըրած թշնամութիւնսն , և ուղղափառ կրօնքս : Առջինին համար կը պարծենամ ,

Մարիամ Սթուարթ ի՞նչպէս ի մահ դատապարտուեցաւ :

երկրորդին կը ներեմ, իսկ կրօնքս՝ ինծի ազգիւր է մխիթարութեան և յուսոյ, անանկ որ եթէ իր փառացը համար հարկ ըլլայ արիւնս ալ թափել՝ սիրով կը թափեմ,, :

Ի՛նչ խստութեամբ որ Մարիամ Սթուարթին հետ կը վարուէին՝ ուրիշ մէկ չարագործ մահապարտի մը հետ չէին վարուեր. սակայն Մարիամ ամենեկին իր վեմախոհ մեծութիւնը չէր կորսնցնէր : “ Ո՛րչափ ալ ջանայ ձեր թագուհին ու անոր գերի գաաաւորները, կ'ըսէր, ես թագուհի պիտի մեռնիմ : Ասիկայ անջնջելի ձիւք մըն է որ հոգւոյս հետ Աստուծոյ ձեռքը պիտի յանձնեմ՝ ուսկից որ առերեւմ, Աստուծոյ՝ որ գիտէ իմ պատիւս ու իմ անմեղութիւնս,, : Ուզեց խոստովանանք ըլլալ. թող չտուին որ իր խոստովանահայրը քովը գայ, խնդրեց որ զինքը ուղղափառի պէս թաղեն, ան խնդիրն ալ մերժեցին : Հազիւ խաչելութիւն մը տուին որ մեռնելու գնացած ժամանակը ձեռքը բռնած՝ ստէպ կը համբուրէր. Քենթի կոմսը, որուն յանձնուած էր իր գլխատումը, ըսաւ անոր կատաղի ձայնով մը. “ Մարգա ՂԲրիստոս սրտին մէջ պիտի ունենայ, չէ թէ ձեռքին մէջ,, : Պատասխան տուաւ թագուհին հեզութեամբ. “ Ես ալ զինքը սրտիս մէջ կը պահեմ, բայց իրեն պատկերը տեսնելով իր չարչարանքը միտքս կը բերեմ,, : Երբոր գահիճը կ'ուզէր հագուստները հանել, թող չտուաւ Մարիամ, ըսելով թէ “ Այդպիսի ազնուատկաններէն ծառայ ընդունելու չեմ վարժած,, , ու ծունկի

Ի՛նչպէս գլխատուեցաւ :

վրայ եկած՝ շատ անգամ յատակ ձայնով աս խօսքս ըսաւ . “ Աստուած իմ, քու ձեռքդ կ'աւանդեմ իմ հոգիս ”, ու գլխատուեցաւ 1587ին վերտրուարի 7ին, քառասունընթրս տարեկան՝ տոտնդինը տարի բանտ կենալէն ետե :

1. Եղիսաբեթ՝ անգթութեանը վրայ կեղծաւորութիւնն ալ աւելցրնելով, երբոր լսեց Մարիամիւմահը՝ բարձր ձայնով սկսաւ լալ ու ողբալ, իշխաններուն գէմ ալ գանգըտիլ թէ անոնք իրենց կամքը մեռուցին անմեղ . բայց մէկն ալ չկրցաւ խաբել, ու բոլոր Եւրոպա աս բանիս վրայ բարկացաւ : Իսկ Սկովրիոյ Թագաւորը Յակոբ լացաւ միայն իր մօրը մահուանը վրայ, ու ամենեկն վեժ խլնդրութիւն մը չըսաւ . միայն Փիլիպպոս Բ Սպանիոյ Թագաւորը Եղիսաբեթի անգթութիւնը պատժել ուզելով՝ մեծ նաւատորմիդ մը պատրաստեց Անյալթելի անունով : Եղիսաբեթ իր զօրքերը աչքէ անցուց, քաջաւերեց զանոնք ու Սպանիացւոց գէմ խրկեց, որ գնացին յաղթեցին Սպանիացւոց, Անյաղթելի ըսուած նաւատորմիդն ալ վրոթորկի հանդիպելով՝ դրեթէ բռնորովին ջարդուեցաւ : Ըն միջոցին Տրէք անունով նաւապետը Ամերիկայի մէջ ալ քաջութիւններ ըրաւ Սպանիացւոց գէմ՝ սւրիշ քանի մը նաւապետներու հետ, որ գնացին Մէքսիքոյի ու Փերուի գանձերը կողոպտեցին :

2. Իռլանտացիք թէպէտ և ան ատենը հանգար-

1. Մարիամ Սթուարթին մահուանը պատճառաւ ինչ պատերազմ բացուեցաւ :

2. Էսսէքս կոմսը ինչ պատճառաւ սպաննուեցաւ :

աած կ'երևնային, բայց Անգղիացւոց անհաշա-
 թշնամի էին միշտ. Եղիսաբեթ նորէն սկսաւ վախ-
 նալ անոնցմէ, և Էսսէքսի կոմսը հոն խրկեց իբրեւ
 փոխարքայ. ետքը տեսնելով որ անիկայ չկրցաւ
 բոլորովին Իռլանտացիները նուաճել, երեսէ ձգեց
 զինքը. Էսսէքս ալ սկսաւ Սկոթլոյի թագաւորին
 հետ ծածուկ թզթակցութիւն ընել: Եղիսաբեթ
 աս դաւակցութիւնը իմանալուն պէս՝ Էսսէքսը
 'ի մահ դատապարտեց ու գլխատել տուաւ զինքը
 (1601): Ան ատենէն ետքը Թագուհին դառն
 տրամութեան մէջ ընկզմեցաւ. անկէջ հիւանդու-
 թիւն մըն ալ եկաւ վրան, ու 1603ին մեռաւ եւ
 թանասուծ տարեկան:

Եղիսաբեթի ատենը Անգղիոյ թագաւորու-
 թիւնը շատ զորացեր էր: Ինքը երկրագործու-
 թիւնն ու վաճառականութիւնը ծաղկեցուց,
 տէրութեան եկամտիցը ու ծախքերուն կարգ
 դրաւ, Անգղիացւոց ծովային զորութիւնն ալ
 սկսաւ աճեցընել: Բայց իրեն մեծ պակասու-
 թիւնը ունայնամիտ փառասիրութիւնն էր, վրէժ-
 խընդրութեան ոգին և ուղղափառ հաւատոյ դէմ
 ըրած արիւնահեղ հալածանքները:

Եղիսաբեթի ատեն ինչ վիճակի մէջ էր Անգղիա:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ .

Պապական զազղիոյ՝ Ֆրանսոս երկրորդին ինչսան
Հենրիկոս երրորդին թագաւորելը : (1559-1574) :

Ֆրանսոս երկրորդին թագաւորելը . — Կիզանոյ
զօրանալը . — Այգոսազի դաւաճոսթիանը . — Կարո-
լոս Թ . — Կաթարինէ Մեքսիկին կառավարութիւնը . —
Վլասիի կոտորածը . — Քաղաքական խիանէր . —
Տրեօյի պապերազմը . — Կիւրտսին սպանութիւնը . —
Լանթիմոյի հալածութիւնը . — Ժառանգի ու Մոնթան-
թոնի պապերազմերը . — Սէն Ժերմէնի հալածութիւնը .
— Քուինէի ծովահանի սպանութիւնը . — Սրբոյն
Բարթուղիմէոսի կոտորածը . — Ռուշելի պաշարումը .
— Կարոլոս իննեւորդին յաւը . — Հենրիկոս երրորդին
թագաւորելը :

1 Հենրիկոս երկրորդին որդին Ֆրանսուա Բ
տասնըմեջ տարեկան էր երբոր հօրը յաջորդեց
(1559) : Ան ատենը զազղիոյ արքունեացը մէջ
իրեք կուսակցութիւն կար իրարու հակառակ .
մէյմը Լորենի իշխանները , որ էին Կիւ դուքսը և
իր եղբայրը Կարոլոս կարդինալը . երկրորդ՝ Նա-
ւարրայի Թագաւորը Անտոն Պուրպոնեան և իր
եղբայրը Լուդովիկոս Քոնտէ իշխանը . երրորդ՝
Ժեր զօրավարը Մոնմորանսի : Ֆրանսուա Բ Լո-
րենի իշխաններուն կողմը բռնեց , ինչպէս նաև իր
մայրը Կատարինէ Մէտիչի :

1 Ֆրանսուա երկրորդին ատենը ինչ կուսակցու-
թիւններ կային զազղիոյ մէջ :

1 Տէրութեան մէջ որչափ որ տժգոհ մարդիկ կային, մանաւանդ. Կալվինականք, ոտք ելան որ Կիզեանքը ջնջեն և Թագաւորը անոնց ձեռքէն ազատեն: Աս դաւաւկցութեան գլխաւորներն էին Քոնտէ իշխանը և Քոլինեի ծովակալը, որ Լա-Ռընոտի անունով յանդուգն մարդուն յանձնեցին իրենց գիտաւորութեան կատարումը: Երբոր ամէն բան պատրաստ էր, Լա-Ռընոտի բարեկամներէն մէկը Լորենի իշխաններուն յայտնեց դաւաճանութիւնը: Կիզ դուքսը սիրտ տուաւ Թագաւորին ու պատրաստուեցաւ դաւաւկիցներուն գէմ. իսկ անոնք չգիտնալով որ ամէն բան իմացուեր է՝ որոշուած օրը Ամպուազ քաղաքին բերդին վրայ վազեցին, ուր որ ամրացեր էր Թագաւորը, Լա-Ռընոտի սպաննուեցաւ, անոր ընկերներն աւերուեցան, ու քիչ ատենէն ձեռք լայնալով՝ ճորը բերդին պատէն կախուեցաւ, որը Լուար գետին մէջ խղզուեցաւ:

2 Քիչ ատենէն ետքը Կիզեանք բռնեցին նաեւ Քոնտէ իշխանը և անոր եղբայրը. Քոնտէ գատապարտուեցաւ որ գլխատուի. ու երբոր մեռնելու կը պատրաստուէր, Ֆրանսուա Բ մեռաւ (1560), Քոնտէ ազատեցաւ ու Կիզեանք շփոթեցան: Ֆրանսուայի այրին էր Մարիամ Սթուարթ:

3 Կարոլոս Թ տասը տարեկան էր՝ երբոր իր եղբօրը յաջորդեց. ուստի խնամակալութիւնը

1 Կիզեանքինչ կերպով զօրացան Քոնտեանց գէմ:

2 Ինչպէս ազատեցաւ Քոնտէ մեռնելէն:

3 Կատարինէ Մէտիքի Ինչ Զանք ըրաւ կուսակցութիւնները վերցընելու համար:

ձեռք առաւ անոր մայրը Վատարինէ Մէտիչի : Աս փառասեր կինը կուսակցութեանց խռովութիւնը գաղթեցընելու մտքով զամէնքն ալ ուղեց շահիլ . Նաւարրայի թագաւորը ընդհանուր տեղակալ անուանեց , Քոնտէ իշխանը իբրև անմեղ հանեց բռնաէն , Մոնմորանսին ալ նորէն պաշտօնի հասուց . բայց ինքը ամենէն աւելի Վիզեանց վրայ համարում ունէր ու շատ բան Քոլինիի ծովակալին խորհրդովը կ'ընէր : Այնչափ զօրաւոր նախանձորգներն իրարու հետ միաբանելը անկարելի բան էր . և թէպէտ Միքայէլ Օփիթալ անունով առաքինի ու գիտուն ազնուականը շատ աշխատեցաւ որ ան հերձուածները վերցընէ , բայց ճար չեղաւ . թէ ուղղափառաց և թէ նորազանդից կողմէն աստուածաբանները թագաւորին ու մեծամեծաց առջև իրենց վարդապետութիւնները յայտնեցին , և շատ անօգուտ վիճաբանութիւններէ ետքը երկու կողմն ալ իրարու գէմ առջինէն աւելի թշնամացած ջրուեցան :

Վատարինէ Մէտիչի անկէց ետքը միտքը գրած ըլլալով որ տիրապետելու համար բաժնել պէտք է , Վիզեանց շատ մեծնալէն ալ վախնալով , 1562ին հրովարտակ մը հանեց , որով Վալվինականք ազատութիւն կ'ունենային քաղաքներէն գուրս տեղուանք իրենց հաւատքը պահելու : Աւղղափառք աս բանիս գէմ կենալ ուղեւով Վիզ դուքսը օգնութեան կանչեցին , որ ան միջոցին իր երկիրները քաշուած էր . անիկայալ շատ մը զինեալ ազնուականներով , զինուորներով ու ծառաներով ելաւ

Վաստի քաղաքին կոտորածը ո՞րն է :

Փարիզ եկաւ : Շամփայն գաւառին մէջ վասսի քաղաքէն անցնելու ատենը՝ իր քովիները տեսնելով որ քանի մը նորաղանդներ ցորեննոցի մը մէջ իրենց պաշտամունքը կը կատարեն , սկսան նախատել զանոնք . անկէց կռիւ բացուեցաւ , ու վաթսուան նորաղանդէն աւելի սպաննուեցան . անանկով սկսաւ քաղաքական պատերազմը :

1 Ան միջոցին որ Կիզ դուքսը յաղթանակով Փարիզ կը մտնէր , Քոնտէ իշխանը այլևայլ քաղաքներու տիրեց , ու Գաղղիոյ ամէն կողմերը մասնաւոր կռիւներ ու պատերազմներ կ'ըլլային : Կիւլէնի կուսակալը Մոնլիւք՝ հետը դահիճներ առած՝ գաւառին մէջ կը պտըտէր ու ձեռք ձգած նորաղանդները ճամբուն վրայ ծառերէն կը կախէր կամ ջրհորներու մէջ կը ձգէր : Տոֆինէ գաւառին մէջ ալ Ատրէթ անունով նորաղանդը որչափ որ ուղղափառներէն գերի կը բռնէր՝ աշտարակի մը ծայրէն իր զինուորացը տէգերուն վրայ կը նետէր :

2 Կիզ դուքսը Քոնտէ իշխանին դէմ պատերազմի պատրաստուեցաւ Տրէօ քաղաքին դաշտին մէջ . Կիզին կողմն էին Մոնմորանսի զորավարը ու Սէնթ-Անտրէ սպարապետը . Քոնտէի կողմն էին Քոլիննէի , և անոր եղբայրը Տանտրլոյ : Եւթը Ժամքէց պատերազմը սոսկալի կատաղութեամբ . Սէնթ-Անտրէ սպարապետը մեռաւ , Մոնմորանսին Քոնտէի զինուորներէն գերի բռնուեցաւ ,

1 Ան ատենները ի՞նչ մասնական պատերազմներ եղան :

2 Տրէօյի պատերազմը ի՞նչպէս եղաւ :

Քոնստէն ալ կիզեանց ձեռքն ընկաւ , և ուղղափառները յազթող ելան : Ասանկով կիզ դուքոր բոլորովին զօրացած՝ սկսաւ թագաւորի սէս վարուիլ . բայց երբոր Օսմէան քաղաքը առնելու վրայ էր , նորաղանդներէն մէկը ատրճանակով զարմաւ զինքը սպաննեց : Կիզ մեռնելէն առաջ վեհանձնութեամբ ներեց զինքը սպաննողին :

1. Լոնժիւմոյ քաղաքին մէջ երկու կողմէն հաշտութիւն եղաւ 1568ին . բայց աս հաշտութիւնը քիչ ատեն քշելուն համար կաշտուեցաւ . վասն զի վրան քանի մը ամիս հազիւ թէ անցեր էր , նորէն պատերազմը սկսաւ : Նաւարրայի թագաւորին այրին Յովհաննա Ալպրէթ զօրքով ու սորկով տասնըհինգ տարեկան Հենրիկոս Պէտռն որդին (որ ետքը Հենրիկոս Դ ըսուեցաւ) հետն առած՝ նորաղանդից օգնութեան եկաւ : Անով ալ նորաղանդները ժառնաք ու Մոնքոնթուրի քաղաքներուն քով երկու անգամ յազթուեցան , ութը հազարէն աւելի մարդ ու բոլոր թնգանօթնին կորսնցուցին , Քոնստէ իշխանն ալ գերի բռնուեցաւ ու սպաննուեցաւ : Բայց աս ձախորդութեանց վրայ ամենեին չվհատեցաւ Քոլինեի . միշտ յազթուեւէն ետքը աւելի ահաւոր դառնալով գնաց Առնէլը-Տիւք քաղաքին քով բանակը դրաւ ու Փարիզի վրայ սկսաւ սպառնալ : Կատարինէ Մէսիչի տեսնելով որ պիտի չկարենայ պատերազմով յազթել կալվինականաց , հետերնին Սէն Ժերմէնի հաշտութիւնը ըրաւ (1570) , ընդ-

1. Ժառնաքի ու Մոնքոնթուրի պատերազմները ինչպէս եղան :

հանուր ներուժն տալով անոնց, կրօնքնին պաշտելու ազատութիւն, քանի մըն ալ քաղաք:

1. Քոլինեի և ուրիշ քանի մը նորազանգից գրչխաւորներ Փարիզ եկան, և 1572ին Նաւարրայի Թագաւորին փառաւոր հարանիքը կատարեցին: Քոլինեի իրիկունը լուվրի պալատէն ելլելու առնէ՝ Մորվէլ անունով մէկը իր գրքսէն կաշառուած՝ ապրճանակով մը զինքը զարկաւ վերաւորեց: Թագաւորը Վարդլոս սաստիկ բարկացած՝ վազեց ծովակալին տունը գնաց, լալով զինքը գրկեց և խոստացաւ անոր որ սաստիկ վէճժինդրութիւն ընէ. “Հայր իմ, կ'ըսէր, վէճքը գունաւոր, բայց ցաւը ես կը քաշեմ”, : Վատարինէն և լնժուի գութար Թագաւորին Քոլինեիի վրայ ասցուցրցած սիրոյն գէշ հեռեանքը մտածելով, ջանացին որ Քոլինեին անոր աչքէն հանեն. և Վարդլոս թ որ ամէն բան առանց սկզբան կ'ընէր և ամէն կիւրք վրան կատաղութիւն կը դառնար, շուտով համոզուեցաւ անոնց ըսածին, ու միտքը դրաւ որ բոլոր նորազանգները Թրէ անցնէ:

2. Օգոստոսի 24ին 1572ին Բարթուղիմէոս առաքելոյն տօնին օրը առաւօտը ժամը երկուքին սրբոյն Գերմանոսի եկեղեցւոյն զանգակը զարնուեցաւ. ան նշանով ամէն կողմէն սկսաւ աս ձայնը լսուիլ. “Զարկէք, զարկէք, մեռուցէք նորազանգները”, : Իր գրքսին որդին Հենրիկոս իր հօրը վէճժն առնելու մտքով՝ Քոլինեին անկող-

1. Քոլինեի ծովակալին վերաւորութիւն ինչպէս եղաւ:

2. Սուրբ Բարթուղիմէոսի կոտորածը մին է:

նին մէջ սպաննել տուաւ : Ազնիւ ծերունին մեռնելէն առաջ ըսեր էր անոր . “ Պէտք էր որ հիւանդութիւններէս պատկառէիր , սակայն ատով գուն իմ կեանքս աւելի չես կարճեցրներ ,” : Զինուորներէն մէկը թուրը ծովակալին կուրծքին զարկաւ , մէկալնոնք ալ անոր հաւատարիմ ծառաները սպաննելէն ետքը , նոյն նիզակներով զինքն ալ զարկին մեռուցին : Հենրիկոս Վիլ բակին մէջը կեցած՝ կանչեց թէ “ լմնացուցի՛ր ,” . զինուորներն ալ պատասխան տալու տեղ , Գոլիներին մարմինը պատուհանէն դուրս նետեցին . ան առան Վիլ ըսաւ իրեններուն . “ Մի վախ՛աք , ազէկ սկսանք , հիմա ուրիշներուն երթանք ,” : Գունդ գունդ ան աւազակները քաղաքին փողոցները բաժնուեցան , ան գիշերը և իրեք օր ստակալի ջարդ ըրին , ու տասը հազար հոգի մեռուցին : Վ’ըսեն թէ Վարդուս Թ իր պալատին պատուհանէն հրացան մը պարպեց նորազանգից վրայ որ գետին գիմացի կողմէն կը փախչէին :

։ Կոտորածը Փարիզէն դոսի գաւառներուն մէջ ալ տարածուեցաւ , շատ քաղաքներ կողտուռեցան ու քանդուեցան , և շատ բարեբարոյ մարդիկ սպաննուեցան . բայց քանի մը քաղաք ալ իրենց խոհեմ ու քաջ քաղաքապետներուն և զօրապետաց հնարքովը ազատ մնացին : Աս ջարդով ուղղափառք բան մը չշահեցան . վասն զի նորազանգները ոտք ելան ամէն տեղ . Լա-Ռոշէլ քաղաքը հասարակապետութիւն ձևացաւ , ու Անժուի դքսին և Թապաւորական զօրաց գէմ ելաւ .

։ Դրսի քաղաքներն ալ կոտորած եղաւ :

ինը անգամ անոնց յարձակումը փճացուց, և անոնցմէ քառասուն հազար հոգի մեռնելուն պատճառ եղաւ :

։ Սրբոյն Բարթոլոմէոսի կոտորածէն ետքը Կարողոս Թ կարգէ դուրս հիւանդութիւն մը ունեցաւ, ու սաստիկ ջերմով՝ արիւնը մարմնոյն ամէն ծակտիւքէն դուրս կ'ելլէր. մէկ կողմանէ ալ խղճմտանքէն տանջուելով՝ ամենևին հանգստութիւն չունէր : Իսկ վերջի գիշերը երբոր քովը միայն իր գայեակը մնացեր էր, անկողնոյն քովը կանչեց զինքն ու լալով և հեկեկալով ըսաւ. “Ա՛հ գայեակ իմ, գայեակ իմ, որչափ արիւն, որչափ սպանութիւն. ա՛հ, ան ինչ չար խորհուրդ էր որ ես մտիկ ըրի : Տէր Աստուած, ներէ ինծի և ողորմէ ,” : Ան ատեն գայեակը ըսաւ. “Տէր արքայ, արիւնն ու սպանութիւնները անոնց գլուխն ըլլայ որ քեզի ան խորհուրդը տուին. գիտցիր որ Աստուած անոնք քեզմէ չպահանջեր՝ թէ որ սրտանց թողութիւն խնդրես ,” : Կարողոս Թ մեռաւ 1574ին քսանութրեք տարեկան, և խնամակալութիւնը իր մօրը թողուց՝ ինչուան որ իր եղբայրը այսինքն Անժուի դուքսը հասաւ, որ դեռ նոր թագաւորեր էր լեհաստանի վրայ, ու երբոր Գաղղիա դարձաւ՝ ըսուեցաւ Հենրիկոս Գ :

։ Ի՞նչ կերպով մեռաւ Կարողոս Թ :

ԳԼՈՒԽ Ի .

Պաթմաւիւն Գաղղիոյ՝ Հենրիկոս երրորդէն ինչո՞ւն
Հենրիկոս շրջադարձին սպանութիւնը : (1574-1610) :

Հենրիկոս Գ. ու մայրը Կաթարիէ Մեքիւնի . —
Սրբազան նիւախօյնութիւն . — Քոմբիէի պապերազմ .
— Հենրիկոս Պապականեան . — Հենրիկոս Կիւլան . —
Փարիզու ապստամբութիւնը . — Կիւլ Դոմին սպանու-
թիւնը . — Հենրիկոս երրորդին սպանութիւնը . — Հեն-
րիկոս Դ. — Արի պապերազմ . — Իւրիի պապերազ-
մ . — Փարիզու պաշարման . — Հենրիկոսի Դարձ . —
Փարիզ մահելը . — Մայէն . — Սպանիոյ դէմ պապե-
րազմ . — Սպանիոյն Լիւիսի Գիւնելը . — Նաւի
հրովարտիչ . — Հենրիկոսի աշխարհաշինութիւնները .
— Սիււէ . — Աստուծոյ դէմ պապերազմ հրապարա-
կութիւն . — Հենրիկոս շրջադարձին սպանութիւնը . —
Կաթարիւնութիւնները :

1. Կատարինէ Մէտիչին քիչ ատենի խնամա-
կալութեան ժամանակը քաղաքական պատերազ-
մը երթալով սաստկացաւ . վասն զի նորազանդներ
ըն օրէ օր կը զօրանային . շատ մը մեծամեծներ ալ
առանց անոնց կարծիքներուն հետուելու , Կի-
ւլանց փառասիրութենէն վախնալով՝ կ'օգնէին
անոնց :

2. Հենրիկոս Գ. ան միջոցին իր պալատին մէջ

1. Կատարինէ Մէտիչին խնամակալութեան ա-
տենը Գաղղիա ինչ վեճակի մէջ էր :

2. Սրբազաննիվակակցութեան պատճառն ինչ էր :

գոցուած՝ ինքզինքը զարդարելու և ղուարճու-
թեանց ետևէ էր . տէրութեան ստակներն ալ
առատապէս իր բարեկամներուն կը բաժնէր :
Վերջապէս տեսնելով որ պատերազմը իր ղուար-
ճութիւններուն արգելք կ'ըլլայ , մօրը յանձնեց
որ ինչ կերպով ալ ըլլայ նէ հաշտութիւն ընեն .
ան ալ հաշտութիւնը ըրաւ , որով շատ ազատու-
թիւններ տրուեցան նորազանգից : Ան գաշնա-
դրութեան վըայ ուղղափառները բարկացան , ու
Սրբապետ Նիկոլայ-Նի-ն ըստուած ընկերութիւն մը
հաստատեցին նորազանգից գէմ , և անոնց գլուխ
կեցաւ Հենրիկոս Կիզեան գուքսը :

Ի Թագաւորը աս պատրաստութիւնները տես-
նելով թմրութենէն արթնցաւ , ու զեղխութիւն
ներէն քիչ մը ետ կեցաւ . բայց փոխանակ գաշ-
նակցութիւնը զօրքով նուաճելու՝ նայեցաւ որ
գաշնակցաց հետ հաշտութիւն ընէ , աս պայմա-
նով որ ինչուան ան ատենը ինչ ազատութիւններ
որ տրուէր էին նորազանգից՝ ետ կանչուին , և նոր-
ազանգութեան պաշտօնը կատարողը սպաննուի
ու ստացուածքը յափշտակուի : Աս գաշնադրու-
թեան վըայ բոլոր նորազանգները զէնք առին , և
սկսաւ ութերորդ քաղաքական պատերազմը , որ
ըսուեցաւ Պափերապէ երից Հենրիկուէան , որովհետեւ
իրեք գլխաւորներուն անունն ալ Հենրիկոս էր ,
Հենրիկոս Վալուա Թագաւորը , Հենրիկոս Կի-
զեան , Հենրիկոս Պուրպոն Նաւարրացին : Ժուայ
էօզ գուքսը՝ որ Հենրիկոս երրորդին բարեկա-
մներէն մէկն էր՝ Թագաւորական զօրաց գլուխ

Ի Գուլթրէի պատերազմը ինչպէս եղաւ :

դրուեցաւ որ Նաւարրայի Թագաւորին հետ պիտի պատերազմէր : Քուլթրէ քաղաքին քով երկու զօրքը ճակատեցան . Հենրիկոս Պուրպոն Նաւարրայի Թագաւորը պատերազմի մանելու ատենը աս խօսքս ըսաւ Քոնտէ իշխանին և Սուսսոնի կոմսին .
 “ Մէկ բան մը միայն ըսեմ քեզի . դուք Պուրպոնեան էք , Աստուած վկայ ըլլայ որ պիտի ցուցնեմ թէ ես ձեր անդրանիկ եղբայրն եմ ” : Ծարտար զօրավարի ու արիասիրտ զինուորի պէս պատերազմեցաւ Պուրպոն , բոլորովին յաղթեց թշնամեաց , և ժուայեօջ սպաննուեցաւ :

։ Ան միջոցին Գերմանիայէն նորաղանգից օգնութեան կուգային . առջևնին ելաւ Նիզ դուքաը , զարկաւ փախուց զամէներ : Առով գաշնակցաց աչքը մտաւ Նիզ , բայց Հենրիկոս Գ սկսաւ վախնալ և արգելեց իրեն որ Փարիզ չմտնայ : Մտիկ չըրաւ Նիզ , մտաւ քաղաքը , ու ժողովուրդը մեծ ուրախութեամբ զինքը ընդունեցաւ : Թագաւորը ստրասպիած՝ վեց հազար զինուոր բերել տուաւ որ զինքը խռովարարներուն դէմ պաշտպանեն . ասոր վայ քաղաքացիք ոտք ելան , զէնք առին , փողոցներուն գլուխը շղթաներով պատեցին , ամէն տեղ մարտկոցներ (պարիսպ) շինեցին , տներու պատուհաններէն սկսան Թագաւորական զօրաց հետ պատերազմիլ , անոնց մէկ մասը սպաննեցին , մնացածներուն ձեռքէն զէնքերն առին ու Լուվրին մէջ Թագաւորը պաշարեցին :

։ Նիզ ի՞նչ յաղթութիւն ըրաւ Գերմանիոյ նորաղանգից դէմ , ու ի՞նչ կերպով մտաւ Փարիզ :

1 Ամենքը կարծէին որ ալ Հենրիկոս երրորդին բանը լմննցաւ . բայց Կիզ դքսին քիչ մը ասին գանդաղելովը ազատեցաւ Հենրիկոս : Երբոր տարակուսած կ'ուշանար Կիզ պալատին վրայ յարձրկելու , Կատարինէ Մէսիչի գնաց զինքը խօսքի բռնեց , ինչուան որ Թագաւորը ասին գտնելով Փարիզէն փախաւ՝ Շարթր քաղաքը գնաց : Ինքն իշխան տէր մնաց Կիզ քաղաքին , ու սկսաւ Թագաւորի իշխանութիւն բանեցընել , դատաւորները փոխեց , զինարանին ու Պասթիլլի բերդին տիրեց : Ան միջոցին իր քոյրը Մոնփանսիէ դքսուհին ոսկիէ մկրասող պատրաստեր էր ու կ'ըսէր Թէ ասով վալուեան ցեղին վերջին Թագաւորը պիտի խուզեմ , բայց Կիզ ուզելով որ իրեն Թագաւորելը ազգին ընտրութեամբը ըլլայ , Ժողովուրդը ոտք հանելը յանձն չառաւ , մանաւանդ որ խորհրդարանին գահերէցը Ա. քիւլէս հարէ ըսեր էր իրեն .
 « Ո՛վ իշխան , մեծ խեղճութիւն է երբոր ծառան իր տէրը տնէն դուրս քչէ . սակայն իմ հոգիս Աստուծոյ ձեռքն է , սիրտս Թագաւորին , մարմինս չարագործաց » : Հաշտուեցաւ Կիզ Հենրիկոսին հետ . ան ալ սպասրապետ անուանեց զինքն ու խօսք տուաւ որ Պլուա քաղաքին մէջ ազգային Ժողով մը ընէ , կարծելով Թէ ան Ժողովին մէջ Կիզը դատապարտուի : Բայց որովհետեւ Ժողովին մեծ մասը դաշնակցաց մէջէն էին , Կիզը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ հոն , ու Թագաւորը շատ նախատինքներ լսեց :

1. Կիզ դքսին զօրանալը ի՞նչպէս եղաւ :

1 Մտածեց Հենրիկոս որ Վիզը մեռցնէ ու աղատի ձեռքէն : Դեկտեմբերի 23ին պալատը կանչուեցաւ Վիզ, ու ներս մանելուն պէս՝ դռները գոցեցին որ թիկնապահները ներս չմտնեն . Վիզ առանց շփոթելու դէպ 'ի խորհրդարանը սկսաւ երթալ . բայց ան միջոցին պահուըտած մարդիկ վրան թափեցան , ու չորս դիէն թրերով զարկին զինքը : Վիզին ձայնէն թագաւորը դուրս ելաւ , տեսաւ որ Վիզ մեռած գետինը փռուեր է , ոտքովը հրեց զանիկայ և ուշագրուածամբ վրան նայելով ըսաւ . “ Բա՛ւի , ինչ մեծ մարդ է . մեռած ատենը աւելի մեծ կ'երևնայ քան թէ ողջ ատենը ” : Երկրորդ օրը Վիզին կարգինալ եղբայրն ալ չորս զինուոր հրացանով սպաննեցին :

2 Վիզ դքսին մահը լսուելուն պէս՝ Ժողովուրդը սուգ մտաւ , քահանաներն ալ սկսան արձակում չտալ անոնց որ Հենրիկոսը գեռ իրենց թագաւոր կը ճանչնային . Սեքստոս է պապը բանագրեց զինքը , Սուրպոնեան աստուածաբանները յայտարարութիւն մը ըրին՝ որով զինքը աթոռէն ընկած կը ճանչնային ու հպատակները հաւատարմութեան երդմունքէն աղստ . և Մայէնի դուքսը որ Վիզեանց եղբայրն էր՝ նիզակակցութեան գլուխ ճանչցուեցաւ և ընդհանուր փոխարքայ : Գաղղիոյ ուրիշ մեծ քաղաքներն ալ Փարիզու օրինակին հետեւեցան . Ռուան , Տիփոն , Լիոն , Թուլուզ , ամէնքն ալ թագաւորին գէմ ելան :

1 Ի՞նչ կերպով մեռաւ Վիզ :

2 Վիզին մահուանը համար ի՞նչ ըրին Գաղղիացիք :

1 Հենրիկոսի ճարը հատած՝ Նաւարրայի Թագաւորին ապաւինեցաւ, և անոր հետ մէկտեղ եկաւ որ Փարիզը պաշարէ ու նիզակակիցները նուաճէ. բայց գեռ անկայ Փարիզ չմտած՝ Յակոբ Ազեմէս անուանով կրօնաւոր մը՝ Թագաւորին Թուղթ մը ունիմ տալու ըսելով քովը մօտեցաւ ու գանակով մը փորուն զարկաւ սպաննեց զինքը օգոստոսի 2ին 1589ին: Հենրիկոս մեռնելէն առաջ՝ Նաւարրայի Թագաւորը իրեն ժառանգ գրաւ, յորդորելով զինքը որ գառնայ նորէն ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ մօնայ: Հենրիկոսի հետ վերջացաւ Վալուէանց ցեղը, ուսկից երկու հարիւր վաթսուներմէկ տարուան մէջ տասուիրեք Թագաւոր ունեցեր էին Գաղղիացիք:

2 Նաւարրայի Հենրիկոս Պուրպոն Թագաւորին կ'իյնար Գաղղիոյ Թագաւորութիւնը. նիզակակցութիւնը և Փիլիպպոս Բ Սպանիոյ Թագաւորը իրեն դէմ էին, պապը զինքը նշովեր էր և Սորպոնեան աստուածաբանները Թագաւորութեան անկարող հրատարակեր էին, նորադանգ ըլլալուն համար: Փարիզու մէջ մեծ ուրախութեամբ լսեց ժողովուրդը Հենրիկոսի մահը, ու տիրասպան Ազեմէսին պատկերը եկեղեցւոյ մէջ դրին իբրև սրբոյ ու մարտիրոսի պատկեր մը, և առջնն ընկած՝
 “Սուրբ Ազեմէս, բարեխօսեա՛ վառն մեր, կը կանչէին: Մայէնը ընդհանուր տեղապահ Թագաւորութեան դրուեցաւ, և ծեր Պուրպոն կարգինալը Թագաւոր հրատարակեցին Վարօլոս Ժ ա-

1 Հենրիկոս Գ ինչպէս մեռաւ:

2 Արքի յաղթութիւնը ինչպէս ըրաւ Հենրիկոս:

նուանով : Ան միջոցին բանական մէջ ալ բոլոր ուղղափառ իշխանները սկսան Հենրիկոսի քովէն հեռանալ , ու քանի մը հաւատարիմ ազնուականներ միայն մնացին քովը : Չէր կրնար Հենրիկոս ունեցած վեց հազար զօրքովը մեծ գործք տեսնել . Փարիզու պաշարումը վերուց ու Նորմանտիա քաջութեցաւ : Ետեւէն գնաց Մայէն , և կը պարծենար որ ձեռքը ու ոտքը կապած պիտի բերեմ զինքը . բայց Արք աւանին քով յաղթութեցաւ , և նոյն իրիկունը թագաւորը գրեց իր հաւատարիմ Քրիլիոն բարեկամին . “ Ափսոս քեզի քաջ Քրիլիոն , յաղթեցինք մենք Արքին քով , և դուն հոն չէիր , , :

։ Յաջորդ տարին աւելի փառաւոր յաղթութիւն մը ըրաւ Հենրիկոս : Երբոր գնացեր Տրէօ քաղաքը պաշարեր էր , Մայէն օգնութեան հասաւ քաղաքին : Երկու բանականները Իվրի գեղին քովը ճակատեցան (1590) : Պատերազմը չսկսած՝ ձեռուընները ամփոփեց Հենրիկոս , գլուխը բացաւ ու աչուըններն երկինքը վերուցած , “ Տէր Աստուած , կանչեց , դուն որ սրտիս ծածուկը գիտեա , թէ որ օգտակար է ժողովդեանս իմ թագաւորելս՝ յաջողութիւն տուր զէնքերուս . ապա թէ ոչ՝ անանկ ըրէ՝ որ աս իմ քաջ զօրքերուս առջև որ իրենց կեանքը ինծի համար դրեր են , իյնամ մեռնիմ , , : Աս սրտաշարժ խօսքերուն ուրախական ձայներով պատասխան տուաւ զօրքը : Ան ատեն Հենրիկոս գնաց զօրքը աչքէ անցուց , խրախուսեց զանոնք ու ըսաւ . “ Զինուորակիցք իմ , դուք Գաղղիացիք էք , և ես ձեր թագաւորն եմ , ահա

։ Իվրիի պատերազմը ինչպէս եղաւ :

Թշնամին : Որդեակք, ձեզի հետ կ'ուղեմ յաղթել կամ մեռնիլ : Թէ որ դրօշնիդ կորսնցնելու ըլլաք, գլխուս ճերմակ փետուրին ետեւէն եկէք, ինչուան որ արեանս վերջի կամիլը Թափուի, անիկայ զձեզ պատուոյ ու փառաց ճամբուն մէջ կ'առաջնորդէ : — Կեցցէ՛ արքայ, կանչելով զօրքը բանակը հնչեցուց, և պատերազմը սկսաւ : Կոտորածը սաստկացաւ, Թագաւորին դրօշակիրը զարնուեցաւ, ելաւ պատերազմէն, զօրքն ալ անոր ետեւէն սկսան ետ քաշուիլ : Թագաւորը կեցուց զանոնք կանչելով. « Ասդին գործէք. Թէ որ պատերազմիլ ալ չէք ուղեր, գէթ մեռնիլս տեսէք », աս ըսաւ ու նետուեցաւ Թշնամեաց վրայ, բոլոր զօրքն ալ իր ճերմակ փետուրին ետեւէն վազեցին : Ալ յաղթութեան վրայ տարակոյս չմնաց. Սպանիացիք ու դաշնակիցք ցրուեցան փախան : Թուրքերը քաշած ետենին ընկան Թագաւորականք. « Սպաննեցէք, սպաննեցէք », կանչելով : Երբոր տեսաւ Հենրիկոս Գաղղիացւոց սաստիկ կոտորածը՝ սկսաւ կանչել իր զօրացը. « Ազատեցէք Գաղղիացիքը », և պատերազմը ինչպէս որ սկսաւ՝ անանկ ալ վերջացաւ, « Կեցցէ՛ արքայ », ձայնով :

Ան յաղթութենէն ետքը Անգղիացւոցմէ օգնութիւն առած քառասուն հազար զօրքով գնաց Հենրիկոս Փարիզը պաշարեց : Քաղաքացիք դաշնակցաց գլխաւորներէն գրգռուած՝ պատրաստուեցան որ ամենայն կերպով դէմ կենան. բայց քիչ ատենէն սոսկալի սովին հետ (որ ինչուան սկսան գերեզմաններէն մեռելները հանել ուտել)

1. Ի՞նչ կերպով դարձաւ Հենրիկոս Դ :

Սպանիացի զորաց բռնութիւններն ալ սաստկացան . կ'ուզէին Հենրիկոսին անձնատուր ըլլալ , բայց քանի որ կը մտածէին թէ անիկայ կալվինական է՝ սրտերնին առաջ չէր երթար : Հասկըցաւ թագաւորը որ առանց Փարիզը անապատ դարձնելու չկրնար անոր . միտքը դրաւ որ ուղղափառութիւնը ընդունի՝ որուն ճշմարտութեանը արդէն համոզեալ էր , և նոյն իսկ նորաղանդ իշխանները աս բանիս կը յորդորէին զինքը : Գնաց Հենրիկոս Սէն-Տընիին մայր եկեղեցւոյն դուռը զարկաւ . դուռը բացուեցաւ , Պուրժի արքեպիսկոպոսը առջնն ելաւ , հարցուց իրեն թէ ո՞վ ես . “ Ես թագաւորն եմ , ըսաւ Հենրիկոս , և եկեր եմ առաքելական ու հռովմէական ուղղափառ եկեղեցւոյն մէջ մտնելու , , : Բարձր ձայնով դաւանանքը ըրաւ , խորանին առջևը պատարագ մը լսեց , Զիւլ Ափաթ Գալֆաթէյ երգը երգեցին , ժողովուրդն ալ դիզուած “ Կեցցէ՛ արքայ , , կը կանչէր (28 յուլիս 1593) :

1 Նիզակակցաց թագաւորութեան ժամանակը անցաւ , ազգը աչքը բացաւ , ու կամաց կամաց սկսաւ հնազանդիլ . Փարիզ մայրաքաղաքն ալ դռները բացաւ , և Հենրիկոս Դ (22 մայիսի 1594ին) յաղթանակաւ Փարիզ մտաւ , շիտակ գնաց մայր եկեղեցին , շնորհակալ եղաւ Աստուծոյ , վեհանձնութեամբ ալ ամենուն ներեց :

2 Գաղղիոյ մէկալ քաղաքներն ալ Փարիզուօրինակին հետեւեցան . այլևայլ իշխաններ որ մէյ-

1 Ի՞նչպէս մտաւ Փարիզ :

2 Մայէն ի՞նչպէս հպատակեցաւ Հենրիկոսի :

մէկ գաւառ քաշուած՝ կը յուսային իրենց անկախութիւնը ձեռք ձգելու՝ եկան հպատակեցան Հենրիկոսի։ Միայն Մայէն դուքսը Պուրկոյնի մէջ կեցած՝ դեռ չէր ուզեր հպատակիլ։ Հենրիկոսի Պիրոն ղորապետը վրան գնաց։ Ինքը Հենրիկոս ալ Փիլիպպոս երկրորդին դէմ պատերազմ հրատարակեց։ Տասնըչորս հազար Սպանիացիք Քասթիլ զօրավարին առաջնորդութեամբը Մայէնին օգնութեան եկան։ Պիրոնին զօրքը քիչ ըլլալուն՝ մեծ վտանգի մէջ էր։ յունիսի Եին 1595ին պատերազմը սկսաւ, Պիրոն վիրաւորուեցաւ ու զօրքովը ետ քաշուեցաւ։ Խմացաւ Թագաւորը, իրեք հարիւր ձիաւորով վազեց անոր օգնութեան հասաւ, յարձըկեցաւ Սպանիացւոց վրայ, և զամէնքը ջրուեց փախուց։ Քիչ ատենէն Մայէն ալ եկաւ հպատակեցաւ, և Թագաւորը ներեց իրեն։

։ Անկէց ետքը Հենրիկոսի կը մնար Սպանիացւոց ալ յազմել, որ Գաղղիացւոց շատ տեղերուն տիրեր էին։ Բայց ստակ չունէր։ Գաղղիոյ գանձը պարպուեր էր։ Աս բանիս ճար մը ընելու համար աղնուականները ժողվեց Հենրիկոս ու անոնց առջև յորդոր մը խօսեցաւ, որուն վերջի խօսքերը ասոնք էին. “Ես զձեզ անոր համար չկանչեցի հոս որ իմ կամքս կատարելու ստիպեմ, ինչպէս որ իմ նախորդներս կ'ընէին. անոր համար ժողվեցի զձեզ որ ձեզմէ խորհուրդ հարցունեմ, հաւտամ ձեզի և խօսքերնիդ կատարեմ. մէկ խօսքով ինքզինքս բոլորովին ձեր ձեռքը տամ։

։ Սպանիացւոց դէմինչ պատերազմ ըրաւ Հենրիկոս։

Ասիկայ այնպիսի փափաք մըն է որ սովորաբար ինծի պէս թագաւորները, ալեխառն մօրուք ունեցողներն ու յաղթականները չեն ունենար. բայց իմ հպատակացս վըայ ունեցած սէրս ամէն բան գիւրին, ամէն բան պատուաւոր կ'երևցնէ ինծի, : Ժողովը աս խօսքերէն շարժելով, պատերազմին ծակքերը հոգալու համար շատ ստակ ժողովեց. բայց ան ստակը չէր բաւեր: Երբոր Ամիէն քաղաքին առնուին ալ լսուեցաւ, ազգին հայրենասիրութիւնը արթնցաւ. Մայիսն ալ ուրիշ ազնուականներն ալ կամաւորապէս շատ ստակ հանեցին առին, և Փարիզու խորհրդարանը վճիռ մը հանեց, որով թագաւորին օգնութիւն չհասնողը վատանուն կը սեպուէր: Հենրիկոս մեծ գործունէութեամբ քիչ ատենի մէջ քսան հազար մարդ ժողովեց, ու երկար ատեն պատերազմելէն ետքը Ամիէն քաղաքը Սպանիացւոց ձեռքէն բոլորովին առաւ:

: Երկու կողմէն ալ խաղաղութեան կը փափաքէին. ուստի մայիսի 2ին 1598ին հաշտութիւն եղաւ: Անկէց տարի մը առաջ թագաւորը Պրեթայն գաւառը խաղաղելու համար՝ Նանթ քաղաքէն հրովարտակ մը հանեց, որով քաղաքակտն պատերազմները վերջացան: Ան հռչակաւոր հրովարտակին մէջ նորադանդներուն ազատութիւն կը տրուէր որ իրենց գաւանութիւնը հրապարակաւ կարենան կատարել, ուրիշ քաղաքացւոց հաւասար իրաւունքներ ունենան, ամէն պաշտօնի կա-

: Նանթի հրովարտակն ի՞նչ էր:

րենան հասնիլ. և քանի մը ապահով քաղաքներ ունենան ձեռքերնին :

1 Հենրիկոս Դ իր քաջութեամբը թագաւորութիւնը ձեռք ձգեր էր՝ բայց խեղճ վիճակի մէջ : Հատ քաղաքներ ու գեղեր անմարդի եղեր էին . արտերը , արհեստները , վաճառականութիւնը երեսի վրայ մնացեր էին . նաւարանները պարապ ու նաւերը կոտորած էին : Հենրիկոս իր կենացը վերջի տասուերկու տարին բոլոր աւ խեղճութեանց դարման ըրաւ : Գիշեր ցորեկ իր ժողովուրդը երջանկացնելու վրայ կը մտածէր . “ Անանկ կ'ուզեմ ընել , կ'ըսէր , որ ամէն գեղացի կիրակի օրը իր սեղանին վրայ հաւ մը ունենայ , ” : Մեծ օգնութիւն ըրաւ իրեն Սիւլի գուքսը , որ տէրութեան գանձը կարգի դրաւ , երկրագործութիւնն ալ բոլոր ջանքովը առաջ տարաւ . “ Արօրն ու արօտը Գաղղիոյ երկու սօփնքն են կ'ըսէր , անոնցմով պիտի սնանի , ” : Հենրիկոս վաճառականութիւնն ու ձեռագործներն ալ ծաղկեցուց , Փարիզ քաղաքը գեղեցկացուց ու մեծցուց , և իր այլեայլ պալատները , մանաւանդ Լուվրը գրեթէ նորէն շինեց :

2 Հատ ատենէ 'ի վեր Հենրիկոս Սիւլիին հետ մէկտեղ կ'աշխատէր որ Աստրիոյ ցեղին տիրապետութեան սէրը պակսի և ուժը տկարանայ , անոր համար երկու մեծամեծ բանակներ կազմեց ամենայն պատրաստութեամբ ու ճամբայ ելլալու վրայ

1 Հենրիկոս Դ ի՞նչ կարգաւորութիւններ ըրաւ տէրութեանը մէջ :

2 Աստրիոյ գեմ ի՞նչ կը մտածէր :

էր . բայց իր մահուամբը Աւարիոյ տունը ազատեցաւ :

1 Օրերով առաջ Թագաւորը անհանգիստ էր , ու ակամայ տրտմութեան մը մէջ ընկած՝ կ'ըսէր Սիւլլիին . “ Բարեկամ , զիս պիտի սպաննեն . աս քաղաքէն ես պիտի չկարենամ ելլել , հոս պիտի մնունիմ , ” : Մայիսի 14ին 1610ին քանի մը ազնուականներու հետ կառքը մտաւ որ Սիւլլիին հիւանդատնի երթայ : Փողոցի մը մէջէն դառնալու ատենը՝ կառքին առջևը սայլեր ելան , արգելք ըրին . ան միջոցին կատաղի կերպարանքով մարդուն մէկը որ Ռավայեաք կ'ըսուէր , մէկ ոտքը անիւին մատուրներուն վրայ դրաւ , վեր ելաւ , դանակով մը զարկաւ Թագաւորին : “ Զարնուցայ , ” կանչեց Թագաւորը . բայց ան աւազակը առանց վախնալու նորէն քանի մը անգամ զարկաւ , սպաննեց զինքը , և առանց փախչելու կամ դանակը մէկդի ձգելու՝ հոն կեցաւ որ իր սոսկալի չարութեանը պտուղը ինքն ալ տեսնէ : Եւ կարծէր որ Ժողովուրդը ծափահարութեամբ միաբերան պիտի գովէ զինքը . բայց անոնք ինչուան մահապարտութեան տեղը ետեէն գնացին անգագար զինքը հայհոյելով ու անիծելով : Ասանկով մեռաւ Հենրիկոս Դ յիսուներեօթը տարեկան , և բոլոր Ժողովուրդը լացաւ վրան , ինչպէս որ ատենով Լուդովիկոս երկոտասաներորդին վրայ լացեր էր :

2 Անգամ մը երբոր կը յորդորէին Հենրիկոսը

1 Ի՞նչ կերպով մեռաւ Հենրիկոս Դ :

2 Հենրիկոսի ընաւորութեանը վրայ ի՞նչ կը պատմուի :

որ թշնամեացը հետ աւելի խստութեամբ վարուի, պատասխան տուաւ. “Մարդուս վրէժինդութենէն զգացած ուրախութիւնը վայրկեան մը մը միայն կը տեւէ, իսկ գթութենէն առաջ եկած ուրախութիւնը մշտնջենաւոր է”, — Սիրովնելսեց Հենրիկոս Մայէն դքսին որ թագաւորութիւնը ձեռքէն առնելու այնչափ ջանացեր էր. և իրեն այսպիսի զուարճալի պատիժ մը միայն ուզեց տալ: Օր մը պարտեղի մէջ պտրտելու առնեն Մայէնին ձեռքէն բռնեց ու սկսաւ շուտ շուտ քալել. և որովհետեւ Մայէն սաստիկ գէր էր, մէկէն յոգնեցաւ, բայց ձայն հանելու չէր համարձակեր: Իմացաւ Հենրիկոս ու ժպտելով մը ըսաւ. “Կարծեմ քալուածքնիս քիչ մը շուտ է քեզի համար”, Պատասխան տուաւ գուքաը. “Թէ որ Տէրութիւնդ քիչ մըն ալ առաջ երթայ՝ պիտի մեռնիմ: — Հաւատա՛, ըսաւ Հենրիկոս, որ ասկէց զատ վրէժինդութիւն պիտի չգանես ինծմէ”, Սիւլվիին վրայ ամբաստանութիւններ լսեց Հենրիկոս, կանչեց զինքն ու պատմեց իրեն: Սիւլվի ինքզինքը արդարացուց, ու թագաւորին բարութեանը վրայ սիրտը շարժած՝ ոտքն ընկաւ որ շնորհակալութիւն ընէ. “Ի՞նչ կ'ընես, կանչեց Հենրիկոս, տեսնողները կը կարծեն թէ ես քեզի թողութիւն կուտամ”, — Տաճկի գեսպանը երբոր տեսաւ Հենրիկոսի թիկնապահաց քիչւորութիւնը՝ զարմացաւ. ըսաւ իրեն Հենրիկոս թէ “Ուր որ արդարութիւնը կը թագաւորէ, հոն բռնութեան կարօտութիւն չկայ”, — ԻՈրդւոցը վրայ մեծ սէր ունէր. օր մը երբոր իր սրբտիկ որդին կռնակը առած՝ սենեկին մէջ կը պը-

սղաքներ, յանկարծ Քասթիլիոյ դեսպանը ներս մտաւ . և երբոր կ'ուզէր քաշուիլ, “ Որդիք ունին ”, հարցուց իրեն Հենրիկոս . ու երբոր անիկայ “ Այո ”, ըսաւ, նորէն սկսաւ իր որդին պտտցնել:

ԳԼՈՒԽ ԻԱ .

Պատմութիւն Գաղղիոյ՝ Լուդովիկոս երեքասաներորդին ժամանակը (1610—1643) :

Լուդովիկոս ԺԳ . — Մարիամ Մեքսիկէն խնամ-
կալութիւնը . — Ելեանորա Կալիֆայի և իր երէիք Քոն-
լինի . — Քաղաքական խռովութիւն . — Ազգային
ժողով . — Քոնսէ իշխանին Բանտիւր . — Քոնլինի
և Ելեանորայի մահը . — Լիւսիինի իշխանութիւնը . —
Կալիֆականացի զէմ պապերազմը . — Մանթուայանի պաշա-
րոյճը . — Ռիչիէօյի իշխանութեան հասնիւր . — Շալե-
իմաը . — Լա-Ռոշէլի պաշարումն ու առումը . —
Կիլեն . — Մարիամ Մեքսիկէ . — Մարիէտէ եղբարէ .
— Կասթիլ Օռլէանցի . — Սէն-Մար . — Ռիչ-
լիէօյի մահը . — Լուդովիկոս երեքասաներորդին մահը :

Երբոր Հենրիկոսի արիւնոտ մարմինը նոյն
կառքին մէջը դրած պալատը կը բերէին, մեծա-
մեծները թագուհւոյն քովը վազեցին, որ էր Մա-
րիամ Մեքսիկէ : Թագուհին անոնց դալը տեսնե-
լուն պէս՝ եղած գծաղգուծիւնը գուշակելով մը
կանչեց . “ Վայ ինձ, թագաւորը մեռեր է : —
Չէ տիկին, ըսաւ անոնցմէ մէկը, Գաղղիոյ թա-

1 Ո՞վ յաջորդեց Հենրիկոս չորրորդին :

գաւորը չմեռնիր,, : Հենրիկոսի որդին Նուգովիկոս ԺԳ ինը տարեկան էր . ուստի խորհրդարանը Էփեռնոն գքսին սպառնալիքներէն շարժած (որ կ'ըսէր թէ քանի որ թուրը պատեանն է՝ փութան իր կամքը կատարեն) Մարիամ Մէտիչին խնամակալ անուանեց . Սիւլլին ալ տեսնելով որ անիկայ Հենրիկոսի ճամբան չուզէր բռնել, բոլոր պաշտօններէն հրաժարեցաւ :

1 Մարիամ Մէտիչի մասնաւոր բարեկամութեամբ մը վստահութիւն ունէր Ելէոնորա Կալիկայի անունով իտալացի կնոջ մը և անոր էրկանը վրայ՝ որ կ'ըսուէր Քոնչինի : Աս Քոնչինին սկսաւ մէկուն մէկալին պաշտօններ տալ, արտօնութիւններ շնորհել ու շատ ստակ դիզեց : Ստրկին հետ պատին ալ շատցնել ուզելով մարդիկ ըսուելու պատուանունը գնեց , քանի մը քաղաքներու և դաւառներու կուսակալութիւնն առաւ , ու Գաղղիոյ սպարապետ անուանեցաւ՝ թէպէտ և ոչ երբէք ձեռքը զէնք բռնած էր : Անուականաց գանգատներն ալ դադրեցնելու համար թող տուաւ որ անոնք տէրութեան գանձը վառեն : Բայց երբոր գանձը պարպուեցաւ , սկսան գանգաթիւ ու Սպանիոյ հետ եղած գաշնակցութիւնը առիթ առնելով պալատէն հեռացան , և ոտք կոխեցին որ ազգային ժողով ըլլայ . անոնց գլուխ կեցած էր Քոնտէ իշխանը : Թագաւորին կողմի մարդիկը յայտնի գէմ կենալու սիրտ չընելով սկսան իշխա-

1 Ո՞վ էր Քոնչինի ու ի՞նչ խռովութեան պատճառ եղաւ :

նաց հետ քաղցրութեամբ վարուիլ, ու պատժելու տեղը վարձատրեցին զիրենք :

1. Ան միջոցին խնամակալը յայտնեց խորհրդարանին թէ իր որդին Լուգովիկոս ԺԳ Թագաւորելու հասակը առած է, ու քանի մը շարաթեաքը հոկտեմբերի 10ին 1614ին ազգային ժողով եղաւ . բայց ան ժողովին մէջ ամենեւին օգտակար բան մը չորոշուեցաւ : Ան ատեն ազնուականները խօսք դրին որ Քոնչինին Թագուհւոյն քովէն հեռացնեն, և կ'ուզէին Թագաւորը յանկարծ քովիներէն բաժնել Պորտոյ գնացած ժամանակը, բայց չկրցան : Ամենէն աւելի Քոնտէ իշխանը սկսաւ յայտնի թշնամութիւն ցուցնել Մարիամ Մէսօբիին և մանաւանդ Քոնչինիին դէմ . ուստի որ մը պալատը երթալու ատենը յանկարծ բռնուեցաւ ու բանտ դրուեցաւ, և զինքը բռնող Թեմին գնդապետը, աս բանիս համար Գաղղիոյ սպարապետ ըսուեցաւ : Բայց Քոնչինիին ալ վերջը մօտեցեր էր : Լուգովիկոս ԺԳ անոր ձեռքէն ձանձրացած՝ Վիթրի անուանով մէկուն ապրսպրեց որ Քոնչինին բռնէ, ու դէմ կենալուն պէս զինքը սպաննէ : Օր մը երբոր Քոնչինին պալատը երթալու համար կամուրջէ մը կ'անցնէր, Վիթրի առջէն ելաւ ու հրամայեց որ Թուրը իրեն տայ : Երբոր Քոնչինին ձեռքը Թուրին տանելով քայլ մը ետե քաշուեցաւ, շուտ մը իրեք ատրճանակ պարպեցին վրան, հագուստները հանեցին, մատնին ալ ձեռքէն առին . և Վիթրի նոյն վարձատրութիւնը առաւ Քոնչինին սպաննելուն հա-

1. Քոնչինին վերջը ինչպէս եղաւ :

մար՝ ինչ որ Թեմինը առեր էր Քոնտէն բռնելուն պատճառաւ, այսինքն Գաղղիոյ սպարապետ ըսուեցաւ: Քոնչինիին մարմինը ժողովուրդը պատառ պատառ ըրաւ, խորհրդարանն ալ անոր անունը դատապարտեց: Քոնչինիին կինն ալ Ելէոնորա իբրեւ կախարդ դատապարտուելով՝ հրապարակաւ գլխատուեցաւ:

1 Թագաւորին մայրը՝ Պլուա քաղաքին բերդը քաշուեցաւ, Ռիչլիէօ եպիսկոպոսն ալ անոր հետ գնաց որ իր դրան երէցն էր. ուստի բոլոր կառավարութիւնը Ալպէր սը Լիւյին անունով իշխանին ձեռքն անցաւ, որ Քոնչինիին ունեցածներուն ալ տիրեց, ու սկսաւ ամենուն ատելի ըլլալ: Ան միջոցին Թագաւորին մայրը՝ կորսընցուցած իշխանուութիւնը ձեռք ձգելու մտքով՝ Պլուայէն փախաւ գնաց Անկուլէմ, և անկեց մէկ կողմանէ հպատակութեան թղթեր կը գրէր, մէկալ կողմանէ զօրք կը պատրաստէր գէմ կենալու: Ռիչլիէօ աշխատեցաւ որ մայրը որդւոյն հետ հաշտեցընէ, ու շատ դժուարութիւններէ ետքը վախճանին հասաւ, որով կարգինալութեան պատին ալ առաւ:

2 Ան կռիւներուն ատենը թէպէտ և Գաղղիոյ մէջ խաղաղութիւն էր, բայց նորազանդները տեսնելով որ Նանթի հրովարտակը չկատարուէր, Լա Ռոշէլ քաղաքին մէջ ընդհանուր ժողով ըրին ու ազատ հասարակապետութիւն մը հրատարակեցին: Լուգովիկոս ԺԳ. Լիւյինին ձեռքովը (որ

1 Ո՞վ անցաւ Քոնչինիին տեղը:

2 Նանթի հրովարտակը նորէն ի՞նչպէս հաստատուեցաւ:

կենացը մէջ դեռ թուր չէր բռնած) զօրք խրկեց անոնց վրայ , որ գնացին Մոնթոպան քաղաքը սպառնացին . բայց ուժը հաղար հոգի կորսնցընելէն ետքն ալ քաղաքը չկրցան առնել , և Լիւյին քիչ ատենէն հիւանդացաւ մեռաւ (1621) : Երկու կողմէն ալ յոգնած ըլլալով հաշտութիւն ըրին Մոնփելիէ քաղաքին մէջ ու հանթի հրովարտակը նորէն հաստատուեցաւ :

1 Լիւյինի մահունէն ետքը թագաւորամայրը Մարիամ Մէտիցի նորէն որդւոյն աչքը մտնելով Ռիչլիէօն տէրութեան առաջին իշխանը անուանեց , որ քիչ ատենի մէջ Գաղղիան կերպարանափոխ ըրաւ : Լուգովիկոս զինքը չէր սիրեր ու իր մօրը Մարիամին կ'ըսէր . “ Առ մարդուն վրայ մի խօսիր ինծի . փառասէր մըն է որ եթէ թողում՝ թագաւորութիւնս պիտի ուտէ , , : Բայց Ռիչլիէօն որ ահեղ կերպարանք մը ունէր , ազնուական քալուածք , յստակ զուրցուածք , հաստատուն միտք ու մեծամեծ բաներ մտածելու կարողութիւն , ճշմարիտ փառքը կը սիրէր՝ առանց անձնասիրութեան յազթանակներն արհամարհելու : Զամէնքը իր կամացը կը հնազանդեցընէր , ինչուան նաև թագաւորը : Իրեն ախոյեան ամենէին մեծ մարդ մը չունենալով , իր թշնամիներն արհամարհեց ու իշխանութեամբը զեզծաւ : Աղէկ ինքզինքը նկարագրեց աս խօսքովս . “ Բանի մը ձեռք չեմ զարներ ինչուան որ աղէկ մը վրան չմտածեմ . բայց մէյմը որ որոշեմ , չիտակ վախճանիս կերթամ . կը կործանեմ , կը հնձեմ , ետքը ամենն

1 Ռիչլիէօ թիչ բնաւորութեան տէր էր :

ալ կարմիր պատմութեանովս կը ծածկեմ, : Ասոր համար Մաքիավելլի խտալացոյն դիրքը միշտ իր գրասեղանին վրայ ժամագրքին քովը կը պահէր : Իր դաշնակիցները իբրև գործիք կը բանեցընէր , և իմանալուն պէս որ ալ անոնցմէ իրեն օգուտ մը չկայ , մէկէն կը ձգէր զանոնք : Մարիամ Մէտիչի երբոր զինքը կարգինալ անուանել տուաւ , ըսաւ իրեն Ռիչիէօ . “ Աս ծիրանին պիտի յիշեցընէ ինծի միշտ քու Մեծութեանդ երախտագէտ ըլլալուն պարտքը , և քու ծառայութեանդ համար արիւնս ալ թափելու պատրաստ պիտի ըլլամ , : Հաւտաց Մարիամ . բայց քիչ ատենէն իմացաւ որ փառասէր մարդուն երախտագիտութեանը վրայ վտահիլ չըլար :

։ Աս խորագէտ պաշտօնեայն միտքը դրեր էր որ կալվինականները տկարացընէ , ազնուականաց իշխանութիւնը պակսեցընէ , Աւստրիոյ ցեղն ալ խոնարհեցընէ : Ազնուականները թագաւորին կտակին եղբայրը ձեռք առնելով դաւակցութիւն մը ըրին որ կարգինալը սպաննեն . Ռիչիէօ աս բանս իմանալով Շալէ կոմսը (որ դաւակցաց գլխաւորներէն մէկն էր) 'ի մահ գատապարտել տուաւ (1626) :

։ Լա Ռոշէլ քաղաքը նուաճելու համար Ռիչիէօ նայեցաւ որ նախ ծովուն կողմէն նաւահանդիստը այնպէս գոցէ որ Անգղիացիք չկարենան քաղաքացւոց օգնութիւն հասցընել , ինչպէս որ 1627ին հարիւր կտոր նաւ խրկեր էին : Բայց Ռո-

։ Ռիչիէօյի նպատակն ի՞նչ էր :

։ Լա-Ռոշէլ քաղաքը ի՞նչպէս առնուեցաւ :

շէջիք իրենց Կիթոն անունով գլխաւորին առաջ նորդութեամբը քաջութեամբ դէմ կեցան : Ասիկայ քաղաքապետ ընտրուած ժամանակը ըսեր էր իրեններուն . “ Որովհետեւ դուք կ'ուզէք , ես ձեզի գլուխ կ'ըլլամ , բայց աս պայմանով որ իշխանութիւն ունենամ աս թուրս խրթելու ան մարդուն սիրտը որ ամենէն առաջ ուզէ անձնատուր ըլլալ . թէ որ ես զուրցեմ ան խօսքը՝ թուրը ինծի դէմ բանեցուցէք , , : Բայց վերջապէս սովին չգիմանալով , տասնըչորս ամէնէն ետքը Ռոշէլցիք քաղաքին գոները բացին (1628) : Ազատութիւն տրուեցաւ իրենց որ դաւանանքնին համարձակ կատարեն , բայց իրենց ուրիշ արտօնութիւնները կորսնցուցին և բերդերն ու պարիսպները քանդեցին :

։ Ան ատենները Լուդովիկոս ԺԳ Խաալիա գնացեր էր Ռիշլիէօ կարդինալին հետ Սպանիացւոց դէմ . երբոր անկէց դարձաւ , իր մայրը Մարիամ Մէտիչի ամէն ջանք ըրաւ ու Ռիշլիէօ կարդինալը պաշտօնէն հանէ , բայց թագաւորը մոտիկ չըրաւ , կարդինալն ալ թագուհւոյն դէմ բան մը չկարենալով ընել , Մարիլեպ անունով երկու եղբարքը՝ ի մահ գատապարտել տուաւ՝ որ Մարիամին հետ միացեր էին իրեն դէմ . ասոնցմէ մէկը որ Գաղղիոյ սպարապետ էր՝ սպաննուեցաւ , իսկ մէկալը քշուեցաւ , ու եղբօրը մահը լսելէն ետքը սրտին ցաւէն մեռաւ : Քիչ ատենէն Կաթոն նորէն Ռիշլիէօին դէմ ելաւ ու Լորէն գաւառը փախաւ . կարդինալն ալ աս առթով թագաւորէն հրաման առաւ որ

։ Մարիամ Մէտիչի ինչպէս մեռաւ :

Մարիամ Մէտիճին բանտ դրուի . բայց Մարիամ զինքը բռնողներուն ձեռքէն փախաւ Պրուսէլ , անկէց Քալոնիա , ու հոն խեղճութեամբ մեռաւ 1642ին :

1. Լուգովիկոս Ժ.Գ (1632) Լորէնի դքսին վրայ գնաց ու երկու տարիէն անոր երկրին մեծ մասին տիրեց : Ան միջոցին Կասթոն Պրուսէլ փախեր էր ու անդադար թղթակցութեամբ Գաղղիոյ մեծա-մեծներուն մէջ խռովութիւն կը ձգէր . բայց վերջապէս զղջման թուղթ գրեց Թագաւորին ու երգուընցաւ որ անկէց ետքը հաւատարիմ մնայ անոր : Սակայն Մոնմորանսի դուքսը որ Կասթոնի խօսքով ոտք ելած էր ու քաջութեամբ դէմ կը կենար , բռնուեցաւ , թուլուզի խորհրդարանէն 'ի մահ գատապարտուեցաւ ու գլխատուեցաւ՝ երեսունըեօթը տարեկան (1632) :

2. Ռիշլիէօ կարդինալը մէկ կողմանէ իր թշնամիները կը հալածէր , մէկալ կողմէն Աւստրիոյ կայսեր ու Սպանիոյ գէմ սկսուած երեսնամեայ պատերազմը բոլոր ջանքովը առաջ կը տանէր : Շատ մը յաջողութիւններէ ու ձախորդութիւններէ ետքը կարդինալին կամքը՝ կատարուեցաւ , Սպանիոյ տերութեան ոյժը կոտրեցաւ , Աւստրիոյ ցեղն ալ իր մեծութենէն ընկաւ :

3. Քիչ ատենէն նորէն դաւաճեցութիւն մը եղաւ

1. Լուգովիկոս Ժ.Գ ինչպէս յաղթեց Լորէնի դքսին , ու Կասթոնը ինչպէս խոնարհեցուց :

2. Ռիշլիէօ ինչ կրցաւ ընել Սպանիոյ ու Աւստրիոյ գէմ :

3. Սէն-Մար ով էր ու ինչ վերջ ունեցաւ :

Ռիշլիէօ կարգինալին գէմ: Սէն-Մար անուանով երկաթասարգը կարգինալին միջնորդութեամբը Թագաւորին սիրելի եղեր էր . ասիկայ իր պաշտպանը վար ձգելու համար՝ Սպանիոյ տէրութեան հետ խօսք գրաւ , Օսլէանի դքսին ալ սիրտ տուաւ որ ողջ ելլէ . մէկ կողմանէ ալ ինքը Թագաւորին խորհուրդ կուտար որ Ռիշլիէօ կարգինալին փառասիրութեանը չափ դնելու համար՝ զինքը պալատէն հեռացնէ կամ սպաննել տայ: Թագաւորը կ'ուզէր որ Ռիշլիէօն հեռացնէ , բայց կարգինալը իր գործակալներուն ձեռքովը Սէն-Մարին Սպանիացւոց հետ ըրած գաշնակցութեան մէկ օրինակը ձեռք ձգեց ու Թագաւորին խրկեց: Շուտ մը Սէն-Մար ու անոր բարեկամը Թու բռնուեցան . Ռիշլիէօ ան երկուքը լիօն տարաւ և հոն հրապարակաւ գլխատել տուաւ 1642ին: Բայց ինքն ալ յաղթանակաւ Փարիզ գառնալէն ետքը՝ շատ չապրեցաւ ու կէս մը աշխատանքէ , կէս մըն ալ հիւանդութեամբ տկարացած՝ մեռաւ 1642ին գեկտեմբերի 4ին յիսուներուլթ տարեկան , քսան տարի Գաղղիոյ տէրութիւնը կառավարելէն ու զօրացնելէն ետքը: Մահուան անկողինին մէջ խոստովանահայրը կը յորդորէր զինքը որ Թշնամեացը ներէ . “ Տէրութեան Թշնամիներէն զատ Թշնամի չեմ ունեցած ”, ըսաւ կարգինալը :

1 Ռիշլիէօ իր Ժամանակի մարդկանց մէջ ամենէն մեծն էր: Տէրութիւն կառավարող իշխան մը ինչպէս որ պիտի ըլլայ՝ ինքզինքը օրինակ տուաւ Ռիշլիէօ , վասն զի ունէր ընտիր գառովն , սուր

1 Ռիշլիէօ ինչ կատարելութիւններ ունէր :

միտք , ու մեծամեծ խորհուրդները 'ի գործ դնելու յարատևութիւն : Իր անբաւ հարստութիւնը առատաձեռնութեամբ ամենուն կը բաժնէր . փառիզու մէջտեղը գեղեցիկ պալատ մը շինել տուեր էր որ կ'ըսուէր Փալէ-Քարտինալ . մեռնելու տեսնը Թագաւորին Թողուց աս պալատը , որ ետքը Փալէ-Ռուայալ կամ Փալէ-Նապիոնալ ըսուեցաւ : Ռիչլիէյի պարծանքներէն մէկն ալ աս է որ Գաղղիոյ Ճեմարանը (Ափսէփ Ֆրանսէզ) ինքը հիմնեց , ու Քոռնէյլ ողբերգակ բանաստեղծին շատ քաջալերութիւն տուաւ , ինչպէս նաև բոլոր զինքը գովող մատենագրաց . վասն զի որչափ որ տարիքը կ'առնէր , այնչափ աւելի ականջին անուշ կուգային փառաց ու գովեստից ձայները :

Յաջորդ տարին Լուդովիկոս ԺԳ ալ մեռաւ , որ իր Թագաւորութեան տեսնը մեծամեծ գործողութիւններ տեսեր էր՝ գրեթէ առանց անոնց մէջ խառնուելու :

Ե՛րբ մեռաւ Լուդովիկոս ԺԳ :

ԳԼՈՒԽ ԻԲ .

Պապոմ-նիւն Աֆղիոյ՝ Բախի Ա Լաֆաւորին ապենէն
ինչոան Կարուոս առաջնոյն Լաֆաւորանիւնսն սիիւբը
(1603-1640) :

Յախի Լաֆաւորին Բնաւորանիւնը . — Ուղղափա-
ռաց Դէմ հանած հաւածանքը . — Դաւաւիցանիւն Վառ-
դոյ . — Իրէք իմանալեանց ապաւորանիւնը . — Ռու-
պըն Գէր Ե Գէրգ Վիւնը . — Իւլանապոյի խա-
ղաւորանիւնը . — Արապիի պապերաւը . — Յախիայ
առնորանիւնները . — Իր յանը . — Կարուոս առաջնոյն
Լաֆաւորելը . — Իր ամանանիւնը . — Պընիւնը
ապանանիւնը . — Կարուոսի խաւորանիւնը . — Սիւ-
պիոյ ապաւորանիւնը . — Դաւաւորանիւն . — Մէծ
խորհրդաւորանիւն ծաղւղ :

1 Եղիսաբեթին յաջորդեց 1603ին Սկովտիոյ
Թագաւորը Յակոբ 2, որ Մարիամ Սթուարթին
որդին էր , և ըսուեցաւ Յակոբ Ա . իրմէ կը սկսի
Սթուարթեանց ցեղը , և նոյնպէս իր ատենէն
սկսան խորհրդարանները Թագաւորին դէմ կե-
նալ , և աս հակառակութիւնը Սթուարթեանց
աքսորուելովը դադրեցաւ : Յակոբ Ա երեսունը-
եօթը տարեկան էր . զգուշաւորութիւնը ինչոան
վախկոտութեան կ'երթար , խոհեմութիւնն ալ
վատութեան . աւելի գիտութեանց ու աստուա-
ծաբանական վէճերու ետեւ եղաւ քան թէ տէ-

1 Յակոբ Ա ինչ ընաւորութեան տէր էր ու ինչ
պէս սկսաւ Թագաւորութիւնը :

րուծիւնը աղէկ կառավարելու : Խռովութեան ու ապստամբութեան ձայները դադրեցնելու ու կալվինականաց կատաղութիւնը սանձելու տեղը , տարտամ կերպ մը կը բանեցնէր , ու թուր մը տեսնար նէ՝ երեսին գոյնը կը նետէր : Չորս գին Սկովտիացիներ ժողոված՝ ամէն պատիւ և իշխանութիւն անոնց կը բաժնէր . որով Անգղիացիք սկսան իրեն վրայ ծուռ նայիլ :

Յակոբ Ա թագաւորելուն պէս հալածանք հանեց ուղղափառաց դէմ, և 1605ին բոլոր քարոզիչները աքսորեց : Հալածելոց մէջ Քէթսպի անունով մէկը կար , որ դաւակցութիւն մը ըրաւ թագաւորին դէմ, և միտքը ան էր որ մէկ անգամով բոլոր թագաւորական ցեղը , թագաւորը , պալատականներն ու երկու խորհրդարաններն ու ժողովականները մեռցնէ : Քանի մը բարեկամներու հետ խօսք գրած՝ վեսթմինսթրի պալատին քով տուն մը վարձեց ու երեսունըկէ տակաւ վառօդ պատրաստեց ան սրահին տակը՝ ուր որ խորհրդարանները ժողով պիտի ընէին . այնպէս որ ան վառօդին կրակ տրուելուն պէս բոլոր ժողովը պիտի ջարդուէր : Երբոր ամէն բան պատրաստ էր , դաւակիցներէն մէկը անանուն թուղթ մը գրեց իր բարեկամներէն մէկուն որ ան օրը խորհրդարանը չերթայ , ասկէց կասկածներ ելան , բոլոր ստորերկրեայ տեղուանքը քննուեցան , ու խորհրդարանին տակի գետնափորին առջև մէկը գտնուեցաւ որ քիչ մը ատենէն վառօդին կրակ պիտի տար . բռնեցին զինքը ու չարչարելով գա-

1) Դաւակցութիւն վառօդոյ ըստւածն ինչ էր :

ւակիցներուն անունները բերնէն առին : Քէթրսպի և իր ընկերները Լոնտրայէն ձգեցին փախան . բայց շատր ձեռք իյնալով գլխատուեցան : Աս դաւակցութիւնը պատմութեան մէջ ըսուեցաւ Դաւիթաւիսի և Վառդգոյ :

1. Իրեք տարի էր որ կը թագաւորէր Յակոբ Ա և իր անունը երթալով աւելի աւերուեր էր ժողովրդեան առջևը : Բոլոր օրը որսորդութեամբ ու աքաղաղներ կուռեցընելով կ'անցընէր . իր թեթևութիւնը, անմիտ ծախքերը, կերուխումի ետեւէ ըլլալը ատելի ըրեր էին զինքը հպատակներուն , ուստի երկրին մէջտեղուանքը ապստամբութիւն մը ելաւ : — Հինգ հազար հոգւոյ չափ արք և կանայք ու տղաք ոտք ելան 1607ին Նորթհամփթոն , Ուորիք ու Լիսթըր կոմսութիւններուն մէջ . թագաւորը իր պահապանները շատցուց ու ազնուականները ժողովեց , ապստամբներուն վրայ խրկեց , անոնք ալ գնացին , գրեթէ զամէնքն ալ թրէ անցուցին :

2. Յակոբը խեղճէ հանող մտերիմներուն մէջ աւուանի էր Ռոպըրթ-Քէր անունով մէկը , որուն նախնիքը Մարիամ Սթուարթին պատճառաւ շատ նեղութիւններ քաշած էին , թագաւորն ալ մեծամեծ պատիւներ տուաւ իրեն : Բայց քիչ ատենէն ուրիշ մը թագաւորին աչքը մտաւ , որ էր Գէորգ Վիլլեմս , որ ետքը Պրքինհըմ ըսուեցաւ . ասիկայ Քէրը վար ձգեց , տեղը անցաւ : Այնչափ

1. Յակոբ ինչպէս նուաճեց երկրին մէջ ելած ապստամբութիւնը :

2. Ռոպըրթ-Քէր ինչ մարդ էր :

ղորացաւ աս մարդը, որ ոչ միայն Յակոբ Թադաւորին, հապա նաև անոր յաջորդին Կարողութիւնայ ալ տիրեց. հետզհետէ պարոն, կոմս, մարգիզ, դուքս, մեծ ախոռապետ, մեծ ծովակալ ըլլալով, տէրութեան բոլոր մեծամեծ պաշտօնները ձեռք առաւ. անոնցմէ զատ՝ Յակոբ զինքը դրաւ նաև իր զբօսանքներուն վերակացու և հաղարապետ :

1 Յակոբայ գովելի գործողութիւնը աս եղաւ որ Իռլանտան իր տէրութեանը հետ միացուց : Ան խեղճ երկիրը Եղիսաբեթի ատեն անգաղաք կրօնական պատերազմներու մէջ էր ու չէր ուզեր նորադանդութիւնը ընդունիլ. ուստի Եղիսաբեթի մեռնելէն ետքը ուղղափառութիւնը նորէն հրապարակաւ հաստատուեցաւ : Իռլանտացիք տեսնելով որ Թադաւորը միտք ունի զիրենք բռնութեամբ նուաճելու, գէմ կենալու պատրաստուեցան. բայց Յակոբ քաղցրութեամբ զանոնք շահիլ ուզելով, նոր կուսակալ մը խրկեց ու սպասարեց անոր որ ամենեկին խստութիւն չընէ. անիկայ ալ այնպիսի խոհեմութեամբ վարուեցաւ որ Իռլանտացիք կամաց կամաց հանդարտեցան ու Թադաւորին օրէնքներուն հնազանդեցան :

2 Քիչ ատենէն ետքը արտաքին պատերազմը բացուեցաւ, և Յակոբ իր փեսին, այսինքն Պալատինեան կայսրընտրին պաշտպանութիւն ընելու համար Գերմանիոյ մէջ ելած խռովութիւններուն մասնակից եղաւ : Փերդինանտոս Բ կայսրը՝

1 Ի՞նչ բարեկարգութիւն ըրաւ Յակոբ Ա :

2 Ի՞նչ արտաքին պատերազմ ըրաւ :

կայսրընտրին ձեռքէն Պոհեմիոյ Թագաւորութիւնն ու հայրենական գաւառները առեր էր . անոր համար Անգղիացիք իրենց Թագաւորը ստիպեցին որ օգնութիւն խրկէ կայսրընտրին . բայց ան օգնութիւնը բաւական չեղաւ :

1. Յակոբ Թագաւորը պատերազմէն աւելի ուսմունք կը սիրէր և ուսումնական կ'ուզէր ըսուիլ : Լատիներէն խօսիլ կը սիրէր , ու վիճաբանական գրուածքներ կը հանէր ծիծաղական անուններով ու այլանգակ ոճերով . աս պատճառաւ ալ շատ մարդիկ իրեն դէմ խօսեցան ու գրեցին : Հենրիկոս Դ Գաղղիոյ Թագաւորը Յակոբ վարժապետ կ'ըսէր անոր . Ժամանակակից հեղինակներէն մէկն ալ այսպիսի վերաառութիւն մը հանեց . “ Թագաւոր էր Եղիսաբեթ , Թագուհի էր Յակոբ , ” : Աս Թագաւորը մեռաւ 1625ին :

2. Կարոլոս Ա, Յակոբայ որդին , քսանըհինգ տարեկան էր երբոր իր հօրը յաջորդեց , և նշանուած էր Գաղղիոյ Հենրիկոս չորրորդին աղջկանը հետ : Ինքն ալ բաշտորովին Պլքինհըմին խորհրդովը կը շարժէր . ուստի Թագաւորելուն պէս՝ Պլքինհըմը խրկեց որ իր Թագուհին առնէ բերէ . երկրորդ օրը Կարոլոս ժողով մը ըրաւ ու ստակ ուզեց խորհրդարանէն որ անով իր հարսանեացը հանգէսները կատարէ և հօրը պարտքերը վճարէ :

3. Կարոլոս իր հօրմէն աւելի կրնար պատկառելի ու սիրելի ըլլալ ժողովրդեան . բայց Թա-

1. Ուսումնասիրութեանը վրայ ինչ կը պատմուի :

2. Յակոբ առաջնոյն ո՞վ յաջորդեց :

3. Կարոլոս կրցա՞ւ սիրելի ըլլալ ժողովրդեան :

գաւորական իշխանութիւնը ան ատեն շատ տկարացած էր, և ամենուն միտքը հասարակապետութեան վրայ էր. մանաւանդ ժողովրդական խորհրդարանը շատ զօրացած էր, ու ինչուան սպառնալեօք ալ կը վարուէր Թագաւորին ու անոր իշխաններուն հետ: Կարողոս ուղեց որ նուաճէ՝ ան խորհրդարանը, բայց չկրցաւ, ու պէտք եղաւ որ ինքը խոնարհի:

Խորհրդարանն առաջին անգամ որ ժողովուրդացաւ՝ քանի մը գանգատներ ըրաւ ու պահանջեց որ ժողովրդեան իրաւունքները նորէն հաստատուին: Երկրորդ ժողովին մէջ Պլքինհըմին գէմ ամբաստանութիւններ եղան, որ ան ատենները ուղղափառաց գէմ արշաւանք մը ըրեր ու յաղթուեր էր: Երրորդ ժողովին մէջ ուրիշ մասնաւոր վէճերը մէկդի ձգուելով՝ ապստամբութեան ու ազատութեան ձայներ լսուեցան, և խնդիր իրաւանց ըստած՝ առաջարկութեամբ բոլոր ան արտօնութիւնները պահանջուեցան, որ վաթսուն տարի ետքը պիտի տրուէին: Թագաւորը յոնձն առաւ որ իրաւանց խնդիրը ընդունի. բայց անկէջ առաջ գալու հետեանքներուն պատասխանատու չեմ ըսաւ: Աս յաղթութեամբ ժողովուրդը սիրտ առած՝ յայտնի զուրցեց Թագաւորին թէ հասարակաց թշուառութիւններուն պատճառ Պլքինհըմին չափազանց իշխանութիւնն է: Ան ատեն Կարողոս խորհրդարանը քիչ մը ատենի համար գոցեց ու Պլքինհըմը նորէն պատերազմի խրկեց,

Խորհրդարանը ինչ կերպով սկսաւ համարձակել Կարողոսի գէմ:

որ երթայ յաղթութեամբ մը իր առջի ձախորդութիւնը ծածկէ : Ճամբայ ելլելու ատեն Պրֆինհըմ իր սենեկին մէջ յանկարծ դանակով մը զարնուեցաւ . սպաննողը դանակը վերքին մէջ ձգեց զնախաւ, դուքսը դանակը քաշեց հանեց ու քարէ սեղանի մը վրայ ընկաւ մեռաւ : Ետքը սպաննողը իմանալով որ անմեղ մարդիկ իրեն տեղը կ'ամբաստանուին, ինքզինքը յայտնեց որ Իռլանտացի զինուորական մըն էր, և ըսաւ թէ “ Անոր համար սպաննեցի Պրֆինհըմը, որպէս զի իմ երկրիս բարիք մը ընեմ, և Անգղիան ազատելով Աստուծոյ աւելը վարձք ունենամ ” :

1 Անկէց ետքը Թագաւորը տեսնելով Ժողովըրդեան համարձակութիւնը՝ բռնութեան ձեռք զարկաւ : Խորհրդարանի երեսփոխաններէն հինգ հոգի բռնեց ու Լոնտրայի աշտարակը դրաւ . և գիտնալով թէ Թշնամեաց միտքը իր իշխանութիւնը ձեռքէն առնելէ, ուղեց որ առանց երկու խորհրդարաններուն՝ ինքը մինակ կառավարէ երկիրը : Իր իշխաններուն մէկն էր ան առենը Թովմաս Ուէնթֆըրթ, որ ետքը Լորտ Սթրէֆֆըրտ ըսուեցաւ . Թագաւորը իր Լոտ բարեկամն ալ Քենթրալլըրի արքեպիսկոպոս անուանեց, և աս երկու մարդիկը ետքը իրենց արեամբը վճարեցին Թագաւորին բարեկամութիւնը :

2 Երբոր Կարոլոս Ա Գաղղիոյ ու Սպանիոյ հետ

1 Ինչպէս սկսաւ Կարոլոս խստութիւն բանեցընել խորհրդարանին դէմ :

2 Նոր տուրքին պատճառաւ Կարոլոս Ինչ խրատութիւն ըրաւ :

հաշտութիւն ըրաւ, քիչ մը ատեն Անգղիա հան դարտեցաւ. բայց կռիւներու և ատելութեան արմատները միշտ կային, ու առիթ մը հարկաւոր էր որ դուրս ելլէին: Թագաւորը 1634ին նոր տուրք մը դրած ըլլալով շատ մարդիկ չուզեցին վճարել. ասոր վրայ տէրութիւնը սկսաւ խտու թիւններ ընել և շատ Անգղիացիք Ամերիկա գնացին: Կարողոս նայեցաւ որ արգիլէ զանոնք, թող չտուաւ Ամերիկա երթալու, ու երկու անգամ նաւահանգստին մէջ բռնեց ան նաւը՝ որով Քրոմուէլ և իր ընտանիքը Ամերիկա պիտի երթային. աս ան Քրոմուէլն է որ քանի մը տարի ետքը թագաւորին գլուխը հրապարակաւ կտրել տրիտար:

1 Քիչ ատենէն փոթորիկը սկսաւ. Սկոտլանդիք ոտք ելան, ու երգում ըրին որ իրենց կրօնքը, օրէնքներն ու ազատութիւնները պաշտպանեն ամենուն դէմ, որովհետեւ Անգղիայ թագաւորը կ'ուզէր որ զանոնք ալ իրեն եկեղեցական օրինացը տակ ձգէ: Տէրութեան գանձերուն տիրեցին, նմանապէս բոլոր համբարանոցներն ու բերդերը իրենք բռնեցին: Կարողոս քսան հազար հետեակով ու վեց հազար ձիաւորով Սկոտլանդ վրայ գնաց. և թէ որ մէկէն ի մէկ ապստամբներուն վրայ վազէր՝ յաղթութիւնը իրենն էր. բայց երբ որ տեսաւ թէ Սկոտլանդիք իրեն հպատակիլ կը ձեւացնեն, մէկէն զիջաւ, դաշնագրութիւն ըրաւ հետերնին որ զինադադարումն ըլլայ, ու իր զօրքը արձկեց: Լոնտրա դառնալէն ետքը տեսնելով որ գանձը պարպուեր է, հարկագրեցաւ հինգերորդ

1 Սկոտլանդացուց հետ ինչպէս վարուեցաւ:

անգամ խորհրդարանը ժողովի կանչելու, բայց ան ժողովին մէջ գրեթէ ամենն ալ իրեն գէմ ելան : Աս ժողովն է որ պատմութեան մէջ Մեծ կամ'եր, իս խորհրդարան կ'ըսուի (1640) :

ԳԼՈՒԽ ԻԳ .

Պաշտօնիս Անգլիոյ՝ Կարօլոս առաջնոյն լափառութեան Վերջերս (1640-1649) :

Լոբ Սերեֆֆըդիի Դապասպանն ու Գլխապահը. — Լոբ արքեպիսկոպոսը. — Իսլանդայի մէջ Անգլիացոց խորհածը. — Կարօլոս Ա խառնարանի իերպը ի՞նչէ ի՞նչէ. — Քաղաքիս պարերազ. — Ռոբերտոս իշխանը. — Էսսէտս իմը. — Աւելոր Բրոմսէ. — Նիպոսի պարերազ. — Մընթրոյ. — Ինքնագլխի. — Նեպիի պարերազ. — Սինթիս յիս Կարօլոսը ի ճապնէն. — Կարօլոսի Դապասպարոս իննն ու մահը :

։ Աղգային մեծ ժողովին մէջ (որ 1640ին եղաւ) շատ խելացի ու հաւատարիմ մարդիկ կային, որ թագաւորական իշխանութեանը չափ մը միայն կ'ուզէին դնել, բայց գլխաւորներուն միտքը ան էր որ թագաւորութիւնը կործանեն : Ասոնք նախ սկսան Սթրէֆթըրտ կոմսին վրայ յարձըկիլ, որովհետեւ ինքը ամենայն ջանք ըրած էր թագաւորութիւնը հաստատ պահելու. անոր համար ալ իրեն անունը գրեր էին Մեծ Ռադոլ իրաւանց ժողովարան :

։ Սթրէֆթըրտի դատաստանն ու մահը ինչպէս եղաւ :

Հասարակաց խորհրդարանին անդամներէն Փիմ անուանով կատաղի ճարտասանը մասնաւոր ատել-
լութիւն մը ունէր ան առաքինի իշխանին դէմ,
ուստի զինքը մատնիչ հայրենեաց ամբաստանելէն
ետեւ, լորտերու խորհրդարանին առաջարկեց որ
չուտ մը Սթրէֆֆըրտ բռնուի ու բանա գրուի :
Ան միջոցին բոլոր թշնամիները գուրա ելան ու
խեղճ կոմսը մահաբարտ վճռեցին, և թագաւո-
րին հաւանութիւնը առնելու համար՝ խառնիճա-
ղանճ ժողովուրդը տէգերով, բրիչներով ու գա-
ւազաններով պալատին չորս գին ժողվուեցան ու
սկսան կատաղաբար կանչել թէ Սթրէֆֆըրտին
գլուխը կ'ուզենք : Կարոլոս չէր ուզեր ան վճիռը
ստորագրել. ան միջոցին վեհանձն իշխանը թուղթ
մը գրեց թագաւորին, որուն մէջ կ'աղաչէր որ
թագաւորութեանն ու իր ազգատոհմին ազատու-
թեանը սիրոյն համար զինքը թշնամեաց ձեռքը
մասնէ. « Որովհետեւ ես եմ, կ'ըսէր, քեզմէս բանս
խնդրողը, դուն Աստուծոյ առջևը կ'արդարանաս .
ամենուն կը ներեմ ես, և քեզմէ տո միայն կը
խնդրեմ որ գթութեամբ նայիս իմ խեղճ տղուս և
անոր իրէք քրուրոցը վրայ », : Թագուհին ալ
այնչափ արցունք թափեց որ վերջապէս թագաւո-
րը հրաման տուաւ իշխանաց իր կողմանէ ստորա-
գրելու, և Սթրէֆֆըրտ 1641ին մայիսի 12ին
գլխատուեցաւ : Գլխատման տեղը երթալու ատեն
հրաման խնդրեց որ Լոտ արքեպիսկոպոսը բան-
տին պատուհանէն զինքը օրհնէ . բայց ան խեղճը
կարողութիւն չունեցաւ իր բարեկամին ան վերջի
շնորհքը ընելու . վասն զի Սթրէֆֆըրտը զինուոր-
ներուն մէջ տեսածին սէս՝ մարեցաւ ընկաւ :

1. Աթրէշֆըրափն մահը թագաւորին կենացը գէմ ալ սպառնալիք մըն էր: Երկու խորհրդարաններուն մարդիկը սկսան թագաւորին արածնութիւնները պահեցընել ու իրենց կարողութիւնը աճեցընել: Ան միջոցին ձայն ելաւ թէ Անգղիացիք Իռլանտայի մէջ ջարդուեր են. տարբեր նորազանգները աւելի կարգեցան, մտքերնին գնելով թէ Իռլանտայի ուղղափառները թագուհայն ու թագաւորին անունովը ոտք ելեր են: Կարողաս ինքզինքը արդարացընելու համար՝ խորհրդարանէն հրաման խնդրեց որ ան ապաստամբութիւնը նուաճէ. բայց խորհրդարանը պատերազմ ընելու իշխանութիւնը թագաւորին ձեռքէն հանեց, ու ինքիւ վրայ առաւ զօրաժողով ընելն ու զօրավարներ անուանելը: Քիչ ատենէն հասարակաց խորհրդարանն ալ սկսաւ լորտերու խորհրդարանին դանգազութեանը գէմ դանգաթիլ, որոշեց որ անկէց ետքը մինակ գործ տեսնէ, և հասարակաց օգտակար խորհուրդները ինքը որոշէ, թոյլ տալով որ ազնուականներէն ալ ուղղող իրեն հետ միանայ:

2. Թագաւորը հասարակաց խորհրդարանին չափազանց սպառնալիքները տեսնելով՝ ուղեց որ բռնութիւնը ձեռք առնէ: Այնչափ գնաց խորհրդարանը որ ժողովականաց մէջէն հինգ հոգի բռնել տայ. բայց շատ ուշ էր. բան մը չկրցաւ ընել անոնց գէմ, ու շատ մը ազնուականներ հետն ա-

1. Իռլանտայի խռովութեան պատճառաւ ինչ կռիւներ բացուեցան:

2. Կարողութիւն ու խորհրդարաններուն կարողութիւնը որչափ էր:

ռած՝ Լոնտրայէն դուրս ելաւ որ քաղաքական պատերազմը սկսի : Խորհրդարանին ուղածն ալ ան էր . վասն զի գիտէր որ պատերազմով միայն կրնար իր վախճանին հասնիլ, այսինքն բացարձակ իշխանութիւնը ձեռք առնել : Թէ Խորհրդարանը և թէ Թագաւորը իրենց իշխանութենէն վեր բաներու ձեռք զարկեր էին . բայց ժողովուրդը աւելի Թագաւորին գէժ թշնամութիւն կը ցուցնէր , վասն զի այնպէս կը հասկըցնէին իրեն թէ Թագաւորը կ'ուզէ ղինքը նուաճել ու գերի ընել : Թագաւորին կողմը եղած աշխուսականները քաղաքական ու կրօնական կարծիքներով իրարմէ շատ տարբեր էին , ու կը վախնային որ Թագաւորութեան օգտին համար իրենք իրենց մնաս չնեն : Խորհրդարանին զօրքը կրօնական ու քաղաքական մոլեգնութեամբ վառուած՝ ամէն բանի ձեռք կը զարնէր . Թագաւորը ստակ չունէր , և բոլոր եկամուտներն ու տէրութեան գանձերը Խորհրդարանին ձեռքն էին : Թագաւորին կողմն էին Հոլանտայիք՝ իբրեւ հաւատարիմ ու գործունէ այնիզակակիցներ . բայց նաւատորմիչն ու նաւահան գիտները Խորհրդարանին ձեռքն ըլլալով կրնար Խորհրդարանը ամէն տեսակ արտաքին օգնութիւն հեռացնել :

։ Կարողոս իր զօրացը սպարապետ դրաւ Փրեգերիկոս կայսրընարին որդին Ռոբերտոս Ռուբերտ իշխանը . ասիկայ կորիճ մարդ մըն էր , բայց չափէ դուրս տաքարիւն . ուստի Թագաւորը աս գործողութեամբ երկու սխալմունք մէկէն ըրաւ .

։ Կարողոս զով գրաւ իր զօրացը սպարապետ :

մէյմը որ իր բաղդը այնպիսի զօրապետի յանձնեց, մէյմըն ալ որ անգղիացի զօրավարները օտարականի մը հրամանին տակը ձգեց : Խորհրդարանին զօրագլուխը Էսսէքս կոմսն էր : Թագաւորականք քանի մը մանր յաղթութիւններով սիրտ առած՝ Լոնտրայի վրայ գնացին ու Քինկսթոնի քով պատերազմ մը ըրին որ երկու կողմէն ալ անօրոշ յաղթութեամբ մը լմնացաւ . Էսսէքս իր բանակովը Ռուրէք քաղաքը քաշուեցաւ, Վարուդսալ Օքսֆորտ քաղաքը, որովհետեւ տէրութեան մէջ ամենէն աւելի իրեն հաւատարիմ մնացած քաղաքը անկայ էր :

Երբոր 1643ին Նիւքասթլ մարգիզը Անգղիոյ հիւսիսային կողմերը Թագաւորական իշխանութիւնը հաստատելու հետ էր, անդին Քրոմուէլ զօրավարը Խորհրդարանին կողմը բռնելով շատ գաւառներ Խորհրդարանին դէմ հանեց : Աս Ալլըվեր Քրոմուէլը քիչ ատենի մէջ զօրապետութեան պաշտօնին հասած ըլլալով, իր ձեռքին տակը հազար հոգւոյ գունդ մը ունէր որ Գոֆֆօն կ'ըսուէր, և ան գնդին մէջի զինուորները մէյմէկ քարոզիչ կրօնաւորներու պէս խիստ կըրթութիւն մը ունէին : Քրոմուէլի կամ Խորհրդարանին կողմի զօրքերը Վոլսփ Գլուֆ կ'ըսուէին, որովհետեւ մազերնին կարճ կը թողուին . իսկ Թագաւորականք՝ Ասպփ կ'ըսուէին, իրենց հաւատարմութեանը հշան :

Գրոմուէլ ինչ պատրաստութիւն ունէր Թագաւորականաց դէմ :

1. Նիւպուրկ քաղաքին քովը սեպտեմբերի 20ին (1643) պատերազմ մը եղաւ, որուն մէջ Ռուսերոս իշխանը Քրոմուէլէն յաղթուեցաւ. ան պատճառաւ Քրոմուէլի զինուորները իրենց անյաղթելի յամառութեանը համար Երկաթի ու ըսուեցան. թշնամեաց դրօշակները պատրուեցին, ու անոնց մով իրենց գտակներն ու թէկըրը զարգարեցին: Երբ քաղաքը թշնամեաց ձեռքը անցնելէն ետեւ, Կարուոսի թագուհին Հենրիկէ կամ Հանրիէթ Գաղղիա փախաւ, որ քիչ մը առաջ Հոլանտայէն ղէնք ու ստակ խրկած էր իր երկանը:

2. Քիչ մը ատեն թագաւորականք նորէն զօրանալու պէս եղան. վասն զի Էսսէքս կոմսը Քոռնուայի կողմերը հաշտութիւն ըրաւ անոնց հետ, Մընթրոզ մարգիզն ալ Սկոթիացի լեռնականները որք հանեց ապստամբաց գէմ, ու Էսթմպուրկի քով երկու անգամ յաղթեց խորհրդարանին զօրացը: Անկէց թագաւորական բանակը Լոնտրայի վրայ սկսաւ երթալ ու ժողովուրդը խանութները կը գոցէր, արծի ու ծոմապահութեան հետ կ'ըլլար. մէյմըն ալ լսեցին որ թագաւորը Նիւպուրկին քով երկրորդ անգամ յաղթուեր է՝ առջինէն ալ սաստիկ կերպով:

3. Կարուոսի Օքսֆորտ քաշուած կեցած ատենը, Քրոմուէլ կը նայէր որ իր հարստութիւնն ու իշխանութիւնը աւելցնէ թագաւորական իշխա-

1. Նիւպուրկի պատերազմը ինչպէս եղաւ:

2. Երկրորդ անգամ ինչպէս յաղթուեցան Կարուոսի զօրքերը:

3. Նեղակի պատերազմը ինչ վերջ ունեցաւ:

նութեան տեղը : Մէկ կողմանէ իր փառասիրութիւնը կրօնասիրութեամբ ու հայրենասիրութեամբ կը ծածկէր, մէկալ կողմանէ բոլոր զօրքը իր ձեռքին տակը առնելու կը մտածէր . և վերջապէս իր մտերիմ Ֆէրֆաքս ասպետը բոլոր զօրաց սպարապետ անուանել տուաւ : Ան ատեն ուղածին պէս զինուորական կարգերը փոփոխեց, և իր ընտրած մարդիկը զօրավարութեան աստիճանին հասուց : Կարողոս սկսեր էր խորհրդարանի կուսակիցներուն հետ հաշտութեան վրայ խօսիլ . բայց երբոր լսեց թէ Լոտ արքեպիսկոպոսը դատապարտուեր ու գլխատուեր է, նորէն պատերազմեցաւ Նեղպի քաղաքին քովը (յունիսի 14ին 1645ին) և բոլորովին յաղթուեցաւ : Սկովտիոյ մէջ ալ լեռնականները Մընթրոզ զօրավարէն բաժնուեցան, ան ալ իրեն պէս քանի մը քաջ մարդիկ հետն առած իր հայրենիքէն դուրս ելաւ :

1 Ան ատենները Կարողոսի թագուհին Հենրիէ Գազլիայէն Անգլիա կ'երթար կուգար, որպէս զի իր երկանը համար օգնութիւն գտնէ . Կարողոս Գազլիոյ դեսպանին խորհրդովը Սկովտիայուց ապրւինեցաւ, կարծելով թէ անոնք իր թշուառութիւններուն վրայ խաշալով իրենց հին սէրն ու մեծարանքը նորէն ձեռք կ'առնեն :

2 Սկովտիացիք խաբէութեամբ աւին անոր ձեռքէն Օքսֆորտ քաղաքը և ուրիշ ամուր տեղուանք, ու Անգլիոյ խորհրդարանին ծախեցին չորս հալիւր հազար ստերլինով : Խորհրդարանը դաւա-

1 Դրսէն օգնութիւն մը ունեցաւ Կարողոս :

2 Քրոմուէլին հնարքներով իր կազմը զօրացուց :

նանքի կողմանէ Երիցականէր, իսկ զօրաց մեծ մասը Քրոմուէլին հետեւելով Խնափուիս կ'ըսուէին . ուստի ասոնք չէին ուզեր որ խորհրդարանը բոլորովին տիրէ Թագաւորին վրայ : Քրոմուէլ հանեց Վարդլոսը ան տեղէն ուր որ խորհրդարանի գործակալները իրեն պահպանութիւն կ'ընէին , ու Համփթոն քաղաքին մէջ եղած Համփթոն-Քորթըսուած Թագաւորական պալատը փոխադրեց . ետքը իմանալով որ Երիցականք Թագաւորին հետ հաշտութիւն մը ընել կ'ուզեն , Քրոմուէլ ուրիշի ձեռքով խորհուրդ տուաւ Թագաւորին որ Ուայթհոլլին փոխէ իբրեւ ապահով տեղ, որուն քաղաքապետը առաջուց որսացեր էր : Հաւտաց Վարդլոս , ու հոն հասնելուն պէս՝ մէկէն քաղաքապետը բռնեց ղեկքը բանտ գրաւ : Ան ատենը սկսաւ ըսել Քրոմուէլ . “ Հիմա որ Թագաւորը ձեռքս ընկաւ , ալ խորհրդարանը ծոցս կը դնեմ ” : Ան միջոցին Վալլէսի երկիրը քանի մը կոմսութիւններ և նաւատորմին մէկ մասը խորհրդարանէն ապրտամբեցան ու Թագաւորին կողմը տնցան . ինչուան Սկոթլանդիք ալ իրենց դաւաճանութիւնը սրբելու համար՝ խորհրդարանին դէմ գէնք առին . բայց Քրոմուէլ յաղթեց անոնց 1648ին ու անկէց ետքը նայեցաւ որ բոլորովին ղԹագաւորը կործանէ : Երբոր իմացաւ թէ իր հոն չեղած առենը խորհրդարանը ուզեր է Վարդլոսի հետ հաշտուիլ , պատրուակը մէկդի ձգեց , իր ղօրքովը Լոնտրա գնաց , խորհրդարանին բոլոր երիցական անդամները բռնեց ու մնացածները ստիպեց որ մէջերնէն երեսուշուրթը հոգի ընտրեն , և անոնց յանձնեն Թագաւորին գաւառատանը :

1 Յոննուարի 20ին 1649ին Վարդուս անօրէն դատաւորաց առջին ելաւ որ իր դատապարտութեան պատճառները լսէ, և ըսաւ անոնց. “Նախ ըրտէրը հոս չեն. երկրորդ ես ալ խորհրդարանին մասն եմ, ուրեմն աս ամբաստանութիւնը օրինաւոր կերպով չէ, : Բայց մտիկ չըրին, և իրեք անգամ ալ զինքը դատաստանի կանչելէն ետքը ՚ի մահ դատապարտեցին : Արիասիրտ թագաւորը ամենին չխռովեցաւ. վէսթմինսթրի դահլիճէն ելլելու ատենը երբոր տեսաւ որ հոն կեցած զինուորները իրեն դէմ կ'աղաղակեն, “Խեղճ մարդիկ, ըսաւ, քիչ մը ստրկի համար սոյն բանը կրնային ընել նաև իրենց գլխաւորներուն դէմ, : Երբոր ան զինուորներէն մէկը թագաւորին երեւոր լծբաւ, անիկայ ըսաւ քաղցրութեամբ թէ “Նաև Փրկիչն աշխարհի այսպիսի նախատինք կրեց, :

2 Դատապարտութենէն ինչուան մահը իրեք օր անցաւ. ան միջոցին շատ միջնորդութիւններ ըրին Գաղղիոյ և հոլանտայի դեսպանները, նմանապէս Սկոտլանդացի գործակալները. իր հաւատարիմ իշխաններէն ալ Ռիչմընթ, Հէրթֆորտ, Սաութհէմթըն և Լինսի խնդրեցին որ իրենք մեռնին թագաւորին տեղը. բայց մտիկ ընող չեղաւ : Վերջի վայրկեանները Վարդուս իր զաւակները համբուրելէն ետե՝ անխռով կերպով գնաց գլխատուելու տեղը, և յունուարի 30ին 1649ին անբաւ բազմութեան առջև գլուխը կտրեցին.

1 Ի՞նչպէս դատապարտուեցաւ Վարդուս :

2 Ի՞նչ կերպով գլխատուեցաւ :

Ժողովուրդն ալ լռութեամբ ու ցաւով ան ահաւոր տեսարանին վկայ եղաւ։ Մարմինը դադարը գնելէն ետքը, Քրոմուէլ մէյմըն ալ ուղեց իր մեռուցած թագաւորը տեսնել․ վեր վերցուց գլուխը ու վայրենամիտ անզգայութեամբ մը ըսաւ․ «Շատ աղէկ կազմուածք ունի եղեր․ կրնար գեռ երկար ատեն ապրիլ», :



ԳԼՈՒԽ ԻԴ .

Պատմութիւն Սպանիոյ , Փորթուգալի և Սորբին Նահանգաց՝ Քաթոլիկ Բարձրագոյնի հաշտութենէն ինչո՞ւն ժեշտարանն յէջ Գեղարանի (1558-1650) :

Փիւղիպպոս Բ . — Սրբապնութիւն . — Սորբին Նահանգաց ապագայութիւնը . — Գաւառիւնի Նասսա . — Մարտիկ . — Աւագի Գաւառ . — Արեւն ալեւն . — Տն Բարձրագոյնի մահը . — Սորբին Նահանգաց պատերազմը . — Սպանիոյ Աւագացիները . — Յովհաննէս Աստուրիացի . — Եթէն Դաշեալ նահանգ . — Փորթուգալի առնաւիճ . — Գաւառիւնի Նասսա . — Իր սրբապնութիւնը . — Անգլիկէնի նահապարհ . — Մեքսիկոյ Ծովափը . — Հիւսիսային Երկրացիներէն Փիւղիպպոսի զօրք իրիկէն . — Փիւղիպպոս Երկրացիներէն մահը . — Փիւղիպպոս Գ . — Աւագացոյ Սպանիայէն յաւիճ . — Փիւղիպպոս Դ . — Արեւնեան և Գաւառեան . — Պատմութիւն . — Մօրիկ Նասսա . — Պատմութիւնի սրբապնութիւնը . — Միւնսթերի Գաւառութիւնը . — Փորթուգալի ապագայութիւնը . — Պատմացոյի Գաւառ Յովհաննէս և իր հաղաթողիքը Փիւղիպպոս . — Փորթուգալի Բագաւորութեան հաստատութիւնը . — Օւիլհելմ Գաւառի իշխանութենէն ինչո՞ւն :

։ *Կարողոս Ե կայսրը մեռնելու առաջն (1558) իր Փիւղիպպոս որդւոյն թողուց Սպանիոյ տերութիւնը , Նեապոլսոյ Թագաւորութիւնը , Սիկիլիա*

։ *Կարողոս Հինգերորդին ո՞վ յաջորդեց Սպանիոյ աթոռը :*

ու Սարտենիա կղզիները, Միլանու գգաութիւնը, Սաորին Նահանգները ու Պուրկոյնի մէկ մասը. Ամերիկայի գաղթականներն ալ իրեն հարկառու էին, այնպէս որ կերպով մը իրաւունք ունէր ըսելու թէ իր տէրութեանը մէջ արեւը ոչ երբէք մարը կը մոնէր : Այնչափ զանազան ժողովուրդներ հանդարտ պահելու համար բազմաթիւ զօրք ալ ունէր Փիլիպպոս, աղէկ կըթուած, պատերազմի և յաղթութեան վարժած ու բոլոր Եւրոպայի գէմ կենալու պատրաստ :

Փիլիպպոս Բ բնութեամբ տխուր էր ու կամացը վրայ սաստիկ յամու, Սպանիացւոց Քաւթիլեան լեզուէն զատ ուրիշ լեզու չէր ուզեր խօսիլ, և ամէն տեղ կը ջանար Սպանիացւոց ծանր ու կանոնաւոր սովորութիւնները տարածել : Քաթոյ Քամպրեզիսի դաշնադրութեան մէկ պայմանովը (1559) Գաղղիոյ Հենրիկոս Բ Թագաւորին Եղիսաբեթ աղջիկը իրեն կին առեր էր : Սպանիա դառնալուն պէս Սէն-Քանթենի յաղթութեանը յիշատակ՝ Էյքուրիալ ըսուած հոյակապ վանքը շինեց, որ Թագաւորաց պալատ եղաւ : Թէ ուղղափառ հաւատոյ պաշտպան ըլլալուն և թէ իր իշխանութիւնը հաստատ պահել ուզելուն համար՝ ամէն տեսակ նորաձեւութեանց, և մանաւանդ նորազանգներուն սաստիկ թշնամի էր. ան պատճառաւ Սրբաբնութեան ատեանը իրեն ժամանակը շատ զօրացաւ : Ուզեց որ նոյն ատեանը Սաորին Նահանգաց մէջ ալ հաստատուի. բայց ան երկրին տասնըեօթը գաւառներն ալ գէմ կեցան :

1 Ինչ բնաւորութեան տէր էր Փիլիպպոս Բ :

1 Ստորին Նահանգները ան ատեն Փարմայի գլխուհալի Մարգարիտայի ձեռքը տուեր էր Փիլիպպոս, մանաւանդ թէ Կրանվել կարգինալին, որ Փիլիպպոսի հաճոյանալու համար սրբաքննութիւնը ան երկիրներուն մէջ հատաառեց ու բնակչաց արտօնութիւնները ոտքի տակ առաւ, որով անոնք ալ ապստամբեցան Փիլիպպոսի դէմ: Ապրստամբներուն գլուխ կեցան Գուլիէլմոս Նասաւ՝ Հոլանտայի, Ջելանտայի և Ութրէքթի կուսակալը, Էկմոնտ կոմսը, Հոռն Ժովակալը և Գուլիէլմոսի եղբայրը Լուդովիկոս Նասաւ. ասոնք Պրետա քաղաքը ժողովուեցան ու խօսք դրին որ նորազանգից դէմ ելած հրովարտականները ջնջել տան: Մարգարիտայի իշխաններէն մէկը աժդոհ ազնուականաց համար օր մը ըսեր էր անոր. « Աս մուրացիւններու գնդէն մի վախնար », անոնք աս նախատինքը սիրով յանձն առին, ու մուրացիկ անունը տխրոսի մը պէս Պրետա քաղաքին դաշնակիցներուն վրայ մնաց:

2 Մարգարիտա քիչ մը ատենի համար հրովարտականներուն գործածութիւնը արգելեց. բայց Փիլիպպոս անոր հակառակ՝ Ալբայի գուբար խրկեց որ երթայ Ստորին Նահանգաց ապստամբները նուաճէ. վասն զի անոնք օրէ օր շատնալու վրայ էին, և իրենց նշան ընտրեր էին փայտէ գուշ կամ պնակ մը և քսակ մը. իրենք ալ իրեք մաս բաժնուած էին, Մուրայիի, Դամպի, Դուրայիի Ժովա և

1 Ստորին Նահանգաց մէջ լինչ ապստամբութիւն ելաւ:

2 Ատեն արէան ըսուածն լինչ էր:

Տաւրայի¹ անփառաց , Ալքայի գութար քսան հազար զօրքով երբոր հասաւ , Մարգարիտա իր իշխանութենէն հրաժարեցաւ , որպէս զի ան կարգաւորութենէն առաջ եկած վնասներուն պատասխանատու չըլլայ . նորազանգներէն ալ հարիւր հազար տնուոր ելան ուրիշ երկիրներ գնացին : Սպանիացի զօրավարը ատեն ամբողջ հաստատեց որ ըսուեցաւ Աթէան խռովութեան . իսկ Հոլանտացիք Աթէան արեւմտեան անուանեցին զանիկայ : Ան ատենը տասներու ժր հազար հոգի ՚ի մահ գատապարտեց , երեսուն հազար հոգւոյ ալ ստացուածքը գրաւեց . մեռնողներուն մէջ ամենէն երեւելին եղան Էկմոնտ և Հոռն կոմսերը , որ եօթը ամիս բանտ կենալէն ետքը 1568ին գլխատուեցան , իսկ Գուլիելմոս Նասաւ (որ Օսմանի իշխան ալ կ'ըսուէր) փախչելով ազատեցաւ ու առթի կը սպասէր որ վեժինդրութիւն ընէ :

Ան միջոցին Փիլիպպոս ալ Սպանիոյ մէջ իր Տոն Քարլոս որդին ՚ի մահ գատապարտեց , և իրեք ամիս ետքը Սպանիոյ Թագուհին՝ որ Փիլիպպոսի կինը ըլլալէն առաջ Տոն Քարլոսին հետ նշանուած էր՝ սրտին ցաւէն , կամ Փիլիպպոսէն թունաւորուելով , մեռաւ : Տոն Քարլոսի մահունը վաւ Ստորին Նահանգները աւելի դառնացան . Գուլիելմոս Նասաւն ալ յարմար առիթ սեպեց անիկայ , ու իրեն եղբորը զօրքերով Լուսեմպուրկի գաւառը մտաւ : Առջի բերան ասոնք յաջողութիւն չունեցան , և Ալքայի գութար

¹ Տոն Քարլոսի մահը ինչպէս եղաւ ու ինչ խռովութիւն պատճառեց :

Պրուսէլ քաղաքին մէջ անոնցմէ առած թնդանօթներովը արձան մը կանգնեց՝ ոտքին տակը երկու հոգի տարածուած, որ կը նշանակէին ժողովուրդն ու աղնուականները: Գուլիէլմոս Նաոաւ ցամաքի վրայ զարնուելէն ետեւ՝ Ստորին Նահանգաց մէջ նաւատորմիդ մը պատրաստելու ետեւէ եղաւ, ծովային մուրացիկներուն ձեռքովը շատ նաւահան գիտաներուն տիրեց, և ըսուեցաւ Սիսիհուփը կամ Կողմնապահ հոլանտա, Զելանտա, Ֆրիզիա և Ութրէքթ գաւառներուն:

1 Գրեթէ նոյն ատենները Սպանիոյ մէջ գլուխուող Արաբացիք Փիլիպպոսի գէմ ոտք ելան, և իրենց օգնութիւն խնդրեցին Օսմանցւոց օւ Մարոքի թագաւորներէն. բայց երբոր անոնք չարժեցան, իրենք մինակ երկու տարի սաստիկ պատերազմեցին ետեւ՝ Փիլիպպոսի եղբօրմէն յաղթուեցան, որ էր Յովհաննէս Աստրիացին. անիկայ Արաբացիները ստարաւ Քասթիլիա բնակեցուց, ու քիչ ատենէն ետքը Օսմանցւոց դէմ նաւական պատերազմով Լէփանթոյի կամ Էյնէ պախթի յաղթութիւնը ըրաւ (1571):

2 Ալբայի դքսին յաջորդող զօրավարը տկար մարդ մը ըլլալով, սպանիացի զօրքերն ալ չկրցաւ կառավարել, ուստի Յովհաննէս Աստրիացին անոր տեղը անցաւ ու ճարտար հնարքներով զամենքը հանդարտեցուց: Բայց քիչ ատենէն ասպարաւմբները իրենց ազատութիւնը սրաշտպանելու

1 Սպանիա Արաբացիները ինչպէս ոտք ելան ու նուաճուեցան:

2 Միացեալ Նահանգները որոնք էին:

համար Մաթիաս արշիդքսէն օգնութիւն խնդրեցին . Գուլիէլմոս Նասաւն ալ իր անձնական փառասիրութիւնը մէկդի դնելով՝ Մաթիասին հետ միացաւ , և Յովհաննէսին յաղթեց : Քիչ ատենէն ետքը մեռաւ Յովհաննէս , և կ'ըսեն թէ Փիլիպպոս զինքը թունաւորել տուած է : Ան ատեն Սպանիացւոց զորապետ եղաւ Ալեքսանդր Ֆառնէզէ՝ Փարմայի դուքսը , որ մօր կողմանէ Վարովոս Հինդերորդին թոռն էր . ասիկայ հարաւային գաւառները նուաճեց , բայց հիւսիսայիններուն բան չկրցաւ ընել . վասն զի անոնք իրենց ռթաթհուորին ճարտարութեամբը Սպանիայէն բաժնուած ու եօթը գաւառ մէկտեղ Միայեալ Նահանգ անուանով մէկ եղած՝ Ութըէքթ քաղաքին մէջ երգուընցան որ մէյմըն ալ իրարմէ չբաժնուին :

Փիլիպպոս թագաւորը ան եօթը նահանգին տեղը ուրիշ երկրի մը տէր եղաւ . վասն զի Փորթոկալի թագաւորը Տոն Սեբաստիանոս՝ Արաբացւոց դէմ պատերազմի գնացած ըլլալով , Ափրիկէի մէջ մեռաւ (1578) , և տեղը անցաւ իր հօրեղբայրը Տոն Հենրիկոս կարդինալը , ասիկայ որովհետեւ եօթանասուն տարեկան էր , իրեն յաջորդ մը ընտրելէն առաջ մեռաւ : Փիլիպպոս բրանութիւնը իրաւունքի տեղ բանեցընելով , Ալբայի դուքսը շատ զօրքով հոն խրկեց , ինքն ալ անձամբ լիստոնա գնաց որ բնակիչներէն հաւատարմութեան երդում առնու (1581) : Հոն տեսնելով որ իր կեանքը վտանգի մէջ է , շատ մը կասկածելի

Փորթոկալի երկրին ինչպէս տիրեց Փիլիպպոս :

մարդիկ սպաննեց . ետքը երկիրը այլևայլ կուսա-
կալներու յանձնեց ու ինքը Սպանիա դարձաւ :

1 Յոյս ունէր Փիլիպպոս որ Ստորին Նահանգ-
ներն ալ նոյնպիսի գիւրութեամբ մը նորէն ձեռք
ձգէ . և Աղեքսանդր Ֆառնէզին առաջին յաջ-
դուծիւնները տեսնելով՝ աւելի սիրտ առաւ : Ա-
մէն բանէ առաջ նայեցաւ որ Գուլիէլմոս Նասաւը
մէջ տեղէն վերցընէ . վասն զի գիտէր թէ անիկայ
է իր գլխաւոր թշնամին . ուստի անոր գլուխը բե-
րողին շատ մը ստակ խոստացաւ : Բաղտասար Գե-
րարդոս անուենով կատաղի մարդը Սպանիոյ թա-
գաւորին փափաքը կատարեց ու Տէլֆիթ քաղաքին
մէջ Գուլիէլմոսը սպաննեց (1584) : Ան սպանու-
թենէն շահ մը չեղաւ . վասն զի Գուլիէլմոսի որ-
դին Մաւրիկիոս կամ Մօրիկ Նասաւ՝ մէկէն՝ ի մէկ
Հոլանտայի սթաթհոլտը անուանեցաւ , ետքն ալ
եօթն Նահանգաց : Կանտ , Պրուսէլ , Մալին և
Անվերսա քաղաքները գաշնակից գաւառաց ձեռքն
ընկան , նոյն ատենը նաև Անգղիոյ Թագուհին
Եղիսաբեթ վեց հազար հոգի օգնութիւն խրկեց
անոնց :

2 Ան ատենն է որ Փիլիպպոս Անգղիոյ Թագու-
հիէն վրէժն առնելու համար , անոր գէմ Անյադ-
իէւէ ըսուած նաւատորմիդը խրկեց , և ան նաւերը
փոթորիկով ջարդուեցան : Երբոր ծովակալ Մէ-
տինա դուքսը եկաւ Փիլիպպոսին իմացուց նաւա-

1 Փիլիպպոս ինչ հնարք բանեցուց Ստորին Նա-
հանգները նուաճելու համար :

2 Անյաղթելի ըսուած նաւատորմիդը երբ խրկեց
Փիլիպպոս Անգղիոյ գէմ :

տորմզին փոթորկէ ջարդուիլն ու տասը հազար հոգւոյն մահը, “Դուքս, ըսաւ Փիլիպպոս, զքեզ խրկեցի ես մարգկանց հետ պատերազմելու և ոչ եթէ տարերց հետ. Աստուծոյ կամքն օրհնեալ ըլլայ”, : Ու սկսաւ գիմացի նամակը առաջ տանիլ : Աս զարմանալի բնաւորութիւնս, ունէր Փիլիպպոս, այսինքն ձախորդութեան ատեն ալ երկայն մտութիւն :

: Ֆառնէզէ զօրավարին առաջնորդութեամբը Գաղղիա ալ զօրք խրկեց Փիլիպպոս՝ Հենրիկոս չորրորդին ձեռքէն փարիզը պաշտպանելու : Բայց յաղթեց Հենրիկոս Սպանիացւոց, մտաւ փարիզ, ու Միացեալ Նահանգաց հետ գաշնակցեցաւ : Հոլանտացիք ալ ան միջոցին այնչափ զօրացան որ 1598ին երբոր Գաղղիացիք ու Սպանիացիք հաշտութիւն ըրին, Հոլանտացիք մինակ ալ մնալով իրենց ինքնիշխանութիւնը չկորսնցուցին : Ինչուան Փիլիպպոս ալ ճանչցած կ'երևնայ իր Զանքին անօգուտ ըլլալը. ուստի Ստորին Նահանգաց տէրութիւնը անցուց իր Իզապէլ աղջկանը և անոր փեսին, որ էր Աւստրիոյ արշիդուքսը Ալպերթ : Միանգամայն ուղեւով Հոլանտացւոց վաճառականութիւնը կործանել, որ Լիպպոնայէն կուգային Հնդկաստանի վաճառք կ'առնէին, արգելք հանեց որ ամենեկին Հոլանտացւոց նաւերը անքաղաքին նաւահանգիստը չկարենան մտնել, բայց անով Լսիա եղած Սպանիացի գաղթականներուն մեծ վնաս ըրաւ, վասն զի Հոլանտացիք Եւրոպայի

: Ստորին Նահանգները ինչ կերպով ազատ մնացին Փիլիպպոսի իշխանութենէն :

մէջ չգտածնին սկսածն երթալ արևելեան Հնդկաստանէն բերել: Փիլիպպոս Բ մեռաւ 1598ին և հետը տարաւ այնչափ ժողովրդոց անէծքն և իրեն տրուած մականունը, որ էր Գն Կալասոյ, իսկ իրեն յաջորդ թողուց իր Փիլիպպոս որդին:

1 Փիլիպպոս Գ կառավարութեան բոլոր հոգը ուրիշներուն ձեռքը թողուց, այսինքն Լէրմոյի դքսին, որ ան ալ Ռոտտրիկէզ Քալտերոն անունով խռովարար մարդուն խորհրդովը կ'ընէր ամէն բան: Ան թագաւորին ժամանակն ալ Ստորին Նահանգաց պատերազմը չգաղթեցաւ, և Ամբրոսիոս Սփինոլա Սպանիացի զորապետը գնաց Ոսթենտ քաղաքին տիրեց (1604)․ բայց Մօրիկ Նասաւ իր ճարտարութեամբը հոլանտացիները հեազհետեւ աւելի զօրացուց, և վաճառականութիւննին ծաղկեցուց․ Փիլիպպոս թագաւորին հետ ալ զինադադարման անունով հաշտութիւն ըրաւ (1609), որով Սիացեալ Նահանգները խաղաղութիւն գրտան, և Նտասաւի ցեղը աւելի մեծցաւ:

2 Ան խաղաղութեան ժամանակը Փիլիպպոս Գ մնացած Արաբացիներն ալ Սպանիայէն դուրս ընելու մողքով՝ հրաման հանեց որ երեսուն օրուան մէջ իր աւերութենէն դուրս չելլող արաբացին մահատարաւ ըլլայ․ իրենց ստացուածքը ծախելու հրաման եղաւ առ պայմանով որ անոնց գինը արծաթ ստակ չըլլայ, հապա ուրիշ վաճառք գնեն

1 Փիլիպպոսի յաջորդին ատենը ինչ վիճակ ունեցան Ստորին Նահանգները:

2 Փիլիպպոս Գ ինչպէս դուրս հանեց Սպանիայէն Արաբացիները:

անով երկրին մէջ ու ան վաճառքը գուրա տանին : Առանկով քառասուն հազար Արաքայիք սքսութուեցան , ու կարծես թէ իրենց հետ առին տարին երկրագործութիւնը , վաճառականութիւնն ու արուեստները , այնպէս որ Սպանիա մեծ աղքատութեան մէջ ընկաւ , և Փիլիպպոս 1620ին հարկադրեցաւ մեծամեծ արտօնութիւններ խոտտանալ երկրագործութիւնը ծաղկեցընողներուն : Յաջորդ տարին մեռաւ Փիլիպպոս քառասունու իրէք տարեկան , և իրեն յաջորդեց տասնըվեց տարեկան որդին Փիլիպպոս 'Ի , Օլիվարէս գքսին առաջնորդութեամբը կառավարելով իր տէրութիւնը :

Ի Քիչ ատենէն Ստորին Նահանգները կրօնական հակառակութիւններով սկսան նորէն տակնուվրայ ըլլալ . և ան պատճառաւ երկու նոր ազանդներ ելան , որ կ'ըսուէին Աքսիէնս¹ և Գոմարէնս² : Արմինեանց գլխաւորն էր Պառնէվէլտ անունով գիտուն մարգը , իսկ Գոմարեանցը Մորիկ Նասաւ սթաթհոլտը . ասիկայ Պառնէվէլտէն վրէժ առնելու համար Տորարէքթ քաղաքին մէջ ժողով մը ըրաւ , և ան ժողովին հրամանը պիտի կատարեմըսելով թուրը ձեռքը եօթը գաւառներուն մէջ պարտեցաւ , և իր ամէն թշնամիները Արմինեան են ըսելով որը բանտ գրաւ , որը աքսորեց , ետքն ալ Պառնէվէլտը բռնեց , վրան ամբաստանութիւն ըրաւ թէ տէրութեան դէմ դաւակցութիւն կ'ընէ և 'ի մահ դատապարտեց : Պառ-

1 Արմինեանց ու Գոմարեանց պատճառաւ ինչ սպանութիւններ եղան :

նէվէլտին երկու որդիքը իրենց հօրը վրէժն առնելու համար գաւակցութիւն մը ըրին, որ խնցուեցաւ, անոնցմէ մէկը բռնուեցաւ ու ի մահ դատապարտուեցաւ. և երբոր մայրը կ'աղաչէր Նասաւին որ ներէ որդւոյն յանցանքը, անիկայ պառասխիան տուաւ. “ Եր զարմանամ որ ինչպէս որդւոյդ համար կը խնդրես ան բանն որ երկանդ համար չխնդրեցիր ”: Կինը բարկութեամբ պառասխիան տուաւ. “ Երկանս համար չխնդրեցի՝ վասն զի անմեղ էր, որդւոյս համար կը խնդրեմ, վասն զի յանցաւոր է ”:

1 Զինադադարումն որ լինեցաւ, Սպանիոյ հետ պատերազմը նորէն սկսաւ: Օլիվարէս գութաք միտքը գրած ըլլալով որ Սպանիա նորէն առջի մեծութեանը հասցընէ, նաև իր Թագաւորին Մեծ մականունը առնել տուաւ, ու Սփինոլա սպարապետին ապսպրեց որ բոլոր ուժովը Ստորին Նահանգաց վրայ երթայ. բայց թէ հոն, թէ Իտալիա, թէ Գաղղիա, թէ Գերմանիա և թէ ինչուան հնգկատտան ալ Սպանիացիք շատ ձախորդութիւններ ունեցան: Վերջապէս 1648ին Փիլիպպոս Դ Միւնսթերի գաշնադրութիւնը ստորագրեց, որով Ստորին Նահանգները ինքնագլուխ ճանչցուեցան, Անվերսայի նաւահանգիստը Սպանիացւոց դէմ գոցուեցաւ, և Ստորին Նահանգաց հետ վաճառականութիւննին դադրեցաւ:

2 Ան ալ բաւական չէր, Փորթոկալի երկրին

1 Ստորին Նահանգները ինչ կերպով բոլորովին ինքնագլուխ ճանչցուեցան:

2 Փորթոկալի երկիրը ինչպէս բաժնուեցաւ Սպանիայէն:

մէջ դաւակցութիւն մը եղաւ, և բոլոր երկիրը
ոտք ելած՝ Սպանիայէն բաժնուեցաւ, ու իրեն
գլուխ դրաւ Պրականցայի դուքսը Յովհաննէսը,
որ հին թագաւորական ցեղէն էր: Ան դաւա-
կցութեան հոգին փինթոյ անուանով ճարտարամիտ
ու քաջ մարդն էր, որ Պրականցայի դքսին ալ
հազարապետն էր: Դուքսը առջի բերան կը վախ-
նար թագաւորութիւնը յանձն առնելու. բայց
կինը վերջապէս աս խօսքերով զինքը համոզեց.
“Մատրիտ մի երթար, ըսաւ, թէ որ իշխանը
զքեզ հոն կանչէ՝ մեռցնելու համար է: Իրաւ է
որ կրնաս նաև լիսպոնայի մէջ սպաննուիլ, բայց
լաւ է մեռնիլ փառաւորապէս իբրեւ թագաւոր քան
թէ իսեղճութեամբ իբրեւ գերի սպաննուիլ”, : Մէկ
օրուան մէջ եղաւ ան զարմանալի յեղափոխու-
թիւնը. Փորթոկալի երկիրը Սպանիացաց ձեռ-
քէն ազատեցաւ, և Պրականցայի դուքսը՝ Յով-
հաննէս Դ անուանով թագաւոր եղաւ: Օլիվարէս
աս բանս ծիծաղելով պատմեց իրեն թագաւորին,
բայց փիլիպպոս սյնալէս բարկացաւ որ զինքը ե-
րեսէ ձգեց ու տեղը դրաւ Տոն Լուգովիկոս հա-
րոյ իշխանը (1650):



ԳԼՈՒԽ ԻԵ .

Պաթմանիւն Գերմանիոյ Կարողոս Հինգերորդին հրաժարելէն ինչուան երեսնամեայ պապերազմին «իւղբ» (1556-1619) :

Փերդինանդոս Ա իսպ. — Իր Բնաւորութիւնը . — Կրօն . — Մաթիմիլիանոս Բ . — Զգիւնի . — Սիլվէի պաշարոյնն ու առումն . — Մաթիմիլիանոսի մահը . — Հոգեւորական Բ . — Օսմանյան տէր պապերազմ . — Հոգեւորականի պաշտօնագիր . — Աւերաբանիւնի միութիւն . — Տիպի Պրահէ ասպազաւիւր . — Մանիսի ապստամբութիւնը . — Աստիւրիանոս ու Տոնալէրի բազմութիւնն ապստամբելը . — Քիւլու Եռլի Գաւառներուն յաջորդութիւնը . — Մանիսի իսպ. ըլլալը . — Պահիմիոյ ապստամբութիւնը . — Թուան իմը . — Փրահայի խռովութիւնը . — Պաթմանիւնի յոյնութիւն Փրահայի . — Մանսֆելտ իմը . — Փերդինանդոսի իսպ. ըլլալը :

1 Կարողոս Հինգերորդ կէս մը սրտին ցաւէն՝ կէս մըն ալ հիւանդութեանը պատճառաւ Սպանիոյ Թագաւորութիւնը իր Փիլիպպոս որդւոյն յանձնէր էր (1556) . քանի մը ամիս ետքն ալ Գերմանիոյ կայսրութիւնը իր Փերդինանտոս Ա եղբօրը Թողուց : Աս Փերդինանտոսը միանգամայն կ'ըսուէր Թագաւոր Պահիմիոյ և Մաճառայ և Թագաւոր Հոլանդիոյն , ու 1558ին Գերմանիոյ կայսր պսակուեցաւ :

1 Կարողոս Հինգերորդ զո՞վ գրաւ Գերմանիոյ կայսր :

1. Բնութեամբ խաղաղասէր մարդ էր Փերդի-
նանտոս . ուստի նայեցաւ որ ուղղափառներն ու
նորաղանդները իրարու հետ սիրով վարուին : Պո-
հեմիացիք դիւրաւ հանդարտեցան . բայց Մա-
ճառները շատ անհանգստութեան մէջ էին . ներ-
սէն քաղաքական սլատերազմը , գրսէն ալ Օս-
մանցիք շատ նեղութիւն կուտային իրենց : Փեր-
դինանտոս ճարտարութեամբ և խոհեմութեամբ
ներքին խռովութիւնները դադրեցուց և Օսմա-
նեանց դէմ հանեց զիրենք . անկէջ ետքը ութը
տարուան համար զինագազարում ըրաւ Օսման-
ցւոց հետ , և 1564ին մեռաւ : Իր կտակին մէջ
գրած էր որ տէրութիւնը իրեք որդւոցը մէջ բաժ-
նուի . անդրանիկը Մաքսիմիլիանոս Բ առնու Մա-
ճառստանը , Պոհեմիան ու Աւստրիոյ արշիդքսու-
թիւնը . երկրորդը Փերդինանտոս առնու Թէրոլը ,
Աւստրիան ու Աւստրիական Սուլթան . երրոր-
դը Վարուդս՝ տէր ըլլայ Սլովիա , Քարինթիա ու
Քառնիոլ դքսութիւններուն : Մաքսիմիլիանոս Բ
միանգամայն կայսերութեանն ալ յաջորդ էր :

2. Մաքսիմիլիանոս քաղցրաբարոյ և գթած մարդ
ըլլալով բոլոր ջանքը ան եղաւ որ իր ժողովուրդը
երջանկացունէ , և ուղղափառները յորդորեց որ
նորաղանդից դէմ խստութիւն չընեն : Աս ներքին
խաղաղութիւնը աւելի անոր համար ալ հարկաւոր
էր որ նոյն ատենը սուլդան Սիւլէյման շատ զօր-

1. Փերդինանտոսի բնաւորութիւնն ինչպէս էր ,
ու ինչ կտակ ըրաւ :

2. Մաքսիմիլիանոսի ատենը ինչպէս եղաւ Սիկէ-
թի առումը :

քով Մաճառստան եկած ու Սիկէթ քաղաքը պաշարած էր : Զրինի անուհեով Մաճառ կոմսը Սիկէթին մէջ պաշարուած ըլլալով մեծ քաջութեամբ պաշտպանեց քաղաքը . երբոր տեսաւ որ վառօդը հատաւ , վեց հարիւր հոգւով գուրս ելաւ ու թշնամեաց բազմութենէն յաղթուելով մեռաւ : Օսմանցիք Սիկէթը առնելու համար քսան հազար մարդ կորսնցուցին , և սուլթան Սիւլէյման չկրցաւ իր յաղթութիւնը վայելել , վասն զի քաղաքին առնուելէն առաջ մեռաւ :

1 Մաքսիմիլիանոս 1575ին ընտրուեցաւ նաև Թագաւոր Լեհաստանի , բայց Թագաւոր չպսակուած վախճանեցաւ , և Գերմանիոյ մէջ իր յիշատակը միշտ սիրելի մնաց , ու ատենով Տիտոս կայսեր տրուած գովեստը իրեն ալ տուին , Երջանկաւ յարկային ազգի :

2 Իր որդին ու յաջորդը Հռոգուլփոս Բ թնուլթեամբ սկար և անհոգ ըլլալով , պատճառ եղաւ Օսմանցւոց առանց արգելքի Մաճառստան վաղելուն : Կայսերական գանձը այնպէս պարպուած էր որ սկսան ամէն եկեղեցեաց գրան առջևը ստակ ժողվել պատերազմին ծախքերուն համար : Կայսեր զօրքը Մաճառստան որ հասաւ՝ Օսմանցիք արդէն շատ ամուր բերգերու տիրեր էին , ուստի բան չկրցան ընել անոնց , մանաւանդ որ ան ատենները Օսմանցւոց դէմ ելած բանակները ամէն ազգէ ժողվուած զինուորներ էին , անկարգ ու անկիրթ :

1 Ինչ գովեստ տրուեցաւ Մաքսիմիլիանոսի :

2 Օսմանցւոց դէմ ինչ պատերազմուեցաւ Հռոգուլփոս Բ :

1. Հռոդուլփոս աւելի դիտութեանց յարմարութիւն ունէր քան թէ թագաւորական կառավարութեան . ուստի խելքը միտքը բնալուծութեան, աստղաբաշխութեան ու բնաբանութեան տուած՝ բոլոր ժամանակը կ'անցընէր զանազան ոգելից ջրեր թորեցընելու, ազնիւ քարեր տաշելու և աստղաբաշխութիւն ընելու : Աս տեսնելով թէ իր հպատակները և թէ ազգականները սկսան զինքը արհամարհել : Լուտերականք տեսնելով որ կայսրը ոչ Գերմանիան կառավարելու փոյթ ունի և ոչ Օսմանցիները վճռնտելու, սկսան իրենց առջի տիրապետութեան սէրը ձեռք առնել . և 1608ին Աւեփաւանիսի մուֆի-ն ըստած դաշնակցութիւնը հաստատեցին, որուն գլուխն էր Փրեդերիկոս կայսրընտիրը, և պաշտպան՝ Գաղղիոյ թագաւորը : Անդիէն ուղղափառք ալ Վիրցպուրկ քաղաքը ժողովուեցան ու մէջերնին դաշնակցութիւն մը ըրին, որուն գլուխն էր Պաւերայի դուքսը Մաքսիմիլիանոս, և պաշտպան՝ պապը ու Սպանիոյ թագաւորը Փիլիպպոս Բ :

2. Ան միջոցին Հռոդուլփոս կայսրը Տիբոն Պրահէ աստղաբաշխին հետ աստղերը զննելու զբաղած՝ տերութեան վիճակին վրայ ամենևին փոյթ չունէր . և Տիբոն միտքը դրած ըլլալով թէ մոլորակաց ընթացքը զննելով ինքը մարդկանց գլուխը գալեքը կը գուշակէ՝ խրատ տուեր էր կայսեր որ իր մօտ

1. Հռոդուլփոս Բինչ բնաւորութեան տեր էր : —

Ի՞նչ դաշնակցութիւններ եղան իր ատենը :

2. Տիբոն Պրահէ ի՞նչ խրատ տուեր էր Հռոդուլփոսի :

ազգականներուն ալ չհաւատայ : Անկէց ետեւ ՀՌՊՊՈՒՄ անդադար վախի մէջ ըլլալով, իր պալատը քաշուած ապրեցաւ սւ. ամենեկին մարդու չէր երևնար : Ան օտարականները որ զինքը կ'ուզէին տեսնել, ձիապանի հագուստով կայսեր ախոռներուն մէջ կը սպասէին . վասն զի կայսրը գեղեցիկ ձիեր շատ ունենալով՝ երբեմն երբեմն զանոնք տեսնելու կ'իջնար :

1 Տիքոնի գուշակութիւնները կայսեր կատաճոտութեամբ կարծես թէ իրօք սկսան կատարուիլ . վասն զի ՀՌՊՊՈՒՄի եղբայրը Մաթիաս արշիդուքոր ոտք ելլաւ փրեսպուրի քաղաքին մէջ 1608ին, Մաճառի մեծամեծները ժողովեց, նորազանգից ազատութիւններ խոստացաւ, ուղղափառաց ալ նոր նոր արտօնութիւններ . ասանկով հարաւային Աւստրիոյ ու Պոհէմիոյ բնակիչները իրեն կողմը քաշեց : ՀՌՊՊՈՒՄ ան ատենը Պոհէմիոյ փրակա քաղաքին մէջն էր . հրաման հանեց որ շուտ մը զօրաժողով ըլլայ, բայց ուշ էր . վասն զի Մաթիաս քսան հազար հոգաւոր քաղաքին վըսյ կուգար . ան ատեն կայսրը ստիպուեցաւ որ անոր թողու Մաճառստանը, Աւստրիան ու Մորաւիան, Պոհէմիոյ թագաւորութեանն ալ զինքը ճանչնայ ժառանգ :

2 Ան ատենները Աքուիսկրանա քաղաքին մէջ ալ մեծ շփոթութիւններ եղան . վասն զի ան աեզի նորազանգները տեսնելով որ իրենց հաւատքը հա-

1 Մաթիաս ինչ կերպով զօրացաւ :

2 Աքուիսկրանայի, Տոնավերթի ու Քուլոնիայի խռովութեանցը պատճառն ինչ էր :

մարձակ չեն կրնար պաշտել, բռնութեան ձեռք զարկին. կայսրն ալ շատ աշխատելէն ետքը որ խաղաղեցրնէ քաղաքը, երբոր տեսաւ որ ճար չկայ, քաղաքը պաշարել տուաւ ու բնակիչներուն ամէն ազատութիւններն ու արտօնութիւնները վերուց. քիչ տեսնէն մէջի նորադանդներն ալ աքսորեց: Նոյն պատճառներով Տոնավերթ քաղաքն ալ աւելի սաստիկ պատիժներ ունեցաւ. վասն զի Պաւերայի գուքար Մաքսիմիլիանոս կայսեր հրամանովը նորադանդներուն ուղղափառաց դէմ ըրածները քննելով, Տոնավերթին ամէն ազատութիւնները վերուց, տիրեց անոր ու Պաւերայի հասարակ քաղաքներուն կարգը անցուց: Նոյն տաւնը Քոլոնիայի կամ Կողոնիոյ կայսրընտիր արքեպիսկոպոսը նորադանդից կողմը անցեր էր, որպէս զի իր երկրին ամէն իշխանութիւնները աշխարհականաց ձեռքը աայ. անոր համար իշխանութենէն ընկաւ, ու թէ նորադանդից և թէ ուղղափառաց երեսէն իյնալով՝ գնաց օտար երկիրներ թշուառ կեանք մը անցուց:

Գերմանիոյ խռովութիւններուն նոր պատճառ մըն ալ եղաւ Քլէվ ու Եուլիք դքսութիւններուն յաջորդութիւնը. վասն զի երբոր ան գաւառներուն վերջի գուքար անորդի մեռաւ, Պրանտէպուրկի կայսրընտիրը և ուրիշ մեծամեծներ իրարու ձեռքէ կ'ուզէին յափշտակել ան հարուստ երկիրը. աս պատճառաւ ալ ուղղափառաց և նորադանդից կռիւը նորէն սաստկացաւ: Նորադանդ-

Գլէվի ու Եուլիքի դքսութիւնները ինչ խռովութեան պատճառ եղան:

ները Աւստրիոյ ցեղին դէմ (որ Եռւլիքի տիրել կ'ուզէին) Գաղղիոյ Հենրիկոս Դ Թագաւորին դիմեցին. ան ալ սաար Հազար հոգի խոստացաւ անոնց. բայց սպաննուելովը չկրցաւ խոստմունքը կատարել: Երկու տարիէն Հռոգուլփոս կայսրն ալ մեռաւ (1612), և իրեն յաջորդեց եղբայրը Մաթիաս՝ որ արդէն Պոհեմիոյ ալ Թագաւոր էր:

Մաթիաս կայսրը իր կեանքը ինչուան ան աւտենը խռովութեամբ անցուցած ըլլալով, անկէջ ետքն ալ ևս առաւել անհանգիստ Թագաւորութիւն մը ունեցաւ: Սպանիացիք ու Հոլանտացիք դեռ նոր տիրեր էին Քլէվի ու Եռւլիքի դքսութիւններուն. ան միջոցին Պոհեմիացիք ալ կայսեր մէկ հրովարտակին դէմ գանգառ ունենալով՝ ոտք ելան: Թուռն կոմսը անոնց դուռն կեցած՝ մեծամեծները ժողովքի կանչեց ու ետքը կայսեր գնաց որ իրաւունք պահանջէ. երբոր Մաթիաս խիստ պատասխան մը տուաւ, Թուռն կոմսը Փրակս դարձաւ, մտաւ խորհրդարանը ու կայսեր փոխանորդները խորհրդարանին պատուհաններէն դուրս խրամին մէջ նետեց, ըսելով թէ «Ասիկայ իմ ազգիս հին սովորութիւններէն մէկն է», բայց ան փոխանորդները չմնաստեցան. վասն զի ժողովուրդը բարկացած ատենը պատրուտած թղթերը ան փոսերուն մէջ լեցուցած ըլլալով, իշխանները անոնց վրայ ընկան: Աս դիպուածը պատմութեան մէջ կը յիշուի Պապուս Էնկէյ-Էն-Բի-Էն Փրա-

Ինչ է Պատուհաննկեցութիւն Փրակայի ըստւածը և Մանսֆէլտ ինչ անդութիւններ ըրաւ:

կայի անուանով: Որչափ որ կայսրը հանդարտութեամբ ուզեց վարուիլ, ապստամբները այնչափ համարձակութիւն առին, ու Մորաւիոյ և Շլէզիոյ բնակիչներն ալ հետերնին առնելով շատցան: Մանսֆէլտ կոմսը որ Եւրոպայի ճարտար՝ բայց անգութ զօրավարներէն մէկն էր, Թուրնին պէս ապստամբներուն գլուխ կեցաւ և Աւստրիոյ ցեղին մեծ թշնամի եղաւ, այնպէս որ ոմանք իրիսփռէայ Արքիշառ դրին անունը: Ուղղամիտները կայսեր կողմը բռնեցին, և ան ատենէն սկսաւ ան հռչակաւոր պատերազմը, որ երեսուն տարի քշելուն համար Եւրեանմէս, դափնեւաճ ըսուեցաւ և բոլոր Գերմանիան տակնուվրայ ըրաւ: Աս պատերազմին գլխաւոր դիւցազուններն են Փերդինանտոս Բ կայսրը, իր զօրավարը Վալդթէյն, և Կուստաւոս Ատոլփոս՝ Շուետի թագաւորը:

։ Աս թշուառութիւնները տեսնելով Մաթիաս սրտին ցաւէն մեռաւ (1619) . և իրեն յաջորդ թողուց իր եղբորորդին Փերդինանտոսը:

։ Մաթիասի ո՞վ յաջորդեց:



ԳԼՈՒԽ ԻԶ .

Երեւնաժէայ պապերազմին պապմանութիւնը . — Պալաթի .
նէան ծամանալը . — Տանիմարտացոյ ծամանալը . —
Շուէփայ ծամանալը (1619-1648) :

Փերդերիկոս Ե Պահեմոյ Բաթաւոր իւ ճանչցաւի . —
Իր անհոգութիւնը . — Փերդինանդոս Բ . — Իր Գոր-
ծանէութիւնը . — Փրալայի պապերազմը . — Պահեմոյ
նաւաճութիւնը . — Մանգիլի մահը . — Թիւլի . — Վալ-
շիկն . — Հապոնցման հրովարտալը . — Կոստատոս
Ապուլիոս . — Իր առաջին յաջողութիւնները . — Մալ-
պեպոնի առումը . — Թիւլիի մահը . — Լիւթարի պա-
պերազմը . — Վալշիկնի նորէն իշխանութեան հասնիւնը .
— Լիւցենի պապերազմը . — Կոստատոս Ապուլիոսին
մահը . — Վալշիկնի Բանաթ ճամբան ու սպանութիւնը .
— Ռիւլիէօ իւրդինալին Աստուծոյ Դէմ պապերազմ
հրապարակելը . — Փերդինանդոս Երկրորդին մահը . —
Փերդինանդոս Գ . — Վէյմար , Պաննէր և Թուրնիենսն
զօրավարներն ու Անիիկնի Դոմին . — Վէնիցիական
հաշտութիւնը 1648ին :

Պահեմիացիք չուզեցին Փերդինանդոս Եր-
կրորդը ճանչնալ իբրեւ յաջորդ Մաթիաս կայսեր ,
անոր տեղը ընտրեցին Պալատինեան * կայսրընտի-
րը Փրեդերիկոս Հինգերորդը , որ յնաւային Բա-

Պահեմիացիք զով ճանչցան Մաթիասին յաջորդ :

* Պալատինեան կոմս իմ կայսրընտիր իշխուէր՝
իայսեր եկամտաւերոսն վերախաղան :

նած՝ ուրի վրայ հոգին տուաւ : Մանսֆէլտի պէս համբերող, անխոնջ ու չարքաշ զօրավար խիստ քիչ եղած է :

1 Ան ասենները Պրունսվիքի դուքսը (որ մահւանուամբ Թշնաի +ահանայից կ'ըսուէր) և Պատէնի իշխանը՝ Փերգինանտոսի դէմ ելան : Պաւերայի դուքսը անոնց դէմ Թիլլի կոմսը խրկեց զօրքով : Թիլլի որ ատենով Յիսուսեան կրօնաւոր եղած էր ու ետքը զինուորութեան մէջ մտած, Պրունսվիքի դքսին բոլորովին յաղթեց, այնպէս որ շատ անգամ պէտք եղաւ իրեններուն ապսպրել որ դադրին թշնամիները ջարդելէն . չորս հազար հոգի պատերազմին մէջ մեռան, հինգ հազար ալ գերի՝ ոչխարի պէս քշուեցան դէպ 'ի Միւնսթեր քաղաքը : Մահուընէ ու գերութենէ ազատած զինուորները Լորէն գաւառը քաշուեցան . ան կողմերն ալ նորէն յաղթուելով ինչուան հոլանտա փախան ու առթի կը սպասէին որ նորէն պատերազմին :

2 Ան միջոցին նոր դաշնակցութիւն մը եղաւ Փերգինանտոս կայսեր դէմ . ան դաշնակցութեան գլուխն էր Տանիմարքայի Թադաւորը Քրիստիանոս Դ, Պրունսվիքի դուքսն ալ դաշնակիցներէն մէկն էր : Փերգինանտոս չուզելով ուղղափառաց դաշնակցութեանը հետ կռուիլ՝ որուն գլուխ Պաւերայի դուքսն էր, և զօրավար Թիլլի կոմսը, հաւանեցաւ իր զօրագլուխներէն մէկուն առա-

1 Թիլլի ինչ յաղթութիւն ըրաւ Պրունսվիքի դքսին դէմ :

2 Վալլթէյն զօրավարին վրայ ինչ կը պատմուի :

ջարկութեանը, որ կ'ըսէր. « Եթէ զիս բոլոր զօրաց սպարապետ անուանես՝ մէկէն կրնամ յիսուն հազար զօրք հանել », : Ան զօրագլուխն էր Վալշթէյն կամ Վալշէնշթէյն կոմսը, որ խօսքը կատարեց, յիսուն հազար հոգի ժողովեց, անոնցմով գնաց Շլէզիան նորէն առաւ, և Ուլկիանոսի, Պալմիկ ծովուն ու Էլպա գետին մէջտեղը ընկած բոլոր երկիրներուն տիրեց (1626) : Նոյն միջոցին Թիւրի կոմսն ալ Տանիմարքացւոց զօրացը յաղթեց : Կայսրը ծանր պահանջմունքներով հաշտութիւն ըրաւ Տանիմարքայի Թագաւորին հետ, Վալշթէյնի քաջութեանը փոխարէն Մէքլէմպուրկի երկու գքսու թիւններն անոր տուաւ, և անուանեց զինքը Պաւ-Լիւիս Վերալտ : Բայց Վալշթէյնի զօրքը տեսնելով որ իրեն վարձատրութիւն մը չեղաւ, Գերմանիոյ մէկ մասին տիրեց, շատ երկիրներուն վրայ ծանր տուրքեր դրաւ, և քաղաքներ ու գեղեր սատարիկ սովի մէջ ձգեց, այնպէս որ բնակիչները սկսան խոտ ուտել :

Փերդինանտոս Բ հրովարտակ մը հանեց ան միջոցին որով նորադանդից կը հրամայէր որ 1555էն ՚ի վեր որչափ կալուածներ որ եկեղեցականներէ առեր ու աշխարհականաց տուեր էին՝ ետ գարձընեն . առ Հրովարտակ հաբոյցման ըսուածը նորադանդից սաստիկ քարկութեան պատճառ եղաւ . ուստի Լիւիսի քաղաքը ժողովուեցան (1630) ու Ռիչլիէօ կարդինալին խորհրդովը Շուեստի Կուստաւոս Ատոլփոս Թագաւորը իրենց օգնութեան կանչեցին :

Հատուցման հրովարտակ ըսուածն ի՞նչ էր :

1 Կայսրը առջի բերան Կուստաւոսի մօտենալէն չվախցաւ . և Վալըթէյն կոմսը ըսեր էր անոր համար “ Թէ որ ան աշակերտը համարձակի Գերմանիա մտնելու , ես զինքը գաւազանով կը վռնտեմ ” , ։ Ուրիշներն ալ ծաղր ընելով կ'ըսէին Կուստաւոսի համար թէ “ Ան ձիւներու թագաւորը ” հարաւային արեգական դիմացը մէկէն կը հալի , , ։ Դեռ չէին ճանչնար Շուետի զօրաց քաջութիւնն ու չարքաշութիւնը : Կուստաւոս նախ Ռուկէն , Ուզտոմ և Վիլլին կողմներուն տիրեց , որպէս զի Շուետի երկրին հետ հաղորդակցութիւնը չարգելուի . ետքը առաջ քալեց , Սթեթթիին մօտաւ՝ որ Փոմերանիոյ մայրաքաղաքն էր , ու քիչ օրուան մէջ բոլոր ան դքսութեան տիրեց : Սաստիկ արգիլած էր որ զինուորները բնակչաց ամենեին վնաս չընեն , մանաւանդ թէ աղքատներուն հաց ալ բաժնեց . “ Քաղաքի մը տիրելու համար՝ գթութիւնը ուժէն աւելի զօրաւոր է , , կ'ըսէր : Երկու տարի ու կէսուան մէջ Կուստաւոս Գերմանիոյ իրեք մասին երկուքին տիրեց , Վիսթուլա գետէն ինչուան Դանուբ և Հռենոս գետերը :

2 Շուետներուն դէմ Վալըթէյնի տեղը Թիլլի կոմսը սպարապետ դրուեցաւ , որ Օտէր գետին բովի Փրանքֆորթ քաղաքին օգնելէն ետքը , Պրանտէպուրկը առաւ ու Մակտէպուրկը պաշա-

1 Կուստաւոս Ատուլիոս Բնչպէս տիրեց Գերմանիոյ մեծ մասին :

2 Մակտէպուրկի առումը Բնչպէս եղաւ : — Թիլլի Բնչպէս մեռաւ :

րեց : Շուետի Թագաւորը իր դաշնակիցներէն խաբուելով՝ չկրցաւ ատենին հասնիլ որ Մակոտեպուրկը ազատէր . Թիլլի մայիսի 10ին 1631ին առաւ քաղաքը , բնակիչները Թրէ անցուց , տները կողոպտեց այրեց . ան սոսկալի անգթութենէն ետքը քաղաքը մտաւ , հանդիսով Զփէ Ասփաթ Գոլթաֆէնէր երգել տուաւ , ու կայսեր գրեց Թէ Տրոյիոյ ու Երուսաղեմի առմանէն ետեւ անանկ հռչակաւոր առում չէ եղած : Բայց Թիլլիին յաջողութիւններն ալ ինչուան հոն էին . վասն զի Լիփսիայի պատերազմին մէջ չարաչար յաղթուեցաւ Կուստաւուսէն (1631), մահացու վէրք առաւ , ու Ինկոլտատ քաղաքին մէջ մեռաւ : Իր զօրքերուն շատ սիրելի էր . ինքն ալ անոնց վրայ ունեցած սէրը ասով ալ կ'իմացընէր , որ երբոր իրեն ամուսնութեան վրայ խօսք կը բանային , զանոնք ցուցընելով կ'ըսէր . “ Միթէ բաւական որդիք չունիմ ես , , : Թիլլիին մահուանէն քիչ մը առաջ Կուստաւուս իրեն դաշնակից ըրեր էր Սաքսոնիան ու Պրանտէպուրկը , ինչուան Ալսացիա մտեր , Տրեւիրի ու Մոգուանիոյ կայսրնարութիւնները նուաճեր ու Պաւերայի և Պոհէմիոյ երկիրները ոտնակոխ ըրեր էր :

Փերդինանտոս նեղը մտած՝ հարկագրեցաւ նորէն Վալլթէյնը սպարապետ դնելու . բայց անիկայ կայսրը խոնարհեցընելու համար ծանրէն քաշեց , ըսելով Թէ “ Ես առանձնական կեանքը աւելի կը սիրեմ , և կայսրը ուրիշ մարդ կրնայ գրտնել , , : Կայսրը այնչափ ազաճեց որ վերջապէս Վալ-

1 Կուստաւուս ի՞նչ կերպով մեռաւ :

չթէյն յանձն առաւ սպարապետութիւնը , բայց այնպիսի իշխանութեամբ որ կայսեր իշխանութենէն վար չմնայ . “ Հրամանատրութեանս մէջ հետս ընկեր չեմ ուզեր , կ'ըսէր , թէ և ան ընկերս աստուած մը ըլլայ , : Աս կերպով Պոհեմիան տալտեց Վալշթէյն ու Շուետներուն գէմ գնաց : Սաքսոնիոյ կայսրընտիրը նեղը մտնելով , Շուետի թագաւորը օգնութիւն կանչեց , Լիւցենի դաշտին մէջ երկու բանակները իրարու գէմ ճակատեցան , ու նոյեմբերի 16ին 1632ին պատերազմը սկսաւ : Կուստաւոս տեսնելով որ իրեն հետեակ զօրքը տկարանալու վրայ է , վազեց որ անոնց օգնութեան հասնի . և որովհետեւ օգը ամպոս ու մութ էր , կայսերականաց ձիաւորներուն մէջ ընկաւ . գնտակ մը եկաւ իր թևին զարկաւ , ետքն ալ կուրծքէն զարնուեցաւ ու “ Աստուած իմ , Աստուած իմ , կանչելով ընկաւ մեռաւ : Աս դժբաղդութեան վրայ Շուետներուն քաջութիւնը աւելի վառուեցաւ , այնպէս որ Վալշթէյն թնդանթներն ու բանակը թողուց , ետ քաշուեցաւ : Շուետները Կուստաւոսի մարմինը շատ մը գիշուած դիակներու տակէն գտան , ու տարին իրենց երկիրը մեծ հանգիստով թաղեցին : Երեսուներովթը տարեկան էր Կուստաւոս , և իր մահուանը վրայ ինչուան թշնամիները ցաւեցան :

Կուստաւոսի մահուամբը նորադանգները սկըսեր էին ցրուիլ . բայց անոր ատենադպիրը Ոքսէնշթիւն նորէն անոնց գլուխ կեցաւ , ու պատերազմը առաջ տանելով Գերմանիոյ թշուա-

1 Վալշթէյնի վերջը ի՞նչպէս եղաւ :

ուսմանները երկընցուց : Վալթէյն , որ Աւստրիոյ ցեղին պատուար եղեր էր , քանի մը յաղթութիւններ ալ ըրաւ թշնամեաց դէմ , ու ետքը Պոհեմիա քաշուեցաւ : Հոն ինքզինքը այնպիսի անհոգութեան մը տուաւ որ Փերդինանտոս ալ սկսաւ վախնալ . Փրակայի մէջ իր պալատը քաշուած , չորս դին շողոքորթ մարդիկ ժողված՝ թագաւորական պերճութիւն կը ծախէր . ամենեին չէր ծիծաղեր . իր զինուորներուն հետ ալ ան աւտենը միայն կը խօսէր՝ երբոր պէտք ըլլար զանոնք ի մահ գատապարտել կամ պատուոյ հասցնել . ինչուան թող կռտար որ զինքը Պոհեմիոյ թագաւոր անուանեն : Փերդինանտոս անոր գաւառանութեան դիմացը առնելու մտքով՝ Վալթէյնի բարիքը վայելող մարդիկներէն իրեք հոգի գտաւ , ու անոնց ձեռքովը սպաննեց զինքը :

1 Շուեռները Վալթէյնի մահուամբը իրենց մեծ թշնամւոյն ձեռքէն ազատեցան . բայց կայսեր սպարապետը Փիքքոլտմինի՝ Նորթլինկէն քաղաքին քովը մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ Սպա-Վէյմարի դքսին դէմ (1634) : Սպասոնիոյ կայսրնաիրը Յովհաննէս՝ Փերդինանտոսին հետ հաշտութիւն ըրաւ . անով նորազանգներն ալ սկսան յուսահատիլ :

2 Միայն Հասսիա-Քասսէլի լանտկրաւը մնացեր էր Շուեռներուն դաշնակից , և ան միջոցին որ Փերդինանտոս Բ յաղթանակեր էր ամենուն վրայ՝ Ռիչիէօ կարգինալը Աւստրիոյ դէմ պա-

1 Փիքքոլտմինի սպարապետը ինչ յաղթութիւն ըրաւ :

2 Ե՞րբ մեռաւ Փերդինանտոս Բ :

տերազմ՝ բացաւ : Բայց ան պատերազմին ատենը
Փերդինանտոս Բ մեռաւ (1637) : Ձախորդու-
թեան ատեն անդրդուելի էր Փերդինանտոս . բայց
յաջողութեան ատեն ալ յանդուգն : Կ'ըսէր թէ
“ Իրեք բան ամենեւին երկար չեն երեցած ինձի .
որսորդութիւնը , իշխանացս հետ խօսիլը , ու աս-
տուածային պաշտօնը , , :

։ Փերդինանտոսի յաջորդեց որդին Փերդի-
նանտոս Գ , որ թէպէտ խաղաղասէր էր , բայց
հարկադրեցաւ առաջ տանելու ան պատերազմը
որ Եւրոպիոյ մէկ ծայրէն ինչուան մէկալը տա-
րածուած էր : Բեռնարդոս Վէյմար զօրապետը ,
որ Կուստաւոս Ասուլիոսին աշակերտ կը սեպուէր ,
կայսերականաց վրայ ետեւէ ետեւ չորս յաղթու-
թիւն ընելէն ետքը մեռաւ , Գաղղիան ալ անոր
զօրքը գնեց : Պաննէր զօրավարը Ռաթիսպոն քա-
ղաքը պաշարեց , ուր որ կայսրը ազգային ժողով
կ'ընէր . և ան ատենէն սկսաւ Անկիէնի դուքսը ,
որ ետքը Մեծն Քոնստէ ըսուեցաւ , իր քաջու-
թիւնները ցուցընել . Թիւրենի հետ միացած՝ կայ-
սեր Մէրսի սպարապետը հալածեց , Ֆիլիպս-
պուրկ , Մոդուենտիա ու Տոնքէրք քաղաքներուն
տիրեց ու Լէնսի պատերազմին մէջ վերջի հարուա-
ծը տուաւ կայսերականաց , որոնց առաջնորդ էր
Լէոփոլտ արշիդուքսը : Թորսթենսոն շուետ զ-
րավարն ալ թէպէտ և անդամալոյծ էր , իր գոր-
ծողութեանցը արագութեամբը բոլոր Եւրոպան

։ Փերդինանտոսի ու յաջորդեց : — Իր ատենը
Գաղղիացիք ու Շուետները ինչ յաջողու-
թիւններ ունեցան :

զարմացուց, Լիփսիայի քով փառաւոր յաղթութիւն մը ըրաւ ու երկու անգամ վեննան դողացուց :

Փերգիննանտոս Գ. այնչափ ձախորդութիւնները տեսնելով, վերջապէս խոնարհեցաւ, վեսթֆալիոյ հաշտութիւնը ըրաւ 1648ին : Ան հաշտութեան երկու գաշնագիրները որ ստորագրուեցան Օսնապրուք և Միւնսթեր քաղաքներուն մէջ, երկար ատեն Գերմանիոյ կայսերութեան օրինաց գիրքը սեպուեցան : Իսկ հաշտութեան գլխաւոր պայմաններն ասոնք էին որ նորադանդից ալ կրօնքի ու խղճմանաց ազատութիւն տրուի : Աւսացիա գաւառը և իրեք Եպիսկոպոսարանները՝ Գաղղիացւոց ձեռքը անցնին, Փոմերանիոյ ընտիր մասն ալ Շուետներուն մնայ : Աս կերպով վերջացաւ ան Երեսնամեայ պատերազմը՝ որուն մէջ շատ մեծամեծ դիպուածներ եղան, երևելի զօրավարներ մեծ անուն հանեցին ու Աւստրիոյ ատունը Գերմանիոյ և Գաղղիոյ առջև իր ահաւորութիւնը կորսնցուց :

Վեսթֆալիոյ հաշտութիւնը ինչպէս եղաւ :

* Իրէ՛ք Եպիսկոպոսարանք ի՛նչ-էին Լո՛ւէն Գաւառին Մէն, Թո՛ւն ա՛յ Վէրֆէօն Կաղապնե՛ր :

ԳԼՈՒԽ Ի Է .

Պատմութիւն Գաղտնի՝ Լոտովիոս շրէտաւանեցոյ՝
 Դէն ինչո՞ւն Մազարէին յահ (1643-1661) :

Լոտովիոս ԺԴ . — Աննա Աստրիացոյն խնա-
 յակալութիւնը . — Մազարէն . — Քոնսթ . — Ռո-
 քոսոյի պատերազմը . — Վէսթֆալիոյ հաշտութիւնը . —
 Ներքին շէնոնութիւններ . — Պարսապի խռովութիւնը .
 — Քոնսթին Բանք Դրոնիւն . — Քոնսթի ու Թիւրքնի
 պատերազմները . — Պարսապի պատերազմին վերջը . —
 Արքային Դիպլոմներ . — Լոտովիոս շրէտաւա-
 ներգրէն ցոյցը առաջին քաջատրտութիւնը . —
 Հաշտութիւն Պիւլիսիոյ . — Մազարէին յահ :

Լոտովիոս Երեքտասաներորդին որդին ու
 յաջորդը Լոտովիոս հինգ տարեկան տղայ էր .
 ուստի Փարիզու խորհրդարանը խնամակալ անուա-
 նեց անոր մայրը Աննա Աստրիացին , որ Յուլիոս
 Մացցարինի կամ Մազարէն անունով խաւաքի
 կարգինալը խորհրդական առաւ իրեն ամէն գոր-
 ծողութեանցը մէջ : Աս մարդը Ռիշլիէօ կարգի-
 նալին ձեռքովը պալատը մտեր ու ետքը անոր իշ-
 խանութեանը հասեր էր . իր ազահոութեամբը ,
 լեզուին ալ կէս խալերէն ու գաղղիաբէն ըլլալու-
 վը՝ Գաղղիացոց առջևը պատիւ չունէր : Բայց
 բաւական ճարտարութիւն ունեցաւ իր պաշտօնին
 մէջ հաստատ մնալու համար . և ան հինգ տարին

Լոտովիոս Երեքտասաներորդին ո՞վ յաջոր-
 դեց : — Ո՞վ էր Մազարէն :

որ խաղաղութեամբ անցաւ իր ժամանակը, նոյն ատենի բանաստեղծներէն «իի Գաբ ըսուեցաւ : Ճարտարամիտ էր Մազարէն, կեղծել աղէկ դիտէր, ու խորագիտութեան հետ փորձառութիւն մըն ալ ունէր իրաց և մարդկան : Բանով մը չէր վհատեր, ամենևին յոյսը չէր կտրեր . իրեն առակ ըրած էր ըսելը, Ժամանակը եւ է : Միտքը գրածն առաջ տանելու նայելով՝ ամենևին ուրիշներուն չարախօսութիւնը փոյթը չէր . « Թող զուրցեն, կ'ըսէր, միայն թէ մեզի ալ թողուն որ գործենք » :

1 Սպանիացիք 1643ին հիւսիսային կողմէն Գաղղիոյ վրայ յարձակիլ կ'ուզէին : Անկիէնի դուքսը Քոնտէ, որ քսանըմէկ տարեկան էր, անոնց դէմ գնաց ու Ռոբերուա քաղաքին քովը պատերազմի պատրաստուեցաւ : Առջի իրիկուընէ այնպէս խորունկ ու հանդիստ քնացաւ որ առաւօտը հարկեղաւ զինքը արթնցնել՝ պատերազմը սկսելու համար : Մեծամեծ քաջութիւններ ըրաւ Քոնտէ ան պատերազմին մէջ, ու բոլորովին յաղթեց Սպանիացւոց : Յաջորդ տարին ուրիշ մեծամեծ յաղթութիւններ ալ ըրաւ կայսերականաց դէմ, ու Ֆրիսլուրի քաղաքը պաշարած ժամանակը իր զինուորացը սիրտ տալու համար ձեռքի գաւազանը թշնամեաց պատնէշներուն մէջը ձգեց, թուրը ձեռքը անցաւ թշնամեաց կրակներուն մէջէն, գաւազանը առաւ՝ ետ դարձաւ : Ասով քաջալերուեցան զինուորներն ու քաղսքն առին :

2 Լէոփոլտ Ա արշիդուքսը սպանիացի զօրքով

1 Ռոբերուայի պատերազմը ինչպէս եղաւ :

2 Լէոփոլտ Ա ինչպէս յաղթուեցաւ :

1648ին Գաղղիա յարձըկեցաւ . Բոնտէ Բաթալոնիայէն կանչուեցաւ ու յաղթեց Թշնամեաց , և ութը հազար հոգի և հարիւր դրօշ կորսընցուցին : Աս յաղթութեանց պտուղը ան եղաւ , որ Վէսթֆալիոյ հաշտութեամբը Ալսացիա գաւառը Գաղղիոյ մնաց :

։ Ան միջոցին որ Գաղղիացիք գուրսը յաղթութիւններ կ'ընէին , ներքին կառավարութիւնը խռովութեան մէջ էր , վասն զի Մազարէնը տէրութեան գանձը ինքը անձամբ կարգի դնելու տեղ , իր բարեկամներէն Էմերի անունով մէկուն յանձնէր էր . ան ալ ծանր ծանր տուրքեր դրաւ ժողովրդեան վրայ , որով ամէնքը սկսան գանգաւորի ու քաղաքական պատերազմի պատրաստուիլ : Ստակ ժողովելու մտքով տէրութեան գլխաւոր ատեններէն բռնի փոխ ստակ ուղեց՝ չորս տարուան համար : Միայն Փարիզու խորհրդարանը աս պարտքէն ազատ էր . բայց անիկայ ալ մասնաւոր վճռով մը յայտարարութիւն ըրաւ թէ մէկալ խորհրդարաններուն հետ ինքն ալ կը բողոքէ աս հարկապահանջութեան գէմ : Ան հռչակաւոր վճիռն է որ ըսուեցաւ Վճիռ Բաբան-Բեան : Ան ատենը տէրութեան մէջ իրեք տեսակ հերձուած ընկաւ , ոմանք Մազարէնէն կ'ըսուէին որ Մազարէնին ու Թագաւորին կողմը կը բռնէին , ոմանք Պարստուրգ՝ որ տէրութեան Թշնամի էին , ոմանք ալ Չախտուրգ՝ որ երկու հերձուածին մէջտեղը կ'ուղէին մնալ :

։ Ան ատենները Գաղղիոյ ներքին վիճակը խնդալէս էր :

1 Երբոր տէրութիւնը աս վիճակիս մէջ էր, Քոնստէին Լէոփոլտի գէմ ըրած յազմութեամբը Թագաւորին կողմը եղողները սիրտ առին: Մազարէնն ալ առիթ գտաւ իր Թշնամիներուն գէմ ելլելու. ուստի Պրուսէլ խորհրդականն ու Պլա. մէնիլ նախագահը Մազարէնին հրամանովը բանտ դրուեցան: Ժողովուրդը ոտք ելաւ, հարիւր հազար հոգի Թագաւորական պալատին վրայ գնացին առջևին մարտկոցներ կանգնելով՝ որ ան երկու բանտարկելոց ազատութիւնը խնդրեն. խորհրդարանը մէջ մտաւ, ու զինամակալը հազիւ համոզեց որ ան երկու իշխանները ազատին. բայց ան կէց ետքը խնամակալը Աննա՝ Փարիզ չկարենալով կենալ, ուր զինքը անդադար կը նախատէին, 1649ին Փարիզու մօտ Սէն-Ճէրմէն ըսուած գեղը քաշուեցաւ, հետն ալ Թագաւորը, անոր եղբայրը Օւէէանի դուքսը, Մազարէն և Քոնստէ՝ որ բանակէն կանչուեր էր: Աս փախուստը այնպէս արտօրնօք եղաւ որ ամենին բան մը պատրաստելու ատեն չունեցան, և առջի գիշերը Թագաւորին ընտանիքը յարգի վրայ պառկեցան:

2 Ան ատեն սկսաւ Պարսփի ըսուած քաղաքական պատերազմը: Խռովարարներուն գլուխ կեցած էին Պոֆոր դուքսը, Քոնստէին եղբայրը Քոնթի, Լոնկուիլ ու Պուլլիոն դքսերը, և մանաւանդ փառասէր Պօլոս Աոնսի՝ Փարիզու արքեպիսկոպոսին օգնականը, որ կարգինալ Ռէս

1 Մազարէնին խստութեանը պատճառաւ ինչ խռովութիւն ելաւ Փարիզու մէջ:

2 Պարսատկի պատերազմը ինչ էր:

ըսուեցաւ : Աս պատերազմին մէջ այնպիսի գիւտածներ հանդիպեցան որ աւելի ծաղրական եղաւ քան թէ արիւնային : Խորհրդարանը Մազարէնին վրայ ամբաստանութիւն ըրաւ՝ իբրեւ հասարակաց հանգստութեանը խռովիչ, ու բանակ մը կազմեց թագաւորին դէմ պատերազմելու . և որովհետեւ ամէն տուն որ կառքի գուռ ունէր՝ պարտական էր ձիաւոր մը տալու՝ ամէն պէտք եղած զէնքերովը , ան բանակին անունը ծաղրածութեամբ դրին Հէծէլագուսէր Խոսեֆուդ Գրանց : Ասանկով երկու կողմէն շատ ծաղրածութիւններով ու խաղեր հնարելով իրարու հետ կը պատերազմէին :

1 Քոնտէ Փարիզը պաշարեց ու շատ անգամ քաղաքացիներուն հետ զարնուելէն ետքը՝ ստիպեց զիրենք որ անձնատուր ըլլան , և Մազարէն թագաւորին ու խնամակալին հետ մէկտեղ ներս մտաւ : Քոնտէ իշխանը որ բնութեամբ գոռոզ ու բարկացող էր , ոչ միայն Մազարէնին ամէն կամբար չէր կատարեր , հասպա նաև կ'ատէր ու կ'արհամարհէր զինքը , և ինչուան Աննա թագուհւոյն դէմ ալ սպառնալիք ու նախատինք ըրաւ . անոր համար թէ ինքը և թէ իր եղբայրը Քոնթի՝ Լոնկուիլ դքսին հետ մէկտեղ Լուվրի պալատին մէջ բանտ գրուեցան (1650) , ետքը վենետիկ բերդը , անկէց ալ հաւր քաղաքը տարուեցան : Ժողովուրդը աս բանիս պատճառը չգիտնալով , առջի բերան շատ ուրախութիւն ցուցուց . բայց Քոն-

1 Քոնտէ ինչո՞ւ բանտ գրուեցաւ ու ի՞նչպէս սեղաւ բանտէն :

տէի կուսակիցները գրախ գաւառներուն մէջ խռովութիւն ձգեցին : Թիւրէն կոմսը՝ որ Պարսաւորաց կողմը անցեր էր, Սպանիացւոց հետ միացաւ, ու ինքզինքը փոխարքայ անուանելով՝ Գաղղիոյ վրայ վազեց որ ան իրեք իշխանները ազատէ . բայց Ռէթէլ քաղաքին քովը Տիւրքիսիս-Փրալէն սպարապետէն յաղթուեցաւ (1650) : Պարսաւորները աս կերպով յաղթուելով՝ աւելի կատղեցան . խորհրդարանն ալ անոնց կողմը բռնեց, այնպէս որ Մազարէն հարկագրեցաւ զիջանելու և անձամբ գնաց իշխանները արձրկեց, յուսալով որ ասով զանոնք իր կողմը ձգէ . երբոր վախճանին չհասաւ ու արհամարհուեցաւ, ուրիշ առթի սպասելով՝ Քոլոնիա քաղաքը քաշուեցաւ : Սակայն թագուհւոյն վստահութիւնը այնչափ էր անոր վրայ, որ կրնայ ըսուիլ թէ Մազարէն իր աքսորուած տեղէն ալ տէրութիւնը կը կառավարէր :

Բոնտէ իշխանը մեծ հանգիստով Փարիզ մտաւ, Պարսաւորաց հետ միացաւ, ու ան միջոցին որ Թիւրէն թագաւորականաց կը մօտենար ու կը հպատակէր, ինքը Սպանիացւոց հետ սկսաւ բարեկամութիւն ընել : Աս երկու նախանձորդաց կռուոյն ատենը՝ Մազարէն ութը հազար հոգւով Գաղղիա մտաւ՝ Հոբէնքուր սպարապետին առաջնորդութեամբը : Խորհրդարանը որ զկարգինալը աքսորեր էր, անոր գլուխը բերողին շատ ստակ խոտացաւ : Բոնտէն Հոբէնքուրի յաղթեց, բայց Թիւրէն ալ թագաւորական զօրքով անոր առջն

Մազարէն ի՞նչ կերպով աքսորանքէն դարձաւ Գաղղիա :

ելաւ ու զօրքը ցրուեց : Ըն ատեն Քոնտէ Փարիզոս վրայ եկաւ , բայց աղէկ ընդունելութիւն չգտաւ . Թիւրէնի զօրքերն ալ ղինքը պաշարեցին :

։ Փարիզոս արուարձաններէն մէկուն մէջ նորէն պատերազմ եղաւ և Քոնտէ ու Թիւրէն քիչ զօրքով այնպիսի քաջութիւններ ըրին , որով երկուքին անուան ալ աւելի մեծցաւ : Վերջապէս Թիւրէն յաղթող ելաւ , ու քիչ մնաց որ քաղաքը պիտի մտնէր , բայց Թագաւորին Վասթոն եղբօրը աղջիկը Մոնփանսիէ դքսուհին՝ Թագաւորական զօրաց վրայ Թնդանօթ արձրկել տուաւ Պասթիլի բերդէն ու հալածեց զանոնք : Խորհրդարանը սպարապետ անուանեց Քոնտէն . բայց Ժողովուրդը Քոնտէին գողոցութեանը չդիմացաւ , ու յայտնի ըրաւ որ աւելի կ'ուզէ Թագաւորին կողմը բռնել՝ քան Թէ Պարսաւորաց , միայն Թէ Մազարէնին Թշնամի էր : Լուդովիկոս ԺԴ , որ ան ատենը չափահաս եղեր էր , համոզեց զկարգինայն որ Սէտան քաղաքը քաշուի . անով մէկէն Փարիզացիք քաղաքը տուին , ու Պարսաւորաց պաշտպանութիւն ընելէն ետ կեցան : Վասթոն Պլուա քաղաքը քաշուեցաւ ու հոն մեռաւ . կարգինալ Ռէսն ալ բռնուեցաւ ու Վէնսէնի բերդը բանտ դրուեցաւ : Մազարէն տեսնելով որ խաղաղութիւն եղաւ , 1683ին նորէն դարձաւ Փարիզ ու մեծ հանդիսով ներս մտաւ , և ան Ժողովուրդն որ քիչ մը առաջ անոր մահը կ'ուզէր՝ մեծ ուրախութեամբ ընդունեցաւ զինքը : Պարսաւորաց պատերազմը իրեն դէմ սկսեր էր , և նոյն պատերազմը գրեթէ

։ Պարսաւորները ինչպէս յաղթուեցան :

հաստատեց զինքը իշխանութեանը մէջ ինչուան մահը :

1 Պարսաւորաց գլխաւորներէն միայն Քոնտէ իշխանը իր ապստամբութեան մէջ յամառեալ կեցաւ . մանաւանդ թէ Գաղղիոյ թշնամեացը հետ միաբանած՝ Սպանիացի զօրքով Լէոփոլտ արշիդքսին հետ մէկտեղ Գաղղիոյ վրայ վազեց : Սակայն թիւրէն թագաւորական բանակովը գնաց անոնց դէմ ու թշնամեաց զօրքը ցրուեց : Ան միջոցին Լուդովիկոս ԺԴ ալ գնաց Գաղղիոյ մէջ Սթընէ քաղաքը պաշարեց ու առաւ . անկէջ ետ դառնալու ատենը երբոր որսի երթալու վրայ էր , լսեց թէ խորհրդարանը չուզէր իրեն մէկ քանի հրովարտակները հաստատել որ զինուորաց թոշակին համար հաներ էր . շիտակ խորհրդարանը գնաց , ու որսի հագուստով , ձեռքը խարազան ներս մտաւ : Ժողովը անոր արիական նայուածքէն ու խօսքէն պատկառեցաւ ու հրամանը կատարեց :

2 Ան ատենները Քրոմուէլ Անգղիոյ կառավարութիւնը ձեռք առած էր . ուստի Սպանիացիք ու Գաղղիացիք իրարու դէմ անոր նիզակակցութիւնը կ'ուզէին . բայց Քրոմուէլ Գաղղիացուց կողմը բռնեց , որով Սպանիացիք աւելի տկարացան , ու 1659ին հաշտութիւն խնդրեցին որ ըսուեցաւ Հալտ-Լիւն Պիւէնէան , և անով Արթուր գաւառը , Ֆիանտրայի մէկ մասը և Ռու-

1 Քոնտէ հնազանդեցաւ թագաւորին : — Լուդովիկոս ԺԴ առաջին անգամ ինչ քաջասրբութիւն ցուցուց :

2 Պիրենեանց հաշտութիւնը որն է :

սեյիտն գաւառը Գաղղիացւոց տրուեցան . որով որոշուեցաւ որ Լուգովիկոս ԺԴ Փիլիպպոս չորրորդին Մարիամ Թերեզիա աղջիկը կին առնէ , Քանտէ իշխանն ալ նորէն իր պաշտօններուն մէջ հաստատուի :

։ Աս փառաւոր հաշուութիւնը որով Գաղղիա Եւրոպայի առաջին տէրութեանց կարգը կ'անցընէր , Մազարէնին վերջի քաղաքական գործողութիւնը եղաւ , որ իր բացարձակ իշխանութիւնը ինչուան ետքը պահեց , ու 1664ին մեռաւ յետունքինը տարեկան : Վ'ըսեն թէ երկու հարիւր միլիոն Ֆրանքի հարստութիւն ելաւ քովէն , և տէրութեան ան ասենի կարօտութենէն աւելի յայտնի կ'ըլլայ իր սաստիկ ագահութիւնը : Միայն թէ աս ալ կայ որ երկու միլիոն Ֆրանք թողուց կտակով՝ դպրոց մը հաստատելու համար , և ան դպրոցը ըսուեցաւ Մազարէնեան վարժարան կամ Վարժարան լուից ալֆայ . վասն զի անոր մէջ կարգացող տղաքը ան չորս գաւառներէն պիտի ըլլային՝ որ ինքը Գաղղիոյ հետ միացուցէր էր , այսինքն՝ Ալսացիա , Արթուա , Ռուսիլլիոն և Փինեէրու :

։ Մազարէն երբ մեռաւ :



ԳԼՈՒԽ ԻԸ .

Պաքսոն-Ռիւն Անգլիոյ՝ Կարօլս առաջնոյն ճահաւնէն ինչուան Գեորգ առաջնոյն Թագաւորոն-Ռիւնը (1649-1714) :

Հասարակագէտոն-Ռիւնն հասարակութիւն . — Կարօլս Բ Սիւլիսիոյ մէջ ինքնապետ . — Տոմարի ու Վարաշ-Բըրի պապերապետները . — Երկոյն խորհրդարանին լուծութիւն . — Քրոմուելի խնամակալութիւնը . — Մահը . — Հռիփաբոս Քրոմուել . — Լապլըն . — Մընթ . — Սեռաւրիւնեանց նորին հասարակութիւն . — Կարօլս Բ . — Բնաւորոն-Ռիւնը . — Իրին Դէմ էլած Դաւալոն-Ռիւնները . — Մոնթըն, Ռըսել ու Սիպնի իշխանները . — Յալիֆ Բ . — Գուլիէլմոս Նասսու . — Գուլիէլմոս Գ և Իր Իինը Մարիամ . — Անն Թագուհին . — Գալլիոյ հեպ պապերապետ . — Չըսէլ Մարկըրը պարսպապետ . — Անն Թագուհոյն ճահը . — Գեորգ Ա :

1 Կարօլս առաջնոյն գլխատուելէն հաջորդ թագաւորական իշխանութիւնն ալ վերցուեցաւ , ու մարտի 17ին 1649ին հասարակաց խորհրդարանին վճռովը Անգլիա հասարակապետութիւն եղաւ . թագաւորական նշանները վերցուեցան , ու թագաւորին կնքոյն տեղը ուրիշ մը շինուեցաւ՝ որուն վրայ աս խաչքա դրած էր . “ Առաջին ամազատութեանն նորոգելոյ օրհնութեամբն Աստուծոյ ” : Լորտերու կամ ազնուականաց խորհըր-

1 Անգլիա ինչ կերպով հասարակապետութիւն եղաւ :

դարանը վերցուեցաւ, և երեսունըութը հոգւով առանձին ասեան մը դրուեցաւ զինուորական սլաշտօնատէրներով ձեռքած, որոնց մէջ էին Ալլալը Գրումուէլ և իր հաւասարիմ բարեկամները:

1 Իռլանտայի մէջ խռովութիւն էր. Գրումուէլի յանձնուեցաւ որ երթայ ան երկիրը նուաճէ. ան ալ քանի մը ամսուան մէջ իր պարտքը կատարեց: Բայց շուտով Անգղիա կանչուելով, սպարապետութիւնը իրեն Աէրթըն փեսին և Լըտոյ ասպետին թողուց ու Լոնտրա դարձաւ: Ան միջոցին Սկովտիացիք Կարոլոս առաջնոյն որդին Կարոլոս երկրորդը իրենց թագաւոր ճանչցան. Մընթրոզ մարգիզն ալ տասնըհինգ հազար հոգւով նոր թագաւորին կողմանէ Որկադեան կղզիներուն գնաց տիրեց. բայց Անգղիացւոցմէ յաղթուեցաւ, ու գեղացիի հագուստով ճահիճի մը մէջ պահուեցաւ. ետքը կերակուր գտնելու համար ինքզինքը Սկովտիացիի մը յայտնեց, որ ատենով իրեն ծառան եղած էր. անիկայ ալ ցածութեամբ մատնեց զինքը: Մընթրոզ Էաիմպուրկ տարուեցաւ ու հոն վճիռ ելաւ իրեն համար, որ չորս կտոր ընեն զինքը ու չորս քաղաքի գոններուն վրայ կտխեն. քաջ զօրավարն ալ արիութեամբ յանձն առաւ այնպիսի մահը:

2 Գրումուէլ նոր զօրքով Կարոլոս երկրորդին վրայ խրկուեցաւ ու Տումպար քաղաքին պատե-

1 Սկովտիացիք զմի ճանչցան իրենց թագաւոր:

— Մընթրոզի մահը ինչպէս եղաւ:

2 Գրումուէլ ո՛ր և ինչպէս յաղթեց Կարոլոս երկրորդին:

լազմին մէջ (1650) յաղթեց անոր: Կարողոս Թա-
գաւոր պսակուելէն ետքը (1651), անձամբ իր
բանակին գլուխ կեցաւ ու յանդուգն յարձակ-
մամբ Անգղիա մտաւ, յուսալով որ Թագաւորու-
թեան կողմը եղողները ան միջոցին ոտք ելլեն .
բայց Քրոմուէլ առջին ելաւ ու Վորսթըրք քա-
ղաքին քովը նորէն պատերազմեցաւ ու յաղթեց:
Աս յաղթութիւնը սեպտեմբերի 3ին հանդիպե-
ցաւ, որ տարի մը առաջ Տումպարի յաղթութիւնն
ալ նոյն օրը եղած էր: Կարողոս Բ հազուապէս
փոխած՝ ասդիս անդին փախաւ, ու եօթը շաբաթ
մեծամեծ վտանգներու մէջ իյնալէն ու շատ նե-
ղութիւն քաշելէն ետքը, Սուսսեքսի երկրէն նաւ
մտաւ ու Գաղղիա ելաւ:

1 Վորսթըրքի պատերազմովը Քրոմուէլ իր
յաղթութիւնները պսակեց. ուստի սկսաւ փա-
ռասիրութիւնը աւելի յայտնել, ու զանոնք որ
առաջ կը շողոքորթէր՝ սկսաւ արհամարհել, և
անոնք որ ատենով կ'ատէր՝ անոնց հետ բարեկա-
մանաւ. 1651ին ալ նաւորդութեան հրովարտակը
հանեց, որով Անգղիացւոց նաւերը միայն պիտի
կարենային Անգղիոյ նաւահանգիստները օտար
երկրի բերքեր ու վաճառքներ բերել: Աս գործ ու
ղութիւնը որ հիմակուան Անգղիացւոց ծովային
յաջողութեանցը աղբիւր կը սեպուի, Քրոմուէլ
Հոլանտացիներէն վրէժ խնդրելու համար ըրաւ .
որովհետեւ անոնք Սթուարթեանց օգնութիւն ընե-
լէն ետ չէին կենար: Պատերազմ ալ բացուեցաւ

1 Հոլանտացւոց դէմ ինչ վրէժ խնդրութիւն ըրաւ
Քրոմուէլ:

ան երկու հասարակապետութեանց մէջ . բայց Անգղիացիք Պէք ծովակալին առաջնորդութեամբ ընդհանրապէս յաղթող ելան :

։ Ան միջոցին որ հասարակապետութիւնը գուր որ յաղթութիւններ կ'ընէր , ներսը Անգղիոյ մէջ խռովութիւնը անպակաս էր . վասն զի զօրաց պաշտօնատէրները Քրոմուէլէն յորդորուած՝ աշխատեցան որ խորհրդարանը իրենց հրամանին տակը ձգեն , ու տեսնելով որ մօիկ ընող չկայ , բռնութեան ձեռք զարկին : Քրոմուէլ իրեք հարիւր զինուոր հետն առած՝ վէսթմինսթըր գնաց , մտաւ դահլիճը և իր սովորական տեղը նստաւ , ետքը յանկարծ ելաւ ու ոտքը գետինը զարկաւ , ան ատեն իր մարգիկը մէկէն ժողովդարանը մտան . Քրոմուէլ ալ ըսաւ խորհրդարանին մօրդիկներուն . “ Մէկդի՛ գնացէք , ձեզմէ աւելի արժանաւորներուն տեղ տուէք . ասկէց ետքը Աստուած ձեր հետը չէ , , : Զինուորները կատարեցին հրամանը . և քանի որ խորհրդականները մէկիկ մէկիկ կ'ելլէին , Քրոմուէլ ծանր խօսքերով զանոնք կը նախատէր : Աս բռնաւորութիւնը ուզեց Քրոմուէլ բարեպաշտութեան պատրուակովը ծածկել . ուստի կ'ըսէր թէ “ Գիշեր ցորեկ խնդրեր եմ Աստուծմէ որ զիս աս պաշտօնէս ազատէ , , : Երբոր դահլիճը պարպուեցաւ , գուռը գոցեց , բալիքը գրպանը դրաւ ու հուէյթիօյ պալատը քաշուեցաւ . ասանկով լմընցաւ Երկայն խորհրդարանը : Քիչ ատենէն ետքը ուրիշ խորհրդարան

։ Երկայն խորհրդարանը ինչ կերպով վերցուեցաւ :

մը ժողովուեցաւ, ու ան ալ նոյն կերպով լուծուեցաւ: Քրոմուէլ ալ կամաւ խորհրդարանը առեւ ընելով, ինքզինքը անուանել տուաւ “ Պապական կամ խնամակալ հասարակապետութեան Անգլիոյ, Սկոթլանդի եւ Իռլանդիոյ: Դատաւորներն ու Լոնտոնի քաղաքապետը հետն առած դեկտեմբերի 16ին, 1653ին Թագաւորական դիւանատունը գնաց ու հոն ամենուն առջև ինքզինքը խնամակալ հրատարակելէն ետքը, գնաց Թագաւորական պալատը նստաւ:

1 Օտար ազգերը, մանաւանդ Գաղղիա ու Սպանիա, մէկէն սկսան Քրոմուէլի հետ դաշնակցութիւն ընել. իսկ անիկայ Գաղղիոյ դաշնակցութիւնն ընդունեցաւ և անոր օգնութեամբը Տոնքէք քաղաքին տիրեց: Սպանիոյ դաշնակցութիւնն ալ ոչ միայն մերժեց, հապա նաև նաւեր խրկեց որ երթան Եամայիքա կղզին Սպանիացւոց ձեռքէն առնեն: Հոլանտացիք ալ իրենց քանի մը անգամ յաղթուիլը տեսնելով խոնարհեցան ու հաշտութիւն խնդրեցին Անգլիացւոցմէ:

2 Այլվր Քրոմուէլ Թէպէտ և ինքնիշխան Թագաւորի մը պէս իր երկրին ազատութիւնը վերուց, բայց անոր տեղը խաղաղացուց չորս դին և Անգղիացւոց տնունը մեծցուց: Միայն Թէ իրեն կենացը դէմ խիստ շատ դաւակցութիւններ եղան. անով ամենուն վրայ վտահուութիւնը կորսնցուց

1 Օտար ազգաց հետ ինչպէս վարուեցաւ Քրոմուէլ:

2 Ինչ կերպով ու քանի տարեկան մեռաւ Քրոմուէլ:

ու առանց թիկնապահներու դուրս չէր ելլեր . հագուստին տակը միշտ զրահ կը հագներ , և ատրրճանակներ ու դաշոյն կը պահէր . միշտ մինակ կը քնանար և ամէն գիշեր սենեակը կը փոխէր : Այսպիսի տանջանքներով շուտ տկարացաւ Քրոմուէլ , և յիսուներու թը տարեկան մեռաւ , սեպտեմբերի 3ին 1658ին : Քրոմուէլին այսչափ յաջողութեանցը ու մեծնալուն պատճառ՝ իր խորամուխ ու կեղծուպատիր քաղաքագիտութիւնը , աներկիւղ քաջութիւնն ու անխոնջ գործունէութիւնն էր :

1 Քրոմուէլի որդին Հռիքարտոս Քրոմուէլ իր հօրը տեղը անցաւ՝ խնամակալ անուամբ , բայց անոր ոչ քաջութիւնն ունէր և ոչ կեղծաւորութիւնը : Շատ գործողութիւններու մէջ չէր մտած . բնաւորութեամբ ալ հեզ ըլլալով՝ Վարդըս առաջնոյն համար միջնորդութիւն ալ ըրեր էր . ուստի ոչ զօրքը իրմէ կը վախնար և ոչ ուրիշ խռովարարները : Քիչ աստենէն հրաժարեցաւ իր իշխանութենէն , ու մէկգի քաջուած՝ առանձնական կեանք անցուց :

2 Հռիքարտոսի հրաժարելէն ետքը Լամարթ ղորավարը՝ որ Ալըվըր Քրոմուէլին յանդգնութիւնն ու քաղաքագիտութիւնը ժառանգեր էր , միապետութեան կուսակիցները սանձեց , և հասարակապետականները հին խորհրդարանը նորոգեցին : Բայց Սկոտլոյ կուսակալը Սընք՝ Լամ

1 Ալըվըր Քրոմուէլին ո՞վ յաջորդեց :

2 Միապետութիւնը նորէն ի՞նչ կերպով հաստատուեցաւ Անգլիոյ մէջ :

պըրթի մեծնալուն նախանձելով, միտքը դրաւ որ
 թագաւորեցընէ Սթուարթեանց ցեղընորէն Անգլիոյ
 վրայ : Քիչ մը ատեն իր խորհուրդը ծածուկ
 պահելէն ետեւ հաւատարիմ զօրքով Անգլիա մտաւ
 ու Քրոմուէլին մնացած կուսակիցներուն յաղ-
 թեց : Լոնտրա որ հասաւ, խորհրդարանը ցրուեց,
 նոր մը ժողվեց և իր միտքը անոր հասկըցուց : Ա-
 մէնքն ալ մեծ ուրախութեամբ ընդունեցան զինքը,
 և բոլոր քաղաքը Վարոլոս երկրորդը ճանչցաւ
 իրեն օրինաւոր թագաւոր . Մընքն ալ գնաց որ
 Տուվը քաղաքին մէջ զինքը ընդունի : Լս մեծ
 փոփոխութիւնը ընելու համար, որով հասարա-
 կապետութիւնը միապետութիւն փոխուեցաւ՝ և
 ոչ մէկ կաթիլ մը արիւն թափեցաւ :

Վարոլոս Բ Լոնտրա մտած ժամանակը ժողո-
 վըրդեան ուրախութեանն ու ծափահարութեանը
 չափ չկար, այնպէս որ թագաւորն ալ դարձաւ
 ըսաւ քովիններուն . “ Իրաւցընէ յանցանքը մերն
 է որ աւելի շուտով չդարձանք հոս , : Բնութեամբ
 քաղցրաբարոյ էր Վարոլոս, կերպարանքն ալ գե-
 վեցիկ, բայց քիչ մը թեթեամիտ ըլլալով, զուար-
 ճութիւնը կառավարութեան գործողութիւննե-
 ռէն վեր կը գնէր . և սակայն իր թագաւորու-
 թեան սկիզբը քանի մը պատուաւոր գործողու-
 թիւններ ալ ըրաւ : Մընքը Ալպերմարի գութա-
 անուանեց, և իր Քլերէնտըն անունով գիւանա-
 դպիր իշխանին խորհրդովը ամենայն յանցաւորաց

Վարոլոս Բ առջի բերան ինչպէս ըրաւ թա-
 գաւորութիւնը :

ներումն հրատարակեց, բայց ՚ի ան դատաւորներէն որ Կարողոս առաջինը օպաններ էին :

1 Քիչ ատենէն երբոր սկսաւ անխոհեմ կառավարութեան ձեռք զարնել՝ ամէնքը իրմէ պաղեցան . վասն զի Երիցական աղանդաւորաց դէմ սաստիկ հալածանք հանեց, Տոնքէրք քաղաքը հինգ միլիոն ֆիորլինով Լուգովիկոս չորեքտասաներորդին ծախեց, Հոլանտայի դէմ ալ պատերազմ բացաւ ու յաղթուեցաւ : Նոյն ատենները Լոնտրա քաղաքին մէջ ժանտախտ իյնալով, գրեթէ յիսուն հազար հոգի ջարդեր էր . անոր ետեւէն կրակ մըն ալ եղաւ որ գրեթէ բոլոր քաղաքը այրեց : Ան միջոցին Հոլանտայի դէմ պատերազմ բացաւ Կարողոս, և թէպէտ եղբայրը Եորքի դուքսը շատ քաջութիւն ցուցուց, բայց դարձեալ յաղթութիւնը Հոլանտացուց կողմը մնաց :

2 Աս ամէն պատճառները մէկտեղ գալով, իրեն դէմ սկսաւ դաւակցութիւններ ըլլալ : Մէկ գիշն Մոնմըթ դուքսը Կարողոսի անհորազատ որդին ըլլալով՝ թագաւորութեան ետեւէ էր . մէկ կողմանէ Լորտ Ռըսըլ իշխանը կ'աշխատէր որ Եորքի դուքսը յաջորդութեան իրաւունքէն դուրս մնայ, մէկալ կողմանէ ալ Սիտնի իշխանը կ'ուզէր որ հասարակապետութիւնը նորէն հաստատուի : Բայց ասոնք ամէնքն ալ իրենց վախճանին չհասան . Ռըսըլ և Սիտնի գլխատուեցան, և Մոնմըթ տէ-

1 Ի՞նչ կերպով ատելի եղաւ իրեններուն Կարողոս Բ :

2 Կարողոս երկրորդին դէմ գլխաւոր դաւակիցները որո՞նք էին :

րուծենէն դուրս քշուեցաւ, Կարողոս Բ 1688ին մեռաւ, և իր եղբայրը Եորքի դուքսը տեղը թագաւորեց՝ Յակոբ Բ անուանով:

1 Յակոբայ թագաւորութեան սկիզբները Մոն-մըթ դուքսը ապստամբութիւն մը հանեց, բայց յաղթուեցաւ ու փախաւ: Պատերազմէն երկու օր ետքը զինքը մացառներու մէջ պահուած գտան. Լոնտրոն տարին ու թագաւորին հրամանովը գլխատեցին. իրեն դաւակիցներն ալ հետզհետէ բռնուեցան ու սպաննուեցան. բայց աս անգթութիւններով թագաւորը չափին ատելի եղաւ:

2 Ան միջոցին Գուլիէլմոս Նասաւ՝ Օրանի իշխանը որ Հոլանտայի սթաթհոլտը՝ և Յակոբայ փեսան էր, թագաւորին թշնամիներէն Անգղիա հրաւիրեցաւ ու եկաւ որ իր աները աթոռէն ձգէ: Յակոբ Բ տեսնելով որ ամէնքը իրմէ հեռացան, ինչուան նաեւ իրմէ շատ բարեք տեսնող սիրելիները, ըսաւ իրեն ծառաներուն. « Ով որ հրամանագիր ուզէ Նասաւին կողմը անցնելու համար՝ սիրով կուտամ, որպէս զի մասնութեան ամօթը չքաշէ », : Տեսնելով որ փախչելէն ուրիշ ճար չկայ, նաւ մտաւ ու Գաղղիա փախաւ՝ Լուդովիկոս չորեքասաներորդին քով (1688): Երբ որ Անգղիացւոց խորհրդարանը ժողովուեցաւ,

1 Յակոբ երկրորդին թագաւորութեան սկիզբները ինչ ապստամբութիւն եղաւ:

2 Գուլիէլմոս Նասաւ ինչպէս տիրեց Անգղիոյ:
— Յակոբ երկրորդին տեղը ով եղաւ Անգղիոյ թագաւոր:

Գուլիէլմոս Գ (որ Գուլիէլմոս Նասաւին որդին էր) և իր կինը Մարիամ Թագաւոր ընտրուեցան և Յայաբարդ-Բէն Իրա-տնոյ ըստած սահմանադրութիւնը ստորագրեցին, որուն մէջ Թագաւորին ու ազգին իրաւունքները գրուած էին: Սկովտիացիք ու Իռլանտացիք Յակոբ Բ Թագաւորին կողմը բռնեցին. անիկայ ալ Գաղղիոյ Թագաւորէն օգնութիւն տունելով՝ Իռլանտա անցաւ, բայց պատերազմի մը մէջ յաղթուեցաւ ու փախաւ. և Քիլքոնէլ քաղաքին քով եղած յաղթութենէն ետքը Իռլանտա բոլորովին նուաճուեցաւ (1691): Յակոբ Բ անկէց ետքը իր կեանքը Գաղղիոյ մէկ քաղաքը քաշուած անցուց՝ բարեպաշտութեան և ուսման հետ ըլլալով, Լուդովիկոս Ժ Գ ալ հռչանաայի մէջ Ռիսմիք գեղը եղած դաշնագրութեամբ Գուլիէլմոս երրորդը Անգղիոյ Թագաւոր ճանչցաւ:

1 Անկէց ետքը Գուլիէլմոս Գ խաղաղութեամբ Թագաւորեց, բայց հասարակաց խորհրդարանին հետ շատ կռիւ ունեցաւ, որովհետեւ կ'ուզէին Թագաւորական արտօնութիւնները ամփոփել: Ինքը մեռաւ 1702ին. իսկ կինը Մարիամ չորս տարի առաջ մեռեր էր, և իրենց տեղը անցաւ Յակոբ երկրորդին աղջիկը Աննա Սթուարթ:

2 Աս Թագուհւոյն Թագաւորութեան ժամանակը սկսաւ երկու զօրաւոր կուսակցութեան

1 Գուլիէլմոսին ո՞վ յաջորդեց:

2 Աննա Սթուարթին ատենը ի՞նչ պատերազմներ եղան: — Ո՞վ էր ան ատենի հռչակաւոր ասպետը: — Աննայի ո՞վ յաջորդեց:

կուիւր . ասոնց մէկը Հ--ի կ'ըսուէր , մէկալը Թորի .
 երկուքն ալ սահմանադրութեան պաշտպան էին ,
 միայն թէ Հուիկները աւելի ժողովրդեան ազա-
 տութիւններուն կողմն էին , իսկ Թորիները թա-
 փաւորին իրաւանցը պաշտպան : Սպանիոյ յաջոր-
 դութեանը համար գրեթէ բոլոր Աննայի թագա-
 ւորութեանը ժամանակն ալ Գաղղիոյ դէմ պա-
 տերազմով անցաւ , և ան պատերազմներուն մէջ
 մեծ անուն հանեց իր սպարապետը Չըրչիլ , որ
 Մարլբորոյի դուքս ալ կ'ըսուի . և Անգղիացիք
 յաղթող եղան Լուդովիկոս չորեքտասաներորդին՝
 ինչուան որ 1713ին Ութրէքթի հաշտութեամբը
 պատերազմը վերջացաւ : Աննա թագուհւոյն ժա-
 մանակը Սկովտիան Անգղիոյ հետ բոլորովին միա-
 ցաւ . իսկ ինքը մեռաւ 1714ին , ու տեղը յաջոր-
 դեց Գեորգ Պրուսսիէք՝ Աննովերի կայսրընտիրը ,
 որ Յակոբ առաջնոյն թոռանը որդին էր :



ԳԼՈՒԽ ԻԹ .

Պաթմա-Ռիւն Շա-էփի , Տանիմարայի — Նուլէիէն ,
Երէն-Մեայ պապերազմին ապեններէն ինչոսան ժէ Դա-
րան Վերջ (1560-1697) :

Երէի ժԴ . — Յովհաննէս Գ . — Սիլիման . —
Կարուս Թ . — Կոստաս Լաւթոս . — Իր Բնա-
րանիւններ . — Քրիստիէ . — Գիպ-Ռեանց Վեր .
— Իշխան-Ռեանէն հրաժարիւ . — Ճամբարդ-Ռիւ-
ներ . — Կարուս Կոստաս . — Տանիմարայի Վ-
ճալ . — Քրիստիանոս Դ Տանիմարայի Լազար . —
Ըրաժ Բարեկարգ-Ռիւններ . — Փրէդերիկոս Գ . —
Քոթէնհալի պաշտոն . — Տանիմարայի Խո-Վ-
Ռիւն . — Քրիստիանոս Ե . — Կարուս ժ . — Լէ-
հասթանի Դէմ պապերազմ . — Վարսա-Իոյ պապերազմ .
— Կարուս ժԱ . — Շա-էփի Խո-Վ-Ռիւն . — Կ-
րուս ժԲ . — Բնա-Րոն-Ռիւն :

։ Երէի ժԴ , Կոստաս Լազարի որդին ու
յաջորդը (1560) , իր հօրը չհետևեցաւ և ամէն
բանի մէջ թեթևամիտ ու տարտամ երեցաւ : Անգ-
ղիոյ Եղիսաբեթ թագուհին ուղեց իրեն կին առ-
նուլ . նմանապէս ուրիշ շատ իշխանուհիներ ու-
ղեց՝ ամէն տեղ գեսպաններ ու ընծաներ խրկե-
լով . և երբոր ասանկ իր հօրը դիզած գանձերը կը
վառներ , իրեն սլափուլը այնչափ մոռցաւ որ իր
թիկնապահներէն մէկուն աղջիկը առաւ : Անկէջ
ետքը քովիններուն մէկուն խորհրդով իր Յով-

։ Երէի ժԴ Բնչուէս ըրաւ թագաւորութիւնը :

Հաննէս եղբայրը բռնեց ու հինգ տարի բանտի մէջ պահեց : Յովհաննէս բանտէն ազատելուն պէս՝ ամենայն գիւրում թեամբը խռովութիւն մը հանեց, երիկ ալ Սթոքոլմին մէջ պաշարուելով՝ հարկադրեցաւ թագաւորութենէն հրաժարելու, ու տասը տարի մէկ բանտէն մէկալը երթալէն ետեւ մեռաւ :

1. Յովհաննէս Գ ամէն բանէ առաջ խաղաղութեան ետեւէ ըլլալով, Տանիմարքայի հետ հաշտութիւն ըրաւ, և իր կատարինէ կնոջը յորդորանքովը (որ Լեհաստանի Սիկիսմոնտ թագաւորին աղջիկն էր) ջանաց որ Շուեաթի երկրին մէջ ուղղափառ դաւանութիւնը նորէն հաստատէ՝ իր հօրը հանած հրովարտակին դէմ. բայց իր տկար ու տարտամ բնաւորութեամբը, մեծամեծներուն տագոհութեամբը և մանաւանդ թագուհւոյն մեռնելովը նորէն լուտերականութեան դարձաւ՝ զոր գեռ նոր թողուցեր էր. անով իրեն հպատակներն ալ նոյն ազանդին մէջ աւելի հաստատուեցան :

2. Երբոր Յովհաննէս Գ մեռաւ (1592), իր կառուս եղբայրը խնամակալ դրուեցաւ ինչուան որ բուն ժառանգը, որ էր Սիկիսմոնտ, Լեհաստանէն գալ : Աս Սիկիսմոնտը բոլորովին ուղղափառութեան կողմն էր. ուստի կարողոս սկսաւ նոր ազանդները անոր դէմ գրգռել՝ ըսելով թէ Սիկիսմոնտ լուտերականաց դէմ միշտ հալածանք պիտի հանէ, և բուն Լեհաստանի թագաւոր ըլլալով Շուեաթէն հեռու պիտի մնայ. անոնք ալ

1. Յովհաննէս Գ ինչպէս ըրաւ թագաւորութիւն :

2. Յովհաննէս երրորդին ոմ յաջորդեց :

զինքը թագաւորեցուցին , և անունը դրին Կալու-
լոս Թ : Աս յափշտակութեամբ երկայն պատե-
րազմմը բացուեցաւ Լեհաստանի ու Ղուեթի մէջ .
երկու կողմէն ալ յաջողութիւններ ու ձախոր-
գութիւններ եղան , շատ անգամ ալ զինագահա-
րումն ընելով պատերազմը ընդհատեցաւ : Կարո-
լոս Թ խոհեմութեամբ ու քաջութեամբ կառա-
վարեց Ղուեթը և մեռաւ 1611ին , յաջորդ թող-
լով իրեն Կուստաւոս Ատուլփոս որդին , որ տաս-
նըեօթը տարեկան էր :

Կուստաւոս Ատուլփոս պզտիկուց 'ի վեր իր
հօրը հետ պատերազմի ու ճամբորդութեան վար-
ժեր էր , և չարքաշ վարքովը կարգէ գուրս քա-
ջութիւն մըն ալ ունեցեր էր : Թագաւորելուն
պէս իր արիութիւնն ու գործունէութիւնը ցու-
ցուց . երբոր Ռուսները , Տանիմորքացիք ու Լե-
հերը միանգամայն իր վրայ յարձրկեցան , առջի
երկուքին հետ հաշտութիւն ըրաւ ու Լեհացիները
ստիպեց որ իւրոնիա գաւառէն գուրս ելլեն : Ան-
կէց ետքը Գերմանիոյ նորազանգից հետ գաշնա-
կցութիւն ըրաւ կայսեր և ուրիշ ուղղափառ իշխա-
նաց գէմ . քիչ ատենի մէջ իր քաջութիւնը ցուցը-
նելէն ետե՝ լիւցենի պատերազմին մէջ մեռաւ :
Իր բարեկամները երկու պակասութիւն կը գնէին
վրան , բարկացողութիւն և յանգիւնութիւն . իսկ
ինքը աս կերպով ինքզինքը արդարացընել կը կար-
ծէր . “ Ես իմ հպատակներուս այնչափ պակա-
սութիւններուն կը համբերեմ , կ'ըսէր , իրենք ալ

Կուստաւոս Ատուլփոս ինչպէս ըրաւ թագաւո-
րութիւնը : — Ի՞նչ բնաւորութեան տէր էր :

չէն կրնար իմ բնաւորութեանս տաքութիւնը անմեղադիր ընել, : Դարձեալ “ Թագաւոր մը իր թագին արժանի չէ, կ'ըսէր, երբոր պատերազմի մէջ հասարակ զինուորի մը պէս պատերազմելու գանդաղի, : Ինքը աղօթքներ ալ շարագրեր էր իր զինուորացը համար, և կ'ըսէր թէ “ Լաւ քրիստոնեայք լաւ զինուորներ են, : Իր վրանին մէջ ալ ամէն օր քիչ մը ատեն սուրբ գիրք կը կարդար :

1 ԿՈՒՍՏԱՆՈՍ Ատուփոսին յաջորդեց իր աղջիկը Քրիստինէ, որ հինգ տարեկան էր, և պզտիկուց 'ի վեր իր սրամտութիւնը յայտնի ըրաւ. ութը լեզու սորվեցաւ, գիտութեանց ու արուեստից վրայ մեծ սէր ցուցուց, ու Եւրոպայի ամէն կողմերուն անուանի իմաստուններն ալ իր քովը ժողվեց : Կրակոտ Ճարտասանութիւն մը ունէր, կառավարութեան ալ մեծ յարմարութիւն. ուստի տէրութիւնը իմաստութեամբ ու խոհեմութեամբ խաղաղութեան մէջ հաստատեց. բայց կարգուիլ չուզեց, թէպէտ և մեծամեծները շատ կը յորդորէին զինքը : Այնչափ մեծ սէր ունէր Քրիստինէ ուսման և ազատութեան վրայ, որ միտքը դրաւ որ իշխանութենէն հրաժարի ու հեռանայ ան ժողովրդէն որ միայն քաջ պատերազմող էր. բայց եօթը տարի աս գիտաւորութիւնը պահեց, և ան միջոցին Վեսթֆալիոյ դաշնագրութեամբը փոմբրանիա նահանգը Շուեսթին հետ միացուց (1648) : Արուեստները ծաղկեցընելու համար քանի մը հրովարտակներ հանելէն ետքը, 1650ին թագու-

1 Քրիստինէի Թագաւորութեանն ու բնաւորութեանը վրայ ինչ կը պատմուի :

Հի պատկուեցաւ . չորս տարի ետքն ալ բոլորովին հրաժարեցաւ , իրեն յաջորդ անուանելով իր եղբորորդին Կարոլոս Կուստաւոսը : Իսկ ինքը քանի մը օր ետքը Շուեսի երկրէն ելաւ , դրսի երկիրներ Ճամբորդութիւն ըրաւ : Պրուսիէ քաղաքն որ եկաւ , ուղղափառ դաւանութիւնը ընդունեցաւ . անկէջ գնաց Ինսպրուք , Հռոմ , Փարիզ և Ֆոնթէնըպլոյ . ամէն տեղ իր խելքին ու գիտութեանը , ինչպէս նաև հագուածին ու կերպերուն վրայ զամէնքը զարմացընելով : Խտալիայէն դառնալէն ետքը քիչ մը ատեն աշխատեցաւ որ նորէն Թագաւորութիւնը ձեռք ձգէ . բայց տեսնելով որ կուսակիցներ չունի , նորէն Հռոմ գնաց ու հոն գիտութեանց և արուեստից հետ զբաղած անցուց կեանքը :

։ Ան ատեններն որ Շուեսի երկիրը աս գործողութիւններս կ'ըլլային , Տանիմարքայի մէջ երևելի գիպուածներ խիստ քիչ եղան : Քաղաքական պատերազմներով տերութեան գանձը հատեր էր . և ազնուականները հասարակ ժողովըրդեան ու գեղացւոց վրայ բռնանալով զանոնք իրենց գէմ ոտք հանեցին . և որովհետև բոլոր երկիրը լուտերական եղեր էր , ազնուականներն ալ ուղղափառ եկեղեցականներուն վախը մէկգի դրած համարձակ ամէն չարիք կ'ընէին : Քրիստիանոս Գ ու Փրեգերիկոս Բ Թագաւորներուն ատենը Տանիմարքայից Շուեսներուն գէմ ծո-

։ Տանիմարքայի Թագաւորութիւնը ան ատենները ի՞նչ վիճակի մէջ էր : — Քրիստիանոս Դ ի՞նչ բարեկարգութիւններ ըրաւ :

վայրին պատերազմներ ընելով աւելի ակարացան : Քրիստիանոս Գ նորազանգից դաշնակցութեանը գլուխ կեցողներէն մէկն եղաւ . շատ անգամ Փերդինանտոս երկրորդին զօրքերէն յաղթուեցաւ , Լիւպէքի հաշտութենէն ետքը (1629) իր երկիրը դարձաւ ու բարեկարգութեանց ետեւ եղաւ : Գործարաններ շինեց , Շուետի սահմանագլուխը Քրիստիանոս Կոթէպորկ քաղաքները հիմնեց , Նորվեկիոյ մէջ ալ Քրիստիանիա քաղաքը . վաճառականութիւնը ծաղկեցուց , նոր երկիրներ գտնելու համար եղած նաւորգութիւններուն օգնեց և արևելեան Հնդկաստանի Թրանքէպար քաղաքը գաղթական մը խրկելու փորձը ըրաւ : Իր հօրը Փրեդերիկոս երկրորդին պէս գիտութեանց և արուեստից ալ պաշտպանութիւն ընելով , Քոփէնհագ քաղաքին մէջ տնկաբանական պարտէզ մը , գիտանոց մը և մատենադարան մը շինեց : Բայց իրեն այսչափ ջանքերուն շատ հակառակութիւն ըրին ազնուականները . որով ժողովուրդն ալ սկսաւ զանոնք աւելի ատել ու թագաւորին կողմը զօրացնել : Քրիստիանոս Շուետի թագաւորին հետ ալ հաշտութիւն ըրաւ , ու 1640ին մեռաւ յաջորդ թողլով իր Փրեդերիկոս որդին :

։ Փրեդերիկոս Գ իր հօրը սկսած բարեկարգութիւնները կը ջանար առաջ տանիլ . բայց քիչ ատենէն պէտք եղաւ որ ինքզինքը պաշտպանելու համար զէնք առնու . վասն զի Շուետի թագաւոր

։ Փրեդերիկոս երրորդին թագաւորութեան տեւելու ինչ երեւելի փոփոխութիւն եղաւ :

ըը Կարողոս Կուստաւոս շատ զօրքով գնաց Քոփէնհակ մայրաքաղաքը սլաշարեց : Տանիմարքացիք քաջութեամբ պատերազմեցան , հոլանտացւոց նաւերն ալ օգնութեան հասնելով թէ զօրք և թէ պաշար բերին , որով Շուեաի թագաւորը ան քաղաքին տիրելէն յոյսը կտրեց : Քիչ մը աւտենէ ետքը մեծ խռովութիւն ելաւ Տանիմարքայի մէջ . Փրեդերիկոս Գ 1660ին ազգային ընդհանուր ժողով մը ըրաւ Քոփէնհակ քաղաքը՝ որ պէտք եղած բարեկարգութեանց վրայ մտածուի . հասարակ ժողովուրդն ու եկեղեցականները ազնուականաց դէմ միաբանեցան , և երկու ծերունիներու առաջնորդութեամբ , որ էին Չէլանտկղզւոյն եպիսկոպոսը Սուան , և Քոփէնհակի քաղաքապետը Նամսէն , ազնուականաց ձեռքէն ամէն իշխանութիւնը առին՝ թագաւորին ձեռքը տուին , և թագաւորութիւնը Փրեդերիկոսի ցեղին մէջ ժառանգական ըրին , վասն զի ինչուան ան աւտենը ազնուականները կ'ընտրէին ու կը հաստատէին թագաւորին յաջորդը : Աս փոփոխութիւններուն վրայ սահմանադրութիւն մը գրուեցաւ ու 1665ին հրատարակեցաւ , և անկէց ետքը ան պիտի ըլլար Տանիմարքայի ու Նորվեկիոյ կառավարութեան կանոնը : Փրեդերիկոս բոլորովին ինքնիշխան ըլլալէն ետքն ալ իր չափէն դուրս չելաւ , ու ժողովուրդը հայրաբար կառավարելէն ետե մեռաւ 1670ին :

1 Անոր յաջորդին այսինքն Քրիստիանոս հին .

1 Քրիստիանոս Ե ինչպէս ըրաւ թագաւորութիւնը :

գերորդին ատենը նորէն պատերազմ մը բացուեցաւ Տանիմարքացւոց ու Շուեռաց մէջ : Տանիմարքացիք լուստէն քաղաքին քովի պատերազմին մէջ յաղթուեցան ու եօթը հազար մարդ կորսնցուցին (1675) : Անկէց ետքը հաշտութիւն եղաւ, ու Քրիստիանոս սկսաւ իր տէրութեան կառավարութեանը ուշ դնել : Նորվեկիոյ համար քաղաքական օրինաց գիրք մը հանեց, Հնդկաստանի նոր ընկերութիւն մը հաստատեց, վաճառականութիւնը ծաղկեցուց և Քոփէնհագը զարդարեց : Իր թագաւորութեան ատենը նորէն սկսան ազնուականաց պատուանունները շառնալ ու իմեք և պարսկէր դրուեցան, որոնց անունները ինչուան ան ատենը Տանիմարքայի մէջ չկային : Քրիստիանոս մեռաւ 1699ին, և անոր յաջորդեց որդին Փրեգերիկոս Դ :

։ Շուեռի մէջ Քրիստինէին յաջորդեր էր Կարոլոս Կուստաւոսը՝ Կարոլոս Ժ անունով, որ պատերազմասէր ու գործունեայ թագաւոր մըն էր : Իր բնաւորութեանը համար Շուեռները սիրեցին զինքը, և թէպէտ Երեսնամեայ պատերազմով տկարացեր էին, սակայն նոր պատերազմներու ձեռք զարնելէն ետ չկեցան : Առաջ լեհաստանի Յովհաննէս Քաղիմիր թագաւորին գէմ գնացին, անիկայ տեսնելով որ բաւական ուժ չունի Շուեռները հեռացնելու, Շլեզիա քաշուեցաւ, և հոն խաղախներէն ու թաթարներէն օգնութիւն առնելով նորէն լեհաստան անցաւ ու Վարսաւիա

։ Կարոլոս Կուստաւոս ինչ պատերազմ ունեցաւ լեհացւոց հետ :

քաղաքին քովը պատերազմ մը ըրաւ, որ իրեք օր քէնց (1656) : Յաղթուեցան Լեհացիք, բայց իրենց ազնուականները ոտք ելան որ թագաւորին իշխանութիւնն ու պատիւը պահեն . որով Կարոլոս Կուստաւոս Լեհաստանէն առած երկիրները ետ դարձուց, և ինքը մեռաւ 1660ին :

Կարոլոս Կուստաւոսի որդին Կարոլոս ԺԱ հինգ տարեկան էր երբոր իր հօրը յաջորդեց . իսկ կառավարութիւնը 1672ին ձեռքը առաւ : Լռջի տարիները Տանիմարքացուց գէմ պատերազմ ըրաւ ու երկու անգամ յաղթեց անոնց . բայց շատ բերդեր ալ կորսնցուց, որ ետքը Հոլանտայի Նիմէկ քաղաքը եղած հաշտութեամբ նորէն ձեռք ձգեց (1679) : Նոյն տեսէն Տանիմարքայի խռովութեան նման խռովութիւն մը Շուեաի մէջ ալ ելաւ . վասն զի Սթոքհոլմի ազնուականները թագաւորին իշխանութիւնը շատ մեծցուցին, անիկայ ալ իր երկիրը շէնցնելու աւելի սիրտ առաւ, ներքին կառավարութիւնը կարգի դրաւ, զինուորականութիւնը կարգաւորեց, արուեստները, նաւամարտութիւնն ու գիտութիւնները ծաղկեցուց, և ան տեսնն որ Եւրոպայի մէկալ տէրութիւնները զինքը ընտրեցին Ռիսվիքի հաշտութեան միջնորդ, ինքն ալ մեռաւ (1697) : Իրեն յաջորդեց տասներհինգ տարեկան որդին հռչակաւոր Կարոլոս ԺԲ :

Կարոլոս ԺԱ ինչպէս ըրաւ թագաւորութիւնը :
— Իր տեսնը ինչ յեղափոխութիւն եղաւ Շուեաի մէջ :

Կարողոս խի պատերազմի վրայ ունեցած
 ունեւոր սպանելուց յայտնէր էր . կունտիոս կուր-
 տիոսի գրած Մեծին Աղեքսանդրի պատմութիւնը
 կարգաւորվ տիրտը կը վառուէր , կ'ուզէր ինքն ալ
 այնպիսի պատմութեան մը գիւցազն ըլլալ . և
 երբոր իրեն կ'ըսէին թէ Աղեքսանդր երիտասարդ-
 մեռաւ , պատասխան կուտար . “ Բայց թագաւոր-
 ութիւններ ալ նուաճեց ” : Օր մը աշխարհացու-
 ցի մը վրայ տեսաւ որ Մաքսիմիանի քաղաքն-
 րէն մէկուն տակը Յոբայ գրքին աս խօսքը գրուած
 էր՝ Գերմանիոյ կայսեր բերնէն . “ Տէր ետ և Տէր
 էառ . եղիցին կամք Տեառն օրհնեալ ” . ինքն ալ
 Լիվոնիոյ աշխարհացուցին տակը գրեց . “ Տէր
 ետ , և դէն ոչ առցէ զոս յինէն ” : Մայրը որդւոյն
 աս կրակոտ բնաւորութիւնը տեսնելով շատ կը
 վախնար , ուստի մեռնելու ատենը քովը կանչեց
 Կարողոսն ու ըսաւ . “ Որդեակ իմ , սիրէ խաղա-
 ղութիւնը , սիրէ զմարդիկ . թէ որ զանոնք երջա-
 նիկ ընես , դուն ալ հետերնին երջանիկ կ'ըլլաս ” :
 Մօրը ան խօսքին վրայ ան ատենը Կարողոսի սիրտը
 շարժեցաւ . բայց թագաւորական աթոռն որ ե-
 լաւ՝ մէյմըն ալ ճիշեց ան խօսքը , և քսան տարի
 իր յաղթութեանցն ու ձախորդութեանցը վրայ
 բոլոր Եւրոպան զարմացուց :

Կարողոս երկուտասաներորդին մանկութեանը
 վրայ ինչ կը պատմուի :

ԳԼՈՒԽ Լ.

Պապմանթիան Ռոսայ և Լէհայ, ժե Դաբէն Ինլանտ
 ժե Դաբան Վերլե (1382-1696) :

Քաղիմիր Դ. — Յովնանէս Աւդերթ. — Աշէ-
 անար. — Սիկիմանք Ա. — Կլինսի Իմալ. — Սիկի-
 մանք առաջնայն ըրած պապեցադմեր. — Սիկիմանք Բ
 Օգոստոս. — Վալթեր Մագիտարոս. — Կաթար-
 անք Քեթլեր. — Իան Գ. — Վալթեր Դ. — Իան Դ.
 Գոռոն. — Նիկոլայոս Ռաթիլի. — Եսկելանէանց
 Եղիէն Վերջանալ. — Հենրիկոս Վալթ. — Սպեթ-
 նոս Պաթարի. — Սիկիմանք Գ. — Ֆեպոր. — Պարիս
 Կոռնել. — Սոքանան Դեմար. — Վալթեր Շոյ-
 րի. — Միտայէլ Ֆեպորիլի. — Աշէս և Ֆեպոր Գ.
 — Իրենց ըրած նորագոթիաններ. — Իան և Սպիտ.
 — Մեծիկ Պարոսի Բագարել. — Սիկիմանք Գ.
 — Որդիկ Վալթիւս. — Յովնանէս Քաղիմիր. —
 Միտայէլ Վիլնիլի. — Յովնանէս Սպեթ :

1 Երբոր Վլադիսլաւ Եսկելոն Լէհաստանը
 Լիթուանիոյ հետ միացուց (1382), իր տերու-
 թիւնը հիւսիսային կողմի ամենէն մեծ Թագաւո-
 րութիւնն եղաւ : Վլադիսլաւի երկրորդ որդին
 Քաղիմիր Դ, որ 1445ին Թագաւորեց, Տեառ-
 նեան ասպետները նուաճեց, ու թոռն քաղաքին
 դաշնագրութեամբ փոմերանիա նահանգը և Պրու-

1 Վլադիսլաւ Եսկելոնին ատենը Լէհաստան
 Բնչ վիճակի մէջ էր : — Քաղիմիր Դ ինչպէս
 ըրաւ Թագաւորութիւնը :

շի երկրին արևմտեան մասը իր տէրութեանը հետ միացուց : Լեհացիք գանգատ կ'ընէին որ Քաղիմիր Լիթուանիացւոց օգուտը աւելի կը մտածէ քան թէ իրենցը . ուստի կ'ըսէին թէ « Ձմեռը , գարունն ու աշունը Լիթուանիա կ'անցնէ , » :

1 Քառասունըեօթը տարի թագաւորելէն ետեւ 1492ին մեռաւ Քաղիմիր , և իրեն յաջորդ թողուց երկրորդ որդին Յովհաննէս Ալպերթը . վասն զի անդրանիկը Վլադիսլաւ՝ Պոհնմիոյ և Մաճառստանի թագաւոր ընտրուած էր : Յովհաննէս Ալպերթ քանի մը տարի միայն թագաւորեց , և տեղը անցաւ եղբայրը Աղէքսանդր . ասիկայ հանճարեղ մարդ էր , բայց չափէ դուրս առատաձեռն , այնպէս որ մեծամեծները հարկադրեցան արգիլելու որ առանց ազգային ժողովոյն հրամանին՝ տէրութեան գանձը չբանեցնէ : Երբ որ թաթարները Լեհաստանի վրայ արշաւելու միտք ունէին , թագաւորը անոնց դէմ խրկեց Լիթուանիոյ կուսակալը . ինքն ալ թէպէտ և կաթուածէ զարնուած ու կէս մեռած էր , ինքզինքը բանակը տանել տուաւ , և հոն մեռաւ՝ փառք տալով Աստուծոյ Լեհացւոց ըլրած յաղթութեանը համար :

2 Աղէքսանդրի յաջորդեց Սիկիսմոնտ Ա , որ Լեհաստանի անուանի թագաւորներէն մէկը եղաւ : Ալինպքի կոմսը՝ որ Լիթուանիոյ կուսակալն



1 Քաղիմիրի ով յաջորդեց : — Աղէքսանդր ինչպէս մեռաւ :

2 Սիկիսմոնտ Ա ինչպէս ըրաւ թագաւորութիւնը : — Ալպերթ իշխանին դէմ ինչ պատերազմ ունեցաւ :

էր, ան միջոցին ուղեց ինքնադուլի ըլլալ. ու երբ որ իմացաւ թէ մէկը զինքը Լեհաստանի ծերակուտին ամբաստանէր է, սպաննեց զանիկայ ու Ռուսաստան փախաւ: Սիկիսմոնտ ուղեց որ Կլինսքին իր ձեռքը տրուի, և ան պատճառաւ Ռուսաց Վասիլ Դ թագաւորին դէմ պատերազմ բացաւ, բայց յաղթուեցաւ: Աւելի յաջողութիւն գտաւ ան պատերազմին մէջ որ Պրանսէպուրկի Ալպերթ իշխանին դէմ ըրաւ. Ալպերթ, որ Տեւտոնեան ասպետաց գլուին էր, դեռ նոր լուտերական եղեր էր. Սիկիսմոնտ զինքը ստիպեց որ Լեհաստանի հպատակի: Քրաքովիոյ դաշնագրութեամբը երկու կողմէն ալ հաւանեցան որ Պրուշի դքսութիւնը Ալպերթի մանչ ժառանգներուն անցնի, ու երբոր անոր ցեղին մէջ ժառանգ չմնայ՝ ան դքսութիւնը Լեհերուն տրուի: Սիկիսմոնտ Օսմանցոց ու Ռուսաց հետ հաշտութիւն ըրաւ, Լեհացոց վաճառականութիւնը ինչուան Սեւ ծովը տարածեց, և իր կենդանութեանը ատեն իրեն յաջորդ թագաւոր պսակեց իր որդին Սիկիսմոնտ Օգոստոսը:

Սիկիսմոնտ Օգոստոս 1548ին հօրը տեղ անցնելով՝ ջանաց անոր վաստըկած փառքը անարատ պահել: Իր ատենը Լիվոնիա գաւառին մէջ խռովութիւն մը ելաւ՝ Պրուշի խռովութեանը նման: Աս գաւառը քանի մը դարերէ ի վեր Սուսերակիր ասպետաց ձեռքն էր, որ անոնք ալ Տեւտոնեան կարգին իշխանութեանը տակն էին. բայց

Սիկիսմոնտ Օգոստոսին ատենը Լիվոնիոյ մէջ ինչ պատահեցաւ:

Սուսերակրաց մեծ Մադխատրոսը վալթեր՝ իր ճարտարութեամբն ու քաջութեամբը Տեւառնեանցմէ գլուխ քաշեր էր (1521) . վալթեր որդւոց որդի լիվոնիոյ դուքս Ճանչցուեցաւ , Գերմանական կայսերութեան իշխան ըսուեցաւ , ու լիվոնիոյ մէջ լուսերական աղանդը մտցուց : Անոր յաջորդ Կոթարոոս Քելթերին առեւնը 1558ին սպառնալով մը բացուեցաւ Ռուսաց ու լեհաց մէջ :

1. Ռուսաստան հնգետասաներորդ դարուն վերջերը սկսաւ մեծնալ ու Եւրոպայի ինքնիշխան տէրութեանց մէջ երկելի ըլլալ : Իւան Գ Մոսքովայի Մեծ դուքս դրուելէն ետքը՝ Նովկորոտ սանունով մեծ քաղաքին տիրեց , և անոր իշխաններն ու արտանութիւնները վերուց : Այնչափ մեծ էր ան քաղաքը որ Ռուսաց մէջ առակ եղած էր ըսելը . “ Ո՞վ կրնայ դէմ կենալ Աստուծոյ և մեծին Նովկորոտայ , , : Ան միջոցին Փոքով քաղաքն ալ ինքիրմէ հնազանդեցաւ իւանին , որ խրիմի խանին հետ դաշնակցութիւն մը ընելով՝ ալ անկէց ետքը չուզեց վճարել Թաթարներուն ան աուրքը որ իր նախորդները կուտային : Տիրեց նաև Թվեր , Ռոսթով ու Եորոսլաւ քաղաքներուն , որ մէյմէկ զատ զատ իշխանութիւններ էին . և Պալէոլոգեան ցեղէն Սուրիա Թագուհին իրեն կին առնելով՝ իր նշանին մէջ Յունաց կայսերութեան երկգլխի արծիւը դրաւ : Ինքը առջինը եղաւ որ Ձաբ կամ Թագաւոր ըսուեցաւ . աղնուա-

1. Ռուսաստան ինչ վիճակի մէջ էր հնգետասաներորդ դարուն վերջերը :

կանաց ալ կալուածներ տուաւ առ պայմանով որ իրենք զինուորական ըլլան :

1. Իւան ուրիշ շատ բարեկարգութիւններ ընելէն ետքը, 1482ին դեսպաններ խրկեց Մաճառի Մաթիաս Քորվին թագաւորին և անկէջ զինուորական ճարտարապետներ ու թնդանօթ թափողներ խնդրեց . ետքը յոյն և իտալացի ճարտարապետներ կանչեց Մոսքուա, ու վերափոխման եկեղեցիին և Քրեմլին ըստած պալատը կամ բերդը շինեց : Քաղաքներուն մէջ բարեկարգութեան համար խիստ ոստիկանութիւն մը դրաւ, ճամբաներուն վրայ ալ իջևաններ շինել տուաւ, ուր ոչ միայն ձի կը գտնէին ճամբորդները, այլ նաև ձրի կերակուր ինչպէս որ իրենց հրամանագիրներուն վրայ նշանած կ'ըլլար : Ինքը կանգնեց նաև Իւան կորոտ բերդը ան տեղը՝ ուր որ ետքը Փեթրպուրկ քաղաքը պիտի շինուէր . Ռուսաստանի հին օրէնքներն ալ հաւաքեց ու հրատարակել տուաւ 1497ին :

2. Իւանին յաջորդեց որդին Վասիլ Դ (1505), որ իր թագաւորութեան ժամանակին մեծ մասը Լեհացոց հետ պատերազմելով անցուց, և անոնց ձեռքէն Սմոլենսք քաղաքը առաւ 1514ին : Ետքը Տեւտոնեան կարգին հետ բարեկամացաւ, բայց չկրցաւ արգիլել Լեհացոց որ Պրուչի երկիրը չնուաճեն. ինքը մեռաւ 1534ին և ժառանգ թո-

1. Իւան Դ ինչ բարեկարգութիւններ ըրաւ :

2. Իւան երրորդին ով յաջորդեց : — Իւան Դ ինչ քաղութիւններ ըրաւ Թաթարաց ու Շուետաց դէմ :

զուց չորս տարեկան որդին Իւան Դ, և անոր խնամակալ դրաւ տղուն մայրը հեղինէ։ Ազնուականները Թագուհւոյն դէմ դաւակցութիւն մը ընելով, մեծ կռիւ մը բացուեցաւ մէջերնին, ու դաւակիցներէն շատը սպաննուեցան, Ռուսաստան ալ երկար ատեն դրեթէ անիշխանութեան մէջ էր, ինչուան որ Իւան տասնըջորս տարեկան ըլլալով յայանեց թէ ինքը կ'ուզէ Թագաւորել. և ան ատենէն այնպիսի արիութիւն մը ցուցուց, որ իրեն Գառուկամ Ահագին մականունը տուին։ Իւան ներքին խռովութիւնները գաղթեցընելէն և Ռուս ազնուականները նուաճելէն ետքը, կանոնաւոր զինուորութիւն մը հաստատեց, և զինուորներուն անունը դրաւ Սիւրէշ, որ նետող կամ աղեղնաւոր ըսել է։ Անոնցմով գնաց խազանի Թաթարներուն դէմ. տիրեց անոնց մայրաքաղաքին, ու տէրութիւննին վերուց. նոյնպէս նուաճեց նաև Աթտէրխանի Թաթարները։ Խրիմի խանը վախնալով որ կարգը իրեն չգայ, ինքիրմէ պատերազմ բացաւ Իւանին դէմ և յողթուեցաւ անկէջ. բայց Իւան գէպ'ի արևմուտք կանչուելով Խրիմի վրայ չգնաց։ Ան միջոցին Կուստանուս Վազա Լիվոնիացւոյ պաշտպանութիւն ընելու համար Ռուսաց դէմ պատերազմ բացաւ, Ֆինլանտիոյ մէջ Վիպուրկ քաղաքին քովը յաղթուեցաւ ու քառասուն տարուան համար հաշտութիւն ըրաւ։ Ան ատեն Իւան Դ բոլոր իր ոյժը Լիվոնիոյ դէմ գարձուց, և Սուաերակիր ասպետաց մեծ Մագիստրոս Գուլիէլմոս Ֆիւրսթեմպերկը գերի ըրաւ. բայց անոր յաջորդը Կոթարտոս Քէթլէր Լեհացւոյ պաշտպանութեանը տակ մտաւ ու զանոնք Ռուսաց դէմ հանեց։

1. Սիկիսմոնտ Օգոստոս Լեհաց Թագաւորը Սուսերակիր ասպետաց պաշտպանելու համար շատ զօրք ժողվեց ու հիկողայոս Ռաժիվիլ անու- նով սպարապետին հետ Ռուսաց վրայ խրկեց . Ռուսները բոլորովին յաղթուեցան ու պատերազ- մին մէջ քսանըհինգ հազար մարդ կորսընցուցին (1564) : Սիկիսմոնտ իր Թագաւորութեան վերջի տարիները Լիթուանիոյ մեծ դքսութիւնը բոլորո- վին միացուց Լեհաստանի հետ . ու երբոր 1572ին մեռաւ, իրեն հետ վերջացաւ նաեւ Եակելոնեանց տիրապետութիւնը, որ երկու հարիւր տարուընէ 'ի վեր Լեհաստանի վրայ Թագաւորեր էին . Լե- հաց երջանկութիւնն ալ ան փառաւոր ազգատոհ- մին հետ դադրեցաւ :

2. Անկէց ետքը Թագաւորութիւնը սկսաւ ըն- տրութեամբ տրուիլ, որ ինչուան ան ատենը ժա- ուանգական էր . առ պատճառաւ ամէն անգամ որ նոր Թագաւոր մը պիտի դրուէր, մեծամեծ խռ- վութիւններ կ'ելլէին երկրին մէջ : Շատ մը իշ- խաններ Սիկիսմոնտին յաջորդելու ետեւէ եղան . ընտրուողն եղաւ Գաղղիոյ Կարոլոս ԺԱ Թագա-ւորին եղբայրը Հենրիկոս Վալուա՝ Անժուի դուք- սը . սակայն անիկայ Լեհաստանի օգին ու սովո- րութիւններուն չկարենալով վարժիլ, իր եղբօրը մահը լսելուն պէս Գաղղիա դարձաւ : Ան ատեն Լեհացիք իրենց Թագաւոր ընտրեցին Թրանսիլ- վանիոյ քաջ իշխանը Ստեփանոս Պաթորի :

1. Եակելոնաց ցեղը ինչպէս վերջացաւ :

2. Սիկիսմոնտ Օգոստոսին ո՞վ յաջորդեց :

1. Իւան Դ Լեհաստանի խռովութիւնները տեսնելով Լիվոնիան նորէն առաւ ու խրիմի թաթարներուն յաղթեց. ան միջոցին Երմակ անուանով խաղախ մը Սիպերիա կամ Սիպիր ըսուած ընդարձակ երկիրը գտաւ ու անոր տիրեց : Ստեփանոս Պաթորի Շուեսներուն ու Օսմանցոց հետ միաբանած՝ Ռուսաստանի սահմանը յարձակեցաւ ու սոսկալի աւերմունքներ ըրաւ . Իւան ալ հարկադրեցաւ հաշտութիւն ընել, և Լիվոնիա գաւառը բոլորովին Լեհացոց թողուց (1582) : Աս ձախորդութեանց հետ մէկտեղ երբոր Իւանին թագուհին ալ մեռաւ, ոկսաւ աւելի անգթութիւններ ընել, ինչուան 1584ին ինքն ալ մեռաւ : Իւան վաճառականութիւնը ծաղկեցուց, Մոսքուայի մէջ տպարան մը բացաւ, Ալբանկէլ քաղաքը հիմնեց, Ռուսաց համար ալ օրինաց գիրք մը հրատարակեց : Իրեն յաջորդեց որդին Ֆէոտոր, որ Բիւրլիքի ցեղին վերջինն էր :

2. Ստեփանոս Պաթորի խաղաղութեան ատենը խաղախներուն բարբրկոկելու աշխատեցաւ. զանոնք գեղերու մէջ ժողվեց բնակեցուց, և մէջերնին վաճառականութեան ու երկրագործութեան սէր մտցուց : Լեհաստանի մէջ ալ շատ բարեկարգութիւններ կ'ուզէր ընել. բայց մահը վրայ հասնելով չկրցաւ (1586) : Անոր մահուընէն ետքը Լեհացիք իրենց թագաւոր ընտրեցին Շուեսի

1. Իւան չորրորդին թագաւորութեան վերջի տարիները ի՞նչ դիպուածներ եղան :

2. Ստեփանոս Պաթորի ի՞նչ կարգաւորութիւններ ըրաւ : — Իրեն ո՞վ յաջորդեց :

Յովհաննէս Գ Թագաւորին որդին Սիկիւմոնտ երրորդը: Աւստրիոյ Մաքսիմիլիանոս արշիդուքսը շատ աշխատեցաւ որ ան Թագաւորութիւնը ինքը առնէ. բայց յաղթուեցաւ, և պատերազմին մէջ դերի բռնուելով իր սլահանջմունքներէն հրաժարեցաւ ու անով ազատեցաւ: Սիկիւմոնտ երկայն ու ձախորդ պատերազմ մը ունեցաւ իր հօրեղբորը դէմ, որ Շուեաի Թագաւորութիւնը յափշտակեր էր: Վէրջապէս յաղթուեցաւ, Թագաւորութենէն ընկաւ ու 1632ին Կուստաւոս Ատուրիին հետ զինադադարուին ընելէն ետքը մեռաւ:

Ան սառնեցնէր սոսկալի դիպուածներ կ'ըլլային Ռուսաստանի մէջ: Ֆէոտոր Թագաւորը տկար մարդ ըլլալով, իր Թագուհոյն ազգականը Պորիս Կոտուկով տէրութեան ամէն գործողութիւններուն տիրած էր: Ասիկայ Ֆէոտորէն ետքը ինքը Թագաւորել ուզելով, անոր մէկհատիկ Դեմետր անունով եղբայրը սպաննեց, որ դեռ եօթը տարեկան էր. աս սպանութիւնը ծածկելու համար մեռցրնել տուաւ ան իշխանը որ զԴեմետր սպաններ էր, Ուկրիչ ըսուած բերդն ալ քանգեց՝ սպանութիւնը հոն ըլլալուն համար: Ան միջոցին Ֆէոտոր մեռաւ (1598), և Կոտուկով անոր տեղը անցաւ: Ասոր վրայ տասներհինգ տարի մեծամեծ խռովութիւններ եղան Ռուսաստանի մէջ, և շատ մարդիկ ելան որ Կոտուկովին ձեռքէն իշխանութիւնը կ'ուզէին առնել: Անոնց մէջ առաջինն եղաւ ռուս կրօնաւոր մը Գրիգոր կամ Կրիչմա Օթ-

1 Պորիս Կոտուկով ո՞վ էր: — Սուրանուն Դեմետր ո՞վ էր:

րեփիէվ անունով, որ ինքզինքը Դեմետր կ'անուանէր և կ'ըսէր թէ Ֆէոտորին եղբայրն էմ: Լեհացիք անկէց առիթ առնելով ան սուա Դեմետրին կողմը բռնեցին, ինչպէս նաև Տոն գետին քովերը բնակող խաղախները:

1. Կոտունով սկսաւ պատերազմի պատրաստուիլ. բայց զարնուելէն առաջ մեռաւ, ու տէրութեան պրեթէ բոլոր գաւառները սուտանուն Դեմետրը իրենց թագաւոր Ճանցան: Միայն Մոսքուա քաղաքը հաւատարիմ մնաց Կոտունովին, ու անոր Ֆէոտոր որդին թագաւորեցուց. բայց մատնչին մէկը բռնեց Ֆէոտորն ու անոր մայրը, Օթրէփիէվին ձեռքը տուաւ, ան ալ բանտի մէջ զանոնք խղճեց: Քիչ ատենէն Վասիլ Շույսքի անունով իշխանը իր ձեռքովը սպաննեց սուտանուն Դեմետրը 1606ին, ու ինքը տեղը անցաւ: Յաջորդ տարին ուրիշ սուտանուն Դեմետր մըն ալ երեցաւ Շույսքիին դէմ, ու Լեհացւոց և խաղախներուն օգնութեամբը առջի բերան քանի մը յաջողութիւններ ունեցաւ. բայց քիչ ատենէն թաթարները զինքը սպաննեցին: Վասիլ Շույսքին ալ թագաւորութենէ ձգուեցաւ 1610ին ու վանք մը մտաւ, ետքը Լեհաստան խրկուելով հոն մեռաւ:

2. Հուետները տեսնելով որ Ռուսները խռովութեան մէջ են, Ֆինլանտիոյ ծոցին վրայ Ինկրիա գաւառին տիրեցին, իւմեն լճին վրայ Նովկորոտ

1. Կոտունովին ո՞վ յաջորդեց: — Վասիլ Շույսքիին վերջը ինչպէս եղաւ:

2. Ո՞ր թագաւորին ատեն Ռուսաստան խաղաղացաւ:

քաղաքն ալ առին . նոյն միջոցին Լեհացիք ալ Սմոլենսք քաղաքին ու քովի երկիրներուն տիրեցին : Ան ատեն Ռուսները ներքին երկալառակութիւնները թողուցին ու հասարակաց թշնամւոյն դէմ միացան . Միքայէլ Ֆէոտորովիչը թագաւորեցուցին , որ մօր կողմանէ Րիւրիքի ցեղէն էր , և իրմէ սկսաւ Ռումանով զօրաւոր ցեղք , որ ինչուան հիմա կ'երթայ (1613) : Աս թագաւորը քանի մը զինուորութիւններով թշնամեաց հետ հաշտութիւն ըրաւ ու երկիրը խաղաղացուց :

1 Միքայէլի յաջորդեց 1643ին իր որդին Ալէքս , որ աւելի անուանի է Մեծին Պետրոսի հայր ըլլալով՝ քան թէ իրեն մեծագործութիւններովը . բայց ինքն ալ շատ խռովութիւններ հանդարտեցունէն ետքը , իր ազգին ու երկրին մէջ քաղաքականութիւնը զարգացրնելու շատ աշխատեցաւ : Վաճառականութիւնը ծաղկեցուց , զինուորական կրթութեան վրայ փոյթ ունեցաւ , Չինաց հետ բարեկամութիւն ըրաւ , Սմոլենսք քաղաքին տիրեց , Ուքրանիոյ մէկ մասն ալ առաւ , ու իրեն յաջորդ ձգելով Ֆէոտոր որդին՝ մեռաւ :

2 Տասնութը տարեկան էր Ֆէոտոր թագաւորած ատենը , և զինուորականութեան մէջ քանի մը բարեկարգութիւններ ըրաւ : Տեսնելով որ ազնուականները իր մտածմունքներուն դէմ կրկենան , անոնց ազատութիւններուն գրքերը հրապարակաւ այրեց . բայց ինքն ալ 1682ին մեռաւ :

1 Ալէքս թագաւորը ի՞նչ կողմանէ անուանի է :

2 Ֆէոտորին ո՞վ յաջորդեց : — Մեծն Պետրոս ի՞նչ կերպով ինքնիշխան թագաւոր մնաց Ռուսաստանի :

քսանըութը տարեկան . և որովհետև տնօրդի էր , իր պզտիկ եղբայրը իրեն յաջորդ ընտրեց , որ էր Մեծն Պետրոս՝ տասը տարեկան : Իսկ Իւան աւուունով մեծ եղբայրը դուրս ձգեց՝ անկարող ըլլալուն համար : Բայց Սթրեւեց ըստած զինուորները թագաւորին Սոփիա քրոջը գրգռութեամբը ժողովուրդը ոտք հանեցին , Իւանին թշնամիները սպաննեցին , երկու եղբայրները մէկ տեղ թագաւոր անուանեցին , Սոփիան ալ խնամակալ դրին : Պետրոս շուտով ուզելով մինակ թագաւորել , իր քոյրը վաճիք մը գոցեց 1683ին . վեց տարի ետքն ալ երբոր Իւան եղբայրը մեռաւ , ինքը մնաց բոլոր Ռուսաստանի թագաւոր :

1. Լեհաստանի մէջ Սիկիւմոնտ Գ ուղղափառութեան մեծ պաշտպան ըլլալով , վերջի տարիները առանց անգթութեան լուսերականները սանձեց : Անոր որդին Վլասիսլաւ շատ անդամ Օսմանցուց և Ռուսաց յաղթեց ու իր հօրը յաջորդեց 1632ին : Ասոր և իր եղբօրը Յովհաննէս Քաղիմիրին թագաւորութեան ատենը Լեհացիք յաջողութիւն չունեցան . վասն զի Ռաքրանիոյ Իսաղախները Լեհերէն ապստամբեցան , Ռուսաց կողմը անցան . Շուետի Կարոլոս Ժ թագաւորն ալ երեսուն հազար զօրքով Լիթուանիան կոխեց ու Վարսաւիոյ քով Քաղիմիրին յաղթեց : Քաղիմիր հարկագրեցաւ որ Շուետի թագաւորութեան վրայ ունեցած իրաւունքէն հրաժարի . անկէց ալ ետքը իր տէրութեան ձախորդութիւն .

1. Սիկիւմոնտ երրորդին ու Յովհաննէս Քաղիմիրին ատենը Լեհաստան ինչ վիճակի մէջ էր :

ներէն ձանձրացած , 1668ին բոլորովին հրաժարեցաւ ու Գաղղիա քաշուեցաւ :

։ Անկէց ետքը եօթը ամիս անիշխան մնալէն ետեւ , Լեհացիք Եակելլոնեանց ցեղէն Միքայէլ վիշնեվիցքի անունով ազնուականը ընտրեցին թագաւոր . անիկայ ալ ակամայ յանձն առաւ , և իր չորս տարուան թագաւորութեան ասենը ամենեին յաջողութիւն չունեցաւ : Օսմանցիք Քամենից քաղաքն ալ առին , և Միքայէլ ստիպուեցաւ հաշտութիւն խնդրելու : Եւրակոյտը չուզեց ան հաշտութիւնը հաստատել , և Յովհաննէս Սուլեպքի սպարապետը Պեսարապիոյ խոթուն քաղաքին քով մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ Օսմանցւոց դէմ : Ան պատերազմէն օր մը առաջ Միքայէլ մեռեր էր . ուստի Սուլեպքին թագաւոր դրուեցաւ , ու փառաւոր քաջութիւններով Լեհացւոց աւելի սիրելի եղաւ . 1683ին ալ ինքը եղաւ Գերմանիոյ ազատիչը , որ գնաց վեներն Գարա Մուսդաֆա փաշա վեզիրին պաշարմանէն ազատեց : Լեհաստան դառնալէն ետքը՝ ազնուականներէն շատ հակառակութիւն քաշեց . ընտանեացը կռիւներուն պատճառաւ ալ սրտին ցաւէն հիւանդացաւ ու մեռաւ 1696ին : Իրմէ ետքը Լեհաստան քանի դնաց տկարացաւ , և անոր տեղը Ղուկասները Կուստաւոս Ատոլփոսին ժամանակը , անոնցմէ ալ աւելի Ռուսաց տէրութիւնը սկսաւ մեծնալ՝ Մեծին Պետրոսի ձեռքովը :

։ Յովհաննէս Քաղիմիրին ո՞վ յաջորդեց : — Յովհաննէս Սուլեպքին ինչպէս ըրաւ թագաւորութիւնը :

ԳԼՈՒԽ ԼԱ.

Պաքսո-Բիւն Օսմանեանց՝ սուլտան Սիւլէյմանին Լաֆա-
-որո-Բէնէն ինչո՞ւն ժիւրաբան Վերջը (1520-1703):

Գանուշի սուլտան Սիւլէյման. — Ասորոց ազգաբաժ-
-նաւոր. — Հասարակ աշխարհ. — Մահալի աշ-
-խարհ. — Վէննայի աշխարհ. — Սիկէնի աշ-
-խարհ. — Սիւլէյմանին ճան. — Ոսմանեաններու
-Բիւն. — Սուլտան Սէլիմ Բ. — Էյնեպիսիի աշ-
-խարհ. — Սուլտան Մահալի Գ. — Ենիէրիկե-
-րոն ազգաբաժնաւոր. — Սուլտան Մահալիին ճան.
— Իրեն ծանօտից Օսմանեան Կերոմեան ընդարձակո-
-ւիւն. — Սուլտան Մեհմեթ Գ. — Սուլտան Ահ-
-մեթ Ա. — Սուլտան Մահալի Ա. — Սուլտան
Օսման Ե իր Խոստիւն յօդու. — Սուլտան Մահա-
լի աշխարհ. — Սուլտան Մահալի. — Սուլտան Մահ-
լի Գ. — Պաքսոյի աշխարհ. — Սուլտան Մահալի
լորոյրդին Բնաւոր-Բիւնն ու ճան. — Սուլտան Իպրա-
հիմ. — Քեօքիւնի Օղլու Վերջ. — Կրեպի
աշխարհն ու աշխարհ. — Սուլտան Մեհմեթ Գ. —
Քեօքիւնիին ճան. — Գալա Մահալիի ճան Վե-
րջ. — Վէննայի աշխարհ. — Սուլտան Մեհմեթ
Վիլի Լորոյրդին Բնաւոր-Բիւն. — Սուլտան Սիւլեյ-
ման Բ. — Քեօքիւնի Մահալիի ճան Վերջ.
— Սուլտան Ահմեթ Բ. — Սուլտան Մահալի Բ:

Սուլտան Սէլիմին յաջորդը Սուլտան Սիւ-
լէյման իր կատարելութեանցը համար ըստեցաւ

Սուլտան Սիւլէյման ինչ կատարելութիւններ
ունէր :

Մէծ , Օրէնագիր (Գանուի) Յաղթող և կամ Աշխարհակալ (Ղարի) : Իր արթնութեանը , ճարտարութեանն ու քաջութեանը համար , ինչպէս նաև Ժողովրդեան երջանկութեանը վրայ մեծ փոյթ ունենալուն և արդարութեան սիրոյն պատճառաւ՝ իր դարուն ամենէն երևելի թագաւորներէն մէկը եղաւ :

Սուլդան Սիւլէյման թագաւորելուն պէս (1520) , Ասորուոց երկրին կուսակալը ապստամբեցաւ անոր դէմ , ջանալով որ նորէն կանգնէ Մէմլուքներուն թագաւորութիւնը , որ սուլդան Սելիմ կործաներ էր : Սիւլէյման շատ զօրք խրկելով ան ապստամբին դէմ , յաղթեց անոր , ան ալ թըշնամեաց ձեռքը չիյնալու համար՝ ինքզինքը սպաննեց , և խռովութիւնը դադրեցաւ : Անկէջ ետքը Պարսից Շահ Իսմայէլ թագաւորին հետ զինուորադարումն ըրաւ ու սկսաւ քրիստոնէից դէմ պատերազմի պատրաստուիլ : Պեկրատ քաղաքը առնելէն ետքը (1524) միտքը դրաւ որ տիրէ նաև Հռոդոս կղզոյն , որ երկու հարիւր տարիէ 'ի վեր Երուսաղեմի ասպետաց ձեռքն էր . ուստի երկու հարիւր հազար զօրքով գնաց կղզին պաշարեց : Ասպետաց գլխաւորը իր ընկերներովը մէկտեղ քաջութեամբ դէմ կեցաւ երկար ատեն . բայց երբոր սով ընկաւ քաղաքին մէջ , բնակիչներուն աղաչանացը մտիկ ընելով՝ Հռոդոսը Օսմանցոց տուաւ պատուաւոր դաշնագրութեամբ .

Ասորուոց երկրին ապստամբութիւնը ինչպէս սանձեց : — Ի՞նչ կերպով տիրեց Հռոդոսի : — Ինչո՞ւ համար Գանունի ըսուեցաւ :

խակ ինքը մնացած ասպետներովը Խապլիոյ Վիթէր-
պոյ քաղաքը քաշուեցաւ, ու հոն կեցան ինչուան
1630 . ան տարին Կարողոս Հինգերորդ ալ Մալ-
թա կղզին տուաւ անոնց : Սիւլէյման Կոստանդ-
նուպօլիս դառնալէն ետքը ուրիշ շատ կարգաւո-
րութիւններէն զատ, նոր օրէնքներ ալ դրաւ իր
հպատակներուն, և անոր համար Գանուլի կամ
Օրէնսդիր ըսուեցաւ :

։ Անկէց ետքը Մաճառներուն դէմ պատե-
րազմ բացաւ ու մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ Մո-
հաջ ըսուած դաշտին մէջ, ուր Մաճառաց Լու-
դովիկոս Թադաւորն ալ մեռաւ (1526) : Օսման-
ցիք Պուտա քաղաքն ալ առին 1529ին, ետքը Վեն-
նա քաղաքը պաշարեցին ու քսան անգամի չափ
վրան յարձըկելէն ետքը, պէտք եղաւ որ զօրաց
պաշար չգտնալով՝ պաշարումը վերջնեն : Սուլ-
դան Սիւլէյման անկէց Ասիա անցաւ, Պարսից
ձեռքէն Դավթէժ քաղաքն առաւ, և քանի մը
անգամ յաղթելէն ու յաղթուելէն ետքը՝ անոնց
հետ հաշտութիւն ըրաւ : Իր որդին Տուլդան
Պայէզլիտ հօրը դէմ ապստամբեցաւ, ու Սելիմ
եղբորը ձեռքէն Թադաւորութեան իրաւունքը
կ'ուզէր առնել . բայց Իկոնիոն (Դոնիա) քաղա-
քին քովը յաղթուեցաւ, Պարսից Թադաւորին
քովը փախաւ, ու հոն չորս որդուցը հետ մէկտեղ
խղդուեցաւ : Սիւլէյման իր ծերութեանը ատեն
նոր յաղթութիւն մըն ալ ըրաւ քրիստոնէից դէմ

։ Մաճառաց, Պարսից, ու Մալթայի ասպետաց
դէմ ի՞նչ պատերազմներ ըրաւ :

Մալթայի քովերը , թէպէս և կղզին չկրցաւ առնուլ առաւելագոյն ձեռքէն :

1 Կորէն Մաճառատանի վրայ պատերազմի երթալով , հարիւր յիսուն հազար հոգւով Սիկէթ քաղաքը պաշարեց : Քաղաքապետը երգունցեր էր որ աւելի մեռնի քան թէ անձնատուր ըլլայ , և խօսքին վրայ կեցաւ . այնպէս որ սուլդան Սիւլէյման քսան հազար մարդ կորսնցուց ան պաշարման ատեն . բայց վերջապէս քաղաքը տուեցաւ : Երկու հարիւր քաջ պատերազմողներ միայն մնացեր էին բերդին մէջ որ անձնատուր ըլլալ չուզելով դուրս յարձակեցան քաջութեամբ , ու ամենքն ալ ընկան մեռան : Սուլդան Սիւլէյման չկրցաւ իր յաղթութիւնը վայելել . և դեռ քաղաքին առնուիլը չսած՝ իր վրանին մէջ մեռաւ :

2 Անուանի է սուլդան Սիւլէյման նաև ուսումնասիրութեանն ու քերթողական հանճարոյն համար . և առատաձեռնութեամբը այնչափ խրախուսեց դիտնականները , որ մինակ քովը հարիւր յիսուն քանաստեղծ կար կ'ըսեն , անոնց մէջ ամենէն հռչակաւորն է Խիար ըսուածը , որ ամէն մէկ տողին համար հարիւր յիսուն հազար փող կ'առնէր թագաւորէն :

3 Սուլդան Սէլիմ Բ իր հօրը յաջորդելով ,

1 Սիկէթի առումն ինչպէս եղաւ : — Սուլդան Սիւլէյման ինչպէս մեռաւ :

2 Սուլդան Սիւլէյմանին ուսումնասիրութեանը վրայ ինչ կը պատմուի :

3 Սուլդան Սիւլէյմանին ով յաջորդեց ու ինչ պատերազմներ ըրաւ :

Մաքսիմիլիանոս կայսեր հետ զինագաղարու մի ըրաւ, և վենետիկեցւոց ձեռքէն Վիպրոս կղզին առաւ: Ան միջոցին Կարուոս Հինգերորդին որդին Յովհաննէս Աւստրիացին իրեք հարիւր նաւով Օսմանցւոց դէմ ելաւ ու սաստիկ պատերազմ մը ըրաւ Մորայի քով Էյնէպախի թիկ կամ Լեփան թոյի ծոցին մէջ: Յաղթուեցան Օսմանցիք, երեսուն հազար մարդ կորսնցուցին, երկու հարիւր նաւ, վեց հարիւր ալ թնդանիւթ: Ան առթով տառնըհինգ հազար քրիստոնեայ գերութենէ ազատեցան:

1 Սուլթան Սէլիմ օր մը բաղնիքին մէջ քալելու ստեն քարի վրայ սահեցաւ ընկաւ և քանի մը օրէն մեռաւ: Իրեն յաջորդեց որդին սուլթան Մուրատ Գ., ու իր հինգ եղբայրները սպաննելով իշխանութեանը մէջ հաստատուեցաւ: Ասի, կայ տէրութիւնը ընդարձակեց, Մաճուստանի Ռաապ (Եանրդ) բերդին տիրեց, Պարսից ձեռքէն ալ Դավրէժը առաւ: Իր օրերը Ենիշէրիները ոտք ելան ու մեծ խռովութեամբ դանձապետին դէմ իր կ'ուզէին. սուլթան Մուրատ ապստամբներուն դէմ ելաւ թուրը ձեռքը, անոնցմէ շատը սպաննեց, մնացածներն ալ սարսափեցուց: Իսկ ինքը մեռաւ յիսուն տարեկան 1594ին:

2 Կ'ըսեն թէ առաջուց իմացեր է սուլթան Մուրատ մահուանը մօտենալը աս կերպով: Օր մը պատշգամբ նստած ժամանակը՝ երբոր երա-

1 Սուլթան Սէլիմ Բ ինչպէս մեռաւ: — Տեղը ով անցաւ:

2 Սուլթան Մուրատ Գ. ինչ կերպով մեռաւ:

Ժիշտները առջևը կը նուագեն եղեր, հրամայեր է անոնց որ ասանկ երգ մը երգեն. “ Հիւանդ եմ ես ո՛վ մահ, աս գիշեր վրաս հսկէ ”: Քիչ ատենէն երբոր ղինքը բարեկեղու համար երկու նաւեր սկսեր են թնդանօթ նետել, օդին սաստիկ ցնցուէլէն պատշգամին ապակիները վար ընկեր կոտրեր են. դարձեր ըսեր է թագաւորը քովիներուն. “ Առաջ նաւասորմիդս զիս ողջունելու համար բոլոր թնդանօթները մէկէն կը նետէր ու պատշգամիս բան չէր ըլլար, և հիմա թեթեւ ցնցումով մը բոլոր ապակիները վար եկան. ահա պատշգամիս հետ ես ալ պիտի մեռնիմ ”: Աս կ'ըսէր ու արցունքը ծնօտէն ու մօրուքէն վար կը վազէր: Երկրորդ օրը մեռաւ: Զուարճասէր էր սուլդան Մուրաա և հեզ. իրիկուն ըլլալուն պէս նստարանէն կ'ելլէր ու “ Փառք քեզ Աստուած, կ'ըսէր, որ աս օրն ալ ասանկ անցուցինք ”:

Սուլդան Մուրաա երրորդին ատենը Օսմանցւոց տէրութեան ամենէն ընդարձակ եղած ժամանակն է. վասն զի Եւրոպայի մէջ ութը կուսակալութիւն կար իրենց ձեռքը, այսինքն Մաճառաստան, Էրտէշ կամ Թրանսխլվանիա, Պոսնիա, Սէմէնտրէ, Բուլղի, Քէֆէ, Կրետէ և Արշիպեղադոս: Ափրիկէի մէջ չորս, Եգիպտոս, Ճեզայիր, Թունուզ և Տրապօլիս: Եւ Ասիոյ մէջ քսանութրէք, Փոքր Ասիա, Գարաման կամ Կիլիկիա, Մարաշ, Ասանա, Կիպրոս, Բերիա, Սիդոն

Սուլդան Մուրաա երրորդին ատենը ինչ ընդարձակութիւն ունէր Օսմանցւոց տէրութիւնը:

կամ Սայտա , Դամասկոս , Սերասափա , Տրապիզոն , Վրաստան , Տաղըստան կամ Կովկաս , Շիրուան , Կարս , Վան , Կարին , Շէհրեզուր , Պասրա , Պաղտատ , Մուսուլ , Ամիդ կամ Տիարպէքիր , Ճիտտէ և Մէքքէ : Իսկ հարկատուներն էին Ուլաճ Պուղտան , Էրսէլ և Բակուլա :

1 Սուլդան Մուրատ երրորդին յաջորդեց որդին սուլդան Մէհմէտ Գ , որ իր տասներինը եղբայրները սպաննեց , ու ետքը երկու հարիւր հազար հոգւով Մաճառաստանի վրայ գնաց , Էկէր կամ Էրլաւ բերդին տիրեց և Ռոտովփոս կայսեր եղբօրը դէմ մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ : Բայց յաջորդ տարիները քանի մը անգամ քրիստոնէիցմէ յաղթուեցաւ ու հետեւին հաշտութիւն ըրաւ . անոր վրայ քիչ ապրելով մեռաւ :

2 Իր որդին սուլդան Ահմէտ Ա տասը տարեկան էր երբոր յաջորդեց հօրը : Ասիկայ իր Մուսդաֆա եղբօրը կենացը խնայեց , հպատակներուն սիրելի եղաւ ու Կոստանդնուպօլսոյ մէջ հոյակապ մզկիթ մը շինեց , որ իր անունովը կը յիշուի : Իրեն ատենը Պարսից Թաղաւորը Շահաբաս Դավրէժ ու Պաղտատ քաղաքները առաւ : Սուլդան Ահմէտ 1617ին մեռաւ քսանըութը տարեկան , և իր եղբայրը սուլդան Մուսդաֆա չորս ամիս Թաղաւորելէն ետքը , պակասամտութեան համար ձգուեցաւ՝ որ ծովու ձկներուն ափով լեցուն

1 Սուլդան Մուրատին ո՞վ յաջորդեց :

2 Սուլդան Ահմէտին ու սուլդան Մուսդաֆային վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ :

ոսկի նետելով կը զուարճանար , ու արքունեաց մէջ վանդակ ըսուած տեղը դրուեցաւ :

1 Մուսդաֆային տեղը ընտրուեցաւ սուլդան Օսման Բ , որ իրեք հարիւր հազար հոգւով 15 հասանի վրայ գնաց ու մեծ յաղթութիւն մը չկարենալով ընել՝ 15 հազար հետ հաշտութիւն ըրաւ : Միաքը դրաւ Օսման որ ան ձախորդութեանը պատճառ Նիւշէրիններն են , և ուզեց զանոնք վերցնել . իսկ անոնք որ իմացան՝ շուտ մը զինքը թագաւորութենէ ձգեցին , նորէն Մուսդաֆան վանդակէն հանելով թագաւորեցուցին , Օսմանը Ետիգուլէ ամրոցը դրին ու հոն զինքը սպաննեցին : Բայց երթալով սուլդան Մուսդաֆա պակասամտութիւնը աւելի կը յայտնէր . պալատին սրահներուն մէջ կը վազվզէր , գռները կը զարնէր , եղբորորդին Օսմանը կը կանչէր որ գայ իր վրայէն թագաւորութեան բեռը առնու : Երբեմն ձիով կ'ուզէր նաւակ մտնալ , երբեմն ալ կ'աղաչէր որ նաւակը պալատը բերեն : Նիւշէրիները ոտք ելան , տարիէ մը ետքը նորէն ձգեցին Մուսդաֆան , և սուլդան Մուրատին հրամանով՝ որ սուլդան Ահմէտին որդին էր , բանտին մէջ խղճեցին :

2 Սուլդան Մուրատ Դ քաջ ու պատերազմասէր մարդ ըլլալով , Պարսից գէմ պատերազմ բացաւ ու Պաղտատ քաղաքին տիրեց . ինքը անձամբ

1 Սուլդան Օսմանին վերջը ինչպէս եղաւ : —

Սուլդան Մուսդաֆա ինչպէս մեռաւ :

2 Սուլդան Մուրատ չորրորդին վրայ ինչ կը պատմուի :

սարսափին վրայ յարձրկեցաւ, ու ետքը իր առջևը երեսուն հազար Պարսիկ զերիններ սպաննել տուաւ: Պատերազմէն ետքը իր մնացած երկու եղբարցը մեծը, որ սուլդան Պայէզլիտ կ'ըսուէր, սպաննեց, յաղթանակով Կոստանդնուպօլիս դարձաւ, ու 1640ին երեսունըմէկ տարեկան մեռաւ:

1 Բնութեամբ շատ կրակոտ և անգութ էր Մուրաա. մեռնելու ատենը մահ կը սպառնար բժիշկներուն թէ որ զինքը չկարենան աւողջացընել, տասներեօթը տարուան թագաւորութեան ատենը հարիւր հազարէն աւելի մարդ մեռցընել տուաւ, և իրեն յարմար առած մըն ալ ունէր որ կ'ըսէր. “Վրէժխնդրութիւնը կ'ալւորի, բայց ոչ երբէք կը ծերանայ”:

2 Իրեն յաջորդեց երկրորդ եղբայրը Իպրահիմ, որ երկար ատենէ 'ի վեր բանան էր. Եւրոպայի՝ բոլոր տէրութեանց գեսպաններ խրկեց, իրենք ալ շատ ընծաներով գեսպաններ խրկեցին Կոստանդնուպօլիս թագաւորին հետ բարեկամութեան դաշինք գնելու: Սուլդան Իպրահիմ թագաւորելու կարողութիւն չունէր, բայց Քէօփրիւլի Օղլու վեզիրին քաջութեամբը, արտաքին պատերազմներու մէջ շատ յաջողութիւններ ունեցաւ. Երեաէ կղզին ալ վենետիկեցոց ձեռքէն տուաւ՝ բաց 'ի անոր մայրաքաղաքէն. 1648ին մեծամեծները իր եօթը տարեկան որդին Մէհմէտ

1 Ինչ բնաւորութեան տէր էր:

2 Սուլդան Իպրահիմ ինչպէս ըրաւ թագաւորութիւնը:

երբոր Բէօփրիւլիւ Մուսդաֆա փաշան Մաճառստանի պատերազմին ատենը քաջութեամբ զարնուեցաւ մեռաւ, այնչափ խռովութիւններ ու գոթազգութիւններ պատահեցան երկրին մէջ որ սուլդան Ահմէտ սրտին ցաւէն մեռաւ 1695ին, չորս տարի Թագաւորելէն ետքը :

։ Իր յաջորդը սուլդան Մուսդաֆա՝ սուլդան Մէհմէտ չորրորդին որդին էր : Անխոնջ ու արիասիրտ քաջ երիտասարդ մը ըլլալով, Թագաւորութեանը առջի տարիները շատ յաջողութիւններ ունեցաւ . 1696ին Դըմըշվար բերդը առաւ, Վենետիկեցոց, Լեհաց ու Ռուսաց դէմ ալ յաղթութիւններ ըրաւ : Բայց քիչ ատենէն երբոր Աւստրիացիք Եւպինէոս իշխանին առաջնորդութեամբը Վարատինի քով մեծ յաղթութիւն մը ըրին Օսմանցոց դէմ (1697), Ժողովուրդը սկսաւ Թագաւորին դէմ գանգատիլ . ետքն ալ յայտնապէս ապստամբեցան, հարիւր յիսուն հազար հոգւով պալատը պաշարեցին ու ստիպեցին Թագաւորն որ իրեն ուրիշ յաջորդ մը ընտրէ : Թագաւորը գնաց իրեն Ահմէտ եղբայրը ընտրեց, խրատ տալով անոր որ իրմէ լաւ կառավարութիւն ընէ . և ինքը պալատին մէկ ծայրը քաշուած՝ քանի մը ամսէն մեռաւ (1703) :

։ Սուլդան Մուսդաֆային վերջը Խնչպէս եղաւ :

ԳԼՈՒԽ ԼԲ .

Պափնութիան Գաղաղիոյ , Լա-Գոլիէիս շրէտփասաներոց-
դին օրերը եւ իր յաճը (1661-1715) :

Լա-Գոլիէիս ԺԴ . — Քուպէր համարաւալը . —
Լա-Գոլիէիսի պապերազմերը . — Թի-րէն , Քանափե
— Լա-Վոսս զօրավարները . — Հալանփառոց պապերազ-
մը . — Գաղաղիոյ Դէմ Նիզաիայոցութիւնը . — Թի-րէնի
ըսած պապերազմերը . — Մահը . — Լա-Գոլիէիսի
զօրութիւնը . — Վապան . — Նիմէի հաշտութիւնը . —
Լի-փոստայուր , Քաթինա — Թոուրվիլ զօրավարները . —
Ռիսվիտի հաշտութիւնը . — Գաղաղիոյ Դէմ Էլսած Նիզա-
իայոցութիւն . — Ե-Փինէսս իշխանը եւ Մարսելլոս . —
Գաղաղիոցոց յախորդութիւնները . — Լա-Գոլիէիսի
աբիտութիւնը . — Վիլլարին յաղթութիւնները . — Ու-
րէսի հաշտութիւնը . — Լա-Գոլիէիս շրէտփասանե-
րոցդին յաճը . — Կանգնել փռած շէտերը . — Իր ա-
պենի անուանի յարգիլը :

1 Մազարէնին մեռնելէն ետքը (1661) , Լու-
գովիկոս ԺԴ , որ քսանուերկու տարեկան էր ,
ուզեց ինքնիշխան ըլլալ ու սերութեան կառա-
վարութիւնը իր ձեռքն առնուլ . ուստի երբոր
իշխանները եկան իրեն հարցուցին թէ “ Ասկէց
ետքը կարդինալին տեղ որո՞ւն պիտի երթանք հրա-
ման ուղեւոր , , պատասխան տուաւ թէ Ինժի , ու
ամենուն իր ընելիքը պատուիրելէն ետքը՝ հրա-

1 Լուգովիկոս ԺԴ ինչ կերպով սկսաւ թագաւո-
րութիւնը : — Ո՞վ էր Քուպէր :

մայեց որ անկէց ետև առանց իրեն հրամանին ամենևին բան մը չընեն : Մազարէն մեռնելու ա-
տենը Լուգովիկոսին յանձներ էր ֆոլպէր անու-
նով երիտասարդը , որ վաճառականի մը որդի էր .
Լուգովիկոս անիկայ իր քովը կանչեց ու տերու-
թեան գանձին համարակալ դրաւ . ֆոլպէր ալ շատ
բարեկարգութիւններ ըրաւ իր պաշտօնին մէջ :

1 Լուգովիկոս ԺԴ գրսեցւոց ռոջլեն ալ տէ-
րութեան պատիւը սլահեց՝ իր դեսպաններուն
դէմ եղած նախատանացը հատուցում խնդրելով :
Օրինակի համար , Հռոմ Գաղղիացւոց դեսպանին
տունը քանի մը ղինուորներ պաշարեր էին , ու
մէկ ծառայ մը սպաններ , մէկ քանին ալ վիրաւո-
րեր էին : Լուգովիկոս տեսնելով որ պապը աս
բանիս հատուցում ընելու կը դանդաղի , Աւենիոն
քաղաքին տիրեց (որ պապին ձեռքն էր) ու ստի-
պեց պապը որ իր եղբորորդին Գաղղիա խրկէ Թու-
ղութիւն խնդրելու համար , Հռոմի մէջ ալ բուրգ
մը կանգնել տուաւ ան հատուցմանը յիշատակ :
Նոյն տարին Անգղիոյ Կարոլոս Բ Թագաւորէն
Տոնքերք քաղաքը գնեց . 1664ին ալ Պոֆոր դուք-
սը խրկեց որ Միջերկրական ծովէն Լիբիկեցի
աւազակները հալածէ , և Օսմանցւոց դէմ վեց
հազար հոգի խաւրեց որ սուրբ Կոթարստոսի պա-
տերազմին մէջ յաղթութիւն մը ըրին , և Օսման-
ցիները Մաճառստանէն դուրս հանեցին :

2 Ստրանիոյ Թագաւորը Փիլիպպոս Դ մեռաւ

1 Դրսի տերութեանց հետ ինչպէս վարուեցաւ
Լուգովիկոս ԺԴ :

2 Սպանիացւոց դէմ ինչ պատճառաւ սլստե-
րազմ բացին Գաղղիացիք :

1665ին, ու Կարողոս Երկրորդը որ դեռ տղայ էր՝ ժառանգ թողուց: Լուդովիկոս պահանջեց որ իրեն տրուին Պրասպանթ և Հենոյ, Արթուա, Ֆրանշ-Քոնթէ գաւառները և Ֆիանտրայի մէկ մասը: Երբոր Սպանիայիք մտիկ չըրին, վրանին պատերազմ բացաւ: Թիւրէնը սպարապետ դրաւ, ու ինքն ալ բանակին հետ մէկտեղ երթալով երկու ամսուան մէջ շատ քաղաքներու տիրեց ու փառաւորապէս Փարիզ դարձաւ: Քոնտէ 1667ին սկիզբները գնաց երկու օրուան մէջ Պրզանսոն քաղաքը առաւ. թագաւորն ալ անձամբ գնաց իրեք շաբթուան մէջ բոլոր գաւառին տիրեց:

1 Աս բաներս տեսնելով Հոլանտացիք, Անգլիացւոց ու Շուէտաց հետ միաբանեցան Գաղղիացւոց դէմ, և Լուդովիկոս Աբուիսկրոսնայի հաշտութեամբը Ֆրանշ-Քոնթէ գաւառը նորէն ետ տուաւ, բայց Ֆիանտրան Գաղղիոյ հետ միացուց: Միանգամայն Հոլանտացւոց դէմ ռիս պահելով միտքը դրաւ որ ան հասարակաստութիւնը փճացնէ, և անոնց քսան հազար նաւերը քիչցնէ. ուստի Հոլանտացւոց գաշնակիցները մէկիկ մէկիկ անկէց զատելէն ետքը՝ պատերազմ հրատարակեց անոնց դէմ: Լուվուա զօրավարը 1672ին հարիւր թնդանօթով սասուերկու հազար ձիաւորով ու հարիւր տասը հազար հետեակով Ֆիանտրայէն Հոլանտայի վրայ յարձըկեցաւ, և առանց դժուարութեան Հռենոս գետէն անդին

1 Հոլանտացւոց դէմ ինչ պատերազմ ունեցաւ Լուդովիկոս ԺԴ: — Լուվուա զօրավարը ինչ մասնաւոր բանի համար անուանի է:

անցաւ : Լուվուա առաջին եղաւ որ իր զօրաց հրացաններուն ծայրը սուին կամ պայռէի ըստած ահաւոր զէնքը բանեցընել տուաւ :

1 Հոլանտացւոց սպարապետը Գուլիէլմոս Օրանսի իշխանն էր , որ իր հրամանին տակը շատ մը նաւեր ու քսանհինգ հազար զինուոր միայն ունէր . ուստի Գաղղիացիք շուտով տիրեցին Հոլանտացւոց դիւսաւոր քաղաքներուն և Ամսդերտամի մօտեցան : Քաղաքացիք հաշտութիւն խնդրեցին . բայց երբոր Լուդովիկոս անգլիացիք ծանր ծանր պայմաններ դրաւ , Հոլանտացիք մտքերնին դրին որ ինչուան վերջի շունչերնին պատերազմին : Գուլիէլմոսին խորհրդովը ծովուն թումբերը փլուցին ու Ամսդերտամի քովի բոլոր երկիրները հեղեղեցին . իրենց քաջ Ռոյթէր ծովակալն ալ փառաւոր յաղթութիւն մը ըրաւ Գաղղիացւոց ու Անգղիացւոց նաւատորմին վրայ , ու ետքը իր նաւերը տարաւ Ամսդերտամին քովի ջրով ծածկուած դաշտերուն մէջ շարեց :

2 Ան առեն Գաղղիացիք հարկադրեցան ետ գառնալու , և Լուդովիկոս ըրած յաղթութիւննէրուն համար այլևայլ յիշատակներ ու յաղթական կամարներ կանգնեց Փարիզու մէջ : Քիչ առենէն Հոլանտացւոց գրգռութեամբը գրեթէ բոլոր Եւրոպա Լուդովիկոսի դէմ ելաւ . բայց անիկայ շուտով մը չորս բանակ մէկէն պատրաստեց , թիւրէն

1 Ամսդերտամինչ կերպով ազատեցաւ Գաղղիացւոց պաշարմանէն :

2 Եւրոպայի ուրիշ տերութիւնները ինչ նիզակահրութիւն ըրին Լուդովիկոսի դէմ :

Հռենոսի եզերքը խրկուեցաւ, Բոնտէն Հոլանտա, Թագաւորը դէպ 'ի Ֆրանշ-Բոնթէ դնաց, նաւաւորովդ մէն ալ Փռովանսի նաւահանգիսաներէն Իտալիա յարձրկեցաւ Սպանիացւոց դէմ: Այնչաբ Թուան մէջ Ֆրանշ-Բոնթէն նուաճուեցաւ, Բոնտէն Գուլիէլմոսի դէմ անօգուտ յաղթութիւն մը ըրաւ, իսկ Թիւրէն այնպիսի զարմանալի քաջութիւններ ցուցուց Ալսացիայի պատերազմին մէջ Աւստրիացւոց դէմ որ զամէնքը զարմացուց:

Աւստրիացիք անոր դէմ խրկեցին հռչակաւոր Մոնթէքոսքոլի Իտալացին, որ իր դարուն աւաջին մեծ զօրավարներէն մէկն էր: Աս երկուքաջ զօրավարները մեծ ճարտարութեամբ երկարատեն իրարու հետ կռուութեան, բայց վերջապէս Թիւրէն քէնց թշնամիները ու նեղ տեղ մը ձգեց. և ինքն որ սովորաբար հանդարտ ու սակաւախօս էր՝ ուրախութիւնը չկրցաւ ծածկել, “Ալ բռներ եմ զիրենք, ըսաւ, մէյմըն ալ ձեռքէս չեն ելլեր”։ Բայց մեծ պատերազմին նախընթաց օրը (յուլիսի 27ին 1675ին) զօրքերը կարգաւորելու ատեն ռումբ մը եկաւ զինքը մեռուց: Նոյն ռումբը նաև Սէնթ-Իլէր զօրավարին թևը տարաւ. ասոր որդին հօրը վիրասուրուիլ տեսնելով լալով քովը վազեց. հայրը ըսաւ անոր Թիւրէնին համար. “Չէ թէ զիս, հապա աս մեծ մարդը պէտք է լալ”։ Թիւրէնի մահը մեծ սուգի մէջ ձգեց բոլոր բանակն ու Գաղղիան, և ինչուան թշնամիներն ալ լացին վրան: Նուդովիկոս ուղեց

Թիւրէն ինչպէս մեռաւ, և ո՞ր թաղուեցաւ:

որ ան մեծ մարդուն մարմինը Սէն-Տընի Թաղուի Թաղաւորաց գերեզմաններուն կարգը :

1 Երբոր կայսերականք անգլուխ մնացած Գաղղիացուց ետեէն իյնալով Ալսացիա մտան , Քոնտէ իշխանը գնաց զիրենք նորէն Հռենոսէն անդին քշեց . և ան եղաւ իր վերջի քաջութիւնը . վասն զի 1676ին զինուորական վիճակը Թողուց , Շանթիյէի գեղին պալատը քաջուեցաւ ու ան ատենի գիտուններուն հետ կենցաղավարելով անցուց մնացած օրերը :

2 Թիւրէն ու Քոնտէ իրարու նախանձորդ մեծանուն զօրավարները իրարմէ շատ տարբեր բնաւորութիւն ունէին : Թիւրէն Հոլանտայի պատերազմներուն մէջ փորձ եղած՝ հրամայելէն առաջ հնազանդիլ սորվեր էր . զօրացը վրայ մեծ գութ ունէր , մեծ վստահութիւն կը ցուցնէր վրանին , ու շատ քաղաքավարութեամբ կը վարուէր հետերնին : Իսկ Քոնտէ պզտիկուց՝ ի վեր զօրապետութեան վարժած՝ միայն հրամայել ազէկ սորվեր էր ու զօրացը վրայ ամենեւին գութ չունէր : Քոնտէին կը հնազանդէր զօրքը՝ իրմէ վախնալուն ու վրան համարմունք ունենալուն համար , իսկ Թիւրէնին՝ զինքը սիրելուն համար :

3 Ան ատենները Քոլպէրին ձեռքովը Գաղղիացուց ծովային ոյժն ալ աւելցած ըլլալով , քանի մը անգամ Թշնամեաց նաւատորմիւններուն յաղթե-

1 Քոնտէին վերջը ինչպէս եղաւ :

2 Թիւրէն և Քոնտէ ինչ բնաւորութիւն ունէին :

3 Ան ատենները ինչ ծովային յաղթութիւն ունեցան Գաղղիացիք :

ցին . երրորդ առիդամուն Փալէրմոյի քով Սպանիա-
ցւոց ու Հոլանտացւոց նաւերէն քսանըհինգ հա-
տը կոտորեցին , հազար հոգի ալ սպաննեցին
(1676) . և Գաղղիացիք անկէց մեծ ծովային յաղ-
թութիւն ոչ երբէք ունեցան :

։ Անկէց ետքն ալ Լուդովիկոս ԺԴ Վոպան
զորավարին հանձարովը շատ քաղաքներ պաշարեց
ու առաւ . բայց միանգամայն հաշտութեան հար-
կաւորութիւնը ճանչնալով , Հոլանտայի Նիմէկ
քաղաքին մէջ մարտի 17ին 1678ին հաշտութիւնը
եղաւ , որով Ֆրանշ-Քոնթէ գաւառը , Ֆրիպուրկ
քաղաքը և ուրիշ շատ երևելի տեղուանք Գաղղիա-
ցւոց ձեռքը մնացին : Լուդովիկոս ԺԴ այնչափ
փառաց ու մեծութեան հասնելէն ետքը , Նիմէկի
դաշնակցութիւնը ուղածին պէս մեկնելով Հռե-
նոսի քովը շատ գաւառներուն տիրեց , և Սթրաս-
պուրկ քաղաքն ալ առաւ . Վոպան ալ քաղաքը
ամրացնելով Գաղղիոյ սահմանադրուիւր անով
շատ զօրացուց : Եւրոպայի ուրիշ տէրութիւնները
յառ բաներուն վրայ նեղացան ու Գաղղիոյ դէմ
միաբանեցան . բայց սաջի բերան պատերազմը
սկսելու դանդապեցան : Ան միջոցին Լուդովիկոս
Ափրիկէի Ճէզայիր քաղաքը զարկաւ , ետքն ալ
Ճենովան , որովհետեւ Ճենովացիք Ճէզայիրցւոց
օգներ էին . Իննովկենսիոս ԺԱ պապին ձեռքէն
ալ Աւենիոն քաղաքը սուաւ : Բայց իր բացարձակ
տիրապետութեամբը Գաղղիոյ յա մեծ միասն ըրաւ

։ Նիմէկի հաշտութիւնն ինչպէս եղաւ : — Նան-
թի հրովարտակին ետ կանչուիլը ինչ միաս
բերաւ :

որ Լուվուա իշխանին խորհրդով՝ 1685ին նոր-
ազանգից ազատութեանը համար տրուած հանթի
հրովարտակը ետ առաւ . անով հարիւր հազար
անէն աւելի իրենց հաւատքէն դառնալ չուզե-
լով՝ Գաղղիայէն ելան , ու մեծ մասը Զուիցերի
գնացին :

Երբոր տեսաւ Լուգովիկոս որ Եւրոպայի
տէրութիւնները Աւկսպուրկի դաշնակցութեամբ
իրեն դէմ պատրաստուեր են , ինքը անոնց վրայ
յարձըկեցաւ . արքայորդին գնաց Ֆիլիպսպուրկ
քաղաքին տիրեց , որ Գերմանիոյ բանալին կը սե-
պուէր , անով Մանհէյմ , Տրեւիրի , Սփիր ու
Վորմս քաղաքներն ալ անձնատուր եղան , և Լու-
վուա հրաման տուաւ որ պալատիկեան գաւառը
անինայ ոտնակոխ ընեն Գաղղիացիք : Ուրիշ շատ
յաղթութիւններ ալ ըրաւ Լուգովիկոս՝ իր ա-
նուանի լիւքսամպուր և Քաթինա զօրավարներուն
ձեռքովը . բայց Հոլանտայի Գուլիելմոս երրորդ
իշխանին գործունէութեամբը Գաղղիացիք սկսան
յաղթուիլ , ծովուն վրայ ալ թուրվիլ զօրապետը
չարաչար յաղթուեցաւ Անգղիացւոց ու Հոլան-
տացւոց նաւերէն (1692) : Աս ձախորդութիւնը
երբոր լսեց Լուգովիկոս ԺԴ , աս միայն հարցուց
որ “ թուրվիլ ազատեցան թէ չէ . վասն զի նաւ
կրնանք գտնել , ըսաւ , բայց իրեն պէս ծովակալ
դիւրաւ չգտնուիր , , : Անկէջ ետքը թագաւորը

Գերմանիոյ մէջ ի՞նչ յաղթութիւններ ըրին
Գաղղիացիք : — Թուրվիլ ի՞նչ կերպով յաղ-
թուեցաւ : — Ռիսվիլի դաշնադրութեան
մէջ ի՞նչ գլխաւոր պայմաններ կային :

բանակին մէջ չերեցաւ . Լուվուա ու Լիւքսամպուր զօրապետները մեռան, Լուգովիկոս ալ Գաղղիոյ վնասները գաղբեցընելու մտքով հաւանեցաւ հաշտութիւն ընելու Հոլանտիոյ Ռիպլէք գեղին մէջ 1697ին : Անով թէպէտեւ Նիմէկի դաշնագրութիւնը հաստատուեցաւ, բայց Լուգովիկոս ստիպուեցաւ որ Գուլիէլմոս երրորդը Անգղիոյ թագաւոր Ճանչնայ ու անկէջ ետքը Սթուարթեանց ցեղին պաշտպանութիւն չընէ :

։ Բայց ան հաշտութիւնը զինադադարման պէս բան մը եղաւ . վասն զի ան ատենները Սպանիոյ թագաւորը Կարոլոս Բ մեռնելու վրայ ըլլալով, որովհետեւ զաւակ չունէր, Աւստրիոյ կայսրն ու Գաղղիոյ թագաւորը անոր յաջորդելու իրաւունքը իրարու ձեռքէ կ'ուզէին յափշտակել, Լուգովիկոս ծածուկ խօսք դրաւ Անգղիոյ և Հոլանտայի հետ որ Սպանիան մէջերնին բաժնեն : Կարոլոս աս բաներս իմանալով բարկացաւ, Գաղղիան յաջորդութեան իրաւունքէն դուրս ձգեց, ու Սպանիոյ աւերութիւնը ամբողջ պահելու համար՝ իրեն մէկ հասիկ ժառանգ անուանեց Պաւերայի կայսրընտիրը . բայց երբոր անիկայ քիչ ատենէն մեռաւ, Գաղղիոյ գեսպանը ճարտարութեամբ խօսք առաւ Կարոլոսէն որ Լուգովիկոսի թոռը (որ Անժուէ դուքս կ'ըսուէր) մինակ ժառանգ ճանչցուի Սպանիոյ թագաւորութեան : Երբոր Կարոլոս Բ 1700ին մեռաւ, Սպանիացիք գեսպան խրկեցին Լուգովիկոսի և իր թոռը խնդրեցին . անիկայ ալ զինքը ճամբայ դնելու ատեն զուրցեց անոր . “ Որդեակ,

։ Սպանիոյ յաջորդութեան կռիւր ինչպէս սկսաւ :

միշտ յիշէ որ Գաղղիացի ես , : Ետքը իշխաններ ըստ զարձաւ ու ըսաւ . “ Ասկէց ետքը Պիրենեան լեռներ չկան , , . ըսել կ'ուզէր թէ Սպանիան Գաղղիոյ հետ միացած կը սեպուի : Անժուի դուք որ Սպանիոյ թագաւոր դրուելով՝ Փիլիպպոս Ե ըսուեցաւ :

1 Կայսրը ան նոր թագաւորը չուղեց ճանչնալ . և Անգղիոյ ու Հոլանտայի հետ դաշնագրութիւն մը ըրաւ , որ ըսուեցաւ Մեծ Նիդախտ : Ան միջոցին Լուդովիկոս ԺԴ Ռիսվիլի գաշնագրութեանը գէմ՝ Կալէսի իշխանը թագաւոր ճանչցաւ Անգղիոյ . անով նիզակակից տէրութիւնները աւելի թշնամացան Գաղղիացւոց հետ , և Անգղիոյ Աննա թագուհին Մարլպորը զօրավարը իրեն զօրացը սպարապետ գրաւ :

2 Իտալիոյ մէջ նոյն տարին , այսինքն 1701ին , Եւգինէոս իշխանը առաջ Քաթինային , ետքը Վիլրուա զօրավարին յաղթեց . թէպէտ և ինքն ալ Վանտոմ գքսէն ստիպուեցաւ քանի մը քաղաք անոր ձգելու : Յաջորդ տարին Մարլպորը ու Եւգինէոս մեծ յաղթութիւն մը ըրին Գաղղիացւոց ու Պաւերացւոց գէմ , և Հռենոսէն անցան՝ Ալսացիա մտան , Անգղիացիք ալ ճիսլրալթարի տիրեցին՝ որ ինչուան ետքը ձեռքերնին մնաց : Երբոր նիզակակիցները ինչուան Գաղղիոյ մէջտեղուանքը հասնիլ կը փութային , Վիլլար սպարապետը անոնց գէմ ելաւ ու Մարլպորըն ստիպեց

1 Մեծ Նիզակակցութիւն ըսուածը ո՞րն է :

2 Իտալիոյ ու Գերմանիոյ մէջ ի՞նչ պատերազմներ եղան ան միջոցին :

եւ քաշուելու . բայց 1706ին վիլլուա սպարապետը Մարլպըրըյէն յաղթուեցաւ Ռամիլլի քաղաքին քովը , և քսան հազար մարդ կորսնցուց , ու երբոր վերսայլ դարձաւ , Լուդովիկոս ԺԴ աւվեհանձնական իօսքը ըսաւ անոր . “ Պարոն սպարապետ , առ մեր հասակին մէջ երջանիկ ըլլալը դժուար բան է , : Ան միջոցին վանտոմ գութար Եւգինէոս իշխանին դէմկը պատերազմէր Իտալիոյ մէջ : զինքը կանչեց Լուդովիկոս որ Մարլպըրըյին դէմ երթայ . և թէսկէս անիկայ եկաւ Գաղղիոյ քանի մը քաղաքները ազատեց , բայց գրեթէ բոլոր Իտալիա Գաղղիացուոց ձեռքէն ելաւ :

։ Ան առենի Գաղղիացուոց զօրավարներուն մեծ պաւկասութիւնը ան էր որ իրարու հետ միաբան չէին . ուր Եւգինէոս ու Մարլպըրը միշտ միաբան էին իրարու հետ . որով ի՛նչ , Կանտ և Պրուժ քաղաքներն ալ Եւգինէոսին ձեռքն անցան : Մեծ վտանգի մէջ էր Գաղղիա 1709ին , ձմեռն ալ այնպէս սաստիկ եղաւ որ բոլոր Գաղղիա սոփն ու խեղճութիւնը տիրեց , ինչուան թագաւորն ալ հարկագրեցաւ իր ոսկիէ ամանները ծախելու : Վերջապէս Լուդովիկոս հաշտութիւն խնդրեց . դաշնակիցներն ալ պայման գրին որ Փիլիպպոս Ե աթոռէն ձգուի . առ առաջարկութեան վրայ նեղացաւ թագաւորը ու պատասխան տուաւ քաջութեամբ . “ Որովհետեւ պատերազմիլ պէտք է , լաւ է թշնամեացս հետ պատերազմիմ” քան թէ իմ ”որդուոցս” , :

։ Եւգինէոս ու Մարլպըրը ի՛նչ յաղթութիւններ ըրին Գաղղիացուոց դէմ :

1 Թշնամութիւնները սկսելուն պէս, 1709ին սեպտեմբերի 11ին Գաղղիոյ Մալփլաքէ գեղին քով սաստիկ սպտերազմ մը եղաւ, որուն մէջ Վիլլար սպարապետը շատ քաջութիւն ըրաւ, թշնամեաց գրօշներուն ու թնգանթներուն տիրեց և անոնցմէ քսան հազար հոգի սպաննեց. բայց ետքը յաղթուեցաւ, և Ղուղովկոս նորէն հաշտութիւն խնդրեց: Թշնամիները ան անգամուն պահանջեցին որ երկու ամսուան մէջ անձամբ երթայ Ղուղովկոս իր թոռը աթոռէն ձգէ. բայց Ղուղովկոս աս արիական պատասխանը տուաւ դեսպաններուն. “Եթէ արդարացի հաշտութիւն մը չկարենամ ընել, իմ քաջ ժողովրդեանս գլուխը կ'անցնիմ ու կ'երթամ թագաւորական աթոռիս փլատակներուն տակը կը թաղուիմ”, և Ղուղովկոս աս խօսքը ըսած ատենը եօթանասունըջորս տարեկան էր. սրտին մէջի պատերազմական եռանդը ծերութեամբն ալ չէր պաղած:

2 Սպանիոյ մէջ Փիլիպպոս Ե Կարոլոս արշիդքսէն յաղթուեցաւ, Գաղղիայէն Վանտոմդուքսը օգնութեան գնաց անոր, հալածեց թշնամիները դէպ 'ի Փորթոկալի երկիրը, ու Վիլլա-Վիցիոզա ըսուած քաղաքին քով բոլորովին յաղթեց անոնց, որով և Փիլիպպոս իր թագաւորութեանը մէջ հաստատուեցաւ: Ան ատեն Անգղիոյ Աննա թագուհին ալ պատերազմէ ձանձրացեր էր, ու երբոր Մարլպորը դուքսը թագուհւոյն երեսէն ընկաւ և

1 Մալփլաքէի պատերազմը ի՞նչպէս եղաւ:

2 Ուլթրէքթի ու Ռաշթատի հաշտութիւնները ի՞նչպէս եղան:

սլաշտօնէն ելաւ, հաշտութիւնը դիւրացաւ : Բայց կայսրը ամենեւին չէր ուզեր խոնարհիլ . Եւգինէոս իշխանն ալ օրէ օր առաջ կը քալէր, ինչուան որ վիլար սպարապետը գնաց Տընէն գեղին քով բռնորովին յաղթեց թշնամեաց, և անկէց ետքը 1713ին ապրիլի 11ին Ութրէքթ քաղաքը հաշտութիւն եղաւ Անգղիոյ, Գաղլիոյ, ու Հոլանտիոյ մէջ : Անով Փիլիսպոս Ե Սպանիոյ թագաւոր ճանչցուեցաւ, բայց աս պայմանով որ անկէց ետքը Գաղլիոյ թագաւոր ըլլալու իրաւունք չունենայ . բայց ամենէն աւելի ծանր պայմանը աս եղաւ Գաղլիացոց որ Տոնքէրք քաղաքին նսւահանգիստը պարտաւորեցան փլցընել : Իսկ կայսեր հետ հաշտութիւնը Գերմանիոյ Ռաշթատ քաղաքին մէջ եղաւ մայիսի 6ին 1714ին :

Ան պատերազմներուն օւ ձախորդութիւններուն ատենը Լուդովիկոս ԺԴ իր ընտանիքն ալ կորսընցուց, ու չորս տարեկան տկար ու խեղճ տղայ մը միայն մնաց քովը իրեն ժառանգ՝ որ ըսուեցաւ Լուդովիկոս ԺԵ . իսկ անդրանիկ որդին, աղջիկը, թողը (որ Ֆենելոնի աշկերտն էր) և ուրիշ ընտանիքը ետեւէ ետեւ ընկան մեռան, և Ժողովրդեան մէջ ձայն ելաւ՝ ինչպէս որ սովորութիւն է, թէ թունաւորեցան անոնք : Լուդովիկոս իր կենացը վերջի տարիները տրտմութեամբ ու դառնութեամբ անցընելով, երբոր իմացաւ թէ մահը մօտ է, քովը կանչեց իր ժառանգը ու ղլնքը գիրկն առած՝ ըսաւ . “ Որդեանկ իմ, քիչ ատենէն մեծ թագաւորութեան մը թագաւոր պիտի

1 Լուդովիկոս ԺԴ ինչ կերպով մեռաւ :

ըլլաւ . ամէն բանէ առաջ նայէ որ Աստուծոյ ունեցած պարսփերդ չմոռնաս . դրացիներուդ հետ խաղաղութեամբ վարուէ : Ես չափէ դուրս սէր ունեցայ պատերազմի . ոչ աս բանիս մէջ ինծի հետեւէ և ոչ մեծամեծ ծախքերու մէջ որ ես ըրի : Ժողովուրդդ հանգչեցուր . անով իմ ընել չկրցածս դուն կ'ընես , : Ետքը դարձաւ իր ծառաններուն որ անկողնոյն քովը չոգած կուլային՝ ըսաւ . “ Ինչո՞ւ կուլաք , կարծէիք թէ ես անմահ եմ , : ” : Վերջապէս 1715ին սեպտեմբերի 1ին մեռաւ Վերսայլի մէջ եօթանասունըեօթը տարեկան՝ եօթանասունութեակու տարի թագաւորելէն ետքը :

1 Լուդովիկոս ԺԴ իրաւամբ Մեծ ըսուեցաւ իր ըրած մեծագործութեանցն ու բարեկարգութեանցը համար , ինքը հաստատեց Գիտութեանց ու Բանասիրական տեղեկութեանց Ճեմարանները , շատ հրապարակական շէնքեր աշէինեց , որոնց մէջ ամենէն անսլանիներն են աստղաբաշխական Դիտարանը , Վերսայլի պալատը , Թրիանոն ամառանոցը և Լանկրտոքի ջրանցքը , որով երկու ծովերը այսիպէս Հիւսիսային ծով և Միջերկրականը իրարու հետ միացան . ինքը հիմնեց նաև Անկարող զինուորաց Բնակարանը (Օթէլ տէզ Էնվալիտ) ու Սէն-Սիրի դպրոցը , ուր երկու հարիւր յիսուն ազնուականի աղջիկներ կը թուլթիւն կ'առնէին . հիմայ զինուորական դպրոց դարձած է :

2 Վեհանձն բնաւորութեանը հետ գրսի տեսքն

1 Ի՞նչ շէնքեր կանգնեց Լուդովիկոս :

2 Լուդովիկոս չորեքտասաներորդին Ժամանակը ի՞նչ բանի կողմանէ աւելի հաշակաւոր է :

ալ շատ ազնիւ ու պատկառելի էր : Ինքը Գաղղիացւոց լեզուին ու քաղաքավարութեանցը կուեղուն մեծ պատճառ եղաւ, և իրեն դարը մեծամեծ մարդկանց շատուորութեանը կողմանէ Պերիկլեսի և Օգոստոսի դարերէն ալ վեր եղաւ : Վասն զի զօրացը գլուխ կեցած էին Թիւրէն, Քոնսէ, Լիւքսամպուր, Քաթինա, Պուֆլէր, Քրէքի, Վանտոմ և Վիլար անուանի զօրավարները . նաւատորմին վրայ ալ Տիւքէն, Թուրվիլ, Տիւկէ-Թրուէն հռչակաւոր ծովակալները . Վոպան բերդերը կ'ամրացընէր . Քոլպէր և Լուվուա իր խորհրդականներն էին . Մոլէ, Լամոնեոն, Տակէսոյ՝ իր անունովը օրէնքներ կը դնէին . Լը-Նոթր պարտեզները կը ձևէր . Փէրոյ և Մանսար պալատները կը շինէին . Փիւժէ, Ժիրարտոն, Փուսէն, Լը-Սիւէօր, Լը-Պրէօն ալ իրենց արձաններովն ու պատկերներովը զանոնք կը զարդարէին : Պոսիւէ, Ֆլէշիէ, Ֆենելոն, Մասիյլիոն, Մասքարոն, Պուրտալու հաւատոյ ճշմարտութիւնները կը քարոզէին . Քոռնէյլ, Ռասին, Պուալոյ, Լաֆոնթէն, Մոլիէր, Կարդեսիոս (Տէքարթ), Լա-Ռոշֆուքոյ, Լա-Պրիւէր, Փասքալ իրենց անմահական գրուածներովը մեծ անուն կը հանէին : Բայց չեն կրնար մոռցուիլ նաև Լուգովիկոսի աւելորդ ծախքերը, աշխարհաւեր պատերազմները, մեռնելու ատենն թողած ահագին պարտքը, և ամէն բանէ աւելի հասարակաց բարուց ապականութեան պատճառ ըլլալը, որով թագաւորութիւնը վտանգի մէջ ձգեց, և Գաղղիոյ մեծ խռովութեանը ան ատենէն դուռ բացուեցաւ :

ԳԼՈՒԽ ԼԳ .

ԼԳ՝ԴՈՎԻԿՈՍ ԼՐԵԻԳՈՍԱՆԵՐՐԴԻՆ ՍՓԷՆ ԵՐՈՒԿԱՅԻ ՈՍՏՈՒՄԻՆ ՎԻՃԱԼԸ . — ԳՍՂՂԻԱ . — ԱՆԳՂԻԱ . — ԻՏԱԼԻԱ . — ՍԳՍՆԻԱ ԵՒ ՓՈՐԹՈԳԱԼ . — ԳԵՐՄԱՆԻԱ . — ՀՈԼԱՆՏԱ : — ՎՃԱՌՈՒՄԻՆՈՒՄԻՆ ՎԻՃԱԼԸ :

1 Լուգովիկոս չորեքտասաներորդին թագաւորութեան ժամանակը մատենագրութիւնը գրեթէ կատարելութեան ծայրը հասաւ , գեղարուեստները շատ ծաղկեցան , և գիտութիւնները Եւրոպայի ամէն կողմը նոր եռանդով մը առաջ գնացին :

2 ԳՍՂՂԻԱ . — Ինչպէս որ Իտալիա յիշդաւորուն մէջ մեծահանճար մարդիկ ունեցաւ , անանկ ալ Գաղղիա Լուգովիկոս չորեքտասաներորդին տակները ունեցաւ իր Ուլէշէն Դաւը : Ամէն տեղ Գաղղիացւոյ լեզուն սարածուեցաւ ու դպրութեանց գրեթէ ամէն ճիւղերը ծաղկեցան :

3 ԲԱՆԱՍՏԵՆՆՈՒԹԻՒՆ . — Ողբերգակ բանաստեղծից մէջ անուանի եղան Ռոթրու (1630) իր

1 Լուգովիկոս չորեքտասաներորդին տակներ մատենագրութիւնը ինչ յառաջագիմութիւն ունեցաւ :

2 Գաղղիոյ մէջ մատենագրութիւնը յորձափ առաջ գնաց :

3 Գաղղիացւոյ անուանի ողբերգակները որոնք եղան :

Վիլիսիան ողբերգութեամբը . — Պետրոս Քոռնէյ (1684) Գաղղիացւոց ողբերգութեան արծիւը , իր Սիպ , Կիսնա , Ուսպիոս ու Պոլիպոս ողբերգութիւններովը . — Յովհաննէս Ռասին (1699) իր Անդրեաս , Իփիգէնէ , Միհրդատ , Ուսպիոս , Պայաւիպ , Փետրոս , Եսթէր և Գոթոլտ ողբերգութիւններովը :

1 Կատակերգակ բանաստեղծից մէջ Մոլիեր (1673) կատարելութեան ծայրը հասուց աս արուեստը իր Ափս , Մարտապէտ , Սոփ Բարեպաշտ (Թարթիւֆ) ըսուած կատակերգութիւններովը . — Ռընար (1709) իր Հրիփափափ (Լէկամէր) և Խաւաւէր ըսուած կատակերգութիւններովը :

2 Տաղերգութիւնը (օփերա) շատ ծաղկեցուց Քինոյ (1688) , որուն անուանի Թատրերգութիւններն են Ալլէսա , Թէսէոս , և Արփ :

3 Յովհաննէս Ռասին իր դարուն առաջին քնարերգակ բանաստեղծն էր Եսթերի ու Գոթոլիայի պարերգութեանցը մէջ . — Յովհաննէս Մկրտիչ Ռուսոյ (1741) իր Տալէրան ու Եփէրան մէջ քնարերգակ բանաստեղծութեան հարուստ ու բազմաթիւ յանգեր տուաւ . — Պուալոյ (1711) խրատական ու հեգնական բանաստեղծութիւնը շքեղացուց իր Քերթուալան արտասուք , Նամիկէրան , Երգիծանքներով ու Գրաւալ (Լիւթրէն) ըսուած բանաստեղծութեամբը . — Լա Ֆոնթէն

1 Կատակերգակ բանաստեղծներուն մէջ որոնք են անուանի :

2 Թատրերգութեան մէջ անուանին ո՞վ է :

3 Քնարերգութեան մէջ որոնք անուանի եղան :

(1695) իր Առաքիններէն Հին առականութիւնները անցուց ու նորերուն աննմանելի եղաւ : — Հովուերգութեան մէջ կը յիշուին Ռաբան (1670), Սատմ Տէգուլիէր (1694), և Սըկրէ (1701) :

1. Առգովիկոս չորեքսասաներորդին ժամանակ կը թէպէտ Գազղիոյ մէջ ոտանաւոր գիւցազներգութիւն չեղաւ, բայց Ֆենելոնին (1715) Տէլ-Տալը արձակ գիւցազներգութիւն է :

2. ՊԵՐՃԱՌՈՍՈՒԹԻՒՆ. — Առնական պերճախօսութեան մէջ անուանին երեսն փաթրիւ (1687), որ Գաղլիոյի Կաթիկոսական ըսուեցաւ, և Փէլիսոն (1693) որ կրակոտ ջատագովութիւններ ըրած է Ֆուքէ անունով գանձապետին համար : Բայց ասոնցմէ շատ աւելի պերճախօս գտնուեցան աս մեծ անուն քարոզիչները . Մապարոն եպիսկոպոսը (1703), որ Դաժնաւան ճառեր ունի, և անոնց մէջ անուանի է Թիւրէնի Տահաւալ վրայ գրածը . — Պուրապու (1704) յիսուսեան կրօնաւորը, վայելչախօս, կորովաբան ու լի տրամաբանութեամբ . իր քարոզներուն մէջ ամենէն հռչակաւորն է Չար-Շահաւալ քարոզը . — Պոսիւէ եպիսկոպոսը (1704), Դամբանական ճառը վերջի աստիճանի փառաւորութեան հասուց Բոսքի ու Անգլիոյ Բաթա-Կոյն վրայ գրածներուն մէջ . — Ֆլէշիէ եպիսկոպոսը (1710) հանճարեղ ու սրտաշարժ առեհաբան է, ինչպէս Թիւրէնի Դաժնաւան ճառին մէջ . — Ֆենե-

1. Անուանի գիւցազներգութիւնը ո՞րն է :

2. Առգովիկոս չորեքսասաներորդին առեհաբան ի՞նչ երեւելի պերճախօսներ ունեցան Գաղղիացիք :

լոն (1715) հոգևոր պերճախօսութեան զարմանալի գեղեցկութիւն մը տուաւ. — Մառիյիոն (1743), ասոր սրտաշարժ քարոզներուն մէջ ամենէն աւելի նուանիններն են Փոփ Բառաւորդի ըսուածները, որ տուած է Լուդովիկոս հնգետաւաներորդին առջևը, նմանապէս յաշագո Ողորմութեան ու յաշագո Սալաւութեան ընթերցող քարոզները :

1 ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. — Պոսիւէ իր խօսքի վեպ ազգայ ըսուած տիեզերական պատմութեան մէջ իր ժամանակին ամէն պատմաբաններէն վեր կը դասուի : — Իրմէ ետքը կրնան յիշուիլ Մէզլէ (1683) Գալիլէոյ պաթմութեանը համար, Ֆլէօրի (1723) Եփեղեցիական պաթմութեանը համար, Վէրթոյ (1735) Հռովմէական յեղափոխութեանը համար : — Յիշատակագրաց մէջ անուանիններն են Պօլոս սը Կոնտի կամ կարդինալ Մէս (1679), և Սէն-Սիմոն (1755) գուքսը : — Մատամ Սէվինէէին գեղեցկահիւս Նոյաիէրն ալ կրնան մէյմէկ յիշատակարան սեպուիլ՝ Լուդովիկոս չորեքտաւաներորդին ու անոր արքունեացը վրայ :

2 ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ. — Տեաական իմաստապիրութեան մէջ աս հռչակաւոր անունները կը յիշուին. Կարդէսիոս (1650), Կասենտի (1655), Փապալ (1662), Պէլ (1706), Մալպրանշ (1715), և Փոր-Ռուայալ ըսուած վանքին միայնակեացիները ինչպէս Առնոյ (1619), Մէսթր կամ Սասի

1 Անուանի պատմագիրներն որո՞նք եղան :

2 Իմաստապիրութեան մէջ որո՞նք են անուանի :

(1684), Լանսլոյ (1695), և այլն : — Բարոյական իմաստասիրութեան մէջ Լա Ռոշֆուքայ (1680), Կիքոլ (1695) և Լա Պրիւէր (1696) :

1. ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ. — Կարգեցիկ չափաբերական ուսմանց կողմանէ ալ անուանի եղաւ . ինքը հնարեց գրահաշիւը երկրաչափութեան մէջ գործածելը . — Փասքալ նորանոր գիւտերով թուաբանութիւնն ու երկրաչափութիւնը ծաղկեցուց, ծանօթալի կատարելագործեց ու ջրաբանական մասէն հնարեց . — Ֆերմա (1652) չափաբանը քառակուսիի հաշիւը գտաւ : — Մէկալ անուանի չափաբաններն են Լ'Օփիթալ մարգիզը (1704), Յակոբ Պեռնուլլի (1705), Երկողայոս Պեռնուլլի (1748) :

2. ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ. — Բժշկաց մէջ ամենէն հռչակաւորն է Փէքէ (1674) անդամազնիւնը, որ շատ գիւտեր հնարեց :

3. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. — Աշխարհագրութեան մէջ ամենէն աւելի յիշատակի արժանի են Պէռնիէ (1688), Վայլեան (1706), Շարտէն (1713) և Տը Լիլ (1726) :

4. ԲՆԱԳԱՆ ՊԱՅՄՈՒԹԻՒՆ. — Բնական պատմութեան մէջ ամենէն անուանին եղաւ Թուռնը.

-
1. Գիտութեանց մէջ երևելիներն որոնք են :
 2. Ո՞վ եղաւ բժշկութեան մէջ անուանի :
 3. Որո՞նք են երևելի աշխարհագիրները :
 4. Ամենէն անուանի բնապատմող ո՞վ էր :

Ֆոր (1708), որ Եւրոպայի մէջ շատ տեղ պաշտե-
լէն ետքը, Լուդովիկոս չորեքտասաներորդին հրա-
մանովը Կոստանդնուպօլիս, Կրետէ, Հայաստան
ու Վրաստան ճամբորդութիւն ըրաւ: Թուռնը-
Ֆոր առաջինը եղաւ որ բոյսերը կարգի վրայ ա-
ռաւ դասաւորեց:

1. ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏՔ. — Լուդովիկոս ԺԴ կան-
գնել տուած շէնքերովը Գաղղիացւոց ճարտարու-
թեան ծաղկելուն մեծ պատճառ եղաւ:

2. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ. — Ճարտարապետու-
թեան մէջ անուանի եղան Ֆրանսուա Մանսար
(1666). — Լը Նոթր (1700), որ Վէրսայէ, Սէն-
Քլո-ի ու Թի-իւլէի պալատները ձևի դրաւ. —
Փէրոյ (1703) որ կանգնեց Լուվրի Սի-նադարի ու
Փարիզու Դիպարանը. — Հարտուէն Մանսար
(1708)՝ առջինին եղբորորդին, որ Վէրսայէի պա-
լատը, Մեծ Թէրանն, Մարսիի ու Սէն-Սիւրի պալատ-
ները, Վանսայի ու Յալլո-Ռեանի հրապարակները և Ան-
խարզ Ղիսոսբայ Բնակարանը շինեց:

3. ՆԿԱՐԶՈՒԹԻՒՆ. — Նկարչութեան մէջ հռչա-
կաւոր եղան Լը Սիւէօր (1655), որ ըսուեցաւ
Ռաֆայէլ Գաղղիացոյ. — Լը Պրէօն (1690). —
Կլոդիոս Ժըլէ (1682). — Պետրոս Մինեար

1. Գեղարուեստները ինչ յառաջագիմութիւն ու-
նեցան:

2. Անուանի ճարտարապետները որո՞նք եղան:

3. Նկարչաց մէջ որո՞նք են անուանի:

(1695), որ վերսայլի պաշտօնին քանի մը սրահները նկարեց. — Ժուլիէ (1717) և Ռիկոյ (1713) որ կենդանագիր քաշելու մէջ շատ վարպետ էին :

• ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՓՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ . — Քանդակագործութեան մէջ անուանի են Փիւժէ (1695), Ժիրարտոն (1715), Քոզվոյ (1720), և Քութու (1733) : — Փորագրութեան մէջ ալ Քալոյ (1635), Նանթէօյլ (1678) և Օտօան (1703) :

• ԵՐԱԺՀՈՒԹԻՒՆ . — Երաժշտութեան մէջ մեծ անուն հանեց Լիւլլի Ֆիորենցացին, որ Թատրերգութեան ախորժակը Գաղղիա տարաւ :

• ԱՅԳՂԻՍ . — Թէպէտ և Անգղիա ժիշդաբուն մէջ քաղաքական կռիւներով տակն ու վրայ եղաւ, սակայն գպրութիւններն ու գիտութիւնները ետ չմնացին :

• ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ . — Իրեք մեծանուն մարդիկ բանաստեղծութիւնը փառաւորեցին . առաջինն էր Միլտոն՝ Քրօմուէլին ատենագպիրը ,

1 Անուանի քանդակագործներն ու փորագրողները որո՞նք են :

2 Ո՞վ եղաւ ան ատենները անուանի երաժիշտ :

3 Անգղիացիք ժիշդաբուն մէջ որչափ ծաղկեցան մատենագրութեանց և գիտութեանց կողմանէ :

4 Անգղիոյ երեւելի բանաստեղծներն որո՞նք եղան :

որ Դրախտի խորհուրդով ընտրուած գիւցաղներդուծեամբ
ընտանեանի է, ու Հոմերոսի պէս կոյր մեռաւ
1674ին. — Տրայտըն (1701), թարգմանիչ Վիր-
գիլիոսի, հեղինակ ողբերգութեանց, կատակեր-
գութեանց և առակաց, որ ներդաշնակ ոճոյն ու
կիրթ ախորժակին համար իր ազգին ընտիր քեր-
թողաց առաջինը և հայր քննաբանութեան սե-
պուած է. — Էտտարն (1719), հեղինակ Կա-
րոն Ուոթիլիէի ընտրուած ողբերգութեան և հրատա-
րակիչ օգտակար օրագիրներու: — Ասոնցմէ ետքը
կուգայ Փոփ (1744), որ տասուերկու տարեկան
եղած ատենէն գեղեցիկ ոտանաւորներ կը շինէր:

1 ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. — Պատմութեան մէջ ամենէն
անուանինները կը համարուին Գուլիէլմոս Թէմիշ
(1700), և Պրոնըթ Եպիսկոպոսը (1718), որ Ան-
գղիոյ նորադանդութեան պատմութիւնը գրած է:

2 ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ. — Իմաստասիրութեան
մէջ հռչակաւորներն են Հոփիզ (1679), Քոլ-
տոուորթ (1688), Լոք (1704) և Սամուէլ Քլարք
(1729):

3 ԳԻՏՈՒԹԻՒՆԻՔ. — Գիտնոց մէջ յիշատակի
արժանի են Յակոբ Կրէկորի Սկովտիացին (1678)
որ հեռադիպակ գտաւ. — Հոքերդոս Պել (1691)
բնագէտն ու բնալոյծը, որ օդահան մեքենան կատա-

1 Անուանի պատմիչներն որոնք են:

2 Իմաստասիրացմէջ հռչակաւորները որոնք եղան:

3 Գիտնոց մէջ որոնք եղան անուանի:

րեւագործեց . — Ուալլիս (1703) երկրաչափը , որ շատ ծաղկեցուց երկրաչափութիւնը . — Իսահակ Նիւթըն կամ Նեւտոն (1729) , որուն մեծ պարծանքներն են Թ , լստոյ վերածուիւն և կամայլ և այլ գոյն փոխութիւնը , և Գիսաֆանու-թեան գլխաւոր օրէնքները . Թ , մաշնոյ ծանրողութեան օրէնքը , Գիսաֆանոյ ընթացքը , Ժաշն մոլորակներէն ու Գիսաֆանութիւնը . — Հալէյ (1742) հռչակաւոր աստեղաբաշխը , որ Նեւտոնի գրած օրէնքովը 1708ին գուշակեց որ 1682ին երեցած գիսաւորը 1758ին նորէն պիտի երեւնայ . խօսքը ելաւ , և ան գիսաւորին անունը գրին Գիսաֆանոյ Հալէի :

1 ԲԺՇՊԻԹԻՒՆ . — Բժշկութեան մէջ անուանի եզաւ Հարվի (1657) , որ շատ գիւտեր հնարեց , և ամենէն երեւելին է աբեան լըջանը :

2 ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ . — Ճարտարապետութիւնը փառաւորեց Քրիստափոր Ռէն (1723) , որ Լոնտրայի մէջ սրբոյն Պողոսի հռչակաւոր եկեղեցին շինեց և ուրիշ շատ հոյակապ շէնքեր :

3 ԻՏԱԼԻԱ . — Ժի դարուն մէջ Իտալիոյ մատենագրութիւնը Ժ.Ձ. դարուն փառաւորութիւնը չունեցաւ :

1 Ան աստեղի Անգղիացուոյ մէջ ամենէն հռչակաւոր բժիշկն ո՞վ է :

2 Ամենէն հռչակաւոր ճարտարապետն ո՞վ է :

3 Ժի դարուն մէջ Իտալացուոյ մատենագրութիւնը ի՞նչ փիշակ ունեցաւ :

1. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ . — Բանաստեղծութեան մէջ անուան հանողներն եղան Մարինի Նէապոլեցին (1628), և Թասսոնի Մոտենացին (1638), Դոյլ յափաթեալ ըսուած բանաստեղծութեան հեղինակը : — Քնարերգակ բանաստեղծից մէջ ալ Քիապրէրա Սալոնացին (1637), որ Իփաուի Պիտարոս ըսուեցաւ, Ֆիլիքայա Ֆիորենցացին (1707) և Կուիտի Փաւիացին (1712) :

2. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ . — Պատմութեան մէջ կը յիշատակուին Պօղոս Սարգիսի (1623) Վենետիկեցին Տիէրէնտեան թողնելոյ պատճառներէն համար . — Տաւիլա Փատուացին (1631) որ գրեց Գաւլիոյ խառնակութեան պատերազմոյ պատճառներէն՝ Հենրիկոս երկրորդին մահուանէն ինչուան Վէրվենի հաշտութիւնը՝ (1698) . — Վիքոյ Նէապոլեցին (1744), որ էր միանգամայն պատմաբան, իմաստասէր, իրաւագէտ ու քննաբան . — Մուրաթօրի Մոտենացին (1780), որ քսան տարեկան ատենէն ցուցուց իր խելքն ու հմտութիւնը, իբրեւ պատմաբան բազմահմուտ, իմաստասէր, իրաւագէտ ու բանաստեղծ :

3. ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ . — Ժի դարուն՝ ամէն բանէ աւելի գիտութեանց մէջ անուանի մարգիկ ունե-

1. Որո՞նք եղան ան ատենի երևելի բանաստեղծները :

2. Անուանի պատմիչները որո՞նք են :

3. Ի՞նչ անուանի գիտուններ եղան Խապիոյ մէջ :

ցաւ Խաւրիա : Փորթա Նէապօլսեցի (1615) բնագէտը սփռեցապաշտեց հնարեց . — Գալիլէոս Փիզացի (1642) աստեղաբաշտ, չափաբան ու բնագէտը, Կոպեռնիկոսի գտած դրութիւնը հաստատեց ու ինքը գտաւ Ժանրալիտեան օրէնքը, ճօճանիւր, Զալիսիան իշխող, Զերմաւոր, համեմատութեան խորհիւնը, և ըստ ոմանց նաև հեռադիպակ . — Թորրիչէլլի Ֆայենցացին (1647) Գալիլէոսի աշակերտն ու յաջորդը, հնարեց Ժանրալիտեան, ու մանրացոյց և ախոյճ կատարելագործեց, որ միջին դարու մէջ հնարեր էր Սալվինոյ Ֆիորենցացին : — Իսկ Դոմինիկոս Քասսինի (1712), որդին Յակոբ Քասսինի (1756) և Թոմա Ֆրանչիսկոս Քասսինի (1784) մեծ անուն հանեցին աստեղաբաշտութեան մէջ :

1 ԳԵՂԱՐՈՒԵԱՄՆԵՐԸ . — Գեղարուեստները որ Խաւրիոյ սեփական պարծանքներն են, իրենց առջի փառքը չկորսընցուցին :

2 ՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ . — Պատկերահաններուն մէջ համբաւաւոր են Սալվաթոր Ռոզա Նէապօլսեցին (1673), գեղացւոյ մը որդի, որ միանգամայն աւանդանի փորագրող ու բանաստեղծ էր . — Կուլտոյ Ռէնի Պոլոնիացին (1642), Քառաչիոյին աշակերտն ու նախանձորդը, անուանի է իր քաջուածքներուն հարստութեամբը, անուշութեամբը, ազնուականութեամբն ու գոյներուն գեղեցկութեամբը . — Ֆրանչիսկոս Ալպանի Պոլոնիացին

-
- 1 Գեղարուեստները ինչ վիճակի մէջ էին :
 2 Անուանի պատկերահանները որոնք են :

(1660), որ մեծ անուն հանեց աւելի փափուկ նկարներու մէջ. — Լանֆրանքոյ փարմացին (1647), որ շատ վարպետ էր գմբէթներ նկարելու. — Դոմինիկոս Ծամբիէրի Պոլոնիացին (1641) կօշակարի մը որդի, որ Ռաֆայէլէն, Քորրէ՝ Ճիոյէն ու Թիցիանոյէն ետքը առաջին սեպուեցաւ: Աւելի յարգի են իր ջրանկարները:

1 ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ԱՐՁԱՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ. — Ճարտարապետութեան ու արձանագործութեան մէջ մեծ անուն հանեց Պեռնինի Նէպոլսեցին (1680), որուն կանգնած և արձաններովը զարգարած պալատները ու այլևայլ շէնքերը ինչուան հիմայ կեցած են մանաւանդ Հռոմի մէջ: Անգղիոյ Թագաւորը Վարդուս Ա իր արձանը շինեւտուաւ անոր. Լուդովիկոս ԺԴ ալ իր կիսարձանը: Պեռնինի երկուք Միտէլ-Ամէլոյ ըսուելու արժանի եղաւ:

2 ՍԳԱՆԻԱՆԻ ՓՈՐԹՈՎԱԼ. — Իտալիայէն ետքը դպրութեանց մէջ Սպանիա գալով, անուանի են Քալտերոն (1686)¹ Թուէտոյի կանոնիկոսը, Թատրերգակ բանաստեղծ. — Մարիանա Թուէտոցի (1624) յիսուսեան կրօնաւորը, որուն անուանի է Սպանիոյ պափաւիւնը. — Անտոն Սոլիս Քաս-Թիլիացին (1686), որ Թէ պատմաբան և Թէ Թատր

-
- 1 Ճարտարապետութեան ու արձանագործութեան մէջ ով եղաւ անուանի:
- 2 Սպանիոյ և Փորթոկալի մատենագրութիւնը ինչ վիճակի մէջ էր:

երգակ բանաստեղծ է . իր Պափոս-Թիւն աշխարհափառութեան Մեփիփոյի ըստածը շատ անուանի է :

1. **ՆԱԿԱՐԶՈՒԹԻՒՆ** . — Նկարչութեան մէջ երևելի եղան Ֆրանչիսկոս Էրէրա Սեւիլիացին (1676) , և իր որդին Էրէրա Կրտսերն (1680) . — Ռոտարիկէզ Վէլայպէզ Սեւիլիացին (1660)՝ որուն նկարները տեսնողները բնականին հետ կը շփոթէին . — Մուրիլիոյ Սեւիլիացին (1682) , որ Սպանիացի պատկերահանից առաջինը սեպուեցաւ . անուանի է նկարներուն քաղցրութեամբը , և գոյներուն կենդանութեամբն ու վարպետ բաղադրութեամբը . նոյնպէս յաջողակ էր Մուրիլիոյ գաշտական , ծովային ու պատմական նկարներուն մէջ :

2. **ԳԵՐՄԱՆԻԱ** . — Ժի գարուն աւելի անուն հանեցին Գերմանացիք իմաստասիրական ու չափաբերական գիտութեանց մէջ : Անուանիներն են Թիքոյ-Պրահէ (1601) Տանիմարբացի աստեղաբաշխը , որ լուսնի վրայ եղած գնդակները իսպաբելաֆործեց ու ֆիստաբաց ընկացաւ գտաւ . իր պարծանքներէն մէկն ալ է Քէփլէրին վարժապետն ըլլալը . — Քէփլէր Վիրթեմպերկցի (1631) աստեղաբաշխը ան օրէնքները գտաւ՝ որոնց վրայ հիմնուած է հիմակուան աստեղաբաշխութիւնը .

1. Ան աստեանի Սպանիացի նկարիչներուն մէջ երևելիներն որո՞նք են :

2. Ժի գարուն մէջ Գերմանացիք ի՞նչ բանի կողմանէ աւելի անուն հանեցին :

ինքը գտաւ նաեւ ճարհոյ ծանրութեան պատճառը, աւելան իր վրայ Բաւարիւն, և այլն. — Ութոն-Կուէրիք (1686) Մակտէպուրկցի բնագէտը, որ գտաւ օդահան մեքենան: Հռչակաւոր են նաեւ Փուֆէնտորֆ (1694) Սպառնիացի քաղաքագէտն ու պատմաբանը, որուն գրուածոցը մէջ ամենէն անուանին է Ճոտոյ յաղագս օրիւնց և իրանց աղփաց ըստւածը. — Լէյպնից (1716) Լիփսիացի հանրագէտ իմաստունը, որ էր միանգամայն իմաստասէր, ատոռւածաբան, իրաւագէտ, չափաբան, բնագէտ, և պատմաբան. հիմայ ասելի հռչակաւոր է իբրեւ չափաբան և իմաստասէր: Ինքը գտաւ փաբէրական թւ ամբողջական ըստւած հաշիւները. — Քրիստիանոս Վոլֆ (1784), Լէյպնիցի աշակերտը, իրեն պէս ալ հանրական գիտութիւն մը ունեցաւ:

1. ՀՈՒԱՆՑԱՆ. — Ժի գարուն հոլանտա շատ ծաղկեցաւ մատենագրութեան, գիտութեանց ու արուեստից մէջ:

2. ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ. — Մատենագրաց և իմաստասիրաց մէջ անուանիներն են Երասմոս (1536) Ռոթթերտամցին, որ իր գարուն ամենէն իմաստունն էր, մատենագիր գեղեցկաբան, եռանգուն և խոհեմ. իր գրուածներովն ու հին մատենագրաց գրքերը առաջգրե-

1. Հոլանտա ինչ վիճակի մէջ էր ժի գարուն:

2. Ինչ անուանի մատենագիրներն ու իմաստասէրներ և զան հոլանտացւոց մէջ:

լով՝ Գիտութիւնները շատ ծաղկեցուց : Երասմոսի գրուածոցը մէջ ամենէն հռչակաւորներն են Առաքնէրը՝ չորս հազարի չափ , և Տրամախոսութիւնները : — Գրոտիոս (1646) Հոլանտացի քաղաքագէտ ու իրաւագէտ իմաստասէրը , պզտիկուցյայտնեց իր մեծ հանճարը՝ ութը տարեկան տանէն լատիներէն ոտանաւոր շինելով : Ինքը պայծառացոյց իրաւունք ազգացը , և մեծ անուն հանեց Ճառարարական իրաւանց հաշտեցնելու և պարբերաբար ըսուած գործքովը : — Սփինոզա (1677) Ամստերտամի հրեայ ամպարիշտ իմաստասէրը , որ Կարգեսիոսի փիլիսոփայութիւնը կարգալով հրէութենէ դարձաւ ու շատ մը գրուածքներ հրատարակեց՝ ամենն ալ բաղմատուածութեան հոգւով գրուած :

1 ԳԻՏՈՒԹԻՒՆԻՔ . — Գիտութեանց մէջ անուանի են Հիւկէնս (1695) չափաբանը , որ Երեւակեմէտիւզ գտաւ ու անոր շարժումը արեւելեւիւ . ինքը առաջինը եղաւ որ ճշմանիւ թափառողի Գրեթաժեց ու Ժողի թափառողին զսպանելու հնարեց . — Կրավէզանտ (1742) Լէյտի համալսարանին չափաբերութեան ու աստեղաբաշխութեան վարժապետը :

2 ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ . — Բժշկութեան մէջ մեծ անուն հանեց Պոէրհաւ (1758) ոչ միայն Հոլանտայի , այլ և բոլոր Եւրոպայի մէջ . Բժշկութեան , տնկաբանութեան ու բնաշուծութեան վարժապետ եղաւ , ու իրեքին մէջն ալ նոյնպէս քաջ էր .

1 Գիտնոց մէջ որո՞նք եղան անուանի :

2 Ամենէն հռչակաւոր բժիշկն ո՞վ էր :

անթիւ զննութիւններ ըրաւ ու բժշկութիւնը շատ
ծաղկեցուց :

Ի ՆԿԱՐԱՅՈՒԹԻՒՆ . — Շատ ճարտար նկարիչ-
ներ ունեցաւ Հոլանտա՝ իրարմէ անուանի : Ռու-
պէնս (1640) պատկերահանը Մարիամ Մէտիչին
հրամանովը Փարիզ եկաւ Լիւքսամպուրի պալատը
զարդարեց . զարմանալի է իր պատկերներուն
գոյնը , վաեմուծիւնը , կրակն ու բաղադրութեան
զանազանութիւնը : Ռուպէնսի պատկերներուն
թիւը հազար հինգհարիւրի կը հասնի :

Վան-Տիք Անվէրսացին (1641) Ռուպէնսի ա-
շակերտը , անուանի է աւելի կենդանագիր քա-
շելու մէջ : Իր վարպետին պէս ալ զարմանալի
արագութիւն ունէր . քաշած կենդանագիրները
անթիւ են , վասն զի օր կ'ըլլար որ քանի մը հատը
մէկէն կը նկարէր :

Ռէմպրանտ (1674) պատկերահան ու փորա-
գրող , շատ հռչակաւոր է քաշուածքներուն տուած
լուսովը , գունովն ու կենդանութեամբ , անանկ
որ քովէն թանձր բան կ'երևնային , բայց հեռուէն՝
շատ բարակ :

Թէնիրս Անվէրսացի (1649) Ռուպէնսի աշա-
կերտը , շատ վարպետ կերպով կը նկարէր գիւ-
ղական տեսարաններ , այրեր , անակներ , գեղա-
ցիներ , որոնց մէջ ճշմարտութիւնը , պարզութիւնն
ու գեղեցկութիւնը կը փայլէին : — Իր որդին
Թէնիրս Կրտսերն (1694) ալ թէպէտ և նկարչու-

Ի Հոլանտացի նկարիչներուն մէջ անուանիներն
որոնք են :

Թեան ամէն տեսակին մեծ յարմարութիւն ունէր, բայց աւելի հօրը քաշուածքներուն տեսակը վերջի աստիճանի կատարելագործեց :

1. ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԶՈՐԵՔՏԱՍԵՆԵՐՈՐԴԻՒՆ ԺԱՄԱՆԱԳԸ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՎԵՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԻՃԱԿԸ . — Ինչուան Գողպէր՝ վաճառականութիւնը Գաղղիոյ մէջ քիչ ծաղկած էր, ու մեծամեծ օգուտները չէին ճանչցուած . Գաղղիոյ վաճառականութիւնը Անգղիացիք ու անոնցմէ ալ աւելի հռչանաացիք կ'ընէին իրենց նաւերովը : Երբոր Լուդովիկոս ԺԴ 1662ին ազատ ըրաւ իր հպատակները նաւով վաճառականութիւն ընելու համար տալու տուրքէն, ան ատեն սկսաւ ծովային վաճառականութիւնը . Մարսիլիոյ ու Տոնքէրքի նաւահանգիստները մաքսէ ազատ սեպուեցան, որով սկսան ամէնքը արեւելի վաճառքները Մարսիլիա, ու հիւսիսային կողմերունն ալ Տոնքէրք Թափել : Ասով երկիրը նոր շարժմունք մը առաւ, և ան ատենը բացուեցան կամ կատարելագործուեցան Ապպէվիլ, Պովէ ու Սէտան քաղաքներուն լուսայի Գործարանները, Օպիւսոն քաղաքին ու Փարիզու մէջ Կոպլէնի Գորգի Գործարանները, Սէվը գեղին յաւապակիները, Սէն-Կոպլէն աւանին հայլիները, ի իոն ու թուր քաղաքներուն Ռեպառնէլները :

2. Անգղիոյ վաճառականութիւնը շատ ծաղկե-

1. Գաղղիոյ վաճառականութիւնը երբ և ի՞նչպէս ծաղկեցաւ :

2. Անգղիացւոց վաճառականութիւնը ի՞նչ կերպով ծաղկեցաւ :

ցաւ Քրոմուէլին ժամանակը . անիկայ սառսիկ արգելք հանեց որ չկարենայ մէկը Անգղիոյ նաւահանգիստները օտար վաճառք մը հանել՝ ինչուան որ նաւուն տէրը անգղիացի չըլլայ և կամ նաւավարներուն մեծ մասը . ասով Հոլանտացւոց վաճառականութիւնը ընկաւ , որ բոլոր Եւրոպայի հետ առուտուր կ'ընէին , ու Անգղիացւոցը բարձրացաւ , և ասոնք սկսան իրենց նաւերուն բազմութեամբը ամէն տեղ վաճառք հասցընել :

։ Ժէ դարուն մէջ Սպանիոյ վաճառականութիւնը շատ նուազեցաւ . վասն զի Սպանիացիք իրենց խելքը միտքը Ամերիկայէն ոսկի հանելու տուեր էին : — Փորթոկալցիք Հոլանտացւոց վրայ նախանձելով ետեւէ կ'ըլլային Հնդկաստանի ու Ովկիանիայի բերքերուն առուտուրն ընելու :

Ան ատենը սկսան նաև Հիւսիսային ազգերը , մանաւանդ Ռուսները դուրս հանել ու վաճառել իրենց երկրին բերքերը , որ էին ափս , երկաթ ու հւնդափ :

։ Եւրոպայի ուրիշ ազգաց վաճառականութիւնը ինչ վիճակի մէջ էր :



ԳԼՈՒԽ ԼԴ .

Պապականիան Ռոմաց, Հռենոս, Լեհաց և Օսմանյաց՝
Մեծին Պեպրոսի ժամանակ (1689-1725) :

Մեծին Պեպրոսի Դաստիարակութիւնը . — Անդ
Դէմեղած Դասակցութիւնը . — Իր առջի աշխատանքն
ը . — Սարգսի Կենտրոն . — Սերէնիւնիւնիւնիւնիւն
Բանիւնը . — Մեծին Պեպրոսի Կարգութիւնն
ը . — Հռենոսի Դէմ պապերացի . — Կարգն ժ. Բ. — Տանի-
մարտացի Դէմ պապերացի . — Կարգի յաշտութիւնը .
— Լեհաստանի Օգոստոս Բագաւորին աւանդ յփան
ը . — Փոլնաւի յապերացի . — Մեծին Պեպրոսի յաշ-
տանը . — Կարգն Երկրորդին Պեպրոսի Եր-
կանը . — Կարգն Տաճարականի Դասն Եւրոպ . —
Ընծ պապերացի . — Մահ . — Մեծին Պեպ-
րոսի Փարիզ Երկան . — Աւեր Դարանի սպանութիւնը .
— Մեծին Պեպրոսի Բարեկարգութիւնն
ը .

1 Մեծին Պեպրոսի Թագաւորածատենը (1689)
Ռուսաստան երկու նաւահանգիստ միայն ունէր ,
այսինքն Աժմերիսան՝ Կասպից ծովուն վրայ , և
Արքանկէլ՝ Սառուցեալ ծովուն վրայ . Պալթիկ
ծովուն եզերքը դեռ Հուկտերուն ձեռքն էին ,
Սեւ ծովուն և Ազախու ծովուն եզերքն ալ Օսման-
ցոց ձեռքը : Իր ժամանակը աս բաներս փոխուե-
ցան , և Ռուսաստան ընդարձակ և հզօր տէրու-
թեանց կարգն անցաւ : Իրեն դաստիարակու-

1 Մեծին Պեպրոսի դաստիարակութիւնն ինչպէս
եղաւ :

Թեանը վրայ մասնաւոր հոգ մը չէր եղած . մանաւանդ թէ քոյրը Սոփիա ջանացեր էր , կ'ըսեն , անկիրթ ու տղէտ թողուլ Պետրոսը , որպէս զի ինքը Թագաւորէ երկար ատեն : Պետրոս տարիքը առնելով՝ բարակամտութիւնն ալ աւելի յայտնի ըրաւ : Լըֆոր անուանով Գաղղիացւոյ մը խորհրդովը ազնուականաց որդիքը ժողվեց , նոր զինուորութիւն մը հաստատեց աղէկ կրթուած , և ան գունդը քանի գնաց մեծցաւ , զօրաւոր բանակ մը ձևացաւ . անոր զօրապետներն ալ եղան Լըֆոր , և Կորտոն անուանով Սկովտիացին :

1 Տասնըեօթը տարեկան եղած ատենը Պետրոսի կատարելութիւնները աւելի սկսան իմացուիլ : Օտարականներու վրայ շատ սէր ունէր , գեղարուեստից ծաղկելուն կ'ուրախանար , Ճամբորդներէն անդադար տեղեկութիւններ կը ժողվէր՝ անոնց երկրին օրինացը , սովորութիւններուն և կառավարութեանը վրայ : Ըս բաներս տեսնելով Սոփիա , ուղեց , կ'ըսեն , Պետրոսը սպաննել , ու Սթրեւեցները ոտք հանեց . բայց Պետրոս առաջուց իմանալով՝ Երրորդութեան վանքը քաշուեցաւ և իր կանոնաւոր զօրքերուն բողոքեց . ժողովուրդը անոր կողմը բռնեց , Սթրեւեցներուն գլխաւորները պատժուեցան և Սոփիա բռնութեամբ վանք մը դրուեցաւ : Անկէց ետքը սկսաւ Պետրոս մինակ Թագաւորել . և թէպէտ Իւան եղբայրը եօթը տարի ալ ապրեցաւ , բայց կառավարութեան

1 Մեծն Պետրոս ինչ կերպով մինակ Թագաւորել սկսաւ :

մէջ ամենեին չէր խառնուէր, միայն հրովարտականերուն տակը իր անունը կը ստորագրէր :

1 Պետրոս իր կատարելութիւններուն հետ շատ պակասութիւններ ալ ունէր, որ դաստիարակութենէն զուրկ մնալովը աւելի ալ զօրացեր էին . բայց իր կամացը հաստատութեանը ամենեին արգելք մը չգիմացաւ . օրինակի համար, ինքն որ աստենով առուակէ մը անցնելու ժամանակ կը դողար, քիչ ատենէն իր տէրութեան ամենէն յանդուգն նաւաստին եղաւ : Իր թագաւորութեանը մէջ ծովային զօրութիւնը ծաղկեցնելու մտքով լըֆորը ծովակալ անուանեց ու հինգ նաւով նաւատորմիդ մը տուաւ ձեռքը Սառուցեալ ծովուն մէջ : Վենետիկեցիք ու Հոլանտացիք Պետրոսի համար երկայնսձև նաւակներ շինեցին՝ երեսնական թնդանօթ վերցնելու չափ : Ան ատեն Պետրոս միտքը դրաւ որ կրնայ Օսմանցւոց վրայ յարձրկիլ, որ արդէն Գերմանացւոց հետ պատերազմ ունէին . իր պզտիկ նաւերովը Տաճկի նաւատորմին յաղթեց, և Ազախու ծովուն վրայ Ազով քաղաքն առաւ ու ամրացուց (1696) : Ռուսները յաղթանակաւ մտան Մոսքուա, և թագաւորը որ հասարակ զինուորի մը պէս պատերազմէր էր, թափօրին ետեւէն կ'երթար՝ բոլոր պատիւը իր զօրապետներուն ձգելով :

2 Աս առաջին յաջողութեամբ գոհ չեղաւ Պետրոս, և իր կարգաւորութիւնները կատարելա-

1 Մեծին Պետրոսի առաջին յաղթանակը ո՞րն եղաւ :

2 Ի՞նչ ճամբորդութիւններ ըրաւ Մեծն Պետրոս :

գործելու համար մտածեց որ երթայ Եւրոպայի մէջ իր երկրին պէտք եղած տեղեկութիւնները անձամբ ժողովէ։ Ան միջոցին համար իր տէրութեան գործողութիւնները կարգի դնելէն ետքը, Լըֆորը քանի մը նաւով իր առջեւ գեսպան խրկեց, ինքը անձամբ Լեհաստանէն Գերմանիա անցաւ, ու Հոլանտայի Սարտամ գեղին մէջ հասարակ գործաւորի մը պէս սկսաւ աշխատիլ։ Հաստ հագուստ մը հագած, գործաւորներուն կերած կերակուրը կ'ուտէր և ամենայն ուշադրութեամբ նաւ շինելու արուեստը կը սորվէր, այնպէս որ նաւ մը շինեց վաթսուն թնդանօթ վերջընող՝ որ դրեթէ բոլորովին իր ձեռագործն էր։ Հոլանտայէն 1698ին անցաւ Անգղիա, ու հոն սորվեցաւ չափաբերութիւն, ժամագործութիւն և աստղաբաշխութիւն, շատ մըն ալ գործաւորներ ժողովեց ու իր երկիրը խրկեց։ Անկէ ետքը գնաց վեննա․ բայց հոն հասնելուն պէս իմացաւ որ Ռուսաստանի մէջ Սթրեւեցները ապստամբեր են։ Թագաւորը ուշ հասաւ զանոնք նուաճելու․ վասն զի կորտոն զօրապետը արդէն ապստամբները ցրուեր էր․ բայց Պետրոս սոսկալի վրէժխնդրութեամբ ոչ միայն անոնցմէ շատը ոպաննել տուաւ, հապա հարիւրաւոր մարդկանց դուրսը ինքը իր ձեռքովը կտրեց․ նոյնպէս ըրին նաեւ իր սլաշատականները։

Սթրեւեցները աս կերպով ջնջելէն ետքը սկսաւ իր մեծ ամեծ դիտաւորութիւնները կատա-

ւ ճամբորդութենէն ետքը լո՛ւջ բարեկարգութիւններ ըրաւ։

րել : Ազնուականաց տղոց վրայ պարտք դրաւ որ ամէնքն ալ զինուորական ըլլան , և իրեն պէս զինուորութեան ամէն կարգերէն անցնին : Տէրութեան եկամուտներուն ու տուրքերուն կարգ դրաւ . եկեղեցականաց ժողով մը հաստատեց Սիւնհոգոս անունով , որ եկեղեցական գործողութիւնները կարգաւորէ : Ան ատենի պատրիարքը մեռած ըլլալով (1703) , Պետրոս պատրիարգական իշխանութիւնը բոլորովին վերուց և անոր տեղը եկեղեցականաց ժողով մը հաստատեց , որուն գլուխը ինքն էր : Տարին որ առաջ սեպտեմբերի առաջին օրը կը սկսէին , յունուարի առջի օրը սկսել տուաւ , և բոլորովին վերուց ան սովորութիւնը՝ որով Ռուսաց հարսն ու փեսան կարգուէլէն առաջ մէկզմէկ ամենեին չէին տեսներ : Իր հագուստը փոխեց Պետրոս , մօրուքը ածիլեց , ժողովուրդն ալ ստիպեց որ իրեն պէս ընեն . և ով որ մօրուքն ու երկայն հագուստը չէր ուզեր թողուլ՝ քաղաքներուն դռնէն ներս մտնելու ատենը տուրք մը պիտի վճարէր : Ազնուականները քաջալերելու համար՝ սրբոյն Անդրէի զինուորական ասպետութիւնը հնարեց , անոր գլուխ ինքը եղաւ , և աս պատիւը խիստ քիչ մարդկանց կուտար : Անկէց ետքը աշխատեցաւ որ Կասպից ծովը Պալթիկ ծովուն հետ ջրանցքով մը միացնէ . բայց Շուետի պատերազմը այսպիսի գործողութիւններուն արգելք եղաւ :

1 Ան ատենները մեծ գաշնակցութիւն մը ձևա-

1 Շուետի ու Տանիմարքայի պատերազմին պատճառն ինչ էր :

ցեր էր Եւրոպայի մէջ Շուեթի Կարողոս ԺԲ Թագաւորին դէմ: Մեծն Պետրոս ու Տանիմարքայի Թագաւորը Փրեդերիկոս Դ ան դաշնակցութեան մէջ մտան . և Կարողոս ԺԲ յանկարծ լսեց որ Տանիմարքայիւ Հոլմէյն դաւառը մտեր են , Սպըսոնիացիք ալ Լիվոնիա գաւառը . շուտ մը իր խորհրդականները ժողովեց ու ըսաւ անոնց . “ Պարոններ , ես միտքս դրած եմ որ ոչ երբեք անիրաւ պատերազմի ձեռք զարնեմ , բայց օրինաւոր պատերազմէն ալ ետ չկենամ ինչուան որ Թշնամիս բոլորովին չկործանեմ , , :

։ Շուտ մը պատերազմի պատրաստուեցաւ Կարողոս . Սթոքոլմին մէջ Ծերակուտի պէս խորհրդարան մը հաստատեց որ երկրին կառավարութեանը ուշ դնէ , և ինքը մայիսի 8ին 1700ին ելաւ իր մայրաքաղաքէն , ուր մէյմըն ալ պիտի չդառնար : Շուեթաց նաւատորմիդը , որ քառասուն նուիրեք կտոր նաւ էր , Քոփէնհակին վրայ գնաց , ու զօրքերը քաղաքէն քիչ մը հեռու տեղ դուրս հանեց . Թագաւորը ամենէն առաջ նաւակ մտաւ որ ցամաքը ելլէ . և սաստիկ եռանդէն չկարենալով գիմանալ ինքզինքը ջուրը նետեց ինչուան մէջքը . ետքը զօրավարներէն մէկուն հարցուց Թէ “ Աս ի՞նչ ձայն է որ կը լսեմ , , . անիկայ պատասխան տուաւ Թէ “ Հրացաններու ձայն է : — Լաւ է , ըսաւ Թագաւորը , ասկէց ետքը իմ նուագարանս աս պիտի ըլլայ , , :

։ Կարողոս ԺԲ ի՞նչ կերպով գնաց Քոփէնհակին վրայ :

1 Տանիմարքացւոց զօրքը քիչ մը ատեն դէմ կենալէն ետեւ ձգեցին փախան, Քոփէնհակին բնակիչներն ալ աղաչեցին որ Կարոլոս չզարնէ քաղաքը. Կարոլոս ուզեց որ Տանիմարքայի թագաւորը հոլլթէյնի դքսին բոլոր պատերազմի ծախքերը վճարէ. ան ալ սիրով յանձն առաւ. ասանկով տասնըեօթը տարեկան կտրիճ թագաւորը վեց շաբթուան մէջ ան պատերազմը լմընցուց:

2 Տանիմարքացւոց հետ հաշտութիւնընոր լմընցուցեր էր Կարոլոս՝ երբոր լսեց որ ութսուն հազար Ռուս հարիւր յիսուն թնդանօթով եկեր Ինկրիա գաւառին՝ Նարվա քաղաքը պաշարեր են: Շուեաները ինը հազար հոգի միայն էին և երեսունըեօթը թնդանօթ ունէին. բայց յաղթութիւնը իրենց եղաւ. Ռուսներէն տասնըութը հազար հոգի ընկան, իսկ Շուեաներէն վեց հարիւր հոգի: Մեծն Պետրոս որ ան միջոցին հոն չէր՝ ամենևին չվհատեցաւ. “Շուեաները գեռ շատ անգամ մեզ պիտի յաղթեն կ'ըսէր, բայց պիտի սորվեցնեն ալ մեզի թէ մենք ինչպէս պիտի յաղթենք իրենց”, իսկ Կարոլոս արհամարհելով Ռուսները, Լեհաստանի Օդոստոս Բ թագաւորին դէմ գնաց. անիկայ ալ երկու անգամ յաղթուելէն ետքը, թագաւորութենէն ձգուեցաւ, ու տեղը անցաւ Սթանիսլաւոս Լեցինսքի, որ Կարոլոսի բարեկամն էր:

3 Ան միջոցին Մեծն Պետրոս գործունէու-

1 Ինչպէս վերջացաւ Տանիմարքայի պատերազմը:

2 Ռուսները ինչպէս յաղթուեցան Շուեաներէն:

3 Ինչ քաղաք չինեց Մեծն Պետրոս:

Թիւնը կ'աւելցընէր . իր երկրին մէջ չուխայի գործարաններ, Թնդանօթի ձուլարաններ կը հաւ տատէր, ու Փէյփուս լճին վրայ հարիւր նաւով նաւատորմիդ մը կը հանէր : Լատոկա լճին վրայ Նոթէպուրկ բերդը առնելէն ետքը, զանազան յաղթութիւններով ինչուան Պալթիկ ծովուն եզերքը հասաւ, ու 1703ին հիմնեց Փեթերպուրկ կամ Սանքթ-Փէթերպուրկ քաղաքը որ (սրբոյն Պետրոսի քաղաք կը նշանակէ) Նեւա գետին բերնին քովը : Անկէց ետքը Լեհացւոց Օգոստոս Բ Թագաւորին ալ օգնելու համար հարիւր հազար զինուոր խրկեց Լեհաստանի վրայ . բայց Ռուսներուն ու Սաքսոնիացւոց աչքը այնչափ վախցած էր Շուեաներէն որ առջի զարնուելնուն ձգեցին փախան, և պատերազմին տեղը եօթը հազար հրացան թողուցին՝ ամէնն ալ լեցուն : Կարոլոս ԺԲ Սաքսոնիա մտաւ, ու Օտէր գետէն ասգին անցաւ . Օգոստոս Թագաւորն ալ նեղը մտած՝ հաշտութիւն խնդրեց, խոստանալով որ Ստանիսլաւոս Լեզինզլին Լեհաստանի Թագաւոր ճանչնայ ու Ռուսաց դաշնակցութենէն ետ կենայ :

։ Մեծն Պետրոս Օգոստոսի օգնութենէն ալ զրկուած մէյմըն ալ յաղթուեցաւ Շուեաներէն ու հաշտութիւն խնդրեց : Երբոր Կարոլոս պատասխան տուաւ թէ Ռուսաց հետ Մոսքուայի մէջ պիտի խօսիմ հաշտութեան վրայ, ըսաւ Պետրոս . “ Կարոլոս եղբայրս՝ Աղէքսանդր կ'ուզէ ըլլալ, բայց ես իր առջևը Դարեհ ըլլալ չեմ ու-

։ Կարոլոս ինչ պատճառաւ Ռաբրանիոյ վրայ վազեց :

զեր , , : Կարողոս Պերեգինա գետէն անցաւ ու Մոսքովայի մօտենալու վրայ էր , մէյմըն ալ յանկարծ Ճամբան փոխեց ու գէպ 'ի հարաւ գնաց Ուքրանիոյ կողմերը , ուր Խաղախներուն հէթմանը այսինքն զօրավարը Մազէփփա՝ երեսուն հազար հոգւով անոր օգնել կը խոստանար : Ան արշաւանքին մէջ շատ նեղութիւն քաշեցին Շուետները . Մազէփփա խօսքին վրայ չկեցաւ . մէկ օրուան մէջ երկու հազար հոգի ցրտէն մեռան , Կարողոսի ատենագրային ալ շատ աղաչեց որ ան արշաւանքէն ետ կենայ Կարողոս , բայց ճար չեղաւ : Պետրոս ամէն կողմէն Շուետներուն վրայ կը յարձըկէր , ու տեղ տեղ անոնց հետ զարնուելով զիրենք կը տկարացընէր : Իր զօրքերը ոչ հագուստի և ոչ կերակրոյ կողմանէ նեղութիւն կը քաշէին , իսկ Շուետներուն ամէն բան կը պակսէր :

։ Կարողոս ԺԲ գնաց Փոլիթաւա քաղաքը պաշարեց , ուր Մեծն Պետրոս եօթանասուն հազար հոգւով կը սպասէր իրեն : Կարողոսի զօրքը տասներուլը հազար էր . հրաման տուաւ Ռէնչիլտ սպարապետին որ երկրորդ օրը պատերազմելու պատրաստուի , և ինքը գնաց հանգիստ քնացաւ ինչուան առաւօտ : Յուլիսի 8ին 1709ին Փոլիթաւայի պատերազմը սկսաւ , և Կարողոս որ քանի մը օր առաջ ոտքին վրայ վէրք առեր էր՝ պատգարակով բանակը գնաց : Ան ատենը պատերազմը սաստկացաւ , ռումբ մը եկաւ Կարողոսին պատգարակը ջարդեց . ձի մը հեծաւ Կարողոս , ան ալ երբոր տակը սպաննուեցաւ , արիասիրտ թագաւորը

։ Փոլիթաւայի պատերազմը ի՞նչպէս եղաւ :

Թրին վրայ կռթռնած սկսաւ ինքզինքը պաշտպանել. հազիւ կրցան իրենները զինքը արինւլուայ յափշտակել, մէկգի տանիլ: Զօրքը կարծելով թէ թագաւորնին մեռաւ, լքան, վհատեցան. ընդհակառակն Ռուսները սիրտ առին: Անօգուտ եղող բոլոր ձայնովը Շուեֆֆի, Շուեֆֆի կը կանչէր Վարդուս. Ռուսաց հեծելազօրը ցիրուցան ըրաւ Շուետները, Վարդուս ալ ձիու մը վրայ հեծած՝ Տաճկաստանի սահմանը փախաւ, ու Պեւարապիոյ Պէնտէր քաղաքը ապաւինեցաւ:

Փոլթաւայի յաղթութեամբը Ռուսաց տերութիւնը շատ մեծցաւ, և Պետրոս բանակէն գրեց Ափրաքսին ծովակալին. «Փառք Աստուծոյ, ահա Փեթրպոլրկի հիման քարը հաստատուն կերպով դրուեցաւ», Շուետ գերիները Սիպերիա քշուեցան, Օգոստոս Բ նորէն Լեհաստան մտաւ ու Ստանիսլաւոսը ձգեց, Կոստաւոս Առաքիւն ալ տիրած ամէն տեղուանքը նորէն ետ առնուեցան: Մեծն Պետրոս յաղթանակով Մոսկուա մտաւ՝ առջեւէն տանելով թնդանօթները, թշնամւոյն գրօշները և Վարդուսի պատգարակը՝ երկու ռումբով կոտորած: Անկէց ետքը Քարէլիա, Լիվոնիա և Եսթոնիա գաւառներուն շուտ մը տիրեց, Փոմերանիոյ մէջ գտնուած տասնըմէկ հազար Շուետներն ալ խօսք տուին որ ան գաւառէն դուրս չելէն: Վարդուս ԺԲ առ բաներս լսելով, հեռուէն թուղթ գրեց Սթոքհոլմի ծերակուտին յանգիմանելով անոնց վատութիւնը, և ըսաւ թէ

Մեծն Պետրոս ինչ յաղթանակ ըրաւ Փոլթաւայի պատերազմին համար:

“ Ի՞նչ կօշիկներս պիտի խրկեմ որ կառավարեն զձեզ, ” :

1 Բանի որ Պէնտէրին մէջն էր Կարողոս ԺԲ, կը յորդորէր Օսմանցիները որ Ռուսաց դէմ պատերազմ բանան . սուլդան Ահմէտ երրորդ ալ Բարլովիցի հաշտութենէն ՚ի վեր բաւական ատեն ունեցեր էր պատրաստուելու, ուստի կրնար Ազով բերդը ու Սեւ ծովին եզերքը ետ առնուլ : Պալթաճի Մէհէմմէտ փաշա վեզիրը երկու հարիւր հազար զօրքով երեսունընթեռ հազար Ռուսաց դէմ գնաց ու Մեծին Պետրոսի բանակը այնպէս պաշարեց որ քիչ մնաց զինքն ալ ձեռք պիտի ձգէր . բայց Պետրոս իր Կատարինէ Թագուհւոյն խորհրդովը հաշտութիւն խնդրեց վեզիրէն . ան ալ չգիտնալով որ այնչափ նեղութեան մէջ ընկած ըլլան Ռուսները, հաշտութիւնը դիւրաւ յանձն առաւ :

2 Կարողոս ԺԲ քանի որ Օսմանցւոց երկրին մէջ էր՝ սուլդան Ահմէտին միշտ վախ կը ձգէր ու անհանգստութիւն կուտար . անոր համար հրաման եկաւ իրեն որ ան երկրէն դուրս երթայ : Առջի բերան չուզեց Կարողոս անէն գուրս ելլել, մանաւանդ թէ զինքը հանել ուզողներուն հետ սկսաւ կռուրտիլ . բայց տեսնելով որ անոնց բազմութեանը պիտի չյազթէ, մանաւանդ երբոր սկսան տանը կրակ տալ՝ ձեռքի թուրը մէկդի նե-

1 Օսմանցւոց հետ պատերազմելու ատեն ի՞նչ վտանդի մէջ ընկաւ Մեծն Պետրոս :

2 Կարողոս ԺԲ Պէնտէրէն ի՞նչ կերպով ելաւ, ու իր մահը ի՞նչպէս եղաւ :

տեց ու յանձն առաւ Տաճկաստանէն գուրս ելլել: Հետը երկու զինուորական սպայ առած, գերմանացի սպայի մը հագուստով ճամբայ եղաւ՝ Մաճառստանէն, Մորաւիայէն, Աւստրիայէն, Պաւերայէն, Վիրթէմպերկէն ու Մէքլէմպուրկէն անցնելով տասներկէց օրուան մէջ գիշեր ցորեկ քալելով հասաւ Սթրասլուհտ քաղաքին գուռը առաւտանց կանուխ (1714): Անկէց հրաման խրկեց իրեններուն որ նորէն պատերազմը սկսին. բայց Պրուշները շուտ մը Սթրալսուհտ քաղաքը պաշարեցին. Կարոլոս զարմանալի քաջութիւններ ընէին ետքը երբոր նեղը մտաւ, նաւակով մը թշնամեաց թնդանօթներուն մէջէն անցաւ Շուեօֆ ծովեզերքը հասաւ՝ տասներհինգ տարի գուրսը պտտելէն ետեւ: Քիչ ատենէն Նորվեկիոյ տիրեւ ու համար նորէն պատերազմի ելաւ. բայց Ֆրիէրիքսհալ բերդը պաշարելու ատեն գնտակէ զարնուեցաւ ու մեռաւ երեսունըկէց տարեան (1718): Կարոլոսի գլխաւոր կիրքերն էին յատատութիւն մտաց, կարգէ գուրս քաջութիւն ու արդարասիրութիւն. բայց աս գովելի քերը աղէկ չգործածելով թէ իրեն և թէ ժողովեանը մահաբեր ըրաւ: Իր մահուամբը Շուեօֆերկիրը զօրաւոր տէրութեանց կարգէն ընկաւ: Ան ատենները Մեծն Պետրոս նորէն ճամուլութեան ելեր էր Եւրոպայի մէջ. բայց առջի սմուլան պէս անծանօթ սնունով չէր, հապաթագաւոր իրեն ամէն պատուովը: Հոլան-

կրորդ անգամ ինչ ճամբորդութիւն ըրաւ Մեծն Պետրոս:

տայէն Գաղղիա անցաւ ու հոն շատ պատիւ գտաւ : Օր մը փողերանոցը պտղոտելու ատեն յանկարծ ոտքին տակը մետալ մը եկաւ , ծռեցաւ վերուց , տեսաւ որ մէկ կողմը իր կէրպարանքը կոխուած է , մէկալ կողմն ալ համբաւը և վիրդիլիտսին աս իմաստը . “ Ոյժ առնու յընթացս իւր , , Երբոր Ռիշըլիէօ կարդինալին գերեզմանին այցելութեան գնաց , աս խօսքս զուրցեց . “ Մե՛ծ մարդ , թէ որ յարութիւն առնէիր , թագաւորութեանս կէսը քեզի կուտայի՝ որ մէկալ կէսը կառավարել սորվէի , , Գաղղիոյ թագաւորին հետ վաճառականութեան դաշնագրութիւն մը ըրաւ ու հետը շատ վարպետ արուեստաւորներ առած Ռուսաստան դարձաւ . վասն զի ան միջոցին իր Ալեքս որդւոյն վրայ ապստամբութեան կասկածներ ունեցաւ :

1 Ալեքս արքայորդին խիստ բնութեամբ երիտասարդ մը ըլլալով իր հօրը ըրած բարեկարգութիւններուն դէմէր , և տոգոհ մարդկանց խօսքերուն սիրով մտիկ կ'ընէր . շատ անգամ խրատեց զինքը Պետրոս , բայց ճար չեղաւ : Իսկ երբոր լսեց Ալեքս թէ հայրը Ռուսաստան կը գառնայ , ինքը Գերմանիա փախաւ , ու ետքը հօրը յորդորանացը ու խոստմունքներուն մտիկ ընելով նորէն Մոսքուա դարձաւ : Պետրոս Ալեքսին կողմը բռնող մեծամեծները չարաչար պատժեց ու իր որդւոյն գէմ մահապարտութեան վճիռ հանել տուաւ , որով Ալեքս բանտին մէջ թունաւորուե-

1 Ալեքսի մահը ինչ պատճառաւ ու ինչպէս եղաւ :

լիտվ գլխատուէլով մեռաւ : Աս որդեւսպանու-
իւնը Մեծին Պետրոսի փառացը մեծ պակասու-
իւն սեպուած է :

Թագաւորութեանը վերջի տարիներն ալ
ժն Պետրոս շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ
խելացի օրէնքներ գրաւ : Բաղդի խաղերը ար-
եց, հրամայեց որ փողոցները գիշեր ատեն լու-
որուին, հիւանդանոցներ շինեց և շատ ջրանցք
փորել տուաւ . ձեռագործները, արուեստ-
ծաղկեցուց, փեթրպուրկի Գիտութեանց
արանը հիմնեց, ներքին և արտաքին վաճառա-
ւութիւնները շատ առաջ տարաւ, և ամէն տե-
քաղաքական ու եկեղեցական օրէնսգրու-
ններով Ռուսաց տէրութիւնը գրեթէ բոլո-
ւ նորէն հիմնեց :

Կարողութի մահուամբը Շուեստի պատերազմը
մընցած, Պետրոս նոր յաղթութիւններ ալ
ու վերջապէս 1721ին Նիշթատի յաղթու-
մբը Շուեստի երկրէն ընդարձակ կտորի մը տէր
, ու գրեթէ բոլոր Պալթիկ ծովը Ռուսաց
անցաւ : Մեծն Պետրոս փառաւոր յաղթա-
լ փեթրպուրկ մտաւ, ուր ծերակոյտը զինքը
սնեց ինքնակալ կամ Կայսր և Հայր Կայսէնէս :
ը ատեն հանգչելէն ետքը Պարսից դէմ
րազմբացաւ ու Կասպից ծովուն արեւմտեան
ն տիրեց : Անկէց երկու տարի ետքը՝ այսինքն

ջերը ինչ բարեկարգութիւններ ըրաւ Մեծն
ետրոս :

Եւ աշխարհակալութիւնները որոնք եղան,
իմիջապէս մեռաւ :

1725ին յունսւարի 17ին մեռաւ, և աեղը անցաւ իր կինը Կաաարինէ, որ դեռ նոր կայսրուհի օծուած էր :

ԳԼՈՒԽ ԼԵ .

Պաթմաթիւն Սպանիոյ և Փորթուգալի Ռուբէմի հաշարութենէն ինչուան ժնդարուն վերջ (1651-1816) :

Փիւրպոյս Դ. — Նախնի խառնութիւնը . — Մաշաբէլի . — Կարուս Բ. — Փիւրպոյս Ե. — Աւպերոնի . — Իր դիտարարութիւնները . — Պաշտօնէն ինչաւ . — Ռիֆիէրա . — Տոն Քարուս . — Նախնի ու Սիֆիէոյ առնուիւ . — Փերդինանտ Զ. — Իր խառնութիւն խառնութիւնը . — Կարուս Գ. — Ըսած Բարեկարգութիւնները . — Փորթուգալի Ռաֆաէլ Ալֆոնսո Զ. — Յովաննէս Ե. — Իր առաքայեանութիւնը . — Յովէֆ Ա. — Մարգիւ Փոյալի իշխանութիւնը . — Լիսպոնայի իրօնաւոր ու նորէն լիւնուիւ . — Մարիա Ռաֆաէլ . — Յովաննէս Զ :

։ Սպանիոյ ու Փորթուգալի Թագաւորութիւնները շատոնց սկսած էին իրենց առջի մեծութենէն իյնալ . անոր համար Ռութրէթի հաշարութենէն առաջ և ետքը եղած դիպուածներէն ալ կ'իմացուի թէ ինչ վիճակի մէջ էին ժե և ժնդարերուն մէջ :

։ Ռութրէթի հաշարութենէն ետքը Սպանիա ու Փորթուգալ ինչ վիճակի մէջ էին :

Փիլիպպոս Դ որ ամէն բան Տոն Լուիզ տե սրոյ իշխանին խորհրդովը կ'ընէր (1650), ամեն առաջ հաւանեցաւ Քրոմուէլի բռնակալութեանը. բայց ան վատութենէն շահ մը չտեսաւ. ան զի Անգղիացիք Ամերիկայի հարստութեանցը այսքա՞ն ձգած ըլլալով, Փիլիպպոսի գէմ պատեմ բացին ու Սպանիացւոց վաճառականութեանը արգիլեցին: Նոյն ատենը Նափոլիի Թագաւթիւնն ալ, որ երկար ատեն իր փոխարքանեկառավարութեանը տակ խաղաղ կեցած էր, մնաց որ Սպանիայէն բոլորովին բաժնուէր: արքան Ալբրոսի դուքսը նոր տուրք մը ձգած լով պտղոց և ընդեղինաց վրայ, բոլոր ժողովրդը ոտք ելաւ. ու երբոր հարկահաններուն բարկութեամբ կողով մը Թուզ գետինը Թաժողովրդեան կատաղութիւնը սաստկացաւ, երնէն Մազանիէլոյ անունով ձկնորսը մէկէն յիսուն հազար հոգւոյ գլուխ կեցած՝ սկսաւ սքին մէջ սոսկալի ջարդ ընել, բոլոր իրեն լեցողները սպաննելով: Բայց քիչ ատենէն լուրգը Մազանիէլոն սպաննեց ու գիակը յներուն մէջ քաշկըռտելէն ետքը լուալիքի նետեց, անով խռովութիւնը հանգարտե-

փիլիպպոս Դ աս գիպուածները չմանալու

պպոս չորրորդին գէմ Անգղիացիք ինչ ատճառաւ պատերազմ բացին: — Նափոլի խռովութիւնն ինչպէս սկսաւ ու վերսցաւ:

պպոս չորրորդին ո՞վ յաջորդեց:

պէս՝ ողբերգութիւններ շինելով կը զուարճանար, և աւելի փափաք կը ցուցնէր երևելի մասանա գիր ըլլալու քան թէ լաւ թագաւոր : Իր որդին Կարոլոս Բ գեռաղայ էր՝ երբոր յաջորդեց անոր 1668ին, և խնամակալ Կարոլոսի մայրն էր, որ ամէն բան Նիթար անուանով յիսուական կրօնաւորին խօսքովը կ'ընէր : Մեծամեծները վերջապէս ան յիսուականը պալատէն հեռացուցին ու Սպանիայէն քշել տուին . իրաւցրնէ, թէպէտ առաքինի մարդ էր կ'ըսեն Նիթար, բայց կառավարութիւն չէր գիտէր : Կարոլոս Բ մեծնալէն ետքն ալ ինքնիրեն չթագաւորեց, իր նախորդին պէս իշխաններուն թողուց կառավարութեան հոգը, ու 1700ին մեռաւ . և որովհետեւ ինքը զաւակ չունէր, կտակին մէջ իրեն յաջորդ անուանեց Փիլիպոս Անժուցին, որ Լուզովիկոս չորեքտասաներորդին թոռն էր, և ըսուեցաւ Փիլիպոս Ե :

Գրեթէ բոլոր Եւրոպա ոտք ելաւ Լուզովիկոս չորեքտասաներորդին ու Սպանիացւոց գէմբայց Փիլիպոս Ե ինքզինքը Քասթիլիացւոց սիրելի ըրեր էր . իսկ Կարոլոս Աստրիացին որ թագաւորութիւնը կ'ուզէր անոր ձեռքէն առնուլ, Սպանիացւոց ատելի էր : Ալմանզա ու Վիլլափիցիոզա քաղաքներուն քով մեծամեծ յաղթութիւններ ըրաւ Փիլիպոս . 1712ին Պարցելոնա քաղաքն ալ առնելով իր թագաւորութեանը մէջ հաստատուեցաւ :

Փիլիպոս Ե ինչ կերպով հաստատուեցաւ իշխանութեանը մէջ :

Ութընթի հաշտութեանը ասորին փլիպսի կինը մեռած ըլլալով, Ուրսինեան իշխանուն որ մեռած թագուհւոյն բարեկամն էր՝ խորք տուաւ թագաւորին որ իզապէլ Ֆառնէզէ անուհւոյն հետ կարգուի, որ Փառմայի, Փիաջայի ու Թոպասնայի ժառանգն էր։ Նոր թահին Ալպերոնի իշխանին խորհրդովը հրամանաւ թագաւորէն որ Ուրսինեանը տէրութենէն րա քշուի։ Աս Ալպերոնին երկրագործի մը ի էր, որ ետքը քահանայ եղեր էր։ Վանտոմին հետ Սպանիա երթալով Ուրսինեան իշուհւոյն ձեռքովը այնչափ մեծցեր էր, որ ւան կարգինալ և առաջին իշխան Սպանիոյ էր։ Ալպերոնին ջանալով Սպանիան առջի նառութեանը հասցընել, ծովային զօրութիւնը նորէն կարգաւորեց, կայսեր գէմ պատեւրըաւ, Սարտենիա կղզին ձեռքէն առաւ ու փոյ վրայ վազեց։ Անգղիացւոց նաւատորմիդը նիացւոց նաւերուն յաղթեց, բայց Ալպերոնով ալ ճշուսահատեցաւ։ Կարողոս երսաներորդին ու Օամանցւոց հետ գաշնաթիւն ըրաւ, այնպէս որ Կարողոս Անգղիացւոց ենայ, Օամանցիք ալ կայսեր։ Անկէց ՚ի զատ եղաւ որ Անգղիոյ վրայ նորէն Սթուարցցեղը թագաւորեցընէ, Օուլէանի գութարիոյ խնամակալութենէն հանէ, և Խաալիան Սպանիոյ տէրութեան ձեռքը անցընէ։ Օուգութար գիպուածով մը իմանալով Ալպերո-

էր Ալպերոնին, ինչպէս մեծցաւ ու ետքը շուեցաւ։

նիին դիտաւորութիւնները՝ Անգլիոյ Գէորգ Ա թագաւորին իմացուց, և անոր հետ մէկ տեղ Սպանիոյ դէմ ելաւ: Փիլիպպոս Ե տեսնելով որ թշնամիք չորս գին առեր են, Ալպերոնին իշխանութենէն ձգեց ու հրամայեց իրեն որ իրեք շաբթուան մէջ Սպանիայէն դուրս ելլէ:

Փիլիպպոս Սպանիացիները Իտալիայէն կանչեց ու Ափրիկէ խրկեց. անոնք ալ գնացին Ցէու թա կամ Սեպտէ քաղաքը Արաբացւոց պաշարմանէն ազատեցին. ետքը Փիլիպպոս պաշտօն շփոթութիւններէն ձանձրացած՝ աթոռէն հրաժարեցաւ ու իր տեղը դրաւ անդրանիկ որդին Տոն Լուիզը (1724): Բայց աս արքայորդին մէկ տարիէն մեռաւ, և ակամայ կամօք նորէն հայրը ձեռքը առաւ իշխանութիւնը: Ամէն գործողութիւն Ռիփփերտա անուանով հռչանտացւոյն ձեռքովը կ'ընէր, որ Սպանիա եկեր ու նորադանդութենէն ուղղափառութեան դարձեր էր: Ռիփփերտա Վեննա գնաց, կայսեր հետ դաշնագրութիւն ըրաւ, և պաշտօնը աղէկ կատարելուն համար Փիլիպպոս զինքը Սպանիոյ իշխան և արտաքին գործոց տեսուչ անուանեց. բայց անիկայ ինքնիշխան կառավարութեանը համար իր թշնամիները շատցուց, թագաւորին երեսէն ալ իյնալով Սեկովիայի աշտարակը բանտ դրուեցաւ. անկէջ 1728ին փախաւ, Ափրիկէ անցաւ, և հոն մահմէ.

1 Փիլիպպոս Ե ինչ պատճառաւ հրաժարեցաւ թագաւորութենէն ու նորէն թագաւորեց:
— Ո՞վ էր Ռիփփերտա:

ական ըլլալով Մարտի թագաւորին ծառայու-
նեանը մէջ մտաւ :

1 Տոն Քարլոս արքայորդին , որ Փիլիպպոս հին
երորդէն ու Իզապելէն ծնած էր , 1731ին Փար-
սի դքսութեանը տիրեց , ու երեսուն հազար
պանիացի զօրքով Նափոլիի թագաւորութեանը
այ յարձրկեցաւ . քիչ ատենէն Սիկիլիոյ ալ տի-
րաց ու Վեննայի գաշնագրութեամբը իր տիրա-
ւտութեանը մէջ հաստատուեցաւ . անով Կա-
լոս 2 կայսրը կորսնցուցած երկիրներուն տեղը
սրմայի ու Փիազենցայի դքսութիւններն առաւ ,
սրտենիոյ թագաւորն ալ Միլանի դաւառին մէկ
սը : Եղթութիւնը լնննալուն պէս՝ Սպանիա-
ոց գաղթականներուն մէջ նորէն պատերազմը
սաւ : Անդղիացիք Փորթոպելլոյ ըսուած քա-
բին տիրեցին . բայց Ֆլորիտա կղզւոյն չկրցան
րել :

2 Երբոր Կարլոս 2 կայսրը մեռաւ 1740ին ,
ովութիւնները աւելի շատցան : Իզապել թա-
ւահին կ'ուզէր որ իր երկրորդ որդին մէկ տեղի
թագաւոր ըլլայ . ուստի Փիլիպպոսը Աւստրիոյ
սրիամ Թերեզիա թագուհւոյն դէմ գրգռեց .
ոց Փիլիպպոս 1746ին մեռնելով չկրցաւ պատե-
լմը առաջ տանիլ : Իր որդին Փերդինանտոս 2

տոն Քարլոսի թագաւորութեան սկիզբները
լնն նոր քան պատահեցաւ :

Կարլոս 2 կայսրը մեռնելէն ետեւ Սպանիացիք
լնն պատերազմ ունեցան Աւստրիոյ կայ-
սրուհւոյն դէմ : — Փերդինանտոս 2 լնն
պէս ըրաւ թագաւորութիւնը :

Եւրոպայի մեծանուն թագաւորաց մէկն եղաւ , 24օն կամ Խոհական ըսուելու արժանի տեսնուեցաւ , և Աբուխիրանայի դաշնադրութեամբը Փարսոյի ու Փիաշենցայի դքսութիւնները իր Փիլիպպոս եղբորը առնել տուաւ . անկէջ ետքը տէրութեան եկամուտներուն կարգ դրաւ , ծովային զինուորութիւնը զօրացուց , և վաճառականութիւնն ու արուեստները ծաղկեցուց . այնպէս որ երբոր ինքը մեռաւ 1769ին , Սպանիացիք յիսուն հաւ պատերազմական նաւ ունէին , իրենց թագաւորական դանձին մէջ ալ վաթսուն միլիոն ֆրանք կար :

1 Փերդինանտոսի յաջորդեց Նափոլիի թագաւորը Տոն Քարլոս , որ Կարոլոս Գ ըսուեցաւ , և Երկուց Սիկիլեայց թագաւորութիւնը տուաւ Փերդինանտոս չորրորդին , որ իր երրորդ որդին էր : Ինքն ալ իր նախորդին պէս ազգային ճարտարութիւնը ծաղկեցուց ու շատ բարիք ըրաւ երկրին : Մարդի թագաւորին հետ բարեկամութեան դաշինք դնելէն ետքը՝ Գաղղիոյ հետ միաբանեցաւ Անգղիոյ դէմ . բայց Անգղիացիք շատ անգամ Սպանիացւոց նաւերուն յաղթեցին , ու Հաւանա , Քուպա , Մանիլիա կղզիներուն և Փիլիպպեան կղզիներուն տիրեցին : Շատ աշխատեցաւ Կարոլոս որ Ճիպրալթարի տիրէ , բայց չկրցաւ : Վերջապէս Փարիզու դաշնադրութեամբը 1763ին խաղաղութիւն եղաւ , Անգղիացւոց ձեռ-

1 Փերդինանտոս վեցերորդին ո՞վ յաջորդեց : — Ի՞նչ պայմաններով հաշտուեցան Սպանիացիք Անգղիացւոց հետ :

շր քնաց իրենց առած երկիրներուն մէկ մասը ,
յսինքն Կրանատա , Քանատա , սուրբ Վիգեն-
իոս , սուրբ Գոմինիկոս ու Սենեկալի ծովեզերքը .
պանիացիք Ֆլորիսա կղզին ալ տուին անոնց ,
տեղը Լուիզիանա կղզին առին :

Քիչ ատենէն ետքը Կարոլոս Գ Լուգովիկոս
գետասաներորդին օրինակին հետեւելով Յիսու-
անները սքսորեց , և անոնց ստացուածներուն
րեց : Արանտա կոմսին խորհրդովք սրբաբննու-
հան ուժը պահսեցուց , կրօնաւորաց կարգերը
ստացուց , Սիէրրա-Լէոնէ ըսուած երկիրը ութը
շար երկրագործ խրկեց , Թուլետոյի մէջ զինա-
ններ հաստատեց ու զինուորական գպրոցներ
յաւ , և ինքը 1788ին մեռաւ , ու տեղը անցաւ իր
ւին Կարոլոս Գ :

Փորթոկալի մէջ Յովհաննէս Դ Պրականցայի
ուհւոյն Թուր 1640ին Թագաւորելով իր ժո-
ղքեան քաջութիւնը արթնցուց , և ետեւ ե-
որ Ասիոյ , Ափրիկէի ու Ամերիկայի մէջ ա-
ռով ունեցած երկիրները նորէն ձեռք ձգէ :
սնիտյիք շատ աշխատեցան որ նորէն Փորթո-
կալի երկրին տիրեն , բայց չկրցան , ու քանի մը
իէն ետքը հարկադրեցան Փորթոկալի ինքնիշ-
ութիւնը ճանչնալու :

Թագաւորութիւնը 1658ին Ալփոնսոս վեցե-

սրոլոս Գ Թագաւորութեան վերջի տարիները
ինչ կարգաւորութիւններ ըրաւ :
Թոկալի երկիրը ինչ վիճակի մէջ էր 1640ին
ատենները :

Փոնսոս Զ և Պետրոս Բ ինչպէս ըրին իրենց
Թագաւորութիւնը :

րորդին ձեռքը անցաւ, որ տկար բնաւորութեամբ մարդ մըն էր. բայց անով իր ազգին ջանքը թուլ նալու տեղ աւելի զօրացաւ, ու Պրազնիլի գաղթականները նորէն Փորթոկալի հետ միացան: Փորթոկալի մեծամեծները Ալփոնսոսը ձգեցին ու տեղը դրին անոր փառասէր եղբայրը Պետրոս Բ, որ խեղճ Ալփոնսոսը բռնեց Թերցէյրա կղզին քշեց, ու ետքը բերաւ Փորթոկալի մէջ Յինթրա քաղաքը բերդ մը փակեց ուր անիկայ տասնըհինգ ատրի կենալէն ետեւ մեռաւ: Պետրոս իր փառասիրութիւնը կշտացընէլէն ետքը՝ խոհեմութեամբ ըրաւ իր կառավարութիւնը. Անգղիոյ հետ վաճառականութեան դաշինք դրաւ և իրեն յաջորդ թողուց Յովհաննէս Ե որդին, որ հազիւ տասնըեօթը տարեկան կար (1706):

1 Ութըէթի դաշնագրութենէն (1714) ինչուան Յովհաննէս հինգերորդին մահը, որ եղաւ 1750ին, Փորթոկալցիք Եւրոպայի պատերազմներուն մէջ ամենևին չմտան: Նոր թագաւորը բնութեամբ խիստ և բարկացող ըլլալով՝ միապետութիւնը աւելի հաստատեց, ազգային իշխանութիւնը պակսեցուց, խորհրդարանները գոցեց, և ինքզինքը համարձակ ամէն կիրքերու տուաւ. միտքը դրեր էր որ եկեղեցիներու և վանքերու շէտած առատաձեռնութիւններ ընելով իր չըռայլութիւնն ու ախտերը կը գոցուին:

2 Ան միջոցին երկրագործութիւնն ու արհեստ

1 Յովհաննէս Ե ի՞նչ բնաւորութեան տէր էր:

2 Սպանիացւոց ու Փորթոկալցւոց մէջ ի՞նչպէս բաժնուեցան իրենց ախրապետած երկիրները: — Փարսկուային վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ:

երը շատ ընկան . Անգղիացիք որ Փորթոկալի վա-
հառականութիւնը ձեռք առեր էին , օտար տէ-
ութեանց գէմ Փորթոկալը պաշտպանեցին ու
ստ կռիւներէ ետքը Սպանիացւոց ու Փորթոկալ-
ւոց դրսի երկիրները հաստատուն կերպով մը
ջերնին բաժնել տուին : Սպանիացւոց ձեռքը
ացին Փիլիպպեան կղզիները ու Փլաթայի հիւ-
սային կողմը , իսկ Փորթոկալցւոց ձեռքը Իպիա-
և Ուրուկուայ ըսուած երկիրներուն մէջտեղը :
Անգարձակ երկիրը որ Փարակուայ կ'ըսուի ,
լանիացիք հարիւր տարուէնէ 'ի վեր Յիսու-
անց ձեռքը թողեր էին . անոր համար անոնք
ո գէմ կեցան Փորթոկալցւոց տիրապետու-
անը , և առկէց առաջ եկած պատերազմը իրենց
նին ցրուելուն պատճառներէն մէկն եղաւ :

Յովհաննէս Ե մեռնելէն ետքը՝ տեղը անցաւ
Օին իր անդրանիկ որդին Յովսէփ Ա որ ամե-
' գիտութիւն չէր սորված ու կրթութիւն չէր
սծ . սակայն մարգիզ փոմպալ իշխանին խո-
'կառավարութեամբը Փորթոկալի թագաւո-
րէնը նորէն սկսաւ զօրանալ : Ինքը ծովային
սռականութիւնը ապահովցուց Ափրիկեցւոց
լակները պատժելով , տէրութեան սահման-
ամրացուց , զինուորաց թոշակը կարգաւո-
'ւ տուրքերուն հաստատուն կանոն դրաւ .
ւականաց իշխանութիւնը պակսեցուց , մե-
ծ երկիրներ անոնց ձեռքէն առաւ ու տէ-
ւան կալուածներուն հետ խառնեց : Այ-

դգիզ փոմպալ ինչ կարգաւորութիւններ
րաւ :

բանիս գէմ՝ շատը սկսան գանգատիլ . բայց Փոմպալ բռնաւորական խստութեամբ անոնց գանգաւորը լռեցուց ու գլխաւորները աքսորեց :

1 Սոսկալի գիպուած մը եղաւ 1756ին : Սասիկ գետնաշարժով մը Լիսպոնա քաղաքը դրեթէ բոլորովին կործանեցաւ , և երեսուն հազար հոգիէն աւելի մեռան : Փոմպալ ան գիպուածին մէջ իր գործունէութիւնը աւելցուց և չափազանց խստութեամբ պատժեց ան չարագործները որ այնպիսի թշուառութեան ատեն անկարգութեան ետեւէ կ'ըլլան , Լիսպոնան նորէն կանգնեց , և աւելի գեղեցիկ շինել տուաւ՝ լայն , աները կանոնաւոր և հասարակաց շէնքերը աւելի հոյակապ :

2 Այս բաներէս ետքը Փոմպալ բացարձակ իշխանութիւնը ձեռք առնելով՝ հրովարտակ մը հանեց , որով կ'իմացընէր թէ ո՛վ որ թագաւորին կամացը գէմ կենայ՝ մատնիչ է հայրենեաց : Ազնուականներն ու Յիսուսեանք աս բանիս գէմ բողոքեցին , բայց իրենց մօտիկ ընող չեղաւ , ազնուականներուն գլխաւորները աքսորուեցան , Յիսուսեանք ալ երկու տարի ետքը Փորթոկալի երկրէն բոլորովին դուրս քշուեցան (1759) :

3 Փոմպալ ուրիշ օգտակար բարեկարգութիւններէ զատ թագաւորական դպրոց մըն ալ հաստատեց և օրինաց գիրք մը հանեց . ու երբոր Յով

1 Ի՞նչ նշանաւոր բան պատահեցաւ 1756ին :

2 Փոմպալ ի՞նչ հրաման հանեց ազնուականաց ու Յիսուսեանց գէմ :

3 Ուրիշ ի՞նչ կարգաւորութիւններ ըրաւ Փոմպալ :

ի Ա մեռաւ 1777ին, ինքն ալ կառավարուան գործողութիւններէն ետ քաշուեցաւ :

Յովսէփայ աղջիկը Մարիամի Պետրոս հօր տղա հետ կարգուեր էր . ուստի անիկայ թաւոր ըսուեցաւ՝ Պետրոս Գ անունով, թէպէտ խաղաղութեան իշխանութիւնը իր կնոջը ձեռմանց՝ ինչպէս որ տէրութեան սահմանագրուանն էր : Ար թագուհին Փոմպալի բանա գրածէն երկու հարիւր հոգի ազատեց, աքսորելոց մէկ մասը ետ կանչեց . անկէց ետքը Սպանիոյ տերազմը վերջացուց, որ նորէն բացուեր էր Իրիկայի գաղթականներուն պատճառաւ, ու անխաղաղ հետ հաշտութիւն ըրաւ (1778) : անկով երբոր Սպանիոյ հետ բարեկամացաւ, թոկալի թագաւորութիւնը Անգղիացուց իշխութենէն քիչ մը առեն ազատեցաւ :

Քանի մը տարի ետքը թագուհւոյն էրիկն ու իրանիկ որդին մեռան . անոր վրայ այնչափ աջաւ որ տէրութեան գործողութիւններէն իրովին ձեռքը քաշեց : Իր որդին Յովհաննէս սմակալի պաշտօնը կաաարեց քանի մը տարի . 1816ին երբոր իր մայրը մեռաւ, ինքը տեղը աւ, և ըսուեցաւ Յովհաննէս Զ :

Յովսէփ առաջնոյն ո՞վ յաջորդեց :

Մարիամ թագուհւոյն յաջորդ ո՞վ եղաւ :

ԳԼՈՒԽ ԼԶ.

Պաժառանգական Անգղիոյ՝ Գեորգ Ա Ռաֆաւորին տալենէն ինչուան վերսայլի հաշտութիւնը (1714-1783) :

Գեորգ Ա. — Սէնթ-Ճօրճ ասպետը. — Սթուարտ-
 իւտան Դէմ էղած խառնութիւնները. — Սպանիոյ Դէմ
 պատերազմը. — Պլէնի խաբեհան. — Գեորգ Բ. —
 Ուոլֆու իշխանը. — Սպանիոյ Դէմ պատերազմը. —
 Կարոլոս Երեսուրդ. — Անգղիոյ հետ պատերազմը. —
 Անգղիացոց խեղճութիւնը. — Գաղղիացոց հետ պա-
 տերազմը. — Պին Ժո՛ւսիւնը. — Գուլիելմոս Փիլի.
 — Գեորգ Գ. — Ամերիկայի մէջ Անգղիացոց Գաղ-
 ղիացոցմէ տուած երկրները. — Ամերիկայի գաղթա-
 խանաց ապստամբութիւնը. — Լորդ Նորթ. — վեր-
 սայլի հաշտութիւնը :

Ութըկէթի հաշտութենէն ետքը Աննա Թա-
 գուհին քանի մը ամիս ալ ասպրեցաւ ու մեռաւ
 (1714) , և տեղը Անգղիոյ Թագաւոր ընտրուեցաւ
 հաննովերի կայսրընաիրը Գեորգ Ա, որովհետեւ
 խորհրդարանը որոշեր էր որ Սթուարթեանց ցեղը
 Թագաւորութեան իրաւունքէն դուրս ձգուի :
 Գեորգայ հասուն տարիքն ու փորձառութիւնը
 անանկ կ'երեցընէին թէ խաղաղ Թագաւորու-
 թիւն մը պիտի ունենայ. բայց երկրին մէջ շատ
 խռովութիւններ ելան , և անոնցմով սիրտ առին
 Սթուարթեանք իրենց իրաւունքը ձեռք ձգելու :

Ութըկէթի հաշտութենէն ետքը ինչ վիճակի
 մէջ էր Անգղիա :

Սթուարթեանց ցեղը ան ատենն ալ գէռ շատ
 լուսկիցներ ունէր, մանաւանդ Սկովտիոյ մէջ,
 որ Մառ կոմսը ամենէն առաջ ապստամբութեան
 օջը բացաւ ու Յակոբ երրորդին որդին Կարո-
 լ Եդուարդը թագաւորեցուց, որ ըսուեցաւ
 սկոթ Գ: Աս թագաւորը որ նաև Սէնթ-Ճօրճ
 պետ կ'ըսուի, շատ զօրքով Լոնտրայի վրայ գնաց.
 յի երկու անգամ յաղթուեւէն ետքը՝ խիստ շատ
 անգներէ հազիւ ազատելով Գաղղիա անցաւ:
 որդ Ա իր ըրած յաղթութիւնը անդթութեամբ
 նցուց. Յակոբ երրորդին կողմը բռնող մեծա-
 ներուն շատը գլխատել տուաւ, հարիւր հա-
 յ լիւ է ստերլին խոտաւցաւ Յակոբին գլուխը
 ողին. Լորա Պոլինպրոք և Օքսֆորտ կոմսը
 հրդարանի անդամոց կարգէն ջնջուեցան. և
 վհեռև խռովութիւնները չէին գազարեր, իշ-
 րութիւն տրուեցաւ թագաւորին որ ամէն կաւ-
 րելի մարդիկն ալ կարենայ բռնել ու պատժել:

Ան միջոցին լսեց Գէորգ թէ Կարոլոս ԺԲ
 ետի թագաւորը Անգղիացւոց Գերմանիոյ մէջ
 եցած երկիրներուն վրայ կը վազէ, և թէ
 ետի իշխանը Կէօրց՝ Ռուսաց հետ գաշինք մը
 ր է որպէս զի Կարոլոսի գիտաւորութիւնը
 արէ. ան ատեն ինքն ալ Գաղղիոյ հետ գաշ-
 ցեցաւ ու շուտ մը Շուեաի գետպանը բանտ
 ւ. հոլանտայի մէջ ալ պարոն Կէօրցը բռա-

որդ Ա ինչ խստութիւններ ըրաւ:
 Լեւաաց դէմ ինչ պատրաստութիւններ ըրաւ
 Գէորգ Ա: — Ինչպէս յաղթեց Սպանիա-
 ցւոց:

նուեցաւ, և անոր թղթերէն իմացուեցաւ որ Ալպերոնիին հետ թղթակցութիւն ունին եղեր Շուետները, որ Սլոուարթեան ցեղը նորէն թագաւորեցնեն: Անգղիոյ խորհրդարանն ապա բանիս վրայ նեղանալով, կարգէ գուրս օգնութիւն ըրաւ իր թագաւորին. և Գէորգ Ա սկսաւ պատրաստուիլ որ բոլոր ուժովը իր հայրենական ժառանգութիւնը պաշտպանէ. բայց Շուետի թագաւորին անակնկալ մահուամբը ամէն մոմսուքէ ազատեցաւ: Անկէց ետքը Գէորգ թագաւորը Սպանիոյ գէմ պատերազմ բացաւ, և իր Պին ծովակալը Սպանիացւոց նաւատորմիցը խորտակեց Սիկիլիոյ քովերը. յաջորդ տարին ալ (1719) Ալպերոնիին խրկած նոր նաւատորմիցը փոթորիկով մը ջարդուեցաւ, և Սպանիոյ Փիլիպպոս Ե թագաւորը ան ձախորդութիւններէն ռարսափած՝ հաշտութիւն ըրաւ:

Ան տեսնները Պլընթ անունով խաբէբային մէկը Անգղիոյ մէջ մեծամեծ անկարգութիւններ ըրաւ: Անգղիացիք Լուգովիկոս չորեքտասաներորդին գէմ ունեցած պատերազմներնուն պատճառաւ տասնըչորս միլիոն լիբէ տերլին պարտք ունեցեր էին. Պլընթ առաջարկեց տէրութեան որ ան պարտքը վճարելու համար թղթէ ստակ հանէ բարձր գնով, և Անգղիացիք առջի բերան ամենայն սիրով ան շահուն ետեւէ եղան. բայց քիչ տեսնէն իմացան որ խաբուեր են, և թղթէ ստակը ոսկիէն շատ վար ըլլալով՝ մեծամեծ կո-

1 Պլընթին խաբէութիւնը ի՞նչ էր:

ւտաներ կ'ընէ, անով խիստ շատ հարուստներ փճացան :

Ձայն մը ելաւ 1732ին թէ թագաւորին կե-
լք գէմ գաւակցութիւն մը կոյ, և խորհրդա-
լը ժողովուեցաւ որ աս բանս քննէ : Ժողովը-
ն մէջէն երիտասարդ մը կախուեցաւ իբրեւ
թ-Ճօրձին կուսակից . Ռոջսթըրի առաջինի
սկոպտոն ալնոյն պատճառաւ իշխանութենէն
ւեցաւ ու աքսորուեցաւ . Գէորգ Ա անկէց
ո պատրաստուեցաւ իր թագաւորութիւնը
տպանելու Սպանիոյ և Աստորիոյ գէմ՝ որ
նայի դաշնագրութեամբը իրարու հետ միա-
ր էին : Զօրաժողով ըրին Անգղիացիք հա-
քառասուն հազար հոգւոյ, իրեք հատ ալ
տորմիզ հանեցին . մէկը Ռուսաստանի նա-
նգիստները զարնելու գնաց, մէկալը Սպա-
նիոյ զինուորները բռնելու, և երրորդը արեւ-
ն հնգկաստանի կողմերը եղած Սպանիացւոց
որ յափշտակելու : Աս պատրաստութեանց
նակը Գաղղիոյ մէջ Ֆլէօրի կարգինալը ա-
լ իշխան գրուելով միջնորդ եղաւ հաշտու-
թեան . բայց Գէորգ Ա Օսնասլուք քաղաքին մէջ
1737ին՝ դաշնագրութեան հաստատուե-
լաջ :

Էորդայ յաջորդեց իր որդին Գէորգ Բ, և
տոս Ուոլփոլնոյնպէս առաջին իշխան մնաց՝

որդ առաջնոյն թագաւորութեան վերջերը
նչ հանգիպեցաւ :

որդ առաջնոյն ով յաջորդեց : — Ով էր
ուոլփոլ, ու ի՞նչպէս ընկաւ իշխանութենէն :

ինչպէս որ մեռնող Թադաւորին ատենն էր . ասիկայ կաշառքը այնպէս սովորական բան դարձուց որ ինչուան կը պարծէր Թէ “Ո՛ր և իցէ Անգղիացւոյն գինը գիտեմ, վասն զի մէկը չկայ որ գնած կամ ծախած չըլլամ”, կ’ըսէր : Բայց անդամ մը կաշառքով ալ չկրցաւ խորհրդարանին խօսք հասկըցնել . վասն զի օրէնք մը առաջարկեց որ ծխախոտի վաճառքին մէջ եղած խարդախութիւններուն դիմացը առնուի : Հասարակաց խորհրդարանը մտածելով որ աս բանս հնարք մըն է նոր պաշտօններ աւելցնելու և անով իշխանին կուսակիցներ ժողովելու, ան օրէնքը մերժեց : Ժողովուրդը աս բանիս վրայ շատ ուրախացաւ ու ինչուան Ուոլփոլին պատկերը հրապարակաւ տրեց . բայց անիկայ իր Թշնամեաց ատելութիւնը արհամարհելով՝ պաշտօնին մէջ հաստատ կեցաւ . միայն Թէ առ Եղթութիւնը երկար չքչեց : Սպանիոյ հետ դրուած դաշանց մէկն ալ աս էր որ Անգղիացիք կրնային ամէն տարի վաճառքով լեցուն նաւ մը խրկել Սպանիացի դաղթականաց երկիրները . առ առթով Ուոլփոլ խիստ շատ վաճառք կը փախցնէր ան կողմերը և մեծ վաստակ կ’ընէր : Սպանիացիք առ բանիս դէմ դանդառեցան, ու տեսնելով որ Անգղիացիք մտիկ չեն ըներ, 1739ին անոնց դէմ պատերազմ բացին : Անգղիացի ծովակալը Վէռնըն՝ Սպանիացւոց Փորթոպոպէլոյ քաղաքին տիրեց ու կողոպտեց . բայց Վարթագենէ քաղաքին դէմ բան չկրցաւ ընել . անոր համար ժողովուրդը Ուոլփոլին դէմ ելաւ, այնպէս որ անիկայ հարկագրեցաւ իր պաշտօնէն հրաժարելու, և ամէնքը ուրախացան անոր իյնալուն վրայ :

Սակայն Սպանիոյ պատերազմը չվերջացաւ , և Գէորգ Թագաւորը վախնալով որ Հաննովերի մէջ ունեցած երկիրները չկորսնցնէ , Մարիամ Թերեզիա կայսրուհւոյն հետ դաշնագրութիւն րաւ ու Պաւերայի մէջ Տէթթինկէն քաղաքին քովը մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ Գաղղիացւոց դէմ (1743) : Անգղիացիք ալ Պելճիայի մէջ Ֆոն-Յընոուա ըստած գեղին քով Գաղղիացւոցմէ յաղթուեցան , և Գէորգ Բ ստիպուեցաւ շուտ մը Անգղիա դառնալու . վասն զի լսեց որ Վարոլոս Եդուարդ Սթուարթեան՝ Գաղղիայէն Սկովտիանցեր է ու ժողովուրդը ոտք կը հանէ : Սկովտիաիք արդէն թագոհ ըլլալով Անգղիոյ կառավարութեանը վրայ , մէկէն եկան ժողովուեցան իրենց արուլոս Եդուարդ Թագաւորին քովը , ու ոտքն ական « Մենք ի՞նչ կրնանք ընել կ'ըտէին , ամէնքս լ աղքատ ենք ու անզէն , կերածնիս սև հաց է այն : — Ես ալ ձեզի հետ պիտի ուտեմ ան սև սցը , ըսաւ Եդուարդ , ձեզի պէս աղքատ պիտի լամ . բայց ես ձեզի ղէնք բերի » : Շուտ մը զիւր զիրենք Վարոլոս , ու գնաց առանց դժուարութեան Էտիմպուրկ քաղաքին տիրեց , և իր ոքը օրէ օր լեռնոցներով կը շասնար , այնպէս անոնցմով յաղթեց Անգղիացւոց , ու ապսպրել իրեններուն որ Գէորգ երկրորդին կենացը այեն՝ սկսաւ շուտ շուտ առաջ քալել գէպ 'ի

Գէորգ Բ ի՞նչ ձախորդութիւններ ունեցաւ :
 — Վարոլոս Եդուարդ Սթուարթեան ի՞նչ պէս տիրեց Էտիմպուրկին , ու իր վերջը ի՞նչպէս եղաւ :

Անգղիա : Գէորգ Ֆիանսորայէն ու Հոլանտայէն տասուերկու հազար հոգի հետն առած՝ վրայ հասաւ, իսկ Կարոլոս Եգուարգ վեց հազար հոգի միայն ունենալով՝ Գարլայլ քաղաքն առաւ, Լոնտրայի վրայ գնաց ու ինչուան երկրին ներսերը մտաւ : Փալքիրք քաղաքին քովը յաղթութիւն մը ընելով քիչ մը յոյս առաւ . բայց Գուլլոտէն քաղաքին քով բոլորովին յաղթուեցաւ 1746ին ու անտառէ անտառ, կղզիէ կղզի փախչելով շատ փորձանքներէ ազատելէն ետքը վերջապէս Գաղղիոյ ծովեզերքը ելաւ, հոն ալ հանգստութիւն չգտաւ, վասն զի տեսաւ որ Գաղղիացիք ալ զինքը պիտի բռնեն ու իր թշնամեացը ձեռքը պիտի մատնեն, հռոմ գնաց ու հոն մեռաւ :

Ի Բրուսիոյ երկիրը Աբուխկրանա կամ Էքսլա-Շափէլ ըսուած քաղաքին մէջ եղած դաշնագրութեամբ (1748) Աւստրիոյ յաջորդութեանը համար ելած կռիւները դադրեցան, ու երկու կողմէն ալ առնուած երկիրները իրարու գարձուցին, այնպէս որ Անգղիացիք ան երկար պատերազմէն օգուտ մը քաղելու տեղը՝ պարտքերնին ալ աւելցաւ, ու ինչուան ութսուն միլիոն լիբէ ստերլին եղաւ : Տէրութիւնը շատ հնաբնէր բանեցուց որ աս ձախորդութեան դարման մը ընէ, բայց ճար չեղաւ . և մէկ կողմանէ Անգղիացիք տեսնելով որ Գաղղիացւոց ծովային զօրութիւնը աւելնալու վրայ է, սկսան նախանձիլ . Ամերիկայի

1 Աբուխկրանայի հաշտութենէն ետքը Անգղիացիք ինչ վիճակի մէջ էին : — Պին ծովակալը ինչպէս մեռաւ :

Ղաւ Անդղիոյ ու Գաղղիոյ երկիրներուն սահ-
մաները անորոշ ըլլալով՝ անդադար կռիւներ
ըլէին . վերջապէս Անդղիացիք թշնամութիւնը
սեղով իրաւանց ազգաց գէմ իրէք հարիւր վա-
ռականի նաւերուն տիրեցին և ութը հազար
ւաւար գերի ըրին : Ան ատեն Գաղղիացւոց Ռի-
լէօ զօրավարն ալ Մինոքթա կղզւոյն վրայ գնաց,
Մահոն քաղաքին տիրեց : Անդղիացիք ամբառ-
նութիւն ըրին իրենց Պին ծովակալին վրայ որ
պարտքը չկատարեց ու Մինոքթայի օգնութեան
ստաւ , տէրութիւնն ալ ժողովրդեան կատա-
թեանը մատնեց զինքը , որ քաջութեամբ մա-
տարտութեան վճիռը յանձն առաւ :

Ան պատերազմով բոլոր Եւրոպայի մէջ ընդ-
նուր կռիւ մը բացուեցաւ որ եօթը տարի քշեց :
Գղիոյ տէրութիւնը ժողովրդեան սիրտը շահե-
համար Գուլիէլմոս Փիթ անունով հնարագէտ
ճարտասան մարդը խորհրդական և իշխան
սւ . անիկայ ալ նայեցաւ որ պատերազմը Ամե-
այի կողմերը սաստկացնէ : Անդղիացիք ան
իրին մէջ շատ երեւելի նաւահանգիստներու տի-
րին , և Ուըլֆ զօրավարը ինչուան Վէպէք քա-
քին գուռը հասաւ : Գաղղիացւոց զօրավարը
նքալմ հոն կը սպասէր . երկու զօրավարներն
պատերազմին մէջ զարնուեցան մեռան . բայց
իրորդ օրը Անդղիացիք քաղաքը առին , և անկէջ
բը բոլոր Քանատայի տիրեցին :

Իուլիէլմոս Փիթ ինչ հնարքով զօրացուց Ան-
դղիոյ տէրութիւնը :

1 Ան յաջողութեանց մէջ Գէորգ Բ մեռաւ , ու յաջորդ թողուց իր որդին Գէորգ Երրորդը (1760) , որ նոյնպէս առաջ տարաւ պատերազմը : Անգղիացիք 1761ին Գաղղիոյ ծովեզերքին մօտ Պէլ-Իլ ըստած կղզւոյն տիրեցին , արևելեան Հնդկաստանի մէջ Գաղղիացւոց քաղաքներէն շատը կործանեցին , և հետզհետէ Մարթինիկէ , սուրբ Վիլենցիոս , և Կրանատա քաղաքներուն տիրեցին , այնպէս որ Գաղղիացիք հարկադրեցան Գերմանիոյ Հոլպերթսպուրկ քաղաքին մէջ հաշտութիւն ընելու (1763) , որով Եօթնամեայ ըստած պատերազմը վերջացաւ :

2 Գէորգ Գ ան պատերազմէն ետքը հարկադրեցաւ նոր պատերազմի մըն ալ ձեռք զարնելու , որ Անգղիոյ շատ վնասակար եղաւ : Երբոր հրովարտակ մը հանեց կնքելի թղթոց հարկին վրայ , ու Ամերիկայի հիւսիսային գաղթականներուն խրկեց , տեղացիք սկսան սաատիկ գանգատիլ , խորհրդականներէն շատն ալ իրենց պաշտօնէն հրաժարեցան . Փիթ որ պաշտօնէն ելած էր , նորէն իշխանութիւնը ձեռք առաւ Չէթըմ կոմս առնունով . բայց չկրցաւ իր իշխանակիցներուն խօսք հասկըցնել որ Ամերիկա իրկուած չային , ապակւոյն , թղթոյն և ներկերուն վրայ տուրք չգնեն . ուստի նորէն հրաժարեցաւ : Լորտ Նորթ անոր տեղը անցնելով չային տուրքը պահեց . Ամերի-

1 Գէորգ երկրորդին ոմ յաջորդեց : — Եօթնամեայ պատերազմը ինչպէս վերջացաւ :

2 Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց տերութիւնը ինչ պատճառաւ ու ինչ կերպով ձևացաւ :

ացիք ալ ան տուրքը յանձն առնելու տեղ՝ խօսք
րին որ ամենեին չայ չխմեն , և Անգղիացւոց Պոս-
տին խրկած չայերը մեծամեծ կապոցներով ծովք
ափեցին : Գէորգ Գ իր հպատակները խստու-
եամբ նուաճել ուզելով պատճառ եղաւ որ ան
սղթականները շուտ մը ոտք ելան , ու Փիլադել-
իա քաղաքին մէջ ազգային ժողով մը ընելով Ան-
փոյ Թագաւորէն բոլորովին գլուխ քաշեցին :
պատերազմը վերսայլի գաշնագրութեամբը
նցաւ 1783ին , և Անգղիոյ տերութիւնը հար-
գրեցաւ հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նա-
նգաց ինքնիշխանութիւնը ճանչնալու : Ան ա-
նները Գէորգ Գ կը Թագաւորէր , և դեռ քա-
սուն տարի պիտի քէր Թագաւորութիւնը :

ԳԼՈՒԽ ԼԷ .

Մահիւն Բրաւիոյ՝ ԺԸ Դարուն մէջ (1701-1783) :
Լեանդեպուրիի խոյսընթերեաց . — Փրէդերիկոս Ա
ւիոյ Լաֆաւուր . — Փրէդերիկոս Գաւլէմս Ա .
Տիւրած երկիրեաց . — Ըրած Բարեկարգութիւնե-
— Իր Բնաւորութիւն . — Որդոյն Դէմ ըրած
ութիւն . — Զօրացը Իրութիւն ընել քաւ . —
հ . — Փրէդերիկոս Բ Մեծ . — Իր Խորհու-
րեանեաց . — Առաջին յաջողութիւնեաց . — Շէ-
ի Կիրէւ . — Քուլիի պարերազմ . — Հա-
ւապուրիի հաշտութիւն . — Փրէդերիկոսի ըրած
Խորհուրտութիւնեաց . — Ոստմանութիւն :

Բրուսիոյ Թագաւորներուն ցեղը Գերմանիոյ
էնցողէուն ըսուած հին ազգատոհմէն կուգայ .

Դուսիոյ Թագաւորաց ցեղը ուսկից եկած է :

վասն զի 'ուրիմպերկի կուսակալը Փրեգերիկոս , որ նոյն ցեղէն էր , Սիկիսմոնտ կայսեր մեծամեծ ծառայութիւններ ընելու համար Պրանտէպուրկի կայսրընտիր եղեր էր : Իր յաջորդները նայեցան որ ան իշխանութիւնը աւելի մեծցնեն . անոնց մէջ անուանի է Գէորգ Գուլիէլմոս , որ երեսնամեայ պատերազմին մէջ շատ հռչակուեցաւ , և մահաւանդ Փրեգերիկոս Գուլիէլմոս՝ որ նաև մեծ կայսրընտիր ըսուեցաւ , քիչ բանով մեծամեծ գործողութիւններ ըրաւ , և աղքատ ու խեղճ գտած տէրութիւնը հարստացուց ու ծաղկեցուց :

1 Պրանտէպուրկի կայսրընտիրը Փրեգերիկոս 1701ին Բրուսիոյ Թագաւոր Ճանչուեցաւ Վէնայի կայսրէն , և ըսուեցաւ Փրեգերիկոս Ա , Քէնիկսպերկ քաղաքին մէջ ալ Թագաւորական Թագով պսակուեցաւ : Փրեգերիկոս առատաձեռն ու պերճութիւն սիրող մարդ էր . զինուորութիւնը իր երկրին մէջ ծաղկեցուց , շատ գեղեցիկ շէնքեր շինեց , հալլէի համալսարանն ու Պէտլինի ճեմարանը հիմնեց : Ինքն ալ Եւրոպայի ուրիշ տէրութեանց հետ Լուդովիկոս չորեքտասաներորդին գէմպատերազմեցաւ՝ որ չէր ուզած զինքը Թագաւոր ճանչնալ , և մեռաւ 1713ին :

2 Որդին Փրեգերիկոս Գուլիէլմոս Ա իրեն յաջորդելով երբոր տեսաւ որ տէրութիւնը խաղաղութեան մէջ է՝ սկսաւ ներքին գործողութիւնները բարեկարգել . դատաստաններուն ու տէ-

1 Բրուսիոյ առաջին Թագաւոր ո՛վ եղաւ :

2 Փրեգերիկոս Գուլիէլմոս Ա ի՞նչ կողմանէ աւանդուեց :

Լթեան եկամուտներուն կարգ դրաւ, աւելորդ
նդէսներն ու խաղերը վերուց, շատ մը անօ-
ւտ պաշտօններ դադրեցուց, ու բոլոր ջանքը
եղաւ որ Բրուսիոյ զինուորական ուժը աւել-
է. անոր համար ալ Գաղղիոյ Խափառ մակա-
նը տուին իրեն: Շատ կը սիրէր բարձրահասակ
ուորներ ունենալ՝ բոլոր Թագաւորութեանը
էն ընտրուած ու լաւ կրթուած, ուստի և Փոք-
մ քաղաքին մէջ ունեցած պահապան զօրքերը
նց վիթխարի հասակով պատմութեան մէջ շատ
ւանի կղած են:

Փրեգերիկոս Գուլիէլմոս ութսուն հազար
ւոյ բանակ մը կազմեր էր. ասանկով անունը
մեծցաւ, Գաղղիոյ և Սպանիոյ տերութիւն-
ի ալ զինքը Թագաւոր ճանցան: Երկիրն ալ
ընդարձակեց, վասն զի Բրուսիոյ մասը սե-
եցան Պրանտէպուրկի կայսրընտրութիւննե-
ու Տեւոտնեան Բրուսիայէն զատ՝ Քլէմի ու
Իտէպուրկի դքսութիւնները և ուրիշ շատ նա-
ւեր ու գաւառներ: Փրեգերիկոս Շուետի
ոչոս ԺԲ Թագաւորին հետ ուրիշ տէրու-
նց դէմ միացած ըլլալով՝ Ուղտոմ ու Վոլին
ները ձեռք ձգեց. նմանապէս Սթէթթին ու
ով քաղաքները և Փոմերանիոյ մէկ մասը: Ան-
ետքը Փրեգերիկոս Գուլիէլմոս Եւրոպայի
երազմներէն որչափ որ կրնար ետ կենալով՝
յաւ որ իր երկրին բնակիչները շատցընէ՝ մէջը
լերացի ու գերմանացի գաղթականներ բնա-

յչ պատերազմներ ու կարգաւորութիւններ
յրաւ:

կեցընելով. և ան օտարականներն որ քաշաքնելուն մէջ գործարաններ կը բանային ու նոր նոր արուեստներ կը մտցընէին՝ անոնց պատուաւոր արտօնութիւններ կուտար: Փոցտամ ըսուած տեղը առաջ որ սլարզ զուարճութեան պալատ մը միայն ունէր, գեղեցիկ քաղաք մը գարձուց, և հոն մեծ դպրոց մը բացաւ զինուորաց տղաքը մեծցընելու և կրթելու համար:

Փրեգերիկոս Գուլիէլմոս իմաստուններն ու փիլիսոփաները չէր սիրեր, մասնաւոր կերպով մըն ալ կ'ատէր Գաղղիացւոց նորաձեւութիւններն ու սովորութիւնները. իր պալատէն ամէն տեսակ աւելորդ արարողութիւնները վերուցեր էր, և այնչափ սէր ունէր սլարզութեան վրայ որ ինչուան գեղարուեստներն ալ կ'ատէր. երբեմն ալ չափէ դուրս նուաստութիւն ընելով, իր զօրավարացը հետ կ'երթար գինետունները գարեջուր կը խմէր ու ծուխ կը քաշէր: Մէկ որդի մը ունէր՝ Կարոլոս Փրեգերիկոս անունով 1714ին ծնած. ասիկայ պալատական կեանքը կ'ատէր, իր հօրը կամացը դէմ արուեստները կը սիրէր ու բանաստեղծութեան ետեւէ կ'ըլլար: Երբոր տեսաւ որ հայրը զինքը շատ անհանգիստ կ'ընէ, միտքը դրաւ որ ձգէ փախչի, իր բարեկամներուն մէկուն հետ՝ որ Քաթթ անունով սպայ մըն էր. թաղաւորը երկուքն ալ բռնել տուաւ ու ի մահ դատապարտեց. Քաթթը արքայորդւոյն աչքին առջև գլխատուե-

Փրեգերիկոս Գուլիէլմոս ինչ բնաւորութեան տէր էր: — Որդւոյն հետ ինչպէս վարուեցաւ:

աւ . իսկ անիկայ օտար տէրութեանց միջնորդու-
 եամբը մահուընէ ազատեցաւ ու միայն տարի մը
 անտ կեցաւ . աս տղան էր Մեծն Փրեդերիկոս .
 Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս իր զինուորացը կըր-
 ութիւն ընել տալէն ետքը կ'ելլէր քաղաքը կը
 որտէր ոտքով . ան միջոցին ամէն մարդ կը ձգէր
 փախչէր , մանաւանդ կանայք , վասն զի գաւա-
 նովը զանոնք քշելով կ'ըսէր . “ Լաւ տանտի-
 ները իրենց տունը կը կենան , ” : Օր մը տեսաւ
 շատ կանայք եկեր հրապարակին մէջ զինուո-
 կան կրթութեան կը նային , շուտ մը աւելներ
 լել տուաւ ու հրամայեց որ ան խաթունները
 ժամի չափ հրապարակը աւելն : Փրեդերիկոս
 ր կեանքը իր տէրութեան օգուտը մտածելով
 ուց . ըրած խոստմունքին վըայ հաստատուն
 ու բարքը չարքաշ : Մեռաւ 1740ին , և իր
 քերիկոս Բ որդւոյն թողուց թագաւորու-
 անը հետ զօրաւոր բանակ մը , հմուտ զօրավար-
 ու հարուստ գանձ :

Փրեդերիկոս Բ չարքաշութեամբ մեծցած ,
 սրձակ հանճար , սուր միտք ու այնպիսի գոր-
 լէութիւն մը ունէր , որով մեծամեծ դժուա-
 շիւններու մէջ ալ շատ յաջողութիւններ
 ցաւ : Ամէն բանէ աւելի պատերազմական
 եստին լաւ տեղեկութիւն ունէր , ու ինքն

նչ մասնաւոր բան կը պատմուի Փրեդերիկոս
 Գուլիէլմոսին ժողովրդեան հետ վարուելուն
 վըայ : — Ի՞նչպէս մեռաւ :

Քերիկոս Բ ի՞նչ քնաւորութեան տէր էր
 ու ի՞նչ կերպով սկսաւ թագաւորութիւնը :

ալ զինուորական չարքաշութեամբ անխոնջ կեանք մը կ'անցընէր : Թագաւորութեանը առջի տարին Կարոլոս Զ կայսրը մեռաւ , ու շատ մը նախանձորդներ Մարիամ Թերեզիա կայսրուհւոյն ժառանգութիւնը ձեռքէն կ'ուզէին առնուլ . Փրեգերիկոս ալ անոնց հետ միացաւ , յանկարծակի Շէզիա գաւառին վրայ յարձրկեցաւ ու քիչ ատենի մէջ բոլոր գլխաւոր տեղերուն տիրեց (1741) : Պրէսլաւի դաշնադրութեամբ Պոհեմիոյ Կլաց կոմսութիւնը և Ստորին Շէզիան իր ձեռքը ձնաց : Բայց Մարիամ Թերեզիային յաջողութեանցը վրայ նախանձելով 1744ին նորէն զէնք առաւ , ու Փրակա քաղաքին տիրեց . և թէպէտ ետքը Կարոլոս Լորէնացիէն յաղթուեցաւ , բայց Շէզիան ձեռքէ չհանեց :

Տրէզտայի հաշտութեամբը 1745ին քիչ մը ատեն խաղաղութիւն եղաւ . բայց երկու կողմէն ալ ծածուկ կը պատրաստուէին պատերազմի . Աւստրիան , Գաղղիան ու Ռուսիան ալ միաբանեցան որ Բրուսիոյ Թագաւորը նեղը ձգեն ու իր առջի սահմաններէն դուրս ելլել չթողուն անոր : Փրեգերիկոս իր Թշնամիներէն առաջ պատերազմը բացաւ , ու Եօթնամեայ կռիւը սկսաւ (1756) : Երբոր Սաքսոններուն յաղթելէն ետեւ Փրակա քաղաքը պաշարած կեցեր էր , Աւստրիացոց Տաուն սպարապետը Քուլին քաղաքին քով եկաւ Փրեգերիկոսի հետ զարնուելու (1757) : Փրեգերիկոսի ընտիր զօրքերը ան պատերազմին մէջ ջար-

Նօթնամեայ պատերազմը ինչպէս սկսաւ Փրեգերիկոս :

ուեցան . ինքն ալ տեսնելով որ իրենները վեց անգամ յարձրկեցան ու վեց անգամ ալ ետ քշուեան և նորէն յարձրկիլ չեն ուզեր , անձամբ մէրնին վազեց կանչելով . “ Ուրեմն յաւիտեան պրիլ կ'ուզէք , : Աս կարգէ գուրս յորդորան , ովք եօթներորդ անգամ ալ յարձրկեցան , բայց ւն չկրցան ընել . Փրեգերիկոս յազթուած ետ սշուեցաւ , և չորս տէրութեան զօրքերէն պարուած՝ երբոր բոլորովին յուսահատելի վիճակէջ էր , յանկարծ բախտը բանեցաւ , Ռոսպախ Լիսա քաղաքներուն քով երկու յազթուան ըրաւ , և ութը օրուան մէջ նորէն բոլոր զինոյ տիրեց :

Յաջորդ տարին անձամբ գնաց Օլմիւց քաղաքաւորեց , բայց Աւստրիացւոց ձեռքէն լաւ առնել (1758) . իսկ Հոհքիրխն քաղաքին ! եղած պատերազմին մէջ Պրուշները բոլորոյ յազթուեցան , և Փրեգերիկոս իրեն զօրաց ցորդները շուտ մը ժողվելով գնացիր՝ Նէյս քաղութնամեաց պաշարմանէն ազատեց . 1760ին նորէն յազթեց Ռուսաց , ու Սպասոնիոյ իրեք նն երկուքը առաւ : Բայց յաջորդ տարին իր սկը այնպէս պաշարեցին Ռուսներն ու Աւստրիացիք , որ ազատելու ճար չկար . ան միջոցին սաց Եղիսաբեթ կայսրուհին մեռնելով՝ ամէն փոխուեցաւ , ու Եղիսաբեթի յաջորդը Պեթրեգերիկոսին վրայ մեծ համարումն ունէր : Հետը հաշտութիւն ըրաւ :

Եգերիկոս Բ Տրէզտայի հաշտութենէն ետքը նորէն ինչ սպառերազմներ ունեցաւ :

1 Անօգուտ տեղը այնչափ արիւն թափուելէն ետքը՝ հուպերթսպուրկ քաղաքին մէջ հաշտութիւն եղաւ, ու գործողութիւնները պատերազմէն առաջ ինչ վիճակի մէջ որ էին անանկ մնացին: Բայց Բրուսիան, մանաւանդ Շէզիւան տակնուկրայ եղած էր, մէջը կարգ կանոն չէր մնացած, ու տասներեօթը պատերազմով ժողովրդեան ընտիր մասը գրեթէ բոլոր ջնջուել էր: Թագաւորը նայեցաւ որ ան ձախորդութիւններուն դարման մը ընէ. իրեք հարիւր գեղ որ կործանած էին՝ նորոգեց, քաղաքները ամրացուց, տուրքերը թեթեւացուց, Շէզիւայի մէջ գաղղիացի գաղթականներ բերաւ բնակեցուց, գալրոցները բարեկարգեց ու ազգային դրամատուն մը հաստատեց, մուրացկանութիւնը արդիւնեց, հիւանդանոցներ հիմնեց, գատաստաններուն մէջ կարգ կանոն դրաւ, Օտէր գետին եզերքի ճահիճները ցամքեցուց ու նոյն գետին բերանը նաւահանգիստ մը շինեց: Իր հրամանովը գործարաններ բացուեցան Պէւլին, Փոցտամ, Ֆրանքֆորդ և Մակտէպուրկ քաղաքներուն մէջ. Օտէր ու Վիսթուլա գետերը ջրանցքով մը իրարու միացան, երկրագործութիւնն ալ շատ ծաղկեցաւ, այնպէս որ Բրուսիոյ անբեր կարծուած երկիրը սկսաւ այնչափ բերք տալ որ գրացի ազգերուն ալ կը խաւրուէին:

2 Ան միջոցին որ Պրուշի ազգը այսպէս կը զօրա-

-
- 1 հուպերթսպուրկի հաշտութենէն ետքը ինչ բարեկարգութիւններ ըրաւ Փրեգերիկոս:
- 2 Լեհաստանի բաժանման ատենը Փրեգերիկոսի ինչ մաս ընկաւ:

, Լեհաստան ներքին խռովութիւններով օրէ վարանալու վրայ էր : Երբոր ան խեղճ թափութիւնը իրեք տէրութեանց մէջ բաժնուեալ, այսինքն Ռուսիոյ, Աւստրիոյ ու Բրուսիոյ փոմերանիա նահանգը ուրիշ քանի մը գաներով Փրեզերիկոսի բաժին ընկաւ, և ինքընց մէջ ալ շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ, աքները շէնցուց, օրէնքները կարգաւորեց, ուրբերը թեթեւցուց :

Լեհաստանի բաժանմանէն հինգ տարի ետքը Ի Աւստրիոյ կայսրուհին Մարիամ Թերեզիա երայի վրայ կ'ուզէր տիրել, պատերազմ մը ուեցաւ Աւստրիոյ ու Պաւերայի տէրութեան որ քիչ առեն քչեց, և Փրեզերիկոս Բերին մէջտեղը հաշտութեան միջնորդ եղաւ : մեռաւ փոքրամի քով Սան-Սուսի ըսուածն պաշտօնը օգոստոսի 17ին 1781ին եօթաւնըհինգ տարեկան :

Փրեզերիկոս Բ ուսումնասէր ալ էր ու իր անակի գրեթէ ամէն երևելի բանաստեղծներ, գրագէտներուն և ուսումնականներուն թղթակցութիւն ունէր : Ինքն ալ բանալծութիւններ գրած է, բայց իրմէ ետքը եկող իրաւամբ կը զարմանան աւելի իրեն պատեալական հմտութեանը, քաջութեան ու հանշն վրայ քան թէ բանաստեղծութեանը, և 'ց համար է որ արժանի եղաւ Մեծ ըսուելու :

Դը և ուր մեռաւ Փրեզերիկոս Բ :
 ուսումնասիրութիւնը ինչպէս էր :

ԳԼՈՒԽ ԼԸ .

Պապականիւն Գերմանիոյ, և Ասսորիոյ՝ ժԸ Դարուն
ապեննէրը (1657-1790) :

Լէոփոլպ Ա իայսրը . — Օմանցոց Մաճառաբան
Նփնէլը . — Սորբ Կաթարաթի պապերահը . — Մա-
ճառներուն ապապաճականիւնը . — Թեփէլի . — Վէն-
նայի պաշարումը . — Յովհաննէս Սպեոփի . — Եփ-
նէս իշխանը . — Մարկպըրը Դոփու . — Կայսեր զ-
բաց յաջողականիւնը . — Յովսէփ Ա իայսրը . — Գաշ-
շիացոց յաղթութիւնը . — Կարուս Զ իայսրը . — Գործ-
նախան հասապառնիւն . — Մարիամ Թերեզիա . — Լա-
դովիչիս հնգեպատաներորդին իայսեր լբայ ըբած յաղթու-
նիւննէրը . — Կարուս վեցերորդին յահը . — Ասսորիոյ
յաջորդականիւն իոփը . — Պատերայի իայսրընափրը Կա-
րուս Ալբերտ , և Բրուսիոյ Լաֆաուրը Փրէտերիչիս Բ .
— Մաճառաց հասապաճականիւնը . — Պատերայի իայս-
րընափրին յաղթութիւնը . — Աստիսիլանայի հաշտականիւնը .
— Մարիամ Թերեզիա իայսրուհոյն իառաժարականիւնը .
— Ֆրանչիսկոս Ա իայսեր յահը . — Յովսէփ Բ իայ-
սրը . — Ըբած Բարեկարգականիւննէրը . — Տիբապեպա-
նիւնն էրը . — Մահը . — Լէոփոլպ Բ :

։ Երբոր Փերդինանտոս Գ կայսրը մեռաւ
1657ին , կայսրընափրնէրը Լէոփոլպ Աստորիացին
նստեցուցին կայսերական աթոռը . բայց ձեռքէն
այնչափ ազատութիւններ առին որ գրեթէ ա-
նուանով միայն կայսր մնաց և Աստորիոյ Թագաւոր :

։ Լէոփոլպ Աստորիացին ինչ կերպով կայսր եղաւ :

մեջուան ան ատենը կայսերը միշտ պաշտպանու-
թիւն ըրած էին ազատ քաղաքներուն, որպէս զի
անոնք ալ իրենց օգնեն նոյն քաղաքներուն իշխա-
պքը գէմ. կայսերը հարկագրեցան իրենց աս
ռաւունքէն ետ կենալու. իշխաններն ալ ան քա-
ղաքներուն ազատութիւնները համարձակ վերու-
նն՝ զինուորական ոյժը վրանին ստատկացնելով :

Ան միջոցին որ Գերմանիոյ քաղաքները իրենց
զատութիւնը կը կորսնցնէին, Օսմանցիք Մա-
սուստան մտան ու մեծամեծ յաղթութիւններ
վին. բայց կայսեր սպարապետը Մանթէքուքը
վեց հազար Գաղղիացւոց օգնութեամբը մեծ
սղթութիւն մը ըրաւ Օսմանցւոց վրայ Մա-
սուստանի սուրբ Կոթարտոս ըստած գեղին
ով 1664ին : Օսմանցիք թէպէտ և յաղթուեցան,
յց տկարացած չըլլալով այնպիսի հաշտութիւն
ըրին որ Գերմանիոյ փաստակար և իրենց շատ
տակար եղաւ. վասն զի անով սրչափ երկիրնե-
- որ տիրեր էին՝ իրենց ձեռքը միացին, թրան-
վանիոյ իշխանն ալ պարտական եղաւ անոնց
րեկան տուրք տալու : Ան ատեն Մաճառները
2 ելան և ուղեցին իրենց երկրին վրայ այնպիսի
դաւուր մը գնել որ կարենայ ազատութիւննին
էն ձեռք ձգել ու պաշտպանել :

Ան ապստամբութեան գլուխ կեցաւ Թէքէլի

Օսմանցիք ինչպէս մտան Մաճառստան, ու
ինչ պայմաններով հաշտութիւն ըրին :
Մաճառներուն ապստամբութեանը ով գլուխ
կեցաւ : — Վեննա ինչպէս ազատեցաւ Օս-
մանցւոց պաշարմանէն :

անունով կտրիճ կոմսը, որ Օսմանցւոց շատ ստակ խոստացաւ ու հրաւիրեց զերենք որ կայսեր երկիրները դան կոխեն : Գարա Մուսդաֆա Փաշա վէզիրը երկու հարիւր հազար զօրքով շուտ մը Աւստրիոյ երկիրները կոխեց ու գնաց Վեննա քաղաքը պաշարեց (1683) : Քաղաքին մէջ Շթաշ-րէնպէրկ զօրավարը բոլոր քաղաքացիքը զինելով քաջութեամբ դէմ կեցաւ . բայց որովհետեւ կայսրը սարսափած՝ չէր կրնար դրսէն օգնութիւն մը հասցնել, քիչ մնաց որ քաղաքը պիտի առնուէր : Մէյմըն ալ յանկարծ Լեհաստանի թագաւորը Յովհաննէս Սոպեպքի Վեննայի օգնութեան հասաւ, ու Լորէնի վարդուս դքսին հետ մէկտեղ Օսմանցւոց բանակը զարկաւ ցրուեց ու Վեննան ազատեց : Կայսրը Սոպեպքիին դէմ ապերախտ գրոնուելով այնպիսի մեծարանք և հպատակութիւն պահանջեց անկէջ, որ քաջ թագաւորը իրաւամբ նեղանալով իր երկիրը դարձաւ : Լորէնի գութաբ մինակ մնացած՝ Օսմանցիները հալածեց, Պուտա քաղաքը առաւ ու Մաճառաստանը բոլորովին նուաճեց, որով ան երկիրը Աւստրիոյ ցեղին ժառանգութիւն մը սեպուեցաւ :

Լէոփոլտ կայսրը աս յաջողութեամբ հպարտացած՝ Գաղղիացւոց հետ ըրած զինագագարումը աւրեց ու Լուգովիկոս չորեքասաներորդին դէմ խրկեց Եւգինէոս իշխանը, որ Սաւոյայի վարդուս Էմմանուէլ դքսին թոռն էր : Աս իշխանը իր պատանեկութեան ատենը ագքի զարնող կատարելութիւն մը չէր երեցըներ ու եկեղեցական պի-

Եւգինէոս իշխանին վրայ ի՞նչ դիտելէք կայ :

ի ըլլար, մականուամբ ալ Քարինեան առաւել տուէր՝ Սարտենիոյ Քարինիանոյ ըստած քաղքին անունովը : Լուդովիկոս չորեքտասանեդէն խնդրեց որ մէկ գնդի մը զօրաց զօրապետայ, ու երբոր անիկայ մահիկ չըրաւ՝ գնաց Աւսիա, կայսեր ծառայութեանը մէջ մտաւ 1683ին : Պղծիոյ թագաւորին պալատականները կարծէին Նւգինէոս բան մը պիտի չկարենայ ընել : Գիրենց կարծիքը ծուռ ելաւ . վասն զի Նւգոս անպիտի կատարելութիւններ ունէր որ տերազմի մէջ դիւցազն էր ու խաղաղութեանն մեծ մարդ . որով Լուդովիկոս չորեքտասանորդին իշխանութիւնը դողացուց, կայսերունը կառավարեց, և ինքզինքը մեծ անշահասիւթեան օրինակ տուաւ :

Լուդովիկոս չորեքտասաներորդին զօրաւոր սուակորդ մըն ալ եղաւ Չըրչիլ Մարլպըրըսը, որ Անգղիացւոց ու Հոլանտացւոց զօրացը բապետ դրուէր էր, և Անգղիոյ թագուհին ամէն բան անոր խորհրդովը կ'ընէր . խորարանը խօսքէն դուրս չէր ելլեր, ու տէեան գանձը դրեթէ բոլոր իր ձեռքն էր, ուսե գանձապետը իր փեսան էր : Ասիկայրա մտաւ յաղթութեամբ, իրեք հարիւրի բաղաք սյրեց, ու Նւգինէոս իշխանին հետ փակուո չորեքտասաներորդին զօրացը վրայ մեծ յաղթութիւններ ըրաւ : Այս յաջողուցատենը Լէոփոլտ կայսրը մեռաւ (1705), որ

—
 չլպըրը դուքսը միլ էր : — Լէոփոլտ կայսեր Լ յաջորդեց :

Թէպէտ ինքը մեծ խեղճի տէր մարդ չէր, բայց բարեազդաբար ճարտար զօրավարներ և իմաստուն իշխաններ ունեցաւ: Իրեն յաջորդեց Յովսէփ Ա որդին, որ նոյնպէս առաջ տարաւ Գաղղիոյ դէմ պատերազմը: Իր ւստենը Պաւերայի ու Քոլոնիայի կայսրնորդները իրենց իշխանութենէն ձգուեցան, ու Պաւերան այլևայլ կտոր բաժնուեցաւ: Աս բանիս վրայ Գերմանացիք սկսան դանդաթիչ, և մասնաւոր կերպով Տանիմարքայի, Շուեսի ու Սաքսոնիոյ թագաւորները յայտնի բողոքեցին Յովսէփի կայսեր տիրապետել ուզելուն դէմ:

Ան տարիները Գաղղիացիք երկու իրեք ան դամ յաղթուեցան, ինչուան որ վանտոմ սպարապետը Իտալիայէն կանչուեցաւ ու Մարլբորը դքսին թող չտուաւ որ աւելի առաջ երթայ Ստորին Նահանգներուն մէջ, բայց կայսերականաց զօրքը Սպանիոյ ու Իտալիոյ մէջ նոր նոր յաղթութիւններով ասոր վրէժը կը հանէին: Ան յաղթութեանց ու փառաց մէջ դեռահասակ կայսրը Յովսէփ Ա մեռաւ (1711), և աթոռը վեց ամիս պարապ մնաց. ետքը տեղը անցաւ իր եղբայրը Կարոլոս Զ: Ասիկայ ալ պատերազմը առաջ տարաւ, բայց կամաց կամաց Գաղղիացիք ալ սկսան զօրանալ և Գերմանիոյ ուրիշ տէրութիւնները Աւստրիոյ կայսերութեան այնչափ մեծնալը չուզելով ետեւէ եղան որ հաշտութիւն ըլլայ. որով 1714ին Ռալթմաթ քաղաքին մէջ խաղաղութեան դաշինքը հաստատուեցաւ:

Յովսէփ Ա կայսեր մահը երբ եղաւ և ո՞վ յաջորդեց իրեն:

Ան հաշտութեամբ ալ Գերմանիա բոլոր թըշմնաք ձեռքէն չազատեցաւ, վասն զի Օսմաննորէն կը սպառնային Աւստրիոյ վրայ վազել։ Եւգինէոս իշխանը Մաճառներուն օգնութեամբ մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ Վարատինի [1716ին]։ Երկրորդ անգամ ալ Պելկրատ քահանայ քով յաղթեց Օսմանցւոց ու քաղաքին տիրոջ, որով Օսմանցիք ստիպուեցան Սերվիոյ փառովից քաղաքին հաշտութեամբ ապստերազմը ջանքնել (1718)։ ու Ղլմըշվար և Պելկրատ լաքները Աւստրիոյ թողուլ։

Անկէց ետքը Կարողոս Զ աշխատեցաւ ինչն իր մահը որ Գերմանիոյ ազգային ժողովոյն լեննելինէ ան հռչակաւոր օրէնքը որ ըսուեցաւ Ինսպրուկէ և Կարողոս Զ իշխանութեանը յաջորդ կ'ըլլար իր աղջիկը Մարիամ Թեա : Եւրոպայի տէրութեանց մէջ մէկ քանին ուզած ան սահմանադրութեանը երաշխաւոր : Եւգինէոս իշխանն ալ կ'ըսէր կայսեր : յդշափ խօսակցութեան և աշխատութեանց : աղէկ բանակ մը պատրաստէ, ու տէրութեանը եկամուտները ինչպէս որ պէտք է կարգի կը տեսնէ որ բոլոր Եւրոպա ուզածդ կը սրէ : Բայց Կարողոս անոր մտիկ չըրաւ,

սչթատի հաշտութենէն ետքը Գերմանիա հանգիստ մնաց :

Երծնական հաստատութիւն ըսուած օրէնքը ինչ էր : — Կարողոս Զ կայսրը ինչ պատճառաւ պատերազմ ունեցաւ Գաղլիացւոց հետ :

Լեհաստանի նոր Թագաւորին այսինքն Փրիգերիկոս Օգոստոսին կողմը բռնեց, ու Ստանիսլաւոս Թագաւորը իշխանութենէն վար ձգեց: Գաղղիոյ Լուդովիկոս ԺԵ Թագաւորը Ստանիսլաւոսին փեսան ըլլալով, իր աներոջը վրէժն առնելու համար՝ կայսեր դէմ պատերազմ հրատարակեց, ու երկու անգամ այնպիսի մեծամեծ յաղթութիւններ ըրաւ Աւստրիացւոց դէմ, որ Հռենոսի եզերքը ունեցած ամէն երկիրներն ալ կորսնցուց իարողոս. և վերջապէս հարկադրեցաւ հաշտութիւն խնդրելու Ստանիսլաւոսին ձգելով Պար ու Լորէն գաւառները որ ետքը Գաղղիոյ հետ միացան:

Կարողոս Զ մեռաւ 1740ին. աս կայսրը հապսպուրկեան Հռոգուլփոսի ցեղէն վերջին մանչ յաջորդն էր. ինքը մեռնելուն պէս՝ զանազան Թագաւորներ ու իշխաններ յափշտակել ուզեցին անոր աղջկանը Մարիամ Թերեզիայի հարուստ Ժառանգութիւնը, որ էր Մաճառստան, Պոհեմիա, Սուապիա, Աւստրիա, Սլովէնիա, Բարինթիա, Շլէզիա, Մորաւիա, Ստորին ՀաՀանդները, Թիրոլ, Միլանի գաւառը, Փարմայի ու Փիաչենցայի դքսութիւնները. և ան ատենը սկսաւ Աւստրիոյ յաջորդութեանը համար եղած կռիւր: Պաւերայի կայսրընտիրը Կարողոս Ալբերտ փրակայի մէջ ինքզինքը Պոհեմիոյ Թագաւոր պսակել տուաւ. Ֆրանքֆորթի մէջ ալ կայսր պսակուելով

Աւստրիոյ յաջորդութեանը համար ելած կըռւոյն պատճառն ի՞նչ էր, և Մարիամ Թերեզիա ի՞նչպէս զօրացաւ իր թշնամեացը դէմ:

ուրոս է ըստւեցաւ : Փրեգերիկոս Ա Բրու-
 թագաւորն ալ Շլէզիա գաւառին վրայ յար-
 ցաւ : Մարիամ Թերեզիա ոչ ստակ ունէր և
 արք . տէրութեան մայրաքաղաքին գրեթէ կէ-
 տք ելած էր . Սաքսոնիացիք ալ Պոհմիա
 1 էին ու Պաւերացիք ինչուան վէննայի դռ-
 1 հասեր էին : Բայց արիասիրտ կայսրուհին
 1 Մաճառներուն ապաւինեցաւ , անոնց մե-
 1 իծներուն առջևը լատիններէն ճառ մը խօսե-
 ու իր որդին Յովսէփ երկրորդը անոնց ցու-
 լով սրտերնին այնպէս շարժեց որ սկսան ին-
 ն արցունք թափել , և թրերնին քաշելով
 ն կանչուըռտել . “ Մեռնինք մեր Մարիամ
 1 Դղիա թագաւորին համար , : Աս երգումը
 1 տարմութեամբ պահելու մոքով Մաճառ-
 1 ն մեծամեծները շատ մը զօրք տուին կայս-
 1 րոյն . ինքն ալ անոնցմով Պաւերայի կայսրըն-
 1 դէմ շատ յաղթութիւններ ըրաւ , ինչուան
 1 նիկայ 1748ին մեռաւ : Իր մարմինը առջի
 1 րաց մարմիններուն պէս թաղուեցաւ , և
 1 ին առջեւն աշխարհքիս ձևովը գունդ մը
 1 ն , թէպէտ և իր քիչ ատենի կայսերութեան
 1 նակը և ոչ մէկ պղտիկ գաւառի մը տէր ե-
 1 ր :

Բարիամ Թերեզիանոր սաստկութեամբ յար-
 աւ Գաղղիացւոց վրայ , Գերմանիայէն դուրս
 1 զանոնք ու վերջապէս իրեն էրիկը Ֆրան-
 1 1 Ա Ֆրանքֆորթի մէջ կայսր պսակել
 1 : Փրեգերիկոս Բրուսիոյ թագաւորը հա-

մնչակոս Ա ինչ կերպով կայսր եղաւ :

Լանեցաւ որ Ֆրանչիսկոսի կայսերութիւնը ճանչնայ . բայց իր յաղթութիւններն ալ անօգուտ չընելու մտքով՝ պահանջեց որ Շէզիա գաւառը ու Վլացի կոմսութիւնը իրեն մնան :

1 Ան ատեն պատերազմը Խոալիոյ մէջ սկսաւ , ուր կայսեր զօրքերը ամէն անգամ յաղթեցին Գաղղիացւոց . բայց Ա. քուիսկրանայի հաշտութեամբը ամէն բան փոխուեցաւ . վասն զի Գաղղիան որ ինչուան ան ատենը Աւստրիոյ տանը թըշնամի էր , անոր հետ միացաւ Բրուսիոյ Թագաւորին դէմ . Աւստրիոյ խորհրդարանն ալ Մարիամ Թերեզիայի իրաւունքը զօրացնելու համար՝ բոլոր Գերմանիոյ իշխաններուն հրամայեց որ իրենց մեծութեանը համեմատ զօրք տան : Փրեզերիկոս Բ Բրուսիոյ Թագաւորը դիւրաւ յաղթեց ան նոր ժողովուած զօրքերուն Եօթնամեայ պատերազմին ժամանակը , ինչուան որ Հուպերթսպուրկի հաշտութեամբը ամէն կռիւ դադրեցաւ (1763) . և Փրեզերիկոս Բ Ռուսաց , Սաքսոնիացւոց , Գաղղիացւոց և Աւստրիացւոց յաղթելէն ետեւ՝ պատերազմէն առաջ ունեցած երկիրներէն մէկն ալ ձեռքէ չհանեց :

2 Երկու տարիէն այսինքն 1765ին , Ֆրանչիսկոս Ա կայսրը մեռաւ , և Մարիամ Թերեզիա կայսրուհին անկէց ետքը բոլորովին իր հպատակացը երջանկութեանը ուշ դրաւ . դպրոցներ հաստա-

-
- 1 Աւստրիացիք կրցա՞ն Փրեզերիկոս երկրորդին ձեռքէն Գերմանիոյ գաւառները ետ առնել :
- 2 Մարիամ Թերեզիա ի՞նչ բարեկարգութիւններ ըրաւ :

եց, արուեստաւորները քաջաւերեց ու գատասանական տանջանքները վերջացուց: Չինուորասն կառավարութիւնը յանձնեց իր որդւոյն որդէն Թադաւոր Հռովմայեցւոց պատկուած էր, ետքը կայսր եղաւ Յովսէփ Բ անուանով: 15-ստանի բաժանման ատենը (1772) Մարիամ երեղիայի բաժին ընկաւ Կարմիր Ռուսիան, սլիցիան և ուրիշ քանի մը գաւառներ:

Պաւերայի աթոռոյն յաջորդութեանը պատուաւ Մարիամ Թերեզիա նորէն պատերազմ նեցաւ Բրուսիոյ Թադաւորին հետ, և պատեզմը սկսողը Յովսէփ Բ կայսրը եղաւ իր մօրը մօտը դէմ. բայց Մարիամ Թերեզիա շատ աշտեցաւ հաշտութիւն ընելու ու վերջապէս ւերայի Թադաւորութեանը վրայ ունեցած իւր ունեւներէն բոլորովին ետ քաշուեցաւ:

Աս հռչակաւոր կայսրուհւոյն մեռնելէն ետքը (80), Յովսէփ Բ որ քառասուն տարեկան էր, ստրիոյ կայսերութիւնը շատ ծաղկեցուց: Ինքը լեկիրթ ու գիտուն մարդ էր, ճամբորդութիւններ ալ ըրած ըլլալով խիստ շատ բանի փորձած էր. համալսարաններ հիմնեց, գրքատուն հաստատեց, վաճառականութիւնն ու ձեռործները ծաղկեցուց. բայց տիրապետութեան ալ շատ սէր ունենալուն համար՝ մեծամեծ ուարութեանց մէջ ընկաւ:

աւերայի յաջորդութեանը համար ի՞նչ պատերազմ ունեցան Սուտրիացիք: Յովսէփ Բ ի՞նչ կերպով սկսաւ իր կայսերութիւնը:

1 Պաւերայի վրայ նորէն ձեռք դնելու մտքով առաջարկեց Պաւերայի կայսրընտրին որ անոր երկրին տեղը Ստորին Նահանգները առնէ իրմէ, բայց կայսրընտիրը չհաւանեցաւ . Գերմանիոյ մէկալ իշխաններն ալ դաշնակցութիւն մը ըրին մէջերնին աս վախճանաւ որ կայսերական իշխանութեան մեծնալուն արգելք ըլլան, ու կայսերութեան սահմանադրութիւնը հաստատուն պահեն : Սակայն Գաղղիոյ խռովութիւնը պատճառ եղաւ քիչ ատենէն որ այնպիսի դաշնակցութիւնները քակուին . Յովսէփ կայսրն ալ տեսնելով որ Գաղղիոյ խռովութեամբը իր քրոջը Մարի-Անթուանէթին կեանքը մեծ վտանգի մէջ է, սաստիկ տրտմութեան մէջ ընկաւ ու 1790ին մեռաւ : Իրեն յաջորդեց որդին Լէոփոլա Բ :

1 Գերմանիոյ ուրիշ տէրութեանցը հետ ի՞նչպէս վարուեցաւ : — Ո՞վ յաջորդեց իրեն :



ԳԼՈՒԽ ԼԹ.

աբմանիւն Տանիմարտայի, Շաւեփայ եւ Ռոսսայ՝ Կալու երկնաքանդերորդին յահաւընէն ինչսան ժԸ Դաւիթը (1699-1796) :

Փրեդերիկոս Դ. — Քոթէնհայի հրեհը. — Քրիստոն Ջ. — Փրեդերիկոս Ե. — Ըրաթ Տեծագործութիւնները. — Քրիստոն ի. — Սիւրսէնէն իշու. — Շաւեփ Ուլրիկէ Եւէնսթա Լագուհին. — Էրիկ Փրեդերիկոս. — Գրաֆներն ու Գլխաւորները. Արաւիկոս Փրեդերիկոս. — Պրահէ եւ Հոբ Կոմէն յահը. — Կոստապանոս Դ. — Շաւեփ Խոռվու. — Կոստապանոսի Բարեկարգութիւնները. — յահը. — Կաթարիէ Ա, Ռոսսայ Կայսրահին. — Կրոս Բ. — Մէնչիտով իշխանը. — Աննա Իսա. — Պիլէն իշխանը. — Իսան Ջ եւ Եղիսա. — Պիլսոս Գ. — Իս յահը. — Կաթարիէ Բ. շրաթ Կաթերալֆներն ու Բարեկարգութիւնները. — Էմիլիոս Սոլուրով Կոթալանները. — Քոզմաստայ՝ աջ Կոթալանը. — Լէհաստանի Բաթանոսը. — արիւնէին յահը. — Պոլոս Ա :

ՏԱՆԻՄԱՐԱՅ. — Քրիստիանոս հինգերորդ յաջորդեր էր 1699ին անոր որդին Փրեդերիկոս Դ : Ասիկայ պատերազմէ ազատ մնալու սը նայեցաւ որ իր երկրին ծովային վաճաւանութիւնը և օտար երկիրներ եղած գաղ

եղերիկոս Դ ինչպէս ըրաւ Թագաւորու. թիւնը : — Իր օրերը ինչ պատահեցաւ :

Թականները ծաղկեցրնէ . մասնաւոր կերպով ալ կրօնականօրհնոյ և արևելեան Հնդկաստանի վրայ շատ հոգ ցուցուց : Իր Թագաւորութեան ետքերը սոսկալի հրդեհ մը պատահեցաւ Քոփէնհագի մէջ, որ չորս օր քշեց ու իրեք հազարի չափ տուն այրեց, շատ ալ գրքատուններ : Թագաւորը գրեթէ իր գանձը պարպեց՝ ան փորձանքէն վնասուողներուն օգնելու համար . բնակիչներն ալ տարին լրով ազատ ըրաւ տուրքէն :

1 Փրեգերիկոս Գ մեռաւ 1730ին ու անգլանցաւ իր որդին Քրիստիանոս 2, որ աւելի տէրութեան ներքին բարեկարգութեանցը ուշ գրաւ . 1733ին Գաղղիայէն գնեց սուրբ Խաչ կղզին որ Անթիլեան կղզիներուն մէջ ամենէն ծաղկածն եղաւ . գիտութիւնները առաջ տարաւ, նոր նոր դպրոցներ հաստատեց, վերաբուժութեան, բժշկութեան ուսումնարաններ բացաւ, և Տանիմար քաղաքը լեզուին համար ընկերութիւն մը հաստատեց :

2 Անոր որդին Փրեգերիկոս Ե որ 1746ին Թագաւորեց՝ ան դարուն հռչակաւոր Թագաւորն էրէն մէկն է : Թագաւոր պսակուած օրը ընդհանուր ընկերութիւն մը հաստատեց վաճառականութեան, աս մագով որ Քոփէնհագ քաղաքը Պալթիկ ծովուն ամէն վաճառքներուն համարաւորը ընէ . զանազան գաշնագրութիւններ ըրաւ

1 Քրիստիանոս 2 Խաչ բարեկարգութիւններ ըրաւ :

2 Փրեգերիկոս վեցերորդին մեծագործութիւնները որոնք եղան :

աճառականութեան համար Երկուց Սիկիլեայց
Թագաւորին հետ, նմանապէս Ափրիկէի տէրու-
եանց, Շուեաթի, Ճենովայի հասարակապետու-
եան և Օսմանեան գրանը հետ. 1757ին գեր-
նացի հանք փորողներ ալ բերաւ որ Նորվեկիոյ
միքերը բանեցնեն: Իր շինած օգտակար տեղե-
ւն մէջ անուանի է անկարող զինուորաց բնա-
րանը, անկաբանական պարտէզը, արուեստից
սնդարանը, և նկարչութեան, արձանագոր-
ւթեան ու ճարտարապետութեան ճեմարանը:
Են մեծ օգնական եղաւ բոլոր աս բաներուս
հռչակաւոր Պէռնսթորֆ կոմսը:

Քրիստիանոս Է յաջորդեց իր հօրը 1766ին,
Անգղիոյ Գէորգ Գ Թագաւորին քրոջը հետ
սկուէլէն ետքը՝ ելաւ ճամբորդութիւն մը ըրաւ
ռմանիա, Հոլանտա, Գաղղիա ու Անգղիա, և
Յին իր երկիրը դարձաւ. բայց աւելի զուար-
թեանց ետեէ եղաւ քան թէ հարկաւոր գոր-
ւթեանց: Սթրուէնսէ բժիշկը Թագուհւոյն
որդութեամբը Թագաւորին առջնը մեծ սրա-
ռւնեցաւ, ու գրեթէ ամէն իշխանութիւն
ըր առաւ. բայց իր թեթեամիտ, զեղի ու
ոհեմ բնաւորութեամբը շատ թշնամիներ ալ
ցաւ, որ վերջապէս զինքը բանտ գնելով մեռ-
լ տուին իբրեւ տէրութեան մատնիչ: Քրիս-
տոս իր անկարգութեանցը պատճառաւ քիչ

իստիանոս Է ինչպէս ըրաւ Թագաւորու-
թիւնը: — Սթրուէնսէ բժիշկը ինչ վերջ
ունեցաւ: — Քրիստիանոս եօթներորդին
իվ յաջորդեց:

ատենէն ծերանալով, որդին Փրեդերիկոս սկսաւ անոր օգնութիւն ընել կառավարութեան բաներուն մէջ. ետքը 1808ին յաջորդեց իր հօրը, և ըսուեցաւ Փրեդերիկոս 2.

1. ՇՈՒԵՑ. — Երբոր Կարոլոս ժԲ իր երկրէն դուրս կը պտըտէր, անոր քոյրը Ուլրիկէ Նէոնորա այնպէս խոհեմութեամբ ու լաւ կերպով կառավարեց տէրութիւնը, որ Կարոլոսի մեռնելէն ետքը բոլոր ազգը միաբան զինքը անուանեց թագուհի 1719ին: Ասիկայ նոր սահմանադրութիւն մը հաստատեց, որով թագաւորական իշխանութիւնը կը պակսէր. և իրեն գահակից ըրաւ իր երկը Փրեդերիկոսը: Սթոքոլմի գահնադրութեամբը Տանիմարքայի հետ հաշտութիւն ըրաւ. Նիշթատի հաշտութեամբն ալ Ռուսաց հետ ունեցած կռիւները գաղթեցան: Անկէց ետքը քսան տարի աշխատեցաւ Փրեդերիկոս որ երկիրը բարեկարգէ. բայց Շուեաներուն ներքին երկպառակութեանցը համար շատ յաջողութիւն չգտաւ.

2. Ան ատեն Շուեաի ազնուականները երկու գլխաւոր կուսակցութիւն բաժնուած էին, և ասոնք իրենց հայրենեացը միաս ընելու մէջ միայն համաձայն էին իրարու. մէկ կողմիները կը սուէին կուսակիցք Գաղղիոյ կամ Գւլխարի, մէկալ կողմին.

1. Կարոլոս Երկուսասներորդին յաջորդ ո՞վ եղաւ ու ի՞նչ ըրաւ:

2. Ի՞նչ քաղաքական հերձուած կար ան ատենները Շուեաաց մէջ: — Փրեդերիկոս ի՞նչ բարեկարգութիւն ըրաւ:

ները կուսակիցք Ռուսաց կամ Գ. Կ. Կ. և երկուքն ալ մեծամեծ ժողովներու մէջ մէկզմէկ կործանելու կ'աշխատէին : Գլխարկներուն կողմը 1742ին զօրացաւ, ու Շուեսները Ռուսաց դէմ պատերազմ բացին . յաղթուեցան անոնցմէ, և ստիպուեցան հաշտութիւն խնդրելու : Փրեգերիկոս թագաւորը 1751ին մեռաւ եօթանասունըվեց տարեկան . ինքը հիմներ էր Սլոբոդմի Ճեմարանը, որուն նախագահն էր մեծանուն բնագէտը Լիննէոս . Օրինաց գիրք մըն ալ հանեց որ ինչուան հիմա Շուեստի երկրին մէջ կը բանի :

1 Փրեգերիկոս որդի չունէր, անոր համար հողթէյնի ցեղէն Աստուփոս Փրեգերիկոսը թագաւոր ընտրուեցաւ 1751ին ու երգուընցաւ որ 1720ին սահմանադրութիւնը անխախտ պահէ : Աս թագաւորին ատենը ազգային ժողովը զօրացաւ ու թագաւորական իշխանութիւնը բոլորովին սկարտցաւ : Գ. Կ. Կ. ներուն կողմը թագաւորին հետ միացաւ Գլխարկներուն դէմ, անոնց գլխաւորները որ էին Պրահէ և Հորմ կոմսերը բանտ դրուելով 'ի մահ գատապարտուեցան ու Սլոբոդմի հրապարակին մէջ գլխատուեցան : Թէպէտև թագաւորն ու թագուհին շատ ազաւեցին որ անոնց կենացը խնայուի՝ ճար չեղաւ : Գլխարկները որ աս գործողութեամբ աւելի զօրացեր էին, Շուեստի մէջ անիշխանութեամբ անկարգութիւնները աւելի շատցուցին . Գաղղիացիք ուղեցին որ Շուեսները իրենց սահմանադրութիւնը փոխեն ,

1 Աստուփոս Փրեգերիկոսին ատենը ի՞նչ կռիւներ եղան :

բայց կարելի չեղաւ . Շուետի մեծամեծները իրենց
Թագաւորին տկարութիւնը տեսնելով՝ աւելի հա-
մարձակութիւն առին անոր դէմ, ինչուան որ մե-
ռաւ 1771ին :

1 Ատոլփոս Փրեգերիկոսին յաջորդեց որդին
Կուստաւոս Գ : Աս Թագաւորը շատ կատարելու-
թիւններ ունենալով՝ Շուետներուն պատկառելի
ու սիրելի եղաւ , միանգամայն ազէկ գիտէր իր
խորհուրդները ծածուկ պահելու շուտով՝ ի գործ
դնել : Մեծամեծները Գոտկներուն կուսակցու-
թիւնը իրենց կողմը ունենալով՝ օրէ օր աւելի հա-
մարձակութիւն կ'առնէին ու Թագաւորին ազա-
տութիւնները պակսեցնել կ'ուզէին . Կուստաւոս
անոնց ձեռքէն ազատելու համար նախ Սթոքոլմ
քաղաքին մէջ գունդ մը կազմեց հարիւր յիսուն
հաւատարիմ սպաներով , իբր Թէ կ'ուզէ զանոնք
զինուորական կրթութեան վարժեցնել . և ան-
կէջ ետքը զարմանալի խոհեմութեամբ հնարք չլծո-
ւոլց որ չքանեցընէր իրեն կուսակիցները շատցը-
նելու և զօրաց սիրտը շահելու համար , Թէպէտ և
Թշնամիք ալ իրենց կողմանէ Թագաւորին կենացը
դէմ դաւակցութիւններ ընելէն ետ չէին կենար :

2 Կուստաւոս ան չարեաց առջևը շուտով առ-
նելու համար , օր մը ձի հեծաւ , իր զօրացը յոր-
դոր մը խօսեցաւ ու հաւատարմութեան երգում
առաւ անոնցմէ : Ան միջոցին ծերակոյտը կամ մե-
ծամեծները խորհրդի ժողովուած ըլլալով , երբոր

1 Կուստաւոս Գ ինչ կերպով շահեցաւ Շուե-
տաց սիրտը :

2 Իր ասանը ինչ խռովութիւն ելաւ :

դրաժ ժողովրդեան աղաղակը լսեցին՝ մէկէն ի մէկ խորհրդարանէն դուրս ելան որ տեսնեն թէ ի՞նչ կայ . ան ատեն երեսուն զինուոր իրենց հրացան . ներուն ծայրի սուիններովը ետ քշեցին զանոնք գէպ ի խորհրդարանը ու դռները անոնց վրայ կղպեցին . ետքը բերդին այլևայլ կողմերը արդիւն լեցին զանոնք ու իրեք օրէն ետև արձրկեցին , երբ որ թագաւորը արդէն նոր ժողով մը պատրաստեր ու ժողովեր էր . իսկ Գտակներուն կուսակիցները ամէնն ալ բռնուեցան ու բանտ դրուեցան : Այն միջոցին Կուստաւոս թուրք ձեռքը՝ բոլոր սպաներն ալ հետը առած՝ զօրաց մէջ կը սլորտէր ու զանոնք կ'երգուէրնցընէր , և երկու ժամուան մէջ Կուստաւոս որ Եւրոպայի թագաւորաց մէջ ամենէն չափաւոր իշխանութիւն ունեցողն էր՝ բացարձակ ինքնակալի մը պէս զօրացաւ . Գլխարկներուն ու Գտակներուն անունը տալն ալ արգիլեց , ներումն տուաւ ամենուն , և նոր սահմանադրութիւն մը հրատարակեց որով թագաւորին իշխանութիւնը կը մեծնար , բայց հասարակաց ազատութիւններն ալ կը շահանային : Աս զարմանալի յեղափոխութեանց մէջ կաթիլ մըն ալ արիւն չթափուեցաւ :

Կուստաւոս անկէց ետքը աշխատեցաւ իր հրապատակները երջանիկ ընելու . մասնաւոր կերպով ջանաց որ դատաստանները առանց կաշառքի կը տրուին ու ներքին կառավարութեան մէջ եղած ամէն մանր պակասութիւններն ալ շտկելու աշ-

Կուստաւոս իր թագաւորութեան ետքի տարիները ի՞նչ ըրաւ :

խատեցաւ . 1778ին ժողով մը ըրաւ Սթոքհոլմին մէջ, ու պարծենալով մը սնոնց առջիւր դրաւ իր թագաւորութեան առջի վեց տարուանը մէջ եղած բարեկարգութիւնները : Բոլոր ժողովը յայտնաւ սէս շնորհակալ եղաւ իրեն . բայց ազնուականները սրտերնուն մէջ սաստիկ ոխ պահեցին անոր դէմ : Երբոր 1788ին պատերազմ բացուեցաւ Ռուսաց և Շուետաց մէջ, Կուստաւոս յարձկեցաւ Ֆինլանտիա գաւառին վրայ, և ինչուան կ'ուզէր Փեթրպուրկ երթալ . բայց իր սպաններուն ըմբոստութիւնը տեսնելով՝ սկսեց եղաւ որ միտքը փոխէ, և Վէրէսլոյի հաշտութեամբը պատերազմը գադրեցաւ (1790) :

։ Անատենները Գաղղիոյ խռովութիւնը սկսած ըլլալով՝ Կուստաւոս ալ կը պատրաստուէր որ Լուդովիկոս վեշտասաներորդին օգնելու համար զէնք առնու . բայց Անքարսթրոմ զօրապետը ատրճանակով զարկաւ զինքը սպաննեց Սթոքհոլմի մէջ գիմակաւոր պարի մը ատեն (16 մարտի 1792) . և որովհետեւ թագաւորին որդին Կուստաւոս Դ պզտիկ էր, Կուստաւոս երրորդին եղբայրը Սուտերմանի գուլքսը խնամակալ դրուեցաւ :

։ ՌՈՒՍՆՍՏՅԱՆ . — Կատարինէ Ա որ. 1725ին Մեծին Պետրոսի յաջորդեր էր, երկու տարի միայն թագաւորեց : Իրեն յաջորդ անուանեւ էր Ալեքսի որդին Պետրոս երկրորդը, որ տասներմէկ տարեկան էր . ուստի անոր խնամակալ եղաւ Մենչ-

1 Ինչ կերպով մեռաւ, ու տեղը ո՞վ անցաւ :

2 Կատարինէ առաջնոյն ո՞վ յաջորդեց :

չիքով իշխանը : Ատիկայ ինչուան թագաւորութեան վրայ աչք ձգելով իր աղջիկը Պետրոսին հետ կարգեց , բայց շուտով ընկաւ իր պաշտօնէն ու ամէն հարստութենէն , և գեղացիի հագուստով բոլոր ընտանեօքը Սիպերիա քշուեցաւ : Աս բանիս պատճառ եղեր էր Տոլկորուքի իշխանը , որ Մենչիքովին տեղը անցաւ , բայց ինքն ալ ահոր պէս Սիպերիա քշուեցաւ :

1 Պետրոս Բ քիչ ատենէն մեռաւ տասնութեց տարեկան , և ազնուականները անոր տեղը կայսրուհի անուանեցին Մեծին Պետրոսի եղբոր աղջիկը Աննա Իւանովնան : Պիրէն անունով իշխանը կայսրուհւոյն բարեկամ ըլլալով ամէն իշխանութիւն ձեռք առաւ ու շատ անգթութիւններ ըրաւ , ինչուան երեսուն հազար մարդ քշեց կ'ըսեն Սիպերիայի անապատները : Ան միջոցին Ռուսները դրսի երկիրները շատ յաղթութիւններ ըրին , և երբոր Քուրլանտիա գաւառը առին Շուեդանէրէն , Աննա կայսրուհին Պիրէնը գուքս Քուրլանտիոյ անուանեց :

2 Աննա Իւանովնան 1740ին մեռաւ , և իրեն յաջորդ թողուց Իւան վեցերորդը՝ Քուրլանտիոյ գքսին խնամակալութեանը տակ . բայց Մեծին Պետրոսի աղջիկը Եղիսաբեթ կէս մը հնարքով , կէս մըն ալ ուժով իր հօրը ժառանգութիւնը ձեռք ձգեց . Իւան 2 բանտ դրուեցաւ ու անոր կուտակիցները երկրէն գուրս քշուեցան :

-
- 1 Պետրոս երկրորդին ո՞վ յաջորդեց : — Պիրէն իշխանին վրայ ի՞նչ կը պատմուի :
 2 Աննա կայսրուհւոյն ո՞վ յաջորդեց :

1 Տասնըութը տարի թագաւորեց Եղիսաբեթ, իր հպատակներուն հետ քաղցրութեամբ վարուեցաւ, գրսի ազգաց հետ ալ խոհեմութեամբ. Եւրոպայի պատերազմներուն մէջ ինքն ալ մտաւ, ու Շուեսի և Լեհաստանի մէջ շատ յաղթութիւններ ըրաւ: Երբոր կը պատրաստուէր Բրուսիոյ Փրեզերիկոս Բ թագաւորին վրայ յարձընելու, մեռաւ 1762ին: Իրեն յաջորդ անուաներ էր իր եղբորորդին Պետրոսը, որ քանի մը տարիէ 'ի վեր հռչակաւոր Կատարինէ Անհալթ-Չէրպսթին հետ կարգուած էր: Պետրոս Գ շատ մեծ համարում ունենալով Փրեզերիկոս երկրորդին վրայ, թագաւորելուն պէս որչափ որ Եղիսաբեթի ատեն երկիրներ առեր էին Ռուսները անկէց՝ ետ տուաւ: Եւ որովհետեւ ուրիշ նորոգութեանց ալ ձեռք զարկաւ որ Ռուսներուն չէին կրնար հաճոյ ըլլալ, յուլիսի 8ին 1762ին անոնք ոտք ելան, Կատարինէն թագաւորեցուցին ու տաար հազար հոգւով մայր եկեղեցին տարին, ուր 'Նովկորոտի արքեպիսկոպոսը կայսրուհի պսակեց զինքը: Ան միջոցին Պետրոս Գ իր թշնամեացը ձեռքը ընկաւ, ու գեղի տան մը մէջ խղճեցին զինքը:

2 Անկէց ետքը Կատարինէն նայեցաւ որ տէրութիւնը ընդարձակէ, Լեհաստանի վրայ ալ Ստանիսլաւոս Փոնեաթովսքին ուզեց թագաւոր դնել: Երբոր իմացաւ թէ իրեն դէմ դաւաւեցուծիւն մը կայ Փեթրպուրկին մէջ, դաւաւեցնե-

1 Եղիսաբեթ ինչպէս ըրաւ կայսերութիւնը: —
Իրեն ով յաջորդեց:

2 Կատարինէ Բ ինչպէս ըրաւ կայսերութիւնը:

րուն գլխաւորները մեռցնել տուաւ , որոնց մէջ էր նաև Պետրոս երրորդին իւան որդին : Քիչ ատենէ ետքը Օսմանցւոց դէմ պատերազմ՝ բացաւ ու շատ անգամ յաղթեց անոնց , խրիմ կղզւոյն տիրեց , խաղախներուն ապստամբութիւնը նուաճեց , ու ան միջոցին որ իր զօրավարները ասդիս անդին յաղթութիւններ կ'ընէին , ինքը ուսմունքն ու կրթութիւնը ծաղկեցնելու ետեւէ էր :

1 Փոթեմքին իշխանը Օղուի բերդառաւ 1788ին , բոլոր մէջի զօրքը թրէ անցուց . յաջորդ տարին Սուլթորով սպարապետը Պեսարապիոյ մէջ Պէնտէր ու խամայիլ քաղաքներուն տիրեց ու երեսուն հազար Տաճիկ սպաննեց . ինչուան որ Եաշ քաղաքին մէջ հաշտութիւն եղաւ 1792ին , ու Տնէս թեր գետը Օսմանցւոց և Ռուսաց երկիրներուն սահմանը եղաւ :

2 Անկէց ետքը Վատարինէ Աւստրիոյ ու Բրուսիոյ հետ մէկտեղ լեհաստանը մէջերնին բաժնեց : Քոչիւսքոյ անունով լեհացի զօրավարը՝ որ ատենով Ամերիկայի մէջ շատ պատերազմներ ալ ըրեր էր , իր հայրենակցաց ազատութեանը համար իրեք տէրութեանց դէմ կեցաւ , բայց վերջապէս յաղթութեցաւ . Բրուսիոյ թագաւորը Քրալքովիային տիրեց , և Քոչիւսքոն գերի բռնեց , Սուլթորովն ալ Վարսաւիան առաւ , և լեհաստան հազար հարիւր տարի ինքնիշխան տէրութիւն ունենալէն ետքը գրեթէ բոլորովին վերջացաւ : Անոր վրայ

1 Փոթեմքին ու Սուլթորով զօրավարները ի՞նչ յաղթութիւններ ըրին Օսմանցւոց դէմ :

2 լեհաստանի բաժանումն ի՞նչպէս եղաւ :

Կատարինէն ալ շատ չապրելով, նոյեմբերի 9ին 1796ին կաթուածով մը մեռաւ, և իրեն յաջորդեց որդին Պօղոս Ա :

ԳԼՈՒԽ Խ .

Պաքմաթիւն Օսմանեան, Պարսից և Հնդկաց' ժԸ Դա-
րան ապենները (1703-1799) :

Սաւլթան Ահմէթ Գ. — Ենիքերիներուն խառնու-
թիւնը . — Սաւլթան Մահմադ Բ. — Պարսից դէմ
պատերազմը . — Կապանի զինուորացի գեղեցիկութիւնը . —
Սաւլթան Մահմադին մահը . — Իր խառնվարդ-թիւնը .
— Սաւլթան Օսման Գ. — Ճիւղաւիի հրդեհը . —
Սաւլթան Մահմադ Գ. — Սաւլթան Ապրիւ-հա-
թի . — Սաւլթան Սէլիմ Գ. — Սաւլթան Մահմա-
դ Դ. — Պայրազի Մահմադ Գ. — Սաւլթան Մահմադ Գ. — Պարսից
Մահմադին խառնուրդը : — Պարսիստան . —
Շահ Հիւսէյն . — Միւրադ . — Միւր Մահմադ . —
Էլեքիի խառնուրդը . — Շահ Դահմադ . — Դահմադ
Գուլի խառն . — Ապրիւ Միւրադ . — Նապիր Շահ . —
Իր պատերազմները . — Մահ . — Պարսից երկրին ա-
նիւնիւն . — Քերիմ խառն . — Հոսանքացոյ
Հնդկաստանի մէջ գեղ աւելեալ . — Անգլիացոյ ո-
րազմիացոյ Հնդկաստան գեղ աւելեալ . — Գաղաթոյ
և Անգլիոյ իրարու հետ պատերազմը . — Լաւի խ-
առն . — Մահ . — Հայպեր Աւի . — Թիֆթ-
Սայի . — Անգլիացոյ Հնդկաստանի մէջ գեղեցիկութիւնը :

ՏԵՔՊԱՏԵՆ . — Սուլթան Ահմէթ Գ 1703ին
իր եղբորը սուլթան Մուսդաֆային յաջորդելով,

Սուլթան Ահմէթ երրորդին ատեն ինչ երևելի
դիպուածները եղան :

Թագաւորութեանը առջի տարիները տիրեց Արշիպեղապոսի կղզիներուն և Մոռայի : Նոյն յաջողութիւնը չունենալով նաև Աստարիոյ գէմ, Փասարովիցի հաշտութեամբը կայսեր թողուց Պելկրաս քաղաքը ու Սերվիոյ, Պոսնիոյ և Ուլահի երկիրներուն մէյմէկ մասը : Երբոր աս դաշնագրութեան վրայ արգէն ժողովուրդը դանդաւ կ'ընէր, մեծ կրակ մըն ալ եղաւ Կոստանդնուպօսոյ մէջ ու ահագին մնասներ տուաւ : Աս բաներուս վրայ Ենիչերիները ոտք ելան ու ստիպեցին որ սուլթան Ահմէտ հրաժարի Թագաւորութենէն, և տեղը Թագաւորեցուցին անոր եղբորորդին սուլթան Մահմուտ առաջինը (1730) : Իսկ Ահմէտ սպալատին մէջ գոցուեցաւ ու քանի մը տարի ետքը մեռաւ :

։ Սուլթան Մահմուտ տեսնելով որ Ենիչերիները անովալ չեն հանգարտիր, անոնց գլխաւորներէն իրեքը սպաննել տուաւ ու ետքը Պարսից գէմ պատերազմի գնաց : Վասն զի ան ատենները Նատիր Հաս զօրացեր էր ան կողմերը, և Պարսից տէրութիւնը մեծ խռովութեան մէջ էր : Աս Նատիրը Դահմազ շահին զօրավարներէն մէկը ըլլալով, Դահմազը ձգեց Թագաւորութենէն ու անոր տեղը Ասպաս Միրզան Թագաւորեցուց, որ գեւորոցքին մէջ էր : Երբոր աս ժողուն գլուխը Թագգրած մեծամեծներուն առջևը հանեցին որ անոնց երկրպագութիւնը ընդունի, վախէն սկսաւ կանչուըռաւել : Նատիր մէկէն վրայ բերաւ թէ “Օս-

։ Սուլթան Մահմուտ Ա Պարսից գէմ ինչ սպաւորազմ ունեցաւ :

մանցւոց առած երկիրները ետ կ'ուզէ, պէտք է որ առնենք տանք իրեն , : Խրաւքընէ Օսմանցիք քանի մը անգամ յաղթելէն ու յաղթուելէն ետքը, Վրաստանն ու Հայաստանի մէկ մասը Պարսից տալով Հաշտութիւն ըրին (1735) : Աւելի յաջողութիւն ունեցան Օսմանցիք Ռուսաց և Գերմանացւոց դէմ, և սուլդան Մահմուտ իր կենացը վերջին օրերը խաղաղութեամբ անցուց :

։ Ան միջոցին Կոստանդնուպօլսոյ մէջ սասանիկ գետնաշարժ եղաւ, քաղաքին հին պարսպացը մէկ մասը, Ետիգուլէին մէկ աշտարակը կործանեցան, Այա Սոփիա և սուլդան Մէհմէմէա մըղկիթները տեղ տեղ փլան, և վաթսուն հոգիի չափ փլատակներու տակ մեռան : Հրամայեց թագաւորը որ եօթը օր ամէնքը աղօթք ընեն . և երբոր ռամիկ ժողովուրդը սարսափած կեցեր՝ գլխուն դալու դժբաղդութիւնները կը գուշակէր, մէյմըն ալ սուլդան Մահմուտ հիւանդացաւ ու քիչ օրուան մէջ մեռաւ յիսունըինը տարեկան (1754) : Բոլոր քաղաքը վրան սուգ առաւ, վասն զի իր հայրախնամ գութը բոլոր հպատակացը վրայ անխտիր կը տարածէր, ինչպէս որ յայտնի կը ցուցընէ նաև աս դիպուածը : Օր մը հետը պօսթանձը պաշտնաւորայն առած Վոսփօրէն ծպտեալ անցնելու ատենը, անդիէն քառաթի նաւակ մը առաջ կուգայ, մէջն ալ մէկը ազնիւ դիպակի վրայ նստած, ոսկե-

։ Սուլդան Մահմուտ առաջնոյն ատենը ինչ գետնաշարժ եղաւ Կոստանդնուպօլսոյ : — Սուլդան Մահմուտին կառավարութիւնը ինչպէս էր :

Թելբարձերու կռթընած , ձեռքն ալ փառաւոր ծխափողը բռնած ծուխ կը քաշէր : Աս մարդն էր Ենիչերիններուն հրեայ համբարապետը : Պօսթան ճը պաշըն որ ան մարդուն գէմ ոխ ունի եղեր , յարմար ատեն սեպելով կը սկսի Թագաւորին առջեւ վրան չարախօսութիւններ ընել : Բայց սուգ դան Մահմուտ պատասխան կուտայ . “ Չէս տեսնար , կ'ըսէ , որ անիկայ ո՞րչափ իմ փառքս կ'աւելցընէ : Թող անմուռաց մնայ պատմութեան մէջ որ իմ Թագաւորութեանս ատենը ինչուան հրեայք ալ որ ամենէն անարգուած են՝ այսպիսի աղատութիւն կը վայելէին ” :

1 Եղբայրը սուգան Օսման Գ իրեք տարի միայն Թագաւորեց . և իր ատենը պատահեցաւ Ճիւպալի դրան սոսկալի հրդեհը որով Կոստանդնուպօլսոյ իրեք մասին երկուքը այրեցաւ : Ինքը Թագաւորը անձամբ գնաց , մարել տալու ջանաց , ճար չեղաւ . Այա Սոֆիայի մեծ գմբէթին կապարնէրը հալեցան ու վար Թափթըփելով տակի սլահապաններէն շատը այրեցին : Սլթը հաղարէն աւելի տուն այրեցաւ , հինգ հարիւր և ութսուն ջաղացք , Էօթանասուն բաղնիք , մէկ մեծ իջևան մը , երկու հարիւր մզկիթ և հաղար խանութ :

2 Օսմանին յաջորդեց իր եղբորորդին Մուսդաֆա Գ (1757) , որ բարեսիրտ ու խոհեմ մարդ ըլլալով շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ , ու գի-

-
- 1 Սուլթան Մահմուտ առաջնոյն յաջորդ ով եղաւ : — Ճիւպալիի հրդեհը ինչպէս եղաւ :
 2 Սուլթան Մուսդաֆա երրորդին ատենը ինչ պատերազմներ եղան :

տութիւններն և արուեստները ծաղկեցնելու ջանք ցուցուց . բայց իր ատենը պատերազմ և խռովութիւն պակաս չեղաւ Տաճկաստանէն : Կոստանդնուպօլսոյ մէջ ապստամբութիւններ ելան . Պաղտատի փաշան գլուխ քաշեց , Եգիպտոս ու Արաբիա ալ զանազան խռովութիւններ ելան . 1768ին ալ ինքը Մուսդաֆա Ռուսաց դէմ պատերազմ բացաւ . բայց գեռ յաջողութիւն մը չաւտած , 1774ին մեռաւ :

։ Իրեզբայրը Ապտիւլ-Համիտ Թաղաւորելուն պէս՝ Գայնարձըգ քաղաքին մէջ Կատարինէ երկրորդին հետ դաշնագրութեամբ հաշտութիւն ըրաւ , որով Խրիմ Տաճկաց իշխանութենէն ազատ սեպուեցաւ , անկէց ՚ի զատ Ռուսները իշխանութիւն ունեցան ազատութեամբ նաւարկութիւն ընելու Սեւ ծովուն ու Կոստանդնուպօլսոյ նեղուցին մէջ : Ապտիւլ-Համիտ գիտնալով որ նորէն պատերազմ կրնայ բացուիլ Ռուսաց հետ՝ մեծամեծ պատրաստութիւններ տեսաւ , զինուորութիւնը կարգի դրաւ , նաւեր շինեց , Թնդանօթներ ու ռումբեր Թափել տուաւ և Գաղղիացի ճարտարապետներ կանչեց . բայց անով հանդերձ ալ 1786ին եղած պատերազմին մէջ յաղթուեցաւ ու անկէց իրեք տարի ետքը մեռաւ : Սուլթան Համիտին ատենը Կոստանդնուպօլսոյ մէջ շատ ծաղկեցաւ ոսկերչութիւնը , վասն զի ականակապ ու մարգարտազարդ բանուածքներ շատ կը սիրէր .

։ Սուլթան Ապտիւլ-Համիտ ինչ հաշտութիւն ըրաւ Ռուսաց հետ : — Իր ատենը ո՞ր արհեստը աւելի ծաղկեցաւ :

մեր ազգէն ալ շատ ոսկերիչներ իրենց հնարագէտ ճարտարութեամբը մեծ անուան հանեցին :

1 Սուլդան Համիտին յաջորդեց Մուսդաֆայի որդին Սուլդան Սէլիմ Գ, որ սկսած նախորդաց բարեկարգութիւնները առաջ տարաւ : Իր ատենը Նափոլէոն Պոնափարթէ գնաց Եգիպտոսի տիրեց, բայց նորէն ետ դարձնելով սուլդան Սէլիմին հետ հաշտութիւն ըրաւ : Սակայն քիչ ատենէն Ենի-չերիները սուլդան Սէլիմին վրայ բարկանալով, որ կ'ուզէր եւրոպական կրթութեամբ զօրք պահել, զինքը ձգեցին ու տեղը անոր հօրեղբորորդին Մուսդաֆան դրին . և սուլդան Սէլիմ խրատ տալով անոր որ սլաշտօնեաներուն համար ձակութիւն չտայ ու անոնց խօսքին շատ չհաւատայ՝ Թագաւորութենէն հրաժարեցաւ (1807) :

2 Սուլդան Մուսդաֆա Դ, գեղեցիկ, եղանդուն ու խոհեմ երիտասարդ մըն էր, սակայն տէրութեան խռովութեան ու խեղճութեան ժամանակը հանդիպելով չկրցաւ բան մը ընել : Ան միջոցին Ռուսաւուդի Պայրադտար Մուսդաֆա փաշան սուլդան Սէլիմին ձգուիլը լսելով, զօրքը առած Կոստանդնուպօլիս վազեց որ զանիկայ նորէն աթուռ նստեցընէ . պալատականք աս լսելուն պէս անմեղ ու խաղաղասէր Սէլիմը անողորմաբար խղդեցին : Լացաւ Մուսդաֆա փաշան սուլդան Սէլիմին վրայ, սուլդան Մուսդաֆան

1 Սուլդան Համիտին ո՞վ յաջորդեց :

2 Սուլդան Մուսդաֆա որչափ ատեն Թագաւորեց : — Սուլդան Սէլիմին մահն ի՞նչպէս եղաւ : — Տեղը ո՞վ անցաւ :

ձգեց, ու տեղը անոր պզտիկ եղբայրը սուղբան
Մահմուտը (Թագաւորեցուց (1808) :

1 ՊԱՐՍՎԱՏՏԱՆ. — Պարսից վրայ Թագաւորեր
էր Շահ Հիւսէյին 1694ին . և որովհետեւ տկար
մարդ մըն էր, իր օրերը Գանտահարի Աֆղան-
ները ոտք ելան, իրենց գլուխ դրին Միրվէիզ ա-
նունով քաջ մարդը և իրենց երկրին մէջ գանսուող
բոլոր Պարսիկները սպաննեցին : Միրվէիզ իրեն
դէմ խրկուող զինուորները ջարդեց, և Միր Մահ-
մուտ որդին քառասուն հազար զօրքով Շահ Հիւ-
սէյինին վրայ գնաց, յաղթեց անոր ու Ասպա-
հանը պաշարեց : Շահ Հիւսէյին նեղը իյնալով
հրաժարեցաւ աթոռէն և Միր Մահմուտ Պարս-
կաստանի Թագաւոր անուանուեցաւ . բայց քիչ
ատենէն զինքն ալ սպաննեցին ու տեղը իր էջրէֆ
անունով ազգականը Թագաւորեցուցին :

2 Ան ատենները Շահ Հիւսէյինին որդին Շահ
Դահմասպ կամ Դահմազ՝ Նատիր անունով խե-
լացի ու կտրիճ մարդուն օգնութեամբը էջրէֆին
դէմ ելաւ, երկու անգամ յաղթեց անոր, Աս-
պահանի տիրեց ու ինքը Թագաւորեց : Էջրէֆ
պալատին մէջ Շահ Հիւսէյինը սպաննել տուաւ,
որ ինչուան ան ատենը գերիի պէս հոն արգի-
լուած էր, ու ինքը ձգեց փախաւ, բայց քիչ ա-
տենէն ինքն ալ պատերազմի մը մէջ մեռաւ : Ան
ատենը Դահմազ իր Թագաւորութեանը մէջ հաս-

1 Աֆղանները ինչ կերպով տիրեցին Պարսից Թա-
գաւորութեանը :

2 Շահ Դահմազը ինչպէս զօրացաւ :

տատուած կը սեպուէր , բայց երկար ասին չկըր-
ցաւ թագաւորել :

1 Նատիր իր փառասիրութիւնը շողոքորթու-
թեամբ գոցելով ինքզինքը Դահմազ Գուլի խան
անուանեց , իբր թէ Դահմազին գերին է . բայց
նոր նոր յաղթութիւններով իր անունը մեծցը-
նելէն ետքը , Դահմազը իշխանութենէն ձգել
տուաւ ու տեղը Ապպաս Միրզան թագաւորե-
ցուց՝ ինքը անոր խնամակալ ըլլալով :

2 Անկէց ետքը ուրիշ նոր քաջութիւններով
Օսմանցւոց յաղթեց , վրաստանն ու Հայաստանը
առաւ . և քանի մը բարեկարգութիւններով այն-
չափ սիրելի եղաւ Պարսից , որ Ապպաս Շահին
մեռնելէն ետքը (1736) , զինքը թագաւոր դրին
և ըսուեցաւ Նատիր Շահ կամ Շահ Նատիր : Օս-
մանցւոց հետ հաշտութիւն ընելէն ետեւ Աֆղան-
ներուն վրայ յարձըկեցաւ , որ նորէն ոտք ելեր
էին , յաղթեց անոնց , և ինչուան Հնդկաստան
երթալով Մողոլի թագաւորաց Տէլհի անունով
մայրաքաղաքը մտաւ , ան տեղի գանձերը կողոպ-
տեց , բնակիչներուն շատը թրէ անցուց և անբաւ
հարստութեամբ իր երկիրը դարձաւ :

3 Անկէց ետքը թաթարաց ու Վովկասի Ժո-
ղովքոց դէմ գնաց պատերազմելու . բայց իր զորա-
վարները խտտութիւններուն չդիմանալով , 1747ին
վրանին մէջ սպաննեցին զինքը : Նատիր Շահէն

1 Նատիր Շահ ի՞նչ կերպով սկսաւ մեծնալ :

2 Ի՞նչպէս թագաւորեց :

3 Նատիր Շահ ի՞նչպէս մեռաւ , և իրմէ ետքը
Պարսկաստան ի՞նչ վիճակ ունեցաւ :

հալը տասնըհինգ տարի անխնայանութեան մէջ մնաց Պարսկաստան . ամէն գաւառ մէյմէկ իշխանի ձեռք անցաւ , երկրին բնակիչները հազարաւորը մէկսեղ ասդիս անդին ցրուեցան , շատն ալ Ռուսաստան գնացին , և Ասպուհան մայրաքաղաքը գրեթէ սուերակ դարձաւ : Քէրիմ խանին թագաւորութեան ժամանակը Պարսիկները քիչ մը շունչ առին . բայց անիկայ մեռնելուն պէս 1779ին , քաղաքական պատերազմը նորէն բորբոքեցաւ առջինէն ալ սաստիկ կերպով , և ինչուան յԱ դարուն վերջը գնաց :

1. ՀՆԴԱՍՏԱՆ . — Երբոր Սպանիոյ Փիլիպպոս Բ թագաւորը արգելք հանեց Հոլանտացւոց դէմ որ չկորենան Լիսպոնայի նաւահանգիստը երթալ , Հոլանտացիք մոքերնին դրին որ երթան հեռաւոր երկիրներու մէջ կռուելին Սպանիացւոց հետ . և որովհետեւ ան ատենները Սպանիացիք արեւելեան Հնդկաստանի մէջ շատ տեղ առերէին փորթոկալցւոց ձեռքէն , անոնց վրայ գնաց իրեք նաւով կռուներէոս Հոլթման ըսուած Հոլանտացին՝ Անվերսայի վաճառականներուն ծախքովը զինուած : Ստորին Նահանգաց մեծամեծները աս առաջին արշաւանաց յաջողութիւնը տեսնելով , 1602ին արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութիւն մը հաստատեցին , որ արածնութիւն պիտի ունենար մինակ ընելու ան կողմերու վաճառա-

1. Փորթոկալցիք ու Հոլանտացիք երբ ու ինչպէս սկսան Հնդկաստանի մէջ տիրապետութիւններ ընել :

կանուծիւնը , տիրած երկիրներուն ալ անիկայ պիտի իշխէր : Ան ատենէն աս ընկերութիւնը իրեն գլխաւոր տեղ որոշեց Ճաւա կղզւոյն Պաթաւիա քաղաքը , և անկէց կամաց կամաց Փորթոկալցւոց ուրիշ վաճառատեղիներուն ալ տիրեց , ու զանազան կուսակալութիւններ հաստատեց Ամպոյնա , Թունաթ , Սէյլան և Գլուխ Բարեյուսոյ :

1 Անգղիացիք ալ Հնդկաստանի ընկերութիւն մը ունէին զանազան ազատութիւններով որ հետզհետէ ալ աւելցան ինչուան 1698ին աաենները : Երբոր Պոմպայի տիրեցին Անգղիացիք , Մալէզիոյ Պրէնքուէն քաղաքին մէջ ալ վաճառատեղի մը հաստատեցին պղպեղի և ուրիշ համեմներու համար , նմանապէս Վալիաթայի մէջ ու Մալապարի և Քորոմանտէլի ծովեզերքները այլապէս տեղուանք հաստատեցին , ու քիչ ատենի մէջ իրենց ընկերութիւնը շատ զօրացաւ , այնպէս որ 1689ին Մոզոլի Աւրէնկ-Չիպ ինքնակալին գէմ պատերազմ ունեցան : Աս զօրաւոր թագաւորը Վալիաթայի երկիրը Անգղիացւոց տուելու էր՝ իբրեւ փոխարէն ան օգնութեան որով թշնամեացը գէմ պատերազմելու ատեն օգնեալ էին իրեն : Պոմպայի Անգղիացի կուսակալը ասդիս անդին արշաւանքներ ըրեր էր , Աւրէնկ-Չիպ հատուցում ուզեց անկէց , ու երբոր Անգղիացիք մտիկ չըլին՝ զէնք առաւ ու պատերազմ բացաւ վրանին . և շատ մը յաղթութիւններ ընելէն ետքը հաղիւ հաւանեցաւ հաշտութիւն ընելու :

1 Անգղիացիք երբ ու ինչպէս սկսան Հնդկաստանի մէջ տեղ ունենալ :

1 Գաղղիացիք Ֆրանսուա Ա թագաւորին ատենէն ջանացին արեւելեան Հնդկաստանի մէջ տեղ ունենալու . բայց ինչուան Լուդովիկոս չորեքսասաներորդին օրերը խիստ քիչ յաջողութիւն ունեցան . 1657ին միայն Մալապարի ծովեզերքը Սուրաթի մէջ վաճառատեղի մը ունէին . քանի մը տարի ետքը Փոնտիշէրի քաղաքը հիմնեցին , ետքն ալ Գաղղիոյ կղզին , Պուրպոն կղզին , և ուրիշ քանի մը տեղուանք ձեռք ձգեցին , որով Հնդկաստանի կողմերը իրենք ալ հաստատուեցան :

2 Անգղիացիք Գաղղիացւոց ան կողմերը զօրանալը տեսնելով սկսան նախանձիլ . և 1744ին երբ որ մէջերնին պատերազմ բացուեցաւ , Լուդովիկոս հնգետասաներորդին իշխանները կ'ուզէին որ Անգղիացիք իրենց գաղթականներուն չգըպէին , բայց անոնք մտիկ չըրին : Ան ատենները երկու գաղղիացի կուսակալներ Տիւփլէքս և Լա Պուրտոնէ իրարու դէմ թշնամանալով , թէ իրենց և թէ Գաղղիոյ շատ մնաս ըրին . Տիւփլէքս իշխանութենէն ընկաւ , Լա Պուրտոնէ ալ բանտ դրուեցաւ : Գաղղիացիք Տիւփլէքսին տեղը խրկեցին Լալլի անունով Իռլանտացին , որ գնաց քանի մը տեղ առաւ ու կ'ուզէր Անգղիացիները հանել Հնդկաստանէն . բայց ոչ ստակ ունէր և ոչ բաւական զօրք . ունեցած զօրքերն ալ Մատրասի մէջ ջար-

1 Գաղղիացիք ի՞նչ տեղեր ունեցան Հնդկաստանի մէջ :

2 Անգղիացիք Գաղղիացւոց հետ ի՞նչ պատերազմ ունեցան Հնդկաստանի համար : — Լալլի Իռլանտացւոյն վրայ ի՞նչ կը պատմուի :

դուեցան : Երբոր Փոնտիշէրի դարձաւ , քանի մը նորոգութիւններ ընել ուղեւով՝ ընկերութեան բոլոր գործակալները իրեն դէմ հանեց . զօրացն ալ չորս մասին իրեքը իրմէ գլուխ քաշեցին . այն պէս որ երբոր քսան հազար Անգղիացիք զինքը պաշարեցին , եօթը հարիւր հոգի հազիւ գտաւ անոնց դէմ հանելու : Փոնտիշէրի մէջ տասը ամիս դիմանալէն ետքը անձնատուր եղաւ Լալլի ու Անգղիա գերի տարուեցաւ . հոն լսելով թէ Գաղղիացիք զինքը մատնիչ կ'անուանեն , հրաման տուաւ որ երթայ ինքզինքը արդարացընէ , ու երկար ատեն Փարիզու մէջ բանտ կենալէն ետքը , անիրաւ դատաստանով դատապարտուեցաւ ու գլխատուեցաւ . թէպէտ ետքը իր որդին բողոքեց , ու հօրը անունը անարատ պահելու համար՝ այն անիրաւ վճիռը փճացընել տուաւ :

1 Երբոր Անգղիացւոց ու Գաղղիացւոց մէջ հաշտութիւն եղաւ 1763ին , նորէն Գաղղիոյ ձեռքը անցաւ Փոնտիշէրի ու քանի մը ուրիշ վաճառատեղիներ Պէնկալայի , Քարիբալի ու Չանտըռնակորի մէջ , բայց աս պայմանաւ որ ան քաղաքներէն մէկն ալ չկարենան պարսպով ամրացընել : Ան պատերազմէն ի վեր Անգղիացիք գրեթէ բոլոր Պէնկալայի տիրած էին , Մոդոլի ինքնակալը Ալէմ Շահ բոլոր ան գաւառը անոնց տուեր էր , Ուտ գաւառին Նապապը այսինքն իշխանն ալ յանձն առաւ տարին երեսուն միլիոն տուրք տալ անոնց Քորա եւ Ալլահապատ գաւառներուն ու

1 Գաղղիացւոց հետ հաշտուելէն ետքը ինչ նոր տեղերու տիրեցին Անգղիացիք :

Պէնարէս քաղաքին համար, որ Հնդկաստանցւոց մեծ ուխտատեղին է, և Անգղիացիք ան Նապապին տուեր էին :

1 Ան ատենները Մայսուր դաւառին իշխանը Հայտէր-Ալի, որ երկար ատեն Գաղղիացւոց դաշնակից էր, իր հետը Տէքանի իշխանն ու Մահրաթ ըսուած Հնդկաստանցիները միաբանած՝ Անգղիացւոց գէմ ելաւ. Գաղղիացւոց Սիւֆրէ անունով դեսպանն աշնաւերով օգնեց անոնց : Սակայն Անգղիացւոց ընկերութիւնը իր քաջութեամբն ու գործունէութեամբը ան մեծամեծ փորձանքներէն ազատեցաւ. Գաղղիացւոց վաճառատեղիները նորէն առնուեցան (1778), և Մահրաթները Հայտէր-Ալիէն բաժնուեցան. անիկայ ալ քիչ մը ատեն գիմանալէն ետքը յաղթուեցաւ, եաքաշուեցաւ, ու իր գլխաւոր բերդերը Անգղիացւոց ձեռքը անցան :

2 Հայտէր-Ալիին մեռնելէն ետքը Հնդկաստանի կողմերը քիչ մը խաղաղութիւն եղաւ, ու Գաղղիացւոց ունեցած տեղուանքը նորէն իրենց տրուեցան : Հայտէր-Ալիին որդին Թիփու Սայիպ Անգղիոյ հետ հաշտութիւն ընելէն ետե՛ն՝ նորէն պատերազմի ելաւ անոնց վրայ. բայց յաղթուեցաւ ու իր քաղաքին պարսպին վրայ զարնուեցաւ մեռաւ (1799), ունեցած երկիրներն ալ բոլոր Անգղիացւոց ձեռքն անցան, որ անկէջ ետքը Հնդկաստանի մէջ օրէ օր աւելի զօրանալով տիրապետեցին :

1 Անգղիացիք Հայտէր-Ալիին ի՞նչպէս յաղթեցին :

2 Ե՛րբ և ի՞նչ կերպով աւելի զօրացան Անգղիացիք Հնդկաստանի մէջ :

ԳԼՈՒԽ ԽԱ .

Եւրոպացոց Ամերիկայի մէջ հաստատուելուն պատճառ-
 ւելուն ժէ և ժԸ Դարերու Կաթոլիկները (1501-1793):

Պրահա . — Պոլսէական . — Ունիւսական . — Սպա-
 նիական Ամերիկա . — Վաշառականութիւն . — Նա-
 սաբոմբու . — Կանոնադրութիւններ . — Տարեկան նաւ .
 — Կարուստ երբորդին հրովարտել . — Միացեալ Նա-
 հանգաց ոչլէնաւորութիւն . — Կնոյ պարտք . —
 Գաղթականաց ապստամբութիւն . — Կեճ զօրաւար . —
 Վաշինգթոն . — Ֆրանսիական . — Լաֆայետ . — Լա-
 Դալիս . — Վաշինգթոնի խափ օգնութիւն . —
 Անգլիացի Միացեալ Նահանգաց ապստամբութիւն և
 ճանաչում :

։ Սպանիացոց տէրութիւնը ժէ և ժԸ դա-
 րերուն մէջ թէպէտ և շատ ձախորդ պատերազմ-
 ներ ունեցաւ, բայց Ամերիկայի կողմերը ունեցած
 գեղեցիկ տեղուանքը ձեռքէ չհանեց : Անթիլեան
 կղզիներուն , Մեքսիքոյի ու Փէրուի տիրելէն
 ետքը՝ ուրիշ շատ երեւելի տեղեր ալ առին , այս-
 ինքն Վենեսուէլա , Նոր Կրանատա , Քիլի , Պուէ-
 նոս-Այրէս և Խաղաղական Ովկիանոսին մէջ Փի-
 լիպպեան կղզիները : Սակայն հոլանտացիք և Անգ-
 ղիացիք ան առենէն սկսան նախանձիլ Սպանիա-
 ցոց փառացն ու հարստութեանը վըրայ , որով մէ-
 ջերմին շատ կռիւներ անցան . մենք խօսինք միայն

։ ժէ և ժԸ դարերուն մէջ Սպանիացիք ի՞նչ տե-
 ղերու տիրած էին Ամերիկայ :

Պրազելի, Սպանիական Ամերիկայի ու Միացեալ
Հաճանգաց յեղափոխութիւններուն վրայ :

1 Պրազել. — Պրազելը Սպանիացիք ժՁ դա-
րուն սկիզբը (1500) գտեր ու նուաճեր էին . ա-
նոր մէկ մասին ալ Յակոբ Ալբրէինս անունով Հո-
լանտացի ծովակալը տիրեր էր 1621ին . բայց ետ-
քերը (1654) Փորթոկալցիք Հոլանտացիները քշե-
ցին ու բոլոր երկրին իրենք տիրապետեցին : Միայն
սուրբ Պօղոս անունով գաւառին բնակիչները, որ
տեղացիներէ ու Եւրոպացւոցմէ խառն ցեղ մըն
էին, գլուխ քաշեցին Փորթոկալցւոց դէմ ու սկսան
աւազակութիւններ ընել . իրենց խռովարար բնա-
ւորութեանը համար ասոնք Մէմլուք ալ ըսուե-
ցան, թէպէտ սովորաբար գաւառին անունովը
կ'ըսուէին Պօղոսեանք : Սպանիոյ տէրութիւնը
1641ին հարկադրեցաւ հրաման տալու որ Փարա-
կուայի բրիստոնեայ դաղթականներն ալ կարե-
նան հրազէնք գործածել, ու ան յանգուզն աւա-
զակներուն դէմ իրենք զիրենք պաշտպանել : Պօ-
ղոսեանք տեսնելով որ ալ չեն կրնար աւազակու-
թիւն ընել, սկսան Փարակուա գաւառին մէջ
ոսկի հանել . բայց ան հանքերուն հարստութիւնը
այնչափ էր որ Պրազելի ամէն կողմերէն շատ մար-
դիկ հոն վազեցին ու սկսան իրարու ձեռքէ յա-
փշտակել հանքերը : Անտոն Ալպուքէրք սպարա-
պետը Փորթոկալի տէրութեան կողմանէ գնաց
զամէնքը նուաճեց ու Ալլլարիքա ըսուած դաղ-
թականութիւնը հաստատեց ան հանքերուն քովը :

1 Պրազելի պատմութեանը վրայի՞նչ գիտելիք կայ :

Եւ դարուն մէջ տարին հարիւր քսանըչորս միլիոն
ոսկի կ'ելլէր ան հանքերէն , որուն հինգերորդ
մասը տէրութեան կ'երթար : Մարիամ թագու-
հայն օրերը Պրագիլի մէջ ադամանդի հանք ալ
գտնուեցաւ՝ որ անբաւ հարստութեան պատճառ
եղաւ տէրութեան :

1 ՍՊԱՆԻԱԿԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱ . — Սպանիական Ա-
մերիկայի մասերն էին հարաւային կողմը Կոլյա-
նա , Փէրու , Քիլի ու Փարակուայ , և հիւսիսային
կողմը Մէքսիքոյ , Նոր Մէքսիքոյ և Քալիֆոռնիա :
Աս ընդարձակ դաւառներէն զատ , որ Ամերիկայի
ցամաքին վրայ կ'իյնային , Սպանիացւոց ձեռքն
էին նաև Քուպա կղզին , սուրբ Դոմինիկոս կղզւոյն
մէկ մասը , Երրորդութեան կղզին և Մարգարիտա
կղզին : Բայց աս երկիրները որ 'ի սկզբան շաս-
բարեբեր էին , Եւ դարուն սկիզբը սաստիկ խեղ-
ճութեան մէջ ընկան , և գլխաւոր պատճառն ան
էր որ վաճառականութիւնը բոլորովին Քատիքս
քաղաքին վաճառականներուն ձեռքը միայն տը-
րուած էր :

2 Ամէն տարի երկու նաւատորմիւ Սեւիլիայի
նաւահանգստէն կ'ելլէին որ Մէքսիքոյ ու Փէրու
վաճառք տանին . մէկ նաւատորմին կ'առաջնոր-
դէին տասը հատ պատերազմական նաւեր , մէկա-
լին հետ ալ զանազան մանր նաւեր կ'երթային :

1 Սպանիացիք ի՞նչ երկիրներ ունէին Ամերիկա ,
և անոնք ի՞նչ վիճակի մէջ էին :

2 Սպանիական Ամերիկայի վաճառականութեանը
իյնալուն ուրիշ ի՞նչ պատճառ կար :

Ան հաւերը դեռ չհասած՝ Քիլիի ու Փէրուի վաճառականները իրենց հանքերուն բերքերը կ'առնէին Փորթոպէլոյ ըսուած նաւահանգիստը կ'իջեցընէին, որպէս զի Սպանիոյ վաճառքներուն հետ փոխանակեն, և ամէն բան այնպէս առաջուց կարգի դրուած էր, երկու կողմէն ալ իրարու վրայ այնչափ վստահութիւն ունէին՝ որ ոչ Սպանիացւոց վաճառքները կը քննուէին և ոչ Ամերիկացւոց տուած ստակները: Նաւատորմին մէկն ալ Մեքսիքոյի վէրաքրուս քաղաքը կ'երթար ու հոն ալ նոյնպէս վաճառականութիւն ընելէն ետեւ, երկուքը մէկտեղ հաւանա կղզւոյն քով կը միանային ու Եւրոպա կը դառնային, հետեւին բերելով ոսկի, լեղակ, որդան կարմիր, շաքար, վանիլիա, Փէրուի հինայ, Գուպայի ու հաւանայի ծխախոտ և ուրիշ թանկագին վաճառքներ: Աս վաճառականութիւնը աւելի շահաւոր ընելու համար՝ Սպանիոյ թագաւորները շատ մը կանոնադրութիւններ ըրեր էին, որոնցմով Ամերիկացիք բոլորովին Սպանիոյ իշխանութեանը տակ կը մընային: Օրինակի համար, բնակիչները հրաման չունէին ոստայնանկութիւն ու կօշկակարութիւն ընելու և գլխարկ չիւնելու. ուստի յարտական էին օտար երկրի բերքերովը իրենց հագուստ չիւնել. ուրիշ օրէնք մըն ալ կար՝ որով հրաման չունէին այդի ու ձիթենի մշակելու: Աս բաներէս կրնար գուշակուիլ թէ օր մը չէ նէ օր մը ան Ժողովուրդը ոտք պիտի ելլէր որ իր ազատութիւնը ձեռք ձգէ, ու շահասէր օտարական իշխաններուն բռնաւորութեան լուծը թօթափէ:

1 Իրաւցընէ քիչ ատենէն սկսան ծածուկ վաճառականութիւնները շատնալ : Գաղղիացի, Անգղիացի և Հոլանտացի վաճառականներ Սպանիացոց հետ խօսք մէկ ըրած՝ սկսան իրենց վաճառքներն ալ Քատիքսէն Ամերիկա անցընել . ետքը իրենց գործողութեանց յաջողութիւնները տեսնելով՝ մաքերնին դրին որ ուղղակի ընեն իրենց վաճառականութիւնը Ամերիկացոց հետ՝ որ շատ սիրով սա բանիս ետեւէ եղան :

2 Փիլիպպոս Ե Թագաւորին ատենը Հոլանտացիք և Անգղիացիք սկսան նաև Սպանիացոց նաւերը բռնել՝ որ Եւրոպայէն Ամերիկա կ'երթային . Վեննայի հաշտութեան ատենն ալ Սպանիացիք Անգղիացոց իշխանութիւն տուին որ ամէն տարի կարենան խրկել Փորթուգէլլոյ նաւահանգիստը մէկ մեծ նաւ մը եւրոպական վաճառքներով, և անիկայ ըսուեցաւ Տաբէլան նաւ : Բայց ան նաւը ոչ միայն արգիլուած վաճառքներ սկսաւ տանիլ, այլ նաև երկու իրեք նաւեր հետը մէկտեղ կ'երթային ու Փորթուգէլլոյէն քիչ մը հեռու իրենց վաճառքները կը Թափէին, այնպէս որ Անգղիացիք հրաման եղած վաճառքին կրկինն ու եռապատինն ալ սկսան խրկել Ամերիկա : Աս բանիս դէմ բողոքեցին Սպանիացիք, և ան պատճառաւ 1740ին նաւական պատերազմ մը բացուեցաւ, որով Սպանիացիք նորէն ազատ ճանչցուեցան իրենց գաղթականներուն հետ, ինչպէս որ

1 Ուրիշ Եւրոպացի ազգեր ի՞նչ կերպով ձեռք առին Ամերիկայի վաճառականութիւնը :

2 Տարեկան նաւ ըսուածն ի՞նչ էր :

կ'ուզէն վաճառականութիւն ընելու՝ օտար տղաաց հետ ամենեւին կուի չընելով։ Ան ատենը Սպանիացւոց տէրութիւնը մասնաւոր նաւեր որոշեց որ Սեւիլիայէն ու Քատիքսէն տարին քանի մը անգամ՝ Ամերիկա կ'երթային . բայց քիչ ատենէն ազատութիւն եղաւ որ Քիլիի ու Փէրուի հետ ո՛վ որ կ'ուզէ կարենայ վաճառականութիւն ընել։ Կարողոս Գ. 1765ին հրաման տուաւ որ ամէն Սպանիացիք Ամերիկայի գաղթականներուն հետ կարենան վաճառականութիւն ընել . բայց անով ալ Ամերիկացւոց վիճակը չաղէկցաւ, Սպանիացւոց ալ շատ փնաս եղաւ, այնպէս որ ժԸ դարուն վերջերը Մեքսիքոյէն ու Փէրուէն տարին խիստ քիչ բան կուգար Սպանիոյ թագաւորին։

1 ՄԻԱՅՆԱԼ ՆԱՀԱՆԳԻՔ. — Հիւսիսային Ամերիկոյ ան մասին մէջ որ ետքը Միացեալ Նահանգաւ ըսուեցաւ, նախ Եղիսաբեթ թագուհւոյն ատենը սկսան բնակիլ Անգղիացիք։ Ուէլթըր Ռալֆ անգղիացին 1584ին աս երկիրը տեսաւ և անունը Վիրգինիա դրաւ՝ Անգղիոյ թագուհւոյն անունովը . Յակոբ Ա թագաւորին ատենն ալ 1606ին երկու ընկերութիւն հրաման առին որ ան հեռաւոր երկիրները գաղթականներ տանին բնակեցընեն ու երկիրը ծաղկեցընեն, ինչպէս որ իրենց կարծածէն աւելի ալ յաջողեցաւ։

2 Հոլանտացիք ալ քանի մը տարիէն գնացին

1 Անգղիացիք երբ սկսան բնակիլ Միացեալ Նահանգք ըսուած երկրին մէջ։

2 Ի՞նչ կերպով մեծցաւ Անգղիացւոց գաղթականութիւնը Ամերիկայի մէջ։

նոյն տեղուանքը գաղթականներ հաստատելու . բայց Անգղիացիք յաղթեցին անոնց , ու իրենք իրենց երկիրները աւելի ընդարձակելով՝ Նոր Եորքի ու Նոր Ճըրպի տէրութիւնները հաստատեցին (1667) : Ան Անգղիացիները նորապէս էին . բայց ուղղափառներն ալ 1632ին Մարիլանտ գաւառը ձեացուցին Լորտ Պալթիմորի առաջնորդութեամբը , և Գուլիելմոս Փեն անգղիացին Փիլադելֆիա քաղաքը հիմնեց ան երկրին վրայ , որ ինչուան հիմա Փենսիլվանիա կ'ըսուի : Աս կերպով սկսաւ Անգղիացւոց գաղթականութիւնը հիւսիսային Ամերիկայի մէջ :

Անգղիոյ Կարոլոս Ա թագաւորին գլխատուելէն ետքը խորհրդարանը արգելք հանեց որ Անգլիացի գաղթականները ուրիշ ազգաց հետ վաճառականութիւն չկարենան ընել . քանի մը տարի ետքն ալ յայտարարութիւն մը ըրաւ թէ ան գաղթականներն ալ Անգղիոյ տէրութեան ամէն օրէնքներուն հնազանդելու պարտակաւ են , որով նաև հասարակաց պարտքին մէկ մասը իրենք պիտի վճարեն : Աս օրէնքը հաստատելու համար 1765ին ան հռչակաւոր վճիռը հանեց խորհրդարանը՝ որ հաբի քսոյ կ'ըսուի , և որով դատաստաններու մէջ ամենեկին գրուած մը ընդունելի չէր ըլլար՝ ինչուան որ փոան կնիք զարնուած չըլլար աս խօսքովս . “ Տէրութեան շահուն համար ծախուած ” : Աս սուրբին պատճառաւ մեծ շփոթութիւն ելաւ Ամերիկայի մէջ , այնպէս որ յաջորդ տարին պէտք

1. Կնքոյ հարկին և ուրիշ տուրքերուն համար ինչ ըրին Ամերիկացիք Անգղիացւոց դէմ :

եղաւ ետ առնուլ . բայց քիչ ատենէն ուրիշ նոր նոր տուրքեր դրուեցան ապակիի, թղթի ու չայի վրայ : Իննսունըվեց քաղաքի երեսփոխանները սաստիկ կերպով բողոքեցին աս բաներու գէմ, և Անգղիոյ խորհրդարանը զօրք խրկեց որ իր հրամանները կատարել տայ :

1 Ան ատեն Ամերիկացիք որոշեցին որ Անգղիոյ վաճառք չընդունին . կանայք զարդարանքէ ետ կեցան . Պոսթոնի բնակիչներն ալ Հնդկաստանի ընկերութեան խրկած նաւուն մէջի չայի կապոցները ծովը նետեցին : Մէկէն հրաման ելաւ որ ան քաղաքին նաւահանգիստը գոցուի , բնակիչներն ալ եղած մնասին տուգանքը տան . բայց մէկալ գաղթականներն ալ Պոսթոնի բնակչացը հետ միացան , ու Փիլադելփիա քաղաքին մէջ ազգային ժողովով որոշեցին որ անկէց ետքը բոլորովին զատուին Անգղիայէն , ինչուան որ ան հրամանները ետ կանչուին (1774) : Միանգամայն շատ մը զէնք ժողովեցին որ Կէճ զօրավարը ուզէց ձեռքերնէն առնել . բայց Ամերիկացիք զարնուեցան անոր զօրացը հետ ու ապրիլի 19ին 1778ին յաղթութիւն մը ըրին անոնց դէմ :

2 Աս յաղթութեան վրայ բոլոր երկիրը ոտք ելաւ , քիչ ատենի մէջ մեծ բանակ մը կազմեցին , երեսուն հազարով Կէճ զօրավարին վրայ գնացին և Պոսթոնի մէջ զինքը սլաշարեցին : Կէճ Գէորգ Պթադաւորին հրովարտակը հրամարտակեց , որ կ'ը-

1 Ամերիկացւոց առաջին յաղթութիւնը որն եղաւ :

2 Ի՞նչ կերպով զատուեցան Ամերիկացիք Անգղիայէն : — Ո՞րք Գէորգ Վոշինկթոն :

սէր թէ ո՛վ որ զէնքը չձգեր՝ մատնիչ և ապստամբ է . բայց ատենը ուշ էր . պատերազմը ամէն դին սկսած էր : Մէկ դիէն երբոր Անգղիացիք անօգուտ անգլթութեամբ շարլսթաւն քաղաքին գործարանները կ'այրէին , անդին Փիլադելֆիոյ ժողովը սպարապետ անուանեց Գէորգ Վոշինկ-թոն անունով քաջ ու հարուստ մարդը՝ որ Եօթն ամիս պատերազմին մէջ մեծ անուան հանած էր : Նոյն տարին ժողովը յայտնապէս հրատարակեց որ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները Անգղիայէն բաժնուած են , և աս յայտարարութիւնը մեծ ուրախութեամբ ընդունեցան գաղթականները :

Առջի բերան Ամերիկացիք շատ յաջողութիւն չունեցան . ուստի արտերնին սկսաւ կոտորիլ , մէջերնին երկպառակութիւններ իյնալ , ստրկի կարօտութիւնն ալ զերենք կը նեղէր : Գիտէր Վոշինկթոն՝ որ առանց Եւրոպայի տերութեանց օգնութեանը իր հայրենակցաց ազատութիւնը վտանգի մէջ էր . ուստի ժողովին կողմանէ Գաղղիա խրկուեցաւ հռչակաւոր Բենիամին Ֆրանքլինը , որ Գաղղիացւոցմէ օգնութիւն խնդրէ : Լուգովիկոս Ժ. Ժ. խոսաացաւ օգնելու . բայց գեականիկայ յայտնապէս Ամերիկացւոց կողմը չբռնած՝ Ֆրանքլին մասնաւոր ընկերութիւններ սւսն ծառի՝ վաճառականներ յորդորեց որ զէնք խրկին Ամերիկա . թագաւորական զինարաններէն տասնչորս հազար հրացան ձեռք ձգեց իր հայրենեացը համար . շատ մըն ալ ազնուական երիտա-

Եւրոպայի ո՞ր ազգը օգնեց Ամերիկացւոց :

սարգսներ համոզեց որ երթան վաշինկթոնի փառացը մասնակից ըլլան . անոնց մէջ ամենէն առաջինն եղաւ Գաղղիացի Լաֆայէթ մարդիկը , որ իր ծախքովք մեծ նաւ մը պատրաստեց զէնքով լէցուն ու գնաց Ամերիկա :

Երբոր Գաղղիացիք հոն հասան 1777ին , Անգլիացի զօրավարը Հոյ՝ որ Կէնին յաջորդեր էր , պատերազմը սկսեր էր : Ամիսներով վաշինկթոնը պատերազմի դրդուէլէն ետքը՝ Հոյ զարնուեցաւ անոր հետ , վաշինկթոն յաղթուեցաւ ու Լաֆայէթ վերաւորուեցաւ . բայց քիչ ատենէն Պուրիտյն զօրավարը ստիպուեցաւ Ամերիկացւոց առջևը խոնարհելու ու զէնքերը ձգելու : Գաղղիոյ տերութիւնն ալ առ յաջողութիւնը տեսնելով , 1778ին Միացեալ Նահանգաց ինքնիշխանութիւնը ճանչցաւ , և անոնց հետ բարեկամութեան ու վաճառականութեան գաղղիացիութիւն ըրաւ : Եւ յաջորդ տարին Սպանիացիք ալ Գաղղիացւոց հետ միացան Անգլիոյ դէմ , ու գնացին ճիպրաւթարը պաշարեցին :

Անգլիացիք չորս դիէն թշնամիներէ պաշարուած՝ քանքերմին աւելցողին ու արևելեան Հնդկաստանի մէջ Փոնտիշերի քաղաքին տիրեցին . 1779ին Բառնի ծովակալը Սպանիացւոց նաւատարմիցը խորտակեց . յաջորդ տարին Բլինթըն զօրավարը անգղջ հարաւային Բարոլինայի տիրեց

Գաղղիացիք ու Սպանիացիք երբ և թնչպէս ճանչցան Ամերիկացւոց ազատութիւնը :

Անգլիացիք ինչէն ստիպուեցան Ամերիկացւոց ազատութիւնը ճանչնալու :

ու Չարլսթաւն քաղաքը նորէն առաւ : Անոր փոխանորդը Քոռնուէլէս զօրավարն ալ ետեւէ ետեւ երկու յաղթութիւն ըրաւ Ամերիկացւոց դէմ : Ան ատեն Լուդովիկոս Ժ. Զ եօթը նաւով ու հինգ հազար զինուորով Ռոչամպոյ զօրավարը խրկեց Ամերիկա, և ան օգնութեամբ ու վոշինկթոնի խոհեմութեամբը Ամերիկացիք շուտ մը զօրացան . Քոռնուէլէս յաղթուեցաւ, Անգղիոյ իշխաններն ալ փոխուելով տէրութիւնը հասկըցաւ որ հաշտութիւն պէտք է ընել Ամերիկացւոց հետ, մանաւանդ որ Անգղիացիք ալ ան պատերազմին հակառակ էին, և անոր պատճառաւ հարկը միլիոն լիրէ ստերլինէն աւելի ծախք եղեր էր :

Գաղղիացիք ալ իրենց վախճանին հասած ըլլալով կ'ուզէին Անգղիոյ հետ հաշտուիլ, և գաշնագրութեան սկիզբը եղաւ յունուարի 20ին 1783ին վերսայլի մէջ . ան գաշնագրութեամբ Անգղիացիք Միացեալ Նահանգաց ինքնիշխանութիւնը ճանչցան, Գաղղիացւոց դարձուցին նորէն Փոնտիէրի, Բարիբալ ու Չանտըռնակոր քաղաքները, Սպանիացւոց ալ Մինորքա կղզին ու Ֆլորիտա կղզիները : Իսկ իրենք Սպանիացւոցմէ առին Պահամա կղզիները, Գաղղիացւոցմէ ալ Կրանաուա, սուրբ Դոմինիկոս, սուրբ Քրիստոփոր և սուրբ Լաւրենտիոս կղզիները :

3 Բանի մը ամիս ետքը վոշինկթոն ընդհանուր



1 վերսայլի հաշտութիւնը ի՞նչ պայմաններով եղաւ :

2 Միացեալ Նահանգաց հասարակապետութիւնը ի՞նչ կերպով հաստատուեցաւ :

Ժողովը գնաց ըսաւ թէ իր պաշտօնը լմնցեր է ,
 և իր սպարապետութեան իշխանութիւնը ժողո-
 վոյն յանձնելով ինքը հասարակ քաղաքացւոյ
 կարգն անցաւ իր ազատութիւնը ու զօրացուցած երկրին
 մէջ : Բայց երբոր 1789ին ամենուն հաւանու-
 թեամբը հասարակապետական կառավարութիւն
 հաստատեցին , Վոշինկթոնը չորս տարուան հա-
 մար նախագահ ընտրեցին հասարակապետու-
 թեան . չորս տարին լմննալէն ետքը , նորէն չորս
 տարուան համար ալ ընտրեցին (1793) :



ԴԼՈՒԽ ԽԲ .

Պարմաթիան Գաղղիոյ՝ Լուդովիկոս հնգեփասաներորդին
ինչուան ազգային ընդհանուր ծաղով (1715—1789) :

Լուդովիկոս ժԵ . — Օսլէանի դասին խնամակալու-
նիւնը . — Լսս Սլովոթիային . — Ժանդախո . —
Երեւիին դաշնակցութիւն . — Սպանիոյ դեմ պայքերազ-
մը . — Տէպուային քառասորոնը . — Խնամակալին
ժաճը . — Փլէսթի կարգինալը . — Աստուրիոյ յաջորդու-
նեան պայքերազմը . — Լուդովիկոսի հիւանդութիւնը .
— Եօննաժայ պայքերազմը . — Շառլէտէ դուքսը . —
Ազգական դաշն . — Արքայորդւոյն ժաճը . — Նաթու-
լեանի ծնունդը . — Լուդովիկոս հնգեփասաներորդին
վերադարձը . — Յիսուսեանի Գաղղիայէն գլուխը .
— Լուդովիկոս հնգեփասաներորդին ժաճը . — Լուդու-
վիկոս վերափասաներորդին թագաւորելը . — Թիւրինոյ
և Մալթայ . — Նեպէր . — Քալտին . — Պրիէն . —
Բնդհանուր ազգային ծաղով ընելու հրահանգը :

։ Լուդովիկոս ժԵ՝ Լուդովիկոս չորեքստաս-
ներորդին [Թոռան որդին ու Ֆլէօրի կարդինալին
աշակերտը , հազիւ վեց տարեկան ըլլալով , խնա-
մակալութիւնը Օսլէանի դքսին Փիլիպպոսի կից
նստի , որ Լուդովիկոս չորեքստասաներորդին եղ-
բորորդին էր : Լուդովիկոս ժԴ իր կտակովք անոր
իշխանութիւնը շաա ամիսովք էր . սակայն խոր-
հրդարանը ան կտակը փճացուց , և բացարձակ

։ Լուդովիկոս հնգեփասաներորդին խնամակալը
ով էր :

իշխանութիւն տուաւ Օսլէանի դքսին, որ քաջ, խոհեմ ու գթած իշխան մըն էր. բայց ափսոս որ Տիւպուտ անունով ցած մարդու մը ձեռքը դաստիարակուած ըլլալով, ետքն ալ ամէն բան անոր խորհրդովը կ'ընէր :

Լուգովիկոս ԺԴ իրեք հազար միլիոնի պարտք թողեր էր. ուստի Օսլէանի դուքսը չէր գիտէր թէ ան պարտքէն ինչպէս ազատի. Լաս անունով Սկովտիացիին առաջարկեց խնամակալին որ ընդհանուր ընկերութիւն մը հաստատէ Ամերիկայի վաճառականութեան, և ան ընկերութեան մէջ ամէն առտիճանի մարդիկ ստակ տուին ու գրուեցան՝ մտքերնին դնելով որ Լուիզիանայի, Քանատայի ու Սենեկալի բոլոր հարստութիւնները ձեռք պիտի բերեն. բայց քիչ առենէն իրենց խաբուիլը հասկըցան ու շատ հարուստ տներ բոլորովին փճացան :

Նոյն առենները Գաղղիոյ հարաւային կողմերը ժանտախտ ընկաւ ու Մարսիլիա, Թուլոն, Էքս և Արլ քաղաքները ահագին կոտորածներ ըրաւ. օտար աէրութիւններն ալ ժանտախտին տարածուելէն վախնալով՝ արգելք հանեցին որ իրենց նաւահանգիստները ամենեւին Գաղղիացի նաւ չմտենայ. որով Գաղղիոյ վաճառականութիւնը շատ վնասուեցաւ : Ան ժանտախտին ատենը Մարսիլիայի Պէլլեօնս եպիսկոպոսը իր սքանչելի առաքինութիւնն ու արիութիւնը յայտնի

-
- 1 Լաս Սկովտիացւոյն առաջարկութիւնն ինչ էր :
 2 Գաղղիոյ վաճառականութեանը ծաղկելուն ինչ նոր արգելք ելաւ :

ըրաւ՝ հիւանդներուն ամէն տեսակ օգնութիւն ու միեմարութիւն հասցնելով:

1 Սպանիոյ Թագաւորը Փիլիպպոս Ե՝ կարգի նալ Ալպերտինին խորհրդովը Օուլէանի դքսին հետ թշնամացաւ, և իր գետականը Փարիզու մէջ դքսին դէմ դաւաւկցութիւն մը պատրաստեց, բայց երբոր դաւը Տիւպուային ձեռքովը խմացուեցաւ, աւելի հաստատուեցաւ Երէւիէն Դաւնիցաւիէն ըստածը, որ եղած էր 1717ին Անգղիոյ, Հոլանտայի և Գաղղիոյ միջ: Աս դաշնակիցները Փիլիպպոսի վրայ այնպիսի պայմաններ դրին, որ յանձն չառաւ, ուստի Տիւպուային խորհրդովը պատեւրազմ բացուեցաւ Լուգովիկոս չորեքասաներորդին թուանը դէմ. Պէրուիք սպտրապետը դէպ'ի Պիրենեան լեռները գնաց, քանի մը յաղթութիւններ ըրաւ ու Փիլիպպոսը խոնարհեցուց. Տիւպուան ալ հաշտութիւն ըրաւ, և իրեն աշխատութեանցը փոխարէն՝ Քամպրէի արքեպիսկոպոս եղաւ. բայց ան պատուով ալ գոհ չըլլալով, քիչ ատենէն կարգինալ սնուանեցաւ:

2 Լուգովիկոս ԺԵ հասակը առնելէն ետքն ալ Օուլէանի դուքսը առաջին իշխան անունով կառավարեց աւերութիւնը. բայց քիչ ատենէն 1723ին կաթուածով մը մեռաւ: Անոր տեղը անցաւ Պուրպոնի դուքսը՝ որ Լուգովիկոսին հարս առաւ Լեհաստանի Սաանիսլաւոս Թագաւորին աղջիկը Մարիամ Լեզնիսկան: Ֆլէօրի կարգինալը, որ Թագաւոր

1 Երեքիկն դաշնակցութիւնը ինչ էր:

2 Օուլէանի դուքսը ինչուան երբ ըրաւ խնամակալութիւնը, և տեղը ո՞վ անցաւ:

ւորին ժողովապետն էր, 1726ին Պուրպոնի դուքսը քշել տուաւ ու ինքը տիրապետեց, և իր խաղաղասէր բնաւորութեամբը Գաղղիոյ հանգստութեան ու երջանկութեանը պատճառ եղաւ : Միայն Լեհաստանի յաջորդութեանը համար պատերազմը բացուեցաւ ան միջոցին . բայց ան ալ քիչ ատենէն Վեննայի դաշնագրութեամբը վերջացաւ (1735) :

1. Աւստրիոյ յաջորդութեանը համար բացուած պատերազմին մէջ՝ Գաղղիան ալ Մարիամ Թերեզիայի դէմ ելաւ . 1744ին Լուդովիկոս ԺԵ ան ձամբ պատերազմի գնաց ու Ստորին Եսահանգաց քանի մը քաղաքներուն տիրեց . բայց Գաղղիոյ Մէս քաղաքն որ հասաւ, ծանր հիւանդութիւն մը ունեցաւ . ասոր վրայ բոլոր տերութիւնը մեծ տրտմութեան մէջ ընկաւ . անոր համեմատ ալ առողջանալէն ետքը ամէնքը հնազանդեալի ուրախութիւն ցուցուցին : Երբոր իրեն իմացուցին առ ուրախութիւնը, սիրտը ելաւ ու ըսաւ ցնծութեամբ . “ Ի՞նչ անուշ բան է ասանկ տիրելի ըլլալը ” : Յակայն ինքը ոչ երբեք այնպիսի գործ մը ըրաւ որ այնչափ սիրոյ արժանի ըլլար :

2. Քանի մը տարի ետքը Աքուիտանայի հաշտութենէն ետեւ Եօթնամեայ պատերազմը բացուեցաւ . որով Անգղիացիք անիրաւութեամբ Գաղ-

1. Աւստրիոյ յաջորդութեան պատերազմին մէջ ինչ կերպով մտաւ Լուդովիկոս ԺԵ :

2. Եօթնամեայ պատերազմին ատենը ինչ ըրին Գաղղիացիք : — Աղգական դաշն ըսուածը ինչ էր :

զիացւոց վաճառականներուն նաւերը կը բռնէին . մէկ դիէն ալ Մարիամ Թերեզիա Փրեդերիկոս երկրորդին գէմ պատերազմ բացաւ ու Ռուսաց և Շուեռաց հետ Գաղղիացիներն ալ իր հետը միաբանեց : Եւ Թէսլէտ 1760ին պատերազմին մէջ ցամաքի վրայ քանի մը յաղթութիւն ըրին Գաղղիացիք , բայց ծովու վրայ շատ անգամ յաղթութեան Անգղիացիներէն Հնդկաստանի ու Ամերիկայի կողմերը : Ան ձախորդութիւնները տեսնելով Շուազէօլ դուքսը , որ 1758ին առաջին իշխան եղեր էր , մտածեց որ Պուրպոնի ցեղին այլևայլ ճիւղերը իրարու հետ միացնէ . ուստի 1760ին Փարիզու մէջ Ազգական Դաշն ըստած դաշնագրութիւնը հաստատուեցու , որով Սպանիոյ , Գաղղիոյ և Խալիոյ Պուրպոնները միացան : Ան ատեն Անգղիացիք Սպանիոյ գէմ պատերազմ բացին , բայց Փարիզու և Հուպերթսպուրկի դաշնագրութիւններովը 1763ին խաղաղութիւն եղաւ :

1 Հաշտութենէն երկու տարի ետքը (1765) մեծ կորուստ ըրաւ Գաղղիա՝ արքայորդւոյն մահուամբ , որ Լուդովիկոս Հնգետապաներորդին մէկ հափիկ որդին էր . հորը տխրամոլ արքունեացը մէջ իր առաքինութիւններովը ամենուն բարի օրինակ , և խելքովն ու քաղցր բնաւորութեամբը ամենուն սիրելի եղած էր : Ժողովուրդը անգագար անոր գթասիրութեանը վրայ կը խօսէր . կը պատմէր Թէ ինչպէս անգամ մը Սպանիայի դեսպանին ըսեր էր . “ Որպէս զի Թագաւոր մը իր սեղանին

1 Լուդովիկոս Հնգետապաներորդին որդին ինչ բնաւորութեան տէր էր :

կերակուրներէն համառնէ, պէտք է ստոյգ գիտնայ որ ան օրը իր հպատակացը մէջ առանց կերակուր ուտելու անօթի պառկող չկայ, : Օր մը զուարճութեան համար գեղեցիկ պարտէզներ ու փառաւոր պալատներ գծագրելու էր . երբոր պալատականք սկսան զանոնք գովել, ըսաւ անոնց . “Թէ որ գովեստի արժանի բան մը ունին նէ՝ աս է որ ժողովրդեան ստրկին վնաս մը պիտի չընեն, վասն զի ոչ երբէք ՚ի գործ պիտի գրուին, : Հայրը իր թոշակը երբոր ուզելու էր շատցընել, ըսել էր . “ Կը փափաքեի որ տուրքերը նոյնչափ թեթեւնային, : — Իր որդւոյն ծննդեանը համար փարիզու բնակիչները որոշեցին որ վեց հարիւր հազար լիրէի հրախաղութեան հանգէս ըլլայ . ինքը վրան ալ աւելցընելով ուզեց որ ան ստակը աղքատ աղիկներու օժիտ ուրուի, և ան օրը եօթը հարիւր եօթանասունըվեց հարսնիք եղաւ : Իրեք զաւակ ունեցեր էր . անգրասիկ էր Պերրիի դուքսը՝ որ ետքը Լուգովիկոս ԺԶ ըսուեցաւ, երկրորդը Փռովանսի կոմսը (ետքը Լուգովիկոս ԺԸ), և երրորդը Արթուրի կոմսը (ետքը Կարոլոս Ժ) : Շատ անգամ կ'ըսէր իր սրտոցը . “ Ամէն մարդիկ բնութեամբ իրարու հաւատար են . առաքինութիւնն է միայն անոնց մէջ տարբերութիւն գնող . և թերեւ գուց մարդկանց առջև ոչ երբէք այնչափ մեծ պիտի երևնաք՝ որչափ աղքատ մը Աստուծոյ առջև, : ”

1 Ան ատենները Քարսիքա կղզին Ճենովացւոց

1 Քարսիքա կղզին ինչպէս անցաւ Գաղղիացւոց ձեռքը : — Ն՛րբ և ո՛ր ծնաւ համարէն :

իշխանութենէն գլուխ քաշելով՝ Գաղղիացւոց տէրութեան տակը մտաւ (1768)։ Հոն յաջորդ տարին օգոստոսի 15ին Այաջիոյ քաղաքին մէջ անշան տղայ մը ծնաւ, որ Մեծին Կարալուսի կայսերութիւնը պիտի նորոգէր, և ան տղան էր Նափուէոն։

Գաղղիացիք երբոր սկսան իրենց գործողութեանցը մէջ տկարանալ, ներքին քաղաքական ու կրօնական խռովութիւնները հետզհետէ աւելցան. խորհրդարաններն ալ համարձակեցան թագաւորին իշխանութեանը դէմ ելլելու։ Ան միջոցին երբոր Լուդովիկոս ԺԵ օր մը կապք կը մանկը վերսայլի մէջ, Տամիէն անունով մէկը զարկաւ զինքը վերաւորեց, բայց անվնաս կերպով. Տամիէն սպաննուեցաւ, ու Յիսուսեանք ամբաստանուելով իբրեւ ան գործողութեանը պատճառ՝ իրենց հռչակաւոր կրօնը վերցուեցաւ։ Քիչ ատենէն երբոր Շուազէօլ դուքսը աքսորուեցաւ, խորհրդարանը սկսաւ տէրութեան կառավարութեանը դէմ համարձակ գանգատներ ընել. թագաւորն ալ անխոհեմութեամբ ան խորհրդարանը գոցեց ու տեղը ուրիշ մը հաստատեց (1771)։ Աս բանիս վրայ ամէնքը բարկացան, մանաւանդ աուրբերուն շատութեանը համար, որոնց ծանրութիւնը աւելի հասարակ ժողովուրդը կ'իմանար։ Ան խեղճ վիճակին մէջ Լուդովիկոս ԺԵ վաթսուներչորս

Գաղղիոյ մէջ քաղաքական խռովութիւնները ինչ պատճառաւ ու ինչ կերպով սկսան շատնալ։ — Ինչպէս մեռաւ Լուդովիկոս ԺԵ։

տարեկան մեռաւ 1774ին մարտի 10ին : Լուգովիկոս ԺԵ կրնար մեծ թագաւոր մը ըլլալ, բայց ուզեց տկար, զեզիս ու անհոգ թագաւորի մը կեանք անցընել : Ինքը դիզեց ան սև ամպերն որ իր յաջորդին ատենը խռովութեան ցոսկալի փութորիկը պիտի հանէին :

1 Լուգովիկոս հնգետասաներորդին յաջորդեց իր թոռը Պէրրիի դուքսը՝ որ ըսուեցաւ Լուգովիկոս ԺԶ . թագաւորած ատենը քսան տարեկան էր, և իրեն հարս առած էր Մարիամ Թերեզիա կայսրուհւոյն ազնիկը Մարիամ Անթուանէթը : Լուգովիկոս ԺԶ սրբոյն Լուգովիկոսի ամէն տեսակ տառնձնական առաքինութիւններով զարդարուած էր, բայց այնպիսի ժամանակ և այնպիսի ժողովրդեան մը թագաւորին պէտք եղած արիութիւնն ու նախատեսութիւնը չունէր :

2 Առջի բերան Լուգովիկոս ԺԶ ամէն կարելի նորոգութիւնները սիրով սկսաւ կատարել, և անուանի մարդիկ իրեն խորհրդական ընտրեց, ինչ պէս Թիւրկոյ և Մալէրպ . բայց ասոնք ալ պալատին մէջ այնչափ թշնամիներ ունեցան որ հարկագրեցան հրաժարելու : Նէքէր անունով ճինեվրացի սեղանաւորը հառարտկաց գանձուն վերակացու դրուեցաւ, և իր խղճեմութեանը վրայ

1 Լուգովիկոս հնգետասաներորդին ո՞վ յաջորդեց : — Ի՞նչ բնաւորութեան տէր էր Լուգովիկոս ԺԶ :

2 Լուգովիկոս ԺԶ ի՞նչ անուանի խորհրդականներ ունեցաւ :

այնչափ վատահումութիւն կար որ տէրութեան աշունոյժը մեծ դիւրութեամբ շատ մը փոխ ստակ գտաւ : Անոր իշխանութեան ատենը սկսաւ Ամերիկացւոց ազատութեան պատերազմը , որ թէպէտ Գաղղիոյ պատիւ ըրաւ , բայց թագաւորական գանձուն ալ շատ փռաս տուաւ . ծախքը հազար երկու հարիւր միլիոն եղեր էր :

Նէքէր 1781ին տէրութեան գանձուն հաշիւը հրատարակեց . և անոր մէջ կը ցուցնէր որ եկամուտները ծախքերուն չեն բաւեր : Աս բանիս վրայ մեծամեծ գանգատներ ելան իրեն դէմ , որով պաշտօնէն ձգուեցաւ , և իր յաջորդը Քալոն ուզեց ազնուականաց ժողով մը ընել 1784ին . ուսմանը կեց որ տէրութեան ծախքերուն օգնեն նաև ազնուականներն ու եկեղեցականները , բայց մտիկ չըրին իրեն . Թուլուղի արքեպիսկոպոսը Պրիէն անոր տեղը անցնելով նոր նոր տուրքեր դրաւ . կնքեալ թղթոց տուրքն ալ ուզեց հաստատել , բայց խորհրդարանը դէմ ելաւ անոր , ու պէտք եղաւ որ արքեպիսկոպոսը սքսորուի : Խեղճութիւնն ու օժգոհութիւն և խռովութեան ոգիները ամէն տեղ տիրեր էին . վերջապէս մտածեցին որ Գաղղիոյ թշուառութեանց մէկ հատիկ ճարն է ազգային ընդհանուր ժողով մը ընել , և աս բանիս թէ խորհրդարանը , թէ թագաւորին կողմի մարդիկը և թէ ժողովուրդը հաւանեալ էին . որոշուեցաւ որ ժողովը Վերսայլի մէջ ըլլայ մայի-

1 Ազգային ընդհանուր ժողով ըլլալը ի՞նչ պատճառաւ որոշուեցաւ :

սի Յին 1789ին, և ժողովրդեան կողմանէ ալ նոյն չափ երեսփոխաններ ընտրուին՝ որչափ որ են ազնուականաց ու եկեղեցականաց երեսփոխանները, միայն թէ իրեք կարգն ալ իրենց զատ զատ խորհրդարաններն ունենան:

Անկէց ետքը սկսաւ Գաղղիոյ մեծ խռովութիւնը՝ որ յամանակակից պատմութեան մասն է:



Յ ԸՆԿ

ԱՇԽԱՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՈՐ ՊԱՅԾՈՒԹԵԱՆ . . . 1

ԴԼՈՒԽ Ա.

Սուլդան Մէհմէտ Բ. — Պելկրտտի պաշարումը . — Յովհաննէս Հունիատ . — Իր մահը . — Սուլդան Մէհմէտին ուրիշ աշխարհակալութիւնները . — Գաւիթ Կոմնէնոս . — Իսթէնտէր պէկ . — Իր մահը . — Վենետիկեցւոց գէմ պատերազմը . — Էյրիպօզի առումը . — Քէֆէի առումն ու հայազգի իշխանաց կոտորածը . — Հռոդոսի պաշարումը . — Սուլդան Մէհմէտի մահը . — Սուլդան Պայէզիտ, և Լոքայրը Ճէմ սուլդան . — Պայէզիտի որդւոց ապստամբութիւնը . — Օսմանեան տէրութեան վիճակը . — Սուլդան Սէլիմ . — Եգիպտոսի պատերազմը . — Մէմլուքներուն ջարդը . — Սուլդան Սէլիմի մահը 13

ԳԼՈՒԽ Բ.

Իտալիոյ վիճակը . — Պիոս Բ, խաչակրութիւն կը քարոզէ . — Յովհաննէս Անժուցիին արշաւանքը . — Փերդինանտոս Ա . — Թրուայի պատերազմը . — Փերդինանտոսի .

անգթութիւնը. — Պետրոս Մէտիցի. — Լաւ
րենտիոս և Յուլիանոս Մէտիցի. — Փաղցի-
ներուն դաւակցութիւնը. — Փերդինանտո-
սի դէմ եղած ապստամբութիւնը. — Գաղ-
ղիացւոց Իտալիա կանչուիլը. — Սաւոնարո-
լայի գուշակութիւնը

23

ԳԼՈՒԽ Գ .

Գերմանիոյ կայսրը Փրեդերիկոս Գ. — Աս
կայսեր առած երկիրները. — Պոհեմիոյ ու
Մաճառստանի վիճակը. — Վլատիսլաւ Թա-
գաւորին մահը. — Մաճառի Թագաւորը
Մաթիաս Քորվին. — Փրեդերիկոսի ու Ալ-
բերտի պատերազմը. — Փոտեպրատի մահը.
— Լէհաստանի Վլատիսլաւ Թագաւորին
Պոհեմիոյ Թագաւոր ըլլալը. — Քորվինին
Վէննա առնելը. — Մաքսիմիլիանոս Սա-
րին նահանգաց կրտիրէ. — Քորվինի մահը.
— Իր բարեկարգութիւնները. — Մաճա-
ռաց Թագաւորը Վլատիսլաւ. — Մաքսիմի-
լիանոս կայսր Գերմանիոյ. — Գաղղիոյ հեռ-
ունեցած կռիւները. — Ջեռք ձգած եր-
կիրները. — Ջուիցերիի վիճակը.

31

ԳԼՈՒԽ Դ .

Հենրիկոս Զ. — Երկուց վարդից պատե-
րազմին սկիզբը. — Հռիբարտոս Եորթցին.
— Սէնթ-Ալպանի պատերազմը. — Ուէ-
ֆիլտի պատերազմը. — Եդուարդ Դ. — Իր
անգթութիւնները. — Մարգարիտա Թա-
գուհին. — Ուորիքի կոմսը. — Եդուար-
դայ Անգլիա դառնալը. — Ուորիքի յաղ-
թութիւն ու մահը. — Կալլեոի իշխանին սպա-

նութիւնը . — Կլոսթրի ու Քլերէնսի կռիւը .
— Քլերէնսի մահը . — Եգուարդ չորրորդին մահը 40

ԳԼՈՒԽ Ե .

Եգուարդայ որդիքը . — Կլոսթրի փառասիրութիւնը . — Իր կեղծաւորութիւնն ու անգթութիւնը . — Յովհաննա Շօր . — Կլոսթրի թագաւոր ընտրուիլը . — Եգուարդայ որդւոց սպաննուիլը . — Հենրիկոս Ռիչմընթ . — Պսակորաի պատերազմը . — Կլոսթրի մահը . — Երկուց Վարդից պատերազմին վերջանալը . — Թագաւորութեան ետեւէ ելող այլեայլ տնձինք . — Փերքին Ուորսիկ . — Հենրիկոս եօթներորդին ընաւորութիւնը . — Սկոթլանդի վիճակը . — Յակոբ Ա . — Յակոբ Բ . — Յակոբ Դ . — Յակոբ Դ . — Փլաուառնի պատերազմը 52

ԳԼՈՒԽ Զ .

Լուդովիկոս ԺԱ . — Դաշնակցութիւն բարւոյ հասարակաց . — Մոնէրիի պատերազմը . — Դաշնակցաց հետ Լուդովիկոսին ըրած հաշտութիւնը . — Պուրկոյնի դուքսը . — Կարոլոս Յանգուպն . — Լուդովիկոսի բռնութիւնն ու ազատութիւնը . — Լուդովիկոսի գէմնոր դաշնակցութիւնը . — Պովէի պաշարումը . — Յովհաննա Հաշէթի քաջութիւնը . — Կարոլոսի փառասիրութիւնը . — Եգուարդ չորրորդին արշաւանքը . — Կրանսոնի ու Մորաթի պատերազմները . — Կարոլոսի մահը 66

ԳԼՈՒԽ Է .

Լուգովիկոս մետաղներորդին հիւանդութիւնը . — Ըրած բարեկարգութիւնները . — Կարողութիւն . — Աննա Պոժէյին խնամակալութիւնը . — Օւլէանի դպրոցը Լուգովիկոս . — Սէնթ-Օպէն տիւ քորմիէի պատերազմը . — Կարողութեան բարձրացումը Երած արշաւանքը . — Նէպոլէոնի թագաւորութեան տիրելն ու կորսընցընելը . — Կարողութեան բարձրացումը . — Լուգովիկոս խառն . — Լաթրէմուշի զօրավարը . — Լուգովիկոսին հեղութիւնը . — Միլանի գաւառին տիրելը . — Նէպոլէոնի թագաւորութեան տիրելն ու կորսընցընելը . — Քամպրէի նիզակակցութիւնը . — Անեատէլլոյի պատերազմը . — Սրբազան նիզակակցութիւնը . — Կասթոն տը Ֆուա . — Լուգովիկոս երկուստեաներորդին մահը . — Իր թագաւորութեան ատենը Գաղղիոյ երջանկութիւնը . — Ֆրանսուա Ա . — Իտալիոյ արշաւանքը . — Մարինեանոյի պատերազմը . — Թրիվուզիոյ սպարապետը . — Պայաա . — Ֆրանսուա առաջնոյն Զուիցերացւոց հետ ըրած հաշտութիւնը

74

ԳԼՈՒԽ Ը .

Սպանիոյ այլևայլ թագաւորութիւններ բաժնուիլը . — Մաւրիտանացւոց ու Սպանիացւոց բռնաւորութիւնները . — Յովհաննէս Բ և Տոն Քարլոս . — Նաւարրայի քաղաքական պատերազմը . — Տոն Քարլոսի մահը . — Իր կտակը . — Քաթալոնիայի նուաճուիլը .

-- Քասթիլիոյ Թագաւորը Հենրիկոս Դ.
Աթոռէն ձգուիլը . -- Իր աղջիկը Իզա-
լ . -- Հենրիկոս չորրորդին մահը . -- Քա-
սական պատերազմ . -- Արակոնի ու Քաս-
իոյ միանալը . -- Մաւրիաանացւոց դէմ
տերազմը . -- Կրանատայի առոււմը . --
Իր Հերմանտատ և Սրբաբննութիւն . --
Ինչ պատրուիլը . -- Իզապէլի մահը . --
Իմենէս կարգինալը . -- Օրանի առոււմը .
Իգինանտոսի մահը . -- Նաւարրայի ա-
մը

ԳԼՈՒԽ Թ .

Ճառաչահ քաղաքներ . -- Հենրիկոս
Թոկալի արքայորդին . -- Ընել տուած
որդութիւնները . -- Առաջին ճանա-
չորդութիւն . -- Յովհաննէս Բ Թագա-
ւն տաւն եղած ճամբորդութիւնները .
Բարթոլոմէոս Տիազ . -- Յովհաննէս Բ
ոմպոսի առաջարկութիւնը կը մերժէ .
Լապոյ Կամա . -- Զամորին . -- Ալվա-
Քասպրալ . -- Վապոյ Կամային եր-
դ արշաւանքը . -- Ալպուքէրք՝ Հնդկաս-
տի փոխարքան . -- Իր աշխարհակալու-
նները . -- Քասթրոյ և Աթայիտէ . --
Թոկալցւոց գաղթականներուն տկարա-
ւ . -- Սպանիացւոց իշխանութեանը տակ-
իլը

ԳԼՈՒԽ Ժ .

Ռոստիս Բուլմպոսին առջի ջանքերը .
Լպանիացիք իր առաջարկութիւնը կը ըն-
ին . -- Բուլմպոսի ճամբայ ելլելը . --

Իւ հաստատամտութիւնը . — Աան-Սալիա-
տոր հասնիլը . — Գտած երկիրները . —
Սպանիա դառնալը . — Երկրորդ ճամբոր-
դութիւնը . — Եւրոպա դառնալուն պատ-
ճառները . — Երրորդ ճամբորդութիւնը .
— Բանտ դրուիլը . — Չորրորդ ճամբոր-
դութիւնը . — Եւրոպա դառնալն ու մեռ-
նիլը . — Ամերիկոս վեափուչի ֆիորենցա-
ցին . — Ամերիկացւոց տրուած նեղութիւն-
ները . — Լա-Քազաս 107

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Նոր դանուած երկիրներ . — Պալպա . —
Մակեդան . — Ֆեռնանտ Գորթէզ . — Իր
Մեքսիքոյ հասնիլը . — Մոնթեզումա ինքնա-
կալը . — Գորթեզի յաղթութիւնները . —
Մոնթեզումայի մահը . — Իր յաջորդը Կա-
թիմոզին . — Մեքսիքոյի նուաճուիլը . —
Գորթեզի իշխանութենէն իյնալը . — Փե-
րու . — Փիզարրոյի ճամբորդութիւնը . —
Քուպոյի մէջ ինքային հետ աւանուիլը . —
Ինքային գերի բռնուիլը . — Անոր մահը .
Փերուի նուաճուիլը . — Սպանիացւոց երկ-
պառակութիւնները . — Փիզարրոյի մահը .
— Փիլիպպոս Բ թագաւորին ասենը եղած
գիւտերը 117

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Ֆրանսուս Ա և Կարոլոս Հինգերորդ . —
Կարոլոս Հինգերորդին Սպանիա ելթալը .
— Ագրիանոսի ինամակալութիւնը . — Գաբրի-
մենէսի մահը . — Կալսերութեան Եստէ ե-
ղող իրեք անգինք . — Կարոլոս Հինգերորդ

կայսր անուանուիլը . — Սպանիացւոց
տամբուլութիւնը . — Գաղղիացւոց հիւսի-
ն կողմէն զարնուիլը . — Գաղղիացւոց
լիա ունեցած ձախորդութիւնները . —
ուպոնի իշխանին մատնութիւնը . — Պայառ-
եաին մահը . — Փաւիայի պատերազմը .
յրանսուա առաջնոյն գերի իյնալը . —
ղիտի դաշնադրութիւնը 129

ԳԼՈՒԽ ԺԳ .

եր դէմ նիզակակցութիւն . — Պուր-
մահը . — Հռովմայ առնուիլն ու կո-
ուիլը . — Կարոլոս Հինգերորդ . —
էք զօրավարը . — Անդրէաս Տորիա .
ամպրէի հաշտութիւնը . — Կարոլոս
երորդ Թունուզը կը զարնէ , — Կայ-
որէն աւրուիլը Գաղղիոյ թագաւորին
— Կայսերականք Փռովանս կը մանեն .
ցցայի զինագաղաթրումը . — Կանթե-
սպատամբութիւնը . — Կարոլոսի խա-
ղիւնը . — Պատերազմին նորէն սկսիլը .
էփիի հաշտութիւնը . — Փրանսուայի
— Հենրիկոս Բ . — Կարոլոս կայ-
րաժարիլը . — Սահը . — Նշանաւոր
ը . — Փելիպպոս Բ . — Բալթոյ-
րէզիսի դաշնադրութիւնը . — Հեն-
երկրորդին մահը . — Փրանսուա ա-
յն աաենի անուանի թագաւորները . 138

ԳԼՈՒԽ ԺԴ .

լայի ուսումնական վիճակը . — Իտա-
— Գաղղիա . — Անգղիա . — Սկով-
— Հոլանտա . — Սպանիա . — Փոր-
— Գերմանիա 140

ԳԼՈՒԽ ԺԵ .

Հերոզութիւնք . — Լուսեր . — Իր առաջին քարոզութիւնները . — Վորմսի ժողովը . — Լուսերի պաշտպանները . — Քարլոշթատ և Թափմաս Մունցեր . — Խորհրդականք և Կրկնակնունք . — Կարոլոս Հինգերորդին Նորապանդից դէմ պատերազմը . — Սմալթաւտի դաշնակցութիւնը . — Յովհաննէս Լէյտացի . — Միւլպերկի պատերազմը . — Աւկապուրկի հաշտութիւնը . — Լուսերի մահը . — Զուինկլիոս . — Զուիցերիի խռովութիւնները . — Կալվին 160

ԳԼՈՒԽ ԺԶ .

Մարգարիտայի յաջորդները . — Երիկ ԺԳ և Քրիստափոր . — Կարոլոս Պոնս . — Տանիմարքայի թագաւորը Քրիստիանոս . — Սթենոն Սթուր՝ Հուետի կուսակալը . — Քրիստիանոսի դէմ պատերազմ . — Սթենոնի բարերարութիւնները . — Յովհաննէս . — Սըվանթ Սթուր . — Սթենոն Սթուր Կրտսերն . — Քրիստիանոս Բ . — Ուփսալի արքեպիսկոպոսին ապստամբութիւնը . — Քրիստիանոսի անգթութիւնները . — Կուստաւոս Վազա . — Իր գերութիւնն ու ազատիլը . — Հուետի թագաւոր ընտրուիլը . — Ըրաժ քարեկարգութիւնները . — Քրիստիանոսի թագաւորութենէն ձգուիլը . — Փրեգերկոս . — Քրիստիանոս Գ 169

ԳԼՈՒԽ ԺԷ .

Աննա Պըլին . — Թափմաս Ուլփ . — Հենրիկոգ ու թերորգին ու Կապարինէ թագու-

ոյն իրարմէ բաժնուիլը . — Ուշի կարգի-
տալին մեծութիւնը . — Թովմաս Գրէնմըր .
— Թագաւորին բանադրուիլը . — Անգղիա-
ան հերձուածը . — Թովմաս Մորուս և Յով-
աննէս Ֆիլըր . — Անոնց մահը . — Հիւ-
տային կոմսութիւններուն ապստամբիլը .
— Աննա Պրլինին սպանութիւնը . — Յով-
աննա Սէմըր . — Հենրիկոս ութերորդին
գլխութիւնները . — Օրէնք արեան . —
նա Բլէւեան . — Քրոմուէլ . — Կատա-
ւէ Հաուրտ ու Կատարինէ Փարր . — Իռ-
տայի հանդարտիլը . — Սկովտիոյ պատե-
լմը . — Հենրիկոս ութերորդին մահը . —
ուարդ Զ . — Սըմըրսէթի դուքսը . —
տ Սըմըր . — Ուարիք կոմսը . — Ե-
արդ վեցերորդին մահը 181

ԳԼՈՒԽ ԺԸ .

Հաննա Կրէ . — Մարիամ Թագուհի .
ւղղափառ հաւատոյ նորէն պայծառա-
ւ . — Յովհաննա Կրէին մահը . — Մա-
նու մահը . — Եղիսաբէթի թագաւորե-
լ . — Նորադանդութեան հաստատուիլը .
ովտիոյ խռովութիւնները . — Յովհան-
ոքս . — Երիցական եկեղեցւոյ սկիզ-
ւ . — Մարիամ Սթուարթ . — Հենրիկոս
ւի . — Ռիցցիոյ . — Պոթուել կոմսը .
արիամ Սթուարթին բանտ դրուիլը .
գղիոյ մէջ գերի լինալը . — Նորֆոլքի
ւ . — Աննա Սթուարթին դատաստանն
իլը . — Փիլիպպոս երկրորդին պատե-
պատրաստութիւնները . — Իր նա-
ւ խորտակիլը . — Իռլանտայի խռո-
նը . — Էսսէքսի կոմսին մահը . —
ԱԶԳԱՅ 21

Եղիսաբեթի մահը . -- Ըրած կարգաւորու-
թիւնները 192

ԳԼՈՒԽ ԺԹ .

Ֆրանսուա երկրորդին թագաւորելը . --
Կիզեանց զօրանալը . — Ամպուազի գաւա-
կցութիւնը . — Կարոլոս Թ . — Կատարինէ
Մէտիչին կառավարութիւնը . -- Վասսիի
կոտորածը . — Քաղաքական կռիւներ . --
Տրէյի պատերազմը . — Կիզ դքսին սպանու-
թիւնը . — Լոնժիւմոյի հաշտութիւնը . —
Ժառնաքի ու Մոնքոնթուրի պատերազմնե-
րը . — Սէն Ժերմէնի հաշտութիւնը . — Քո-
լինեի ծովակալին սպանութիւնը . — Սրբոյն
Բարթոլոմէոսի կոտորածը . — Ռոշէլի
պաշարումը . — Կարոլոս իններորդին մահը .
-- Հենրիկոս երրորդին թագաւորելը . . 203

ԳԼՈՒԽ Ի .

Հենրիկոս Գ ու մայրը Կատարինէ Մէտիչի .
— Սրբազան նիզակակցութիւն . — Քուլթ-
րէի պատերազմը . — Հենրիկոս Պուրպո-
նեան . — Հենրիկոս Կիզեան . — Փարիզու
ապստամբութիւնը . -- Կիզ դքսին սպանու-
թիւնը . — Հենրիկոս երրորդին սպանու-
թիւնը . — Հենրիկոս Գ . -- Ալքի պատե-
րազմը . -- Իվրիի պատերազմը . -- Փարիզու
պաշարումը . -- Հենրիկոսի դարձը . -- Փա-
րիզ մտնելը . -- Մայէն . — Սպանիոյ դէմ
պատերազմը . — Սպանիացւոց Ամիէնի տի-
րելը . -- Նանթի հրովարտակը . -- Հենրի-
կոսի աշխարհաշինութիւնները . -- Սիւլլի .
Աւստրիոյ դէմ պատերազմ հրատարակուիլը .

Հենրիկոս չորրորդին սպանութիւնը . —
 տարելութիւնները 211

ԳԼՈՒԽ ԻԱ .

Դովեկոս ԺԳ . — Մարիամ Մէտիչին
 մականութիւնը . — Ելէոնորա Կալիկայի
 էրիկը Քոնչինի . — Քաղաքական խռո-
 իւն . — Ազգային ժողով . — Քոնտէ-
 նին բռնուիլը . — Քոնչինի և Ելէոնո-
 մահը . — Լիւյինի իշխանութիւնը . —
 Ինականաց դէմ պատերազմը . — Մոն-
 սնի պաշարումը . — Ռիչիէյի իշխա-
 եան հասնիլը . — Շալէ կոմսը . — Լա-
 լի պաշարումն ու առումը . — Կիթոն .
 արիամ Մէտիչի . — Մարիլեաք եղբար-
 — Կասթոն Օւլէանցին . — Սէն-Մար-
 Կլիէյի մահը . — Լուգովիկոս երեք-
 ներորդին մահը 225

ԳԼՈՒԽ ԻԲ .

Թագաւորին բնաւորութիւնը . —
 զիառաց դէմ հանած հալածանքը . —
 կցութիւն վառօդոյ . — Իրեք կոմսու-
 յ ապստամբութիւնը . — Ռոպրթ
 Գէորգ Վիլլերս . — Իռլանտայի
 ութիւնը . — Արտաքին պատերազմը .
 Խոբայ սովորութիւնները . — Իր մա-
 Կարողոս առաջնոյն Թագաւորելը .
 սմուսնութիւնը . — Պըքինհըմի սպա-
 նը . — Կարողոսի խտութիւնը . —
 ոյ ապստամբութիւնը . — Դաշնա-
 լն . — Մեծ խորհրդարանին ժո-
 235

ԳԼՈՒԽ ԻԳ .

Լորտ Սթրէֆֆըրաին դատաստանն ու գլխա-
տումը . — Լոտ արքեպիսկոպոսը . — Իռ-
լանտայի մէջ Անգղիացւոց կոտորածը . —
Կարոլոս Ա կառավարութեան կերպը կ'ուզէ
փոխել . — Քաղաքական պատերազմ . —
Ռոբերտոս իշխանը . — Էսսէքս կոմսը . —
Ալլըվըր Քրոմուէլ . — Նիւպուրկի պատե-
րազմը . — Մընթրոզ . — Ինքնագլուխք . —
Նեզպիի պատերազմը . — Սկովտիացիք Կա-
րոլոսը կը մատնեն . — Կարոլոսի դատա-
պարտութիւնն ու մահը 243

ԳԼՈՒԽ ԻԴ .

Փիլիպպոս Բ . — Սրբաքննութիւն . — Ստո-
րին Նահանգացապատամբութիւնը . — Գու-
լիէլմոս Նասաւ . — Մուրացիէք . — Ալ-
բայի դուքսը . — Ատեան արեան . — Տոն
Քարլոսի մահը . — Ստորին Նահանգաց պա-
տերազմը . — Սպանիոյ Արաբացիները . —
Յովհաննէս Աւստրիացին . — Էօթն միա-
ցեալ նահանգք . — Փորթոկալի առնուիլը .
— Գուլիէլմոս Նասաւին մահը . — Իր որ-
դւոյն սթաթհոլտը ընտրուիլը . — Անյաղ-
թելի նաւատորմիղը . — Մետինա ծովակալը .
— Հենրիկոս չորրորդին դէմ Փիլիպպոսի
զօրք խրկելը . — Փիլիպպոս երկրորդին մա-
հը . — Փիլիպպոս Դ . — Արաբացւոց Սպա-
նիայէն քշուիլը . — Փիլիպպոս Դ . — Ար-
մինեանք և Գոմարեանք . — Պառնէվէլա .
— Մօրիկ Նասաւ . — Պառնէվէլտի ու որ-
դւոցն սպանութիւնը . — Միւնսթերի դաշ-

նագրութիւնը . — Փորթոկալի ապստամ-
 ւութիւնը . — Պրականցայի դուքսը Յովհան-
 ւէս և իր հազարապետը Փինթոյ . — Փոր-
 թոկալի թագաւորութեան հաստատուիլը .
 — Օլիվարէս գլխին իշխանութենէ իյնալը . 255

ԳԼՈՒԽ ԻԵ .

Երգինանտոս Ա կայսր . — Իր բնաւորու-
 ւնը . — Կտակը . — Մաքսիմիլիանոս Բ .
 Զրինի . — Սիկեթի պաշարումը ու ա-
 ւանը . — Մաքսիմիլիանոսի մահը . — Հռո-
 վփոս Բ . — Օսմանցւոց դէմ պատերազ-
 — Հռոդոսիոսի զբաղմունքը . — Աւե-
 ոանական միութիւն . — Տիքոն Պրահէ
 ղաբաշխը . — Մաթիասի ապստամբու-
 նը . — Աքուիսկրանա ու Տոնավէրթ
 լաքներուն ապստամբիլը . — Քլէվ ու
 լիք գաւառներուն յաջորդութիւնը . —
 Թիասի կայսր ըլլալը . — Պոհեմիոյ ա-
 ոամբութիւնը . — Թուռն կոմսը . —
 կայի խռովութիւնը . — Պատուհանըն-
 ւթիւն փրակայի . — Մանսֆէլտ կոմսը .
 Երգինանտոսի կայսր ըլլալը 265

ԳԼՈՒԽ ԻԶ .

Երիկոս Ե Պոհեմիոյ թագաւոր կը ճանչ-
 — Իր անհոգութիւնը . — Փերդի-
 ա Բ . — Իր գործունէութիւնը . —
 սյի պատերազմը . — Պոհեմիոյ նուա-
 . — Մանսֆէլտի մահը . — Թիլլի .
 յլլթէյն . — Հատուցման հրովարտա-
 Կուստաւոս Ասողփոս . — Իր առա-
 ջողութիւնները . — Մակտէպուրկի

առուվը . — Թիւլիի մահը . — Լիւսիայի
 պատերազմը . — Վալշթէյնի նորէն իշխա-
 նութեան հասնիլը . — Լիւցէնի պատերազ-
 մը . — Կուստաւոս Առաջինին մահը . —
 Վալշթէյնի բռնած ճամբան ու սպանու-
 թիւնը . — Ռիշլիէօ կարդինալին Աւստրիոյ
 դէմ պատերազմ հրատարակելը . — Փերդի-
 նանտոս երկրորդին մահը . — Փերդինան-
 տոս Գ. — Վէյմար , Պաննէր և Թորսթեն-
 սոն զօրավարներն ու Անկլէնի դուքսը . —
 Վեսթֆալիոյ հաշտութիւնը 1748ին . . . 273

ԳԼՈՒԽ ԻԵ .

Լուդովիկոս ԺԴ . — Աննա Աւստրիացւոյն
 խնամակալութիւնը . — Մազարէն . — Քոն-
 տէ . — Ռոքքուայի պատերազմը . — Վեսթ-
 ֆալիոյ հաշտութիւնը . — Նեքքին շիտթու-
 թիւններ . — Պարսաստիկի խռովութիւնը . —
 Քոնտէին բանտ դրուիլը . — Քոնտէի ու
 Թիւրէնի պատերազմները . — Պարսաստիկի
 պատերազմին վերջը . — Արաւոյն գիպուած-
 ներ . — Լուդովիկոս չորեքտասներորդին
 ցուցրցած առաջին քաջասրտութիւնը . —
 Հաշտութիւն Պիրենէանց . — Մազարէնին
 մահը 284

ԳԼՈՒԽ ԻԸ .

Հասարակապետութեան հաստատուիլը . —
 Կարոլոս Բ Սկովտիոյ մէջ կը թագաւորէ . —
 Տումպարի ու Վորադաթըրի պատերազմ-
 ները . — Երկայն խորհրդարանին լուծուի-
 լը . — Քրոմուէլի խնամակալութիւնը . —
 Մահը . — Հոլքարտոս Քրոմուէլ . — Լամ-

ցըրթ. — Մընք. — Սթուարթեանց նորէն
 աստատուիլը. — Կարողոս Բ. — Բնաւո-
 ութիւնը. — Իրեն գէմ եղած գաւազնու-
 իւնները. — Մոնմըթ, Ռըսըլ ու Սիւնի
 խանները. — Յակոբ Բ. — Գուլիէլմոս
 ասաւ. — Գուլիէլմոս Գ և իր կինը Մա-
 ամ. — Ըննա Թագուհին. — Գաղղիոյ
 տ պատերազմը. — Չըրչիլ Մարշալը
 արապետը. — Ըննա Թագուհւոյն մահը.
 Գէորգ Ա. 293

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Կէ ժ. — Յովհաննէս Գ. — Սիկիս-
 տ. — Կարողոս Թ. — Կուստաւոս Ատոլ-
 . — Իր բնաւորութիւնները. — Քրիս-
 է. — Գիտութեանց սէյը. — Իշխա-
 ւենէն հրաժարիլը. — Ճամբորդու-
 նները. — Կարողոս Կուստաւոս. —
 իմարքայի վիճակը. — Քրիստիանոս Դ
 իմարքայի Թագաւորը. — Ըրած բարե-
 չութիւնները. — Փրեզերիկոս Գ. —
 Էնհակի պաշարումը. — Տանիմարքայի
 լուծիւնը. — Քրիստիանոս Ե. — Կա-
 ժ. — Լեհաստանի գէմ պատերազ-
 — Վարսաւիոյ պատերազմը. — Կարո-
 ժԱ. — Շուետի խռովութիւնը. —
 լոս ժԲ. — Բնաւորութիւնը . . . 304

ԳԼՈՒԽ Լ.

միր Դ. — Յովհաննէս Ալպերթ. —
 սանգր. — Սիկիսմոնտ Ա. — Վինսքի-
 . — Սիկիսմոնտ առաջնոյն ըրած պա-
 շմները. — Սիկիսմոնտ Բ Օգոստոս.

— Վալթեր Մագիստրոսը . — Կոթարտոս
Քէթլէր . — Իւան Գ . — Վասիլ Դ . —
Իւան Դ Գոռոզն . — Նիկողայոս Ռաժիվիլ .
— Եակեւլոնեանց ցեղին վերջանալը . —
Հենրիկոս Վալուա . — Ստեփանոս Պաթո-
րի . — Սիկիսմոնտ Գ . — Ֆէոտոր . —
Պորիս Կոտուկով . — Սուտանուն Դեմետր .
— Վասիլ Շույսքի . — Միքայէլ Ֆէոտորո-
վիչ . — Ալէքս և Ֆէոտոր Գ . — Իրենց
ըրած նորոգութիւնները . — Իւան և Սո-
փիա . — Մեծին Պետրոսի թագաւորելը .
— Սիկիսմոնտ . — Որդին Վլատիսլաւ . —
Յովհաննէս Քազիմիր . — Միքայէլ Վիշնէ-
վիցքի . — Յովհաննէս Սոպեպքի 314

ԳԼՈՒԽ ԼԱ .

Դանուշի սուլդան Սիւլէյման . — Ասորոց
ապստամբութիւնը . — Հռոդոսի պաշարու-
մը . — Մոհաշի պատերազմը . — Վեննայի
պաշարումը . — Սիկէթի պաշարումը . —
Սիւլէյմանին մահը . — Ուսումնասիրու-
թիւնը . — Սուլդան Սէլիմ Բ . — Էյնէ-
պախթիի պատերազմը . — Սուլդան Մու-
րատ Գ . — Ենիչերիներուն ապստամբու-
թիւնը . — Սուլդան Մուրատին մահը . —
Իրեն ժամանակը Օսմանեան տէրութեան
ընդարձակութիւնը . — Սուլդան Մէհմե-
մէտ Գ . — Սուլդան Ահմէտ Ա . — Սուլդան
Մուսդաֆա Ա . — Սուլդան Օսման և իր
աթոռէն ձգուիլը . — Սուլդան Մուսդաֆա
առաջնոյն նորէն թագաւորելը . — Սուլդան
Մուրատ Գ . — Պաղտատի առումը . — Սուլ-
դան Մուրատ չորրորդին բնաւորութիւնն
ու մահը . — Սուլդան Իպրահիմ . — Քէօ .

փրկել օղու վէճերը . — Կրետէի պաշա-
տումն ու առումը . — Սուլդան Մէհմէտ Բ .
— Քէօփրիկին մահը . — Գարա Մուսդա-
ֆա փաշա վէճերը . — Վէննայի պաշարու-
ն . — Սուլդան Մէհմէտ չորրորդին բնա-
որութիւնը . — Սուլդան Սիւլէյման Բ .
— Քէօփրիկի Մուսդաֆա փաշա վէճերը .
— Սուլդան Ահմէտ Բ . — Սուլդան Մուս-
աֆա Բ 327

ԳԼՈՒԽ ԼԲ .

ուգովիկոս ԺԴ . — Քուլպէր համարակալը .
Լուգովիկոսի պատերազմները . — Թիւ-
ն , Քոնտէ ու Լուվուա զորավարները . —
Հանսացւոց պատերազմը . — Գաղղիոյ
մ'նիզակակցութիւնը . — Թիւրէնի ըրած
պատերազմները . — Մահը . — Լուգովի-
կի զորութիւնը . — Վոպան . — Նիմէկի
տութիւնը . — Լիւքսամպուր , Քաթի-
ու Թուրվիլ զորավարները . — Ռիսվիլի
տութիւնը . — Գաղղիոյ դէմ եղած մ'ն-
ակցութիւն . — Եւգինէոս իշխանը և
ըւպրը . — Գաղղիացւոց ձախորդու-
նները . — Լուգովիկոսին արիութիւնը .
Վիլլարին յաղթութիւնները . — Ութ-
թի հաշտութիւնը . — Լուգովիկոս չո-
րսաներորդին մահը . — Կանգնել
ած շէնքերը . — Իր ատենի անուանի
Էիկը 339

ԳԼՈՒԽ ԼԳ .

ովիկոս չորեքտասաներորդին ստեն Եւ-
յի ուսումնական վիճակը . — Գաղղիա .

— Անգղիա . — Իտալիա . — Սպանիա և
 Փորթոկալ . — Գերմանիա . — Հոլանտա .
 — Վաճառականութեան վիճակը . . . 354

ԳԼՈՒԽ ԼԴ .

Մեծին Պետրոսի գաստիարակութիւնը . —
 Անոր դէմ եղած դաւակցութիւնը . — Իր
 առջի աշխատանքները . — Սարտամ կենայլը .
 — Սթրէլեցներուն ապստամբութիւնը . —
 Մեծին Պետրոսի նորոգութիւնները . —
 Շուէտի դէմ պատերազմը . — Կարոլոս ԺԲ .
 — Տանիմարքացւոց դէմ պատերազմը . —
 Նարվայի յաղթութիւնը . — Լէհաստանի
 Օգոստոս թագաւորին աթոռէ ձգուիլը . —
 Փոլժավայի պատերազմը . — Մեծին Պե-
 տրոսի յաղթանակը . — Կարոլոս երկոտա-
 սաներորդին Պէնտէր երթալը . — Կարոլոսի
 Տաճկաստանէն դուրս ելլելը . — Ըրած
 պատերազմները . — Մահը . — Մեծին
 Պետրոսի Փարիզ երթալը . — Ալէքս որդւոյն
 սպանութիւնը . — Մեծին Պետրոսի բարե-
 կարգութիւնները 372

ԳԼՈՒԽ ԼԵ .

Փիլիպպոս Դ . — Նափոյի խռովութիւնը .
 — Մազանիէլոյ . — Կարոլոս Բ . — Փիլիպ-
 պոս Ե . — Ալպերոնի . — Իր գիտաւորու-
 թիւնները . — Պաշտօնէն իյնալը . — Ռիփ-
 փերաա . — Տոն Քարլոս . — Նափոյի ու
 Սիկիլիոյ առնուիլը . — Փերդինանտոս Զ .
 — Իր իմաստուն կառավարութիւնը . — Կա-
 րոլոս Գ . — Ըրած բարեկարգութիւնները .
 — Փորթոկալի թագաւորը Ալփոնսոս Զ .

— Յովհաննէս Լ. — Իր առատաձեռնութիւնը. — Յովսէփ Ա. — Մարդիկ Փոմպայլին իշխանութիւնը. — Լիսպոնայի կործանումն ու նորէն շինուիլը. — Մարիամ Թագուհին. — Յովհաննէս Զ 386

ԳԼՈՒԽ ԼԶ.

Գէորգ Ա. — Սէնթ-Ճօրժ ասպետը. — Սթուարթեանց դէմ եղած խստութիւնները. — Սպանիոյ դէմ պատերազմը. — Պլընթ խաբեբան. — Գէորգ Բ. — Ուոլփոլ իշխանը. — Սպանիոյ դէմ պատերազմը. — Կարթուս Եղուարդ. — Անգլիոյ հետ պատերազմը. — Անգլիացւոց խեղճութիւնը. — Գաղղիացւոց հետ պատերազմը. — Պին ծովակալը. — Գուլիէլմոս Փիթ. — Գէորգ Դ. — Ամերիկայի մէջ Անգլիացւոց Գաղղիաւոցմէ առած երկիրները. — Ամերիկայի լաղթականաց ապստամբութիւնը. — Լորտ, որթ. — Վերսայլի հաշտութիւնը. . . . 398

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

րանտէպուրկի կայսրընտիրները. — Փրեերիկոս Ա Բրուսիոյ Թագաւորը. — Փրեերիկոս Գուլիէլմոս Ա. — Տիրած երկիրը. — Ըրած բարեկարգութիւնները. — Ընաւորութիւնը. — Որդւոյն դէմըրած ստութիւնը. — Զօրացը կրթութիւն ընելիլը. — Մահը. — Փրեգերիկոս Բ Մեծն. Իր կատարելութիւնները. — Առաջին ջողութիւնները. — Շէքիայի տիրելը. — Քոլլինի պատերազմը. — Հուպերթուրկի հաջտութիւնը. — Փրեգերիկոսին

ըրած բարեկարգութիւնները . — Ուսումնասիրութիւնը 406

ԳԼՈՒԽ ԼԸ .

Լէոփոլտ Ա կայսրը . — Օսմանցւոց Մաճառաստան մտնելը . — Սուրբ Կոթարաոսի պատերազմը . — Մաճառներուն ապստամբութիւնը . — Թէքէլի . — Վէննայի պաշարումը . — Յովհաննէս Սոպեսքի . — Եւգինէոս իշխանը . — Մարլպըրը դուքսը . — Կայսեր զօրաց յաջողութիւնը . — Յովսէփ Ա կայսրը . — Գաղղիացւոց յաղթուիլը . — Կարոլոս Զ կայսրը . — Գործնական հաստատութիւն . — Մարիամ Թերեզիա . — Լուդովիկոս հնգետառաներորդին կայսեր վրայ ըրած յաղթութիւնները . — Կարոլոս վեցերորդին մահը . — Աւստրիոյ յաջորդութեան կռիւր . — Պաւերայի կայսրընտիրը Կարոլոս Ալբերտ, և Բրուսիոյ թագաւորը Փրեդերիկոս Բ . — Մաճառաց հաւատարմութիւնը . — Պաւերայի կայսրընտիրն յաղթուիլը . — Աքոփսկրանայի հաշտութիւնը . — Մարիամ Թերեզիա կայսրուհւոյն կառավարութիւնը . — Ֆրանցիսկոս Ա կայսեր մահը . — Յովսէփ Բ կայսրը . — Ըրած բարեկարգութիւնները . — Տիրապետութեան սէրը . — Մահը . — Լէոփոլա Բ . 416

ԳԼՈՒԽ ԼԹ .

Փրեդերիկոս Դ . — Քոփէնհագի հրդեհը . — Քրիստիանոս Զ . — Փրեդերիկոս Ե . — Ըրած մեծագործութիւնները . — Քրիստիանոս Ի . — Սթրուէնսէ իշխանը . —

Շուէտի Ուլլիկէ Ելէոնորա Թագուհին . —
 Իր էրիկը Փրեգերիկոս . — Գտակներն ու
 Գլխարկները . — Ատուլփոս Փրեգերիկոս . —
 Պրահէ և Հորմ կոմսերուն մահը . — Կուս-
 տաւոս Գ . — Շուէտի խռովութիւնը . —
 Կուստաւոսի բարեկարգութիւնները . — Իր
 մահը . — Կատարինէ Ա , Ռուսաց կայսրու-
 հին . — Պետրոս Բ . — Մէնչիքով իշխանը .
 — Աննա Իւանովնա . — Պիրէն իշխանը . —
 Իւան Զ և Ելիսաբեթ . — Պետրոս Գ . —
 Իր մահը . — Կատարինէ Բ . — Ըրաժ պա-
 տերազմներն ու բարեկարգութիւնները . —
 Փոթեմքին ու Սուվորով զօրավարները . —
 Քոշուպոյ՝ Լեհաց զօրավարը . — Լեհաս-
 տանի բաժանումը . — Կատարինէին մահը .
 — Պօղոս Ա 427

ԳԼՈՒԽ Խ .

Ուլլգան Ահմէտ Գ . — Ենիչերիներուն խռ-
 վութիւնը . — Սուլդան Մահմուտ Ա . —
 արսից դէմ պատերազմը . — Կոստանդնու-
 օլսոյ գետնաշարժը . — Սուլդան Մահ-
 մաին մահը . — Իր կառավարութիւնը . —
 Ուլլգան Օսման Գ . — Ճիւպալիի հրդե-
 . — Սուլդան Մուսդաֆա Գ . — Սուլ-
 զան Ապտիւլ-Համիտ . — Սուլդան Սէլիմ Գ .
 Սուլդան Մուսդաֆա Գ . — Պայրազ-
 ր Մուսդաֆա փաշա . — Սուլդան Մահ-
 մաին Թագաւորելը : — Պարսկաստան .
 Շահ Հիւսէյին . — Միրվէիզ . — Միր-
 հմուտ . — Էջրէֆին Թագաւորելը . —
 հ Դահմազ . — Դահմազ Գուլիխան . —
 պաա Միրզա . — Նատիր Շահ . — Իր
 ոերազմները . — Մահը . — Պարսից

երկրին անիշխանութիւնը . — Քէրիմ խաճ . — Հոլանտացւոց Հնդկաստանի մէջ տեղ ունենալը . — Անգղիացւոց ու Գաղղիացւոց Հնդկաստան տեղ առնելը . — Գաղղիոյ և Անգղիոյ իրարու հետ պատերազմը . — Լալէ կուսակալը . — Մահը . — Հայտէր Ալի . — Թիփիփու Սայիպ . — Անգղիացւոց Հնդկաստանի մէջ տիրապետելը 438

ԳԼՈՒԽ ԽԱ.

Պրազիլ . — Պոլոսեանք . — Ոսկեհանք . — Սպանիական Ամերիկա . — Վաճառականութիւնը . — Նաւատորմիդ . — Կանոնադրութիւններ . — Տարեկան նաւը . — Կարողութեան հրովարտակը . — Միացեալ Նահանգաց սկզբնաւորութիւնը . — Կնքոյ տուրքը . — Գաղթականաց ապստամբութիւնը . — Կէճ զօրավարը . — Վոշինկթոն . — Ֆրանքլին . — Լաֆայէթ . — Լուգովիկոս վեշտասաներորդին խրկած օգնութիւնը . — Անգղիացիք Միացեալ Նահանգաց ազատութիւնը կը ճանչնան 451

ԳԼՈՒԽ ԽԲ.

Լուգովիկոս ԺԵ . — Օւլէանի դքսին խնամակալութիւնը . — Լաս Սկոտլիացին . — Ժանտախտ . — Երեքկին գաշնակցութիւն . — Սպանիոյ գէմ պատերազմը . — Տիւպուլային փառաւորութիւնը . — Խնամակալին մահը . — Ֆլէօրի կարգինալը . — Աւստրիոյ յաջորդութեան պատերազմը . — Լուգովիկոսի հիւանդութիւնը . — Եթեմամեայ պատերազմը . — Շուադէօլ դուքսը . — Աղ-

ական դաշն . — Արքայորդւոյն մահը . —
 ափովէոնի ծնունդը . — Լուդովիկոս հնգե-
 ասաներորդին վերաւորուիլը . — Յիսու-
 անց Գալղիլայէն քշուիլը . — Լուդովիկոս
 գետասաներորդին մահը . — Լուդովի-
 ս վեշտասաներորդին թագաւորելը . —
 Իւրկոյ և Մալէրսի . — Նէքէր . — Քա-
 լ . — Պրիէն . — Ընդհանուր ազգային
 ղով ընեւու որոշմունքը 463



Ի ԽՐԱԽՈՅՍ

ՀԱՅԱԶԳԻ ՄԱՆԿՏԻՈՅՆ

ՆԱԽԱՆՁԱԽՈՐՆ

ԲԱՐԵԱՅ ԱԶԳԻՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ

ԱՄԻՐԱՅ ՏԱՏԵԱՆ

Ռ Յ Ա

ՀԱՄԱՌՈՏ

ԼՏՄՈՒԹՒՆՎ

ՀԻՆԵՒՆՈՐԱԶԳԱՅ

ՀԱՄԱԹՕՏՈՒԹԻՒՆ

ԺԼՐԸՆԸԿԸԿԻՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՐԱԳՐԵԱՑ

Հ. ԱՄԲՐՈՍԻՈՍ ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ

Ի ՄԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒՄՅԷՆ



Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՎԱՆՍ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

—
1851

ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆ

ԺԼՄ ԸՆԵ ԸԿԸԿԻՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՆ ԳԱՂԱՌՈՅ՝
ԺԸ ԴԱՐԻՆ ԻՆՉՈՒՄՆ ԺԹ ԴԱՐՈՒՆ ՍԳԻՋՐԸ

Իպրոսութիւնք . — Վշմէա . — Հանգիտիւն Բա-
արան . — Յովհաննէս-Յակոբոս Ռուսոյ . — Բա-
սպէղծութիւն . — Կաթալէրգութիւն . — Քնար-
գալ , վարդապետական և հովուական բանասպէղծու-
ն . — Պերճախօսութիւն : — Պարմութիւն . —
սրոյական . — Քաղաքագիտութիւն . — Վիպասա-
նութիւն . — Գիտութիւնք . — Բնական պարմութիւն .
Աշխարհագիրք և ուղեորք . — Գեղարուեստք . —
անագործութիւն և ձեռնագործութիւն . — Երա-
նութիւն :

Պաղղիոյ մէջ ութնասներորդ դարը եօթնե-
ներորդին փառաւորութիւնը չունեցաւ , բայց
յ շատ վար չմնաց . դպրութիւնք , գեղա-
ստք և գիտութիւնք շատ առաջ գնացին :

ԻԳՐՈՒԹԻՒՆՔ . — ԺԸ դարուն մէջ դպրու-

դարուն դպրութիւնք ի՞նչ վիճակի մէջ էին
աղղիա :

Թեանց ոճը բոլորովին փոխուեցաւ Գաղղիա , եօթնևտասներորդին ծանրութիւնը գնաց , և աս դարը քննաբանութեան ու վերլուծութեան դար եղաւ : Վլէյլեմ իր սուր ծաղրաբանութեամբը , Հանրագիտակ Բառարանը յանդուգն իմաստասիրութեամբը , և Ժան-Ժաք-Ռուսոյ կրքոտ ու խաբող ճարտասանութեամբը ան գարուն վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցան :

1. ՎՈԼԹԵՐ. — ԺԸ դարուն մատենագրաց պարագլուխն է Վոլթէն (1778) , որ իր ընդարձակ հանճարովը դպրութեանց ամէն տեսակին մէջ երևելի եղաւ . իբրեւ բանաստեղծ՝ աւելի անուանի է ողբերգութեան մէջ , և իր Զայրէ , Մերսլէ , Ուէսթէ , Մոհամեթ ողբերգութիւններովը Գոռնէյլի ու Ռասինի հաւասարեցաւ . դիւցազներգութեան մէջ իր Հանրագիտակ գաղղիացի բանաստեղծութեան մէջ՝ փոփին կը հաւասարի . իսկ մանր քերթուածոց մէջ իրեն հասնող չկայ : Իբրեւ արձակ մատենագիր՝ նոյնպիսի յաջողութեամբ գրեց իմաստասիրութիւն , պատմութիւն , վիպասանութիւն , նամակներ : Ծանր գրուածոցը մէջ ոճը անսովորանելի է , միշտ պարզ , վայելչահիւս ու նիւթին քաջայարմար : Պափոսիտան Կարտիէրիէրապասէրիէր , Պափոսիտան Մեծի Պեթրի և Դուր Լոտիէիսի լուսնաբանութիւն ըստած գրուածքներուն մէջ մեծանուն պատմաբանից կարգը կ'անցնէր , թէ որ շատ տեղ կողմնասիրութիւնը

1. ՈՎԷ Վոլթէն , և ինչ անուանի գրուածքներուն :

յայտնի չցուցնէր : Բարուց կողմանէ Վոլթէռ վերջի ապոխանի փոփոխամիտ , բարկասիրտ , երգիծարան և քինախնդիր էր . ինչուան վերջը անհաշտ թշնամի մնաց Ռուսսոյին : Վոլթէռին ուրոր գրուածքը ութածալ 70 հատոր է . բայց սփռոն որ ան ստուարակարկատ հաւաքման մէջ սմէն բան ալ անսաղտանելի չէ . շատ տեղ կրօնն և բարոյականը անարժան կերպերով նախա-
ուած են . այնպէս որ անոնց մէջ շատ անգամ ոչ կ'երևան մատենագիրն բնական խելքն ու ա-
որժակը :

1 ՀԱՆՐԱԳԻՏԱԿ ԲԱՌԱՐԱՆ . — Հանրագիտակ առարանը (Անսիքլոփէտի) որ Վոլթէռ կը խորա-
ւսէր ու իր յօդուածներովը կը զարդարէր , ԺԸ
որուն գլխաւոր երկասիրութիւնն է : Աս Բա-
րանը որուն յայտարարութիւնը Տիտոյ և յա-
ճարանը տ' Ալամպէր շինեցին , կէս մը անհիմն
բակոյտներով , կէս մըն ալ ծաղրաբանութեամբ
անաստուածական սկզբունքներով կրօնք , բա-
ական , քաղաքական կարգեր , ամէն բան կ'ու-
ջնջէ : Գլխաւոր հրատարակողներն էին Վոլ-
ւ , Քոնտիյէաք , Հելուետիոս , տ' Օլպաք ,
Ղժանս , Տամիլլավիլ , Լամէթրի , Պուլանժէ ,
տորսէ , Քապանիս , և այլն :

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ-ՅԱԿՈԲՈՍ ՌԻՒՍՍՈՅ . — ՎՈՒ

անրագիտակ Բառարանն ի՞նչ էր : — Գլխա-
ւոր հրատարակողներն որո՞նք էին :
Լ էր Յ . - Յ . Ռուսսոյ , և ի՞նչ անուանի գը-
րուածները ունի :

Թէոփն հաւասար պէտք է դնել Յ. - Յ. (Ժան-Ժսք) Ռուսոն (1778), որ պերճաբան ու վառ-վըռուն ոճովը և կարգէ դուրս մտածմունքներովը իր դարուն ամենէն ճարտասան ու նշանաւոր մարդին եղաւ : Բոլոր գրուածոցը մէջ ինքզինքը հակառակ կը ցուցնէ քաղաքականութեան ու իր ժամանակի մարդկային ընկերութեան . Դաշ Է-Էրափն (Քոնթրա սոսիալ) ըստած գրքին մէջ բացարձակ հաւասարութիւն կը քարոզէ , Էփրէն մէջ անգործագրելի գաստիարակութեան ոճ մը կը վարդապետէ , որ աշակերտը բնութենէ զատ ուրիշ վարպետ պիտի չունենայ . Էփրէն մէջ բարոյականին ինչո՞ւն ամենաբարձր խնդիրներուն վրայ զարմանալի ճարտասանութեամբ կը խօսի . բայց ամսո՞ն որ տեղ տեղ հակասութիւններ ալ խառն են : Սակայն աս ճշմարիտ է որ Թէ գաստիարակութեան և Թէ քաղաքականութեան վրայ շատ ալ ողջամիտ գաղափարներ տուած է Ռուսոյ , որոնք իր դարուն վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրին :

1 ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ . — Ողբերգակ բանաստեղծից մէջ Վոլթէռէն ետքը անուանի եղան Քրէպիյեոն (1762), որ Աբրէս, Եփրէս և Հադափ ողբերգութիւններովը հին ատենի ողբերգութեանց տխուր արհաւիրքը Թէատրոններու մէջ մտուց : — Լակրանժ-Շանսէլ (1758), Ռասինին աշակերտը , որուն անուանի ողբերգու-

1 Բանաստեղծութեան մէջ որո՞նք եղան հռչակաւոր :

Թիւններն են Յոգորթ, Ուրտէս ու Պէշապէս և Ամսիս: — Սորէն (1781), որուն Սպարապետը սուած ողբերգութիւնը Քոռնէյլին ողբերգութեանցը կը հաւասարի: — Կիմոն տը լա Թուշ (1760), որուն անուանի ողբերգութիւնն է Իփիփիէ Ի Տարիս: — Տը Պէլլուա (1778), որուն ողբերգութեանցը մէջ հռչակաւորն է Պաշարաճ Բալէի ըստածը. իր մեծ արդիւնքն ան է որ ինքը կսաւ նախ ազգային պատմութենէ նիւթ առ ուղբերգութեանց: — Լըմիէր (1793), որուն լիաւոր ողբերգութիւններն են Իպէրճիսարա, Ուլիէլիս Թէլ, Լարիս Մաւադարայ: — Լա-Հարփ (803) որ քանի մը պազ ողբերգութիւններ ըրաւ չպէտ վարդի, Փիւլիփէփ, և այլն. աւելի անուան է իբրև քննաբան, և ընտիր գործքն է Գաստ Եսմապէլագարաթիւա ըսածը: — Լըկուվէ (1813) հանձարը ցուցուց Եպիտարիս, Նէրոն ու Մահելի ողբերգութեանցը մէջ: — Տիւսի (1816) քսփիրին հետեւելով անոր քանի մը ողբերգութեանցը գաղղիարէնի վերածեց. քովէն չինած երգութիւնն է Ապիֆար ըստածը:

ԿԱՑԱԿԵՐԳՈՒԹԻՒՆ. — Կառականերգութեան անուանի եղան Տէթուշ (1754), որուն հռչար կատակերգութիւններն են Փասալէր և Իսոնէր. աճանադէալ (Ֆիլոզոֆ մարիէ) ըստած: — Լը Սաժ (1747) որ Թիւրքալէ ըստած ակերգութեան մէջ տէրութեան համարակաւն ախտերը ծաղը կ'ընէ, և վիպասանութեանցը

տակերգութեան մէջ որոնք եղան անուանի:

մէջ ինչպիսի են Դևն խալ (Տեապալ պուլաթէօ) և ժիւ Պաւ, իր ժամանակցացը պահասութիւնները դուրս կը հանէ : Անուանի դործն է ժիւ Պապը զուարճալի ու աննման ոճոյն համար, որով բիւրաւոր վիպասանութեանց մէջ առաջինը կը տեսուի : — Մարիվոյ (1763), որուն երեւելի կատակերգութիւններն են խալ Սիւր և Բախի, Պապի լսողութիւնն է . ունի նաև վիպասանութիւններ, որոնց ոճը կատակերգութեանցը պէս գեղեցիկ է, նուրբ ու յարգարուն : — Փիրոն (1773) մեծ հանձօր ունէր վարպետ վերտառութիւններ շինելու . իր ամենէն անուանի դործն է Երգաւորութիւն (Մէթրոմանի) ըսուած կատակերգութիւնը : — Կրէստէ (1779), որուն անուանի են Վէր-Վէր և Շարիւնը ըսուած քերթուածներն ու Չարափ (Մէլան) կոչուած հանձարեղ կատակերգութիւն . ասոր մէջի առղերէն շատը առակ դարձած են : — Պոմարէ (1799), որուն Սափիւ Սեփիւ և Անուանութիւն Փիլիպի ըսուած ծաղրաշարժ կատակերգութիւնները վարպետ կերպով յօրինուած են : — Լա Շոստէ (1784), որուն երեւելի կատակերգութիւններն են Նորէլ-Նախադաշտ (Փրէժիւժէ ա լա մօս), Դպրոց մօրց և Մէլանի : — Տիտուոյ (1784) որուն անուանի թատերգութիւններն (Տրամ) են Ահաբապ ուրի և Տանապէր :

1. Քնարերգակ, վարդապետական և հովուական բանաստեղծութեան մէջ հռչակաւորներն են

1. Քնարերգակ, վարդապետական ու հովուական բանաստեղծութեան մէջ որոնք հռչակաւոր էղան :

Լըֆրանտը փոփոխեալ (1784), որուն Սրբազան Բա-
նաստեղծութիւններն ու Տաղերը (Օտ) և Դիդէ ողբեր-
քութիւնը անուանի են : — Յովհաննէս-Մկրտիչ
Իուստոյ (1741) որ իր Տաղերն ու Երածաբան
Բանաստեղծութիւններն (Քանթաթ) մէջ աննման է . ոճն է վաղ-
ւ ներդաշնակ : — Լուգոմիկոս Ռասին (1763) ,
որուն երևելի գործն է Կրօն ըստած բանաստեղ-
ծութիւնը , որ թէպէտ քիչ մը պաղ է , սակայն
եղ տեղ ալ գեղեցկութիւններ պակաս չեն . առ-
երթուածը հայերէն ալ թարգմանուած ու տը-
ուած է : — Էքուշար-Լըպրէան (1807) , որ իր
Տաղերն համար Գաղղիոյ Պիեթարն ըստեցաւ ,
ստիկ փոփոխամտութեամբ թէ Լուգոմիկոս
շտտաներորդը , թէ Հասարակապետութիւնը
թէ Կայսերութիւնը հաւասար եռանդով եր-
ց և իրեքէն ալ վարձատրուեցաւ : Հինգհարիւ
աւելի վերտառութիւններ չլինած է : — Ժիւ-
ն (1780) որուն Տաղ Վիլլիէն Գափափանէ , և Եր-
ան Վիլ Գափափան ըստած քերթուածները շատ
ուանի են . ամէն առողին մէջ կարգէ գուրն կորով
երեւայ : — Մալֆիլաթը (1767) , որ կորովա-
Տաղեր ունի , և ամենէն անուանի բանաստեղ-
ծիւնն է Նարիս 'ի Կղզի Ապրիլն ըստածը : —
Րէաս-Շէնիէ (1784) , որ Կոստանդնուպօլիս
ու բանաստեղծութեան ոգին պզտիկուց
նեց , նախնեաց մատենագրութեան քաջա-
տըլլալով նոր իմաստներով հին ոտանաւորներ
էր , ինչպէս որ ինքն ալ կ'ըսէ . մեծ խռովու-
ն ատեն երբոր զինքն ալ բռնեցին , մեռնելէն
մը օր առաջ իր մահուանը վրայ սրտաշարժ
աւոր մը շինեց : — Յովսէփ-Շէնիէ (1811)

իր պզտիկ եղբայրն ալ նոյնպէս 'ի Կրասնոգնուպօլիս ծնած, իրեն պէս բանաստեղծ էր, որ շինած ողբերգութեանցը մէջ յատակ ու ազնուական ռճին հետ կը փայլին տիրապետութեան գէմ ունեցած ատելութիւնն ու ազատութեան սէրը: Հատ մը հայրենասիրական երգեր շինած է Հասարակապետութեան տօներուն համար, որոնց մէջ անուանի է Երֆ Լույ (Հան տիւ տէփար) ըստածը. յարդի է նաեւ իր Նիւր-գիւր գաղչեան Տափեմ-գիւր-իւտն յԺԸ Դաւա ըստած գործքը: — Սէն-Լամպէր (1803) իր Եղանակ (Սէզոն) ըստած բանաստեղծութեամբն, ու Տըլիւ (1813) Վիւգիւի. սի Մշակ-իւտն Բարգման-իւտմբը, իր Երեւոյն, Բիւն, Այլ Դաւա (Օմտէ շան) ու Պարպէշ ըստած քերթուածներովը նկարագրական բանաստեղծութիւնը շատ ծաղկեցուցին:

1 ՊԵՐՃԱՆՈՍՈՒԹԻՒՆ. — Հոգևոր պերճախօտութեան մէջ Մասիյիոնէն ետքը շատ անուանի եղաւ Հայրն Պրիտէն (1767) յանպատրաստից ատած քարոզներովը. որոնց մէջ իր հոգւոյն ե. ռանգը, ու կորովի պերճախօտութիւնը կը փայլին. վսեմ իմաստներով ունկնդրաց միացը կը գրաւէր, և կամ յանկարծական դարձուածքներով զանոնք կ'արթնցընէր: Հայրն Նիւիլ (1774) հատորներով Քարա ու քանի մը Դամբանական ճառեր ունի, բայց ընդհանրապէս պազ են: Փուլ քահանան (1781), որ քարոզ տալու մեծ յարմարութիւն ու

1 Հոգևոր պերճախօտութեան մէջ որոնք եղան անուանի:

ներ, ու քարոզները ոչ երբեք կը գրէր. ուստի և ան տասնըմէկ քարոզն ալ որ հիմայ կան, քառասուն տարի ետքը թելադրելով մէկուն գրել տուած է. ամենէն անուանի քարոզն է Ուրբանեան Ժամանակը: Ոճն է զարգարուն:

Դատաստանական պերճախօսութիւնը համոզիչ ու ծանր ուժ մը առաւ տ'Ակէսոյին (1780) ձեռքովը. կորովի ու եռանդուն՝ Լա Շալոթէին (1788) ձեռքովը. հնարագիւտ, սուր և սաստիկ՝ Խմարչէին (1799) ձեռքովը: — Ճեմարանական պերճախօսութիւնը ծաղկեցուց հանճարեղ ինասաներով Լամֆոր (1794) Լաֆոնթէին ու Մուսիէին վրայ ըրած Ներհանգիստ մէջ. յստակ և սյեւախօս երեցաւ Լա Հարփ՝ Ռասինի ու Ֆենէլի Ներհանգիստ մէջ. բազմազարդ և քիչ մը պոտախօս եղաւ Թովմաս (1788) Մարկոս Աւրելոսի Ներհանգիստ մէջ, որ իր գրուած ողջ գերազանցն: Բայց բոլոր աս պերճախօսութիւններն անկոյթ կ'ըլլան նոր պերճախօսութեան առջև որ քային Ընդհանուր Ժողովոյն գումարմանց աշխարհը սկսաւ երևնալ, և որուն մէջ աւելի քաջ հանսացողներն եղան կորովաբանն Միլոպոյ (1791), Կելարանն Մորի (1817), յստակախօսն Վեալ (1793), և այլն:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. — Պատմութեան մէջ ամենէն

ուսաբին պերճախօսութեան մէջ որոնք անուն հանեցին: — Երբ աւելի ծաղկեցաւ պերճախօսութիւնը նուանի պատմաբաններն որոնք են, և ի՞նչ գրուածքներ ունին:

առաջ կ'անցնի Ռուլէն (1741) իր Հնախաձեռնութեամբ
 ու Հոսովայեցոյ պաթաւթեամբ, որ հայերէն թարգ-
 մանուած են . Ռուլէն իր քաղցր ոճովը ֆէնէլէն
 պաթաւթեան ու Մելլ Գաղլիոյ ըսուելու արժանի
 եղաւ . Ճառ յազատ՝ Ոսմանյ անուանով գիրք մըն ալ
 ունի որ գերազանց է իր կարգին մէջ : — Քրէվիէ
 (1765) Ռուլէնի աշակերտը, իր վարժապետին ան-
 կատար ձգած Հոսովայեցւոց պատմութիւնը ա-
 ռաջ տանելով կայսերաց պատմութիւնը շարա-
 գրեց . ոճը վայելուչ է, բայց կորով չունի : — Լըպոյ
 (1778) գրեց Յոսեփ իսպելաց պաթաւթեանը 22 հա-
 տոր, Ռուլէնին չհասնիր : — Ռէնալ (1796) Իմաստ-
 սիրտն պաթաւթեան Հեղեայ անուանով գիրք մը գրեց .
 որուն մէջ չափազանց ձևեր կը գործածէ : — Պար-
 թէլլովի (1795) իր Ուշադրութեան Կրթելոյն Ան-
 տարեալ ըսուած զարմանալի գործքին մէջ հին Յու-
 նաստանը ճանչցնելու համար երեսուն տարի աշ-
 խատեցաւ : Աս ուղևորութեան հայերէն թարգ-
 մանութիւնն ալ տպուած է : — Վէլլի (1759) քա-
 հանան, Վիլլարէ (1766) ու Կառնիէ քահանան
 Գաղլիոյ պաթաւթեան մը շինեցին ինչուան Կարողոսի
 իններորդի ժամանակը : Ոճերնին է ճապաղ : —
 Անքըթիլ (1806) գրած այլ և այլ պատմութեանցը
 մէջ չկրցաւ վերիններն անցնիլ : — Ռիւլիէր (1791)
 Պաթաւթեան անիշխանութեան Լեհայ ըսուած գործքին
 մէջ ճարտասանութիւնը կը ցուցնէ : — Սէկիւր
 (1833) զօրավար ու միանգամայն մատենագիր,
 ուրիշ շատ գրուածներէն զատ, ունի նաև Ընդա-
 նաւ Պաթաւթեան մը ինչուան միջին դար, որ զար-
 դարուն ոճով գրուած է :

1. ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ . — Բարոյախօսից մէջ անուանիներն են Վոլնարկ (1747) . որ իր Գիտութիւն ճարտարին հոգ, Նկարագիր (Քարաքթեր) և Առած (Մաքսիմ) ըստած գործքերուն մէջ Փասքալի , Լա Պրիւյերի ու Ֆենելոնի կը մօտենայ : — Տիւքոյ (1772) , որուն խորհրդածութիւն գրաւորաց սեփականէրդի տարուն ըստած գործքը անուանի է :

2. ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ . — Մոնթէսքիէօ : — Եւ դարուն առաջին քաղաքագէտ մատենագիրն Մոնթէսքիէօ (1755) . իր Նամականի պարտական ըստած երգիծաբան վիպասանութիւնը հրատարակէն ետքը ի լոյս ընծայեց Մեծութիւն և Խեղճահաւ ճշմարտացոյց ըստած գիրքը , որով յայտնի աւ ինչ մեծ խելքի տէր ըլլալը . իսկ երբոր ետքը ի Օրինաց գիրքը հանեց , որուն վրայքսան տարի խատեր էր , իր համբաւը անջնջելի կնքով մը տատաւեց : Աս գրուածքին մէջ Մոնթէսքիէօ աւջին կարգի մատենագիր կը սեպուի , և իր ոճոյն մառուտութեամբն ու կորովովը Տակիտոսին կը ւասարի : — Մոնթէսքիէօյէն ետքը կրնանք յիւՄապլի (1785) Գոնտիլլէաք իմաստասիրին եղլը , որ շատ գրուածքներ ունի պատմութեան , ոյականի ու քաղաքագիտութեան վրայ :

ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ . — ԺԼ դարուն մատենա

ւչակաւոր բարոյախօսներն որոնք են :
աղաքագիտութեան մէջ ով եղաւ անուանի ,
և իր գրուածքներն որոնք են :
պատմանութեան մէջ որոնք եղան անուանի :

գրութեանը մէջ վիպասանութիւնը մեծ թաւա մը բռնած է : Անուանի վիպասաններն են Լը Սաժ հռչակաւոր Ժիւ Պլաշին հեղինակը : — Փրէվոյ (1763) որ շատ մը երկայն վիպասանութիւններ ունի , որոնց մէջ աւելի անուանին է Մանն Լէստ : — Մարմոնթէլ (1799) որուն երեւելի վիպասանութիւններն են Բեղիւսարիս և Իւստըստուածները . ունի նաև Տարէր և Տաբէնագր-Բէտն անուանով գրուածք մը , որ իմաստուն վարդապետութեանցը համար անուանի է : — Պեռնարաէն որ Սէն-Փիէր (1814) Պոլսէ վերգիւնի անուանով գեղեցիկ վիպասանութեան հեղինակը , որ և հայերէն աշխարհաբառ թարգմանութեամբ տպուած է . բնութիւնը իրեն պէս աղէկ նկարագրող մատենագիր չէ եղած :

1. ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ . — ԺԸ դարուն մէջ գիտութիւնները շատ առաջ գնացին ու մեծամեծ մարդիկ ունեցան : Ռէոմիւր բնախօսը (1757) ան ջերմաչափը հնարեց , որ իր անունովը կը կոչուի և 80 աստիճան բաժնուած է : — Լա Քալ (1762) չափաբան և աստեղագէտը , միջօրեականը ճշգելու շատ աշխատեցաւ և ցուցուց որ աստիճանները հասարակածէն ինչուան բևեռները քանի կ'երթան կ'աճին : — Տ'Լլամպէռ (1783) ԺԸ դարուն հռչակաւոր մարդկանց մէկը , անուանի չափաբան ու մեքենագէտ ալ էր և շարժաբանութիւնը շատ ծաղկեցուց : — Պրզու (1783) իր դասերովը չա-

1. Գիտութեանց մէջ ինչ մեծ տնտէն մարդիկ ունեցան Գաղղիացիք :

փառանական ուսմունքները շատ պարզեց : — Պորտա (1799) ներհուն չափաբան ու աստեղագիտական ճարտար նաւուղի, շատ գիւտեր ըրաւ որոնց մէջ աւելի անուանիներն են Շլաւալի Գալաֆանի Սէրքա րէֆլէքսիոն) ու Կրիստիան (Տուպլիֆէ) : — Լաւուազիէ (1794) որ հիմակուան բնաւածութիւնը հնարեց : — Մոնկուշիէ երկու եղաքը (Ստեփանոս 1799, և Յովսէփ 1810) անուան անմահացուցին օդապարիփ Գալաֆանի հնարելով : — Էնթոլէ (1822), որ նորանոր գիւտերով բնաւածութիւնը շատ ծաղկեցուց : — Լակրանժ (1813) նուանի չափաբան, որ տասներութը տարեկան եւ թատենը հաշակաւոր Այլէր երկրաչափին յարտարունէ ի վեր լուծելու համար աշխատած դիրներուն մեկնութիւնը տալով առաջին կարգի անոց թիւը մտաւ : Հինգ անգամ Փարիզու Գիթեանց Ճերմարանէն չափաբանութեան մըրտակ առաւ, ու շատ մը ուսումնական գրուածքթողուց, որ ամէն ալ պարզ ու վայելուչ վ գրած են : — Լափլաս (1827) մեծանուն րաչափն ու չափաբանը՝ երկրագործի որդի էր. նըրինը տարեկան եղած թատենը Փարիզու զիւրակուն գայրոցին գասատու գրուեցաւ և ըրած նոր գիւտերով փառաւորեցաւ : Կրուածոցը ամենէն անուանին է Երիտային շաքաթաւաւանի շանիք սէլէս(թ) ըստածը, որուն մէջիւ հանկըփայլի, հանդերձստակ ու վայելուչ ոճով :

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ . — Բնական պատմու-

ական պատմութիւն մէջ որոնք Լիւան անուանի :

Թիւնը ծաղկեցրնողներուն առաջինն եղաւ Պիւ. ֆոն (1788) մեծահաջակ բնապատումը, որուն բնական պատկերներն իր դարուն գրաւոր մեծագործութեանցը մէկն է, որով և հեղինակը առաջին կարգի մատենագրաց շարքը տնցաւ. առ դժուարին գործոյն մէջ իրեն մեծ օգնական եղաւ Տոպանթոն (1800) : Պիւ. ֆոնին ոճն է զարգարուն, ազնուական ու ներգաշնակ : Իրեն յաջորդեց Դէ. որգ Քիւվիէ (1832) հաջակաւոր բնապատումը, որ կենդանաբանութեան, անդամահատութեան ու երկրաբանութեան մէջ ըրած անհամար զննութիւններովը իրաւամբ Արիստոթէլ ԺԹ Դարէն ըսուեցաւ : — Իրմէ վար չմնար նաեւ յիւստիէ (1836) քաջ բնապատումը :

1 ԱՆԽԱՐՀԱԳԻՐՔ ԵՒ ՈՒՂԵՒՈՐՔ. — Աշխարհագիրներու և աշխարհատես ուղեորաց մէջ անուանիներն են Վոկոնտի (1766), որուն գծած Ատլասը գեռ յարգի է : — Տ'Անվիլ (1782) որ հին աշխարհագրութիւնը շատ ծաղկեցուց : — Լա Փէրուզ որ 1786ին աշխարհիս չորս կողմը պտրտելու ճամբայ ելաւ ու ճամբորդութեանը մէջ մեռաւ : Պուկէնվիլ (1811) որ Լա Փէրուզին ձեռք զարկած ճամբորդութիւնը յաջողութեամբ կտրտեց ու շատ մը աշխարհագրական գիւտեր ըրաւ : — Վոլնէ (1820) որ չորս տարի եգիպտոս ու Ասորոց երկիրը պտրտելէն ետքը, ճամբորդութեանը պատմութիւնը հրատարակեց Ուղեւորութեան յետիւտ

1 Հաջակաւոր աշխարհագիրներն և ուղեորները որոնք են :

« Արդիս անուանով, և մեծ անուն հանեց : Աւելի անուանիչ շատ գրուածքներ, որոնց անուանին է Աւելի լաւաւ ըստեաները, որ անկրօն հոգւով գրուած են :

1. ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏՅԱՆ . — Պատկերահանից մէջ եւելի եղան Պուշէ (1770), որուն վրէժներ շատ բազմեր : — Վրդգիոս-Յովսէփ-Վէռնէ (1789), ուն ծովային տեսարանները շատ անուանի են, և արներուն մեծ մասը Փարիզու մէջ Լուվրի թանսրանն է : — Վարդուտ-Օրաս-Վէռնէ (1836) բմէն վար չմնար . ասիկայ իրեն ընտրեց պատկերման նկարչութիւնը և յաջողեցաւ . իրեն անձնեցին որ Նափոլէոնի մեծամեծ յաղթունները ձեռքընէ : Գերազանց կերպով կը նկարէին ձիեր ու շներ : Հիմակուան համբաւաւոր աս-Վէռնէ պատկերահանը իր որդին ու աշակերտն է, որ հօրը ոճոյն հետեւեցաւ : — Վանդոյ (37) գերազանցեց աւելի կենդանագորին մէջ : — Էն (1809) որ պատմական նկարչութիւնը ծաղուց, ու իր աշակերտն եղաւ հռչակաւորն Տակամ Դաւիթ : — Դաւիթ (1825) նկարչուն արուեստը շատ ծաղկեցուց Գաղղիոյ մէջ եւ ի հին օրինակաց հետեւելով : — Երար (1837) կերտ Դաւթի և անուանի պատկերահան պատմեան, բոլոր ժամանակակից իշխաններն իրմէ լէին նկարուիլ . ուստի երեսուն տարուան մէջ ուր հատեն աւելի թաքի վրայ կեցած կենսագիրներ քաշեց, անհամար ալ կէս մէջքէն : Իրոտէ (1824) քաջ նկարիչ ու թանաստեղծ,

չակաւոր պատկերահաններն որոնք են :

իր հրաշակեալուն Ե Տեառան Ղրկելիի ըստւածը, որուն համար առաջին մրցանակ առաւ : — Կրոյ (1835) հաշակաւոր պատմական նկարիչներէն մէկը, շատ անուանի նկարներ ունի ինչպէս Նալբաբեանի ու Աղա-ճիւղի պարբերականները, Էյուս-ի ճապարհագրութիւնը, և այլն : Փարիզու Փանթէոնին գմբէթի պատկերներն ալ ինքը նկարեց, որոնց համար տապա տարի անցուց :

1 ԱՐՁԱՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԵՔԵՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ . — Արձանագործութեան մէջ երևելի եղաւ Քուլթոյին աշակերտը Պուշարտուն (1762) : Մեքենագործութեան մէջ ալ մեծ անուն հանեց Վաքանտան (1782), և իր մեքենական սքանչելի գիւտերովը բոլոր Եւրոպայի մեծ ծառայութիւն մատուց : Շատ հաշակաւոր են իր ինքնաշարժ մեքենաները, որոնց մէջ կը յիշուին Սիմֆահար Դարտ մը, որ իրօք սրինգ կը փչէր, Բատ մը որ կտցովը հաս կ'առնէր կ'ուտէր ու կը մարսէր :

2 ԵՐԱԺՀՈՒԹԻՒՆ . — Երաժշտութեան մէջ անուանի եղան երգահանքն Ռամոյ (1764), Կրէթրի (1813) որ երաժշտութեան մէջ կատակերգութեան ոգին մտցրնելով Մօլլէր-Երաժշտութեան ըստեցաւ . Մէհիւլ (1811) որ Երգ ըստ ու Երգ յաղթանակի ըստւած պատերազմական ազգային տաղերն երգի վրայ առաւ :

1 Արձանագործութեան ու Մեքենագործութեան մէջ որոնք եղան անուանի :

2 Երաժշտութեան մէջ որոնք անուն հանեցին :

ՊԱՏԾՈՒԹԻՒՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԹԵԱՆ ՈՒ ՎԱՃԱՌԱՆ
ԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒՐՈԳՈՑ ԺԸ ԴԱՐԷՆ ԽՆՈՒՄԱ
ԺԺ ԴԱՐՈՒՆ ՍԿԻՋԲԸ

ԱՆԳՂԻԱ . — Բանաստեղծութիւն . — Արթիկ խաբէ-
ագիրք . — Իմաստասիրութիւն . — Գիտութիւնք . —
Յիսարհագիրք և աղետք . — Նկարչութիւն : — ՍՊԵ-
ԻԱ . — Գիտութիւնք և Գեղարուեստք : — ՓՈՐԹՈ-
ԱԼ . — ԻՏԱԼԻԱ . — Գիտութիւնք . — Գեղարուեստք .
— Երաժշտութիւն . — ԳԵՐԾԱՆԻԱ . — Պարմութիւն .
— Իմաստասիրութիւն . — Գիտութիւնք . — Երաժշ-
տութիւն . — ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ . — ՏԱՆԻՄԱՐԲԱ և
ՈՒԷՏ . — Գիտութիւնք : — ՀՈԼԱՆՏԱ . — Գիտու-
ւնք և Գեղարուեստք : — ԺԸ Դարան Տիջ Եւրոպայի
Ճատակութեան վիճակը . Գաղղիա : — Անգղիա :
Հոլանդա : — Իսպանիա : — Գերմանիա և Կիսիսայի
ութիւնք : — Սպանիա : — Փորթուգալ :

Եւրոպայի ուրիշ կողմերն ալ գիտութեանց մէջ
ողղիայէն վար չմնացին . և մատենագրութիւնն
գեղարուեստները շատ ծաղկեցան Անգղիոյ ,
ալիոյ և Գերմանիոյ մէջ :

ԱՆԳՂԻԱ . — ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ . — ԺԸ
ը Անգղիոյ մէջ Փոփ (1744) ու Եռանկ (1765)
աստեղծներուն գարը եղաւ . Եռանկին անուա-

ռչակաւոր Անգղիացի բանաստեղծներն ու
րոնք են :

նի գործն է Գիշէր, ըստւած տխուր խորհրդածու-
թեանց բանաստեղծութիւնը, որ տաճկերէն ալ
թարգմանուած ու տպուած է: — Ուրիշ անուանի
բանաստեղծներն են Ուսկըր (1687) որ Անգղիա-
ցւոց տաղաչափութիւնը շատ ծաղկեցուց. — Տէն-
հրմ (1668) որ Անգղիացւոց բանաստեղծական լե-
զուին կտտարեւագործութեանը շատ աշխատեցաւ:
— Թոմսըն Սկովտիացի (1748), որուն Եղանակ ը-
ստւած բանաստեղծութիւնը շատ անուանի է նկա-
րագրութեանցը ճշգրութեանը, զանազանութեանն
ու փափկութեանը համար: — Կրէ (1771) որուն
Տաշէն ու Եշէրէրֆօ-Թի-նէրէ անուանի են գեղեց-
կութեամբ ու վսեմութեամբ: — Փայրըր (1721)
բանաստեղծ ու միանգամայն քաղաքագէտ, շատ
մը ազգային նիւթերու վրայ երգեր շինած է: —
Պըռնա Սկովտիացի (1796) պարտիզպանի մը որդի,
Քաւուիր (1800) և Պէթի (1803) իրենք ալ ռամ-
կական բանաստեղծութիւններ ունին: — Լորտ Պայ-
րըն (1824) ժիւ գարուն մեծանուն բանաստեղծ-
ներէն մէկը, այլ և այլ երկիրներ, ու նաև Յու-
նաստան ու Տաճկաստան պտըտեցաւ, և ի գարձին
Զոյլ-Հոյլ ըստւած քերթուածը հրատարակեց,
որով հռչակաւոր բանաստեղծից կարգն անցաւ:
Իտալիա քալած Ժամանակը Վէնետիկ երկար ա-
տեն կեցաւ ու հայերէն ալ սորվեցաւ. ետքը Յու-
նաստանի ազատութեան օգնելու համար հոն գնաց
ու մեռաւ: Շատ անուանի քերթուածներ ու թատր-
երգութիւններ ունի. ասոնց ամենէն ընտիրը կը
սեպուի Տոն Ժոն ըստւած քերթուածը, որուն
մէջ իր վոեմ ու զօրաւոր հանճարը աւելի կ'երևայ:
— Ուոթըր Սքոթ (1832) անուանի բանաստեղծ ու

վիպասան, շատ հռչակաւոր քերթուածներ ու վիպասանութիւններ ունի, որոնց մէջ շատ լաւ կը նկարէ մարդկանց բնականութիւնն ու սովորութիւնները, և տեղերուն գիրքը կը ստորագրէ:

1 ԱՐՁԱԿ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ. — Արձակ մատենաւորաց մէջ երևելիներն են Պոլինարը (1751) քաղաքագէտ և իմաստասէր, որ շատ մը քաղաքագիտական ու փիլիսոփայական գրուածներ ունի: — Սուրբ (1745) որ երգիծաբան ու զուարթամիտ ոճոյն սմար Ռապէ Անգլի- ըսուեցաւ. անուանի վիպասանութիւններ ունի: — Ֆիլտին (1754) որուն ինքն անուանի վիպասանութիւնն է Թոմ Ժանուածը: Ռիչըրտսըն (1761) հռչակաւոր վիպասան, որ հիւսան մը որդի էր. իր անուանի վիպասանութիւններն են Քլարիսա Հարլը, Եւ Չարլսը և Փաֆլա: — Մոնթըկիու տիկինը (1762) քոֆի ու գիտութեամբ անուանի, երկանը որ դեսպան էր, Կոստանդնուպօլիս գնալու ժամանակ տաճկերէն սորվելով, երկրին սովորութեանցը վարժեցաւ, ու իր համակերպ մէջ ճշատտանի վրայ բաւական ճիշդ տեղեկութիւններ կուտայ: Անգղիացիք զինքը Մատամ Սէլէին հաւասար կը դնեն: — Սթէռն (1768) ի հռչակաւոր գործն է Բարոյական Ողբերգական ըսուածը: — Կոլտամիթ (1774) որ շատ անգիտութիւններ ունի, որոնց ամենէն անուանիներն են Բիլի-ն Անգլի- Պարսկերէն Հոգեւորացի-ն որ

զիս ինչ անուանի արձակ մատենագիրներն ու երգացաւ, և անոնց գիտաւոր գործքերն որոնք են:

տաճկերէն ալ թարգմանուած ու տպուած է, յաշիւդատեփ Ուէֆէլտի կողմէն գեղեցիկ վիպասանութիւնն ու Գիւշ Եւալ ըսուած բանաստեղծութիւնը : — Հիւռու (1776) Սկովտիացի իմաստասէր և պատմաբան, որուն բազմահատոր գրուածոցը մէջ ամենէն անուանի է Աֆղէյ պաֆաւիտնը : — Ռոպէրթսըն Սկովտիացի (1793), որուն անուանի գործքերն են Պաֆաւիտն Սիւլթիյ, Պաֆաւիտն Ալէրիյ, Պաֆաւիտն Կարուտի Հիֆէրէրէի . առ վերջինը շատ հռչակաւոր է ճշգրութեանը, իմաստասիրական ոգւոյն ու ոճին համար : — Կիպպըն (1794) պատմաբան, որուն անուանի գործն է Պաֆաւիտն Ինքանիտն Կոնվէսիտն պեֆաւիտն ըսուածը . ասոր մէջ կը փայլին ընդարձակ ու հաստատուն հմտութիւն, ճշգրիտ ու հանճարեղ քննաբանութիւն և պատմելու կերպ : Պըրք (1797) Իռլանտացի ատենաբան, որուն գրուածոցը անուանին է Խորհրդածուիտն, Վիտուալիտն Գաղլիյ ըսուածը : — Չէսթըրֆիլտ (1779) որուն առ յերթի գրած Նաթիէրն անուանի են մէջի եղած մանր տեղեկութիւններովը : — Ֆոքս (1806) Անգղիոյ մեծանուն ատենաբաններէն մէկը, որ և Դէմալիտն Աֆղէյ ըսուած է . իր ճառերուն մէջ կորով, արամաբանութիւն ու լուսաբանութիւն կը փայլին . գերազանց գործը կը սեպուի Հիւտաֆանի Ինդրոյ վրայ ըրած ատենաբանութիւնը :

1. ԻՄՍՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ . — Իմաստասիրութեան

1. Որո՞նք են Անգղիոյ հռչակաւոր իմաստասէրները :

մէջ անուանինքրն են Ֆէրկիւսւարն (1816) Էտիմ-
պուրկի համալսարանին փիլիսոփայութեան դա-
ւատուն, գրուածոցը մէջ հռչակաւորն է Պափու-
իան զարգացման և իրօքանման հռովմեական Հասարակ-
ութեան ըստւածը: — Ռիտ Սկովտիացի (1796)՝
որուն երևելի գործն է Հէփալոփաթիան և զմարտիային
հայտնութենէ: — Տըկըլտ Սթիւսըթ (1828) ա-
սկերտ և հայրենակից Ռիտի, որուն ամենէն ա-
ւանի գործն է Ճաշի և Իմաստասիրական ըստւածը:
- Ագամ Սթիւթ (1790) հռչակաւոր Սկովտիացի
նոտաարան և իմաստասէր, իբրև տնտեսարան
նուանի է իր Հէփալոփաթիան և Էթնութենէ և զոգ-
րաց ընտելութեան ազգաց ըստւած գործքը. իբրև
տնտեսէր՝ Տէսութեան Բարոյական զգացման ըստւած
ըբը:

ԳԻՑՈՒԹԻՒՆԳ. — Գիտնոց ու չափաբանից մէջ
ուանի են Յակոբ Ֆէրկիւսւարն (1776) Սկով-
ացի աստեղաբաշխ ու մեքենագէտ, որ աս-
ղաբաշխութեան ու մեքենականութեան վրայ
ուածքներ ունի: — Քեանվէնտիշ (1810) բնախօս
քնալոյծ, արդի բնալուծութիւնը հնարողներէն
ը, շատ գիւտեր ըրաւ, որոնց մէջ անուանին
յածիւն և իւրի գիւտը: — Ֆրանքլին (1788) ոչ
յն ընտիր քաղաքացի ու անուանի բնախօս է,
այլ և մեծ բարոյախօս և օրինակ առաքինու-
սն. իր քաղաքակցացը պիտոյիցն համար շատ
ամկական գրքեր հանեց, որոնց մէջ անուանին
Իսթութեան Բարեմի և Հոփալոփաթի ըստւածը. կայ-

նտութեանց մէջ որոնք եղան անուանի:

ծակին գէժ ալ շաւիաբիւն հնարելով մարգկու-
թեան սարսափելի հարուածներէն մէկուն ուժը
կտարեց և իրանունը անմահացուց:— Տէվի (1829)
անուանի բնալոյծ, որ շատ գիւտեր ըրաւ, և ա-
նուանին է Անգլի լապտեր ըսուածը:

1 ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐԻ ԵՒ ՈՒՂԵՒՈՐԻ. — Աշխարհա-
գրաց և ուղևորաց մէջ անուանիներն են Կլիֆօրթի
(1770), որուն երևելի գործն է Ալիսարհագրաբիւնը
տասուերկու անգամ տպուած: — Քարչըրէթ
(1769), Քուք (1779), Վէնքոփըր (1798) և Մըն-
կոյ-Փարթ (1803) երևելի աշխարհատես աներկիւզ
ուղևորներ են, որոնք շատ կղզիներ աւ երկիրներ
գտան:

2 ՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ. — Նկարչութեան մէջ երևելի
եղան Հոկլըթ (1764), որ անուանի էր տնական
տեսարաններ նկարելու մէջ: — Ռէնըլս (1792),
որ Անգլիացի պատկերահանից ամենէն երևելին կը
սեպուի իր կիրթ ախորժակին և գոյներուն բնա-
կանութեանն ու ճոխութեանը համար. աւելի
ճարտար է կենդանագրի մէջ: Նկարչութեան վրայ
գրուած ճառեր ալ ունի, որոնք Լոնտոնի թա-
գաւորական Ճեմարանին առջևը խօսած է ու ա-
մէնն ալ սքանչելի են իրենց գեղեցկութեամբն ու
ազդուութեամբը:

-
- 1 Անգլիացի հռչակաւոր աշխարհագիրներն և
ուղևորները որոնք են:
- 2 Նկարչութեան մէջ ի՞նչ անուանի մարգիկ ունե-
ցան Անգլիացիք:

ՍՊԱՆԻԱ. — ԺԸ Դարուն սկիզբները Սպանիա երևելի մատենագիրներ չունեցաւ. ունեցածները քանի մը բանաստեղծք էին. անոնցմէ ալ ոմանք անկիրթ ախորժակ ունէին, ոմանք ալ տկամիտ հետևողք էին Գաղղիացւոց: Բայց քիչ անէն, ետէ ետեւ անուանի մատենագիրներ ունձարեղ քննաբաններ ելան: Լուսան (1754) իր երկուստեւ չրատարակեց: — Ֆէյխոյ (1764) անի քննաբան եղաւ, և երևելի գործքերն են Կար ֆելաթանիան ու Հեփատին և օգտաւար նամակըսուածները: — Հայրն Իսլա (1783), որ երաբան ու հանձարեղ քննաբանութիւններով լիանթէսին զօրաւոր ու ճարտարահար քննաութիւնը նորէն կենդանացուց: — Նիկողայոս ամթին (1780) Թատրերգակ բանաստեղծը, ջանաց Սպանիացւոց Թատրերախաղերը կորորել ու Գաղղիացւոց նմանցընել: — Իր որդին Եգր Մորամթին (1828) կատակերգութեան սեւելի գերազանցելով Մուխե Սպանիայի ըլլաւ:

ՆՅՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏՔ. — Գիտուց կողմանէ ամենեւին երևելի մարդ չելաւ իս: Միայն գեղարուեստից մէջ քանի մը ալի պատկերահաններ գոնուեցան ինչպէս սա Եօրոտանոյ (1755), որ զարմանալի արա-

դարուն մէջ ինչ անուանի մատենագիրներ չունեցաւ Սպանիա:

ՄԼԹԵԱՆՑ ու գեղարուեստից մէջ ինչ եւելի մարդիկ ունեցաւ Սպանիա:

գութեամբ նկարելուն համար Ֆափլէֆ-ը տրոխներն Արագագործ ըսուեցաւ, ուրիշ պատկերահաններու շուտով նմանելուն համար ալ Պրոփետ Զեֆել-ը ինքն կոչուեցաւ :

1 ՓՈՐԹՈՒԿԱԼ. — Երբոր Սպանիացիք Փորթուկալի տիրեցին, ազգային յառաջագիմութեան ոգին երթալով մարեցաւ, և երևելի մարդ մըն ալ կար նէ մէջերնին՝ Հայրն Վիէյրա (1697) էր. ան ալ Ամերիկա գնաց քարոզութեան : Բանաստեղծութեան մէջ արուեստակութիւն տիրեց, և շատերը ազգային լեզուն թողուցած՝ սկսան սպանիարէն գրել : Պուալըյի բարեկամը՝ Էրիսէյրա կոմսը (1743), ԺԼ դարուն մէջ շատ ջանաց ազգային մատենագրութեան ոճը բարեկարգել Գազդիացւոյ ախորժակին հետեւելով : Ան միջոցներն երկու ճեմարան ալ բացուեցան ու տէրութիւնը անոնց պաշտպան կեցաւ. առաջինն էր Ճեմարան Արիւտայ-ը ըսուածը, և երկրորդը Թափառ-իտան Ճեմարան Գիփառ-իտան :

Գիտութեանց ու գեղարուեստից մէջ յիշատակի արժանի բան մը չունեցան Փորթուկալցիք :

2 ԻՏԱԼԻԱ. Իտալիոյ մէջ Հռոմէական Աւագիտըսուած ճեմարանը, որ Շուռտի Քրիստինէ Թագուհւոյն պաշտպանութեամբը հիմնեցին Կուլիտի

1 Փորթուկալի ուսումնականութիւնը ինչ վիճակի մէջ էր :

2 Իտալիոյ մատենագրութիւնը ինչով նորէն ծաղկեցաւ :

(1712), Ֆիլիքայա (1707), Մէնցլինի (1704) Կրա-
վինա (1718) և Քրէշիմպէնի (1728) գրադէտնե-
ր, խառնուցեց ախորժակը շտկելու և մատենա-
գրութիւնը նորէն ծաղկեցընելու շատ օգնեց, որով
ԺԼ գարուն մէջ խառնակաւն ոտանաւոր մատեն-
ագրութիւնն նորանոր գեղեցիկ տաղերով, կատա-
սրան գիւցազներգութիւններով, վարդապետա-
սնբանաստեղծութիւններով, ողբերգութիւննե-
րով ու տաղերգութիւններով ճոխացաւ : Արձակ
տենագրութիւնն ալ քաղաքական գրագիտա-
ն և իմաստասիրական պատմութիւններով ու
րդապետական պերճախօսութիւններով նորէն
թրթացաւ :

Աս միջոցներս եին հռչակաւոր Մեթասթա-
սի (1782) հռովմայեցի բանաստեղծը, որ իր
լեցակահիւս տաղերգութեանցն ու թատրեր-
թեանցը համար Ռոսիոյ Իփուլիոյ ըսուեցաւ, և
ան հոգւոր բանաստեղծութեանցը մէկ քանին
իօթ են մեր ազգին տաճկերէն թարգմանուած
լով : — Գառապար Կոծծի վենետկեցի (1786),
ւանի երգիծանքներ, քերթուածներ ու զուար-
մանր պատմութիւններ ունի : — Կոլտոնի
տկեցի (1793), խառնոյ առաջին կատակեր-
բանաստեղծը որ և Մուխոմ Իփուլիոյ ըսուե-
ցաւ : — Ալֆիէրի (1803) խառնոյ մեծահամբաւ
րգակ բանաստեղծը, եօթը տարուան մէջ
ըջորս ողբերգութիւն շինեց, որոնց մեծ
ընտիր են . նոյն միջոցին կը շարադրէր միան-

միջոցներն խառնա թնչ անուանի մատենա-
գիրներ ունեցաւ :

դամայն արձակ այնպիսի գործքեր՝ որ զինքը առևտրին կարգի խաղաղի մատենագիր ըրին . և աստիճան էն ճառ-վառարութիւնէ , իշխանն եւ նշանաւոր , և ընտիր Թագաւորութիւն Սալահարիսի : Ո՞՞ն աւ թմասաներն են կորովի ու համառօտախօս :

1 ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ . — Գիտութեանց մէջ անուանի եղողներն են Մանֆրէտի (1739) երկրաչափ ու աստեղագիտ : — Կալվանի (1795) Պոլոնիացի բժիշկ ու բնախօս , որ կալվանեան ելեկտրականութեան երևոյթները ամենէն առաջ դիտեց : — Վոլթա (1826) մեծածնուն բնախօսներէն մէկը , որ շատ գիւտեր ըրած է , ամենէն երևելին է Վոլթայէան սիւնի ըսուածը , որ բնալուծութեաննոր ճամբայ մը բացաւ :

2 ԴԵՂԱՐՈՒԵՍՏՔ . — Արձանագրութեան մէջ անմահական անուն ձգեց Քանովա (1822) գեղացւոյ մը որդի . բազմաթիւ են շինած հրաշալի արձանները , որոնց վրայ բնականութիւնն ու գեղեցկութիւնը կը փայլին . մէկ քանին միայն հոս յիշենք . Փիլիպ Դանսի որ ձեռքին մէջ թիթեռնիկ մը բռնած է թռերէն , Մաթաղէնայի , Հեբե , Երեմի , Կրօն պատգամարտ հակայաձև արձան , Կրօնի Ժ.Գ. ու Կրօնի Ժ.Գ. պապերուն շիրիմները հռովմայ մէջ , և այլն և այլն :

1 Գիտութեանց մէջ որոնք եղան հռչակաւոր :

2 Արձանագործութեան մէջ որ խաղաղին ամենէն անուանի եղաւ :

ԵՐԱԺՇՈՒԹԻՒՆ. — Երաժշտութեան մէջ շատ անուանի եղան փերկուէզէ հետապօլսեցին (1737), աս արուեստը շատ ծաղկեցուց. և Վիոթթի ուրինցին (1824), որ Եւրոպայի առաջին քնաւորն էր:

ԳԵՐՄԱՆԻԱ. — Ժ. Է. Գարուն վերջերը սկսաւ ըմբռնական մատենագրութիւնը ձեւաւորուիլ. իւնից իշխանը (1794) բանաստեղծութեան եւ եղաւ ու իր նախորդներէն աւելի կիրթ տխորկացուց: Արձակ շարագրութիւնը առաջինին ճոռով և ուռուցիկ մնաց, ինչուան որ Վոլֆ (1794) իմաստասէրը Լէյպնիցի իմաստասիրական համալսարաններու մէջ տարածեց: Ան ատենասիրութիւնը, պատմութիւնը, աստուածաւթիւնն ու իրաւագիտութիւնը սկսան զարգիլ: 1794ին Վէթթինկի համալսարանը հիւսցաւ, ամէն տեղ հին հեղինակներ կարդալու որք մտաւ և շուտով ազդին տխորժակը մաքրաւ: Սկսան գեղեցիկ բանաստեղծութիւններ ուրիլ. արձակ շարագրութեան յառաջադիւնն ալ ոտանաւորէն վար չմնաց, և գերման մատենագրութեան ոսկեղէն դարը սկսաւ լայ անուանի բանաստեղծներով. Լէսսինկ, որ թատրերգութիւններ, կատակերգու-

Ժշտութեան մէջ որոնք աւելի անուան հացին:

Նանիոյ մատենագրութիւնը ինչպէս սկսաւ զգիլ, ու ինչ անուանի մատենագիրներ հացաւ:

Թիւններ ու առականներ ունի . իր գործոցը գլուխ կը սեպուի հախան Զփան ըսուած տաղերգութիւնը : — Կէսնէր (1788) , որուն անուանի է Մահ ԱՔէւթ ըսուած բանաստեղծութիւնը , որ և հայերէն տրձակ թարգմանութեամբ տպուած է . նոյնպէս հռչակաւոր են իր Գեղձ+ը (Խտիլ) : — Վիլանա (1813) որ բազմաթիւ գրուածոցը համար վաւեր-Գերմանիոյ ըսուեցաւ : — Քլոփշթոք (1803) Մե-սիսիան ըսուած գիւցաղներգութեան հեղինակը , որուն մէջ թէպէտ շատ վսեմ հատուածներ կան , սակայն մեծ ռուբրիկայն կտորներ տը պակաս չեն . աւելի անուանի են իր Տղերը : — Շիլլեր (1805) որ անուանի ողբերգութիւններ և ուրիշ շատ բանաստեղծութիւններ ունի լի կորովով , երեսկայու-թեամբ ու գեղեցկութեամբ : — Կէթէ (1832) Գերմանիոյ գերագոյն հանձարներէն մէկը , իբրև բանաստեղծ՝ իր հայրենակից հռչակաւոր բանաստեղծներուն հաւասար է , իսկ իբրև արձակ մատենագիր՝ իր ոճովը ամեն ատեն օրինակ է յստակութեան ու գեղեցկութեան :

1. ԳՆՏՄՈՒԹԻՒՆ . — Պատմաբանից մէջ անուանի եղան ֆրեգերիկոս Միւլլեր (1784) , Հէրտեր Բրուսիացին (1803) որ կարգէ գուրա հանձարովը ինքիրմէ գիտութիւններ ու լեզուներ սորվեցաւ , և աստուածաբանութեան , իմաստասիրութեան , պատմութեան մատենագրութեան ու գեղարուեստից վրայ անթիւ գրուածներ թողուց . իր երկա-

1. Ի՞նչ անուանի պատմաբաններ ունեցան Գերմանացիք :

իրութեանցը ամենէն անուանին կը սեպուի Ի-
սափ զգափո-նէնէ Ֆարգիո-նէան ըստւածը, որուն
նկ կը ցուցնէ մարդկային ազգին աստիճանա-
սը ըրած յառաջագլխութիւնն ու նախախնամու-
եան մարդուս վրայ ունեցած խորհուրդները կը
նոյ ըստարեւ: — Յովնաննէս Միւլլէր Չուի-
րացի (1809), որուն անուանի գործն է Պափ-
նիսն հէլո-նէփան Դաշնայո-նէան ըստւածը, անոր
մաս ալ Թո-միէիէն Հէլո-նէփոյ ըստեցաւ:

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ . — Իմաստասիրաց մէջ
չակաւոր են Քանթ (1804) Թամբագործի մը
ի, որ անթիւ դրուածք թողուց, ոմանք իմաս-
սիրական, և ոմանք գիտութեանց վերաբե-
ղ: Կալ (1828) իմաստասէր և բժիշկ, որ ու-
ին կազմութիւնն ու գործողութիւնները գի-
ով ըստ թէ մարդուս ամէն բնական աղբէցու-
ններն ու մտաւոր կամ բարոյական կարողու-
ններն ու յատկութիւնները ուղեղին մէյմէկ
ն վրայ տպաւորուած են, և ետեւէ եղաւ առ-
ողութեանց տեղերը դանելու: Աս նոր վար-
եաութիւնը Գանիաֆան-Լիան (քրանոլոժի),
Դէրբան-Լիան (քրանոլոգի) ըսուեցաւ, որուն
յիւր հետեւողները սկսան ըսել Դալաֆան-Լիան
նոլոժի): — Լավաթը Զուիցերացի (1801)
տտարիներ մարդուս երեսին դժագրութիւնը
լով, և բնաւորութեան ու հոգւոյն զգաց-
հետ բաղդատելով Բաֆան-Լիան (ֆիզիոկ-
ի) ըսուած գիտութիւնը հնարեց: Անուանի

չ երևեցի իմաստասերներ ունեցան :

• ୧୫୮ ୧୫୯ ୧୬୦ • ୧୬୫୮ •

են նաև իր Հէւ-էփալտ յոյժ ըստածնելոյն որ
ազգային երգեր են :

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆԳ. — Գիտութեանց մէջ երևելի
եղողներն են Փարէնհայտ (1740) Բրուսիացի
բնախօսը, որուն հնարած Զէրմալին ինչուան հիմայ
կը գործածուի Գերմանիա ու Անգլիա : — Հէն-
քէլ (1744) բնալոյծն ու հանքաբանը : — Մայեր
(1762) աստեղաբաշխը, որ օգտակար գործիքներ
հնարեց ու լուսնի շարժմունքները ճիշդ հա-
շուի վրայ առաւ : — Այլեր (1783) երկրաչափն
ու բնախօսը, որ անխոնջ աշխատասիրութեամբ
բազմաթիւ գրութեանց հրատարակեց, ու չափա-
բանական գիտութեանց զարգանալուն շատ օգ-
նեց, մանաւանդ Գաբէրիէլիս ու Կապուլիս ըստած
հաշիւներուն : — Պալլաս (1811) Բրուսիացի բնա-
աշխատեմն ու ուղեորը, որ շատ կարևոր գրութեանք
հրատարակեց : — Փրեգերիկոս Գէնիկ (1833)
բնախօսն ու մեքենագէտը, որ ասպագրութեան
մեքենական մամուլներն հնարեց :

ԵՐԱԺՀՏՈՒԹԻՒՆ. — Երաժշտաց մէջ անուանի
եղած են Կլուք Պոհնմիացին (1787), որ շատ մը
երևելի տաղերգութիւններ ունի : — Մոզարթ
(1791) ԺԸ դարուն ամենէն հռչակաւոր երգա-
հանը, ութը տարեկան էր երբոր Վէրսայլի պա-
լատին մատրանը մէջ երգեհոն զարկաւ ու ան տա-
րիքէն մեծանուն երաժշտաց կարգն անցաւ . իր

Գիտութեանց մէջ որոնք եղան անուանի :

Հռչակաւոր Գերմանացի երաժիշտներն որոնք
են :

Հիսաւոր գործքերն են Տ-ն ժողով, Հարանիք Ֆի-
լարի, Սրիֆ Գիւմեաւ, Գիւմեաւ Տիփոսի, որ ին-
ուսն հիմայ կը ձեւացուն, և իր հռչակաւոր
անգլիական ըստած պատարագը : Կ'ըսեն թէ աս
անգլիկ երգը յօրինելու ատեն գրեթէ գուշա-
լով որ իրեն համար կը շինէ՝ մտածմունքէն օրե-
կարճեցան : — Հայտն (1809) որ անուանի
սղերգութիւններ և ուրիշ երգեր ունի :

ՌԱԻՍԱՍՏԱՆ. — Ռուսաց մատենագրութիւն
Ժէ գարաւն մէջ Մեծին Պետրոսի ջանքովը սկը-
ւ ձեւաւորելու ԺԸ գարուն ծաղկեցաւ : Անուա-
նաւորներն են Փաղքովովիչ (1736), որ շատ
ստատածաբանական ու ճառական գրուած
ունի : — Անտիգոս Քանթեմիր (1743), որ
ինքեղէն ու գաղղիարէնէ ըրած Թարգմանու-
ններովը Ռուսաստանը ճոխացուց : — Թրե-
քովսի (1779) ուր ճոխաւոր ու բանաստեղծ,
արիզու մէջ Ռուսներն աշակերտութիւն ընե-
սնոր գրուածքները առանձին թարգմանեց :
Ուրբով (1763) քաջ երաժիշտ ու բանաստեղծ,
մեծ արդիւնքն ան է որ Թաաերախաղերը
նախ մտուց Ռուսաստան : — Թաթիշեվ
) պատմաբան, որ ունի Պատմութիւն Ռուսաց
աւար մնացած : — Լոմոնոսով (1765) Ռու-
սիացի, ձկնորսի մը օրդի էր : ունի հռ-
չան քերթուածներ, ողբերգութիւններ,
երգէնէ ու յունարէնէ Թարգմանութիւններ,

աւաց մատենագրութիւնն էրք սկսաւ, և ան-
ուանի մատենագիրներն օրոնք են :

և Մեծին Պետրոսի վրայ ըրած՝ Ներքիւն՝ ռուս պեր-
 ճախօսութեան օրինակ է: — Սուսորոքով (1778)
 քաջ բանաստեղծ, որ շատ ողբերգութիւններ,
 կատակերգութիւններ, վարդապետական բանա-
 ստեղծութիւններ, ու սաղեր ունի: Ոճն է վսեմ
 ու ներդաշնակաւոր: — Քերասքով (1776) որուն
 Ռուսիայն ըսուած դիւցազնական բանաստեղ-
 ծութիւնը շատ անուանի է: — Պղատոն արք-
 պիսկոպոս Մոսքուայի, Ռուսաց առաջին կարգի
 պերճախօս քարոզիչն է: — Շչերպալով (1790)
 քաջ պատմագիր, որ Պապիո-Ռի-ն Ռուսաց ունի՝ ա-
 ռաջիւններէն աւելի ճշգրութեամբ գրուած: —
 Փոփովսքի (1760) ճարտար թարգմանիչ, որ
 այլ և այլ ազգաց ընտիր հեղինակները թարգ-
 մանելով Ռուսաց մատենագրութիւնը ճոխացուց:
 — Քոզլովսքի (1770) տաղերգակ բանաստեղծ,
 և թարգմանիչ հոմերոսի: — Ֆոն Վիլին (1792)
 որ անուանի թատերախաղեր կը շինէր: — Տեր-
 ժավին (1816) որ հռչակաւոր Տալէր ունի: —
 Օզերով (1816) տաղերգակ բանաստեղծ: —
 Քարամզին (1825) մեծանուն պատմաբան, ո-
 ղուն շատ անուանի է բազմահատոր Ռուսաց Պա-
 փաթիւնը, որով և թափառեալ Ռուսիոյ կոչուե-
 ցաւ: — Պոկտոնովիչ (1803) թատերերգակ բա-
 նաստեղծ, որ իրեք հատոր Ռուս Վոսիւնէր ունի:
 — Քրիլով (1844) Ռուսաց առաջին առակախօսը:

ՏԱՆԻՄԱՐՔԱՅԻ ՇՈՒԷՏ. — Տանիմարքա-

Տանիմարքացուց ու Շուետաց մատենագրու-
 թիւնը երբ Ծաղկեցաւ:

յւոյ ու Շուեաաց մատենադրութիւնը ԺԸ դա-
րուն մէջ աւելի ծաղկեցաւ . հոլպերկ (1754) ա-
նուանի կատակերգութիւններովը , և ուրիշները
իրենց ողբերգութիւններովը մեծ անուն հանե-
ցին : Քնարերգակ բանաստեղծութիւնը , բարոյա-
կան իմաստասիրութիւնն ու հոգեւոր պերճախո-
սութիւնն ալ շատ առաջ գնացին :

1 ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ . — Գիտութեանց մէջ ալ կըր-
նանք յիշել Կելսիոս (1744) ատոեղաբաշին որ հա-
րիւրամասն (սանթիկրատ) ջերմաչափը հնարեց ,
հոռպով (1764) ատոեղաբաշիւր , և Լիննէոս (1778)
հռչակաւոր բնադաստումը՝ հովուի մը որդի , որ
տունկերը ըստ սեռի դասաւորեց :

2 ՀՈԼԱՆՏԱ . — ԺԸ դարուն կէսերը բանա-
ստեղծութիւնը շատ ընկաւ հոլանտայի մէջ . ան
աստեղծ հեղինակները սկսան տմենէին իրենց քո-
վէն նոր բան մը չստեղծել . շինածներնուն մէջ ալ
համ չկար . որով և ազգին ախորժակը քիչ աստեղծ
մէջ խանգարեցաւ , ինչուան որ հարէն (1779)
իւր Մօւրաշիէ ըստած հռչակաւոր բանաստեղ-
ծութեամբը նորէն ազգին ախորժակն արթն-
ցաւ :

1 Գիտութեանց մէջ էնչ անուանի մարդիկ ու-
նեցան :

2 ԺԸ դարուն հոլանտայի մատենադրութիւնն
էնչ վիճակի մէջ էր :

1 ԳԻՏՈՒԹԻՒՆԻ ԵՒ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ. — Գիտութեանց մէջ յիշատակի արժանի մարդ մը չեղաւ : Գեղարուեստից մէջ կրնանք յիշել երկու անուանի պատկերահաններ, Վան-Օսթադտ (1688), և Կէրար Տով (1680) սպակագործի մը որդի . ասիկայ հասարակ տնական բաներն ալ տնանկ ճարտար կը նկարէր, որ տեսնողները կը զմայլէին . իր հրաշակերտը կը սեպուի Զֆու ին ըսուած նկարը :

2 ԺԼ ԴԱՐՈՒՆ ՄԷՋ ԵՒՐՈԳԱՅԻ ՎԱՃԱՌԱԳԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԻՃԱԿԸ : — ԳԱՂԱԻԱ. — Քողպէրին հանձարովը ստացած վաճառականութիւնը ինչուան ժԼ դարուն կէսը պահէց Գաղլիս, արևմտեան հնդկաստանի ու Մարթինիկէ, Կուաթալուֆիս և Սուրբ Դոմինիկոս ըսուած կղզիներուն մէջ խահուէ մշակել սալով . բայց ժԼ դարուն վերջերը Գաղլիսացւոց վաճառականութիւնը շատ վար ընկաւ՝ իրենց Անգղիացւոց դէմըրած պատերազմներովը, որով և օտար երկիրներու մէջ ունեցած տեղերնէն շատը կորսընցուցին :

3 ԱՆԳՂԻԱ. — ԺԼ դարուն մէջ Անգղիոյ վաճառականութիւնը կարգէ դուրս կերպով մեծցաւ, և Անգղիացիք իրենց ճարտարութեան ու անթիւ գաղթականներուն բերքերովը աշխարհիս

1 Գեղարուեստից մէջ ի՞նչ հռչակաւոր մարդիկ ունեցան Հոլանտացիք :

2 ԺԼ դարուն մէջ Գաղլիոյ վաճառականութիւնն ի՞նչպէս էր :

3 Ի՞նչպէս էր Անգղիացւոցը :

ամէն վաճառանոցները լեցուցին : Գրեթէ բոլորովին փճացուցին Սպանիոյ վաճառականութիւնը , փորթոգալը իրենց վաճառքներուն մթերանոցը , և պատերազմական ու առևտուրի նաւերնուն թիւը շատցընելով կամաց կամաց բոլոր ծովային վաճառականութեան տիրոցին :

1 ՀՈԼԱՆԾԱ . — Հոլանտայի վաճառականութիւնը որ ժ.է դարուն այնչափ ծաղկած էր , ժ.Ը դարուն մէջ բոլորովին ընկաւ . և Հոլանտացւոց ձեռքը միայն Ովկիանիոյ համեմանց վաճառականութիւնը մնաց :

2 ԻՏԱԼԻԱ . — Նոյն ատենները Իտալիոյ վաճառականութիւնը գրեթէ ոչինչ էր , և միայն վենետիկ ու Ճենովա իրենց հին վաճառականութեան մէկ մասը կրցեր էին պահել :

3 Գ.ԵՐՄԱՆԻԱ ԵՒ ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆԻ . — Գերմանիոյ ու հիւսիսային տէրութեանց վաճառականութիւնը ժ.Ը դարուն մէջ սկսաւ ծաղկիլ , մանաւանդ Ռուսիոյ վաճառականութիւնը շատ ծաղկեցաւ , որով ոչ միայն Եւրոպիոյ հետ առևտուր կ'ընէր , այլ և Չինաստանի ու Ամերիկայի հետ :

1 Հոլանտայի վաճառականութիւնը ի՞նչ վիճակի մէջ էր :

2 Իտալիոյ վաճառականութիւնն ի՞նչպէս էր :

3 Գերմանիոյ ու հիւսիսային տէրութեանց վաճառականութիւնն ե՞րբ սկսաւ ծաղկիլ :

1 ՍԳԱՆԻՍ. — Սպանիա ժե գարուն մէջ Անդրեայեւոցմէ ու Հոլանտացւոցմէ առած հարուածովը ժը գարուն մէջ ալ չկրցաւ ինքզինքը կանգնել:

2 ՓՈՐԹՈԿԱԼ. — Պրազիլի սակեհանքներովն ու ադամանդներովը, շաքարաբեր եղէգներովը, բամբակենիներովն ու ներկի վալտերովը փորթոկալի վաճառականութիւնը շատ մեծցաւ:

1 Սպանիոյ վաճառականութիւնը ինչ վիճակի մէջ էր:

2 Փորթոկալի վաճառականութիւնը ինչո՞վ մեծցաւ:





ԺԱՄԱՆԱԿԱԿՈՑ

ՊԵՏԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԵՏԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԽՌՈՎՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՌՈՑ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Պատմութիւնն խառնութեան Գաղղիոյ, աշխարհն ընդհանուր ժողովնն ինչոպէս Միքայային ժահը (2789-1791): Աշխարհն ընդհանուր ժողովնն վերստին. — Փիւնդուրն Յովնէի՝ Օսմանի դուռնը. — Լաֆայէթն. — Միքայայն իրեն հետ իջած ճարտիւնը. — Աշխարհն ժողովնն իսկ ճարտիւնը. — Երդուրն Գնդախաղի. — Թագաւորն ընդհանուր ժողովնն իջ գոմարէն. — Պայլն նախագահը. — Յոսէֆ 14ին խառնութիւնն. — Քաթիւ-Տէմնէն. — Պատմութիւնն առաջը. — Թագաւորին փարիզ դառնալը. — Լոտովնն իսկ ժողովնն վերստին իջ գոմարէն. — Աշխարհն ժողովնն Սահմանադիր կ'ըստին. — Թագաւորին փարիզ դառնալը. — Գաղղիականութիւնն. — Գաղղիոյ սոսոսանալէն գաւառ Բաթնոսիւնը. — Սահմանադիր ժողովնն դադար չի տուեր. — Յոսէֆ 14ին դաշնակցութեան քննը. — Արիւնեան դաշտին հանդէսը. — Թաւաշիւն. — Միքայային ժահը

Մայիսի 5ին 1789ին վերստին մէջ բացուեցաւ ազգային ընդհանուր ժողովը (Էթա-ժէնէն)

Ընդհանուր ազգային ժողովը ինչպէս բացուեցաւ

րոյ) : Ան ժողովին մէջն էր թագաւորը ու աւելու-
թեան իրեք կալաքերը , որ էին եկեղեցականք , ազ-
նուականք և հասարակ ժողովուրդը : Նանսիի ե-
պիսկոպիսը 'ի պատիւ հոգւոյն արեմոյ պատարագ
մատուցանելէն ետքը , դարձաւ ըսաւ թագաւո-
րին . “ Ընկալ գլարգ եկեղեցականաց , զմեծարանա-
ալնուականաց և զխոնարհ պաղատունս երրորդ
կարդին (Թիէրս էթա) , հասարակ ժողովրդեան , , :
Այսպիսի կրօնական ու թագաւորական հանդէս
ներով բացուեցաւ ան ժողովը , որ զթագաւորու-
թիւնը սիսի կործանէր ու կրօնքը ջնջէր :

Ժողովոյն անդամներն էին հազար երկու հա-
րիւր հոգի : Ազնուականաց նուիրակներուն մէջն
էր Փիլիպպոս Յովսէփ՝ Օսլէանի գուքսը , որ իր
կեանքը անկարգութեամբ անցընելէն ետքը , կար-
ծէր թէ թագաւորին ու արքունեաց դէմ կենալով
ժողովրդեան աչքը սիսի մանկ ու անոր գլուխ պի-
տի կենայ . բայց իր անհաստատ բնաւորութեամբն
ու փռաւորութեամբը ժողովրդեան մը գլուխ
ըլլալու մարդ չէր : Անոր քովը նստած էր Ղա-
ֆայէթ , որ իր ընտանի՝ պարզ ու սիրելի հերպե-
րովը , խոնարհամիտ իշխանութեամբն ու մեծան-
ձնութեամբը անուանի էր : Մարգիզ եղած ատե-
նը՝ Ամերլիպպոսը ազատութեանը համար պատե-
րազմեր էր . պալատական եղած ատենն ալ ար-
քունեաց զեղխութեանցը դէմ կրկենար : Ամերի-
րիկայէն գառնալէն ետքը՝ հասարակապետական
ազատութեամբ մը՝ մտաւ ռամկին մէջ խաղնուե-
ցաւ , և ամենուն սիրելի եղաւ : Առանց մեծ հան-

Ժողովոյն գլխաւոր անդամներն որոնք էին :

Ժողովոյն գլխաւոր անդամներն որոնք էին :

Ճար ունենալու՝ անփոփոխ էր Լաֆայէթ, անշահաօէր, և ուրիշներուն կատաղութեանն աստեն ինքը անխռով օրինաց թագաւորելը կ'ուզէր: Անկէց քիչ մը հեռու կեցած էր Քաղալէս, որ անօգուտ տեղ իր արիւնիւն ճարտասանութեամբը ինքնակալութեանն օգնելու պիտի աշխատէր: Եկեղեցականաց նուիրակներուն մէջն էին Մորիքահանան. ասիկայ կ'ուզէր որ օգտակար փոփոխութիւններ ըլլան, բայց կը ջանար խռովութեանն առջին ալ առնելու որ թագաւորութեանն ու եկեղեցւոյն դէմ միանգամայն կը ստառնոր. Թալերան քաղաքագէտ եպիսկոպոսը՝ խորագիտութեանն օրինակ, Սիէյէս և Դրիգոր քահանաներն ալ քաղաքութեանն ու ռսակալարութեանն քարոզիչներ էին: Երրորդ կորգին նուիրակացը գլուխ էր Միլապոյ կոմսը՝ կորուլամիա, պերճաբան, անձնեայ, հերապան, երեսը ծաղկաւեր, զեղծ ու անառակ, յետերիմ թշնամի արքունեաց ու թագաւորութեան: Անոր քովը նստած էին Պայլի, Պառնալ, Մունիէ. Ռոպէսփիէր՝ երկատարդ փառատեանը, Փէթիոն, Թուրէ, Շափլիէ, Թարթէ, Մալուէ, Տիւփոր:

Թագաւորը Լուդովիկոս Ժ. Լաֆայէթին արտադրութեամբ մը ժողովականաց առջև ճառ մը խօսեցաւ. « Ի՞նչ որ հասարակաց երջանկութեանը օգուտ մը կրնայ ընել, ի՞նչ որ կրնայ մէկը թագաւորէ մը խնդրել, որ իր ժողովրդեան առաջին բարեկամն է, բոլորան բաներուն կրնաք մարտել ինծ մէ,

Երրորդ կարգը ի՞նչ կ'ուզէր: — Ազգային ժողովը ի՞նչպէս կազմուեցաւ:

ըսաւ : Սրտաշարժ էին ան խոտամուկները . բայց խռովութիւն ուզողներուն համար բաւական չէին . երրորդ կարգը կ'ուզէր որ ոչ եթէ Թագաւորը , այլ ինքը գնէ ու վերջնէ Գաղղիոյ օրէնքները : Նոյն օրը պահանջեց որ մէկալ երկու կարգերուն նախնականներն ալ իրեն հետ միանան , և իրեք կարգերը հասարակաց գործողութեանցը վրայ զառ զառ խորհուրդ չընեն : Աս բանիս եկեղեցականք ու աղնուականք դէմ կեցան : Չվհատեցան երրորդ կարգի մարդիկը . աւելի ալ յանգգնութեան ձեռք զարկին . յունիսի 20ին (1789) գնացին տեսան որ Թագաւորին հրամանովը ժողովարանին գռները գոցուեր են . հոգեբնին չեզաւ , Գնացին Վերայլի մէջ գնտակ խաղալու տեղ մը կար՝ հոն ժողովուեցան . ան օտենը Պայլի նախագահը աթոռի մը վրայ ելաւ ու բարձր ձայնով աս ձեռ կարգաց . “ Երգում քեզ որ ամենեին իրարմէ չբաժնուիք : և ուր որ հարկը պահանջէ՝ ժողովուիք , ինչուան որ Թագաւորութեան սահմանագրութիւնը որոշուի ու հաստատուի , , : Մէկ բերան երգուընցաւ ժողովքը , ինքզինքը Ազգային կամ Օրինորդի ժողովաւնունեց , սրահին չորս կողմը գիզուած ժողովուրդն ալ ծափաձայն աղաղակով ընդունեցաւ : Աս երգու մը ըսուեցաւ պաամութեան մէջ Երգահ գիգա-իւտալի (Սերման տիւ ժէօ սը փօմ) :

1. Յունիսի 23ին Թագաւորը ընդհանուր ժողով մը գումարեց , և իրեք կարգին առջև իր հրամաններն ու արտու ազատութիւնները կարդալ սուաւ ,

1. Թագաւորն ինչ ըսաւ : — Պայլի ու Միրապոյ ինչ ըսին :

Ան յայտարարութիւնը թէ որ տարի մը առաջ
ըլլոր՝ մեծ բարեքի տեղ պիտի անցնէր, բայց գնա-
կախալի երգմունքէն ետքը բանի չեկաւ. շատ ուշ
էր : Անօգուտ տեղ թագաւորը հրամայեց որ ժո-
ղովը ցրուի . ազնուականներն ու եկեղեցականաց-
մէ ոմանք միայն հնազանդեցան . երրորդ կարգն
ու եկեղեցականաց մէկ մասը ժողովարանէն չբաժ-
նուեցան : Ան ատեն հարկ եղաւ որ թագաւորը
զօրք բերել տայ . Պրէզէ արարողապետը ժողովա-
րանը մտաւ և ուզեց թագաւորին հրամանը Պայլի
նախագահին ըսել . Պայլի պատասխան տուաւ թէ
“ Ժողովքին հրամանները միայն կ'ուզեմ լսել , ”
Ան ատեն յանկարծ ոտք ելաւ Միրապոյ , յիշեցուց
ամենուն գնդակախալին երդումը , և գարծաւ արա-
րողապետին ասխօսքս ըսաւ . “ Դնա՛ ըսէքու տիրո՛ւ
ջնդ , որ մենք հոս ժողովրդեան կամքովը ժողովուած
ենք , և զմեզ հոսկէց հրացաններու սուխններովք
միայն կրնայ դուրս հանել , ” : Ժողովքն ալ վճռեց
որ ո՛վ որ իր անդամներէն մէկուն դպչի , վատանուն
ըլլայ , մատնիչ հայրենեաց և պարտական մահու :
Այսքունիքը անով ինքզինքը յաղթուած չկար-
ծեց . Վերսայլին չորս կողմը զօրքով պատեց : Բայց
Փարիզու մէջ ձևացած “ Լիպնէր ” այսինքն ժողովակ
ները և Օսլէանի գքսին զօրաւոր կողմը՝ ժողովուոր
դը ոտք կը հանէին , թագաւորութեան դէմ կը
գրգռէին : Ան միջոցին թագաւորը պսոսրեց . Նէքեր
իշխանը որ ժողովրդեան սիրելի էր , ասով ժողո՛ւ

“ Ժողովուորդը ի՞նչ բանի վրայ աւելի բարկացաւ :
— Յուլիսի 14ին խռովութիւնը ինչպէս ե-
լաւ : — Պատմիչը ի՞նչպէս առնուեցաւ : ”

վերջեան գլուխը աւելի տաքցաւ : Յուլիտի 13ին պղտիկ խռովութիւն մը ելաւ Փարիզ . Լամպէպը իշխանը ժողովրդեան վրայ հրացան պարպել տուաւ զօրաց . ծեր մը տպանհուեցաւ , և Փարիզու ժողովուրդը զէնքի վազեց : Երկրորդ օրը քաղաքին փողոցներուն մէջ բազմութիւնը կը վիտար . և Փալէ-Ռուայալին պարտէզին մէջ մեծ շփոթութիւն կար : Քամիլ-Տէմսլէն նստարանի մը վրայ ելած՝ խորհուրդ տուաւ որ երթան Պասթիյլ ըստած միջնաբերդը պաշարեն . շուտ մը ծառի ճիւղ մը փրցուց ու իր գլխարկին վրայ անկեց . ամէնքը իրեն հետեւեցան . և որովհետեւ օրը կիրակի էր , քիչ մը ժամանակի մէջ հազարաւոր մարդիկ ժողովուեցան , ոմանք զինավաճառներու խանութներն ու աւերութեան զինարանները կողոպտեցին , մէկալ նոյնք ձեռքերնին ջահեր տաւ շատ տեղ աղբեցին աստիանեցին . գիմեցին բազմութեամբ Պասթիյլի վրայ , քանի մը ժամ պատերազմելով բերդը առին , գլխաւորներուն գլուխները կտրեցին ու նիզակի վրայ անցուցած՝ ահուելի ձայներով Փարիզու մէջ պտրտեցուցին : Բայց ապստամբութիւնը կարգաւորելու համար Պայլի քաղաքապետ ընտրուեցաւ Փարիզու , և Լաֆայէթ զօրավարը գլուխ գրուեցաւ Գաղղիոյ բոլոր քաղաքացի զօրաց , որ ան օրուրնէ ի վեր Կարպ Նասիօնալ այսինքն աղբային պահապանք ըսուեցան : Ան օրը սեպուեցաւ Գաղղիոյ խռովութեան սկիզբը :

1 Երկրորդ օրը Թագաւորը Ազգային Ժողովա-

1 Երկրորդ օրը Թագաւորը ինչ ըրաւ : — Փալէ-Ռուայալի պատերազմելու վրայ ինչ կայուցած էին :

րանը գնաց . քաղաքին մէջ եղած դիպուածներուն վրայ ցաւ ցուցնելէն ետքը իմացուց թէ որովհետեւ ժողովը գոհ չէ վերստյուն ու փարիզու քովի զօրքերուն վրայ , անոնք անկէց պիտի հեռանան : Աս բանիս վրայ ամէնքը կէտեմ աւելի կանչեցին . և յաղթանակով զինքը պաշտօնը տարին , անոնք՝ որ քիչ մը առաջ թագաւորութիւնը ձեռքէն առնելու համար կը պատերազմէին : Թագուհին Մարիամ-Անթուանէթ արքայորդոյն ձեռքէն բռնած պատըզ գամը ելաւ . իրեն ալ կէտեմ Բագուհին կանչեցին . ետքը պաշտօնին մատուցը մասն ու Զէւ Աստուծոյ գովարանէ՛ր երգը երգեցին : Ապա յին ժողովոյն հետ հաշտուեցաւ թագաւորը , փարիզի ժողովըգեան հետ ալ հաշտուելու համար խոստացաւ որ մայրաքաղաքը սյցելու թեան երթայ : Փալէ-Ռուայալին պատերուն վրայ շատ մը անուններու ցանկ կ'պցուցած էին խռովարարները , և անոնց գլուխները կ'ուզէին . ան ցանկին մէջ էին նաեւ թագաւորին եղբայրը Արթուայի կոմսը , և իր որդիքը Քոնսէ և Քոնթի իշխանները , ու Նէքէրին տեղը դրուած պաշտօնատէրը , միայն թագաւորին անունը չկար . ան ալ վարպետութեամբ չէին դրած՝ որպէս զի զինքը մէյմը փարիզ ձգեն : Լուգովիկոս Ժ. Դ մահը աչքը առած , մտիկ չընելով թագուհւոյն աղաչանացը ու թափած արցունքին , որոշեց որ երկրորդ օրը ճամբայ ելլէ փարիզ երթալու :

Յուլիսի 17ին (1789) առաւօտը թագաւորը

Թագաւորը ինչպէս փարիզ դուրսաւ : — Բարաւ ինչ էր :

կառք մտաւ . բազմութիւն նուիրակաց ուրոյ Հեալ
կերթային , չորս հարիւր զինուոր առջևէն կ'եր-
թար , հազարաւոր ալ գեղացիներ երեք ժամիններ
ու գաւազաններ բռնած . Թագաւորին ընկերա-
կցութիւն կ'ընէին . ետը ժամ այնպիսի ահաւելի
հանդիսով ճամբայ ընելէն ետքը , Փարիզի մօտ Լա-
Ֆայէթ և Պայլի Թագաւորին առջև ելան , և Պայլի
ըսաւ . “ Ասոնք են , տէր արքայ , քու ազնիւ քա-
ղաքիդ Փարիզու բանակէքը , որ առենով Հենրիկոս
չորրորդին տրուեցան : Անկալիր ժողովուրդը շա-
հեցաւ , հիմա ժողովուրդը իր Թագաւորը վաս-
տրկեցաւ , , : Ան խօսքերէն ետքը կառքը գէպ 'ի
Օթէլ-տը-Վիլ գնաց , և ժողովրդոց բազմութիւ-
նը չորս դին կեցած՝ Թագաւորը կը բարեւէին Վեյ-
յէ՝ տգին կանչելով : Լուգովիկոս հնգետասանե-
րորդին հրապարակէն՝ իրեք հրացան պարպուե-
ցաւ . գնտակին մէկը եկաւ Թագաւորին կառքին
քովը կեցած . կանանց մէկը զարկաւ տպաննեց .
ուրիշ մըն ալ Թագաւորին զինակրին գլխարկը
ծակեց անցաւ : Վերջապէս հասաւ Լուգովիկոս
Օթէլ-տը-Վիլ . Պայլի բերաւ իրեն Կոմս ըստած
եռագոյն նշանը տուաւ իբրեւ պահպանակ , որ էր
կարմիր , կապուտ ու ճերմակ երիզէ ձևացած
ծաղիկ մը . կախեց մօտն Լուգովիկոս ան եռա-
գոյնը , և պատուհանէն երեցաւ ժողովրդեան :
Ան նշանը ըսել էր թէ ազգին կամքը կատարել
կ'ուզէ Թագաւորը . ուստի ամէնքը միաբերան ա-
ղաղակեցին Վեյյէ՝ արքայ և աշափախին : Լուգո-

* Որ է հիմնադրութիւն Փլաս տը լա Բրնքայու բնակարանը :

վիկոս նորէն վերստայլ տարուեցաւ . պալաւէն ներս մտնելու ատենը երբոր Թագուհին վրան ապրտամբաց եռագոյն նշանը տեսաւ՝ զոտին ցաւէն ընկաւ վրան մտրեցաւ :

Օգոստոսի 4ին գիշերը Ազգային ժողովը — որ անկէ ետքը Սահմանադիր (Նստամպէ Բոհսթի-Թիւանթ) ըսուեցաւ — ան նշանաւոր որոշմանքն ըրաւ որով Թէ ազնուականք, Թէ եկեղեցականք և Թէ ժողովրդականք զարմանալի եռանդով մը վառուած՝ իրենց ամէն իրաւունքներէն ու արտօնութիւններէն ետ կէցան . և որոշուեցաւ որ անկէց ետքը Ծառայի անունը վերցուի, տէրերուն իրաւասութիւնը չնջուի, ազնուականներ, գաւառներ ու քաղաքներ ապրտօնութիւննին կորսնցնեն, տուրքերը ամենուն վրայ հաւասար դրուին ու որ և իցէ Գաղղիացի կարենայ Թէ քաղաքական և Թէ զինուորական պաշտօններու հասնիլ : Թըղ-Թէ ստակ մըն ալ կոխեցին ու անունը դրին «սփն» : Միանգամայն առ վճիռները հաստատելու համար որոշեցին որ հանդիսով Զէշ Ապուստ Գովաթէնի երգը երգուի, և լուդովիկոս ԺԶ Նուրօֆի Գաղղիական ազապուսթան ընտրի :

2 Ժողովրդեան խռովութենէն առաջ եկած անկարգութիւնները ոչ միայն Փարիզու մէջ եղան, հապա նաև բոլոր երկիրը տարածուեցան . շատ բերդեր ու պալատներ կողոպտուեցան ու այրեցան, և քիչ ատենի մէջ ամէն Գաղղիացիք զէնք առին :

1 Ազգային ժողովը ինչ նշանաւոր որոշմանք ըրաւ :

2 Դրսի երկիրներն ինչ վիճակի մէջ էին :

1. Խռովարարները ձայն հանեցին թէ թագուհին երգում ըրած է որ բոլոր Գաղղիացիները առօթի մեռցնէ . և որովհետեւ ժողովրդեան մէջ արգէն աղքատութիւնը սաստկացած էր, ութը հազարէն աւելի կատաղի կանայք Վերսայլի վրայ գնացին, մոքերնին դրած ըլլալով որ իրենց խեղճութեանը պատճառ եղողներուն ինչ փառս որ կրնան՝ հասցնեն : Երբոր թագաւորին առջևը ելան, ու հրամայական կերպով հաց ուղեցին իրմէ, անիկայ առանց չփոթելու այնպիսի հեղութեամբ ու իմաստութեամբ խօսեցաւ հետերնին՝ որ աչուրնին լեցուեցաւ ու իր ոտքը ընկան, բայց քիչ ատենէն առջինէն աւելի բազմութիւ զօրք հասաւ Քարիզէն (5 հոկտեմբերի) : Վերսայլի մէջ շատ տեսակ ձայներ տարածուեր էին, և տարակոյս չիար որ թագաւորին ընտանեացը և մանաւանդ թագուհւոյն կեանքը յայտնի վտանգի մէջ էր : Թագուհին բոլոր դիշերը արթուն կեցաւ, բայց անշփոթ . ու երբոր քովնները վախ կը ցուցնէին թէ աս խռովութեան ծայրը գէշի սլափ երթայ, ըսաւ անոնց . “Դիտեմ որ սլափ քան իմ գլուխս ուղեն . բայց ես իմ մօրմէս սորվեր եմ որ մահուէնէ չվախնամ” : Մայրն էր Մարիամ Թերեզիա Աւստրիոյ կայսրուհին : Ուրիշները երբոր խորհուրդ կուտային որ փախչի, “Չէ, ըսաւ, ես ոչ երբէք մինակ սլափ թողում ոչ թագաւորը, ոչ

1. Կատաղի կանայք ինչո՞ւ համար Վերսայլ գնացին :
— Թագուհին ինչ քաջասրտութիւն ցուցուց : — Աւազակներն ինչպէս վաղեցին պալատին վրայ :

զաւկըներս . իրենց ինչ որ հանդիպի՝ ես ալ կ'ուզեմ մասնակից ըլլալ, : Առաւօտանց կանուխ երեսուն հազար աւազակ գինովցած ու կառուած՝ վազէցին պալատին վրայ , պահապանները ջարդեցին , և ինչուան թագուհւոյն բնակարանը հասան . թագուհին պահապաններուն կանչուըռտէլէն ու իր դրանը զարնուած տապարներուն թնդմանէն յանկարծ արթնցաւ , ու կէս հագուած՝ ծածուկ սանդուխէ մը փախաւ : Աւազակները տեսնելով որ թագուհին հոն չէ , թրեւով զարկին ծակծրկեցին անկողինը . անկէց թագաւորին բնակարանը գնացին , ու ստիպեցին զինքը որ Փարիզ դառնայ :

1 Ազգային խողովը տեսնելով որ ամէն խելացի մարդիկ առ բանիս վրայ բարկացեր են , որոշեց որ ան օրը եղած գիպուածներուն վրայ տեղեկութիւն առնուի . խողովքին դործակալները գնացին թագուհւոյն ալ աղաչեցին որ իրեն կենացը դէմ եղած դաւակցութեան վրայ գիտցածը զուրցէ . անիկայ առ վսեմ խօսքերով միայն պատասխանեց . « Ես ամէն բան լսեցի , ամէն բան տեսայ , ամէն բան մոռցայ » :

2 Ան ահաւոր տեսարանը լմննալէն ետքը ժողովուրդը որոշեց որ թագաւորը Փարիզ տանին : Լուգովիկոս Ս.Զ. հաւանեցաւ , ու Ազգային խողովը որոշեց որ հետը երթայ : Նոր ցաւալի տե-

1 խողովքին դործակալներուն ինչ վսեմ պատասխան տուաւ թագուհին :

2 Թագաւորն ու իր ընտանիքը ինչ հանդիսով Փարիզ դարձան :

ուսարան մըն ալ ան ճամբորդութիւնը եղաւ . Լուգովիկոս և իր ընտանիքը դեռ նոր մահուէն բազմաթիւ ծաղրական թափօրով մը դարձան իրենց մայրաքաղաքը : Անթիւ բաղնիքին ժողովորդեան , ամէնքն ալ զինեալ , թագաւորական թիկնապահներուն գլուխները նիզակներուն ծայրը անցուցած՝ թագաւորին կառքին քովէն կ'երթային : Փարիզ որ հասան , բազմութիւնը սկսաւ կէտէն «*բա՛ն*» կանչել . տսիկայ վերջին սիրոյ ցոյցն էր որ Լուգովիկոս իր ժողովորդէն ընդունեցաւ . վստահ զին Զարուհուշակ օրէն ետքը աւելի գերի եղաւ քան թէ թագաւոր , և իր կեանքը դառնու թեամբ լեցուեցաւ :

1. Թագաւորին եղբայրը և Քոնստէնտինը տէրութենէն դուրս ելան գնացին , և ուրիշներուն ալ օրինակ տուին Գաղղիայէն ելելու , առջինը Փեթրոպուրի գնաց . Կատարինէ Բ կոյսքուհին օրով զինքը ընդունեցաւ և քսան հազար զօրաց բանակ մը խոստացաւ իրեն . իսկ Քոնստէնտին քովերը ժողովեց փախստականներն ու բանակ մը կազմեց , որուն մէջ եկան մտան Թագաւորին մէկալ եղբայրը որ ետքը Լուգովիկոս ԺԸ ըսուեցաւ , Պուրպուրի դուքսը , և իր որդին Անկիէնի դուքսը :

2. Աահմանագիր ժողովը 1790ին բոլոր Գաղղիան ութսունութեք գաւառ կամ բաժին բաժնեց , ամէն մէկուն մէջի գետերուն ու լեռներուն

1. Թագաւորին եղբայրն ու Քոնստէնտինը ինչ ըսին :

2. Աահմանագիր ժողովը Գաղղիան ինչպէս բաժնեց ու ինչ կարգադրութիւններ ըրաւ :

անուանները վրան դնելով. վանքերը գոցել տուաւ, բոլոր անոնց ոտացուածքը դրաւեց, կրօնքի տգտութիւն հրաժարակեց և տէրութեան նոր սահմանադրութիւն մը շինեց, որուն վրայ Թագաւորն ալ հանդիսով երդում պիտի ընէր անխախտ պահելու: Ան հանդիսին համար որոշեցին Պատմիչի առման տարեգարձին օրը:

1. Քանի մը օրուան մէջ վաթսուէն հազար կամաւոր բանւորներ ընդարձակ Արիսեան դաշտը (շան տը Մարս) ամփիթէատրոնի ձևով պատեցին, որուն մէջ անբաւ ժողովուրդ կրնար մտնել: Յուլիսի 14ին (1790) ամէն բան պատրաստ եղաւ, և Թագաւորը դնաց ան հանդէսը կատարելու որ ըսուեցաւ Դաշտիցութեան տոգոյին: Հոն Թալէրան եպիսկոպոսը հայրենեայ խորանին վրայ պատարագ մատոյց Արիսեան դաշտին մէջտեղը. ետքը սահմանադրութեան վրայ Թագաւորը, նուիրակները, զօրքն ու բոլոր հանդիսականք երդում ըրին. ժողովրդեան ծափաձայն աղաղակը Թնդանօթին ու նուագարանաց ձայնին հետ միացած՝ կ'իմացընէր որ ժողովուրդը իր Թագաւորին հետ հաշտուեցաւ: Բայց անանկ չեղաւ:

2. Միրապոյ տեսնելով որ իր սկսած գործքին ծայրը խիստ գէշի կ'երթայ որ ինքը ան աստիճանի չէր ուզեր հասցընել, միտքը դրաւ որ Թագաւորին կողմը անցնի. կ'ըսեն ալ թէ Թագաւորին կողմը անցնելու համար շատ ալ ստակ կերեր էր: Թագուհին սկըսեր էր ըսել թէ “Քանի որ Միրա-

1. Արիսեան դաշտին հանդէսն ի՞նչպէս եղաւ:

2. Միրապոյ ի՞նչպէս մեռաւ:

պոն ողջ է , ես չեմ վախնար , , : Բայց մահը Մի-
րապոյին տաւն չթողուց խոստացածը կատարե-
լու , ու քանի մը օրուան մէջ զինքը գերեզման
տարաւ : Մեռնելու տաւն երբոր թնդանօթին
ձայնը լոեց Միրապոյ , “ Ահա , ըսաւ , Աբիւ-
լեան յուղարկաւորութիւնը , , . և առ գուշակա-
կան խօսքերով կեանքը լմնցուց . “ Միապետու-
թիւնը անսպաշտպան կը թողում . ինծմէ ետքը կը
տեսնէք որ խռովարարները անոր մնացորդը իրա-
րու ձեռքէ պիտի յափշտակեն , , : Միրապոյին
մահուանը վրայ ամէնքը ցաւեցան , վասն զի անիկայ
իր հանճարոյն զօրութեամբ ամենուն վրայ կ'իշ-
խէր . բոլոր Ազգային ժողովը , Փարիզու դատա-
ւորները , զօրքը , ազգային պահապաններն ու
բիւրաւոր քաղաքացիք փառաւոր հանգիսով մար-
մինը Սէնթ-ժընրվիէվի եկեղեցին տարին , որ եր-
կու օրէն ետքը Փօլիէոն ըսուեցաւ սյսինքն Ամե-
նագից տաճար . շէնքին ճակատն ալ առ մակա-
գրութիւնը փորեցին . ԱԻԱԴ ԱՐԱՆՑ ՀԵՈՐՀԱՊԱՐՑ
ՀԱՅՐԵՆԻՔ :



ԳԼՈՒԽ Բ .

Շարայարմեան խռովութեան Գաղտնի՝ Մերապոյի
ճահաւընէն ինչուան Թագաւորին Բանաւորփելութեանը
(1791-1792) :

Թագաւորին ու ընթանեացը Փաշիւէն իսխելին ու Բըռ-
նաւիւր . — Սուր Ժաշտապէտը . — Ազգային ժողովոյն
խրկած ճարտիւն . — Պատանաւ և Փեթիւն . — Թագաւ-
որին Փաշիւ Բէր-տէւ . — Հասարակապետութեան յայն .
— Պրիստոյ , Տաննոն և Քաթիւ-Տէմուլն . — Պայմի
ու Լաֆայեթ . — Մեկուս Կերտութեան Գաղտնի Վրայ
Վալէւու սպառնալիտը . — Սահմանադիր ժողովոյն
պետած պաքաւորութեանը . — Օրէնսդիր ժողովը .
— Անկաշտան և Ձախակաշտան . — Ժիրոնքէն .
— Ժաշտապէտներու ու Քորալիէններու Ժաշտ . —
Օրէնսդիր ժողովոյն լծիւնէրը . — Իսլամիի Թագա-
ւորաց Դիւր պաքերալմ հրաքարտաւորը . — Ռաշաւ-
պոյ , Լաֆայեթ և Լի-տիւր ղորաւարները . — Ռաշաւ-
պոյին յաւնութիւն . — Ժողովրդեան Թիւրքիւններէ Վրայ
Վալէւ . — Սանիւր . — Փեթիւն ու Թագաւորը . —
Մարտիւնացի . — Թիւրքիւններ պալապին Երէն պալա-
րտիւն . — Թագաւորին ընթանեոյց հանքէն օրէնսդիր
ժողովարանը իսխելիւն . — Չորիցերացի ղորաց Ժաշտ-
ութեան ու Վրայ . — Թագաւորին ընթանեոյց Թաթիւ
աշտարալին ղէլ Բանաւորութիւն :

։ Լուրդովիկոս Ժ. Ազգային ժողովոյն աւ ժո-
ղովրդեան աչքը մանեւլու համար ամէն ջանք ընե-

։ Ազգային ժողովը ինչ կերպով ուղեց ժողո-
վուրդը հանգաբանեցնել :

լէն ետքը, երբոր տեսաւ որ ճար չկայ, և օրէ օր իր կեանքը աւելի մեծ վտանգի մէջ է, որոշեց որ քանի մը հաւատարիմ ծառաներուն ու բարեկամաց ձեռքովը Գաղղիայէն ձգէ փախչի: Յունիսի 21ին 1791ին կէս գիշերանոց Թիւիլըրի պալատէն իր ընտանիքովը ծպտեալ հասարակ կառք մը մտաւ, ելաւ քաղաքէն ու անվտանգ ինչուան Սէնթ-Մէնէուլ քաղաքը հասաւ, հոն կառքին ձիերը փոխելու տտեն՝ Տրուէ անուանով մէկը զթագաւորը կը ճանչնայ, մէկէն կ'երթայ ամէն տեղ կ'իմացընէ, և Վարէն քաղաքին կամրջէն անցնելու տտեն՝ կառքը կը բռնեն: Սող քաղաքապետը վրայ կը հասնի, հրամանագիրնին կը հարցընէ՝ ու միանդամայն կը հրաւիրէ որ կառքերնէն իջնան, քիչ մը հանգչին, և Թագուհւոյն կատակ մը ուզելով ընել որ անծանօթ տնուն մը իրեն առեր էր, « Տիկին, ըսաւ, քու սենեկապետդ ի՞նչպէս կը նմանի մեր Թագաւորին », և հանեց լուգովիկոս վեշտասանէրորդին կենդանագիրը իրենց ցուցուց: Տեսաւ Մարիամ-Անթուանէթ որ ճանչցուեր էն. յայտնեց ինքզինքը Թէ Թագուհին է, և սկսաւ Սողին աղաչել որ ազատէ զիրենք: Յանձն չառաւ Սող: Ան միջոցին Ազգային Ժողովը իր անդամներէն իրենք հոգի խրկեց Պառնալ, Փէթիոն և Լաթուր-Մոպուր, որ երթան Թագաւորը զօրքով Փարիզ բերեն: Ան ճամբորդութիւնը ութը օր քշեց, և Թագաւորին տաքաբաղդը ընտանիքը նախատինք ու արհամարհութիւն չմտաց որ չքաշէ ինչուան Պառնալ որ զՄիրապոն կը նախատէր՝ Թագաւորին կողմէ բռնել տկտելուն համար, Թագաւորական ընտանեաց քաշած խեղճութիւնը տեսնելով փրտը շար-

ցաւ, ու սկսաւ անկէջ ետքը վրանին դուրս ու մեծարանք ցուցնել: Ընդհակառակն վայրենամիտ ու վատ Փէթիոնը կոպտութիւն չմնաց որ չընէ ան թագապսակ կալանաւորներուն: Թագաւորին կողքը մայրաքաղաքին մէջէն անցնելու ատենը՝ Փարիզացիք ալ Փէթիոնէն վար չմնացին. Թիւրիլըրի պալատը տարին, բնակարանը զօրքով պատեցին, ու Լուդովիկոսը թագաւորական պաշտօնէն իբր թէ քիչ մը ատենի համար կախեցին: Արդէն հասարակապետութեան ձայնը քիւլաներուն մէջ կը հնչէր: Հասարակ ժողովուրդը միշտ փոփոխութիւն տեսնել ուզելով, յուլիսի 17ին 1791ին բազմութեամբ Արիսեան դաշտը կը ժողովուն՝ Պասթիլի առման երկրորդ տարեդարձը տօնելու, և Պրիստի, Տանթոնի ու Քամիլ-Տէմուլէնի կրակոտ ճառերէն շարժած՝ կը պահանջեն որ թագաւորը իշխանութենէն ձգուի: Ազգային ժողովը տեսնելով որ ասոնց խօսք պիտի չկարենայ հասկըցնել, Լաֆայէթին ու Պայլիին կը յանձնեն որ զանոնք ցրուեն: Ազգային պահապանները կուգան, և Լաֆայէթ զանոնք տեղերնին երթալու յորդորելէն ետքը, հրաման կուտայ որ վրանին կրակ պարպեն. պահապանները կը հնազանդին, ամբօխը կը փախչի, բայց շատ մարդիկ ալ մեռած կը մնան հրապարակին մէջ: Ժողովրդեան աս բանէս խրատ առնելու ժամանակը անցեր էր. մանաւանդ որ դեռ չէր մոռցած նոյն զօրավարին խօսքը թէ Այլսփամբուր-Բիւնը սրբազան պարփոյն է:

1 Ան միջոցին գրսի երկիրները փոթորիկ մը

1 Թագաւորին եղբարքը ինչ պատրաստութիւն
ԺԱՄՄԱՆԱԿ. ՊԱՅՄ.

կը պատրաստուէր Գաղղիոյ վրայ թափելու : Թա-
գաւորին եղբարքը , որ էին Փռովանսի դուքսը և
Արթուրայի կոմսը , իրենց եղբայրը վտանգէն ա-
զատելու համար Աստուրիոյ կայսեր և Բրուսիոյ
Թագաւորին հետ դաշինք գրին Գերմանիոյ Փիլ-
նից քաղաքը յուլիսի 27ին (1791) . յայտարարու-
թիւն մըն ալ ըրին Գաղղիացւոց որ Լուդովիկոս
վէշտասաներորդը նորէն աթոռը հաստատեն , և
ան Ազգային ժողովը ցրուեն . ապա թէ ոչ՝ կը
սպառնային որ բռնի կուգան ու աս բաներս ընել
կուտան իրենց : Ան յայտարարութեան վրայ սաս-
տիկ բարկացաւ Սահմանադիր ժողովը . հարկը
հազար ազգային պահապան հանեց , և բոլոր սահ-
մանադուլները զինեց , բայց իրեն ալ վերջը հա-
սեր էր : Լուծուելէն առաջ իր դրած սահմանա-
դրութիւնը Թագաւորին ներկայացուց . ընդունե-
ցաւ Թագաւորը , և անով նորէն իր Թագաւորա-
կան պաշտօնին մէջ հաստատուեցաւ :

1 Հոկտեմբերի 1ին 1791ին բացուեցաւ Օրէնդի-
թիւն (Ասամալէ Լէժիսլաթիւ), որուն անդամնե-
րուն մեծ մասը խռովարարներէն էին : Ժողովքը
երկու բաժնուած էր , աջակողմեան ու ձախակող-
մեան . աջիւղիւսէն կ'ուզէին որ սահմանադրութիւ-
նը պահուի , և անոնց գլխաւոր անդամներն էին
Տիւմա , Ռամոն , Վոպլան և Պէօնեոյ . իսկ յախիւղ-

կը տեսնէին : — Սահմանադիր ժողովը լու-
ծուելէն առաջ ինչ ըրաւ :

1 Օրէնսդիր ժողովը քանի՞ կը բաժնուէր : — Ա-
ջակողմեանց ու ձախակողմեանց գլխաւոր ան-
դամներն որոնք էին :

Ջեանի հասարակապետութիւն կ'ուզէին, և ժիրօն-
 փէն կ'ըսուէին, որովհետև իրենց երևելի ատենա-
 բանները ժիրօնտ գաւառին նուիրակներն էին,
 ինչպէս Վէռնիոյ, Կատէ, Ժանսոնէ. ասոնց գոր-
 ծակից էին նաև Պրիսսոյ, Քոնտորսէ, Իսնար,
 Մարա, Մատամ Ռոլան), և Փէթիոն՝ որ նորքաղա-
 քապետ դրուեր էր: Ձախակողմեանց համամիտ
 էր նաև ժաքոսպէններու* քլիւպը, որոնց գլխա-
 ւորն էր Ռոպէսփիէր. իսկ Տանթոն, Քամիլ-Տէ-
 մուլէն և Սանթէռ Քորալընէներուն** քլիւպը
 կը ձևացընէին, և իրենց կատաղութեամբը ժաքո-
 սպէններն ալ կ'անցընէին: Աս երկու քլիւպներն
 ալ թագաւորին Վարենէն դպանալէն՝ ի վեր կ'ու-
 ղէին որ դատաստանի կանչուի:

1 Օրինագիր ժողովոյն գլխաւոր վճիռները իշ-
 խանաց, փախստականաց ու ան քահանայից դէմ
 էին որ սահմանադրութեան մէջ եկեղեցականաց
 համար դրուած կանոնները պահելու երգում

1 Օրինագիր ժողովոյն վճիռներն ինչ էին: —
 Դաշնակցաց վրայ խրկուած զօրավարներն ու
 ընդ էին:

* Ասոնց ժաքոսպէն ըսուելուն պատճառը ան էր որ
 Դոմինիէան իրենց լանդէն ինքնին իրենց ժողովը և
 անոնց էլէշըն-ոյն անունը Սէն-Ժաքս այսինքն Սուրբ
 Յովնէ էր:

** Ասոնց աւարտալընէ ըսուելը՝ Ֆրանկիէան իրեն-
 աւերելուն լանդէ ժողովուելուն համար էր, որովհետեւ Գաշ-
 շիաղիք անոնց համար արտալընէ կամ Չառանաւոր ինքնին:

չէին ըրած : Առաջին վճռովը Թագաւորազանց հարստութիւնները գրաւեցին . և որոշեցին որ և թէ Թագաւորին եղբայրը մէկ ամսուան մէջ Գաղղիա չգառնայ՝ խնամակալութեան իրաւունքէն զրկուի . երկրորդը՝ ի մահ կը դատապարտէր զոր և իցէ փախստական՝ որ յունուարի 1ին 1792ին Գաղղիա չգառնայ . երրորդովն ալ զոր քահանան որ ութը օրուան մէջ քաղաքական երդում չընէ , իր ամէն իրաւունքներէն զրկուի : Թագաւորը առ վճիռները չուղեց հաստատել : Երբոր Դաշնակցաց զօրքը սկսաւ Գաղղիոյ սահմանը մօտենալ , Օրինագիր ժողովոյն անդամները զԹագաւորը ստիպեցին որ Աւստրիոյ դէմ պատերազմ բանայ : Չկարենալով դէմ կենալ հաւանեցաւ Լուդովիկոս . ուստի իրեք բանակ պատրաստուեցաւ սահմանագլուխը . Ռոշամպոյ հիւսիսային զօրաց գլուխ դրուեցաւ , Լաֆայէթ մէջտեղի , և Լիւքսէր Հաենս սին քովի բանակին : Դաշնակցաց հետ զարնուեցան , և Ռոշամպոյ Բրուսիացւոցմէ յաղթուեցաւ (ապրիլ 1792) : Աս ձախորդութեան վրայ խռովարարները աւելի կատուեցան . և Թագաւորը պատճառ սեպեւով սկսան զինքը սպաննելու մտածել :

1 Յունիսի 20ին (1792) Փարիզու փողոցներուն մէջ սկսան թմբուկները զարնուիլ . խաբուկէնները արուարձաններուն խառնիճաղանճը — որ իրենք զիրենք Սափիւլի կամ Անվարտիք կ'անուանէին —

1 Թիւլիըրիի պալատը պաշարողներն որմէք էին :
— Թագաւորն ի՞նչ ըրաւ :

գլուխնին ժողվեցին, անոնք ալ ձեռքերնին տէգ, նիզակ, սղոց, գաւազան ու ամէն տեսակ խառնափնդոր զէնքեր ու դրօշակներ առած, գլուխնին կարմիր գտակ դրած (պոնէ ըուժ) * ու կիսամերկ գնացին Թիւրքիոյի պալատը պաշարեցին: Թնդանօթ մը հետերնին առած ներս մտան ու սկսան գոները կոտորել: Ան ատեն Թագաւորը դէպ 'ի դուռը վազեց ու ըսաւ պահապան զօրաց որ Զուհեցերացի էին. « Բացէք, բացէք. ես Գաղղիացւոցմէ վախնալու բան չունիմ », : Իսկ կատաղի ժողովուրդը առաջ վազեց ու կը կանչուրուտէր. « Ո՛ւր է, ո՛ւր է, սպաննենք », : Ան միջոցին որ Թրեքով ու տէգերով Թագաւորին վրայ յարձկեցան, Զուհեցերացիք ալ Թրերնին քաշեցին: Բայց Թագաւորը անոնց ըսաւ որ Թրերնին տեղը գնեն: Ժաքոպէններէն մէկը առաջարկեց Թագաւորին որ քահանայից գէմ ելած վճիռը հաստատէ. բայց անիկայ պատասխան տուաւ. « Աւելի յանձն կ'առնում Թագաւորութէս հրաժարիլ քան թէ մարդկանց խղճմտանքին վրայ այնպիսի բռնաւորութիւն ընել », : Աս քաջութեանը գէմ չկրօցան կենալ ու չհամարձակեցան զինքը սպաննելու. միայն խռովարարներէն մէկը նիզակին ծայրը կարմիր գտակ մը անցուցած հրամայեց Թագաւորին որ առնու գլուխը գնէ. ան ալ առաւ գրաւ. մէկ

* Կարմիր Գրաիւ Ժափուկէնէրուն մէկտեղ ժողովուրդականներ. ինչպէս իւր նաեւ հայրենասիրութիւնն ու գաղտնաբերութիւն, ինչպէս իտեայտ ալ աս կարմիր Գրաիւ ինչպէս էին:

ուրիշն ալ գաւաթ մը գինի տուաւ, ու թագաւորը առաւ խմեց: Խեղճ թագաւորին ճակտէն քրտախնքը աղբիւրի պէս կը վազէր:

Ան միջոցին քանի մը հոգի թագաւորը ներս քաշեցին. ժողովուրդը սկսաւ կանչել. « Թագուհին ո՛ր է, անոր գլուխը կ'ուզենք », թագաւորին քոյրը Եղիսաբէթ, որ իր եղբօրմէն չէր ուղած բաժնուիլ, գարձաւ ըսաւ աւազակներուն արիութեամբ. « Ահա ես եմ թագուհին », Ծառաներէն երկու իրեք հոգի կանչեցին թէ « Չէ, աւսիկայ թագուհին չէ, թագաւորին քոյրն է », Ան ատեն ըսաւ իշխանուհին. « Թողէք կ'աղաչեմ. լաւ է որ իմ արիւնս թափուի քան թէ իմ քոյրս սպաննուի », թագուհին ալ ուզեր էր թագաւորին հետ գուրս ելլել, բայց քովիները արգիւէր էին:

Սանթէռ անունով գինեվաճառը — որ ազգային պահապաններուն զօրավար եղեր էր — գաւիթը կը սպասէր. երբոր վեր ելլողները հոն կ'ուշանային, իր կատաղի զօրքովը վեր ելաւ, ու թագուհին տեսնելով՝ քիչ մը պատկառեցաւ: Քովիները աղաչեցին զինքը որ քիչ մը ժողովուրդը մէկ գի ընէ, վասն զի բազմութենէն սրահին մէջ կեցողները կը խղճուէին. Սանթէռ ծուռ ծուռ նայելով ըսաւ թագուհւոյն « Ի՛նչ տիկին, մի վախնար, ես քեզի մնաս չեմ ընէր. բայց գիտցիր որ ու-

1 Թագաւորին քոյրը Եղիսաբէթ ի՞նչ ըրաւ:

2 Սանթէռ ի՞նչպէս վարուեցաւ թագուհւոյն հետ:

րիշները կը խաբեն զքեզ, և ժողովուրդը խաբելը վտանգաւոր բան է, : Աս ըսաւ, ու հրամայեց իրեններուն որ ետ քաշուին. ինքն ալ անոնց ետեւէն գնաց :

1 Ան վտանգաւոր կռիւը հինգ ժամ քշելէն ետքը, Փարիզու քաղաքապետը Փէթիոն տեսնելով որ իր վախճանին չկրցաւ հասնիլ, մտաւ Թագաւորին կեցած սրահն ու կանչեց. “ Մի՛ վախնար, տէր արքայ : — Ե՞ս վախնամ, ըսաւ Թագաւորը, մաքուր խղճմտանքի տէր մարդը ոչ երբէք կը վախնայ. վախը անոնց համար է որ իրենց խղճմտանքէն կը չարչարուին, : ու քովի թիկնապահներէն մէկուն ձեռքը բռնեց, “ Բե՛ր ձեռքդ, ըսաւ, սրտիս վրայ դիր ու տես թէ սովորականէն աւելի շուտ կը զարնէ՞ թէ չէ, : Փէթիոն շփոթած պատասխան չտուաւ. ու գարձաւ ըսաւ ժողովրդեան. “ Ո՛ր քաղաքացիք, գուք այսօրուան դործօղութիւնը վայելչապէս ու իմաստութեամբ սկըսաք, և ցըցուցիք որ ազատ էք. նոյն վայելչութեամբ լմընցուցէք աս օրը ինծի պէս ու աներնիդ դարձէք, : ժողովուրդն ալ բոլորովին քաշուեցաւ գնաց :

2 Քիչ ատենէն ետքը Գաղղիոյ հարաւային կողմերէն շատ մը անզգամ մարդիկ, մեծ մասը բանտերէ փախած, ճամբայ ելան Փարիզու վրայ գալու. և որովհետեւ շատերնին Մարսիլայէն էին,

-
- 1 Թագաւորը ինչ պատասխան տուաւ Փէթիոնին :
 2 Թագաւորը ինչո՞ւ համար Օրինադիր ժողովը գնաց :

անոր համար ամենքն ալ Մարտիրոսացիք ըստուեցան : Եւ Երեմիայի անունով աւելի զօրացած , որոշեցին որ օգոստոսի 10ին մեծ խռովութիւն մը հանեն : Կէս գիշերուն թնդանօթ մը նետուեցաւ , զանգակները սկսան զարնուիլ , ու քաղաքին աւազակները՝ քսան հազարի չափ Մարտիրոսացւոց առաջնորդութեամբը ահռելի աղաղակներով գնացին Թիւրքիոյն պաշարելու : Թագաւորը աս բանս որ իմացաւ , ինչ ընելիքը չէր գիտէր . ոմանք կ'ուզէին որ առաջ նետուի ու քաջութեամբ պատերազմի . Թագուհին ալ աս կարծիքին վրայ էր . ուրիշները կ'ըսէին թէ մէկ հատիկ ճարն է ժամ մը առաջ Օրինագիր Ժողովոյն տեղը երթալ ապաւինիլ : Թագաւորը մահուընէ չէր վախնար . բայց իրեն համար արիւն թափուիլն ալ ամենեին չէր ուզէր . ուստի Ռէաէրէր անունով հազարապետին խորհրդովը ելաւ իր ընտանեօքը Օրինագիր Ժողովոյն խորհրդարանը գնաց որուն նախագահն էր Վէռնիոյ :

Հազիւ թէ Թագաւորը Թիւրքիւքիէն ելաւ՝ չորս կողմէն յարձակմունքը սկսաւ . նուիրակները կը կանչէին Կեյքէ Արֆը , Ալապուսիւնն ու Հաւասուրուսիւն : Զուիցերացի զօրքը ամէն գիաց մահուան ձայները լսելով՝ ամենեին չթուլցան . եօթը հարիւր հոգի քաջութեամբ սկսան հարիւր հազար կատաղիներու հետ պատերազմիլ ու վրանին կրակ

1 Զուիցերացի զօրքը կրնա՞ր դէմ կենալ Ժողովքը դեմն :

Թափել. օգնութիւն ալ հասաւ իրենց գրսէն և խռովութիւնը ցրուելու վրայ էին. բայց յանկարծ խորհրդարանէն հրաման եկաւ որ ետ քաշուին ու կրակը դադրեցնեն. և առ հրամանը Թագաւորը տուեր էր: Ան առնէ անգութ ժողովուրդը հեղեղի պէս Թիւիլըրին կոխեց ու խեղճ Զուիցերացիներէն ձեռք ձգածը գազանաբար սպաննեց:

1 Օրինադիր Ժողովոյն անգամները քանի որ գործողութեանը յաջողելուն վրայ ապահով չէին, Թագաւորին ընտանեացը վրայ քիչ մը գութ ու պատկառանք կը ցուցնէին, և Թագաւորը նախա գահին քովը նստեցուցեր էին. բայց երբոր ուղածնին կատարուեցաւ, այսինքն ժողովուրդը յաղթանակեց, հանեցին զինքը անկէց ու քովին ներովը մէկտեղ գրագիրներուն նստարանը տեղաւորեցին: Անկէց ետքը բոլոր ժողովը հրատարակեց Թագաւորին առջև թէ Լուգովիկոս Թագաւորութենէ ընկած է, ու տարին Թամիլը սուած աշտարակին մէջ բանտ դրին զինքը, հետն ալ Թագուհին, Թագաւորին քոյրը Եղիսաբէթը, Եօթը տարեկան արքայսրգին, Թագաւորին աղջիկը տասուիրեք տարեկան, և երկու սենեկապան:

2 Թագաւորը բանտին մէջ իր վրայ ելլելու վը-

1 Օրինադիր Ժողովը ինչպէս Թագաւորութենէ ձգեց զԼուգովիկոսն և ո՞ր բանտ դրաւ:

2 Թագաւորին բանտ դրուելէն ետքը իշխանութիւնը որո՞նց ձեռքն անցաւ: — Կիյլութիւնը ի՞նչ բան էր:

Ճռոյն սպասած ատենը՝ ժողովուրդը Թագաւորաց արձանները կործանեց, և բոլոր իշխանութիւնը անցաւ Տանթոնի, Ռոպէսփիէրի ու Մարայի ձեռքը, որ զանազան վճիռներ հանեցին շատ երեւելի մարդկանց գէմ, ու հրապարակաւ գլխատեցին զանոնք կիլիւնին * ըսուած գործիքովը :

* Աս գործիքը կիլիւնէն անանով բծիւնը հաւելոյ որ սպանուելու մարդիկը առանց նեղութիւն քաջելու մեռնին, և իր անանով գործիքն ալ կիլլութիւնը հաւելոյն :



ԳԼՈՒԽ Գ .

Շարայարուիւն խոռովաւն Գաղղիոյ Թագաւորին Բանա-
արգելաւիւնէն ինչո՞ւսն գլխաւորուիւ : (1792-1793) :

Օտար արգելաւիւնն Գաղղիոյ Դէմ Դաւանիւ : — Փա-
րիզու ծաղաւորեան իսպառնաւիւն : — Սեպտեմբերի
Ձին Բանարու իսպառնաւ : — Լամպաւ իշխանահոյն
նպանաւիւն : — Որդիական սիրոյ օրինակներ : — Օ-
ւանի Դաւան Փիւլպոպո : — Օրինակի Ժողովոյն Աւ-
գոստին Լաւան ի յաջորդ : — Լեւանական գլխա-
ւոր անդամներ : — Ժողովական գլխաւոր անդամներ :
Թագաւորաւիւն ի լեւորոյն ու Հասարակապետաւիւն
ի իսպառնաւ : — Վաւի ի լեւորոյն յաջորդաւիւն
ներ : — Թագաւոր Դաւանական ի լեւորոյն : — Սան-
կեա և Պապ : — Թագաւորին յաջորդ : —
Էջանուր Ֆիլիպ Կահան : — Թագաւորին ի լեւոր-
նաւոր ի լեւոր : — Մահաւան Կապ-
րանաւիւն : — Գլխաւորական արգելաւ : — Սան-
կեա : — Լեւորաւիւն լեւորանաւորներին յաջորդ :

1 Օտար անդամները փախստական Գաղ-
ղիացւոյ Հետ միացան որ երթան Լուդովիկոսը ա-
զատեն : Օգոստոսի 23ին Բրուսելոյ Թագաւորը

1 Օտար անդամներն ի՞նչ ըրին : — Փարիզու
քանաւորուն ջարդը որն է : — Լամպաւ իշխա-
նուհին ի՞նչպէս սպաննուեցաւ :

1 շնկվի ու վէրտօն քաղաքներուն տիրեց : Փա-
 րիզացիք երբոր աս բանս լսեցին , սեպտեմբերի
 2ին ամէնքը մեկէն ոտք ելան որ թշնամեաց դէմ
 պատերազմի երթան . բայց խռովարարներուն
 գլխաւորները սկսան կանչել ժողովըրդեան մէջ
 թէ “ Մեր գլխաւոր թշնամիները Փարիզու բան-
 տերուն մէջն են . ան թագաւորականներն որ
 քաղաքին մէջ պահուըտեր են՝ բանտերը պիտի
 բանան ու բանտարկելոց հետ մեր վըրայ պիտի
 յարձըկին . մեր կանայքն ու որդիքը ան աւազակ-
 ներուն ձեռքը պիտի թողունք : Ուրեմն օտարաց
 դէմ երթալէն առաջ զանոնք վերցընենք . վա-
 զենք բանտերը , բանտարկեալները ջարդենք ,
 Ա՛ս սոսկալի կատաղութեամբ սեպտեմբերի 2ին
 վազեցին քաղաքին մեծամեծ բանտերուն վըրայ ու
 չորս օր սարսափելի ջարդ ընելով ութը հազար հո-
 գի սպաննեցին . մինակ կարմեղակեանաց վանքին
 մէջ երկու հարիւրէն աւելի քահանայ սպաննեցին ,
 որոնց մէջ չափ ալ եպիսկոպոս կային . և աս մար-
 դասպանները խեղճ դատապարտեալները սպան-
 նելէն և կամ անոնց գլուխը կտրելէն ետքը , անոնց
 չորս գին պար կը բռնէին , կ'երգէին , անոնց փո-
 րոտիքը գուրս կը քաշէին , արիւննին կը խմէին և
 մսերնին հրապարակներու մէջ կ'եփէին ու կ'ու-
 տէին : Աս արիւնարբու գազաններուն ձեռքէն
 չկրցաւ ազատիլ նաև առաքինի Լամպալ իշխանու-
 հին՝ որ թագուհւոյն սիրելի բարեկամն էր . թրե-
 րով զարկին սպաննեցին , մարմինը բզիկ բզիկ ըրին
 ու գլուխը նիզակի մը ծայրը անցուցած՝ տաւրին
 թափելին պատուհաններուն առջևէն անցուցին
 որ թագուհւոյն սիրտը կտրտի :

1 Ան սեպտեմբերի օրերը Գաղզիացւոց զոհուցած
 Գաղանամիտ կատաղութեան օրինակ՝ վայրենի
 ժողովրդոց պատմութեան մէջ ալ չկայ : Քաջա-
 սիրտ ազնկան մէկը երբոր կը տեսնէ որ տապարը
 հօրը վզին վրայ պիտի իջնայ, մէկէն կ'իյնայ հօրը
 կը պլլուի, և աղաչանքով ու արցունքով ազատել
 չկրցած հայրը, աս վսեմ յուսահատութեամբ կը
 փրկէ : Ուրիշ աղջիկ մըն ալ սրտաշարժ ճարտա-
 սանութեամբ կը ջանայ հօրը անմեղութիւնը ցուցը-
 նել, ճար չըլլար. անդիէն մէկը կուգայ, գետնէն
 մարդու սիրտ մը կ'առնու, գաւաթի մը մէջ կը
 ճզմէ ու անոր կուտայ ըսելով. « Խմէ՛ տսիկայ որ
 հայրդ ազատի », : Կ'առնէ աղջիկը ու հօրը սիրոյն
 համար կը խմէ :

2 Ան սոսկալի տեսարաններէն ետքը Օռէանի
 դուքսը Փիլիպպոս Ժաքոպէններուն ժողովարա-
 նին մէջ ելաւ բեմը, կարմիր դաշակը գլուխը դրաւ,
 և իր խնդիրքովը Փարիզու ժողովուրդը վճռեց որ
 անկէց ետքը անոր մականունը ըլլայ Էլիսէէ այս-
 ինքն Հաւասարութիւն : Անկէց հինգ օր ետքը սեպ-
 տեմբերի 20ին (1792) Օրինադիր ժողովը հրա-
 տարակեց որ իր պաշտօնը լմընցաւ, և անոր յա-
 ջորդեց Ազգախումբ Ատեանը (Քոնվանսիօն Նա-
 սիօնալ) :

1 Որդիական սիրոյ ի՞նչ օրինակներ տեսնուե-
 ցան :

2 Օռէանի դուքսը ի՞նչ ըսուեցաւ : — Օրինադիր
 ժողովոյն ո՞վ յաջորդեց :

1 Առ նոր Ազգախումբ Ատեանը կը գումարէր Թիւրքերի պալատը, և երկու գլխաւոր կողմբաժնուած էր. առաջինն էր Լ. Մանթաշէն կամ Լեռնականք ըսուածը, որովհետեւ իր անդամները խորհրդարանին ամենէն բարձր նստարաններուն վրայ կը նստէին. ասոնք ամենէն աւելի կատաղի ռամկապետականք էին, ամէնքն ալ Քորտըլիէներուն ու ժաքոպէններուն դպրոցէն ելած. և գլխաւորներն էին Ռոպէսիիէր, Տանթոն, Մտրա, Քութոն, Սէն-ժիւսթ, Պառէր, Թալլիէ, Լը Ժանար, Քամիլ-Տէմուլէն, Քամպոն, Քառնոյ, Ֆուշէ, Ամար, Քառիէ, Քոլլոյ-տ'էրպուա, Հէպէր, Շոմէթ և Շապոյ: Երկրորդ կողմն ալ ժիրոնտեանք էին որ կ'ուզէին Գաղղիոյ սահմանադրական իշխանութիւն մը դնել. ասոնք ալ գլխաւորներն էին Վէռնիոյ, Պարպարու, Լուվէ, Ռոլան, Տիւքոյ, Կատէ, Լանժուինէ, Ժանսոննէ, Իլնար, Տիւշաթէլ, Ֆոշէ և Օռլէանի գուբըր:

2 Ազգախումբ Ատեանը յայտարարութիւն ըրաւ թէ ասկէց ետքը՝ Գաղղիոյ մէջ Թագաւորութիւնը վերջացաւ ու Հասարակապետութիւն հաստատուեցաւ. ուստի ամէն հասարակաց գրուածները Գաղղիական հասարակապետութեան թուականը

1 Ազգախումբ ատեանն ո՛ր կը ժողովուէր և քանի՞ կը բաժնուէր: — Լեռնականաց գլխաւոր անդամներն որո՞նք էին: — Ժիրոնտեանց գլխաւորներն որո՞նք էին:

2 Ազգախումբ Ատեանն ի՞նչ յայտարարութիւն ըրաւ:

պիտի գործածեն, և ան թուականին տարեգլուխը պիտի ըլլայ սեպտեմբերի 22ը 1792ին :

Երբոր Քելլերման զօրավարը Շարթրի դեռահասակ դքսին* հետ (սեպտեմբերի 20ին) Գաղղիոյ Վալմի գեղին քով Բրուսիացւոց, ետքն ալ Տիւմուրիէ զօրավարը նոյնպէս Շարթրի դքսին հետ Պելճիոյ ժէմմափ աւանին քով Աւստրիացւոց դէմ յաղթութիւն մը ըրաւ (նոյեմբեր 6), Ազգախումբ Ատեանն ուղեց որ թագաւորը դատաստանի կանչուի : Սանթէռ ղլուգովիկոսը ժողովին առջև հանեց, և թագաւորը իրեն դէմ եղած ամէն ամբաստանութիւններուն քաջութեամբ, արդարութեամբ, և ամենայն չափաւորութեամբ պատասխան տուաւ : Պառէր նախագահն աս ամբաստանութիւնն ալ ըրաւ թագաւորին վրայ որ մէկուն մէկալին ողորմութիւն տալով ժողովուրդը խաբել ուղեր էր . “ Ահ պարոն, ըսաւ թագաւորը, կարօտելոց ողորմութիւն տալէն աւելի մեծ ուրախութիւն ես ոչ երբէք ունեցեր եմ, : Աս խօսքին վրայ ժողովրդեան մէջէն շատին սիրտը կտրտեցաւ : Պառէր վերջապէս իրեն հարցմունքները ասով լմնցուց . “ Դուն, ըսաւ, օգոստոսի 10ին Գաղղիացւոց արիւնը թափեցիր . ասոր ինչ պատասխան կուտաս : — Չէ պարոն,

1. Լուգովիկոս Ժ.Չ երբ դատաստանի կանչուցաւ : — Իրեն դէմ եղած ամբաստանութիւններուն ինչ պատասխան տուաւ :

* Լուի-Ֆիլիպ Լաֆաութէն էր՝ Գաւանիւնը Գաբէլան :

ըսաւ թագաւորը բարձր ձայնով, Գաղղիացւոց ա-
րիւնը թափել տուողը ես չեմ, : Աս պատասխա-
նին վըայ ան չարագործներուն շատը գոյներնին
նետեցին . վասն զի յայտնի գիտէին որ ան օրուան
կոտորածին պատճառ իրենք էին :

1 Դեկտեմբերի 26ին թագաւորը նորէն դատաս-
տանի կանչուեցաւ, և իր իրեք փաստաբաններէն
մէկը ջատագովութիւն մը խօսեցաւ . թագաւորը
անոր ըսածներուն վըայ քանի մը սրտաշարժ խօսք
ալ աւելցուց ու նորէն բանոր տարուեցաւ : Իսկ
յունուարի 15ին (1793) Ազգախումբ Ատեանը
վճիւռ հանեց թէ թագաւորը յանցաւոր է՝ իբրեւ
ազգին ազատութեանը մասնիչ ու տէրութեան
ապահովութեանը թշնամի : Նոյն ամսուն 17ին ալ
հինգ ստորասական քուէ աւելի ելլելով որոշուե-
ցաւ որ թագաւորը սպաննուի :

2 Ան վճիւռը երկու օրէն ետքը արգարութեան
տեսուչ իշխանը թագաւորին իմացուց . անիկայ
ալ անխուով ու անշփոթ կերպով ընդունեցաւ .
միայն խնդրեց որ իրեք օր առէն տրուի իրեն մա-
հուան պատրաստուելու, բայց հրաման չտուին .
այսչափին միայն զիջան որ կարենայ իր խեղճ ըն-
տանեացը հետ մէյմը տեսնուիլ, ու Էճուորթ Ֆիլը-
մոն անունով Իււլանտացի քահանան խոստովանու-
թեան համար քովը կանչեն : Իրիկունը ուշ առէն

-
- 1 Ե՛րբ որոշուեցաւ որ թագաւորը սպաննուի :
2 Թագաւորը երբոր մահուան վճիւռն լսեց ինչը-
րաւ : — Ընտանեացն հետ ինչպէս տեսնուե-
ցաւ : չմիմտար 'զի միտասիմի Էճիւրթ-Ֆիլմոն'

գնաց թագաւորը որ ընտանեացը հետ տեսնուի . անոնք երեսին ղուարթութիւնն ու հանգարտութիւնը տեսնելով կարծեցին թէ իրենց ազատութեան աւետիսը բերեր է . բայց խաբուած ըլլալնին շուտով իմացան : Լուդովիկոս քիչ մը ատեն հազիւ կրցաւ դիմանալ թագուհւոյն , իր ազնկանը , որդւոյն և քրոջը հետ խօսելու . երկու ժամէն ետքը տեսնելով որ ալ պիտի չդիմանայ , օրհնեց զանոնք ու առանց խօսք մը ըսելու , ձեռուընկերութեամբ գոցեց ու իր տեղը դարձաւ :

1 Անկէց ետքը բոլորովին ինքզինքը մահուան պատրաստելու հետ եղաւ . իրեք ժամ խոստովանալէ օրը հետ փակուեցաւ . ետքը սաստիկ յոգնած ըլլալով անկողնոյն վրայ ընկաւ ու ինչուան առաւօտ քնացաւ :

2 Երբոր արթննացաւ , ուզեց որ պատարագ լսէ ու հաղորդուի . և սուրբ խորհրդով աւելի զօրացած՝ երբոր գլխատման տեղը հասաւ * , կառքէն վար իջաւ , ինքիրմէ հանուեցաւ ու թողուց որ գլխուն մազերը կտրեն : Նոյն ատենը ձեռուընկերութեան քոնեցին որ կապեն . Լուդովիկոս աս բռնութեան չէր սպասեր . ուստի դահիճները մէկդի հրեց . “Տէր արքայ , ըսաւ ան ատենը Ֆիրմին քահանան ,

1 Մահուան ինչ պատրաստութիւն տեսաւ :

2 Լուդովիկոս ԺԶ ինչպէս գլխատուեցաւ :

* Որ էր Փլաս տը լա Քոնքորտ հրապարակ : Լուդովիկոսի գլխատման տեղը ինքնուրուագէտ երբեք չգտնուեց : Բերտրանդ Սեյսսի խօսելու :

ասիկայ ալ մէկ խոնարհութիւն մըն է որ զքեզ ալ աւելի նման կ'ընէ որդւոյն Աստուծոյ որ քու վարձքդ ինքը պիտի ըլլայ , : Ան ատեն ինքիրմէ ձեռուընները երկընցուց , ու քաջութեամբ գլխատման գործիքին տեղը գնաց : Երբոր բարձրաւանդակին վրայ ելաւ թագաւորը , կանչեց ժողովրդեան . “ Ո՛վ Գաղղիացիք , իմ վրաս դրուած ամէն յանցանքներէն ալ ազատ եմ ես . կըներեմ թշնամեացս և կը փափաքիմ որ իմ մահս հեռացնէ , , . . . Կատաղի Սանթէռը խօսքը կտրեց . “ Ես հոս զքեզ ճառ խօսելու չբերի , ըսաւ , հապա մեռնելու , : Շուտ մը թմբուկները զարկին , թագաւորին ձայնը գոցուեցաւ , և Լուդովիկոս գլուխը երկնցուց գործիքին տակը , խոստովանահայրն ալ բարձր ձայնով մը կանչեց . “ Որդի՛ սրբոյն Լուդովիկոսի , եւ յերկինս , : Այսպիսի մահուամբ մեռաւ Լուդովիկոս Ժ. Ժամը տասնուկէսին յունուարի 21ին (1793) . երեսունըութը տարեկան էր և տասներինը տարի թագաւորեր էր :



կողմէն մարդիկ որ կային՝ սնաստիկ ցաւեցան . նոյ պէս ալ Եւրոպայի ամէն թագաւորները . Բոնա իշխանն ալ որ Հռենոսէն անգին կեցեր էր զօրքով երբոր ան գոյժը լսեց՝ կանչեց իր զօրացը մէջ, ինչ պէս որ հին ատենէն Գաղղիացւոց սովորութիւն էր . “ Թագաւորը մեռաւ, կեցցէ՛ արքայ ” . և ու թըտարեկան արքայորդին, որ Թամիլլին մէջ բանտ արկուած էր, թագաւոր հրատարակեցին՝ Լուգս վիկոս Ժէ անունով :

1 Լուգսվիկոսի մեռնելէն ետքը Ազգախումբ Ատենաճ տեսնելով որ օտար տէրութիւնները Գաղղիոյ դէմ պատերազմի կը պատրաստուին, ինքն ալ պատերազմ հրատարակեց Անգղիոյ, Հոլանտիոյ՝ Սպանիոյ դէմ . սե գրօշակներ անկեցին Փարիզ մէջ ամէն տեղ ու Հայրենիք Վառճի Տէլ և կանչեւ լով սկսան զօրք պատրաստել : Ազգախումբ ատենն ալ երկու գլխաւոր հերձուած բաժնուած՝ որ Ժէրոնտէն ու Ժաքոպէն կ'ըսուէին, մեծ շփոթութեան մէջ էր, ինչուան որ հռչակաւոր Ռոպէտփիէրը Ժաքոպէններուն գլուխ կեցած՝ յազմուելաւ, և բոլոր Գաղղիան ահագին բանտ ու սպանդանոց մը դարձուց : Ան միջոցը Թէրէնօր այսօր Արհաւիրք կամ Արհաւիրաց իշխանութիւն կ'ըսուի :

2 Ռոպէտփիէրին գլխաւոր գործակիցներէն մէկ

1 Ազգախումբ Ատենաճ օտար տէրութեանց պատրաստութիւնն տեսնելով ինչ ըրաւ : — Որ միջոցը Արհաւիրք ըսուեցաւ :

2 Մարան ո՞վ սպաննեց : — Ռոպէտփիէր ինչ վիճիւնգրութիւն ըրաւ :

ր արիւնախանձն Մարա : Շարլոթ-Քորտէ ա-
 րունով քսանըհինգ տարեկան աղջիկ մը շատոնց
 ղեկքը գրեր էր որ Գաղղիան ազաաէ ան գաղանին
 ինքնէն, որ համարձակեր էր ըսելու և գրելու թէ
 իտալիոյ խոռով-իւնը հաստատելու համար՝ երկու հա-
 թիւ յիսուս հազար գլուխ իբրեւ-է : Շարլոթ Փարիզ
 ղնաց ու Մարային հետ ուղեց տեսնուիլ . անիկայ
 իլ ան միջոցին սոսկալի բորոտութիւն մը ունենա-
 իմ տանը մէջ ջուր մտեր էր . Շարլոթ քովը
 նաց, սկսաւ հետը խօսիլ ան ժիրոնտէններուն
 ղայ՝ որ իր երկիրը փախեր էին . Մարա անոնց ա-
 րունները հարցուց ու վրայ բերաւ թէ “ Բիչ ա-
 ինէն պատիժին կ'առնուն . — Բայց դուն հիմա
 ղընէ առ, ըսաւ Շարլոթ, ու թուրը քաշեց զար-
 աւ անոր սրտին . Մարա ալ մէկէն հոգին փչեց
 յուլիսի 13) : Բռնուեցաւ Շարլոթ, և ըրածը
 աջութեամբ խոստովանեցաւ . “ Մէկ մարդ մը
 գաննեցի, ըսաւ, հարիւր հազար մարդ ազատելու
 սմար . մէկ չարագործ մը՝ անմեղները փրկելու .
 սյրենի գաղան մը՝ երկիրս հանգչեցընելու հա-
 ր, : Շարլոթին դիւցազնական գործքը վար-
 ստրելու տեղ դատաւորները ի մահ գատապար-
 ցին զինքը՝ Ռոպէսփիէրին խորհրդով . Ժաքո-
 ինները աս բանիս վրէժխնդրութիւն ընելու հա-
 ր սկսան արիւնները հեղեղի պէս վազընել . որ
 րդուն վրայ որ կրնային կասկած մը ունենալ,
 կէն բռնելն ու հրապարակը տանիլ գլխատելը
 ի կ'ընէին : Ասանկով հազարաւոր իշխաններ,
 տուններ, արհեստաւորներ գլխատուեցան, ու
 ց մէկ հատիկ յանցանքն էր հարստութիւն,
 ք կամ առաքինութիւն ունենալը : Ինչուան

1793ին նոյեմբերի երկուքը հարիւր հազար մարդ բանտ գրուեցաւ՝ և ասոնց տեղ գտնելու համար բոլոր պալատները դպրոցներն ու վանքերը մէյմէ բանտ դարձուցին :

Գաղղիոյ հասարակապետութեան կողմը չէին վանտէ , Պրեթայն , Թուլոն , Լիոն և անոնց քո. վի գաւառները . ասոնք կրօնքին վերցուիլը , Թա. գաւորին մահը և աս անգթութիւնները տեսնելով ոտք ելան , ու չէին ուզեր Ազգախումբ Ատենին զօրք տալ՝ դաշնակից Թագաւորաց գէմ . “ Որով հետև պիտի պատերազմիք , կ'ըսէին մայրերը իրենց որդւոցը , երկրին մէջ մեր քովը պատերազմեցէ որ ձեզի օգնենք ու ձեր վրէժն առնենք , , : Քա. զսքական պատերազմը սկսաւ . հասարակ ժողովըրդէան գլուխ կեցաւ Շաթլինոյ անունով կառա. վարը և իր օրինակովը զանոնք կը խրախուսէր . ալ նուականաց դիւցազուններն ալ եղան Լըքիւր և Լա-Ռոշժաքլէն , աս երկրորդը որ հազիւ քսան տարեկան կար՝ զօրավար գրուեցաւ , և աս կ'ըսէր իր զօրացը . “ Պատանի եմ , բայց արիութեամբս ձե. զի հրամայելու արժանի պիտի ընեմ ինքզինքս : Թէ որ առաջ երթամ , ետևէս եկէք . Թէ որ ետ քաշուիմ՝ սպաննեցէք զիս . իսկ Թէ որ մեռնիմ , վրէժս առէք , , : Ասանկով վանտեացիք արք և կռնայք յանուն Աստուծոյ և Լուգովիկոսի վեշտ. սաներորդի և հոգևոր երգեր երգելով շատ յազ.

Եւ Ո՞ր գաւառները հասարակապետութեան գէմ էին : — Իրենց զօրավարները որո՞նք էին : — Զօրքերնին Բնչպէս էր :

Թուժիւններ ըրին հասարակապետականաց վրայ , և շատ տեղերու տիրեցին : Զօրաց մեծ մասը գեղացիներ էին . զէնքերնին էր որսի հրացան , բահ , բրիչ , մանգաղ , գաւազան ու երեքժանի . աս անպատրաստ զօրքը իրենց երկրագործի հագուստովը թշնամոյն առջևը կ'ելլէին վրանին մէյմէկ խաչ կախած՝ ու ձեռքերնին վարդարան գարձընելով : Հասարակապետականաց հետ պատերազմի ճակատելէն առաջ ամէնքն ալ ծուռնկ կը չոքէին , քահանան ղերենք կ'օրհնէր ու ետքը քաջութեամբ թըշնամեաց սուխններուն ու թնդանօթներուն գէմ կը յարձըկէին , և աս իրենց կոյր քաջասրտութեամբը զամէնքը կը սարսափեցընէին :

Բագաւորին մեռնելէն ետքը Թագուհին աս խնդիրքը միայն ըրեր էր՝ որ սուգի հագուստ տան իրեն . ան ալ չըրին : Յուլիսի 4ին 1793ին զինքը իր զաւկըններէն բաժնեցին , ամսէ մը ետքն ալ Թամփլէն հանեցին գիշերով , ու առին Քոնսիէրժըրի ըսուած բանտը տարին որ վրան դատաստան ընեն . հոն եօթանասունըջորս օր կեցաւ , ու դռնապանը միայն հազիւ կրնար ծածուկ անոր պէտք եղած խիստ հարկաւոր բաները հոգալ : Հոկտեմբերի 16ին դատաստանը սկսաւ . դատաւորները ամբաստանեցին զինքը որ իբր թէ իր որդւոյն միտքը դարձուցեր է . Թագուհին ոտք ելաւ ու առաքինակտն բարկութեամբ մը կանչեց . “ Աս բանիս գէմ ամե-

Բագաւորին մեռնելէն ետքը Թագուհին ինչ վիճակի մէջ էր : — Վրան ինչ դատաստան եղաւ ու ինչպէս մեռաւ :

նայն մայրերու կը բողոքեմ ես, : Շովոյ-Լաւարո փաստաբանը խեղճ թագուհւոյն ջատագովու թիւն ըրաւ . բայց ան կատաղի դատաւորները ոչ ճարտասանութեան մտիկ կ'ընէին և ոչ թշուառութեան վրայ կը ցաւէին : Իսկ թագուհին ըսաւ անոնց . “ Ես թագուհի էի , ու դուք իմ թագաւորս մեռուցիք . մայր էի , զաւկրներս ձեռքէս յափշտակեցիք . հիմա արիւնս միայն մնացեր է , փուճ տեղը չարչարանքս մի երկընցընէք , : Արիւնարբու գահիճներուն ուզածն ալ ան էր . ուստի 'ի մահ դատապարտեցին զինքը , և թագուհին առանց խռովելու լսեց իր մահուան վճիռը : Մեռնելու երթալէն առաջ իր վերջի զգացմունքները սքանչելի կերպով մը բացատրեց ան թղթին մէջ որ Եղիսաբեթին գրած է : Քանի մը ժամ ետքը սայլի մը վրայ դրին զինքն ու հրապարակը տարին . մէկ կողմանէ ալ ցած ժողովուրդը , որ կաշառուած էր զթագուհին անխօսելու համար , անդադար կը նախատէր զինքը : Հետը եղող քահանան ըսաւ իրեն ան ատենը թէ հիմայ է քաջութեան ժամանակը . “ Քաջութիւն , ըսաւ թագուհին , ես շատ տարիէ 'ի վեր քաջութեան կըրթութիւն կ'ընեմ . իմ թշուառութեանս վերջանալու ատենը չեմ կրնար անկէց ետ կենալ , : Եւս սպանութեան գործիքին քովը , ծունկ չոքեցաւ , ու աչուրները երկինք վերցընելով կանչեց . “ Ո՛վ տէր , լուսաւորէ իմ գահիճներս ու սրտերնին շարժէ : Մնաք բարով որդեակք իմ , ես ձեր հօրը քովը կ'երթամ , : Ասանկ մեռաւ Մարիամ-Թերեզային աղջիկը Մարիամ-Անթուանէթ երեսուներու թը տարեկան (16 հոկտեմբեր 1793) :

1 Հատ տարբեր կերպով եղաւ Մատամ Ռոլանին մահը, որ ժիրոնտեանց գրգռին էր: Ժիրոնտեանց կողմը բռնելուն համար Լեռնականաց ձեռքովը ՚ի մահ դատապարտուած, առանց մէկ կրօնական պատրաստութեան՝ առանց խռովելու մահուան տեղը գնաց, անդադար սիրտ տալով քովի դատապարտուած էրիկ մարդու մը որ մեռնելուն վրայ կուտար: Ճամբան երբոր տեսաւ Ռոլան Ազատութեան հսկայաձև արձանը, հառաչելով մը կանչեց. « Ո՛հ ազատութիւն, աս ի՞նչ ոճիրներ կը գործուին քու անունովդ »: Ափսոս որ շատ ուշ իմացաւ: Գլուխը կտրեցին նոյեմբերի 8ին (1793): Երեսունըինը տարեկան էր:

2 Ժիրոնտեանց վրայ ալ ամբաստանութիւն եղաւ՝ իբր թէ չափաւորաց կողմը կ'ուզէն բռնել ու քսանուերկու հոգի բանա գրուեցան: Երբոր լսեցին ասոնք իրենց մահապարտութեան վճիռը, մէկը կատաղութենէն ինքզինքը սպաննեց. մէկալնոնք նոյն գիշերը կերան խմեցին ու ժիրոնտեանց դժոխք իջնալը կատակերգութիւն ձևացուցին. միայն մէջերնէն երկու հոգի զղջալով հոն կապեալ քահանայի մը խոստովանեցան: Երկրորդօրը ամէնքն ալ մեծ հրապարակին մէջ գլխատուեցան. շատը մեռան Մարսէյլեզ* ըսուած երգը եր-

1 Մատամ Ռոլան ինչպէս մեռաւ:

2 Ժիրոնտեանց վերջն ի՞նչ եղաւ: — Մարսէյլեզն ի՞նչ բան է:

* Աս հաւաքաւոր երգը Ռո-ժե-ֆը-Լիւ անունով ասպան շարադրեց ու երգի վրայ առաւ մէկ գիշերուան ԺԱՄԱՆԱԿ. ԳԱՅՄ.

գելով, ու ազատութեան պատկերին բարե տալով (13 հոկտեմբերի 1793) : Անոնց մէջն էր նաեւ վէռնիոյ :

1 Փիլիպպոս Էկալիթէն ալ չկրցաւ ազատիլ, իրեն գլուխն ալ կտրուեցաւ : Հուշար, Պոհաանէ, Լիւքնէր, Պիրոն զօրավարներն ալ գլխատուեցան՝ պարզ թշնամեացմէ յազմուելուն համար : Յուրա ու անձրևոտ օրմը Պայլին ալ բռնեցին խռովարարները — որոնց ատելի եղեր էր վրանին Արիսեան գաշտին մէջ կրակ պարպել տալուն ու թագուհւոյն գատապարտութեան ատենը վրան գովեցընեցուն համար —, և Արիսեան գաշտը տարին . գլխատման գործիքը աղքատացի մը վրայ գրին, առջևը բերին կարմիր գրօշակներ այրեցին և ուրիշ շատ նախատինքներ ըրին : Առաջակներէն մէկը տեսնելով որ խեղճ ծերը կը գողայ, ըսաւ “ Կը գողան Պայլի ” : Անիկայ պատասխան տուաւ “ Չէ բարեկամ, ցրտէն է ”, ու մէկէն գործիքը գլուխը տարաւ : Փախած Ժիրոնտեններուն գրեթէ ամէնն ալ խեղճութեամբ մեռան . իսկ Փէթիոնին մահը աւելի սոսկալի եղաւ . վրան զի երբ որ իրեն ալ դատապարտութեան վճիռ եղաւ, ինքը Պորտոյ փախաւ, ու հոն անտառի մը մէջ գտան իր մեռելը, որուն կէսը գայլերը կերեր էին :

1 Փիլիպպոս Էկալիթէն կրցան մահուընէ ազատիլ : Պայլին մահն ինչպէս եղաւ : — Փէթիոն ինչ մահուամբ մեռաւ :

Ֆեյ. և Մարտիւս) Էնէիդէրէ աս երգը երգելու օգոստոսի 10ին (1792) Թիւրիւրի վրայ վաղելուան համար, իրենց անունովը երգի ալ Մարսէյլէզ ըստեցաւ :

1 Ինչո՞ւն ան ատենը որ Գրիգորեան տոմարը
և Քրիստոսի թուականը կը գործածուէր Գաղ-
ղիա, ինչպէս նաև Հիմայ, անոնց տեղ Գաղղիոյ
Հասարակապետութեան տոմարն ու թուականը
Հաստատեցին. տարին տասուերկու հաւասար ա-
միս բաժնեցին, երեսնական օր, մնացած հինգ
օրը Սահի-լիֆ կամ Սանքիւղութեան աւուրք ա-
նուանեցին. ամսոց անուններն ալ փոխեցին ու ա-
մէն մէկ եղանակին յարմար անուններ գրին :
Ձմեռնային ամիսներն էին Իվօլ (ձիւնաբեր), Ժիւ-
վիօլ (անձրևային) Վահօլ (հողմաւոր) . գարնա-
նայիններն էին Ժէրմիւլ (բողբոջային), Քիւրէւլ
(ծաղկաւետ), Ժէրիւլ (մարգաւետ) . ամառնային-
ները Ֆիսիփօր (ոսկեհունձ), Բէրիփօր (ոսկեջերմ),
Քիսիփիփօր (ոսկեպտուղ) . աշնանայինները Վահե-
միւր (այգեկութք), Պիսիւր (բքարեր), Քիսիւր
(ցրտաբեր) : Իւրաքանչիւր ամիսն ալ իրեք մաս
բաժնեցին որ կ'ըսուէր, Տէփփ կամ Տասնեակ :
Քրիստոսի, սուրբ Աստուածածնայ և Սրբոց տօ-
ներուն տեղը՝ մանկութեան, պատանեկութեան,
այրութեան ու ծերութեան այլ և այլ տօներ գրին.
աս տօներուն մէջ էր նաև օգոստոսի 10ին ու յու-
նուարի 21ին տարեգարձը : Ճեմարանները, հա-
մալսարանները, ու դպրոցներն ալ վերուցին ու
նայեցան որ կրօնի, բարոյականի և գիտութեանց
ամէն աղբիւրները գոցելով Գաղղիացիները նորէն
բարբարոսութեան մէջ ձգեն :

2 Տօմարի ի՞նչ փոփոխութիւն ըրին : — Տօտուեր-
կու ամսոց անուններն որո՞նք էին : — Սրբոց
տօներուն տեղ ի՞նչ գրին :

1. Իրենց 'երկրաւոր թագաւորին գէմ պատե-
րազմէն ետքը՝ երկնից թագաւորին գէմ դարձաւ
ցին ամազարշտուծեան զէնքերնին. Ազգախումբ
Ատեանը հրատարակեց որ Աստուած չկայ, և թէ
մի միայն կրօնք՝ ժողովրդեան կամքն է. տօները
վերացին, եկեղեցիներուն ո՛րը քանդեցին, որը
դոցեցին, զարդերը կողոպտեցին, պատկերներն
ու Սրբոց մասունքը այրեցին, և անոնց տեղ Մա-
րային արձանները դրին: Անամթերգիչ կնկան մէ-
կուն ալ աստուածուհւոյ հագուստ հագցուցած,
Ռէզնի կամ Բան անունը տուին անոր, ու յաղթա-
նակաւ տարին զինքը ժողովարանը, անկէջ ալ Մաջ
եկեղեցին (Նոթր-Տամ), խորանին վրայ դրին ու
գիմացն ընկած երկրպագութիւն ընելէն ետեւ՝ ան
նոր աստուածուհւոյն նուիրեցին եկեղեցին:

2. Լուդովիկոսի անմեղ քոյրը Եղիսաբեթ, որ
տէրութեան գործողութեանցը մէջ ամենեկին չէր
մտած, և խռովութեան ատեն թագաւորական
ցեղին այնչափ խեղճութիւններուն վրայ ողբա-
լով քաջութեամբ գիմացեր էր. ինքն ալ մայիսին
Յին 1794ին դատաստանի կանչուեցաւ: Երբոր
հարցուցին, ինչպէս որ սովորութիւն է, իր ա-
նունն ու վիճակը, պատասխան տուաւ. «Ես կը

1. Ազգախումբ Ատեանը կրօնքի ինչ որոշմունք
ըրաւ: — Ռէզոն ըսածնին ինչ բան
էր:

2. Լուդովիկոսի քոյրը Եղիսաբեթ ինչ եղաւ:
— Երբոր գլխատուեցաւ՝ քանի՞ տարե-
կան էր, ու ան տարիներն ինչով անցու-
ցեր էր:

սուիմ Եղիսաբեթ Գաղղիոյ , ու ձեր Թագաւորին
 հօրաքոյրն եմ,, Աս արիական պատասխանին վրայ
 զարմացան դատաւորներն ու քիչ մը ատեն հարց-
 մունքները դադրեցնելէն ետե՛ մահուան վճիռը
 տուին . և վեհանձն գշխոյն ամենեւին գանգատ մը
 չհանեց բերնէն : Երեսուն տարեկան էր երբոր
 գլխատուեցաւ , բոլոր ան տարիները գթութեան
 ու ամէն տեսակ առաքինութեան օրինակ ըլլալէն
 ետքը (10 մայիս 1794) :



ԳԼՈՒԽ Ե .

Հարայարութիւն խռովութեան Գաղաիոյ՝ Եղիսաբեթին
յահուելէն ինչուան Ազգախումբ Արեւիկն հրաժարելու :
(1794-1795) :

Նախնէն թաւանը կ'ազատէ . — Գաղաիոյ գաւառնե-
րուն մէջ եղած խռովութեանը . — Լիոն Կապիտին ին-
ծանումը . — Քոմիտն և Քուլայ Տ'Էրզրում . — Մե-
նիէ . — Թաւաթիկ , Յովսէփ Լազար . — Քարիէ . —
Թագաւորական և ուրիշ զէնք կ'առնուին . — Իրենց գլխա-
ւոր ղօրավարները . — Վեմերման . — Փարիզու մէջ ար-
հաւարայ խռովարութեան սասկումներն . — Անտրե-
Շէնիէ Բանաստեղծը . — Ռուկեմիէր ինչանայ իր Լիւա-
թիէրը վերջնէն . — Թաւաթիկ . — Ազգախումբ Արեւիկ
Ռուկեմիէրին Կէօ կ'ելու . — Ռուկեմիէրն աւ իր Գու-
ծակիցները Կապապարէնի յարգիւնց արեւը ինչպէս շարունակ-
ւոր . — Ռուկեմիէր իր ընկերներու կ'ազատի . — Պառաւ ղօ-
րակէս ինչ Կուրտի . — Ռուկեմիէրի և իր Գուրծակցաց
յահը . — Ժողովիչներու հասարակաց . — Գաղաիացաց
Կուրտը ըրած յաղթութեանները . — Մասնէն , Փիշիւր-
ու . — Ժուրպան ղօրավարները . — Փարիզու մէջ նորիկ խռ-
վութեան կ'ելու . — Պառաւի Կ'Անիլան . — Թագաւորա-
կանաց հանած խռովութեանը . — Մընու , Պառաւ —
Պանաթարի . — Ազգախումբ Արեւիկն հրաժարելու . —
Ըրած կարգաւորութեանները :

։ Ան ատենն որ Փարիզու մէջ այնչափ անմեղ
մարդիկ կը գլխատուէին , թնդանթածաճիդ զօրաց

։ Նախորէն ինչով նախ սկսաւ քաջութեան ա-
նուն հանել : — Ազգախումբ Ատեանը Լիոն
քաղաքին վրայ ինչ սոսկալի վճիռ հանեց :

գնդապետը Նափուէոն Պոնափարթ իր ճարտարութեամբը թուլոն քաղաքը Անդղիացւոց ձեռքէն առնելով սկսեալ էր քաջութեան անուն հանել: Իսկ Գաղղիոյ գաւառներուն մէջ քաղաքական խռովութիւնը երթալով սաստկացաւ, ու վայրենամիտ հիւպատոսները սոսկալի կոտորածներ կ'ընէին: Լիոն քաղաքին խեղճութիւնը աւելի մեծ եղաւ. երկարատեան պաշարուելէն ու շատ աւերմունքներով ու կրակներով փնասուելէն ետքը առնուեցաւ: Ազգախումբ Ատեանն ալ ուրիշ քաղաքներուն աչքը վախցընելու մտքով հրաման հանեց որ Լիոն քաղաքը կործանուի՝ բաց 'ի հասարակաց շէնքերէն ու աղքատաց տներէն. հինգ գործակալ երթան հոն՝ ապստամբները պատժեն, Լիոն տնունին տեղը անկէց ետքը ըսուի Ալաբեալ Կալաթ, և անոր աւերակներուն վրայ յիշատակարան մը կանգնուի աս արձանագրութեամբ. Լիոն ալաբուսէան Դէ՛ պաթերալմեյաւ ու 'ի չիտ Դալթա: Քուլթոն և Քոլլոյ-տ'էրպուա աս սոսկալի վճիռը հաւատարմութեամբ կատարեցին. հարուստներուն տները քանդեցին, մեծամեծ ու գեղեցիկ փողոցները կործանեցին, բնակիչներուն դէմ ալ աւելի անգթութեամբ վարուելով ժողովուրդը խումբ խումբ ժողովեցին ու թնդանօթներու մէջ ողկուզաձև ռումբեր դնելով՝ զանոնք ջարդեցին:

1. Թուլոն ու Մարսիլիա քաղաքներն ալ նոյն

1. Մէկալ քաղաքներուն մէջ ինչ անգթութիւններ եղան: — Լըպոն ու Քարիէ ինչ սոսկալի բարբարոսութիւններ կ'ընէին:

պիտի ջարդեր ըրին թագաւորականաց գէմ: Մէ. նիէ անունով կատաղի մարդը Օրանթ քաղաքին մէջ արեան գետեր կը վազընէր. Թալլէէն Պոր. տոյի մէջ տարափելի ջարդեր կ'ընէր. բայց Առա. ու Նանթ քաղաքներուն մէջ եղածները անոնցմէ ալ սոսկալի էին: Յովսէփ Լբպոն անունով մէկը Առա. քաղքին մէջ գլխատման գործիքը հաստա. տած, բաց թուր մը ձեռքը բռնած ու երկու լե. ցուն ատրճանակ մէջքը դրած, փողոցները կը պտըտէր ու գիմացը եկածը կը բռնէր կը գլխա. տէր. գահճին հետ կերակուր կ'ուտէր, սեղանին վրայ պղտիկ կիյլութին մը դրած էր, ու կերակու. րի առեն վրան նայելով կը զուարճանար: Վայ էր ան մարդուն որ Լբպոնին աչքին հարուստ կամա. ռաքինի երևնար. մէկէն պատիժը մահ էր: Քա. րիէ անունով մէկը Նանթի մէջ Լբպոնէն ալ աւելի կատաղութիւններ կ'ընէր. բանտերը լեցուն էին մահապարտներով, տղայ, ծեր, կին ամէնքն ալ նեղ նեղ տեղերու մէջ փակուած՝ ապականեալ օ. դով կը հիւանդանային ու կը մեռնէին. Քարիէ է իր գահճները մասնաւոր նաւակներ շինել առւին. բացուելու դռնակներով. անոնց մէջ խառնափրն. գոր կը լեցընէին բանտարկեալները ու Լուար գե. տին վրայէն գէպ'ի ծով կ'իջեցընէին. ծովուն մօ. դռնակը կը բացուէր ու նաւակներուն մէջի խեղ. ճերը ծովը կը թափէին. և որոնք որ լողալով ա. զատիլ ուզէին՝ թրով կը ջարդուէին: Աս սոսկալի գիւտէն զատ ուրիշ բան մըն ալ հնարեց մարդա. խոշոջն Քարիէ որ կ'անուանէր հասաբալապալա. ահաւանութիւն, և ան էր ասիկայ որ մէկ էրիկ մարդ ու մէկ կնիկ մարդ չուաններով իրարու կապել

կուտար ու Լուար գետը կը նետէր : Երբոր ծովը ան դիակները գէպ 'ի եզերքը կը ձգէր , գիշակեր թռչուններն ու գազանները կ'ուտէին զանոնք , և մարդիկ անոնց հոտէն կը հիւանդանային և կամ անոնց տեսքովը կը զարհուրէին :

1 Աս չսուած բարբարոսութիւնները տեսնելով թագաւորականք՝ նորէն ոտք ելան Գաղղիոյ արևմտեան կողմերը , իրենց ճարտար Քաթլինոյ , Պոնչան , Կլայէս , Լըբիւր , Սթոֆլէ , Լա Ռոշ-ժաբլէն ու Շարէթ գլխաւորներուն առաջնորդութեամբը պատերազմներ , յաղթութիւններ ըրին ու քիչ մը ժամանակ հասարակապետութիւնը դողացուցին : Բայց անընկճելի Ազգախումբ Ատեանը յաղթանակեց , իր վէսթերման զորավարը որ Դահիճ վանփէայոյ ըսուեցաւ , Մանս ու Սամլէ քաղաքներուն քովի պատերազմներուն մէջ թագաւորականները խորտակեց , ու վանտէացւոց ասլըստամբութիւնը շատ տկարացուց :

2 Այնչափ մարդկանց մէջ որ մտքերնին դրած կ'երեւնային ամէն բան կործանել , միայն Ռոպէսփիէրը քանի մը մտածմունքներ ունէր բարեկարգութիւններ ընելու . ասիկայ միտքը դրած էր որ ամենուն վրայ արհաւիրք ձգելով մտրդկային ընկերութեան մէջ նոր կարգ մը դնէ . եղած մար-

1 Թագաւորականք ինչ ըրին : — Ազգախումբ Ատեանը որո՞ւն ձեռքովը յաղթանակեց :

2 Ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտօնն ո՞վ ուղեց նորէն հաստատել : — Ո՞ր բանը Ռոպէսփիէրին կործանմանը պատճառ եղաւ :

գիկը ջարդելով կը յաւար որ նորերուն վրայ կա-
րենայ փորձելի մէկ քանի կարծիքները : Անկէ
'ի զատ հասկըցած էր թէ առանց հաւատոյ մարդ-
կային ընկերութիւնը չկրնար հաստատուն մնալ
ու կարգաւորուիլ . բայց անկէ անգին ուրիշ բան
չէր կրնար կամ չէր ուզեր մտածել : Վերջապէս
ետեւ ետեւ թագաւորութիւնը , չափաւորապէս
ները , Պրիստոյ , Օուէան , Տանթոն ու Հեպէրը
կործանեւէն ետեւ՝ մտածեց որ իր գործողութեա-
նը ձեռք զարնէ . Ազգախումբ Ատենին բեմը ելաւ
(7 մայիս , 1794) ու ճառ մը խօսեցաւ որով կը
համոզէր ժողովն որ Բան ըսուածին ծաղրապան
պաշտօնին տեղը ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտօնը
հաստատուի : Այնչափ անզգամութիւններէն ետ-
քը Ազգախումբ Ատենին աս կերպով անաստուա-
ծութենէն ելլելն ալ մեծ բարեբաղդութիւն մը
էր : Ուստի Ռոպէսփիէրին առաջարկութեամբ
աս վճիռը հաստատեցին թէ Գաղղիոյ-ոյ ազգը ին-
քաւանի Գեբաֆոյն Էսկին Գոյոսփիւնն ու հոգւոյ տե-
մահոսփիւն : Եւ աս օրէնքը հաստատելու համար
որոշեցին որ մասնաւոր օր մը տօն կատարուի 'ի
պատիւ Գերագոյն Էսկին : Ան օրը հանդէսին
պարագլուխը Ռոպէսփիէր եղաւ , որ Ազգախումբ
Ատենին ալ նախագահ էր , և տեսնելով որ բոլոր
Ատեննը , ժաքոպէնները , ազգային պահապաննե-
րը , զօրքը և ժողովուրդը զինքը կը համարին իրենց
հաւատք և օրէնք գնող , միտքը դրաւ որ ալ ատենն
է ամենուն վրայ տիրապետելու . բայց խաբուե-
ցաւ , և ան հանգէսը իր կործանմանը պատրաս-
տութիւն եղաւ :

1 Փարիզու մէջ արհաւիրաց կառավարութիւնը ան աստիճանին սաստկացեր էր որ յայտնի կ'երևնար թէ վերջը մօտեցեր է : Նոր նոր կոտորածներ ընելու մէյմէկ պատճառ եղան Քոլլոյ-տ'էրպուլայի ու Ռոպէսփիէրին կենացը գէմ եղած դաւակցութիւնները : Ան միջոցին գլխատուեցան նաև Լավուազիէ անուանի բնալոյծն ու Անդրէաս Շէնիէ երիտասարդ քաջ բանաստեղծը, բայց ժողովուրդը ասոնց գլխատուած ատենը ծափ չգարկաւ՝ ինչպէս որ ուրիշներուն կ'ընէր : Անկէց ի զատ երբ որ տեսաւ որ մարդկանց արիւնը Սէն գետը վազցընելու համար ճամբայ մը շինուեցաւ, սկսաւ խղճմտանքը զարնել, և անոնք որ օրը երկու ֆրանք կ'առնէին մահապարտները ծաղր ընելու համար՝ սկսան ան չարութեան վաստակէն ետ կենալ : Հասկըցան խռովարարները որ աս կառավարութեամբ գլուխ պիտի չելլեն . Ռոպէսփիէր ալ տեսաւ որ ժողովուրդը Գաղղիացւոց գրսի յաղթութիւններուն զբաղած՝ իրմէ սկսաւ պաղիլ, մտածեց որ կուսակիցներուն մէջէն մէկ քանին ալ վերցընէ ու բոլոր իշխանութիւնը ձեռք առնելով՝ ուղած կառավարութիւնը հաստատէ : Անոնց մէջ գլխաւորներն էին Թալլէն, Քոլլոյ-տ'էրպուլայ, Պառէր և ուրիշ չարագործ մարդիկ, որ Ռոպէսփիէրին ձեռքէն ազատելու համար՝ Ազգախումբ

1 Ինչէն կ'իմացուէր որ արհաւիրաց կառավարութեան վերջը մօտեցեր է : — Ռոպէսփիէր իշխանութեանը մէջ հաստատուելու համար ինչ մասածեց :

ատենին Լեւնականք ըսուած մասին հետ միացան :

1 Ռոպէսփիէրյուլիսի 27ին (9 Թերմիատոր, 1794) բեմն ելաւ ու ըսաւ թէ նոր դաւաւկցաւ թիւններ կան. ուստի պէտք է որ մէկ քանի հոգւոյ ալ գլուխը կտրուի : Բայց ժողովը սկսաւ մրմռալ. երբոր Ռոպէսփիէր շփոթեցաւ ու երեսին գոյնը նետեց, թալլին բեմն ելաւ ու ձեռքը թուր մը առած՝ ստիպեց Ռոպէսփիէրն որ միտքը բացատրէ. անոր պատասխանին չսպասելով դարձաւ հարցոց ժողովոյն թէ “Ատենը չէ արդեօք աս նոր Գրոմուելին ձեռքէն ազատելու” : Ան խօսքէն Ազգախումբ Ատենը տիրտ առած՝ սկսաւ կանչել. “Մեռնի բռնաւորը, մեռնի իշխանապետը” : Ռոպէսփիէր ուզեց ինքզինքը արգարացնել, բայց ժողովը դեմն ազազակէն իր ձայնը չսուեցաւ. ան ատեն կատաղութենէն փրփրած՝ դարձաւ կանչեց նախագահին. “Նախագահ աւազակաց, խօսելու կարգը իմն է” : Բայց նախագահը՝ Գոլլոյ-տ’էրպուա, հրամայեց Ռոպէսփիէրին որ վար իջնայ ու դատաւարտելի մարդկանց աեղը նստի. ան ալ գնաց նստաւ հոն՝ ուր որ ինքը նստեցուցեր էր իրմէ առջի անզգամները Ահմէդ, Տանթոն, Պրիսայ, Քամիլ Տէմուլէն, և ուրիշներ : Ազգախումբ Ատենը սկսաւ կանչել որ Սէն-ժիւսթ, Քուլթոն, Լըպա և Ռոպէսփիէրին բոլոր գործակիցները անոր քովը երթան նստին : Ան ատենը ղինուորները ներս մտան ու զանոնք բանտ

1 Ռոպէսփիէրին կործանումն ինչպէս եղաւ :

տարին : Աս վճիռը հանողներուն ժողովը ըսուեցաւ ժողով իրիշխան հասարակաց (Քրիսթէ տը սալիւ վիւկալիք) :

: Ան միջոցին դրսի ժողովուրդը Ազգախումբ Աստեղին մէջ եղածները լսելով, ուղեց Ռոպէսփիւրին կողմը բռնել ու նոր խռովութիւն մը հանել : Հանրիոյ՝ որ Ռոպէսփիւրին կուսակիցներէն մէկն էր, ձին հեծաւ ու սկսաւ կանչել ժողովըրդեան թէ իր բարեկամները քանի մը անգամներու ձեռք մատնուեր են, պէտք է զանոնք ազատել : Թնդանօթածիգ զինուորներն ու խաժամուժ ամբոխին մէկ մասը հրապարակին մէջ լեցուեցան ու ժողովարանը պաշարեցին . մէկ կողմանէ ալ բանտապաններուն հրաման խրկեցին որ չըլլայ թէ Ռոպէսփիւրին ու անոր ընկերները ներս առնուն : Ասանկով բռնաւորը իր ընկերներովը ազատեցաւ, ու յաղթանակաւ դատաստանարանը տարուեցաւ . անթիւ բազմութիւն ժողովուեցաւ անոնց քովը և նշանի մը կը սպասէր որ Թիւլիլըրին վրայ վազէ : Բայց Ազգախումբ Ատեղին քաջութիւնը յաղթեց իր թշնամեացը . Քուլոյ-տ' էրպուա երգուընցուց ժողովականներն որ հասարակապետութեան համար մեռնին . Պառաս զօրապետ դրուեցաւ ու թնդանօթներ հետն առած՝ դատաստանարանին վրայ գնաց . և որովհետեւ ժողովուրդը արգէն

: Ռոպէսփիւր ինչպէս ազատեցաւ : — Իր գործակիցներովը ինչ շփոթութեան մէջ ընկաւ ու ինչ լրին : — Ինչպէս մեռաւ Ռոպէսփիւր :

ցրուեր էր, Ռոպէսփիէր իր գործակիցներովը մինակ մնաց ու չէր գիտեր թէ ինչ ընէ : Ան ատենը սոսկալի շփոթութիւն մը ընկաւ մէջերնին . Ժաքոպէններու գլխաւորը Գոֆէնալ բռնեց զՀանրիոն պատուհանէն վար՝ ազատեղութեանց մէջ ձգեց . Լըպա ինքզինքը զարկաւ մեռուց . Ռոպէսփիէրին եղբայրը փողոցը նեառեցաւ ու կիտամեհ հոն մնաց . ինքը Ռոպէսփիէր ալ ատրճանակով մը ինքզինքը ուզեց մեռցնել բայց չկրցաւ, ու միայն կզակը քաշեց : Ան միջոցին զինուորները բռնեցին զանոնք գաղապարատութեան տեղը տարին, և հոն Ռոպէսփիէր արիւնշուայ երկար ատեն բարձր տեղ մը կեցած ժողովրդեան անեծքներն ու նախատինքները լսեց լռութեամբ ինչուան որ ինքն ալ ընկերներուն հետ գլխատուեցաւ : Ասանկով վերցուեցաւ աշխարհէս ան մարդը որ բոլոր մարդկային ազգի նախատինք ու սարսափ պիտի ըլլայ ամէն ատեն, և ժողովրդոց մէջ ելած խռովութիւններուն հոգին իր վրայ պիտի երկնայ : Նոյն օրը արհաւրականներէն (Թերէօրիսթ) հինգ հարիւր հոգի գլխատուեցան ու Գաղղիան հոգի առաւ :

1 Անկէջ ետքը երկրին ամէն կողմէն ամէնքը սկսան աղաղակել որ գլխութիւն և փրկութիւն ըլլայ . Աղքատութիւն Ատեանն ալ տկամայ կամօք հրաման տուաւ որ բանտերը կամաց կամաց բացուին ,

1 Ինչպէս սկսաւ երկիրը քիչ մը հոգի առնուլ :
— Աղքատութիւն Ատեանն ինչ հրաման տուաւ, ու կատաղի խռովարարներն ինչ եղան :

կասկածելի ըստածները իրենց տունը գառնան .
 Ֆուլքիէ-Թէնվիլ, Գարիէ, Յովսէփ Լքպոն, Ազ-
 Գախումբ Ատենին մէջէն ալ քանի մը կատաղի
 խռովարարներ գլխատուեցան : Ան տունն թա-
 գաւորականաց կողմը զօրացաւ ու շատ ազնուա-
 կան երիտասարդներ որ խէօնէս Կորէ այսինքն
 ոսկեզօծ Պատանեկութիւն ըսուեցան , Փալէ -
 Ռուայալին մէջ սկսան գաւազաններով Ժաքո-
 պէնները ծեծել ու կատաղի կնիկ մարդիկը անոնց
 քովէն վռնտել : Ազգախումբ Ատենան ալ Ժաքո-
 պէններուն քիւլալը գոցեց , և ողջ մնացած փա-
 խըստական ժիրոնտէնները ետ կանչեց . դատա-
 պարտեց նաեւ քանի մը լեռնականներ՝ որոնց գլը-
 խաւորներն էին Քոլլոյ-ա'Էրպուա , Պաուէր և
 Պիլիոլ-Վարէն . Մարա՝ արհաւրաց պաշտպանը ,
 հասարակաց տեղերէն ու Փանթէոնէն դուրս հա-
 նուեցաւ . աքսորելոց ստացուածքը իրենց դար-
 ձուեցան , ու կրօնքի թոյլտուութիւն եղաւ :

1 Գաղղիացիք մէկ կողմանէ ալ դուրսը յաղ-
 թութիւններ կ'ընէին . մէկ միւրոն երկու հարիւր
 հազար մարդ զէնք կը կրէր . և թէպէտ շատը նոր-
 ընտիր երիտասարդներ էին , բայց շուտով կը
 կըթուէին ծառայելու և հրամայելու : Շուտ մը
 Պիրենեան լեռներէն անցան , Մասսէնա զօրավարը
 Սարտենիոյ Օնէլիա քաղաքն առաւ ու եռագոյն
 դրօշակը Իտալիա իջեցուց : Առջի բերան հիւսի-

1 Գաղղիացիք դուրսը ի՞նչ կ'ընէին : — Եւրոպայի
 տէրութիւնները Գաղղիացի զօրավարաց յաղ-
 թութիւններն տեսնելով ի՞նչ ըրին :

սային կողմը Գաղղիացւոց բաները ձախող գնացին . բայց Փիշկրիւ Թուրքուէն քաղաքին քով յաղթութիւն մը ընելով բանը շտկեց : Պելճիոյ խիր քաղաքը պաշարեց առաւ : Ժուրտան զօրավարն ալ Պելճիոյ Ֆլէօրիւս քաղաքին քով կայտարարեց զքաղաքը մեծ յաղթութիւն մը ընելով, Պրուսիոյ ու Պելճիոյ ճամբան իր զօրացը բացաւ . Գաղղիոյ Քոնստէ , Վալանսիէն , Լանտրոսի ու Քէսնոյ քաղաքները նորէն առնուեցան : Հոլանտա որ Փիլիպպոս երկրորդին ու Լուդովիկոս չորեքտասաներորդին գէմ կեցեր էր , չկրցաւ Փիշկրիւյին զօրացը ընդգրկմանալ . ռաւած Մէօզ գետէն անցաւ Փիշկրիւ , Ամստերտամի տիրեց և Հոլանտան Գաղղիացւոց Հասարակապետութեան գաշնակից եղաւ : Եւրոպայի տէրութիւններն ալ յաղթութիւնները տեսնելով շատ վհատեցան . Գերմանիոյ կայսրը ակամայ առաջ կը տանէր պատերազմը . Բրուսիոյ Թագաւորը Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս հաշտութիւն կ'ուզէր ընել . Թոուքոնա հաշտութիւնը խնդրեց առաւ : Վանսէ գաւառն ալ խաղաղեցաւ Հօշ զօրավարին ճարտարութեամբ՝ որ խաշաղաւս Վանսէոցոց լատենլու արժանի եղաւ , և իր հայրենիքը Վերսայլ քաղաքը հրապարակի մը մէջ տեղը իրեն պնդեց արձան մը կանգնեց :

։ Սակայն Փարիզու մէջ արիւնահեղ տեսարան .

։ Ինչո՞ւ համար Փարիզու մէջ նորէն խռովութիւն եղաւ : — Ազգային Ատեանը որոնք կոխեցին , ու հոն զով սպաննեցին :

ները նորէն սկսան շատնալ. սովը տիրած էր, և ժաքոպէնները անգաղար ժողովուրդը Ազգախումբ Ատենին դէմ կը դրդուէին: Փրէրիայի 1ին (20 մայիսի 1795) զանգակները սկսան զարնուիլ, արուարձաններու ժողովուրդը Ազգախումբ ժողովարանը թափեցաւ՝ ժողովականաց մեծ մասը ջարդելու համար. ահաւոր ձայներով Սա իբա և Քարաֆանէու ըստած կատաղի երգերը կ'երգէին ու ատեն ատեն երգը դադրեցընելով՝ հաց ու 1793ին Սահմանադրութիւնը կ'ուզէին: Ժողովականք երբ որ քաշուած խորհուրդ կ'ընէին մէջերին ասոր ճարմը գտնալու ու ժողովրդեան հաց հասցընելու, մէյմըն ալ յանկարծ սոսկալի աղաղակ մը բրդաւ ժողովարանին մէջ թէ Ազգախումբ Ատենին զօրացը զէնքերը կողոպտուեցան, դինով ու կիսա մերկ մարդիկ և կատաղի կանայք հրացաններով, դանակներով ու տէգերով ժողովարանը վազեցին: Ժողովականաց մեծ մասը սարսափած ձգեցին փախան, լեռնականք ծափ զարկին ու աւազակաց սիրտ տուին: Անօգուտ տեղ ազգային նուիրակը Ֆէրոյ ժողովրդեան առջև ելաւ, ուզեց զանոնք համոզել որ օրէնքը ոտքի տակ չառնեն. մէկէն զինքը պատրաստեցին ու գլուխը տէգի մը ծայրը անցուցին. անկէ վազեցին նախագահին քով ու սկսան մահ սպառնալով ուզել որ 1793ին Սահմանադրութիւնը հաստատէ ու օրէնք հանէ որ ուզածնին աքսորեն և ուզած բաներնին կողոպտեն: Նախագահը Պուլասսի տ'Անկլամ դէմ կեցաւ ամբոխին. շատերը հրացաննին կուրծքին գրին ու խեղճ Ֆէրոյին արիւնլուայ գլուխը իրեն ջրցուցին: Ան միջոցին զօրքը ետէն հա-

սաւ, մտաւ սրահը ու ան կատաղի բաղժութիւն
ցրուեց :

1 Վրան հաղիւ թէ քանի մը ամիս անցեր էր
ուրիշ աւելի սարսափելի խռովութիւն մը ելաւ
Թադաւորականք ժողովրդեան ու զօրաց կէզ
հետերնին միաբանած՝ պատրաստուեցան Թիւֆ
լըրին կոխելու ու Ազգախումբ Ատեանը կործա-
նելու : Թնդանօթները սկսան չորս գիէն որոտալ,
խռովութիւնը սաստկացաւ : Դեռ Ազգախումբ
Ատեանը անանկ մեծ վտանգի մէջ չէր ընկած :
Հասարակապետական զօրաց զօրավարը Մընու-
պատերազմելու սիրտ չըբաւ ու ապստամբաց հե-
գաշնակեցեցաւ . բայց Ազգախումբ Ատեանը զինք
ձգեց ու տեղը Պառասը դրաւ . անիկայ ալ իրեն
օգնական առաւ երիտասարդ Պոնափարթը : Հոս
մը ձի հեծաւ Պոնափարթ, քանի մը հազար հօգի
ընարեց հետն առաւ, չորս գիէն վազեց, զորքն ու
թնդանօթները ճարտարութեամբ շարեց, ապրս-
տամբները պաշարեց . անոնցմէ կէսը վտխան,
կէսն ալ անձնատուր եղան, ու Հասարակապե-
տութիւնը յաղթանակեց ան մարդուն ձեռքով՝
որով ետքը պիտի կործանէր :

2 Քանի մը օրէն ետքը Ազգախումբ Ատեանը
հրաժարեցաւ, բայց ցրուելէն առաջ հաստատեց

1 Թադաւորականք երբոր զօրացան ի՞նչ ուղեցին
ընել : — Հասարակապետութիւնը վտանգէն
ո՞վ փրկեց :

2 Ազգախումբ Ատեանը հրաժարելէն առաջ ի՞նչ
բարեկարգութիւններ ըրաւ : — Լուրդովիկոս
Ժէ ի՞նչ եղաւ :

ան դաշինքը՝ որով Գաղղիացիք Լուդովիկոս վեշտասաներորդին աղջիկը Աւստրիացւոց տուին ու անոր տեղը առին ան երեսփոխանները որ Տիւմուրիէ զօրավարը Աւստրիացւոց ձեռքը մատներ էր : Նոյն ատեանը հաստատեց նաեւ Բազմարուեստից Դպրոցը (Էքզ Փօլիթէքնիք), և Գաղղիոյ ճեմարանը (Էնսթիթիւ), չափերու ու կշիռքներու ալ միակերպութիւն մացուց : Ուզեց նաեւ Լուդովիկոս եօթնեւտասներորդին նեղութիւնները քիչ մը թեթեւցընել . բայց ան խեղճ տղան իր քաջած նեղութիւններուն չդիմանալով, Թամփլին մէջ իրեք տարի բանտուած կենալէն ետեւ՝ տասներմէկ տարեկան մեռաւ (8 յունիսի 1795) :



ԳԼՈՒԽ Զ .

Շարայարութիւն խռովութեանն Գաղղիոյ՝ Ազգախումբ
Աստիկն հրաժարելէն ինչուան Բաժնոյ-Փորձոյի Դաշ-
նադրութիւնը (1795-1797) :

Օրինադիր խորհրդարան . — Ծերակոյք . — Հինգհա-
րիւրոց ծառիւ . — Վանքեացոց Բուրսիին նուաճութ-
ւը . — Սեֆէի ու Շարեկի մահը . — Տիմոսթիէ ու
Լոփ-Ֆիւկի . — Քիւրտի կոտորածը . — Փիւնդիւնի
կաշառութիւնը . — Մոսկովի ժողովարանի ղեկավարներու
յադրութիւնները . — Պանաթարի խառնիւղ ղեկավար
պէք իւրի . — Ըրաթ յադրութիւնները . — Փիւ-
մանի լազարիսի հաշտութիւն իւրի . — Պանաթարի
Դեպ 'ի Լոփարիսի իւր . — Ասորիացոց Պիւնդի
ղեկավարը . — Պանաթարի Միւնի իւր . — Ման-
լուան իւր ղեկավար . — Ասորիացոց Վարձիւր ղեկ-
ավարը . — Պանաթարի յադրութիւնները . — Ալիւնդի
ղեկավարը Վարձիւրին օգնութեան կոտորած . — Պան-
թարի Արտիկի կոտորածի կոտորած . — Մանլուան
անյառաճ . — Վանքիոյ ատուակ . — Բաժնոյ-
Փորձոյի Դաշնադրութիւնը :

։ Ազգախումբ Աստիկն տեղը Օրինադիր խոր-
հրդարան մը հաստատուեցաւ որ երկու խումբ
կը բաժնուէր , մէկը Ծերակոյք՝ (Քոնսէյլ տեղ
Անսիէն) որ Թիւրքիոյ պաշտօնը կը կենար , մէ-

։ Ազգախումբ Աստիկն տեղը Բն ղրուեցաւ :

կան ալ Հիֆայի-րոյ Ժողով՝ Փաշէ-Պուրպոն * ըստուած պաշտօր . ասոնցմէ զատ Տիւէթի-սար այսինքն Վարչութիւն կամ Ատեան Վարչաց անուանով հինգ հոգի դրուեցան՝ օրէնքները կատարող որ Լիւքսանպուրի պաշտօր կը կենային , հինգ Վարիչներն եղան Լարվէլիէր-Լէփոյ , Լըթուրնէօր , Ռէպէլ , Պառաս և Քառնոյ : Սիէյէսն ալ ընտրուեալ էր , բայց յանձն չառաւ :

1 Հասարակաց գանձը ստարպուած էր . ուստի հարկ էր ամէն օրուան համար թղթէ ստակ հանել . ասանկով քսանըեօթը հազար միլիոնի թուղթ ստակ ելած էր , բայց աս ստակը ամենեկին յարգչունէր թէ ըրած կորուստին համար և թէ սուտ թղթէ ստակներուն շատնալուն , այնպէս որ հազար հատ թղթէ ֆրանքը հազիւ կը բաւէր մէկ նամակի մը երթալուն կամ գալուն համար վճարելու . ութը հոգւոյ կերակրին համար ալ վաթսուան հազար ֆրանքը :

2 Ան միջոցին վանտէ ու Պրեթայն գաւառները նուաճուեցան , և հօշ զօրապետը քաղցրութեամբ գեղացիները շահեցաւ . Սթոքիլէ բռնուեցաւ ու հրացանով սպաննուեցաւ : Վանտէացւոյ յոյսը միայն Շարէթին վրայ մնացեր էր . ան ալ շատ անգամ զարնուելէն ու յաղթուելէն ետքը վերջապէս

* Թղթէ ստակը ինչ յարգ ունէր :

2 Վանտէ ու Պրեթայն գաւառներուն վերջն ինչպէս եղաւ : — Շարէթ ինչպէս մեռաւ :

* Հիֆայի-սար Արքային Ժողովարանն է :

Հասարակապետականաց ձեռքն ընկաւ, և թէպէտ գլուխն ու ձեռքը վերաւորուեր էին, բայց քաջութիւնը ամենեւին չէր կորսնցուցած. դատաւար տուեցաւ զինուորական դատաստանով որ Նանթ քաղաքին մէջ սպաննուի. թող չառաւ որ աչուհիները կապեն, ինքը հրամայեց որ հրացանները պարպեն վրան ու կէտցէ՝ աւագ կանչելով ընկաւ մեռաւ (27 մարտի 1796): Տիւմուրիէ զօրավարն ալ երբ որ տեսաւ թէ Օւլէանի գոգքը — որ էր Լուի Ֆիլիպի — թագաւորեցընելու յոյս չկայ, Ք. պուրկի իշխանին քովը քաշուեցաւ:

1 Անգղիոյ աէրու թիւնը իրեն երկիրը քաշուած Գաղղիացւոց քիչ մը յոյս տալով, անոնցմէ ուրիշ հազարի չափ մարդ Պրեթայնի Քիպրոն ըսուած թերակղզին հանեց, ուր արդէն տասը հազար հ. գի ժողովուած՝ անոնց կը սպասէին. բայց հռ. բ. րավարը գնաց ան զօրքը ջարդեց, և որովհետեւ Անգղիացիք ան խեղճ փախստականներէն մէկն ալ չուզեցին իրենց նաւերն ընդունիլ, ամէնքն ալ թրէ անցան. անոնց զօրավարներն ալ հրապարակաւ գլխատուեցան, և ասանկով Գաղղիոյ մէջ քաղաքական պատերազմները վերջացան:

2 Դուրան ալ Հասարակապետութեան զօրքը քաջութիւններ կ'ընէր: Երբոր Փիշկրիւ Քոնստ իշխանէն կաշառուելով սկսաւ թողուլ որ Աւ.

1 Քիպրոնի կոտորածն ի՞նչ է:

2 Հասարակապետութեան զօրքը դուրսը ի՞նչ քաջութիւն կ'ընէին: — Մորայ ու Ժուրտան զօրավարներն իրենց ձեռքին տակը ի՞նչ ա. նուանի զօրագլուխներ ունէին:

տրիացիք իր զօրացը վրայ զօրանան, վարչութիւնը անոր տեղ Մորոյ զօրավարը դրաւ՝ որ գնաց Պաւերոս մտաւ. Ժուրտան զօրավարն ալ Պոհեմիա : Աս երկուքն ալ իրենց ձեռքին տակը անուանի զօրա-
 զլուսներ ունէին, ինչպէս Սէն-Սիր, Տըզէքս, Բլէպէր ու Մարսոյ, և ասոնց ամենուն ջանքը ան էր որ Խտալիոյ բանակին հետ միանան : Աստարիոյ կայսեր Փրանչիսկոսի եղբայրը կարողոս արշի-
 դուքսը շատ անգամ Գաղղիացւոցմէ յաղթուեւէն ետեւ՝ Պամպէրի քաղաքին քովը Ժուրտանին յաղ-
 թեց . Մորոն ալ մինակ մնացած՝ շատ նեղու-
 թեամբ Գերմանիայէն ետ քաշուեցաւ դէպ ի Գաղղիոյ սահմանը :

1 Խտալիոյ զօրաց բաղդը բանեցաւ, վարչու-
 փութիւնը իրենց վրայ սպարապետ դրաւ Պոնափար-
 թը որ քսանըվեց տարեկան սպայ էր, ասիկայ ճամբայ ելլելու ատենը խոստացաւ որ իրեք ամի-
 տէն կամ Փարիզ գառնայ և կամ Միլան մտնայ յաղթական : Աս յուսով ու քաջութեամբ լե-
 ցուած՝ անցաւ Ալպեան լեռներէն, Նիցցա քա-
 ղաքը վաթսուն հազար Գաղղիացի գտաւ խեղճ վիճակի մը մէջ (26 մարտ 1796), որ ոչ հագուստ ունէին, ոչ ստակ, ոչ կերակուր և ոչ ձի, բայց քաջութիւն, հաստատութիւն, հասարակապե-
 տական եռանդն ու քաջ զօրավարներ ունէին, ուրոնց մէջ էին նաև Մասսէնա և Օթրոյ՝ որ իրենց

-
- 1 Խտալիոյ բանակին ո՞վ սպարապետ գրուեցաւ :
 — Պոնափարթ ի՞նչ վիճակի մէջ գտաւ իր զօրքը, ու ի՞նչպէս զանոնք խրախուսեց :

քաջութիւնը զօրաց հաղորդելու կերպը առէ՛կ գիտէին . անուանի էին նաեւ Լահարի, Սէրիւրիէ և Պէրթիէ զօրապետները : Ամէն բանէ առաջ իր զօրացը սիրտ առաւ ու անոնց վստահութիւնը շահելու ջանաց Պոնափարթ . “Ո՛վ զօրակա՛նք, ըսաւ, ձեր կերակուրը կերակուր չէ, հագուստնի՛գ ալ հագուստ չէ . տէրութիւնը շատ բան պարտական է ձեզի, բայց տալու կորոզութիւն չունի . ձեր քաջութիւնն ու համբերութիւնը ձեզի պատկէ՛կնեն՝ բայց ուրիշ օգուտ մը չեն բերեր . եկէ՛ք ես ղձեզ աշխարհիս ամէն դաշտերէն աւելի պտղաբեր երկիր մը տանիմ, ուր մեծամեծ քաղաքներ ու հարուստ գաւառներ պիտի տեսնէք, ուր պատիւ՝ փառք և հարստութիւն միանգամայն պիտի գտնէք ” : Զօրքը մեծ ուրախութեամբ ընդունեցաւ աս խօսքերս ու պատրաստուեցաւ իր զօրավարին խօսքէն դուրս չելլելու :

Գաղղիացւոյ թշնամիները երկու բանակ էին . մէկը Փիէմոնթեցիք, մէկալը Աւսարիացիք . Պոնափարթ այնպիսի հնարքով շարժեց իր բանակը, որ Մոնթէնոթէ, Միլէզիմոյ, Տէկոյ ու Մոնտաֆէ քաղաքներուն քով ըրած յաղթութեամբը երկուքն ալ զարկաւ իրարմէ բաժնեց, և Խաւաքացւոյ այսպիսի յայտարարութիւն մը ըրաւ . “Ժողովուրդ . Խաւիւոյ, Գաղղիացւոյ բանակը եկեր է ձեր

։ Պոնափարթ թշնամեացը յաղթելով Խաւաքացւոյ ինչ յայտարարութիւն ըրաւ : — Փիէմոնթի հետ ըրած հաշտութեամբը ինչ քաղաքներ ձեռք ձգեց :

շղթաները խորտակելու . Գալղիկացիք ամէն ժողովրդոց բարեկամ են , եկէք անոնց ընդ առաջ : Ձեր ստացուածքին , սովորութեանցը , կրօնքին մարդ չգալչիր , : Փիէմոնթի թագաւորը հաշտութիւն խնդրեց , ու Քունէոյ , Ալեքսանդրիա և Թուրքոնէ ամուր քաղաքները Պոնափարթին թողուց , որով անիկայ Գաղղիոյ հետ հաղորդակցութիւն կ'ունենար :

1 Անատենը՝ Նափոլէոն պատրաստուեցաւ Լոմպարտիոյ բարեբեր գաշտերը իջնալու . խրախուսեց զօրքն ու ըսաւ “ Տասնըհինգ օրուան մէջ վեց յաղթութիւն ըրիք . քսանըմէկ դրօշ առիք , յիսունըհինգ թնդանօթ , շատ ամուր քաղաքներ , տասնըհինգ հազար գերի , պատերազմներու յաղթեցիք առանց թնդանօթի , գետերէ անցաք առանց կամուրջի , քալեցիք առանց ոտքի ամանի : Ասոնք այնպիսի բաներ են որ Հասարակասպետութեան փաղանդներն ու ազատութեան զինուորները միայն կրնան ընել : Զօրակա՛նք , հայրենիքը դեռ ձեզմէ մեծամեծ բաներու ակնկալութիւն ունի . իր յոյսը պարապ մի հանէք , : Աս խօսքերս ըսաւ ու բանակը դէպ 'ի Լոմպարտիա ճամբեց : Աւստրիացւոց բանակին զօրավարն էր Պոլիէօ , որ շուտ մը ետ քաշուեցաւ Փոյ և Ատաս գետերէն անդին : Պոնափարթ ծանր պայմաններով հաշտութիւն ըրաւ Փարմայի դքսին հետ . ետքը Փիաչենցա քաղաքին մէջ Փոյ գետէն անցաւ , Լոտի քաղաքին քով Ատտա գետին կամրջէն ալ սաստիկ

2 Անկէց ետքը ո՛ր շտկեց Պոնափարթ զօրքը :

ԺԱՄԵՆԱԿ . ԳԱՅՄ .

6

պատերազմէ մը ետքը անցաւ, Միլան հասաւ ու յաղթանակաւ ներս մտաւ :

1. Պոնափարթին խորտակած զօրքերուն տեղ նոր զօրքեր խրկեցին Աւստրիացիք Վուրմսէր զօրավարին ձեռքովը : Ան միջոցին Պոնափարթ Փաւլա և Քոմոյ քաղաքներուն ալ տիրեր էր, Փաւլային մէջ խռովութիւն մը ելաւ, բայց շուտով հանգար տեցաւ, և երբոր Պոնափարթ Մանթուա քաղաքը պաշարեր էր, Աւստրիացւոց սպարապետը Վուրմսէր վաթսուհի հազար հոգւով թիրոջ լեռներէն Պոնափարթին վրայ եկաւ՝ որ երեսուն հազար մարդ միայն ունէր : Գաղղիացիք Մանթուայի պաշարումը թողուցին, բայց այլ և այլ տեղեր Աւստրիացւոց յաղթելով անոնցմէ քսան հազար հոգի ջարդեցին : Աս յաղթութիւնները տեսնելով Նափոլիի թագաւորն ու Պապը՝ հաշտութիւն խնդրեցին : Պոնափարթ ալ զօրք խրկեց Քորսիքա կղզւոյն տիրելու՝ որ Անգղիացիք Գաղղիացւոց ձեռքէն առեր էին :

2. Նորէն պաշարեցին Գաղղիացիք Մանթուա քաղաքը . Աւստրիացիք Ալվինցի զօրավարին հետ նոր զօրք խրկեցին որ Վուրմսէրի հետ մէկտեղ Գաղղիացւոց դիմացն առնէ ու չթողու որ Ատիւնէն ասդին անցնին . բայց Պոնափարթ իր գոր.

1. Ան միջոցին ուրիշ ինչ յաղթութիւններ չուր Պոնափարթ :

2. Ալվինցի ու Վուրմսէր զօրավարներուն ինչպէս յաղթեց : — Գաղղիացւոց զօրքն ինչ վիճակի մէջ էր :

ծունէութեամբն ու յանդգնութեամբը յաղթեց
 թշնամիներուն, թրենթոյ քաղաքն առաւ ու Ա-
 տիճէ գետը երկու տեղէ անցաւ. Պասսան, փա-
 սուա ու Վիչենցա քաղաքներուն տիրեց, և Աւս-
 տրիացւոց հետ նորէն զարնուելով ցրուեց զա-
 նոնք: Բայց Գաղղիացւոց զօրքերն ալ շատ սկա-
 րացան, և ան միջոցին որ Աւստրիան անդադար
 նոր զօք կը խրկէր առջիններուն տեղը, Գաղ-
 ղիացիք օրէ օր քիչնալու վրայ էին, և իրենց
 Ժուպէր, Լան, Վեքթոր, Միւրա, Տիւփիւշի
 ու Ռամփոն զօրավարները վերաւորուած էին.
 Օթրոյ և Մասսէնա զօրավարներն ալ Աւստրիա-
 ցւոցմէ յաղթուելու վտանգի մէջ էին:

: Պոնափարթ ամենեին չյուսահատեցաւ. Ար-
 քովի քաղաքին քովը կամուրջ մը կար որ պէտք էր
 անցնիլ. և ան կամրջին տակը այնպիսի ճահիճներ
 կային որ Գաղղիացիք անոնց ոչ ընդարձակութիւ-
 նը գիտէին և ոչ խորութիւնը. սակայն իրենց զօ-
 րավարին ձայնովը կոյր զկուրայն առաջ նետուե-
 ցան: Այլինցիին բանակը անդադար կրակ թա-
 փելով Գաղղիացիները ետ քշեց: Պոնափարթ
 տեսնելով որ վտանգը մեծ է, և Իտալիոյ գործո-
 ղութեան յաջողութիւնը անկէց կախուած է,
 շուտ մը գրօշակ մը առաւ ու քանի մը քաջ զօրա-
 վարներու հետ մէկտեղ առաջ նետուեցաւ: Անոնց
 օրինակովը զօրքն ալ յարճըկեցաւ, և ռումբերուն
 ու գնատակներուն մէջէն ինչուան կամրջին ծայրը
 հասաւ: Հոն Աւստրիացիք կրակը աւելի սաստ-

: Արքովի կամրջէն ինչպէս անցաւ Պոնափարթ:

կացուցին ու կամրջին մէկ մասը փլուցին . Լան զօրավարը երրորդ անգամ վերաւորուեցաւ . Միւլթրոն զօրավարը Պոնափարթն ալ ճահիճին մէջ ընկաւ՝ Աւստրիացւոցմէ երեսուն քայլ հեռու : Քիչ մնաց որ սպաննուէր կամ ձեռք իյնար . բայց իր զինուորները կայծակի պէս ցատքեցին քովը հասան , զինքը ան վտանգէն ազատեցին . գիշերն ալ վըայ հասնելով պատերազմը դադրեցաւ :

1 Երկրորդ օրը նորէն զարնուեցան շատ մարդ մեռաւ , ու մէկ կողմն ալ յաղթող չեղաւ , վերջապէս երրորդ օրը (նոյեմբերի 17) Մասսէնա և Օթրոյ զօրավարներուն օգնութեամբը Պոնափարթ կատարեալ յաղթութիւն ըրաւ՝ եօթանասուն ժամ պատերազմելէն ետեւ : Ան յաղթութեամբ թէ՛ զօրքը և թէ՛ ժողովուրդը մեծ համար մունք առին Պոնափարթին վըայ . Ռիվոլիի յաղթութիւնն ալ անով աւելի դիւրացաւ որ ըրին յունուարի 14ին : Հոն Աւստրիացիք նորէն ցրուեցան . Վոլքմսեր դէպ 'ի Մանթուա քշուեցաւ , Ալվինցի ձգեց փախաւ , և Աւստրիացիք Խոալիոյ ամէն կողմերը տկարացան (յունուարի 17) :

2 Քիչ ատենէն Մանթուա անձնատուր եղաւ , ու բոլոր Լոմպարտիան Գաղղիացւոց ձեռքն անցաւ , որ յիսուն հազարով՝ երկու հարիւր հազար Աւստրիացւոց յաղթեցին , ութսուն հազարէն

1 Ո՞ր յաղթութեամբ զօրքն ու ժողովուրդը մեծ համարումն առին Պոնափարթին վըայ :

2 Գաղղիացիք Աւստրիացւոց վըայ ի՞նչ յաղթութիւններ ըրին :

աւելի մարդ ձեռք ձգեցին, տասուերկու կարգաւորեալ պատերազմներ ըրին, վաթսուան անգամ անոնց հետ զարնուեցան ու գետերէն և ձորերէն անցնելով այնչափ բերդերու և քաղաքներուն տիրեցին: Բոլոր Եւրոպա սարսափեցաւ ու զարմացաւ, և Գաղղիացիք ինչուան երկինք կը բարձրացընէին իրենց 'Նոր Աննիբաղը՝ որ քիչ ատենէն Վեսարին ըրածը պիտի ընէր:

1 Պոնափարթ ան յաղթութիւններէն ետքը Միլանի գաւառը հասարակապետութիւն ձեւացուց՝ անունը դնելով Հասարակապետութիւն յայտնի Աւելան, Ճենովայի երկրին անունն ալ դրաւ Լիգուրէան Հասարակապետութիւն: Վերոնան առնելէն ետքը, աչքը վենետիկոյ վրայ դարձուց. մանաւանդ որ անոնք Գաղղիացի նաւու մը վրայ թնդանօթ արձրկեր էին: Կրնար վենետիկ երկար ատեն Գաղղիացւոց յարձակմանցը դէմ կենալ, բայց իր թշնամիքը ներսէն էին. շատ մը չհասէր ազնուականներ հայրենիքը մատնելու կը մտածէին՝ որպէս զի նոր տէրութեան մէջ պաշտօններու հասնին: Տոժը Մանին ըսաւ ժողովըրդեան որ "Եւ ոչ աս գիշեր ապահով ենք", և իրաւցընէ քաղաքը թշնամւոյն մատնեցին:

2 Նափուէոն վենետիկը ապահովընեւէն ետ-

- 1 Նափուէոն Միլանի գաւառն ու Ճենովայի երկիրն ինչ կառավարութիւն հաստատեց: —
վենետիկոյ ինչպէս տիրեց:
- 2 Վենետիկն առնելէն ետքը ուր արշաւեց: —
Քամփոյ-Ֆորմիոյի գաշնադրութեան գլխաւոր պայմաններն որոնք էին:

քը գէպ 'ի վեննա սկսաւ երթալ, հօշ և Մո-
րոյ զօրավարներն ալ ուրիշ բանակով Գերմանիա
մտան: Ֆրանչիսկոս Բ կայսրը սաստիկ տագնապի
մէջ ընկած՝ հաշտութիւն խնդրեց, ու Գաղղիոյ
տէրութեանը հետ Լոմպարտիոյ և վենետիկոյ
թագաւորութեան մէջ Գամփոյ-Ֆորմիոյ ըսուած
քաղաքը ան հռչակաւոր դաշնագրութիւնը եղաւ
(17 հոկտեմբեր 1797), որուն պայմաններն ինքը
Պոնափարթ դրաւ. պայմաններուն մէկն ալ աս
էր որ վենետիկոյ Հասարակապետութիւնը վեր-
ցուի ու բոլոր երկիրը Աւստրիոյ տրուի, Աւ-
ստրիան Պելճիոյ ու Լոմպարտիոյ վրայ ունեցած
իշխանութենէն հրաժարի, և Գաղղիոյ ու Գեր-
մանիոյ սահման՝ հռենոս գետն ըլլայ:



ԳԼՈՒԽ Է .

Պատմաբան Գաղղիոյ՝ Քամիոյ-Ֆորմիոյի հաշտութեւնէն ինչուան Ապոստիլի պապերահմել (1797-1798) :
 Նոր ընտրութեամբ ելած շէնթութիւնները . — Պառա-
 սին յետոսմել վարչութիւնը ինչպէս անտէր . — Հոսի
 մէջ ելած խառնութիւնը . — Պերիէի զօրավարը հոս
 ինչպէս . — Պանաթարիսի Գաղղիա դառնալը . — վար-
 չութեան իրաւիոյ բանալին ընծայած դրօշակը . — Փա-
 րիզոս մէջ Պանաթարիսի քրոսած պապիւնները . — Պանա-
 թարիսի Եփիպփոս երկաւը . — Անգլիոյն Նիւսան
 ծովակաւը . — Պանաթարի Մալթայի ու Ալեքսանդրիոյ
 ինչպիսիք . — Բրգանի պապերահմել . — Եփիպփոսի ճե-
 փարանը . — Ապոստիլի պապերահմել :

1 Գաղղիոյ մէջ երկու խորհրդարաններու համար նոր ընտրութիւն եղաւ, և ընտրուած անձինքը վարչութեան գէմէին, ուստի անոր ա-
 մէն գործքերը կը պարսաւէին, մանաւանդ վէնե-
 տիկը Աւստրիացոց ձեռքը մնանելը : Թագաւո-
 րականաց մէջէն Գաղղիա դարձած փախստա-
 կանները սկսան շփոթութիւն ձգել, իրենց կողմը
 զօրացընել . բայց զօրքը հասարակապետական էր,
 և Պառաս հօշին յանձնեց որ գոյ խորհրդարան-
 ները պաշտպանէ : Աս բանիս վրայ քիւլակները

1 Նոր ընտրութեան պատճառաւ ինչ խռովու-
 թիւն ելաւ : — Պառասին ձեռքովը վարչու-
 թիւնն ինչպէս զօրացաւ :

ձայներնին բարձրացուցին, թագաւորականները շատ մարդ որսացին ու պատրաստուեցան յանկարծ տէրութիւնը փոխելու. սահմանադրականք — որոնց մէջն էին նաեւ Սթաէլ կամ Սթալ տիկինը ու Թալերան — կը ջանային խաղաղութիւն ընել. բայց ճար չէր ըլլար: Պառաս տեսնելով որ հանգարտութեամբ բանը պիտի չմըննայ, յանկարծ գնաց Թիւիլլըրին կոխեց (18 Փրիւքթտոր, 4 սեպտեմբերի 1797), Փիշլրին, Պարթէլլմի Վարիչը և ուրիշ քանի մը նաւիրակներ բռնեց Կոնստանտինուպոլիսէն և կանչելով: Քառնոյ փախաւ, շատ մարդիկ բռնուեցան քշուեցան Նաւիրակ ընտրուած խռովորար մարդիկը գուրս ձգուեցան, և ասով քաղաքական խռովութեան առջևը առնուեցաւ: Վարչութիւնը զորացած՝ հայրենասէր մարդիկը պաշտօնի դրաւ, Սէպէն և Ֆրանսուա ալ Նէօշաթոյ Վարիչ գրուեցան:

Պոնափարթ Լոմպարափայէն ելլելու ատենը երկիրը Պերթիէ զօրավարին յանձնեւ էր: Պիտէ ապալը Գաղղիացւոց խոստացած տուրքը վճարելու համար երբոր եկեղեցեաց զարդերը հանեց, եկեղեցականաց վրայ տուրք դրաւ ու մեծածախ արարողութիւնները դադրեցուց, ամենքը սկսան դանդաղել, ու երբոր թզթէ ստակ ալ հանեց՝ ալ տոժգոհութիւնը վերջի ծայրը հասաւ:

1 Պոնափարթ որուն յանձնեւ էր Լոմպարափայէն — Հռոմի մէջ ինչո՞ւ համար ժողովուրդը սկիսաւ դանդաղել:

՝ Պատկերահանութիւն սորվելու համար հռոմ գնացած Գաղղիացի երէկասարգներ ժողովրդեան գլուխ կեցած՝ ապստամբութիւն մը հանեցին . բայց ան խռովութեան ատենը Տիւֆոյ զօրավարը սպաննուեցաւ : Աս սպանութիւնը իբրեւ իրաւանց ազգաց դէմ բան մը սեպուելով, Յովսէփ Պոնափարթ - որ ան միջոցին հռոմի մէջ Գաղղիացւոց գեսպանն էր - իր հրամանագիրն ուղեց և քաղաքէն դուրս ելաւ , որ պատերազմի նշան էր , և մէկէն Վարչութիւնը հրամայեց Պէրթիէ զօրավարին որ հռոմի վրայ երթայ : Պէրթիէ հասաւ հռոմայ առջևը և ժողովուրդը Սուրբ Հրեշտակապետ ըստած բերդը բացաւ անոր՝ աս պայմանով որ իր հաւատքին , հասարակաց շէնքերուն , մարդկանց ու անոնց ստացուածքին չգայչին : Պէրթիէ Քուիրինալ լեռան վրայ բանակը դրաւ , կապիտուլիոնի գիմնացը ազատութեան ծառը անկուեցաւ , Բրուտոսի ու Սկիպիոնի անունները ամենուն բերանը սկսան պտըտիլ . պապը Վատիկան քաջուած՝ չէր ուզեր ժամանակաւոր իշխանութենէն հրաժարիլ , ուստի զինքը Թոսքանա խրկեցին : Տէրութեան ու տոար կարգինալներուն պալատներն ու եկեղեցիները կողոպտեցին , Փրոպիականաան վերցուցին ու անոր հարուստ գրատունը կողոպտեցին : Առանձնականաց ստացուածքին ալ ջանայեցին և հարուստներու վրայ մեծամեծ տուրքեր դրին :

՝ Պէրթիէ ինչո՞ւ համար հռոմի վրայ գնաց , ու ժողովուրդն ի՞նչ ըրաւ :

1 Պոնափարթ ամէն անցած տեղերէն մեծամեծ յաղթանակներ ընելով Գաղղիա դարձաւ, և Փարիզու մէջ չլսուած պատիւներ ընդունեցաւ: Վարչութիւնը Խաալիոյ բանակին դրօշակ մը ընծայ տուաւ, որուն վրայ ոսկի գրերով գրուած էր. “ Խաալիոյ բանակը 150,000 գերի բռնեց, 170 դրօշ առաւ, 555 պաշարիչ թնդանօթ, 600 պատերազմական թնդանօթ, 55 նաւ: Զինագազարումն ըրաւ Սարտենիոյ ու Նէապոլոյ թագաւորութեանցը, Պապին, Փարմայի և Մոտենայի գրեթե ուն հետ: Պոլոնիոյ, Ֆէռարայի, Մոտենայի, Մաոսայի, Քառարայի, Ռոմանիայի, Լոմպարտիոյ, Պրէշիայի, Պէրկամոյի, Մանթուայի, Քրեմոնայի, Վերոնայի, Քիավէննայի, Պորմիոյի ու Վալթելլինոյի ժողովրդոցը ազատութիւն տուաւ: Միքէլ-Անճէլոյի, Ռաֆայէլի և Լէոնարտոյ Տավինչիին հրաշակերտ գործքերը Փարիզ բերաւ: — Տասնըութը կարգաւորեալ պատերազմի մէջ յաղթանակեց, որոնց տեղերն են Մոնթենոթի, Միլէզիմոյ, Մոնտովի, Լոտի, Պորկէթիոյ, Լոնաթոյ, Քաթիլիոնէ, Ռոմբէրտոյ, Պաոսանոյ, Սան-Ճիորճիոյ, Փոնթանա-Վիվա, Քալտիէրոյ, Արքոլի, Ռիվոլի, Փավորիթոյ, Թալիամենթոյ, Թարվիզոյ, Նայմաղթ: — Վաթսուհեօթը պատերազմ ըրաւ, »:

1 Պոնափարթ ինչպէս Գաղղիա դարձաւ: — Վարչութիւնը Խաալիոյ բանակին ինչ ընծայ տուաւ:

1. Պոնափարթին բնական փողոցին անուշը դրին Ռի- Կլ Լա Վի+Լուա Կյսինքն փողոց Յաղ- ԹուԹեան . բոլոր օրագիրները ըրած գործքերը , ըսած խօսքերը կը պատմէին : Իսկ ինքը Պոնա- փարթ իր կողմանէ մեծ չափաւորութիւն կը ցու- ցընէր . Գաղղիոյ Ճեմարանին անգամ անուա- նուելով ուսումնականի հագուածով հոն գնաց . միշտ անուանի մարդկանց հետ կը տեսնուէր և կը ջանար անոնց ամէն մէկուն հետ իրենց մասնաւոր զբաղմունքին վրայ խօսելու : Ան ատենէն սկսաւ Ժողովուրդը վրան մեծ համարումն առնուլ , և կը զարմանար որ այնչափ փառաց մէջ ասանկ ան- փառասէր էր :

3 Վարչութիւնը մտածեց որ Պոնափարթին
Փարիզու մէջ ուշանալը աղէկ չէ, և իրեն առաջ-
արկեց որ երթայ Եգիպտոսին տիրէ: Պոնա-
փարթ միտքը գնելով որ անով Անգղիոյ մեծ վնաս
կ'ընէ, ու Գաղղիացւոց իշխանութիւնը ինչուան
Հնգկաստան կը տարածէ, քառասուն հազար
փորձ զինուորներ առաւ հետն՝ Տրզէքս և Քլէ-
պէր զօրավարներով ու ճամբայ ելաւ Թուլոնէն

• **Պոնափարթին Փարիզ ի՞նչ պատիւներ ըրին : —**
Ինքն ի՞նչ չափաւորութիւն կը ցուցնէր , և
ուսումնականաց հետ ի՞նչպէս կը վարուէր :

Վարչութիւնը Պոնափարթին ինչ առաջարկեց : — Անգղիացւոց ծովակալն ո՞վ էր : — Մալթա կղզւոյն տիրելէն ետքը ո՞ր քաղաքին վրայ գնաց Պոնափարթ ու ինչպէս զանհկայ առաւ :

Եգիպտոս երթալու Պրիւէյիս ծովակալին առաջնորդութեամբը (19 մայիս 1798) : Անգղիացիք սարսափած՝ շատ մը նաւերով Նելսոն կամ Նելսըն ծովակալը խրկեցին որ հեռուէն անոր ետեւէն երթայ : Մալթա կղզւոյն առջին որ հասաւ Պոնափարթ, թեթեւ պատերազմով մը զանկայ ասպետաց ձեռքէն առաւ ու նաւերը դէպ 'ի Աղեքսանդրիա շտկեց : Հոն շատ դժուարութեամբ ցամաք ելելէն ետքը դիւրաւ տիրեց քաղաքին, վասն զի կ'ըսէր բնակչացը թէ “ Զձեզ Մէմլուքներու ձեռքէն ազատելու եկեր եմ ” :

Աղեքսանդրիան ամրացընելէն ետքը Գահիւրէի վրայ դիմեց, և Նելսոնի մօտ ընդարձակ դաշտին մէջ բուրդերուն քովը մեծ պատերազմ մը ըրաւ Մէմլուքներուն դէմ, որոնց զօրապետը Մուրատ պէյ կ'ըսուէր : Առաւօտանց Պոնափարթ իր զօրքերը շարեց (22 յուլիս), բուրդերը ցուցուց անոնց ու աս նշանաւոր խօսքերս ըսաւ. “ Ո՛վ զօրականք, աս բուրդերուն վրայէն քառասուն դարք ձեզի կ'ընային ” : Անկէց ետքը այնպէս կարգաւորեց բանակն որ Մէմլուքներուն ձիաւորները չկրցան Գաղղիացւոց կրակին առջև դիմանալ, գրեթէ ամէնքն ալ ջարդուեցան ու ցրուեցան : Երկրորդ օրը Նափոլէոն իր յապթական զօրքովը Գահիւրէ մտաւ, ու երկու ամսուան մէջ Գաղղիացիք բոլոր Ստորին ու Միջին Եգիպտոս

1 Բրդանց պատերազմն ի՞նչ է : — Զօրացը ի՞նչ նշանաւոր խօսք ըսաւ Պոնափարթ : — Եգիպտոսի մէջ ի՞նչ ճեմարան հաստատեց :

առսի տիրեցին : Մահմետականաց սիրտը շահելու համար Պոնափարթ կը ձևացընէր թէ մեծ համարում ունի ղուրանին վրայ և անոնց կարգացողներուն ու մզկիթներուն պատիւ կ'ընէր . տեղացիք ալ իրեն վրայ մեծ սէր ունեցան : Պոնափարթին արժանի մտածութիւն էր նաև Եգիպտոսի ճեմարանին հաստատուիլը . վասն զի հետը շատ մը գիտուններ ու պատկերահաններ տարած ըլլալով, ոմանց յանձնեց որ երկրին աշխարհացոյցը շինեն , ոմանց ալ Եգիպտոսի հնութիւնները նկարել ու ստորագրել տուաւ : Ան ժողովին գլխաւորը Մոնժ' աստղաբաշխութեան , բնական պատմութեան և բնաբանութեան վերաբերեալ շատ գիտողութիւններ ընել տուաւ :

։ Վերին Եգիպտոսը միայն կը մնար տիրապետելու . բայց փառքը ան կողմանէ անկատար մնաց Պոնափարթին : Գաղղիացւոց նաւատորմիդը Ալեքսանդրիոյ նաւահանգիստը մանելու տեղ՝ Ապուքիր գեղին ծոցը խարխիս նետեր էր . հոն յանկարծակի վրանին հասաւ Նելսոն , Պրիւէյիս մեռաւ , ու նաւերէն շատը այրեցան , շատն ալ ջարդուեցան կամ բռնուեցան (1798) : Ան անդարմանելի մնասովը Եգիպտոսի բանակին ամէն հաղորդակցութիւններն ու օգնութիւնները կրտուեցան , յոյս ալ չմնաց որ կարենայ Օսմանցւոց դէմ կենալ , որ Անգղիացւոցմէ գրգռուած՝ Գաղղիացւոց դէմ պատերազմ հրատարակեր էին՝ Եգիպտոսի նորէն սիրելու համար :

։ Ապուքիրի քով ի՞նչ ջարդ կերան Գաղղիացիք :

1 Նախալիի Թագաւորը Գաղլիացւոյ հետ ըրած գաշանցը գէմ՝ Նելսոնը նաւատորմի գլուխ մէկ տեղ յաղթանակաւ Նախալի ընդունեցաւ : Ամէնքը կը կարծէին որ Պոնափարթին բազմք աւրուեցաւ , և անոր յաղթելու յուսով Խաալիոյ իշխաններուն ու բոլոր Եւրոպայի Թագաւորաց վէճ խնդրութեան հոգին սկսաւ վաւռուիլ :



1 Աս ձախորդութեան վրայ Եւրոպայի Թագաւորներն ի՞նչ սկսան մտածել :



ԳԼՈՒԽ Ը.

Պապմանութիւն Գաղղիոյ՝ Ապոստիլի պապերաւմէն ինչո՞ւն Հիւպապոսոսութեան հասարակութիւնը, (1798-1799):

Անգղիացիք մէկաւ Գաղղիոյնէն Գաղղիացոց Դէմ ինչ հանէն . — Սոս-վորով աւ Քրայ զօրավարներէն . — Գաղղիացոց զօրավարներէն . — Գաղղիացիք Պանաթարութիւն գաւառն ինչ իշխութիւն . — Պանաթարութիւն Օսմանցոց Դէմ ըրած յաղթանակներէն . — Զօրաց Կոստանթնուպոլսէն . — Պանաթարութիւն Եգիպտոսէն Ճամբայ ինչ լիւն . — Փարիզ հասնիւն . — Ինչպիսեալութեան երեսն ըլլաւ . — Փարիզոս զօրաց ապարապէս ինչ Դրոսի . — Սահմանադրութեան վրայ երգում ընելու համար Սեն-Քլոս ինչ Երեւայ . — Զօրք ապարամբութեան ինչ յորդոք . — Հինգհարիւրոց թողովարանին մէջ գաւառ լիւն . — Ժողովարանն ինչ յորդոքն աւ Պանաթարութիւն ինչ իշխութեան ինչ Դոս . — Հիւպապոսոսութեան հասարակութիւնը :

1. 'Եւլոսնի յաղթութեամբը Անգղիացիք սիրտ առած՝ Եւրոպայի տէրութիւնները յորդորեցին որ հետերնին միանան Գաղղիացոց դէմ, և դրեթէ ամէնքն ալ միացան: Պօղոս Ա, Ռուսաց Թադաւորը, որ Կատարինէ երկրորդին յաջորդեր էր, շատ

1. Ռուսաց ու Աւստրիոյ կայսերքը ինչ զօրավարներ խրկեցին Գաղղիացոց դէմ: — Գաղղիացոց զօրքը որ զօրավարներուն յանձնուեցան: — Սովորով ու Քրայ ինչ յաղթութիւններ ըրին:

զօրքով խառնիա խրկեց Սուվորով անունով աներ-
կիւղ զօրավարը . Աստուծոյ կայսրն ալ խաւրեց
բազմութեամբ զօրաց Քրայ պարոնը : Գաղղիա-
ցւոց անուանի զօրավարներէն շատը մեռեր էին ,
չատն ալ հեռու տեղեր գնացեր էին , Մորոն ալ
կասկածելի եղեր էր . խառնոյ բանակին վրայ
սպարապետ դրուեցաւ Շերէր , բայց ասիկայ
ծեր էր և զօրքը զինքը չէր սիրեր , Նափոյի զո-
քը Մաքսոնալտի յանձնուեցաւ , Զուիցերթինը
Մասսէնայի , Դանուբինը Ժուրտանի , Հռենոսի-
նը Պէռնատովի , Հոլանտայինը Պրիւնի : Ասոնք
թէպէտ տեղ տեղ յաղթութիւններ ըրին գաշ-
նակցաց վրայ , բայց Սուվորով և Քրայ խառնոյ
մէջ առաջ քալելով ու ժողովուրդները հետեւնի
միացընելով՝ գրեթէ ամէն կողմէն Գաղղիացիք
քշեցին , Անգղիացւոց հետ Հոլանտայի վրայ յա-
ձրկեցան ու Գաղղիոյ վրայ սկսան սպառնալ :

1 Այնպիսի նեղութեան ստեն ամէն Գաղղիա-
ցւոց աչքը Պոնափարթին վրայ էր , իր եղբայր
Լիւսիէն ալ անոր կ'աջնատէր . Սիէյէս գնաց
Ժաքոպէններուն քլիւպին դռները գոցեց՝ ըսե-
լով . “ Ալ շատախօսութեան ատեն չէ , մեք
գլուխ մը ու թուր մը հարկուոր է , ” : Ամէնք
կ'ըսէին որ Պոնափարթը միայն կրնայ Սուվորովի
վայրենի գնդերը հալածել :

2 Ան միջոցին Օսմանցիք ալ Անգղիացւոց գր-
քը .

1 Գաղղիացիք որուն սկսան փափաքիլ :

2 Պոնափարթ Օսմանցւոց գէմ ինչ յաղթու-
թիւններ ըսաւ : — Զօրաց տեղահալութիւն
լինչ էր :

դուռ(թեամբը Գաղղիոյ դէմ պատերազմ հրատարակած ըլլալով, Պոնափարթ իր բանակին մէկ մասը հեան առաւ դէպ 'ի Ասորոց երկիրը գնաց՝ Սիւէզի պարանոցէն անցնելով, Գազա և Յոպպէ քաղաքներուն տիրեց պատերազմով ու պահապանները թրէ անցուց . ուրիշ երևելի տեղեր ալ առնելէն ետև գնաց Աքեա բերդաքաղաքը պաշարեց: Արաբացիք անգադար նեղութիւն կուտային Գաղղիացուց . բայց վերջապէս ապրիլի 19ին (1799) Պոնափարթ թաքոր լեռան քովը մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ անոնց դէմ: Սակայն բոլոր այն յաջողութիւնները անպտուղ պիտի մնային . վասն զի զօրացը մէջ ժանտախտ ընկաւ, Աքեայի մէջ պաշարուողներն ալ անդղիացի ճարտարապետի մը առաջնորդութեամբը այնչափ քաջութիւն ցուցուցին որ Գաղղիացիք հարկադրեցան Եգիպտոս դառնալու, և հոն Ապուքիր գեղին քովը Պոնափարթ մեծ յաղթութիւն մը ըրաւ Օսմանցուց դէմ: Ան յաղթութեամբ ալ զօրաց տժգոհութիւնը չդադրեցաւ . այնչափ աշխատանքէն զատ՝ վեց ամիսէ 'ի վեր իրենց հայրենիքէն լուր մը չէին առած, վասն զի Անգղիացուց նաւերը բոլոր Միջերկրական ծովը բռներ էին:

Արդէն Պոնափարթ ան արշաւանքէն ձանձրացեր էր, և ուրիշ ատենի կ'ուզէր թողուլ. երբոր իր կուսակիցները Գաղղիոյ լուրերը իրեն հասուցին, և թէ ինչպէս ամենուն աչքը իր վրան

1. Պոնափարթ Եգիպտոսը որո՞ւն յանձնեց : —
Հետը զո՞վ առաւ :

է, ամէն վտանգ աչքը առած՝ որոշեց որ Գաղղիա դառնայ. Եգիպտոսը յանձնեց Քլէպէր զօրավարին, ու Պէրթիէ, Լան, Միւրա կամ Մուրատ, Անտրէոսի և Մարմոն զօրավարներն ու Պէրթալէ և Մոնթ գիտունները հետն առած՝ երկու մեծ նաւով ճամբայ ելաւ :

1 Երբոր հեռագրով իմացուեցաւ Պոնափարթին յանկարծակի Գաղղիոյ ծովեզերքը հասնիլը, ամենուն սէրն ու հետաքրքրութիւնը վառուեցաւ : Պոնափարթ սաստիկ աճապարելով չըստասեղ որ ժանտախտի զգուշութեանը համար դրուած արգելարանին օրերը լմննան, ճամբայ ելաւ շուտով Փարիզ հասնելու, ուր կամ պիտի պատժուէր՝ այնպէս անհրաման գալուն համար և կամ թագաւորական աթոռը պիտի ելլէր : Բայց ամէնքը զինքը իբրեւ ազատարար ընդունեցան. զանգակներ զարնուեցան, թնդանօթներ նետուեցան ու հրախաղութիւններ եղան. Պոնափարթ ալ իր թուրը վարչութեան ծառայութեանը նուիրեց երդում ըրաւ որ Հասարակապետութիւնը պաշտպանելու համար միայն գործածէ աթոռը :

2 Երբոր տեսաւ Պոնափարթ ժողովրդեան իր վըայ ունեցած սէրն ու համարումը՝ որ ինչուան կանայք զաւակնին օրորելու ատեն իր քաջու-

1 Պոնափարթ ի՞նչպէս Գաղղիա դարձաւ : — Իրեն ի՞նչ ընդունելութիւն ըրին :

2 Գերագոյն իշխանութիւնը ձեռք ձգելու համար ի՞նչ ըրաւ :

Թիւնները կ'երգէին — ետեւէ եղաւ որ իշխաններն ու զօրավարները իր կողմը որսայ և գերագոյն իշխանութիւնը ձեռք առնու. Թալլերան, Ֆոշէ, Ռոժէ-Տիւբոյ, Քապանիս ու Ռէտէրէր իշխաններն ու երեսփոխանները որսաց, Պոհառնէ, Պէրթիէ, Տիւրոք, Մարմոն, Լան, Միւրա և Օժրոյ զօրավարներն ալ հետը միացան :

։ Պոնափարթին կուսակիցները ձայն հանեցին թէ Ժաքոպէնները դաւակցութիւն մը կը պատրաստեն, որպէս զի կարենան անով Օրինագիր ժողովը Սէն-Քլու փոխադրել ու Պոնափարթը բոլոր Փարիզու զօրաց սպարապետ անուանել : Ուղածնին յաջողեցաւ . մէկալ երկու խորհրդաւաններն ալ Սէն-Քլու հրաւիրուեցան : Պրիւմէր ամսոյն 18ին (9 նոյեմբերի 1799) Պոնափարթ կանչուեցաւ որ դայ սահմանադրութեան վրայ երդում ընէ : Զօրքով ու զօրավարներով ելաւ գնաց Պոնափարթ . զօրքը դուրս կեցուց ու զօրավարներովը ժողովարանը մտաւ, և երեսփոխաններուն քանի մը դովեատ տալէն ետքը ըսաւ անոնց . “ Մենք հասարակապետութիւն կ'ուզենք, այնպիսի հասարակապետութիւն որ ճշմարիտ ազատութեան վրայ հիմնած ըլլայ ու երեսփոխաններ ունենայ . և պիտի ունենանք աս հասարակապետութիւնը . կ'երգնում ձեզի յանուն իմ և զինուորակցացս , :

։ Օրինագիր ժողովն ինչո՞ւ համար Սէն-Քլու փոխադրուեցաւ : — Հոն ի՞նչ երդում ըրաւ Պոնափարթ :

1 Պոնափարթ յայսպիսի ճարտարութեամբ սահմանադրութեան վրայ երգում ընելէն ազատեցաւ, դուրս ելաւ, զինուորաց ճառ մը խօսեցաւ, բոլոր զինուորանոցները բռնեց, և ապառաժութիւնը սկսաւ կէդցէ՞ Պոնափարթ ձայներով: “Ի՛նչ խեղճութեան հասուցեր են կ'ըսէր, աս Գաղղիան որ ես այնչափ փառաւոր թողեր էի: Խաղաղութիւն թողեր էի հոս ու պատերազմ դտայ, յաղթութիւններ թողեր էի ու պարտութիւններ գտայ: Խառլիոյ միլիոնները հոգիներ էի, ու կողոպտելու օրէնք և խեղճութիւն գտայ: Ան հարիւր հազար Գաղղիացիք իմ զինուորակիցքս ու փառակիցքս ո՛ւր են: Մեռե՛ր են,,:

2 Աս բաներս տեսներով վարիչներէն ոմանք հրաժարեցան իրենց իշխանութենէն, ոմանք ալ կողմն անցան, որով և Պոնափարթ վարչութեան տիրեց: Երկրորդ օրը խորհրդարանները Սէն-Քլու ժողովուեցան, և թէպէտ չորս կողմէն զօրքով պաշարուած էին, սակայն երգուընցան որ սահմանադրութեան վրայ մեռնին: Անատեն հասկըցաւ Պոնափարթ որ թուրը պատեանէն հանելու է. իր զօրավարներովը՝ գնաց Եւրակոյոյ մտաւ ու բողոքեց Քրիստիան ու կէսը անուանեւրուն գէմ որ իրեն կուտային. “Հայրենեաց խեղ

1 Սահմանադրութեան վրայ երգում ընելէն ազատեւելէն ետքը՝ Պոնափարթ ի՛նչ ըրաւ:

2 Եւրակոյոյն մէջ Պոնափարթ ի՛նչ բողոք ըրաւ:

Ճուրթիւնը միայն , կ'ըսէր , իմ ու ձեր նախանձը
շարժեցին : Նայինք որ այնչափ խեղճութեանց
առջէն առնուէք . մտածենք թէ որչափ ծանր
նստան մեզի ազատութիւնն ու հաւասարու-
թիւնը : Սահմանադրութիւնը ամէն հայրենա-
սէրք կ'ուզեն ջնջել : Դուք Գաղղիոյ փրկութեա-
նը վրայ մտածեցէք , ես ալ զինուորակցացս հետ
մէկտեղ կ'օգնեմ ձեզի . և թէ որ կաշառուած
ատենախօսին մէկը զիս յանցաւոր ցուցնելու
վրայ խօսի , զինուորակցացս կը բողոքեմ : Ըս-
գիտցէք , որ ես ուր որ երթամ՝ բախտի ու
պատերազմի աստուածը հետս է , , :

1 Անկէց ելաւ Հինգհարիւրոց Ժողովարանը
գնաց . հոն ամէնքը սկսան կատաղաբար կանչել ,
Մէռնի իշխանապետ , Մէռնի Բանար : Պոնա-
փարթ տարակուսած՝ երեօին գոյնը նետեց .
կարծէր թէ մէկէն հոն զինքը պիտի սպաննեն .
բայց իր թիկնապահները շուտ մը առին զինքը
հեռացուցին ան սրահէն ու զօրաց մէջ տարին ,
ուր թէ որ քիչ մըն ալ ուշանար , ինքն ալ Ռո-
պէսփիէրին պէս պիտի ըլլար : Ան միջոցին Ժողո-
վարանին մէջ խռովութիւնը երթալով շատցաւ .
և Լիւսիէն տեսնելով որ զինքը կը ստիպեն իր եղ-
բայրը դատապարտելու , նախագահութեան նշան-
ները մէկգի դրաւ ու աթոռէն վար իջաւ : Ան-
դին Պոնափարթ զօրաց ծափահարութիւններէն

2 Հինգհարիւրոց Ժողովարանին մէջ Պոնափար-
թին գլուխն ի՞նչ եկաւ : — Պոնափարթ
ի՞նչպէս ինքնիշխան մնաց :

սիրտ առած՝ առանց ատեն անցնելու հրամայեց Միւրա և Լէքէր զօրավարներուն որ գունդ մը զօրքով ժողովարանին վրայ երթան . ժողովականք եռքի աստիճանի կատղեցան . բայց զօրաց թմբուկ ներէն իրենց ձայնը չլսուեցաւ , գնդապետներն ալ բարձր ձայնով զօրքը առաջ կը քշէին . ան ատեն ժողովականք իրենց վերարկունները թողուցած՝ ճրը կողմնական դռներէն , որը պատուհաններէն ձգեցին փախան , և Պոնափարթ ինքնիշխան մնաց :

։ Նոյն գիշերը երկու նոր ժողով հաստատուեցաւ , որոնց մէջիները Պոնափարթի կուսակիցներն էին . ասոնք ամէն բանէ առաջ սահմանադրութիւնը ջնջեցին և Վարչութեան տեղը Հիւպատոսութիւն (Քոնսիլա) հաստատեցին՝ իրէք հոգւով ձեռացած . առաջին Հիւպատոսն եղաւ ինքը Պոնափարթ , երկրորդը Ռոժէ-Տիւքոյ և երրորդը Սիէյէս * : Երկու խորհրդարաններուն տեղն ալ մէկ Ծերակոյտ մը գրուեցաւ , մէյժըն ալ Օրէնսդիր ժողով (Քոռ Լէժիսլաթիֆ) :

։ Հիւպատոսութիւնն ինչպէս հաստատուեցաւ , և առաջին Հիւպատոսներն որոնք եղան :

* Այժմ ինչ երբեք ու երիտիմ Գեղը Գրահեցաւ Քալպասեհէս ու Լապիէօն :

ԳԼՈՒԽ Թ.

Պատմաբան Գաղաթիյ՝ Հիւսոփոսոսանէան հասարակութեան
ընդունան Նախնականի Կարգը հրատարակուիլը:

(1799-1804) :

‘Ատ-Վանին ըբաժ Բարեկարգութիւնները . — Իրաւիա
արշաւելը . — Յաշտութիւնները . — Լիւանէ՛վիւի ու
Ամենի հաշտութիւնները . — Գաղղիոյ Տէջ քրիստոնէա-
կան իրօնքին նորէն հաստատուելը . — Սուրբ Դոմինիկոս
իղճոյն ապարամբութիւնը . — Թոմէն-Լաւժերիւիւր . —
Լէփեան պարոնոյ ըստած առդեպութիւնը . — Պանա-
քարիւն Դեմ եղած դաւաճոյնութիւնները . — Դժոխային
Տէգեանոյ . — Անկիկէի դպին ապանութիւնը . — ‘Ատ-
Վան Լափառոր ու իայսր ին հրապարակուի :

1. Հասկերցան Գաղղիացիք Պոնափարթին միտ-
քը, որ կ'ուզէր ինքնիշխան կերպով Գաղղիան
կառավարել. բայց տասուերկու տարի այնչափ
շփոթութիւն, այնչափ տագնապ ու միաս քաշեր
էին որ ամէն բանէ աւելի բարեկարգութեան ու
խաղաղութեան կը փափաքէին, և Պոնափարթ
լիովն կը խոստանար ան բաները. ուստի անոր
ինքնիշխանութեանը դէմ մէկը ձայն չհանեց:

3 Պոնափարթին առջի հոգը ան եղաւ որ տէրութեան կառավարութիւնը բարեկարգէ . և ան

4. Գաղղիացիք Պոնափարթին միտքը չհասկըցան :

2. **Պոնափարթ մէկէն ի՞նչ բարեկարգութիւններ
ըրաւ :**

յածները մուշքնել ապա մաքով երեւել մարդիկ մեծամեծ պաշտաններու հասուց՝ կէս մը փոփոխականներէն, կէս մըն ալ խափարարներէն ընտրելով: Յունուարի 21ին սոփաքի տանը որ Լուգոֆկոս վեշտասաներորդին գլխատուելուն յշատակ հաստատեր էին՝ վերուց. ֆարփոլու բաները պարտեցաւ ու բանադիւտնէն ազատեց. առով թագաւորականաց ալ սկսաւ հաճոյքով: Քիչ ատենէն ապագրութեան ազատութիւնն ալ վերուց՝ ըսելով թէ երբոր խաղաղութիւն ըլլայ, նորէն կը հաստատեմ. զինուորներուն վարձարութեան համար պատուոյ թրեր ու հրացաններ բաժնեց. մէկ կողմանէ ալ հասարակապետականները միութարելու մաքով՝ Թիւփյըքի պալատին մէջ մեծ հանգիսով Բրաւոսի արձանը կանգնեց. ետքն ալ հրաման հանեց որ Ամերիկային ազատարար Վոշինկիթոնին մահուանը պատճառաւ՝ որ ան օրերը հանգիպեր էր, հասարակապետութեան բոլոր գրոշակները տաար օր քաջներով ծածկուած կենան: Քիչ ատենէն ալ շատ մը պալատականներով ու ժողովրդեան ծափահարութեամբը գնաց Թիւփյըքի պալատը բնակեցաւ:

1 Ան ատենները օտար ազգաց զօրքերը Գեր.

-
- 1 Պոնափարթ ինչո՞ւ համար նորէն խաղիւս արշաւեց, ու ի՞նչ յաղթութիւններ ըրաւ: — Տըզէքս զօրավարը ո՞ր պատերազմին մէջ մեռաւ: — Նոյն օրը ուրիշ ո՞ր անուանի զօրավարը սպաննուեցաւ:

մանիոյ և Խտալիոյ մէջ ամէն ջանք կ'ընէին որ Գաղղիացիները խոնարհեցնեն . Պոնափարթն ալ գարնան սկիզբները ուղեւոր իր թշնամիները Խտալիոյ մէջ նուաճել, Ճինեւրայի մօտ բանակ մը կազմեց, ու հետը մէկտեղ Ալպեան լեռներէն անդին անցաւ : Այնչափ զօրք, ձի, թնգանօթ, ամէնն ալ ան լեռներուն անմատոյց կարծուած տեղերէն անցուց, ու քանի մը օրէն Լոմպարտիոյ մէջտեղուանքն հասաւ, ուր Աւստրիացիք Փոյ գետին քովերը կեցած էին : Պոնափարթ մէկ յաղթութենէն մէկալը անցնելով, ետեւէ ետեւ Նովարա, Միլան, Փաւիա, Լոտի, Բրեմոնա, Փիաչենցա ու Պերկամոյ քաղաքները մտաւ : Սարտենիոյ Մոնթէ-Պէլլոյ ըսուած գեղին քովը յաղթութիւն մը ընելով Ճենովային տիրեց . քանի մը օրէն ետքն ալ յունիսի 14ին 1800ին Մարէնկոյ գեղին քովը Աւստրիացւոց Մէլաս սպարապետին բոլորովին յաղթեց : Ան պատերազմը շատ երկայնքէց, ու քիչ մնաց որ Պոնափարթ պիտի յաղթուէր . բայց Տըղէքս զօրավարը նոր գնդով Աւստրիացւոց վրայ յարձըկեցաւ ու ցրուեց զանոնք, թէպէտ ինքն ալ գնտակով մը զարնուեցաւ սրտին ու մեռաւ : Նոյն օրը Քլէպէր զօրավարն ալ Եգիպտոսի մէջ սպաննուեցաւ :

Մարէնկոյի հաջակաւոր յաղթութեամբը հիւսիսային Խտալիան նորէն Պոնափարթին ձեռքն ան-

1. Լիւնէվիլի հաշտութեամբը Գաղղիացիք որ երկիրներու տէր եղան : — Ամիէնի հաշտութիւնն ի՞նչ է :

ցաւ : Մորոյ զօրավարն ալ նոյն ատենները մեծա-
մեծ յաղթութիւններով ինչուան Վեննայի մօտե-
ցաւ . Աւստրիոյ կայսրը ստիպուեցաւ հաշտու-
թիւն խնդրելու , և դաշնագրութիւնը եղաւ Գաղ-
ղիոյ Լիւնէվիլ քաղաքին մէջ փետրուարի 9ին
1801ին . աս հաշտութեամբ կայսրը Գաղղիոյ կը
թողուր Պելճիան , Ալլիսիոնի ու Նիցցայի կոմ-
սուլթիւնները , Սաւոյայի դքսութիւնը և Մոնա-
քոյի իշխանութիւնները : Անգղիացիք տեսնելով
որ մինակ մնացին , իրենք ալ պատերազմելէն դա-
դրեցան , 1803ին Ամիէնի գաշնագրութիւնը ըրին
Գաղղիոյ հետ ու Պոնափարթը Ճանչցան առաջին
հիւպատոս : Աս գաշնագրութեամբ Եւրոպա խա-
ղաղեցաւ քիչ մը ատեն :

։ Սահմանադիր խողովոյն դրած օրէնքներէն
'ի վեր քրիստոնէական հաւատքը հալածանքի
մէջ էր , եկեղեցիները գոց էին , քահանաները աք-
սորուած , նոր աղանդ մըն ալ հնարուեցաւ Աս-
տուծամարգարէի ըստած , որ Գերագոյն էակին
տեսակ մը պաշտօն կը մատուցանէր . բայց ան
ծաղրական աղանդին հետևողներն ալ քիչ էին :
Ասանկով թէպէտ հասարակաց կրօն մը չկար
Գաղղիոյ մէջ , բայց արիասիրտ քահանաներ հա-
գուստնին փոխած՝ ուր որ կրնային՝ հաւատա-
ցելոց հոգևոր մխիթարութիւն կը հասցընէին .
գետնափոր տեղուանք , շտեմարաններու մէջ , առ-
անձին սնակնեւրու մէջ սեղան կը կանգնէին ու

։ Գաղղիոյ մէջ ինչպէս նորէն հաստատուեցաւ
ուղղափառ հաւատքը :

վրան սլառարագ կ'ընէին : Պոնափարթ իշխանու-
թեան հասնելուն պէս աս բաներս գաղթեցան .
ան միջոցին Պիոս Զ պապը վալանս քաղաքը աք-
սորանաց մէջ մեռած ըլլալով, անոր յաջորդեր
էր Պիոս Է . Պոնափարթ անոր հետ գաշնադրու-
թիւն մը ըրաւ , որով ուղղափառ հաւատքը նորէն
հաստատուեցաւ , Գաղղիոյ եկեղեցին ընդհանուր
եկեղեցւոյ հետ նորէն միացաւ , և աս բանիս յի-
շատակ՝ մեծ հանդէս մը կատարուեցաւ Փարիզու
մայր եկեղեցւոյն մէջ . Պոնափարթ բոլոր իր զօ-
րավարներովն ու հասարակապետական զինուոր
ներովը հանդիսին մէջ էր . և Փարիզու Ժողովուր-
դը մեծ ուրախութեամբ լսեց եկեղեցական զան-
գակներուն ձայնը , որ տասը տարիէ 'ի վեր
խռովութիւն հանելու համար միայն զարնուած
էին :

։ Անկէց ետքը Պոնափարթ Գաղղիոյ օրէնքնե-
լը կարգի դրաւ , և մասնաւոր Ժողովի մը հետ
մէկտեղ քաղաքական օրինաց գիրքը (Քոտ սիվիլ)
հաստատեց : Սուրբ Դոմինիկոս կղզւոյն մէջ ապրա-
տամբած սուերն ալ նուաճելու համար Լըբլէր զօ-
րավարը խրկեց . բայց անիկայ բան մը չկրցաւ ը-
նել , և Հայիթի կղզիները առանձին հասարակա-
պետութիւն մը եղան : Ապստամբաց գլխաւորը
Թուսէն-Լուվէրթիւրը միայն կրցան ձեռք ձգել
Գաղղիացիք՝ խարդախութեամբ սեղանի մը հրա-
ւիրելով , ու Գաղղիա բերին . գերութեանը մէջ
մեռնելու ատեն ըսաւ Թուսէն . “ Սուերուն ազա-

։ Թուսէն-Լուվէրթիւր ո՞վ էր :

տուութեան ծառը կը կտրէք, բայց արմատները կը մնայ ու նորէն կը ծլին,, :

1 Ան կղզիներուն տեղ Գաղղիոյ հետ միացաւ Փիէմոնթի թագաւորութիւնը Էլպա կղզին ու Փարմայի և Փիաչենցայի գաւառներն ալ Գաղղիացւոց ձեռքն անցան : Անգղիացւոց ձեռքէն ալ Մալթա կղզին ուղեցին առնել՝ Ամիէնի դաշնադրութեան նայելով, բայց երբոր Անգղիացիք դէմ կեցան, Գաղղիացիք մեծ պատերազմի պատրաստութիւն տեսան անոնց դէմ : Էլպա գետին բերնէն ինչուան Սիկիլիոյ նեղուցը Պոնափարթ բռնած ըլլալով՝ Անգղիացւոց նաւերուն ճամբայ չէր թողուր . Անգղիացիք ալ բոլոր ծովուն երեսը իրենց նաւերովը ծածկեցին, ու այսպիսի սպառնալուծութիւններով անցան 1803 և յաջորդ տարւոյն առջի ամիսները :

2 Ան միջոցին Պոնափարթ ասպետութեան կարգ մը հնարեց՝ Լեդէոն պատուոյ (Լէժիոն տ'Օնէօր) անունով, և անով զօրաց գլխաւոր.

1 Ան կղզիներուն տեղ՝ Գաղղիացիք ինչ երկիրներ ձեռք ձգեցին : — Գաղղիացիք ու Անգղիացիք ինչ պատրաստութիւններ տեսան իրարու դէմ :

2 Պոնափարթ ասպետութեան ինչ կարգ հնարեց : — Ինչպէս ոկսաւ միապետութեան ետեւ ըլլալ : — Դժոխային մեքենան ինչ էր : — Թագաւորակոնք ինչ դաւակցութիւն կ'ընէին իրեն դէմ : — Անոնց գլխաւորն ո՞վ էր, և որո՞նք անոր խորհրդակից սեպուսեցան :

ներուն սիրտը աւելի շահեցաւ : Ան բաւական չէր , ուզեց որ իր հիւպատոսութիւնն ալ մշտնջենաւոր ըլլայ . երբոր աս բանիս ալ հաւանեցան թէ Եւերակոյտը և թէ Ժողովուրդը (1802) , սկսաւ յայտնի միապետութեան ետեւէ ըլլալ : Հին Ժաքուպէնները իրեն դէմ դաւակցութիւն կ'ընէին , բայց իմացուեցան ու պատժուեցան : Օր մը երբ որ Պոնափարթ թէաւորոն կ'երթար , փողոցի մը մէջէն անցնելու ատենը վառօգով ու գնտակներով լեցուն տակառ մը յանկարծ ճաթեցաւ ու քովիններէն յիսուն հոգի սպաննեց , բայց Պոնափարթին ինչսա մը չեղաւ . աս գործիքն էր որ Դժոխային մեքենայ (Մաշին էնճէռնալ) ըսուեցաւ : Մէկ կողմանէ ալ հին թագաւորականք դաւակցութիւններ կ'ընէին Պոնափարթին դէմ , անոնց գլխաւորը Գէորգ Քատուտալ , որ Պոնափարթը սպաննել ուզեր էր , ձեռք ընկաւ , և անոր խորհրդակից սեպուեցան նաև Մորոյ ու Փիշկրիւ զօրավարները . Փիշկրիւ բանտին մէջ խղճուեցաւ , Մորոն ալ երկու տարի բանտ գրուեցաւ . իսկ Քատուտալ և ուրիշ գլխաւորներն 'ի մահ դատապարտուեցան , բայց Պոնափարթ անոնցմէ չատին ներեց :

։ Միսքը գրեր էր Պոնափարթ որ իրեն դէմ դաւակցութիւն ընողները թագաւորական ցեղին փախստականներն են , մանաւանդ Անկիէնի դուքսը , որ ան միջոցին (1804) Պատէնի երկիրը կը բնակէր . ուստի ան օտար երկրին մէջ Անկիէնի դուքսը

։ Անկիէնի դքսին սպանութիւնն ի՞նչպէս եղաւ :

բանել տուաւ ու փարիզու մօտ վէնսէնի բերդը բերաւ : Առաջուց բերդապանին հրամանն որդուած էր որ անոր համար գերեզման մը գործէր բոլոր դուքսը անօթի ծարաւ հասաւ , ու քիչ մը հաց ուտելէն ետքը պառկեցաւ որ քնանայ , պահապանները կէս գիշերուն զինքը արթնցուցին ու զինուորական դատաստանի կանչեցին : Հոն ամէն կողմանէ յանցաւոր սեպուելով՝ ի մահ գատապարտուեցաւ , և առաւօտանց կանուխ հրացանով սպաննուեցաւ ու հոն թաղուեցաւ : Արբանս երբոր քաղաքացիք լսեցին , ամենուն վրայ տրամուծիւնն ու սարսափը տիրեց , բայց ձայն չկրցան հանել :

Հասարակապետութեան կործանումը հասել էր . ուստի ծերակոյտը մայիսի 18ին 1804ին ժողովականաց մէկուն առաջարկութեամբը հրատարակեց թէ ժողովրդեան փափաքանացը համեմատ Նափուէոն Պոնափարթը թագաւոր եղաւ , և տիտի ըսուի Ինֆանտ կամ Կայսր Գաղղիացւոյ : Միայն Քառնոյ անունով հասարակապետականը առ բռնիս գէմ ձայն հանեց . բայց իրեն մօտիկ ընդ չեղաւ :

Նափուէոն Բնչպէս կոչար հրատարակուեցաւ :

ԳԼՈՒԽ Ժ .

Պատմա-մեթոդական Գաղղիոյ՝ Նաթուէոնի կայսերականութենէն ինչուան Հռոմէականի փերապետականիւնը (1804-1810) : Նաթուէոնին կայսր օծուելը . — Դաշնակցականութեան լափաւորաց Նաթուէոնին դէմ . — Նաթուէոնին յաղթականութենէնը . — Աստուծոյի պարտաւճի . — Աստուծոյ Ռոմանաց կայսրէն Նաթուէոնին հաշտականութենէն ինչուան . — Նելսոն ծովային յաղթականութենէն . — Եւրոպայի պարտաւճի . — Պրուշի երկրին փերապետելը . — Էյլաուի պարտաւճի . — Ֆրիդլանդի տառապանքի պարտաւճի . — Թիւրինի հաշտականութենէն . — Յամբուրգի պաշարան . — Ժիւնոյ Փարլիամենտի ինչ փերէ . — Աւստրիականութենէն հաստատուելը . — Նաթուէոն Սպանիոյ լեայ ինչ լափաւորեցնէ իր Յոլլէի եղբայրը . — Պապի երկրին մէկ մասը կ'առնէ . — Աստուծոյ արշիպետին դէմ ըրած յաղթականութենէնը . — Հռոմէայի փերականութենէնը Գաղղիոյ հետ ինչ մտայնէ . — Իր ղեկավարներուն ըրած յաղթականութենէնը . — Վալիափի պարտաւճի . — Հռոմէականի փերապետականութենէն :

« Նաթուէոն ուղեց որ Պեպինոսի և Մեծին Վարդուսի պէս զինքն ալ պապը կայսր օծէ . ուստի Պիոս Է Փարիզ գնաց , ու Մայր եկեղեցւոյն մէջ դեկտեմբերի 2ին հին ատենի արարողութեամբ կայսր օծեց զինքը . Նաթուէոն ալ իր ձեռ-

« Նաթուէոն ինչպէս կայսր օծուեցաւ : — Իր զօրավարներուն ինչ պատիւներ տուաւ :

քովը Մեծին Կարողոսի Թագն առաւ դրաւ իր գլուխը . ետքն ալ ժողէֆին կայսրուհւոյն գլուխը գրաւ Թագուհիներուն պսակը : Իր Լուիզ կամ Լուի եղբայրը մեծ գոնգոստապլ անուանեց . իր քեռայրը Միւրան մարաջախտ կամ սպարապետ Գաղզիոյ , և աս պատիւը ուրիշ շատ զօրավարն . որու ալ տուաւ՝ որ իրեն հետ քաջութիւնները . րեր էին , ինչպէս Քէլէրման , Օժրոյ , Լան , Պէրթիէ , Մասսէնա , Մոնսէ , Մորթիէ , Նէ . Տավուսթ , Ժուրտան , Սուլ և Պէռնատոթ :

1. Յաջորդ տարին կայսրը անուանեց ինքզինքը՝ առ Թագաւոր Իսաւիոյ , Լոմպարաացի Թագաւորաց հին երկաթի Թագը գլուխը գրաւ (18 մարտի 1805) և իր որդեգիրը՝ որ էր Եւգինէոս Պոհառնէ՝ Իսաւիոյ փոխարքայ անուանեց : Անկէց ետքը Լիգուրեան հասարակապետութիւնն ալ (այսինքն Ճենովսթ երկիրը) , նմանապէս Փարմայի տէրութիւնը Գաղղիոյ կայսերութեանը հետ միացուց , և Լուքսեմբ հասարակապետութիւնը իր Էլիզա քրոջը պաշտատական տուաւ :

2. Նափուէոնին այսչափ մեծնալը հարկաւ անոր դէմ պիտի հանէր Եւրոպայի մէկ մասը . ուստի Անգղիոյ Փիթ իշխանին խորհրդովը Շուեթի և Բրուսիոյ Թագաւորներն ու Ռուսաց և Աւստրիացիներն իրարմէջ զինուորական զորքեր ձախեցան :

1. Յաջորդ տարին ի՞նչ ըրաւ :

2. Եւրոպայի տէրութեանց դաշնակցութիւնն որ տեսաւ՝ ի՞նչ ըրաւ : — Աստիճաբար հռչակաւոր պատերազմն ո՞րն է : — Պատերազմն ետքը ի՞նչ ըրաւ Պոնափարթ :

տրիոյ կայսերքը նոր դաշնակցութիւն մը ըրին
 Անգղիոյ հետ Գաղղիոյ դէմ: Նափուէոն ատեն
 չտուաւ անոնց պատրաստուելու. քանի մը օրուան
 մէջ Պաւերա մտաւ, Դանուբէն անցաւ ու շատ պա-
 տերազմներու մէջ յաղթող ելլելէն ետքը՝ Մոնա-
 քոյ քաղաքն առաւ ու Աւստրիացիները Պաւերայէն
 հանեց: Անկէց ետքն ալ զանազան քաղաքներու տի-
 րելով՝ երկու ամսուան մէջ բոլոր Թիւրքի երկրին
 տիրապետեց. Ռուսաց յառաջապահ զօրքին յաղ-
 թեց, նոյեմբերի 13ին վեննա մտաւ, 15ին Փրես-
 պուրկ, 19ին ալ բոլոր Մորաւիայն նուաճեց:
 Բայց որովհետեւ Աւստրիացիք ու Ռուսները շատ
 աւելի բազմաթիւ էին քան թէ Նափուէոնին զօ-
 րքը, Նափուէոն դէպ ՚ի հիւսիս քաշուիլ ձեւ-
 ցուց. անոնք ալ շուտ մը անոր առջև աւնել
 նայեցան: Նափուէոնին ուղածն ալ ան էր. գեկ-
 տեմբերի 2ին 1805ին Գերմանիոյ Աւսթերլից
 գեղին քովի հռչակաւոր պատերազմը ըրաւ,
 որով իր թշնամեաց բանակը երկու ճգքեց,
 զատ զատ զանոնք խորտակեց ու սոսկալի ջարդ
 ըրաւ. Ռուսներն ու Աւստրիացիք քառասուն
 հազար մարդ կորսնցուցին մեռած ու վիրաւոր,
 և ինը զօրավար. ութը հարիւր սպայ ալ գերի
 ընկան: Տասնըհինգ հազար Ռուս զինուորներ
 սառած լճի մը վրայէն կը փախչէին. Նափուէոն
 ան սառը թնդանօթներով կոտրել տուաւ ու բո-
 լոր վրայիները ջրին մէջ ընկղմեցան: Ան պատերազ-
 մին մէջ ջրցուց Պոնափարթ որ քաջութեամբ ու
 ճարտարութեամբ քիչ մարդով ալ բազմագունդ
 բանակի դէմ փառաւոր յաղթութիւն կրնայ ը-
 լաւ: Պատերազմէն ետքը մէկէն ժողովեց իր յաղ-

Թական զօրքն ու ըսաւ անոնց . “ Ո՛վ զօրականք , գուշ աշխարհիս առաջին զինուորներն էք . ու պատերազմիս ու մեր մէկալ յազթուլթեանց յիշատակը յաւիտեան պիտի մնայ : . . . Զօրականք , անմահութեան արժանի էք գուշ : Ի՞նչ պիտի լուր գազդիս : Դուք և ձերինները իմ որդիքս էք : Արած պատերազմնիս ձեզի ու ձեր կայսեր արժանի պատերազմ էր , , :

1 Երկրորդ օրը Աւսարիոյ կայսրը անձամբ Ն. փոլէոնին վրանը գնաց ու հաշտութիւն խնդրեց . Ռուսաց կայսրն ալ զինագազարումն ըրաւ , “ մնացած զօրքերովք իր երկիրը քաշուեցաւ : Ն. փոլէոն Աւսարիոյ հետ Փրեսպուրկ քաղաքին մէջ գաշնագրութիւն ըրաւ , որով Թիրոլի երկրն ու Վենետիկոյ հասարակապետութիւնը Գազդի մնաց : Դեկտեմբերի 27ին վճիռ մը հանեց Նափոլէոն որ Նափոլիի Պուրպոնեան Թագաւորութիւնը վերցուած է , և իր Յովսէփ եղբայրը ան երկրն վրայ Թագաւոր դրաւ : Նաւական պատերազմ միայն չյաջողեցաւ Նափոլէոնին . նոյն տարին (21 հոկտեմբեր 1805) Նեւսոն ծովակալը Սպանիոյ Թրաֆալկար հրուանգանին դիմացը Սպանիացւոց ու Գազդիացւոց նաւերուն յաղթեց :

2 Յաջորդ տարին Նափոլէոն ինքզինքը անուս .

1 Աւսարիոյ ու Ռուսիոյ կայսերքն ի՞նչ ըրին : — Նափոլիի Թագաւորութիւնը Նափոլէոն . ըրո՞ւն տուաւ : — Նաւական պատերազմ մէջ ալ յաջողութիւն ունեցա՞ւ Նափոլէոն :

2 Յաջորդ տարին Նափոլէոն ի՞նչ ըրաւ :

նեց Գլխի Գերմանական Դաշնակցութեան, և իր պատուանոցներէն մէկն եղաւ Պաշտպան Դաշնակցութեան Հաւանութիւն . Պաւերայի ու վերթեմակերկի կայսրնտիրներուն խափառք անունը տուաւ, հռչանտայի հասարակապետութիւնը թագաւորութիւն ձևացուց, ու իր Լուի եղբորը տուաւ . Պէրկ քաղաքին մեծ դքսութիւնը տուաւ Միւրայի, Փոնթէ-Քորվոյի իշխանութիւնն ալ Պէսնատութիւն . և ինքը Զուիցերացուց Դաշնակցութեան Միջնորդ անունով՝ ան երկիրն ալ պաշտպանութեանը տակ առաւ :

Ան ատենները Պրուշի տէրութեանը մէջ երկու կարծիք կար, ոմանք կ'ուզէին Գաղղիացուց հետ բարեկամանալ, ոմանք անոնց դէմ պատերազմիլ : Նախուէն ատեն չտուաւ իր վրայ յարձկեցու . 1806ին հոկտեմբերի առաջին օրերը մեծ բանակով մը հռենոսէն անցաւ, Պրուշի թագաւորն ալ Գուլիէլմոս Գերմանիոյ Ենա քաղաքին քովը Գաղղիացուց դէմ պատերազմի ելաւ : Նախուէն մեծ ճարտարութեամբ շարեց իր զօրքերը, ետքը զօրաց առջնէն անցնելով՝ ցըցուց անոնց հեռու կեցած Պրուշի բանակն ու ըսաւ . “ Ո՛վ զօրականք, ով որ մահուընէ չվախնար՝ մահը թշնամեաց վրայ կը դարձընէ ” : Աս կտրուկ խօսքերէն զօրքը ելեքտրացած՝ սիրտ առած, քանի մը հոգի մէջերնէն կանչեցին . “ Ա-

Ենա քաղաքին քովի պատերազմն ինչպէս եղաւ : — Ետքը ինչ տեղերու տիրեց Նախուէն :

ռաջ երթանք , : Բայց Նափուէոն տնչփոթ կերպով մը ըսաւ անոնց . “ Հրաման տալու համար սպասեցէք որ երեսուն հատ կարգաւորեալ պատերազմի մէջ հրամայած ըլլաք , : Ան պատերազմին մէջ այնպէս յաղթուեցան Պրուշներն որ իրենց թագաւորին քովը գրեթէ զօրք չմնաց , և Գուլիէլմոս զինագադարումն խնդրեց , բայց Նափուէոն չտուաւ : Քանի մը օրէն գնաց տիրեց Լիփսիա , Վիրթեմպերկ ու Փոցտամ քաղաքներուն . յաղթանակաւ Պեռլին մտաւ ու քանի մը շարթուան մէջ բոլոր Պրուշի երկրին բերգերուն ու քաղաքներուն տիրապետեց , երկու հարիւր յիսուն դրօշ առաւ թշնամիներէն , չորս հազար ութը հարիւր թնդանօթ և հարիւր քառասուն հազար մարդ : Նոյեմբերի 28ին Գաղղիացիք մտան Վարսաւիա , ուսկից Ռուսները ելեր էին :

։ Փետրուարի 8ին 1807ին Բրուսիոյ Էյլաւ քաղաքին քովը մեծ պատերազմ մը ունեցան Գաղղիացիք Ռուսաց հետ . պատերազմին ատենը այնպիսի սաստիկ ձիւն եկաւ , որ երկու բանակներն ալ հազիւ մէկզմէկ կը տեսնէին՝ քանի մը քայլ իրարմէ հեռու . ուստի սոսկալի կատաղութեամբ զարնուեցան : Գաղղիացիք ան գիշերը տարակուսելի էին թէ երկրորդ օրը նորէն պատերազմին թէ ետ քաշուին . բայց առաւօտանց տեսան որ Ռուսաց զօրքը ձգեր քաշուեր է , և բոլոր

։ Էյլաւի պատերազմն ինչպէս եղաւ : — Ֆրիտլանտի պատերազմին մէջ Նափուէոն ինչպէս վառեց զօրաց քաջութիւնը :

քաղաքին քովի դաշտը մեռելներով ու վիրաւորներով ծածկուած էր : Ան ձմեռը շատ պատերազմ չեղաւ . և գարնան սկիզբը Գաղղիացիք տիրեցին Տանցիկ քաղաքին, ութը հարիւր ալ թընդանօթ ձեռք ձգեցին : Ֆրիտ-լանտ քաղաքին քովը երբոր մեծ պատերազմի մը պատրաստուեր էին երկու կողմէն, Նափուէոն պատերազմի նշան տալու ատենը տեսնելով որ արեւը ամպերու մէջէն դուրս կ'ելլէ՝ կանչեց . “ Ահա Աւսթերլիցի արեգակը ” : Աս խօսքէս զօրաց քաջութիւնը աւելի վառուեցաւ . ու մեծ յաղթութիւն մըն ալ բրին ան օրը որ յունիսի 14 էր :

: Ռուսաց Աղեքսանդր կայսրը հաշտութիւն խնդրեց և Նափուէոնին հետ տեսնուեցաւ Նեմէն գետին վրայ, Պրուշի թագաւորն ալ մէկտեղ . ետքը իրեք թագաւորներն ալ Բրուսիոյ թիլլիթ քաղաքը գնացին ու հոն խաղաղութեան դաշինք դրին : Անով Պրուշի թագաւորը իր գաւառներուն մէկ մասը ձեռք ձգեց, Սաքսոնիոյ կայսրընտիրը թագաւոր ըսուեցաւ . ուրիշ նոր թագաւորութիւն մըն ալ ձևացաւ Վեսթփալիա գաւառը, և անոր վրայ թագաւոր եղաւ Նափուէոնի եղբայրը Հերոնիմոս Պոնափարթ : Պրուշը, Ռուսը և ուրիշ տերութիւններն յանձն առին նաև Նափուէոնին ան վճիռը՝ որով արգելք հաներ էր որ ոչ

: ‘ Նափուէոն մէկալ թագաւորաց հետ ինչպէս հաշտութիւն ըրաւ : — Իր եղբայրը Հերոնիմոս Պոնափարթ ո՞ր երկրի թագաւոր եղաւ : — Յամաքային պաշարումն ո՞րն է :

Գաղղիացիք և ոչ անոնց գաշնակիցները կարենան Անգղիոյ հետ վաճառականութիւն ընել, և ա. սիկայ ըսուեցաւ Յամպոյի պաշտօն :

1 Փորթոկալի թագաւորը տա վճռոյն հա. զանգիւ չուզելով, ժիւնոյ զօրավարը գաղղիացի բանակով մը շարթուան մէջ Փորթոկալի տէրութիւնը մտաւ, ու Պրականցայի թագաւորական ցեղը անկէց քշեց : Ան ատենները Նափոլէոն Մեծին Կարոլոսի հետեւելով ազնուականութիւնը նորէն հաստատեց, իր տեղակալներուն կալուածներ բաժնեց, ու անոնցմէ շատը իշխան, գուք, կոմս, և պարոն անուանեց (1807) :

2 Գաղղիացւոց ամենէն աւելի ապահով գաշնակիցը Սպանիան էր. բայց Նափոլէոն լսելով թէ Սպանիոյ Կարոլոս Դ թագաւորին որդին Փերդինանտոս խռովութիւն հանել կ'ուզէ, զօրք իւր կեց Սպանիա՝ իբր թէ ծեր թագաւորին պաշտպանութիւն ընելու համար, ու երբոր կռիւն էր կընցաւ, Նափոլէոն Գաղղիոյ Պայոն քաղաք կանչեց Կարոլոս չորրորդը, անոր որդին և Մ. նուէլ Կոտոյի իշխանը, ու կէս մը անուշտ. թեամբ՝ կէս մըն ալ սպառնալեօք հրաժարեցոյ զանոնք Սպանիոյ թագաւորութենէն : Կարոլոս

1 ժիւնոյ զօրավարն ինչո՞ւ համար Փորթոկալ տէրութեան վրայ արշաւեց : — Նափոլէոն որ բանը նորէն հաստատեց :

2 Նափոլէոն ի՞նչ կերպով ուզեց տիրել Սպանիոյ : — Որո՞ւն տուաւ Սպանիոյ թագաւորութիւնը :

Դ, իր Թագուհին և Կոստյի իշխանը խապիա քաշուեցան . Փերդինանտոս ալ աքսորուեցաւ . իսկ Սպանիան Նափուէոն իր Յովսէփ եղբօրը առաւ , որ արդէն Նափուլի Թագաւոր էր , և Նափուլի Թագաւորութիւնը տուաւ Յովակիմ Միւրային՝ որ ըսուեցաւ Բագաւոր Եւթիմ Սիկիւնայ :

1 Նափուէոն իր տէրութեանը հետ միացուց նաև պապի երկրին չորս գաւառները , ըսելով Թէ իմ նախորդիս մեծին Կարողոսի ըրած պարգևին մէկ մասը ետ կ'առնում : Այսպիսի չափազանց տիրապետութեան սիրովը սկսաւ նուաճած ազգերուն ատելի ըլլալ : Նախ Սպանիացիք ապրտամբեցան անոր Յովսէփ եղբօրը դէմ . Անգլիացիք ալ Փորթոկալի երկրին տիրեցին : Նափուէոն անձամբ Սպանիա գնաց , ամէն տեղի թշնամեացը յաղթեց ու յաղթանակաւ Մատրիտ մտաւ . բայց շուտով հարկադրեցաւ Գերմանիա դառնալով՝ Աւստրիոյ կայսեր դէմ (1809) : Վասն զի Կարողոս արշիդուքսը Սպանիոյ պատերազմը յարմար առիթ սեպելով , մեծ բանակով մը Պաւերա մտաւ ու Թիրոլի երկիրը ոտք հանեց . բայց Նափուէոն Պիրենեան լեռներէն կայծակի պէս անցաւ Փարիզ , Փարիզէն Հռենոս , քանի մը օրուան մէջ Պաւերան ազատեց , շատ տեղուանք զար-



1 Ինչո՞վ սկսաւ ատելի ըլլալ նուաճած ազգերուն : — Կարողոս արշիդքսին ըրածն որ լսեց ի՞նչ ըրաւ : — Վեննայի մէջ ի՞նչ վճիռ հանեց :

նուեցաւ յողթեց թշնամեաց, Ռաթիսպոն քաղաքին առնելու ատեն թեթե կերպով մը վերաւորուեցաւ, ու մայիսի 13ին վէննա մտաւ: Հոն վճիռ մը հանեց որ Հռովմայ տէրութիւնը բոլորովին Գաղղիոյ ինքնակալութեան հետ միանայ. Պիոս Է պապն ալ Վատիկանէն հանել տուաւ և Գաղղիոյ ֆոնթէնրալոյ քաղաքը տարաւ:

1 Նափուէոն վէննայի մօտ Շէնպրուանի պալատը քաշուած՝ պատերազմը առաջ կը տանէր. ան միջոցին իր տեղակալներէն ֆոնեաթովպըի զօրավարը Վարսաւիա քաղաքը Աւստրիացւոց ձեռքէն ազատեց, Լըֆէպիւր զօրավարը Թիրոլի երկրի տիրեց, Իտալիոյ փոխարքան Եւգինէոս՝ Ռատով պատերազմին յաղթեց ու Փրեսպուրկ քաղաքն առաւ, Մարմոն զօրավարն ալ Տալմացիայի տիրեց, և անոր համար ըսուեցաւ Դուքս Ռախուզով:

2 Յուլիսի 6ին (1809) Վակրամ գեղին քովէր Գաղղիացւոց ու Աւստրիացւոց բանակները (որոնք հարիւր հազար հոգի էին) իրարու հեղարնուեցան. երկու կողմէն ալ խիստ շատ մարջարդուեցաւ, բայց վերջապէս Նափուէոնին քաղութիւնն ու ճարտարութիւնը յաղթող ելաւ: Մաքտոնալ զօրավարը, որ ետքը Դուքս Տալէնտը ըսուեցաւ, ան պատերազմին մէջ մեծ քաջութիւն ցըցուց: Աւստրիոյ կայսրը հարկադրեց

1 Իր զօրավարներն ինչ տեղերու տիրեցին:

2 Վակրամի պատերազմն ինչպէս եղաւ: — Աւստրիոյ հետ եղած հաշտութեամբ՝ Գաղղիացւոց ձեռքն ինչ երկիրներ անցան:

նորէն հաշտութիւն խնդրելու . անով Գաղղիոյ ձեռքն անցան Լիւրիկէ, Խթրիա, Տաւմացիա, Փրիուլ, Խուուաթի ու Քառնիուլի երկիրները և ուրիշ գաւառներ՝ Ադրիական ծովուն արևելեան եզերքը :

Ան պատերազմին ատենը Անգղիացիք Ձեւանտայի մէկ մասին վրայ յարձընեցան, բայց շուտով ետ քշուեցան, անկէջ առիթ առնելով Նափոյէոն հոլանտան ալ Գաղղիոյ հետ միացուց, և Ամստերտամը Գաղղիական ինքնակալութեան երրորդ քաղաքն անուանեց . Երկրորդը Հռոմն էր (1810) :

Հոլանտայի ինչո՞ւ համար տիրապետեց :



ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Պաքսանիան Գաղղիոյ՝ Հռլանքայի Գերագեղանիկէն
 Ինչոհան Մալէի Դաւանդանի (1810—1813):
 Հաւանայ Բազմաւորին ծնանդը . — Սոսանիոյ պաշ-
 րադէն . — Ռոստոմանի արշաւանդը . — Տրեղաւ Կա-
 ղաւը Եղած Բազմաւորայ ծողակը . — Աղեքանդի Կո-
 սեմ Գերագեղանիան . — Սոսանիոյ Կաւանդը .
 — Մոստոմանի Կրդէն . — Գաղղիոյ Ռոստոմա-
 նի Դաւանդը . — Դաւանդ Կաւանդ Կաւանդ . —
 Պերեղիանի Կաւանդ . — Կաւանդ Կաւանդ Կաւանդ .

Նապոլէոն այսպիսի մեծամեծ աշխարհակա-
 լութիւններ ընելէն ետեւ ուզեց իրեն ժառանգի
 ունենալ, ուստի ժողովին կայսրուհին արձգեց
 իրեն ամուսնանք համար, և անոր տեղը 1810թ
 Աւստրիոյ կայսեր Մարիա-Լուիզիա աղջիկն ա-
 ռաւ: Փափաքած ժառանգն ունեցաւ Նապոլէոն
 1811ին . ան տղուն ծնունդը խիստ մեծ հանգի-
 սով կատարուեցաւ բոլորինքնակալութեանը մէջ
 և Նապոլէոն անոր անունը դրաւ Բազմաւոր Հաւ-
 սայ:

Նապոլէոն ինչոհ համար ժողովին կայսրուհի
 ձգեց, ու տեղը զո՞վ առաւ: — Անկէ ունե-
 ցած տղուն անունը ինչ դրաւ:

1 Սակայն ան միջոցին պապին հետ ունեցած գժտութիւններուն պատճառաւ Նափոլէոնին անունը շատ կոտորեցաւ, ու եկեղեցականք իրմէ պաղեցան. ուրիշ կողմանէ աշխարհականներն ալ փառաց ու յաղթութիւններու վարժածի պէս սկսան իրենց կորսընցուցած ազատութեանը վրայ ցաւիլ: Գաղլիոյ մէջ ամէն տեղ տրոտունջ կար անդադարելի զօրաժողովներուն համար. Սպանիոյ քաղաքական կռիւն ալ չէր դադարած, և Նափոլէոնի տեղակալները զորջափ ալ յաղթութիւններ ընէին, շատը մէկտեղ ձեռք ձգածնին՝ քիչ քիչ կը կորսընցընէին. տասնկով իրեքհարիւր հազար հոգի կորսընցուցին Գաղլիացիք՝ միայն Սպանիացւոց գէմ պատերազմելով. վասն զի բոլոր Սպանիացիք հայրենեաց ազատութեանը համար իրենց քահանաներովն ու կրօնաւորներովը ոտք ելած էին, և ամէն տեղ աս ձայնը միայն կը լսուէր. Մեային Գաղլիոյի, Կեյթէ Կեյթէ Գեյթէ Գեյթէ: Ձեռք ձգած գերիները կը սպաննէին. ինչուան կանայք ալ պատերազմի մէջ կը մտնէին. ամէն գեղ մէյմէկ միջնաբերդ և ամէն վանք մէյմէկ ամրոց դարձեր էր: Անգղիացիք ալ անդադար կ'օգնէին Սպանիացւոց. մանաւանդ Արթուր Վէլլէզլի իշխանը, որ ետքը Վելլինկթոն (կամ Վէլլինքթոն) դուքս ըսուեցաւ: Իրեք տարի քչեց աս

1 Նափոլէոնին անունը ինչպէս սկսաւ աւրուիլ:
— Սպանիացիք որպիսի արիութեամբ Գաղլիացւոց գէմ կը կենային: — Որո՞նք իրենց կ'օգնէին:

Սպանիոյ պատերազմը , և Նափոլէոն իր հին ռ. րաց քաջերը ան պատերազմներուն մէջ կորսն. ցուց : Յովսէփ Թագաւորը մէկ գաւառէն մէկաւ քշուելով , վերջապէս Վելլինկթոնէն յաղթուե. ցաւ ու Գաղղիա փախաւ (1811-1813) :

։ Ռուսաց կայսրը տեսնելով որ Անգղիոյ հետ վաճառականութիւն չընելը իրեն մեծ վնաս է , ու Շուեսի երկրին վրայ ալ Նափոլէոնի Պէնս. տոթ զօրավարը Թագաւոր պիտի գրուի , Թէ. սիթի գաշնադրութեանը գէմ սկսաւ Անգղիոյ հետ վաճառականութիւն ընել . պատճառ բերե. լով Նափոլէոնի փառասիրութիւնն ու Գաղղիոյ չափէ դուրս մեծնալը : Ան ատեն Նափոլէոն մի. քը դրաւ որ երթայ բուն Ռուսաստանի մէջ պ. տերազմ ընէ . Փարիզէն ելլելու ատենը ըսաւ . “ Աղէքսանդրը նուաճելու կ'երթամ . երկույալ. Թուրքամէ Մուքուա ու Փեթրպուրկ պիտ' մտնեմ ու հոն պիտի խօսիմ հաշտութեան վրայ ” : Գաղղիայէն , Զուիցերիէն , Փորթոկալէն , Սպ. նիսյէն , Իտալիայէն , Գերմանական Դաշն. կցութենէն , Բրուսիայէն . Լեհաստանէն , Աւ. որիայէն հինգհարիւր հազարի չափ զօրք ժողովեց , և առաջ Սաքսոնիոյ Տրեզտա մայրաքաղաքին մէջ իրեն հպատակ Թագաւորաց ժողով մը ըրաւ : Հոն էին Աւստրիոյ կայսրը Ֆրանչիսկոս Բ , Փրե. դերիկոս Գուլիէլմոս՝ Բրուսիոյ Թագաւորը , Պա.

։ Ինչո՞ւ համար Նափոլէոն Ռուսաստանի վրայ պատերազմի գնաց : — Ո՛ր ժողով ըրաւ , և ան ժողովին մէջ որո՞նք կային :

ւերայի ու Վիրթեմպերկի թագաւորները, Հերոնիմոս Վեսթփալիոյ թագաւորը և Գերմանական Իաշնակցութեան մեծ դքսերը. Նափուէոն անոնց ամենուն իբրև հասարակ իշխանի մը հետ կը վարուէր, ու երբոր աս թագաւորաց գալուստը իրեն կ'իմացընէին, թող «ոսէն կ'ըսէր:

1 Այսպիսի ահաւոր արշաւանքին առջին առնելու համար հասկըցաւ Աղեքսանդր որ պատերազմը պէտք է ըլլայ ազգային ու կրօնական: Ազգին եռանդն ալ վառեց՝ զօրաց գլուխը անուանի զօրավարներ դնելով ինչպէս լիթուանիացին Պարքլայ տէ Թուլլի, Բագրատիոն հայկազն և Քուլթուզով: Խաչակրութեան ձայնը ամէն տեղ սկըսաւ հնչել, ու հարիւր տարեկան Պղատոն արշիմանտրիտը նշովքներ հանեց Գաղղիացւոց դէմ: Ամէն կողմէն վազեցին ղինուոր գրուեցան Ռուսները՝ իրենց հայրենիքը ազատելու. խիստ բազմաթիւ էր հեծելազօրքը, թնդանօթաձիգ գունդերը ահաւոր, թեթևընթաց խազախներն ալ անոնց առջևէն սարսափ կը ձգէին: Այսպիսի բանակով Աղեքսանդր կայսրն գնաց Վիլնա քաղաքը կեցաւ, որ իր երկիրը ահաւոր թշնամւոյն դէմ պաշտպանէ:

2 Նափուէոն իր բազմագունդ բանակին գլուխ

1 Աղեքսանդր կայսրը ի՞նչ պատրաստութիւն տեսաւ Նափուէոնի դէմ:

2 Նեմէն գետէն անցնելէն ետքը Նափուէոն ի՞նչ ըրաւ: — Սմոլենսքը առնելէն ետքը Գաղղիացիք ի՞նչ ըրին: — Մոսքուայի պատերազմն ի՞նչպէս եղաւ:

կեցած՝ Նեմէն գետէն անցաւ յունիսի 24ին 1812ին . երկու օր ետքը Վարսաւիայի ժողովոյն մէջ Լեհաստանի թագաւորութիւնը կանգնուած հրատարակեց ու մտաւ Վիէնա՝ Ռուսաց երկիրը : Զօրքը մեծամեծ գծուարութիւններով առաջ կ'երթար ան ահագին տղմուտ գաշտերուն մէջէն . հիւանդութիւններ ալ ընկան բանակին մէջ ու սկսան զինուորները ջարդել ու վհատեցնել . ա-մէն տեղ գեղացիները կը փախչէին ու քաղաք-ցիք իրենց ստացուածներն առած՝ Ռուսաստանի ներսերը կը քաշուէին , ինչպէս որ Աղեքսանդր կայսրը հրամայեւ էր . թէպէտ և տեղ տեղ Ռու-սաց զօրքերն ալ Գաղղիացւոց գէմ կ'ելլէին ու հետերնին կը զարնուէին : Օգոստոսի 17ին երբոր Սմոլենսկը քաղաքին քով հասաւ բանակը , հոն շատ քաջութեամբ Ռուսները գէմ կեցան . վեր-ջապէս քաղաքն առնուեցաւ , բայց Ռուսները կրակ տուին , բոլոր քաղաքը այրեցին : Անկէց Գաղղիացիք Մոսքուայի վրայ գնացին . և Նապո-լէոն թէպէտ և ջերմով հիւանդացեւ էր , բայց ու-ղեց Ռուսաց մեծ բանակին հետ պատերազմիլ Մոսքուայի քով : Հարիւրաւոր տարիներէ 'ի վեր այնպիսի ջարդ չէր լսուած , Ռուսները անպատ-մելի քաջութեամբ ահաւոր թշնամւոյն կ'ընդգի-մանային , հազար երկուհարիւր թնգանթ երկու կողմէն ահագին որոտմամբ իրարու վրայ կրակ կը թափէին , և Նապոլէոն բարձր տեղ մը կեցած՝ կը նայէր իրեն հպարտութեան զոհ եղած մարդ-կանց վրայ : Ետեւ ետեւ իր զօրավարներէն շատը , Մարիոն , Պոննամի , Բոմիէր , Մոնպրէօն ու Քոլէնքուր ընկան մեռան . ամբողջ գունդեր բոլոր-

րովին ջարդուեցան . բայց վերջապէս Գաղղիացիք յաղթեցին և Ռուսները յիսուն հազար հոգի կորսնցնելէն ետքը իրենց հին մայրաքաղաքն ալ թշնամեաց ձեռքը տուին : Գաղղիացիք ան մեծ քաղաքը տեսնելով շատ ուրախացան . ինքը՝ Նափոլէոն ալ ուրախութեամբ կանչեց . “ վերջապէս աս գոռոզ քաղաքն ալ առինք ” : Բայց չէր գիտեր որ ան քաղաքը իր զօրացը գերեզման պիտի ըլլար :

։ Սեպտեմբերի 14ին Նափոլէոն քաղաքին դուռը հասաւ , բայց մէկը իր առջևը չեւաւ , որ քաղաքին բանակները բերէր . Նափոլէոն զարմացած ներս մտաւ . անմարդի փողոցներուն մէջ զօրքերը շարեց . վասն զի բոլոր բնակիչները ձգեր փախեր էին ու միայն քանի մը հարիւր հոգի մնացեր էին որ Գաղղիացւոց քնացած ժամանակը կրակ տան քաղաքին : Կէս գիշերուն հրգեհը սկսաւ . կրակը սոսկալի արագութեամբ տնէ տուն , փողոցէ փողոց անցաւ ու բոլոր քաղաքը մոխիր դարձուց : Նափոլէոն Քրեմլին ըստած միջնաբերդին մէջ թաքաւորաց սլաշատը կեցած էր . կրակը հոն ալ հասաւ , ու ստիպեց զինքը որ բոցերուն մէջէն փախչելով ազատի . ինքզինքը մխիթարելու համար հրամայեց որ միջնաբերդը կործանեն , ու Գաղղիացւոց բանակը ելաւ Մոսքուայէն :

։ Գաղղիացիք ինչպէս Մոսքուա մտան : — Հըրդեհն ինչպէս եղաւ :

1. Նափուէոն երբոր տարակուսեր էր թէ մը երթայ, փեթրպուրկի՞ վրայ առաջ քալէ թէ չէ. հաստան դառնայ, խաղախները անգագար վրայ յարձրկեւո՞վ Գաղղիացւոց բանակը կը նեղէին, իսկ Գաղղիացիք Մոսքուայէն կողոպտած հարրա-տուծիւններովն ու ըմպելիքներովը զուարճացած, փարիղէն ալ հետերնին կատակերգակներ բերած ըլլալով, իրենք զիրենք ապահովութեան մէջ կը կարծէին ու կը զուարճանային :

2. Վերջապէս որոշեց կայսրը որ ետ գառնայ, հոկտեմբերի 18ին ճամբայ ելաւ բանակը . և խեղճութեան տեսարանները բացուեցան : Ռուսները նայեցան որ Գաղղիացիք Ուքրանիա միայն չմտնեն, ու Սմոլէնսքի ճամբան ազատ թողուցին որ անկէց ետ գառնան. թէպէտ և ճամբուն վրայ շատ անգամ խաղախները կը հասնէին Գաղղիացւոց բանակին վրայ ու կը ջարդէին . մէկ կողմանէ կերակրոյ ու հագուստի կարօտութիւնը Գաղղիացիները կը նեղէր . ձմեռն ալ երթալով կը սաստկանար : Գիշեր ցորեկ թանձր ձիւ մը գալով ճամբաները ծածկեց, ու ետեէն գնացող զօրքերը առջևիններուն անցած ճամբան չէին տեսներ, ոչ փայտ ունէին վառելու և ոչ ծածք մը կար՝ տակը ապաւինեւ. ձիաւորներուն ձիերը

1. Ի՞նչ բանի վրայ կը տարակուսէր Նափուէոն :
— Գաղղիացիք ինչով կը զուարճանային :

2. Վերջապէս ի՞նչ որոշեց Նափուէոն : — Ճամբան ի՞նչ անտանելի նեղութիւններ քաշեցին Գաղղիացիք :

հաղարհներով մէկէն կը մեռնէին, զինուորներն ալ անոնց միտը կ'ուտէին. Թնդանօթներուն կառքերն ալ քաշող չգտնուելով՝ Թնդանօթներն ու ռումբերը ճամբուն վրայ կը մնային: Շատ զինուորներ զէնք վերցընելու կարողութիւն չունենալով՝ մէկդի կը նետէին զանոնք ու ձիւնին վրայ հազիւ կը քաշէին: Ան պատուական անօթներն ու անդին գանձերն որ Մոսքուայէն կողոպտեր էին՝ դաշտին մէջը ձգեցին: Անոնց ետէն կ'երթային խումբ խումբ կանայք, տղայք և ուրիշ խեղճեր կէս հադուած կամ կիսամեռ, որ բազմութեամբ կը քալէին ու ասդիս անդին օգնութիւն կը խնդրէին, բայց տուող չկար. ցրտէն ուղջ մնացողներն ալ խաղախներուն կացիններուն բերանը կ'երթային: Ցուրտը քանի գնաց սաստկացաւ. երբոր բանակը Սմոլենսք հասաւ (նոյեմբերի 13), կամաց կամաց ջերմաչափը քսանըվեց աստիճան իջաւ զրոյէն վտր: Գիշերը ձիւնի վրայ կը պառկէին զինուորները, և առաւօտը խիստ շատ մարդիկ թառած կը մնային: Խոտլիոյ թագաւորական թիկնապահաց գունդը գրեթէ բոլոր սառեցաւ. նոյնպէս ջարդուեցաւ նաև Միւրային Նապոլիէն բերած բանակը. կայսեր քովը միայն կայսերական թիկնապահները մնացեր էին, և ինքը անոնց հետ ոտքով կը քալէր: Եւ թէ որ վերջապահ գնդերը Նէ սպարապետին առաջնորդութեամբը մեծամեծ քաջութիւններ չընէին, բոլոր բանակն ալ պիտի ջարդուէր. վասն զի մէկալ անոնց մէջ ոչ կարգ կար՝ ոչ կանոն, ոչ գնդապետ և ոչ զինուոր, ամէն բան խառնափնդորեք գացեր էր:

։ Նոյեմբերի 29ին Պերեզինտ գետին քովը հասան Գաղղիացիք, որ կէս սառած ընդարձակ ճահիճներուն մէջէն կ'անցնէր . և թէ որ աս գետը չանցնէին, Գաղղիան տեսնելու յոյս չէր մնար իրենց : Նախ ձիաւորներուն մէկ գունդը անցաւ գետէն, ամէն ձիաւոր մէյմէկ հետեակ սառած ձիուն վրայ . ետքը շատ աշխատանքով գետին ու ճահիճներուն վրայ իրեք կամուրջ շինեցին որ թնդանօթներն ու զանազան զէնքերը անցընեն . բայց անոնց ծանրութենէն կամուրջները փլան և թնդանօթները հոն ընկզմեցան : Ան միջոցին որ խումբ խումբ արք և կանայք գետին եզերքը ժողվուած՝ կը ջանային կամուրջներուն վրայէն գիմացը անցնելու, Ռուսի բանակը սկսաւ վրանին կրակ թափել, որով ջրէն ազատողները թնգանօթներէն կը մեռնէին, և անոնցմէ փախչողներն իրենք զիրենք յուսահատաբար առաջ կը նետէին . ձիաւորները թուրը ձեռքերնին կամուրջներուն վրայ վազեցին, և մեռելներու ու վիրաւորներուն վրայ կոխկռակելով իրենց ճամբայ բացին : Ժողովրդեան մեծ մասը գետը թափեցան որ լողալով փախչին ազատին, բայց խիստ քիչ մարդ կրցաւ դուրս ելլել, մէկալնոնք խեղճ կերպով խղճուեցան մեռան : Ան մեռնողներուն ու մահը առջենին տեսնողներուն գոռում գոչումը անպատմելի էր : Իրեք օր քչեց Պերեզինայէն անց

։ Պերեզինայի սոսկալի անցքը ո՞րն է : — Ո՞ր ջրավարները քանի մը գնդերուն ազատութեան պատճառ եղան :

նիլը, և թէ որ ան ահագին բանական քանի մը գունդեր ազատեցան, անոր ալ պատճառ եղան չէ սպարապետն որ Քաջն Գաջայ (լը պրավ տէ պրավ) ըսուելու արժանի եղաւ Նափուէոնէն, և Ուտինոյ զօրավարը՝ որ Դուսն Ռեճճի-յի ալ կ'ըսուի: Վասն զի ասոնք քանի մը գունդ զօրք քովերնին ժողված Ռուսաց դէմ ելան ու զանոնք հալածեցին:

1 Վերջապէս ան արշաւանքէն ողջ մնացած զօրքերը Վիլնա հասան, ուր Նափուէոն բանական զատուեցաւ ու Վարսաւիա գնաց. քանի մը ժամ հոն հանգչելէն ետքը ճամբայ ելաւ ու դեկտեմբերի վերջի օրերը Փարիզ հասաւ: Իր գալէն օր մը առաջ Գաղղիա հասեր էր Ռուսաստանի արշաւանքին ձախորդ լուրը, և ամէնքը մեծ տրտմութեան ու սարսափի մէջ էին. միայն ասով քիչ մը կը մխիթարուէին որ նոյն լուրին վերջի կտորը աս էր թէ Կոստանտինուպոլիսէն մանաւանդ որ իրեք ամիս առաջ Նափուէոնի թշնամիները սուտ ձայն հաներ էին թէ կայսրը մեռեր է, և անոնց գլխաւորը Մալէ զօրավարը ամէն բան պատրաստեր էր Հասարակապետութիւնը նորէն հաստատելու: Բռնուեցաւ, ու երբոր ըսին իրեն որ ինքզինքը պաշտպանէ, պատասխան տուաւ. «Ան մարդն որ իր երկրին իրաւունքները պաշտպանելու կ'ելլէ, պաշտպանութեան կարօտութիւն չունի. կամ

2 Երբոր զօրքը Վիլնա հասաւ՝ Նափուէոն ինչ ըրաւ: — Աս ձախորդ լուրն որ Գաղղիա հասաւ՝ ինչով քիչ մը մխիթարուեցան: — Մալէ ով էր ու ինչպէս սպաննուեցաւ:

կը յաղթանակէ , կամ կը մեռնի , : Եւ իր դաւա-
կիցներուն հետ մէկ տեղ հրացանով սպաննուեւո-
ւաւենը կանչեց . “ Ո՛վ քաղաքացիք , ես վերջին
հռովմայեցիքն չեմ , :

1 Անկէց ետքը Եւրոպայի տէրութեանց մէկ
մասը , առաջ Բրուսիան , ետքը Շուեարը , Նափո-
լէոնի դաշնակցութենէն ետ կեցան . Սպանիոյ
մէջ ալ անդադար կը յաղթուէին Գալղիացիք :
Նափոլէոն գնաց Օրինադիւր ժողովը , իմացուց որ
իր բանակը ցրտէն ջարդուեր է , և ուրիշ բանակ
մը ուղեց . մէկէն որոշուեցաւ որ իրեք հարիւր
հազար մարդ նորէն ժողովուի :

2 Ձմեռուան մէկ գիշեր մը (1813) յանկարծ
Ֆոնթենըպլոյի պալատը գնաց Նափոլէոն , ուր
որ Պիոս Է սլապը բանտ դրուածի պէս էր . ու ան
միջոցին հիւանդ էր : Նափոլէոն կէս մը քաղցրու-
թեամբ՝ կէս մըն ալ սպառնալեօք ստիպեց զպապն
որ իր ժամանակաւոր իշխանութենէն հրաժարի .
և ան բռնի դաշնադրութիւնը մէկէն ՚ի մէկ բոլոր
կայսերութեանը մէջ հրատարակեց : Բայց պապը
առողջանալուն պէս՝ ան դաշնադրութեան գէմ
բողոքեց . Նափոլէոնին ալ յայտնի գրեց թէ ան
գրուածքը ամենեւին ոյժ չունի : Աս բանիւս վրայ
Նափոլէոն աւելի բարկացաւ պապին գէմ :

1 Եւրոպայի որ տէրութիւնները Նափոլէոնի
դաշնակցութենէն ետ կեցան : — Նափոլէոն
Օրինադիւր ժողովէն ինչ ուղեց :

2 Ֆոնթենըպլոյի պալատը գնաց ինչ ըրաւ .

ԳԼՈՒԽ ԺԲ .

Պապյան-Բիւն Գաղղիոյ՝ Մալէի Դաւանդան-Բէնէն Խնուան

Նախնէնի Էլզա իշխն երթալ, (1813-1814):

Նախնէնի ու ի բնակացի ապարհազմի պապարհապան-
 Բիւնէրը . — Նախնէնի յաղթանակ-նէրը . — Լիւթ-
 սիայի պապարհազմ . — Դաւանդանի զօրանալ . — Դաւ-
 շանդան Գաղղիոյ վրայ վազել . — Վէլլիկիլն, Պլի-
 խէր ու Շլարցենպերլ զօրավանդ . — Դաւանդանի
 իշխն հաշտ-Բիւն ընել . — Փարիզի պաշարան . —
 Դաւանդանի զօրաց փարիզ յանել . — Նախնէնի իշխ-
 նան-Բէնէն ի յիշատակ . — Զօրակն Բաթնուի . — Էլզա
 իշխն երթալ :

։ Գարունն որ եկաւ, նորէն պատերազմի պատ-
 րաստուեցաւ Նախուէն . իրեք հարիւր հազար
 հոգի՝ մեծ մասը պատանի՝ նորէն ժողովուեցան
 դէպ 'ի Գերմանիա երթալու համար . Սպանիոյ
 զօրքն ալ նոյնչափ պիտի ըլլար և բոլոր կայսերու-
 թիւնը մեծ զինարան մը դարձեր էր : Բայց աս
 պատրաստութիւններէն շատ աւելի մեծ էր թըշ-
 նամի տէրութեանց ըրածը . իրեն դէմ միացեր էին
 իրեք մեծամեծ տէրութիւններ, Ռուսիա, Անգ-
 ղիա, Բրուսիա . Աւստրիա ալ միանալու հետ էր .

։ Նախուէնի և իր թշնամեացը պատրաստու-
 թիւններն ինչ էին : — Նախուէն ինչ
 յաղթութիւններ ըրաւ, ու անոնցմով ինչ
 կը յուսար :

արդէն Ռուսաց մեծ բանակը և Բրուսիոյ գունդերը Գերմանիա մտեր էին : Նափուէոն , ինչպէս որ իր սովորութիւնն էր , աճապարեց թշնամեացը դէմ վազելու , և փառաւոր յաղթութիւններ ըրաւ Բրուսիոյ Լիւցէն քաղաքին ու Գերմանական Դաշնակցութեան Պաւլցէն քաղաքին քով : այսպիսի յաղթութիւններով կը յուսար որ Աւստրիոյ հետ ունեցած դաշնակցութիւնը նորէն հաստատէ . բայց Ֆրանչիսկոս Բ կայսրը իր Մէթէռնիք իշխանին խորհրդովը Գաղղիոյ դէմ միաբանեցաւ՝ Անգղիոյ , Ռուսաց , Շուետի , Բրուսիոյ ու Գերմանիոյ տէրութեանցը հետ :

1 Աս դաշնակից տէրութիւնները 1813ին բաւոր Գերմանիան ողջ հանեցին որ Գաղղիոյ բռնակալութեանը դէմ իրենց ազգութիւնն ու ազատութիւնը պահեն : Ուստի որչափ որ դպրոցական երիտասարդներ ու ծածուկ ընկերութիւններ կային Գերմանիոյ մէջ՝ ամէն ալ զէնք առին , և Պիրենեան լեռներէն ինչուան Դանուբ ու Էլպա գետերը Գաղղիացւոց դէմ պատրաստուեցան :

2 Նափուէոն թէպէտ և Աւստրիոյ իրմէ բաժնուիլը տեսնելով զարմացաւ , բայց միտքը դրածէն ետ չկեցաւ : Ուտինոյ զօրավարը օգտատուի ՁՁին յաղթեց Պէռնատտին՝ որ Գաղղիոյ Թըլ-

1 Դաշնակից տէրութիւններն ի՞նչ ըրին :

2 Նափուէոն միտքը փոխեց : — Տրեզտայի քով մեռնողներուն մէջ ո՞ր Գաղղիացի զօրավարը կար :

նամի եղեր ու հարիւր հազար հոգւով նափուէոնին դէմ ելեր էր : Նոյն ամսոյն 27ին նափուէոն ուրիշ յաղթութիւն մըն ալ ըրաւ Տրեզուայի քով, ուր թշնամիներէն երեսուն հազար հոգի մեռան . անոնց մէջ էր նաև Մորոյ զօրավարը՝ որ թշնամեաց կողմն անցեր էր , ու հայրենեացը դէմ պատերազմելով վաստակած փառքին հետ կեանքն ալ կորսընցուց :

Սեպտեմբերի 8էն ինչուան հոկտեմբերի 16 ուրիշ այլ և այլ պատերազմներ ալ եղան , բայց ամենէն մեծը Լիփսիայինն էր , որ իրեք օր քշեց : Նափուէոն այնպէս պատրաստուեր ու զօրքը կարգաւորեր էր որ յաղթութեանը վըայ տարակոյս չունէր . բայց պատերազմին սկսած ատենը Սաքսոնիացի զօրքը յանկարծ թշնամեաց կողմն անցաւ ու թնդանօթները Գաղղիացւոց դէմ դարձուց . անով յուսահատեցան Գաղղիացիք ու յաղթուած ետ դարձան : Երբոր նափուէոն ու բանակին մէկ մասը Էլսթեր գետէն անցան , տգէտ զօրավարի մը խորհրդովը գետին վըայի կամուրջը փլուցին , որով գետէն անգին մնացած զօրքը բոլոր ջարդուեցաւ : Փոնեաթովսքի լեհացի իշխանը՝ որ ան պատերազմներուն մէջ մեծամեծ քաջութիւններ ըրած էր՝ ինքզինքը գետը նետեց , բայց ջրին սաստկութեանը չդիմանալով խղճուեցաւ :

Լիփսիայի պատերազմը քանի՞ օր քշեց , ու ինչո՞ւ ձախող գնաց : — Փոնեաթովսքի իշխանն ինչպէ՞ս մեռաւ :

1 Ան բանակէն մնացած Գաղղիացիները ճամբան քանի մը անգամ թշնամեաց հետ զարնուելէն ետքը Գաղղիոյ սահմանները հառան . դաշնակից տէրութիւններն ալ անոնց ետեւէն ընկած՝ հետզհետէ գրեթէ բոլոր Գերմանիան ու Հոլանտան ազատեցին : Իտալիոյ մէջ Եւգինէոս իշխանը քիչ զօրքով շատ անգամ յաղթեց Աւստրիացւոց . բայց իրեն ամէն քաջութիւններն ալ անօգուտ եղան երբոր Միւրա թագաւորը մատնութեամբ թշնամեաց կողմն անցաւ . Գաղղիոյ Ծերակոյտը հրաման հանեց որ նորէն իրեք հարիւր հազարի զօրաժողով մը ըլլայ . բայց Գաղղիոյ մէջ մարդ չէր մնացած , գեղերն ու արտերը պարպուեր էին . ուստի խիստ քիչ մարդ կրցան ժողովել :

2 Ամէն ջանք ըրաւ Նափոլէոն որ Գաղղիացւոց հայրենասիրութիւնը նորէն վառէ , բայց անօգուտ . վասն զի ինչո՞ւն զօրավարներն ալ ձանձրացեր էին պատերազմելէն ու հանգչիլ կ'ուզէին : Ծերակոյտը խօսք առաւ Նափոլէոնին ազգին կողմանէ թէ “ Պատրաստ ենք պատերազմելու և հայրենեաց համար մեռնելու՝ մեր հարցը

1 Դաշնակից տէրութիւններն որ երկիրները ազատեցին : — Ինչո՞ւ համար Եւգինէոս իշխանին քաջութիւններն անօգուտ եղան : — Ծերակոյտն ի՞նչ հրաման հանեց :

2 Նափոլէոն ի՞նչ ջանաց ընել : — Ծերակոյտն ի՞նչ խօսք առաւ Նափոլէոնին : — Օրինադիր ժողովը ցրուելու ատեն ի՞նչ ըսաւ Նափոլէոն :

երեզմաններուն և որդւոց օրոցքներուն մէջտե-
 րոյ : Բայց Օրինադիր յողովը սկսաւ Նափուէոնին
 ետ խստութեամբ վարուիլ . ան ատեն Նափուէոն
 սնդիմանեց զանոնք , ցրուեց ժողովն ու ըսաւ .
 Գնացէք տներնիդ քաշուեցէք ու մտածեցէք
 ի՞նչ օգուտ կ'ըլլայ խաղաղութենէն այնպիսի
 լեն որ ամէն ատենէն աւելի պատերազմ հար-
 ւոր է ր :

Յունուարի 2ին 1814ին մէկ միլիոն թշնամիք
 ղղիոյ ամէն կողմերէն հեղեղի պէս ներս վա-
 ին : Նափուէոն Փարիզու ազգային պահապան
 ղ ժողովեց , անոնց հաւատարմութեանը յանձ-
 կայսրուհին և իր որդին Հռովմայ թագաւորը ,
 նքր քառասունհինգ հազար զօրքով Մառն դե-
 վրայ Շալոն քողաքը քնաց՝ հինգ հարիւր
 սր հոգւոյ դէմ : Անգղիացիք Լորտ Վելլինկ-
 ն առաջնորդութեամբը Պիրենեան լեռնե-
 իաղղիա մտան , և անոր դէմ Սուլ զօրավարը
 ը զօրք միայն ունէր : Ալպեան լեռներէն Աւա-
 յիք Փիէմոնթի երկիրը արշաւեցին ու Սա-
 ն առնեղու վրայ էին . անոնց դէմ Օժրոյ
 արը (որ Քասթիլիոնի դուքս ալ կ'ըսուի) ,
 պաշտպանէր Գաղղիոյ սահմանները . բայց
 առաւարմութիւնն ալ շատ տարակուսական

որ թշնամիք սկսան Գաղղիան կոխել՝ Նա-
 փուէոն ի՞նչ ըրաւ : — Անգղիացւոց դէմ ո՞ր
 ռավաւրն երկիրը պիտի պաշտպանէր : —
 Խորիպցւոց դէմ ո՞վ :

Նափուէոն յունուարի վերջերը Բրուսիոյ Պլիւխէր զօրավարին գէմմէկ քանի յաղթութիւններն ըրաւ, բայց երրորդին եւ քաջուեցաւ. ան առեն դաշնակիցները խօսք դրին որ ինչուան Փարիզ քէն Նափուէոնը : Անպարտելի կայսրը այնչափ նեղութեան մէջ ալ քանի մը մեծամեծ յաղթութիւններ ըրաւ թշնամեաց գէմ, բայց անոնց բազմութիւնը իր քաջութեանն ու հանճարոյն յաղթեց, և Պլիւխէր քանի մը օրուան մէջ Փարիզու մօտեցաւ : Նափուէոն իր սովորական յանդուգն քաջութեամբը ետեէն ընկաւ ու փետրուարի 11ին յաղթեց անոր Մոնմիրայլ քաղաքին քովք, 17ին ալ Աւատրիոյ Շվարցենպէրկ զօրավարին յաղթեց բոլորովին, և յաջորդ օրը Վիրթեմպերկի զօրաց ձեռքէն Մոնթրոյ քաղաքը ետ առաւ : Աս գիւցազնական դործողութիւնները ահանելով գաշնակից տէրութիւններն առաջարկեցին Նափուէոնին որ հաշտութիւն ըլլայ, բայց աս պայմանով որ Գաղղիացիք 1792ին որչափ երկիր որ ունէին անով գոհ ըլլան. բայց Նափուէոն յանձն չառաւ. չուզեց որ իր այնչափ յաղթութիւնները պարտպելեն : Նորէն այլ և այլ պատերազմներ ու յաղթութիւններ ըրաւ. բայց իր զօրավարներն ալ Գաղղիոյ զանազան քաղաքներուն քով յաղթուեցան : Ան միջոցին պապին հետ հաշտուեցաւ.

Նափուէոն ինչ յաղթութիւններ ըրաւ թըշնամեաց վրայ, ու ինչո՞ւ յանձն չառաւ հաշտութիւնը :

կայսրը, ու ֆոնթէնըպլոյէն զինքը Իտալիա ճամբեց:

1 Երբոր Նափուէոն Գաղղիոյ արևելեան կողմերը յաղթութիւններ կ'ընէր, Պլիւխէր ու Շվարցէնպերկ փարիզու վրայ դնացին. Նափուէոն սկըսաւ շուտ շուտ դէպ 'ի փարիզ երթալ որ Թշնամեաց դէմն առնու, և կայսրուհին իր որդին առած՝ փարիզէն ելաւ, Պլուա քաղաքը քաշուելաւ: Իսկուայ և Պրուշի մեծ բանակները հասան Կաշարեցին փարիզը ամէն կողմէն, և մարտի 30ին ռուսուանց թմբուկը զարնուեցաւ որ բոլոր ազային պահապաններն ու գպրոցաց աշակերտներն զէնք առնուն:

2 Յովսէփ Պոնափարթ Թագաւորը — որ փարիզ պաշտպանելու համար հոն մնացեր էր —, Մորիէ ու Մառմոն զօրավարներն ունէր ձեռքին սկը՝ իրենց քիչ մը զօրքերովը. իսկ ազգային սհապանները Մոնսէ զօրավարին իշխանութեա տակն էին: Եւ որովհետև փարիզ ան ատենը պապ չուներ, Գաղղիացիք շուտ մը քաղաքին չորս մը տախտակէ պատեր քաշեցին: Քաղաքացւոց սահատութեանը չափ չկար. փարիզ որ օր մը աջ բոլոր աշխարհիս Թագուհին կը կարծուէր, օրը անհամար գունդերէ պաշարուեցաւ:

Լիւխէր ու Շվարցէնպերկ ինչպէս փարիզը պաշարեցին:

Իրիզ ինչ վիճակի մէջ էր: — Ո՛վ մատնեց քաղաքը Թշնամեաց: — Նափուէոն ո՛ր էր ան ատենը:

Կայսրը ապաստարաններ էր որ ինչուան ետքը պաշտպանեն Փարիզը, փողոցները քարերով ու փայտերով գոցեն և աները մէյմէկ բերդ դարձնեն : Բայց տէրութեան պաշտօնէից անհոգութեամբը քաղաքին մէջ վառօդ չէր մնացած . և թէպէտ ազգային պահապանները մեծ քաջութիւն պահեցին մէկ քանի կողմերը, բայց Մուսոն զօրավարը խօսք դրաւ թշնամեաց հետ որ քաղաքը ձեռքերին մասնէ, ան ատենն որ քաղաքացիք դեռ կրնային դիմանալ : Դաշնագրութիւնը մարտի 31ին հաստատուեցաւ, ու հափուէոն որ երկու ժամէն պիտի հասնէր Փարիզ ու անտարակոյս պիտի ազատէր իր մայրաքաղաքը, եղածները լսելուն պէս դէպ 'ի Ֆոնթենայլոյ դարձաւ :

Ան օրը գաշնակից զօրքերը իրենց խաղախնէրովն ու թաթարներովը խումբ խումբ Փարիզ մտան ու բոլոր հրապարակական տեղուանքն ու ճեմելիքները բռնեցին : Քաղաքացւոց մեծ մասը տրտում տխուր կը մտածէին թէ ան է եղեր քսան ուերկու տարուան պատերազմներուն ու չորս միլիոն Գաղղիացւոց ջարդուելուն պտուղը . բայց շատ թագաւորականներ ալ յուսալով որ Պուրպուրեանց թագաւորութիւնը նորէն պիտի հաստատուի, սկսան բւրասանալ ու շատն ալ իրենց գլխարկներուն վրայ շուշանաձև ճերմակ նշանը դրած՝ քաղաքին մէջ ցրուած կը կանչէին, Կէյքէ Թրփայ : Իսկ ուրիշները օտար ազգաց յաղթութեա-

Դաշնակցաց զօրքը ներս մտնելու ատեն՝ Փարիզացիք ինչ ըրին :

նը վրայ արտմած մեծ վախի մէջ էին որ չըլլայ թէ յաղթականները ուզեն Գաղղիան կտոր կտոր բաժնել. ուստի անոր համար ալ աւելի յանձն առին Պուրպուրներուն դառնալը, որպէս զի ազգային անկախութիւնը չվերցուի : Պուրպուրեանց կողմը բռնողներուն մէկ խումբը Վանսոմի հրապարակը գնաց որ Նափուէոնի արձանը կործանէ, բայց չկրցաւ. ուրիշ խումբեր ալ Աղեքսանդր կայսեր ու Գուլիէլմոս թագաւորին անցնելու ճամբուն վրայ շարուած կը կանչէին ուրախութեամբ. Կեդէն Դաւաիդ, Կեդէն ազապարբի մեր : Շատ ազնուական կանայք ու էրիկ մարդիկ իրենց ուրախութենէն կուլային, ու ան երկու օտար թագաւորներուն ոտքը կ'իյնային : Բայց բոլոր աս բաներս քիչ առնեն մոռցան ու իրենց երկրին թշուառութիւնը հասկըցան :

։ Ան միջոցին դաշնակից թագաւորները յայտարարութիւն մը ըրին, որով Նափուէոնի իշխանութիւնը չէին ճանչնար, և միանգամայն Ծերակոյտը հրաւիրեցին որ առժամանակեայ կառավարութիւն մը հաստատէ. Ծերակոյտն ալ ան կառավարութիւնը հաստատեւէն ետքը, որուն պըռնը Թաղեբան իշխանն էր, հրատարակեց որ Նափուէոն ու իր ցեղը թագաւորութենէն ընկած է, և զօրքն ու ժողովուրդը իրենց երդմունքէն արձկեց : Աս բաներս երբոր Նափուէոնի իմացուցին

Դաշնակից թագաւորներն ի՞նչ յայտարարութիւն ըրին : — Ծերակոյտն ի՞նչ բան հրատարակեց : — Նափուէոն ի՞նչ ըրաւ :

Ֆոնթէնըպլոյ եղած ժամանակը , պատապեան տուաւ թէ ինքը իրեն համար կայսերութենէն կը հրաժարի , բաւական է որ իր կինն ու որդին տեղը անցնին . բայց առժամանակեայ կառավարութիւնն ու Երեւակոյտը թագաւոր անուաներ էին Լուգովիկոս ութնտասներորդը՝ որ Լուգովիկոս վեշտասաներորդին եղբայրն էր : Նափուէոն տեսնելով որ ամէնքը զինքը թողուցին , Ֆոնթէնըպլոյի պալատին մէջ ստորագրեց ան հրաժարական թուղթը՝ որ դաշնակից տէրութիւններն առաջարկէր էին ապրիլի 11ին 1814ին . և իր այնպիսի ընդարձակ ինքնակալութեանը տեղ Միջերկրական ծովուն մէջ Էլպա կղզին միայն տրուեցաւ իրեն դաշնակից թագաւորաց երաշխաւորութեամբ , և որոշուեցաւ որ ապրիլի 20ին ճամբայ ելլէ :

Նափուէոնին իր զօրավարներէն ու հաւատարիմ զինուորներէն բաժնուիլը խիստ սրտաշարժ տեսարան մը եղաւ : Բոլոր կայսերական թիկնապահները Ֆոնթէնըպլոյի պալատին բակին մէջ շարուեցան . երբոր Նափուէոն երեցաւ ու մեծ սանդուխէն ծանր ծանր վար կ'իջնար , ամէնքը սկսան լալ ողբալ ու ամսոսալ , ամէնքն ալ նոյն զգածմամբ իրենց այնպիսի թագաւորին խեղճութեանը վրայ կը ցաւէին , և կարծես թէ ան ծեր ու արդիւնաւոր մարդիկը իրենց հօրմէն կը բաժնուէին : “ Ո՛վ , յիմ հին թիկնապահներս , ըսաւ անոնց Նափուէոն , մնա՛ք բարով . քսան տարի է որ մէկ-տեղ կեցեր եմք ու միշտ գոհ եղեր եմ ձեզմէ .

1 Իր զօրքէն ինչպէս բաժնուեցաւ Նափուէոն :

,, միշտ զձեզ փառաց ճամբուն մէջ գտեր եմ: Բո-
 ,, չր Եւրոպա ինծի դէմ զինեցաւ, և անոնք մաս-
 ,, նեցին զիս՝ որոնց վրայ ամենեկին չէի կասկա-
 ,, ծեր Մի ցաւիք իմ վրաս: Ես գիր պիտի
 ,, անցընեմ ան մեծամեծ բաներն որ մէկտեղ ը-
 ,, լինք: Ո՛վ զօրականք, ես զձեզ ամէնքնիդ ալ համ-
 ,, բուրել չեմ կրնար, ձեր գլխաւորը համբու-
 ,, ըեմ. եկուր Փրթի զօրավար որ գրկեմ զքեզ. Ար-
 ,, ծիւն ալ բերէք որ պագնեմ: Ա՛հ սիրելի ար-
 ,, ծիւ, երանի՛ թէ աս համբոյրը մեզմէ ետքը գա-
 ,, լու ժողովրդսց մէջ ալ չմոռցուի ,, . . . : Անկէց
 ետքը ինքզինքը քաջալերեց, նշան տուաւ որ ճամ-
 բայ ելլէ իր արքսորանաց տեղը երթալու: Ինչուան
 լին ամէն տեղ ուրիշներէն կարեկցութիւն տե-
 սաւ. բայց ժողովանս գաւառին մէջէն՝ անցնելու
 ատենը քանի մը անգամ ժողովուրդը զինքը պիտի
 սպաննէր, ու մեծամեծ զգուշութիւններով հա-
 զիւ ազատեցաւ:



ԳԼՈՒԽ ԺԳ .

**Պարմենի-ն Գաղլիոյ՝ Նախ-նի Էլզա իշխն երէս .
 ւնի ինչ-աւ Սուրբ Հեղինէ իշխն առաքո-իւն ա-
 յահլ (1814-1821) :**

Գաղլիոյ նաւաճո-իւլ . — Արեւոյի իմեւ . — Լու-
 ր-իւն ժլ Փարիւ ի յահլ . — Տո-ած աւհանար-
 իւն . — Ժաղլ-ւ-րա ի յ-ի իւրիւր . — Նախ-
 ւնի Գաղլիա ի յահլ . — Նի աւազեալ Նախ-նի
 իշխն իմեւ . — Լուր-իւն ժլ Փարիւն ի յ-իւն .
 — Նախ-նի հարիւր օրո-ւն իայ-ւ-րո-նիւն . — Ի-
 րիւն րիւ իւ-ծ րաւ-նիւն . — Նախ-նի րիւ
 աւազեալ . — Ֆիւրի-ոն յաղլ-ւ-ն . —
 Վաղլիոյ աւազեալ , — Նախ-նի իշխն-նիւն
 ի յահլ . — Դաւ-նիւր զօր-ւ Փարիւ ի յահլ . —
 Լուր-իւն ժլ Փարիւ ի յահլ . — Նախ-նի
 Սուրբ Հեղինէ իշխն առաքո-իւն ա- յահլ :

**՝ Փարիւ և Գաղլիոյ հիւսիսային կողմերն .
 տարազի զօրաց հպատակելէն ետքը , մէկալ գ-
 ւառներն ալ ետևէ ետև անձնատուր եղան կամ
 առնուեցան : Ապրիլի 10ին Սուլ զօրավարը քիչ
 զօրքով Անգղիացւոց դէմ Թուլուզի հռչակաւոր
 բայց անօգուտ պատերազմն ըրաւ . Լիոն քաղաքը
 Օժրոյ զօրավարին մատնութեամբը առնուեցաւ ,
 և բոլոր իտալիան Աւստրիացւոց ձեռքն անցաւ :**

՝ Բոլոր Գաղլիա ինչպէս նուաճեցաւ :

1 Արթուրյի կոմսը (որ Լուդովիկոս ութնամսն երորդին եղբայրն էր) ապրիլի 12ին մտաւ Փարիզ իբրեւ փոխարքայ՝ Թագաւորին գալուն սպասելով, որ դեռ Անգղիա էր, և ամէն տեղ եռագոյն դրօշակին տեղը ճերմակ դրօշը տնկուեցաւ : Նոյն ամսուն 23ին Թագաւորին եղբայրը դաշնակից տէրութեանց հետ խօսք դրաւ, որ Գաղղիոյ տասուիրեք ամուր բերդերը, տասուերկու հազար Թնդանօթ, երեսունըմէկ պղտիկ ու տասուերկու մեծ նաւ անոնց տրուի, Լուդովիկոս ԺԼ ապրիլի 24ին Քալէ անցաւ, ու քանի մը օրէն հանդիսով Փարիզ մտաւ, հետն ալ Անկուլէմի դքսուհին՝ որ Լուդովիկոս վեշտասաներորդին աղջիկն էր, Պէրրիի դուքսը՝ որ էր Արթուրյի կոմսին որդին, ու Քոնտէ իշխանները. ամէն տեղ անթիւ ժողովուրդ դիզուած՝ մեծ ուրախութեամբ ընդունեցան իրենց Քափէթեան Թագաւորաց ցեղը, որ նորէն Գաղղիոյ աթոռը կ'անցնէր : Խռովութեան կողմը եղողներն ալ Լուդովիկոսի ըրած խոստմանը վստահացած՝ որով սահմանադրական կառավարութիւն պիտի տար իր ժողովրդոցը, միայն աս բանիս վրայ սոժոհ էին որ Լուդովիկոս իր հրովարտականքերուն Թուականը Թագաւորութեանը իննևտասաներորդ տարիէն կը սկսէր փոխանակ առջինէն սկսելու, որով Հասարակապետութեան ու Վայսերութեան ժամանակները չէր համրեր :

1 Լուդովիկոս ԺԼ ինչպէս Փարիզ մտաւ ու հետն ո՛վ կար : — Ժողովրդեան ինչ խոստացաւ տալ :

։ Սահմանադրութիւնը իրաւքնէ տուաւ Գաղղիացւոց՝ Անգղիացւոց սահմանադրութեանը նման՝ քանի մը հարկաւոր փոփոխութիւններով։ Գործադրական իշխանութիւնը թագաւորին պահուած էր . իոկ օրէնսդրականը բաժնուած էր թագաւորին խորհրդարանին ու երեսփոխանաց խորհրդարանին։ Սեպուհներու (փէր) իշխանութիւնը ան առեւն ժառանգական էր . իսկ երեսփոխան (տէփիւթէ) ընտրողները այնպիսի քաղաքացիք պիտի ըլլային որ տարին գէթ իրեք հարիւր ֆրանք տուրք կուտային . երեսփոխաններն ալ երեսուն տարեկան պիտի ըլլային ու տարին հազար ֆրանք տուրք վճարող։ Պատերազմ ու խաղաղութիւն հրատարակողը թագաւորն էր , և իր անձը անդրժեշի ու սրբազան . իսկ պատասխանատուութիւնը իր իշխաններուն կամ խորհրդականներուն վրայ էր։ Ամէն Գաղղիացիք օրինաց առջև հաւասար էին և ամէնքն ալ հասարակաց պաշտօններու կրնային հասնիլ . ամէն հաւատք հրաման կար պաշտելու , բայց տէրութեան հաւատքը կաթուղիկէ ուղղափառ կրօնը ճանչցուած էր։ Ազնուականներն իրենց պատուանունները պահեցին ու Նափուլէոնի դրած օրէնքները ընդհանրապէս հաստատ մնացին , տպագրութեան ազատութիւնն ալ հրատարակուեցաւ . քանի մը զգուշութիւններով։ Նափուլէոնին ցրուած Օրինագիր ժո-

։ Սահմանադրութեան գլխաւոր կոտորներն որոնք էին ։

զովը Երեսփոխանաց ժողով եղաւ . հին Ծերակուտին մեծ մասն ալ Սեպուհներուն խորհրդաւրանը մտաւ :

1 Բայց երբոր Լուգովիկոս շատ պաշտօններու ան մարդիկը հասուց որ խռովութեան ատեն իրեն հետ փախեր ու ետքն ալ Գաղղիոյ Հասարակապետութեանը դէմ պատերազմեր էին, թէ զօրքը և թէ ժողովրդեան մէջէն շատ մարդիկ պաղեցան իրմէ : Անկուկեմի դքսուհին ալ աւելի բարիք կ'ընէր անոնց որ իր հօրը համար պատերազմեր էին՝ քան թէ անոնց որ անոր խեղճութեանը կամ պատճառ եղեր էին, և կամ քաջածներուն վրայ ուրախացեր էին : Սակայն ժողովուրդը աս բնական պարտքերը չհասկընալէն զատ, թագաւորին ու անոր ընտանեացը մէյմէկ յանցանք կը սեպէր աս բաներս . որով հին ատելութիւնները նորէն սկսան բորբոքիլ, և տէրութեան տուած ազատութիւնները բանի տեղ չսեպուեցան : Թագաւորը սրբայն Լուգովիկոսի ասպետութիւնը նորոգեց, և թշնամիները սկսան ըսել թէ ասով Լեգէոն պատուոյ ըսած ասպետութիւնը կ'ուզէ վերցընել . և որչափ բարիք որ կ'ընէր ուրիշներուն՝ կաշառքի տեղ կը սեպուէր :

2 Նափուլէոն իր աքսորանացը տեղէն կը գիտէր ժողովրդեան կարծիքները . իր բազմաթիւ սուրհանգակներն ալ ամէն տեսակ լուրեր կը տանէին

1 Ինչո՞ւ համար ժողովուրդը սկսաւ Լուգովիկոսէն պաղիլ :

2 Նափուլէոն իր աքսորանացը մէջ ի՞նչ կ'ընէր :

իրեն՝ տէրութեան բռնած ճամբուն և զօրաց ու ժողովրդեան տժգոհութիւններուն վրայ։ Անկէց զատ Լուդովիկոսի իշխաններէն շատն ալ իրենց խօսքերովն ու գործքերովը կը ցուցնէին թէ աւելի ազէկ էր Նափոլէոնի կայսերութիւնը և անոր ատենի փառքը, քան թէ Լուդովիկոսի խաղաղութիւնն ու խեղճութիւնը։ Աս բաներս տեսնելով Նափոլէոն միտքը դրաւ այնպիսի յանդգնութիւն մը ընել որուն նմանը չէր եղած։

։ Փետրուարի 26ին 1815ին երբոր Էլպա կը զլոյն փորթոյ Ֆէրայոյ քաղաքին մէջ իրիկուան պար մը պիտի ընէր ՚ի պատիւ անգղիացի հիւպատոսին որ Էլպա կղզին գրուեր էր իր շարժմունքները դիտելու համար, Նափոլէոն ծածուկ ելաւ պալատէն ու նաւահանգիստն իջաւ, հոն պատրաստ կեցած նաւերուն մէջ իր հին թիկնապահներէն վեց հարիւր հոգի դրաւ, անոնց հետ ալ քանի մը իտալացիներ ու լեհացիներ, և Պէրթրանն ու Քամպրոնն զօրավարները։ Ինքն ալ մտաւ նաւերէն մէկը ու յաջողութեամբ Գաղղիոյ Քան Ըսած պզտիկ քաղաքը ելլալէն ետեւ, լեռներուն մէջէն սկսաւ գէպ ՚ի Փարիզ երթալ։ Քանի որ առաջ գնաց, տեղացիք կամաց կամաց սկսան իր քովը ժողովուիլ։ Ինքն ալ զանազան յայտարարութիւններ տպեց ու հրատարակեց, և անոնցմէ մէկուն մէջ կ'ըսէր թէ Կայսերական արծիւը մէկ զանգաւառուն նէն մէկաւ Բուլէլ-Էլ Ին-Լուան Փարիզու մայր Ելէզեցոյն

։ Ինչպէս Գաղղիա անցաւ։ — Կըրնոպլէն ելած զօրքն Ինչպէս իր կողմը ձգեց։

աշխարհաբնութիւն Ժայռը դիպի հասի : Մարտի 7ին Կրընոպլ քաղաքէն մէկ գունդ մը ղօրք իրեն դէմ ելաւ : Քամայրոն ղօրավարը մօտեցաւ որ խօսի անոնց հետ , բայց չուզեցին մտիկ ընել . Նափուէոն տեսնելով որ ճար չկայ , ինքը անձամբ մօտեցաւ զինուորներուն ու կուրծքը ցուցնելով ըսաւ .
 “ Զարկէք , սպաննեցէք ձեր կայսրը [Թէ որ կը համարձակիք , : Աս լսելով զինուորներուն վրայ գող մը եկաւ , աչուընին արցունքով լեցուեցաւ , ու հրացանին վար դրած կանչեցին ուրախութեամբ . Կեդդէ՛ խոյս , իեդդէ՛ Նափուէոն . ետքը իրենց ճերմակ նշանը ոտքի տակ կոխկըռտեցին ու եռագոյն նշանները առին :

Նափուէոն տեսնելով որ իր զօրքը եռապատիկ աւելցաւ , շուտ շուտ առաջ քալեց , Կրընոպլը հասաւ , ու առանց ընդդիմութեան ներս մտաւ . հոն մեծամեծներն ու եպիսկոպոսը դիմացն ելլելով կայսր անուանեցին զինքը , և [Թագաւորութիւնը նորէն սկսան : Անկէց վեց հազարի չափ զինուորով լիոնի վրայ գնաց , ու մարտի 8ին հոն մտաւ , ան միջոցին որ Արթուայի կոմսը և Օուէանի գուբար իրենց զինուորներէն մատնուած ու քաղաքին զինուորներն ալ Նափուէոնի դէմ հանել չկարենալով՝ քաղաքէն դուրս կ'ելլէին : Մայն մէկ [Թիկնապահ մը մնացեր էր , որ

Կրընոպլ ինչպէս մտաւ : — Արթուայի կոմսին [Թիկնապահը ինչո՞ւ համար վարձատրեց :

Արթուայի կոմսէն չբաժնուելով անոր հետ գնացեր էր, լսեց Նափուէոնն ու անոր հաւատարմութեանը փոխարէն ասպետութեան խաչը խըրկեց :

Փարիզու մէջ Նափուէոնի փախուստը երբոր տարածուեցաւ, տէրութիւնը իմացաւ թէ ինչ մեծ վտանգի մէջ է, ու Նէ սպարապետին յանձնեց որ երթայ մեծ բանակով մը Նափուէոնի դէմն առնու : Նէ ան պաշտօնը յանձն առաւ ու խօսք տուաւ թագաւորին որ Պոնափար(ժը Երիւնի վանդալի մէջ Դրած Բեբէ Իբէն . բայց անոր մօտենալուն պէս մէկէն միտքը եկան իր հին տիրոջը ըրած երախտիքն ու թագաւորավայել կատարելութիւնները, և բոլոր զօրքովը անոր կողմն անցաւ : Այնպէս ետքը Նափուէոնի յաղթանակները նորէն սկսան . ամէն քաղաք ուրախութեամբ կ'ընդունէր զինքն, զօրքն ալ երթալով կ'աւելնար : Լուգովիկոս ԺԼ երկու խորհրդարաններն ալ ժողովեց, նորէն երդուընցաւ որ սահմանադրութիւնը հաւատարմութեամբ պահէ և իր աթոռը ազգային պահապանաց պաշտպանութեան տակը ձգեց, բայց անօգուտ . պէտք եղաւ որ մարտի 19ին զիշերը ձգէ փախչի իր եղբորը հետ Լիլ քաղաքը, անկէց ալ Վանա : Երկրորդ օրը Փարիզ մեծ շփութութեան մէջ էր . չէր գիտեր ժողովուրդը թէ

Նէ զօրավարն ինչպէս Նափուէոնին կողմը անցաւ : — Նափուէոն ինչպէս Փարիզ մտաւ : — Աս երկրորդ կայսերութիւնը քանի՞ օր միայն պիտի տևէր :

որ Թագաւորին կողմը բռնէ • մէյմըն ալ իրիկունը զրահաւոր զօրաց գունդեր սկսան փողոցներուն մէջէն վազելով անցնիլ ու Կիյոնէ՝ իսպր կանչել • և Նափուէոն քաղաքը մտեր էր : Բոլոր ժողովուրդը տներէն դուրս Թափած տէպ 'ի Թիւյիլըրի սկսան վազել • ու երբոր վերջասպէս կայսրը երևցաւ՝ ան թիւ ջահերուն լուսովը, վազեցին զինքը ձիուն վրայէն առին ու Թիւյիլըրիի պալատը մտուցին, ուսկից նորէն սկսաւ Գաղղիոյ օրէնքներ որոտալ : Հարիւր օր միայն պիտի քշէր աս Կայսերութիւնը :

1 Գաղղիոյ հարաւային կողմերը Նափուէոնի չհնազանդեցան • Պորտոյ քաղաքին մէջ Անկուլեմի դքսուհին ազգային պահապաններէն ու միջնաբերդին զօրքէն հաւատարմութեան երդումն ուզեց : Երբոր տեսաւ որ միջնաբերդին զօրքը լռութեամբ միայն պատասխան տուին, պէտք եղաւ որ նորէն Գաղղիայէն ելլէ : Վանտէացւոց գլխաւորներն ալ ուզեցին վերստին իրենց երկիրը ոտք հանել • բայց Լամարք զօրավարը զանոնք նուաճեց :

2 Ան միջոցին Եւրոպայի Թագաւորները Վէննա ժողովուած յայտարարութիւն մը ըրին որ անկէց ետքը Նափուէոնին հետ գաշնագրութիւն չընեն, ու Անգղիա Աւստրիա և Բրուսիա պատերազմի պատրաստուեցան • Անգղիացւոց զօրավարն էր

1 Անկուլեմի դքսուհին ի՞նչ ըրաւ : — Վանտէացիք ի՞նչ ուզեցին նորէն ընել :

2 Եւրոպայի Թագաւորներն ի՞նչ ըրին : — Իրենց զօրավարներն որո՞նք էին :

վե՛լինե՛լծոն, Աւտորիոյ՝ Շվարցէնպէրի, և Բրուսիոյ Պլեխեր :

1 Նախորէոն թէպէտ անոնց օպառնալիքը արհամարհեց, բայց տեսնելով որ ոչ թնգանօթ մնացեր է Գաղղիոյ մէջ և ոչ հրացան, ամէն տեղ զէնքի գործարաններ բանալ տուաւ, ազգովին զօրածողով ըրաւ, ու խռովարարաց կողմը շահելու մտքովնոր Սահմանադրութիւն մը հրատարակեց՝ 1814ին սահմանադրութեանը նման : Սեպհաց ու երեսփոխանաց խորհրդարանները ժողովեց Փարիզ, ու Գաղղիոյ ամէն գաւառներէն մարզիկ հրաւիրեց որ գան հանգիսով իր դրած Սահմանադրութիւնն ընդունին : Ան հանգէսը Բանտի Տոյիսի ըսուեցաւ : Արիսեան դաշտին մէջ սեղան մը կանգնեցին ու պատարագ մատուցին . և արքութիւնը բարձրացընելու ատեն բոլոր թնգանօթները նետուեցան, թմբուկները զարնուեցան ու անթիւ ժողովուրդ, զօրքն նւ կայսրը ծունկի վրայ եկած երկրպագութիւն ըրին : Զգե՛ւ Ապրիլ 1-ը Գոլթաիէ՛մ երգը երգելէն ետեւ, կայսրը բարձր տեղ մը ելաւ ու զօրաւոր ճարտասանութեամբ ճառ մը խօսեցաւ, արծուոյ նշաններ բաժնեց զօրաց ու այն անբաւ ժողովոյն երգումը ընդունեցաւ :

2 Քանի մը օրէն ետքը մեծ բանակով գէպ 'ի

1 Նախորէոն ի՞նչ ըրաւ : — Բանտի Տոյիսի ըսուած հանգէսն ի՞նչպէս կատարուեցաւ :

2 Ֆլէօրիւսի պատերազմին ո՞վ յաղթեց : — Վաթիլիոյի պատերազմն ի՞նչպէս եղաւ :

հիւսիս գնաց, և յունիսի 16ին Պելճիոյ Ֆլէօրիւս
ուանին քովի դաշտին մէջ փառաւոր յաղթու-
թիւն մը ըրաւ Պրուշներուն դէմ, ու քսան հա-
զար մարդ ջարդեց: Երկու օր ետքը Պելճիոյ Վա-
թէրլոյ կամ Մոն-Սէն-Ժան գեղին քովը Գաղ-
ղիացիք Անգղիոյ, Բրուսիոյ և Հոլանտայի զօրացը
գէմ մնծ պատերազմ մը ունեցան, ու երկու կող-
մէն ալ խիստ շատ մարդ ջարդուեցաւ: Բայց վեր-
ջապէս Գաղղիացւոց ձիաւորները յաղթելու վրայ
էին, մէյմըն ալ տեսան որ հեռուանց նոր զօրք ե-
րեցաւ: Նափուէոն Կրուշի զօրավարին ձեռքը բազ-
մաթիւ վերջապահ գունդ մը թողած ըլլալով՝
կարծեց թէ նոյն գունդն է որ ան նեղ ատենը ի-
րեն օգնութեան կը հասնի. բայց քիչ ատենէն ի-
մացաւ որ ան չէ, հապա Պլիւխէր զօրավարը բրու-
սիացի զօրքով իր բանակին վրայ կուգայ՝ քովէն
զարնելու համար: Ան շփոթութեամբ ամէն բան
փոխուեցաւ, ու Գաղղիացիք կարծելով թէ մատ-
նուեր են՝ փախչող փախչողի եղան: Նափուէոն իր
հին թիկնապահներուն մէջ կեցած, ձեռքը թու-
րին տարաւ որ թշնամեաց բազմութեան մէջ նե-
տուի ու մեռնի. բայց քովիները թող չտուին:
Հերոնիմոս թագաւորն ալ իր եղբօրը պէս կան-
չեց թէ “Պոնափարթ անուն ունեցողը այսօր
պէտք է մեռնի”, : Վիրաւորուեցաւ պատերազմի
մէջ, ու ինքն ալ ետ քաշուեցաւ: Քամպրոն զօրա-
վարին գունդը անձնատուր ըլլալ չուզելով՝ քա-
ռակուսի շարուեցաւ, ու թշնամեաց թնդանօթ-
ներուն գիմացը կեցած գրեթէ բոլորովին ջար-
դուեցաւ:

1. Վեպինկեթոն և Պլեխեր տեսնելով որ իրենց բանակն ալ շատ տկարացեր է, Գաղղիացւոց ետեհն չընկան. իսկ Նափոլէոն փարիզ դարձաւ որ նորէն խնդրէ Խորհրդարաններէն պէտք եղած վերջի օգնութիւնը. բայց Վաթերլոյի պատերազմը՝ ամենուն սիրտը պաղեցուցեր էր Նափոլէոնէն: Ան ատեն Լաֆայէթ զօրավարն որ քսանուիրեք տարիէ ՚ի վեր մեկդի քաշուեր էր, կարծեց թէ ատենը հասեր է հասարակապետութիւնը նորէն հաստատելու. Երեսփոխանաց Խորհրդարանը գնաց ու յորդորեց զանոնք որ 1789ին կարգադրութիւնները նորէն ձեռք առնուն: Ժողովը միաբան բողոքեց թէ պէտք է Նափոլէոն հրաժարի. անիկայ ալ իշխանութիւնն ու պատուանուծը իր գեռահասակ որդւոյն թողուց՝ որ ըսուեցաւ Նափոլէոն Բ:

2. Երեսփոխաններուն ժողովը դործով հակառակը կատարեց ան խրատին որ Նափոլէոն պատերազմի գնացած օրը տուեր էր անոր. « Չըլլայ թէ, ըսէր էր, վերջի կայսերաց ատենի Յունաց պէս ընէք, որ Կոստանդնուպօլսոյ գռները թըշ-

1. Նափոլէոն կրցաւ օգնութիւն գտնել թշնամեացի դէմ: — Լաֆայէթ ի՞նչ ըրաւ: — Նափոլէոն որո՞ւն ձգեց իր իշխանութիւնը:

2. Նափոլէոն ի՞նչ խրատ տուեր էր Երեսփոխանաց: Անոնք ի՞նչ տղայական բանի վառ վիճակ կը ձգէին երբոր թշնամիք փարիզ մտան: — Երբոր Լուդովիկոս ԺԸ Կանտէն դարձաւ ի՞նչ որոշմունքներ եղան:

նամիներէն ծեծուելու ատեն՝ իրենք ներսը բարակ խնդիրներու վրայ կը կռոււրտէին,, Վասն զի պատերազմը առաջ տանելու տեղ, սկսան նոր սահմանադրութիւն մը շարագրել. և ան միջոցին որ իրենք տղայամտութեամբ վիճակ կը ձգէին աս խնդրոյս վրայ թէ արդեօք Երեսփոխանաց բանուած օձիքը քանի մատ լայնք պիտի ունենայ, Անգղիացւոց և Բրուսիացւոց զօրքերը Փարիզու արուարձաններէն ներս մտան։ Ան ատեն առժամանակեայ կառավարութիւնն ալ դադրեցաւ, Նափոլէոնի կողմը եղողները ծակէ ծակ մտան, զօրքն ալ անձնատուր եղաւ թշնամեաց։ Լուգովիկոս ԺԼ Կանտէն գարձաւ, յաղթանակաւ Փարիզ մտաւ, և նորէն գաշնադրութիւն ըրաւ թշնամեաց հետ. անով Գաղղիացիք Սաւոյայի գաւառն և ուրիշ քանի մը տեղուանք կորսնցուցին, և որոշուեցաւ որ օտար զօրքերը շատ տարիներ Գաղղիոյ մէջ կենան, ու Գաղղիացիք պատերազմի ծախքին համար ութը հարիւր միլիոնի չափ ֆրանք վճարեն*։ Լուվրի պալատին մէջ ալ որ չափ որ դրսի երկիրներէն պատկերներ ու արձաններ բերուած էին՝ բոլոր ետ խրկուեցան։ Օր մը Պիոս Է Լուվրի պալատը պտղտելու ատեն,

* Նափոլէոնին ըրած պապեւագիտութեան համար 1802-1815, ելած ծախսը ինչ հանէն քառը երկուիւն ֆրանքի։ — Անգղիան ալ երկու պապեւագիտութեան՝ այսինքն Միտայեալ Նափոլէոնի հետ ըրած պապեւագիտութեան մէջ 1773-1802 և 1803-1815, քառուսուս երկուիւն ու հինգ հարիւր միլիոն ֆրանքի ծախս բերեց։

երբոր թանգարանին տեսուչը Տընոն ըսեր էր իրեն որ բոլոր աս հրաշակերտ գործքերը խալիայէն բերուած են, պատասխան տուեր էր պապը . “ Յաղթութիւնը բերեր էր զանոնք խալիա, յաղթութիւնը հիմա ալ հոս բերաւ . ո՞վ գիտէ թէ նոյն յաղթութիւնը դեռ ո՞ր պիտի տանի ,: — Ասանկով Գաղղիան նորէն հաշտուցաւ Եւրոպայի հետ :

: Նափուէոն յուլիսի Յին Գաղղիոյ Ռաշֆոր նաւահանգիստը հասեր էր . հոն ինքնակամ՝ Բելլերոփոն ըստած անգղիացի նաւը մտաւ, ու Անգղիոյ տերութենէն հիւրընկալութիւն խղնդրեց . բայց Անգղիացիք չհաւանեցան . միայն կեանքը շնորհեցին Նափուէոնին ու զինքը հասարակածէն անդին Ովկիանոսի մէջ Սուրբ Հեղինէ ըստած ապառաժ կղզին տարին : Հոն վեց տարի գերիի պէս աքսորուած՝ շատ նեղութիւններ քաշելէն ու Անգղիացւոց կողմանէ զանազան նախատինքներ ընդունելէն ետքը, մայիսի 5ին 1821ին իր զարմանալի կեանքը կնքեց յիսուս ուերկու տարեկան : Մահուընէն քիչ մը առեն առաջ ուղղափառ հաւատոյ խորհուրդները ընդունեցաւ ու թողութիւն խնդրեց Աստուծմէ որ զինքը աշխարհքս խրկեր էր * իբր Եւրոպայի

: Նափուէոն ի՞նչ ըրաւ : — Ո՛ր քեցին զինքը Անգղիացիք ու ի՞նչպէս մեռաւ :

* Նոյն իսկ Նափուէոն աւա Բան Բէրնովը խոստովանած է . Աւուէան լեռներէն տնցնելու ապէն իր զբաւթանելիք

պատիժ և միանգամայն ընդունայն փառաց տխուր օրինակ :

։ Նափուէոն իր հզօր ու անգիւտ հանճարովը, իր բարակամտութեամբն ու զինուորական արուեստին հմտութեամբը այնչափ վեր է իրեն նման աշխարհակալներէն՝ որ անոնց մէկն ալ իր հետը չկրնար բաղդատուիլ . և մահուընէն ինչուան հիմա անցած ժամանակն ալ կը ցուցնէ թէ աս կարգէ դուրս մարդը ան առասպելեալ հսկաներուն կը նմանի, որ կարծես թէ որչափ հեռանան՝ այնչափ աւելի մեծ կ'երևնան : Բոլոր Եւրոպայի ժողովուրդները իր անչափ փառասիրութեանը պատուանդան ու աստիճան ըրաւ . և սակայն զարմանալին ան է, որ ամէնքն ալ զինքը սիրեցին ու գեռ կը սիրեն : Իր անունը միշտ այնպիսի փառաւոր լուսով մը պատած է որ վրայի արաւներն ու բծերն ալ աչքի չեն երևնար, այնչափ որ ոմանք ուղեցին նաև իրեն անարդարանալի բռնութիւնները, անիրաւ աշխարհակալութիւններն ու ինքնակամ տիրապետութիւնները, և մանաւանդ այն-

։ Նափուէոնի ընդհանուր նկարագիրն ի՞նչ է :

Մէկուն ըսաւ . “ Ի՞նչ, կարծես թէ Գողգոթոյ կայսր Խաւիդոյ Լաֆալտր ըլլալը մեծ Բան է : Ինչպէնքա՞ն չե՞մ խաբէր էս . Նախախնամաւելեան Գործիք մըն է՛մ, որ քանի որ Էնծի հարկաւորութեան ոսնի ղիս պիտի պահէ . և հարկը լճնաւուն պէս ապախի՛ի մը պէս ղիս պիտի խոցարախէ :

չափ անգթութեամբ միլիոնաւոր մարդկանց ա-
րիւնները թափելը արդարացին է: Միայն թէ
Նափուէոն զինուորական քաջութիւններէն զատ
աշխարհաշինութեան պարծանքն ալ ունեցաւ,
որով թէ Գազցիա և թէ ուրիշ տիրած տե-
ղուանքը շատ օգտակար շէնքերով զարդարեց.
ուստի Նափուէոնի անունը ոչ միայն պատմու-
թեանց և աւանդութեանց մէջ անջնջելի պիտի
մնայ, հապա նաև իր մեծագործ յիշատակներուն
վրայ:



ԳԼՈՒԽ ԺԴ .

Պարմենիան Ռուսաց՝ Պողոս առաջնոյն Ռաֆայելու
 Բենէն Ինչուան Նիկողայոս Ա. (1796-1852) :

Պողոս Ա. — Սովետով պարտարէ . — Պողոս Կայսեր
 ըրած Բարեկարգութիաններէ . — Մահ . — Աղէփանդ
 Կայսր . — Փարիզ Վանէլ . Փեմբարի Դատանալ . —
 Ճամբարդութիան . — Մահ . — Նիկողայոս Ա. —
 Պարսից Դէմ պապերաւ . — Փառտեփ . — Օսմանոյ
 Դէմ պապերաւ . — Տիպիլոս Փառտեփ պարտարէ
 Բեն ըրած յաղթութիաններէ . — Լեհացոյ ապստամբ
 Բութիանն ու նուաճում :

։ Պողոս Ա պապիկոց 'ի վեր ստատիկ ատելու
 Թիւն մը ունէր Գաղղիացոց Թեթևամտութեանն
 ու ամէն տեսակ նորաձևութեանցը դէմ . ուստի
 մօրը Կատարինէ երկրորդին յաջորդելուն պէս
 (1796) , ուզեց անոնց խռովարարները նուաճել ,
 ու շատ զօրքով Սուլտրով քաջ զօրավարը Խալիս
 խրկեց , որ հոն ըրած յաղթութիւններուն համար
 Խալիսի ըսուեցաւ : Զուիցերիի ձիւնապատ
 լեռներուն վրայէն անցնելու ատենը երբոր զօրքը
 աշխատութեան ու նեղութեան չգիմանալով չու-



։ Պողոս Ա Գաղղիացոց Թեթևամտութեանն
 ու նորաձևութեանցը դէմ ըլլալուն համար
 Խնչ ըրաւ : — Սուլտրով զօրավարն Խնչպէս
 Զուիցերիի լեռներէն անցաւ : — Խնչէն
 մեռաւ :

զեց առաջ երթալ, ծերունի զօրավարը ճամբուն վրայ մարգաչափ փոս մը փորել տուաւ ու մէջը պառկելով ըսաւ զօրացը. « Սա հողին տակը ծածկեցէք ձեր զօրավարը, դուք իմ որդիքս չէք, և ոչ ես ձեր հայրն եմ, թողուցէք որ հոս մեռնիմ », Եւ տեսարանին վրայ զօրաց սիրտը շարժեցաւ, վերուցին լինքն ու արծիւի պէս լեւան վրայ սրանալով Գաղղիացիքը հալածեցին : Բայց երբոր կայսրը լսեց մէկալ նիզակակցաց յաղթուիլը, ինքն ալ իր զօրքը ետ կանչեց. Գաղղիացւոց բոլորովին ճաղթած ետ կանչուելուն վրայ շատ ցաւեցաւ Սուվորով, Փեթրպուրկի գարձաւ ու սրտին ցաւէն մեռաւ :

։ Պօղոս կայսրը առաջինն եղաւ որ իր տէրութեանը մէջ թզթափումը մտուց. բայց երբոր տեսաւ խիստ շատնալը, օր մը վեց միլիոն թուղթ հրապարակին մէջ այրել տուաւ : Ամենայն կերպով կը ջանար որ Գաղղիացւոց սովորութիւններն ու նորելուկ բաները իր երկիրը չմտնեն. ատենն մըն ալ հաստատեց որ տէրութեան մէջ մտած գրքերը քննեն : Աքսորուած Լեհացւոց ազատութիւն շնորհեց, որոց ու տղջկանց գայրոցներ բանալ տուաւ և կայսրուհին անոնց պաշտպան դրաւ : Մասքուայի ու Փեթրպուրկի մէջ հասարակաց փառաւոր շէնքեր շինել տուաւ. իր տէրութեանը մէջ բնակած Հայոց առանձին հրովարտակով շատ ազատութիւններ տուաւ, ու

։ Պօղոս Լ ինչ կարգաւորութիւններ ըրաւ :

վրաստանի տիրեց : Եւ այսպէս սահաւամեայ
Թագաւորութեանը ատեն շատ շինութիւններ ու
ժողովրդեանը բարիք ընելէն ետքը մեռաւ Պօղոս ,
ու չորս որդիք Թողուց . Աղեքսանդր , Կոստան-
դին , Նիկողայոս և Միքայէլ :

1 Աղեքսանդր Ա հօրը յաջորդելով , 1801ին
մէկէն իր ազնիւ դաստիարակութեանն ու բար-
քին գեղեցիկ պտուղները ցըցուց . շատ ազատու-
թիւններ տուաւ ու բարիք ըրաւ աղքատաց ,
տուրքերը Թեթեցուց , աքսորուած իշխանները
հայրենիքնին դարձուց ու իրենց պաշտօնին մէջ
հաստատեց , դասալիք զօրաց ներեց , գիտու-
թեանց ու արուեստից ծաղկելուն վրայ մեծ փոյթ
ունեցաւ՝ ընտիր մատենագիրները առատապէս
վարձատրելով , ճեմարաններ հաստատեց և հա-
սարակաց մեծամեծ դպրոցներ շինել տուաւ :

2 Մեծին Պետրոսի ու Կատարինէի դիտաւո-
րութիւնները 'ի գործ դնելով Աղեքսանդր կայսրը
ներսէն իր իշխանութիւնը զօրացուց և գէպ 'ի ա-
րեւմուտք ընդարձակեց : Վերջի ժամանակաց պատ-
մութեանը մէջ մեծ անուն հանեց ասով որ երկու
անգամ իբրեւ ազատարար գովեստներ լսեց բոլոր
Եւրոպայէն . բաղդը յաջողեցաւ , և Նափուէոնի

1 Աղեքսանդր կայսրը ինչով ցըցուց իր ազնիւ
դաստիարակութեանն ու բարուց գեղեցիկ
պտուղները :

2 Աղեքսանդր կայսրը ինչ բաներով աւելի ա-
նուանի եղաւ :

տնխոհեմ արշաւանքովը երկիրը ազատեցաւ : Ամէն տեղ առատաձեռնութիւնն ու վեհանձնութիւնը կը ցուցնէր . փարիզու մէջ Լաֆայէթ իրեն համար կ'ըսէր . “ Բաղաքավար , սիրելի և մանաւանդ վեհանձն , , , . իսկ ժողովուրդը կ'ըսէ՝ Աղէփսանդ , ինչո՞ք խաղաբարձ Եւրոպիոյ կը կանչէր : Գաղղիոյ արշաւանքէն գառնալու ատեն երբոր լսեց թէ փեթրպուրկի մէջ իրեն չքեղ հանդէսներ կը պատրաստեն , գրեց . “ Միշտ աս պերճութիւնները չեմ ախորժած , ևս առաւել հիմա չեմ ախորժիր : Եւրոպայի արիւնահեղ պատերազմները գաղթեցնողն Աստուած է . իրեն միայն պէտք է շնորհակալ ըլլանք , , : Ուստի երբոր պատուոյ միտալ մը տպել տուաւ իր զօրացը բաժնէլու՝ մէկ կողմը սազմոսին աս խօսքը փորագրուած էր . “ Մի՛ մեղ , Տէր , մի՛ մեղ , այլ անուան քում տուր զփառս , , :

։ Այսպէս Աղեքսանդր Եւրոպան խաղաղեցունելէն ետքը սկսաւ իր տէրութիւնը բարեկարգել , և անձամբ ամէն տեղ պտղտելով կը ջանար ժողովրդեան հանգստութիւն տալ , գիտութիւններն ու արուեստները քաջալերել , բոլոր երկիրը զարգարել ու քաղաքականութիւն մտցնել . բայց չկրցաւ աս գովելի ճամբորդութիւնը շատ առաջ տանիլ : Խրիմը պտղտելէն ետքը երբոր Թալաւն քաղաքը հասաւ՝ վրան սաստիկ ջերմ մը եկաւ ու քանի մը օրուան մէջ մեռաւ . և իր մահուանը

։ Իր տէրութեանը մէջ ինչ բարեկարգութիւններ ըրաւ , և ո՞ւր մեռաւ :

վրայ ոչ միայն իր ժողովուրդը լացաւ, այլ և օտար ազգեր սուգ մտան (1825) :

1 Աղեքսանդր կայսրը իրեն ժառանգ որդի չէր թողուցած, ուստի Կոստանդին եղբօրը կ'իյնար թագաւորութիւնը. բայց անիկայ հրաժարած ըլլալով՝ Նիկողայոս եղբայրը յաջորդեց : Փեթրուպօլսկի ժողովուրդը երկու բաժնուեցաւ, կէսը Կոստանդինը կ'ուզէին թագաւորեցնել, կէսն ալ Նիկողայոսը. քսանըջորս ժամ մայրաքաղաքին մէջ արիւնահեղ պատերազմ եղաւ. Նիկողայոս թշնամեացը հետ քաջութեամբ զարնուեցաւ, իր կողմը յաղթեց ու զինքը թագաւոր հրատարակեցին Նիկողայոս Ա անունով :

2 Նիկողայոս 1826ին սեպտեմբերի 5ին Մոսքուայի մէջ պսակուեցաւ ինքնակալ Ռուսիոյ, և նոյն օրը իրեն ժառանգ հրատարակեց իր որդին Աղեքսանդր Նիքոլայեւիչ իշխանը : Պարսից շահը Ֆէթհ-Ալի լսելով որ Աղեքսանդր կայսրը մեռեր ու տէրութիւնը տակնուվրայ եղեր է, կարծեց որ գիւրաւ կրնայ Ռուսաց յաղթել, պատերազմ հրատարակեց անոնց դէմ, ու որդին Ապպաս-Միրզա յիսուն հազար զօրքով սկսաւ առաջ քալել : Փառքեւիչ զօրավարը Երասխ գետէն անդին անցաւ, կոտրեց փախուց Պարսիկները, տիրեց Ապասապատ բերդին, Երեւանայ և Դավրէժի,

1 Աղեքսանդր կայսեր ով յաջորդեց :

2 Պարսից շահը Աղեքսանդր կայսեր մահը լսելով ի՞նչ ըրաւ : — Ո՞ր զօրավարը Պարսից դէմ գնաց ու ի՞նչ յաղթութիւններ ըրաւ :

ինչուան որ շահը խոնարհելով հաշտութիւն խընդրեց՝ կայսեր թողլով Երեւանն ու Նախիջևանը բոլոր գաւառներովը (1827) :

1 Պարսից պատերազմը նոր լինեցեր էր, Օսմանցւոցը բացուեցաւ. հարիւր հազար Ռուս վիթկէնշիթէյն զորավարին առաջնորդութեամբ մտան Վալաքիա ու Մոլտավիա. ուրիշ երկու բանակ ալ կայսեր առաջնորդութեամբը ինչուան Շումլա հասան, Վառնան ալ առին Եռւսուֆ փոշային մատնութեամբը : Երբոր ձմեռը վրայ հասաւ, կայսրը զորացը յանձնեց պատերազմը ու ինքը Վարսաւիա գնաց և Լեհաստանի թագաւոր պսակուեցաւ (1829) :

2 Ան միջոցին լսեց կայսրը որ Պարսիկք Թեհրան քաղաքին մէջ իր գեսպանները սպաններ են, երբ որ կը պատրաստուէր Պարսկաստանի վրայ յարձընելու աս բանիս համար, Ապպաս-Միրզա արքայորդին եկաւ սիրտը առաւ ու հաշտեցուց : Ան ատենը Տիպիչ անուանի զորավարը երկու հարիւր քառասուն հազար զօրքով Օսմանցւոց հարիւր սւթսուն հազար զօրացը հետ զարնուեցաւ, կոտորեց զանոնք ու Սիլիստրէ և Շումլա բերգերն

1 Պարսից պատերազմէն ետքը ի՞նչ պատերազմ բացուեցաւ :

2 Տիպիչ ու Փապեւիչ զորավարներն ի՞նչ յաղթութիւններ ըրին Օսմանցւոց վրայ : — Եւրոպայի տէրութիւններն ի՞նչ բանի յորդորեցին սուլդան Մահմուտը : — Տիպիչ և Փապեւիչ զորավարներն ի՞նչ ըսուեցան, և ինչո՞ւ :

առաւ . անկէց թրով ու կրակով առաջ քալեց , կոտորեց Իպրահիմ փաշային բանակը , անցաւ Պալ- գան լեռներն ու առանց պատերազմի յաղթա- նակով Ադրիանուպօլիս մտաւ : Ան միջոցին Փաս- քեւիչ զօրավարն ալ Հայաստանի մէջ տիրելով ա- ռաջ կ'երթար , Կարինը (Էրզրօւրիւմ) առաւ , ու Տրապիզոնի մօտեցաւ : Շփոթեցան Եւրոպայի տէրութիւններն ու հաւանեցուցին սուլթան Մահ- մուսը որ հաշտութիւն ընէ , և Հիւնքեար Իսքէ- լէսին հաշտութեամբը Հայաստանի մէկ մասը Ռուսաց ձեռքը մնաց : Տիպիչ զօրավարը Զադա- ֆանի ըսուեցաւ՝ զօրքը Պալքան լեռներէն ան- ցընելուն համար , Փապքեւիչն ալ Երեւանի՝ Հայ- աստանի մէջ ըրած տիրապետութիւններուն հա- մար :

1 Լեհացիք ազատութիւններն ձեռք ձգելու յուսով , 1830ին Վարսաւիա քաղաքին մէջ ոտք ելան Ռուսները կոտորեցին , կայսեր եղբայրը Կոստանդին մեծ դուքսը փախուցին , ու Խլոփից- քի զօրավարն իրենց իշխանապետ դնելով՝ ամե- նայն հոգւով սկսան պատերազմի պատրաստու- թիւն տեսնել . երբոր Խլոփիցքիին վրայ քիչ մը կասկած առին որ կ'ուզէ Ռուսաց հետ հաշտու- թիւն ընել , մէկէն զինքը ձգեցին ու տեղը Ռաժիվիլ իշխանը զօրավար գրին : Քրաքովիայի քով քաջու- թեամբ զարնուեցաւ Ռաժիվիլ Ռուսաց Տիպիչ զօրավարին հետ , առջի բերան յաղթեց , բայց

1 Լեհացիք ինչպէս ապստամբեցան ու ո՞վ զի- րենք խոնարհեցուց :

եղբւոյն յաղթուեցաւ : Ան ատեն Լեհացիք Աբր. Նեցքի անուանով կարիճ երկտասարդը սպարապետ անուանեցին , որ շատ տեղամ յաղթեց , շատ անգամ ալ յաղթուեցաւ , ինչուան որ Տիպիչ զօրավարը մահճախտէն բռնուեցաւ ու մեռաւ : Տեսան Լեհացիք որ տեղէ մը օգնութեան յոյս չունին՝ ազգովին ոտք ելան , և ինչուան կանայք ալ զէնք առին . բայց Փասքեւիչ գնաց մօտ Վարսաւիա ու զամէնքը հնազանդեցուց (1831) : Նոյն Փասքեւիչ քաջանուն զօրավարն էր որ Աս. տրիայէն գլուխ քաշած Մաճառներն ալ խոնարհեցուց 1849ին :

։ Նիկողայոս կայսեր ժամանակը շատ ծաղիեցաւ Ռուսաստան , զօրացաւ ու սահմաններն ընդարձակեցաւ և օրէ օր ալ ծաղիելու և ընդարձակելու հետ է (1852) :

։ Նիկողայոս կայսեր ժամանակն ինչ յառաջագիմութիւն ունեցաւ Ռուսաստան :

ԳԼՈՒԽ ԺԵ .

Պարմա-նիան Օսմանեանց՝ սուլթան Մահմադին ինչո-ւան
 սուլթան Ապարի-ւ-Մեճիպին լազաւորելէ (1808-1832):
 Սուլթան Մահմադին լազաւորած ծամանալը . — Պայ-
 րազաւոր Մահմաճա ի աշտ . — Իբ ճահը . — Ենիէքերի-
 ներան խոնարհիլը . — Հալէլի ու Իսիլէլ . — Մեհմեճ
 Վէր Աւի . — Մեհմեճ-սէրան ի սպորածը . — Վահա-
 պիներան յաշիւ-սիլը . — Մեհմեճի Աւիին ըրած Բա-
 րէկարգութիւնները . — Սուլթան Մահմադին Ռուսաց
 հետ պարտերազմն ու հաշտութիւնը . — Տէքէքէլէնի
 Աւի ի աշտ . — Տիւշեան . — Հալէլին ու Իսիլէլի
 ճահը . — Յանայ ապստամբութեան սկզբնաւորութիւնը .
 — Յանայ մեծամեծներան ապստամբութիւնը . — Աւի ի ա-
 շտին ճահը . — Օսմանցաց Յանայ հետ պարտերազմե-
 ը . — Լորդ Պայրըն . — Իպրահիմ ի աշտին գաղութիւն-
 ները . — Ենիէքերիներան վերջո-ւնը . — Կա-արինի
 պարտերազմը . — Ռուսաց դէմ պարտերազմը . — Ադրեա-
 նո-պօլսոյ հաշտութիւնը . — Յանայ ապստամբութիւնը . —
 Մեհմեճի Աւիին դէմ պարտերազմը . — Հաշտութիւնը .
 — Սուլթան Մահմադին ըրած Բարէկարգութիւնները . —
 Նեշիտի պարտերազմը . — Սուլթան Մահմադին ճահը :
 — Սուլթան Ապարի-ւ-Մեճիպ . — Մահմադի Առաքել
 Տաթ Արիւայ . — Պեղճեան Յարութիւն Արիւայ . —
 Տիւշեան Յալիք Չեկուի . — Պօլսոյ պէս Երուսաղէմ :

1 Սուլթան Մահմադ ի աթոռը նստաւ այն-
 ալիսի ժամանակ (28 յուլիսի 1808) , որ տէրու-

1 Սուլթան Մահմադ ինչպիսի՞ ժամանակ աթո-
 ուր նստաւ , ու իր արիւթիւնն ու հաստա-
 տամտութիւնն ինչո՞վ ցուցուց :

Թիւնը ներսէն ու դրսէն մեծ ալեկոծութեան մէջ էր . իրեն արիութիւնն ու հաստատամտութիւնը պէտք էր որ ան վիճակին դարման ընէր : Շուտ մը իրեն քաջ ու խելացի իշխաններ ընտրեց , Պայրազտար Մուսթաֆա փաշան վէզիր ըրաւ ու հրաման տուաւ անոր որ սուլդան Սէլիմին սպաննողները բռնէ մեռցնէ ու բոլոր չարագործ մարդիկը պատժէ :

1 Մուսթաֆա փաշան տեսնելով որ քանի որ Ենիչերիները ուզած անկարգութիւննին կ'ընեն՝ երկիրը խաղաղութիւն պիտի չգտնէ , ուզեց անոնց մէջ կարգ կանոն մտցնել : Ենիչերիք աս կարգադրութեանց համար սառտիկ թշնամացան Մուսթաֆային , ու բազմութեամբ գնացին անոր պալատին կրակ տուին . անիկայ փախաւ , ու պարտէզին մէջ շինել տուած քարուկիր աշտարակին մէջ պահուրտեցաւ : Երկրորդ օրը Ենիչերիները Մուսթաֆան կրակին մէջ այրած կարծելով երբոր կ'ուրախանային , իմացան որ անիկայ ողջ է եղեր , աշտարակը պաշարեցին , Թնդանօթ ալ բերին որ զարնեն կործանեն : Տեսաւ Մուսթաֆան որ ալ ազատելու ճար չկայ , աշտարակին տակը պատրաստած ականին կրակ տուաւ ու թշնամեացը հետ մէկտեղ օդը ելաւ :

2 Մուսթաֆային մահուամբն ալ Ենիչերիները չհանդարտեցան , Բամիզ ու Գատը փաշաներն ալ չկրցան զանոնք նուաճել , և քաղաքը տակնու-

1 Ենիչերիք ինչ ըրին Մուսթաֆա փաշային :

2 Ինչով հանդարտեցան :

վրայ էր ինչուան որ սուլդան Մահմուտ հրաման տուաւ որ իր եղբայրը սուլդան Մուսթաֆան սպանեն որ Ենիչերիները կը գրգռէր : Ենիչերիք տեսնելով որ թագաւորին արիասրտութեանը պիտի չկարենան յաղթել, խոնարհեցան ու իրմէ ներսումն խնդրեցին :

1 Ան ատենները Հալէթ անուանով մէկը վաճառականի մը գրագիր էր . տէրութեան ծառայութեանցը մէջ մանկելով կամաց կամաց մեծցաւ ու հափոլէոնի ատեն Գաղղիա դեսպան գնաց . սուլդան Մուսթաֆային ատենը անկէց դարձաւ ու Քեահեա պէյ եղաւ : Սուլդան Մահմուտին ժամանակը երբոր Պաղտատու կուսակալը Սիւլէյման փաշան ապստամբեցաւ, գնաց Հալէթ՝ անոր Իսխէլ անուանով հրեայ լուսնայափոխին ձեռքովը գլուխը կտրեց ու առաւ Կոստանդնուպօլիս թագաւորին բերաւ : Աս յաղթութեամբն ու խորամանկ կերպերովը սուլդան Մահմուտին աչքը մտաւ , բոլոր տէրութեան կառավարութիւնը ձեռքն առաւ , ու գէշ խորհուրդներովը թագաւորին միտքը դարձուց : Ամենեին մէկը չէր ուզեր իրեն իշխանակից . զամէնքը պաշտօնէն կը ձգէր ու իր կուսակիցներն անոնց տեղը կը դնէր : Աս չարութեանցը գործակից էր նաև Իսխէլ հրեան :

2 Հինգ վեց տարուան մէջ այնչափ թափած անմեղ արիւններն ու կործանած առեւտրը բաւական

1 Ո՞վ էր Հալէթ :

2 Ան միջոցին ինչ ցաւալի դիպուած եղաւ մեր ազգայնոց համար :

չտեսնելով Հալէթ, աչքը Տիւղեանց աղքատահայ մէկ վրայ դարձուց, որ արքունի փողերանոցին ու թագաւորին ոսկերչացը ոստիկաններն էին. իր չարութեան գործակից գտաւ նաեւ Պէրպէր աղա շին որուն վրայ մեծ համարումն ունէր սուլթան Մահմուտ: Հաւատաց թագաւորը անոնց քու թեանը, որ իբրեւ թէ անհաւատարիմ գտնուած են Տիւղեանք իրենց բարձր պաշտօնին մէջ. հրաման տուաւ որ բանտ դրուին, ու բոլոր ստացուածքներն աւանուի: Իրեք եղբարք Գրիգոր, Սարգիս և Միքայէլ Չէլէպիները և իրենց մէկ հօրեղբորորդին Մկրտիչ Չէրէպի՝ հոկտեմբերի 18ին (1819) ի մահ դատապարտուեցան, մէկալ եղբարքն և աղքատիցները Ասիոյ օւրիշ կողմերն ու Յունաց կղզիները աքսորուեցան: Շուտով զղջացաւ թագաւորը ըրածին վրայ, որուն և յայտնի ապացոյց մը կրնայ սեպուիլ նոյն արդիւնաւոր աղքատահայ մէկ վրայ ցուցըցած ետքի պատիւն ու սէրը:— Ինքը Հալէթ ալ ըրած չարեացը պատիժը գտաւ. քիչ ատենէն իմացաւ թագաւորը անոր չարութիւնը ու իր իսխէլ գործակցին հետ խղճել տո՛ւմ ալ զինքն:

1 Մէհմէտ Ալի փաշան Առնաւուտէր աղքատ և աննշան մարդու մը որդի. բայց իր ճարտարութեամբն ու խորագիտութեամբը Արաբացու լեռնայ ըրած արշաւանքին տոտենը (1807) մեծ անուն հա-

1 Ո՞վ էր Մէհմէտ Ալին և ի՞նչ կերպով Մեմլուքները նուաճեց ու վահապիներուն յաղթեց:

նեց, ու Եգիպտոսի կուսակալ դրուեցաւ: Ան
ատենները Եգիպտոսի մէջ շատ զօրացեր էին
Մէմֆուք կամ Քեօլէմէն ըսուած Արաբացի իշ-
խանները, և Անգղիացւոց օգնութեամբն ալ օրէ
օր աւելի կ'ըմբոստանային: Մէհէմմէտ Ալին ու-
ղելով զանոնք նուաճել, նախ ջանաց քաղցրու-
թեամբ զիրենք որսալ. և օր մը սեղանի հրաւիրե-
լով՝ գլխաւորներէն չորս հարիւր եօթանասուն
հոգի թրէ անցուց, մնացածներն ալ հալածեց
Եգիպտոսի ներսերը: Ետքը Վահապիներուն հետ
ալ պատերազմելով յաղթեց անոնց, Մէքքէն ու
Մէտինէն առաւ, և բանալիները ապստամբաց
գլխաւորներուն հետ կոստանդնուպօյնս խրկեց:

1 Անկէց ետքը սկսաւ Մէհէմմէտ Ալին Եգիպ-
տոսը զարգարել ու մէջը քաղաքականութիւն
մտցընել. փախստական Գաղղիացիները սիրով
կ'ընդունէր ու անոնց ձեռքովն երկիրն ու ա-
րուեստները կը ծաղկեցընէր:

2 Երբոր Ռուսները վրաստանի ու Չէրքէզնե-
րու երկիրն մէկ մասին տիրեցին, սուլթան Մահ-
մուտ վրանին զորքով Ահմէտ փաշան խրկեց, որ
Ռուսները չորս կողմէն զինքը պաշարեցին ու շատ
մարդ ջարդեցին, ինչուան որ վէզիրը զինադա-
դալ ինքն գրեց. ան միջոցին Նափոլէոնի Ռու-
սաստանի վրայ ընելու արշաւանքին ճանք ելլե-
լով, Ռուսները առջի պահանջմունքնին թողուցին

1 Անկէց ետքը ինչ ըրաւ Մէհէմմէտ Ալին:

2 Սուլթան Մահմուտ ինչո՞ւ համար Ռուսաց հետ
նորէն պատերազմ բացաւ:

ու Օսմանեցոց հետ հաշտութիւն ըրին , Մուլա-
փան , վալաքիան ու Սըրֆերուն երկիրը նորէն
անոնց ձեռքը թողլով (1812) :

1 Գաղղիացիք 1814ին յաղթուեցան ու Յոնիա-
կան կղզիներէն քշուեցան . ան ատեն Անգղիացիք
զանոնք իրենց պաշտպանութեանը տակ առին և
սուլթան Մահմուտ դէմ չկեցաւ՝ իր երկիրը բա-
րեկարգելու ետեւէ ըլլալով :

2 Ալի փաշան Ալպանիոյ Տէփէտէէն աւանէն
էր ու պզտիկուց ՚ի վեր աւազակութեամբ մեծ-
ցեր էր . ընկերները ձեռք ընկան բայց ինքը հնաբ-
քովմը ազատելով՝ Գափլան փաշային փեսայ եղաւ ,
քիչ ատենէն իր աներն ամբաստանելով իբրեւ տէ-
րութեան մատնիչ՝ մեռցընել տուաւ , և յոյս ունէր
որ թագաւորը զինքն անոր տեղը կը դնէ : Բայց
երբոր յոյսը պարապ ելաւ , սկսաւ աւազակաբար
ասդիս անդին զարնել , քաղաքներ , գեղեր քան-
գել կողոպտել ու բնակիչքը թրէ անցընել . որով
շատ հարստացաւ , Եանեայի մէջ ամուր բերդ մը
շինել տուաւ ու բոլոր հարստութիւնը հոն գի-
ղեց : Ետքը 1812ին՝ Նափոլէոնին ու Անգղիա գեռ
պաններ խրկեց և անոնցմէ ստակով զէնքեր
գնեց :

1 Յոնիական կղզիներն երբ Անգղիացեոց պաշտ-
պանութեան տակը մտան :

2 Տէփէտէէնի Ալի փաշան ո՞վ էր և ի՞նչպէս
մեծցաւ :

1 Քիչ ատենի մէջ շատ զօրանալով՝ երբոր յայտնապէս սկսաւ դրան հետ թշնամութիւն ընել, Թագաւորը հրաման տուաւ որ զօրաժողով ըլլուի: Ան ատենը Ալի փաշան Ռումէլի այլևայլերկիրները մարդիկ խրկեց, ու սկսաւ զանոնք ապրտամբութեան յորդորել: Ազատութեան ու ստրկի սիրոյն համար ամէն կողմէն գունդ գունդ սրիկաներ գնացին Ալիին քովը ժողովուեցան, և անոնցմով սկսաւ մէկ կողմանէ Թագաւորական զօրաց դէմ կենալ, մէկ կողմանէ ալ Յոյները ապստամբութեան գրգռել:

2 Երբոր Եանեայի բերդը քաշուած կեցեր էր, խուրշիտ փաշան գնաց զինքը պաշարեց ու իրեք ամիս բերդը թնդանօթներով զարնելով՝ մէկ կողմը փլուց: Մէջի զօրքը ստիպեցին Ալին որ անձնատուր ըլլայ. ան ալ խուրշիտին խօսքերովը խաբուած՝ ելաւ բերդէն ու մօտակայ կղզի մը քաշուեցաւ, յուսալով որ Թագաւորը իրեն ներէ, ինչպէս որ խուրշիտ իրեն կը խոստանար: Բայց իրեք օրէն երբոր մահուան դատակնիքը եկաւ, կատղեցաւ Ալի, Թուրը քաշեց, քովի սպաներէն մէկը մեռուց, մէկալը վիրաւորեց. բայց ինքն ալ շատ տեղէն հրացանով զարնուելով ընկաւ մեռաւ (1822):

3 Ան ատենները սկսան Մուտալիոյ ու Վլա-

1 Երբոր Թագաւորին իրեն դէմ ըրած զօրաժողովը լսեց՝ ինչըրաւ:

2 Ալիին վերջն ինչպէս եղաւ:

3 Յոյնք երբ Օսմանցւոցմէ գլուխ քաշեցին:

հաց իշխաններն ալ Յոյները ապստամբութեան յորդորել . և մարտ ամսուն մէջ 1821ին յանկարծ Պեղոպոնէսի շատ քաղաքներն Օսմանցւոցմէ գլուխ քաշեցին . կղզեցիներն ալ հարկւր վաթսուն նաւով նաւատորմիդ մը պատրաստեցին և սկսան Միջերկրական ծովուն մէջ ասպատակութիւն ընել, Տաճկի նաւերը բռնել ու մէջի մարդիկը սպաննել :

1 Աս բանիս վրայ շատ բարկացան Օսմանցիք . զատկի օրը Յունաց պատրիարքը իբրև ապստամբներուն համախոհ՝ Կոստանդնուպօլսոյ մէջ կախեցին . թէպէտ անիկայ ամսով առաջ ապստամբաց դէմ նշուք խրկեր էր . հետը կախեցին նաև Եփեսոսի մետրապօլիտը , ուրիշ երկու եպիսկոպոսներ , շատ ալ երևելի մարդիկ . նոյն արիւնհեղութիւնները տէրութեան ուրիշ քաղաքներն ալ անպակաս էին :

2 Մայիսի մէջ Օսմանցիք մտան Մոլտաւիա ու վլահաց երկիրը և շատ տեղ ապստամբները ջարդեցին անոնց զօրավարաց անմիաբանութեանը պատճառաւ , որոնց անուանիւններն էին Տիմիթրի , Իփսիլանդի , Քոլոքոթրոնի , Ոգիսեա , Մարքոյ Պոծարիս , Կանգակուզենոս , Մաւրոյ Միխալի ,

1 Օսմանցիք աս բանիս համար ինչ արիւններ թափեցին :

2 Յունաց գլխաւոր զօրավարներն որո՞նք էին , և ո՞ր տեղերը Օսմանցւոց հետ զարնուեցան :

Մաւրդըորտաթոյ . ասոնք թէպէտ տեղ տեղ զօրացան , ինչպէս Հիդրա (Չամլըճա) , Նաւարին , Թերմոպոլէ ու Թրիփոլիցա , սակայն Կիպրոսի , Զմիւռնիոյ և Թեսաղոնիկէի մէջ անհամար անմեղ մարդիկ ջարդուեցան և Յոյնք շատ փնաս քաշեցին :

1 Ապրիլի մէջ (1822) Օսմանցիք Քիոս (Սադըզ) . կղզին առին , և առաջ որ հարիւր հազար բնակիչ կար մէջը քսան հազար միայն մնաց , որը սպաննուելով , որը դերի տարուելով : Խուրշիտ փաշան քսան հազարով Սուլու գնաց , Տրամ Ալի փաշան երեսուն հազարով Մոռա , նաւատորմիղն ալ Սամոս (Սուսամ) , Եփեսոս և Մոռայի ծով եզերքը : Յունաց զօրավարները թէպէտ շատ անգամ կը յաղթուէին , բայց տեղ տեղ ալ յաղթու թիւններ կ'ընէին . և Խուրշիտ փաշան Ողիսեւսէն յաղթուելուն համար իշխանութենէն ձգուեցաւ : Կրետէի մէջ երկու կողմէն ալ անպարտելի էր պատերազմը . իսկ ծովու վրայ Յունաց բանը յաջող կ'երթար . Միլիս ու Քանարիս նաւապետնին Օսմանցւոց նաւատորմիղն հետ զարնուեցան , Գարա Մէհմէտ փաշա ծովակալին նաւը սյրեցին ու մէկալնոնք ցրուեցին :

2 Հրաման հանեց 'Թագաւորը որ տասնը-

1 Ետքը ի՞նչ պատերազմներ ունեցան Օսմանցւոց հետ :

2 Թագաւորն ի՞նչ հրաման հանեց : — Յունաց օգնելու համար Եւրոպայէն եկած մարդկանց մէջ ո՞վ էր ամենէն անուանին :

հինգ տարեկանէ ինչուան յիսուան տարեկան ամէն Օսմանցիք զէնք առնուն , և նաւատորմիդ մը պատրաստելով խոսորով փաշային տուաւ ու 1823ին Յունաստանի վըայ խրկեց : Յունաց զօրավարները Քոլոքոթրոնի, Նիքիթաս և Մարքոյ Պոծարիս՝ քիչ զօրքով ծովէն ու ցամաքէն Օսմանցւոց բերաւոր ըրացը դէմ կեցան . բայց վերջապէս բազմութենէն յաղթուելով Միսոլունկի բերդը ամրացան ու անկէց սկսան թշնամին նեղել : Եւրոպայէն ալ շատ երևելի մարդիկ եկած իրենց սիրտ կուտային , և թէ ստակով և թէ խորհրդով իրենց կ'օգնէին . ասոնց մէջն էր նաև Լորտ Պայրըն անուանի անգղիացի բանաստեղծը , որ երբոր տեսաւ որ Միսոլունկի բերդը Յունաց մատնութեամբ Օսմանցւոց ձեռքն ընկաւ , սրտին ցաւէն հիւանդացաւ մեռաւ (19 ապրիլի 1824) :

1. Իպրահիմ փաշան (որ Մէհէմմէտ Ալին որդին էր) Օսմանցւոց օգնութիւն եկած ըլլալով , նաւարինի ու Արկադիոյ տիրեց , ուրիշ քանի մը քաղաքներ ալ առաւ Յունաց ձեռքէն . Յոյնք Անգղիացւոցմէ օգնութիւն խնդրեցին , բայց չգտան : Իպրահիմ փաշան Բէշիտ փաշային ու խոսորով ծովակալին հետ գնաց Միսոլունկի բերդը հինգ ամիս պաշարեց (որ նորէն Յոյնք ձեռք ձգեր էին) ու սաստիկ սովի բռնելով առաւ (1826) , որով Յոյնք շատ տկարացան : Միսոլուն-

1. Իպրահիմ փաշան ո՞վ էր , ու ի՞նչ յաղթութիւններ ըրաւ Յունաց վըայ :

կիի առմանը վրայ մեծ ուրախութիւն եղաւ Կոստանդնուպօլսոյ մէջ :

Երբոր սուլթան Մահմուտ Յունաց ապրստամբութիւնը քիչ մը նուաճեց՝ ուզեց իր զօրացը մէջ եւրոպական կրթութիւն խոթել, ու մեծամեծաց հաւանութեամբը Ենիչերիներուն առաջտրկեց . անոնք ոտք ելան, գնացին վէզիրին պալատը կողոպտեցին, մեծամեծաց ալ շատին գլուխները կ'ուզէին որ աս նորոգութեան պատճառ եղեր էին : Թագաւորը առանց վախնալու մեծամեծներն ու օրէնսդէտները ժողովի կանչեց . ու երբոր Ենիչերիներուն ըրածը իմացուց անոնց, ամէնքը մէկ բերան կանչեցին . “ Յալթենք, կամ մեռնինք, պատրաստ ենք կեանքերնիս մեր թագաւորին վրայ դնելու ” : Բոլոր ժողովականաց հետ սուլթան Մահմուտ ալ ոտք ելաւ որ երթայ անձամբ իր թշնամեացը հետ պատերազմի, բայց երբոր աղաչեցին որ ինքը պալատը կենայ, գնաց իր իշխաններովը Մահմետին դրօշակը դուրս հանեց ու վէզիրին սուլաւ որ հետերնին տանին : Մէկէն Պէյօղլուի, Ղալաթայու, Իւսկիւսարի փողոցները մոռնեալիկ կանչուեցաւ որ ամէն Տաճիկ եղողը գայ մարգարէին (Մահմետին) դրօշին սուկը մօտնէ . ամէն կողմէն բազմութիւն եկան դիզուեցան, ու սուլթան Ահմետի մզկիթին մէջ դրօշը անկեցին : Ենիչերիներն երբոր ան բազմութիւնը տեսան, իմացան որ չկարենան պիտի անոնց դէմ կենալ, գնացին Էթ մէյտանը՝ իրենց ձմերոցը

Ենիչերիներուն կոտորածն ինչպէս եղաւ :
ԺԱՄԵՆԱԿ . ԳԱՏՄ .

քաջուեցան : Բազմութիւնը գնաց ձմերոցն ու հրապարակը պաշարեց . Գարա Ճէհէննէմ թընդանօթաձիգ զօրաց զօրավարը ձմերոցին կրակ տալէն առաջ յորդորեց Ենիչերիները որ հնազանդին թագաւորին ու օրինաց : Երբոր անոնք յանձն չառին , թնգանօթով զարկին ձմերոցին դուռը կործանեցին . Ժողովուրդն ու զօրքն ալ թուրը ձեռքերնին ներս վազեցին , շատ մարդ ջարդեցին , ձմերոցին չորս կողմէն կրակ տուին ու մէջի Ենիչերիներովը մէկտեղ այրեցին . փախչողներն ալ զոր որ ձեռք ընկան սպաննուեցան : Նոյն օրը երեսուն հազարէն աւելի Ենիչերի մեռան ու իրենց դիակներովը Կոստանդնուպօլսոյ նեղուցք ծածկուեցաւ (1826) :

1 Ան միջոցին Յունաստանի մէջ նշանաւոր բան մը չեղաւ , բայց Իպրահիմ ու Բէշիտ փաշաներն ընդհանրապէս միշտ յաղթող էին : Եւրոպայի իրեք գլխաւոր տէրութիւնները , այսինքն Գաղղիացիք , Անգղիացիք և Ռուսք սկսան դուռը յորդորել որ Յունաց հետ հաշտութիւն ընէ . երբոր անիկայ յանձն չառաւ , Լոնտրայի մէջ որոշեցին որ սուլթան Մահմուտը աս բանիս ստիպեն : Չհաւանեցաւ թագաւորը ու վաթսուն նաւով նաւատորմիւ մը Նաւարին խրկեց . Անգղիացւոց , Գաղղիացւոց ու Ռուսաց նաւերն ալ հասան քսան

1 Երբոր սուլթան Մահմուտ յանձն չառաւ հաշտութիւնը , Եւրոպայի իրեք գլխաւոր տէրութիւններն ի՞նչ ըրին :

հատի չափ, ու հոն պատերազմելով Օսմանցւոց նաւերէն քառսուն հաւը այրեցին (1827) :

։ Կաւատորմըն այրելու գուժը երբոր Կոստանդնուպօլիս հասաւ, ամէնքը մեծ ցաւի մէջ ընկան, ու թագաւորը այնչափ բարկացաւ որ մէկէն Ռուսաց վրայ պատերազմ հրատարակեց (8 դեկտեմբերի) : Ռուսաց զօրքը սկսաւ Օսմանցւոց երկիրներուն տիրելով առաջ քաշել. Եւրոպայի կողմը Կրէյ, Մենշչեքով ու Վորոնցով զօրավարները ինչուան Վառնա հասան . Տիպիչ զօրավարն ալ գնաց առաւ Սիլիստրէ ու Շումլա քերգերն և Ադրիանուպօլիս քաղաքը : Իսկ Փասքեւիչ զօրավարը հայաստանի մէջ տիրելով, Կարինն առաւ ու Տրապիզոնի մօտեցաւ : Սուլդան Մահմուտ հաշտութիւն խնդրեց, և Ադրիանուպօլսոյ մէջ հաշտութեան պայմանները դրուեցան որ ասոնք էին . Մոլտաւիան ու Վլահի և Ալբանի երկիրներն ազատ ըլլան ու Ռուսի պաշտպանութեանը տակ՝ թեթեւ հարկ մը տալով Օսմանցւոց . Ասիոյ մէջ ալ Ախլխայէն ինչուան Ախալքեւէք Ռուսաց ձեռքը մնայ, Օսմանցիք ութսուն միլիոն դահեկան վճարեն, և Յոյնք ազատ ըլլան (14 սեպտեմբերի 1829) :

։ Յոյնք ասանկով Եւրոպայի տէրութեանց ձեռ-

։ Ռուսաց զօրքն ի՞նչ երկիրներու տիրեցին : — Ադրիանուպօլսոյ հաշտութեան գլխաւոր պայմաններն որոնք էին :

։ Յոյնք ի՞նչ կառավարութիւն իրենց հաստատեցին :

քոյն ազատեցան ու 1830ին հասարակապետութիւն հաստատեցին, որուն նախագահը եղաւ Քափոյ Տիսթրիա ղօրավարը. բայց երբոր անխելայ 1831ին սպաննուեցաւ, իրենց թագաւոր դրին Պաւերայի թագաւորին երկրորդ որդին Ութոնը՝ որ ինչուան հիմա կը թագաւորէ (1852) : — Պշտոյ յոյն պատրիարդին իշխանութենէն ալ ելլելով առանձին տիւնհոգոս մը հաստատեցին :

1 Յոյնք իրենց անկախ ազատութիւնը ստանալէն ետքն ալ չկրցան հանգստութիւն գտնել մէջերնին եղած անմիաբանութեան պատճառաւ. ինչուան ուզեցին (1843) եւրոպական տէրութեանց միջնորդութեամբը հաստատուած միտպետական կառավարութեան կերպը փոխել, և ուրիշ գլխաւոր ազգաց պէս Սահմանագիր (Քոնսթիթիւսիոնէլ) իշխանութիւն ունենալ : Ութոն թագաւորն ալ վախնալով չկրցաւ չէ ըսել. ուստի մէկէնիմէկ տէրութեան գլխաւոր պաշտօնեայքը փոխեց, և ժողովրդեան ուղած մարդիկը գրաւ. թէպէտ և անով ալ դեռ չկրցաւ բոլորովին զսպել խռովարարները : Այն պատճառաւ ալ է որ քաղաքակրթութիւնը դեռ պակաս է մէջերնին, ու արուեստներն ու գիտութիւնք ետ մնացած :

2 Եգիպտոսի կուսակալը Մէհէմմէտ Ալի փա.

1 Յոյնք կրցան անով հանգստանալ :

2 Սուլտան Մահմուտ ինչո՞ւ համար Մէհէմմէտ Ալին հետ աւրուեցաւ : — Իպրահիմ փաշան ի՞նչ յաջութութիւններ ըրաւ :

չա Ռուսաց հետ ըրած պատերազմին ծախքը պատճառ բերելով մէկուկէս տարուան հարկը չուզեց տալ։ Առջի բերան սուլդան Մահմուտ ձայն չհանեց . բայց երբոր առանց իր հրամանին անոր որդին Իպրահիմ փաշան գնաց Աքեայի կուտակալին վրայ, երեսուն հազար հոգւով, Դազա ու Յոպպէ քաղաքներն առաւ ու Աքես հասաւ, սուլդան Մահմուտ սաստիկ հրաման խրկեց Մէհմեմէտ Ալին որ զօրքը ետ քաշէ . երբ որ Իպրահիմ փաշան Աքեայի պաշարումը առաջ տարաւ՝ սուլդան Մահմուտ հայրն ալ որդին ալ ապստամբ անուանեց, ու 1832ին Հիւսէյին փաշան զօրքով վրանին խրկեց։ Իպրահիմ փաշան վեց ամիս պաշարէլէն ետքը բերդը առաւ, Ապտուլ լահ 'ուսակալը բռնեց ու պատուով իր հօրը խորկ', Դամասկոս ալ գնաց, Հիւսէյին փաշային հետ զարնուեցաւ ու յաղթեց։ Անկէց անցաւ մտաւ Բերիա (Հալէպ), հոն ալ սաստիկ քարդ մը տալով Օսմանցւոց զօրացը՝ Անտիոքն առաւ ու բուր Նսորուց երկրին տիրեց։ Ետէն հասաւ Բէշիս փաշան Օսմանցւոց սպարապետը, սաստիկ զարնուեցաւ հետը, ու անձամբ Թշնամեաց մէջ մտնելով շատ քաջութիւններ ըրաւ, բայց վերջապէս ինքն ալ դերի բռնուեցաւ։ Իպրահիմ փաշան ինչուան Ատանա հասաւ, անկէց ալ կուտինան (Քոթահեա) ու Այտընը առաւ և Զմիւռ նիոյ տիրելու վրայ էր, բայց Մէհմեմէտ Ալի ուզեց Գալլիպոլուց ու Ռուսաց միջնորդութեամբը Թադաւորին հետ հաշտութիւն ընել։ Իպրահիմ փաշային բանակը խրկուեցաւ մեծանուն Բէշիս պէյ իշխանը (որ ետքը Թադաւորին վէզիրն եղաւ) և

Եգիպտացւոց հետ հաշտութիւն ըրաւ, որով Մէհէմմետ Ալին անուանեցաւ կուսակալ Եգիպտոսի ու բոլոր Ասորւոց երկրին, Ատանան ալ (Թա. գաւորը Իպրահիմին շնորհեց (1833) :

1 Անկէց ետքը սուլթան Մահմուտ սկսաւ տէրութիւնը բարեկարգել, զորոց կրթութեան նորէն հոգ տարաւ ու շատ երիտասարդներ Փարիզ ու վեննա խրկեց որ աղէկ եւրոպական դիմուրութիւն սորվին : Ինքը առաջինն եղաւ որ Եւրոպայի մէջ հաստատուն գեսապաններ գրաւ, և ինչեւ փաշան Փարիզ գեսապան խրկեց : Տէրութեանը երկիրներն անձամբ ելաւ պարտեցաւ. ձմեռը Ղալաթիայէն Սաամուզ անցնելու ճամբան Ժողովք. դեանը գիւրացընելու համար կամուրջ մը շինել տուաւ, Ժանտախտին ալ սոսկալի կոստրածներուն առջին առնելու մոքով արդէլարաններ գրաւ, որով հազարաւոր մարդկանց կենդանութեւր պատ. ճառ եղաւ, ու աս մեծ բարերարութեանը յիշատակն անջնջելի մնաց ու պիտի մնայ բոլոր ան ահաւոր ակախին կոստրածները տեսնողներուն ու շողներուն սրտին մէջ (1835) :

2 Մէհէմմետ Ալին կուղէր որ Եգիպտոսի ու Ասորւոց կուսակալութիւնը իրեն որդւոց որդի Ժառանգութիւն արուի. երբոր սուլթան Մահմուտ յանձն չառաւ և ուղեց որ անիկայ Ասորւոց

-
- 1 Անկէց ետքը տէրութեանը մէջ ի՞նչ բարեկարգութիւններ ըրաւ սուլթան Մահմուտ :
- 2 Մէհէմմետ Ալին ինչո՞ւ համար տապաւնեցաւ :
— Պատերազմի մէջ ո՞ր կողմը յաղթեց :

երկիրը ետ տայ, Մէհէմմէտ Ալին գլուխ քաշեց ու ինքզինքը Արաբիոյ, Եգիպտոսի և Ասորոց երկրին ինքնիշխան տէր հրատարակեց : Երկու կողմէն ալ սկսան պատերազմի սլափափափութիւն տեսնել, և յունիսի 24ին 1839ին երկու բանակները ճակատեցան Միջագետաց Նեղիպ քաղաքին քով : Թաղաւորական զօրաց սպարապետ էր Հաֆըզ փաշան, և Եգիպտացւոց՝ Իպրահիմ փաշան : Սաստիկ պատերազմէ մը ետքը Հաֆըզ փաշան չարաչար յաղթուեցաւ :

1 Աս սպարտութեան գոյժը դեռ կոստանդնուպօլիս չհասած՝ մեռաւ սուլդան Մահմուտ, ու բոլոր ժողովուրդը վրան ցաւեցան ու լացին : Սուլդան Մահմուտ իր մարդասէր գլխութեամբը, վեհանձնական մտածմունքներովը, մեծամեծ վտանգներու մէջ ցուցրցած զարմանալի արիութեամբը և ըրած կենցաղօգուտ ու աշխարհաշէն կարգադրութիւններովն՝ իրաւամբ Օսմանեան Թագաւորաց մէջ առջինը կրնայ սեպուիլ :

2 Իր մահուանը ցաւը քիչ մը մեղմացուց իր արժանաժառանգ յաջորդն ու որդին տասներութ տարեկան սուլդան Ապտիլ-Մէճիտ (1839), որ հօրը սկսած բարեկարգութիւնները շատ առաջ տարաւ, ու միանգամայն խաղաղասէր բնաւորութեամբը իր ժողովուրդը երջանկացընելու և գիտութեանց ու քաղաքականութեան մէջ զարգացընե-

1 Սուլդան Մահմուտ երբ մեռաւ, ու ինչ բնաւորութեան տէր էր :

2 Ո՞վ իրեն յաջորդեց, և ինչով ինքզինքը սիրելի ըրաւ ժողովրդեան :

լու ջանքը ամենուհի սիրելի ու գովելի ըրաւ (1852): Իր թագաւորութեան առաջին տարին մեծ դարագլուխ մը եղաւ Օսմանեան պետութեան հպատակացը Կիւլհանէի օրէնսդրութեամբը՝ որ Թանդիմաի կ'ըսուի. որով զանազան ազատութիւններ տրուեցան ժողովրդեան առանց տնոնց հաւատքին ու դաւանութեանը նայելու :

Սուլդան Մահմուտին թագաւորութեան ժամանակը մեր ազգին անուանի անձանցը մէջ շատ հռչակաւոր գանուողներուն առաջինն է Մահմետի Առաքել Տատ Ամիրան, իր սրամիտ ու մեքենահնար հանճարովը՝ որով ինչուան Եւրոպացիները կը զարմացընէր, տէրութեան գործարանները ճարտարագիւտ մեքենաներով զարդարեց, և վառօդապետութեան բարձր պաշտօնին արժանի եղաւ :

Իրմէ ետքը կուգայ Պէզճեան Յարութիւն Ամիրան : Աս իշխանին արթուն, սրամիտ, հնարագէտ, առատաձեռն, աներկիւղ, անշփոթ ու զրաւոր բնաւորութենէն առաջ եկած վարքն ու պատմութիւնները ծանօթ են ազգայնոց՝ իբրեւ կարգէ դուրս հանճարի տէր անձի մը գործք. նոյն յատկութեանցը համար շատ սիրելի եղած էր նաեւ սուլդան Մահմուտին, այնպէս որ վերջին հիւանդութեան տեսն իրեն այցելութեան երթալէն ետեւ՝ մահուանը վրայ ալ դրեթէ լացաւ այն քաջասիրտ թագաւորը :

Մեծ ու ցաւալի կորուստ մըն էր որ ըրին մեր

Սուլդան Մահմուտին վերջի տարիները դրանուող ազգայնոց մէջ որո՞նք եղան անուանի :

Օսմանեան տէրութեան մէջ եղած ազգայինք , երբոր 1847ին Տիւզէի Յակոբ Չէլէպին առողջութիւնը գտնելու համար ճամբորդութեան ելած ըլլալով՝ Իստանբուլ վերջնեցա քաղաքը վախճանեցաւ : Իր մեծախոհ , վեհանձն , հեռատես , ուսումնական ու ամենայն կերպով բարեկիրթ բնաւորութիւնը և ուրիշ մեծամեծ կատարելութիւնները ծանօթ էին նաև թագաւորին ու բոլոր պալատականաց . ուստի սուլթան Ապտիւլ-Մէճիտին սէրն ու խնամքը անկէջ ետքը շատ աւելի ալ երեցաւ հանգուցելոյն եղբարցն ու որդւոցը և բոլոր ազգաստոյն վրայ , որով հեռզհեռէ զանազան պատուոյ աստիճաններով մխիթարեց ու փառաւորեց զիրենք :

Արժանի է շատ գովեստներով յիշուելու նաև Եռսուֆեան Պօղոս Պէյը , որ Մէհէմմէտ Ալի փաշային զօրաւոր օգնականն եղաւ Եգիպտոսի կառավարութիւնը բարեկարգելու և ամէն տեսակ յառաջագիմութեան գործքերը ծաղկեցընելու : Աս մեծապատիւ անձը նշանաւոր էր իր խոհեմ , բարակամիտ ու անշահասէր բնաւորութեամբը . միանգամայն ազգասիրական հոգին ալ շատ աւելիմներով ցուցուց թէ իր հայրենակցացը , այսինքն Զմիւռնացուց , և թէ ուրիշ տեղեր գտնուող հայոց : Իր պաշտօնն էր արտաքին գործոց տեսուչ և վաճառականութեան իշխան ըլլալնոյն փաշային ժամանակը :

ԳԼՈՒԽ ԺԶ .

Պատմութիւն գլխաւոր անոյից Եւրոպայի Լատինական
 ունեւորներորդին թագաւորութիւնէն՝ ինչո՞ւն Լատինական
 Փիւնիկոսին թագաւորութիւնը .
 (1815-1830) :

Նափոլէոնի քշուելէն ետքը Եւրոպայի պատմութիւնը յամանակակից պատմութեան գրեթէ վերջին մասն ըլլալով, հարկ է որ անկէջ ինչուան մեր օրերն եղած գլխաւոր դիպուածները համառօտելով նշանենք, թողլով որ ասանօք ուրիշները նոյն դիպուածներն անկողմնասէր հոգւով պարզեն ու ճշմարիտ պատմութիւնը յեանօց աւանդեն :

1815 . Նափոլէոնի Սուրբ Հեղինէ կղզին երթալէն ետքը Գաղղիոյ տէրութիւնը սկսաւ քննութիւններ ընել ան մարդկանց վրայ որ մարտի 20ին եղած դիպուածներուն ուրիշներէն աւելի գործակից եղեր էին : Նէ սպարապետը Սեպուհներու Խորհրդարանին վճռովը՝ ի մահ դատապարտուեցաւ (գեկտեմբերի 7) : Անկէջ ետքն ալ ուրիշ քանի մը զօրավարներ ու գնդապետներ նոյն դատապարտութեան տակը ինկան : Նոյնպէս նաեւ Յովակիմ Միւրա՝ Նափոլի թագաւորութենէն քշուելով, զինուորական գատաստանով սպաննուեցաւ Խաւիոյ ծովեզերքը :

1816 . Մարտի 13ին Լուդովիկոս ԺԸ դաշնադրութիւն մը ըրաւ Չոփցերացոց հետ , որով

անոնք խոստացան տառուերկու հազար օգնական զօրք տալ Գաղղիացւոց :

Ան տարւոյն մէջ ալ քանի մը զօրավարներ 'ի մահ գատապարտութեցան Նափուլէոնի կողմը բռնած ըլլալնուն համար . ասոնց մէջէն Լավալէթ անունով մէկը որ Նափուլէոնի ատեն թղթատան վերատեսուչն էր , բանտին մէջ կեցած ատենը իր կինը օտար հագուստով բանտը մտաւ ու փախուց զինքը : Ան խռովարարներն որ Լուգովիկոս վեշտասաներորդին մահուանը կերպով մը պատշառ եղեր էին ու Նափուլէոնի հարիւր օրուան կայսերութեան ատենը պաշտօնի հասեր էին , մշտնջենաւոր պքսորի դատապարտութեցան :

Մայիսի 4ին խռովութիւն մը ելաւ Տոֆինէ գաւառին մէջ , ու Կրընոպլի քով եղած լեռներուն բնակիչքը Կէցցե՛կոյս : Կանչելով ուղեցիկն քաղաքին տիրել . բայց ան տեղի պահապան զօրքէն յաղթութեցան ու պատժութեցան :

Յունիսի 17ին Պէրրիի գուքսը Նափուլի թագաւորին Կարոլինա աղջիկը իրեն կին առաւ :

Սեպտեմբերի 5ին Երեսփոխանաց Խորհրդաւորանը թագաւորին հրամանաւը ցրուեցաւ :

Նոյեմբերի 5ին Գերմանական Դաշնակցութիւնը հաստատուեցաւ :

1817 . Փետրուարի 5ին Երեսփոխանաց ընտրութեան վըայ նոր օրէնք գրուեցաւ , որով միջակ վիճակի մարդիկ ալ սկսան մեծ ազդեցութիւն ունենալ ան Խորհրդարանին մէջ : Նոյն տարին Լիոն քաղաքը նորէն խռովութիւն մը ելլելով , շատ մարդիկ գլխատուեցան , ոմանք ալ պքսորութեցան :

1818 . Օտար զօրքերը վերջապէս Գաղղիայէն դուրս ելան , Գաղղիացիք գերութենէ ազատածի պէս սկսան ուրախանալ , թէպէս և իրենց խորհրդարաններուն մէջ այլ և այլ նիւթերու համար կռիւները չէին պակսեր :

1819 . Կարողոս ԺԳ Շուետի թագաւորը փետրուարի 5ին մեռնելով , Գաղղիացի զօրավարը Պեռնատով՝ անոր տեղը թագաւոր նստաւ Կարողոս Յովհաննէս անունով :

1820 . Անգղիոյ թագաւորը Գէորգ Գ ծերացած մեռաւ յունուարի 29ին , և որդին տեղը անցաւ՝ Գէորգ Դ անունով :

Փետրուարի 13ին Լուվէլ անունով մէկը սաստիկ ատելութիւն ունենալով Պուրպոնեանց գէմ , կամ թէ ինչպէս ուրիշները կ'ըսեն՝ Նափուէռնեանց կուսակից ըլլալով , Պէրրիի դուքսը զարկաւ ու 'ի մահ վերաւորեց , այնպէս որ բարեպաշտ դուքսը հազիւ ատեն ունեցաւ սուրբ խորհուրդներն ընդունելու , և զինքը սպաննողին թողութիւն տալով մեռաւ . բայց Սեպուհներուն խորհրդաւորանը Լուվէլը 'ի մահ գատաւարտեց ու հրապարակաւ գլխատել տուաւ : Անկէց ետքը ուրիշ քաւակցութիւններ ալ եղան , որոնց մէջ Շարպոնըրի կամ Քարպոնաւրի ըսուած՝ ծածուկ ընկերութենէն շատ մարդիկ գտնուեցան :

Սեպտեմբերի 29ին Պէրրիի դքսուհին մանչ զաւակ մը ունեցաւ , որ ըսուեցաւ Հէնրիէօ Տէեօփոնէ կամ Աստուածատուր՝ Դուքս Պարփի . ասոր վրայ բոլոր թագաւորական ցեղը մեծ ուրախութիւն ունեցաւ ու մեծամեծ հանգէմներ ըրին :

Նոյն տարին ընտրութեանց վրայ եղած օրէնքը

շատ փոխուեցաւ ու գրոցքննութիւնը նորէն հաստատուեցաւ : Աս փոփոխութեանց պատճառաւ ժողովրդեան մէջի տժգոհութիւնները շատցան , փարիզու մէջ ալ քանի մը խռովութիւններ ելան , բայց շուտով նուաճուեցան :

1821 . Սուրբ Դոմինիկոս կղզւոյն բնակիչքը Դաղղիացւոցմէ գլուխ քաջեցին ու Հայիթի հաւարակապետութիւն անունով նոր տէրութիւն մը ձևացան :

1822 . Սպանիոյ մէջ նոր խռովութիւն մը ելաւ . անոր վրայ Եւրոպայի տէրութիւններն անհանգիստ ըլլալով , Լուդովիկոս ԺԼ՝ Անկուլէմի դքսին առաջնորդութեամբը հարիւր հազար հոգւով բանակ մը խրկեց հոն , որ գնաց Քասիքս քաղաքն ու Թրոքաաէրոյ բերդը առաւ , Փերդինանտոս Թագաւորը նորէն իր աթոռը հաստատեց ու Գաղղիա դարձաւ :

1823 . Պիոս Է , քսանուիրեք տարի եկեղեցին կառավարելէն ետքը վախճանեցաւ , և տեղը ընտրուեցաւ Աննիբալ տէլա Ճէնկա կարդինալը՝ որ ըսուեցաւ Լեոն ԺԲ :

1824 . Սեպտեմբերի 16ին Լուդովիկոս ԺԼ , որ արդէն հիւանդ էր , Թիւիլլըրիի պալատին մէջ մեռաւ . ու տեղն անցաւ եղբայրը Արթուայի կոմսը՝ Կարոլոս Ժ անունով : Սեպտեմբերի 27ին մեծ հանգիսով Փարիզ մտաւ Կարոլոս , և ժողովուրդը ուրախութեամբ ընդունեցաւ զինքը : Քանի մը օր ետքը (30 սեպտեմբեր) , Արիսեան դաշտին մէջ զօրաց հանդէս ըրաւ . ու ան միջոցին որ ժողովրդեան բազմութենէն Թագաւորին անցնելու ճամբան արգիլուեցաւ , զինուորին մէկը ուղեց

ձեռքի նիզակովը ճամբայ բանալ : Ան որ տեսաւ
Կարողոս՝ ըսաւ . “ Ժողովդեանս ու իմ մէջս նի-
զակ չեմ ուղեր , , : Աս խառքին վրայ ժողովուրդը
սկսաւ միաբերան կանչել, իեղե՛ ար+ոյ , իեղե՛ Կ-
ր+ոս Ժ :

Առջի բերան ժողովուրդը իր Թագաւորութե-
նէն գոհ կ'երևնար . բայց երբոր սկսաւ հետզհե-
տէ Սահմանագրութեան տուած ազատութիւն-
ներն ամփոփել, մանաւանդ երբոր տպագրու-
թեան ազատութիւնն արգիլեց , որ ինքը տուե-
ր , խռովութեան կողմը եղող ազատասէր մար-
դիկ ժողովուրդը գրգռեցին տէրութեան դէմ .
որով տէրութեան խորհրդական իշխանները քա-
նի մը անգամ փոխուեցան : Երեսփոխանաց Ժո-
ղովն ալ 1827ին ցրուեցաւ . բայց նորէն ընտրու-
ողներն աւելի ազատասէր մարդիկ ըլլալով խռ-
վութիւնը պակսելու տեղ աւելցաւ . Վիլլէշ իշ-
խանը հրաժարեցաւ , տեղը անցու Մարթինեաք
ու ինքն ալ չկրցաւ ժողովուրդը գոհ ընել , այն-
չափ որ Կարողոս Ժ նոր խռովութենէ մը վախնա-
լով, 1829ին անոր տեղը Փոլինեաք իշխանը նոր
ընտրուած խորհրդականներուն գլուխ դրաւ : Եւ
որովհետեւ ան խորհրդականներն ամէնն ալ սաս-
տիկ Թագաւորական էին , յաջորդ տարին (1830)
մարտի մէջ Երեսփոխանաց խորհրդարանը բողոք
մը ըրաւ Թագաւորին թէ ան իշխաններուն վրայ
վստահութիւն չունին : Թագաւորը ժողովդեան
բողոքելով՝ հրամայեց որ խորհրդարանը ցրուի :
Բայց ժողովուրդը հին Երեսփոխանները հաստա-
տելէն զատ շատ մըն ալ նոր մարդիկ ընտրեց , որ
ազատասիրութեան կողմանէ անոնցմէ վար չէին

մնար . և Գաղղիոյ ամէն կողմերը պատարասաուեցան որ տէրութեան սուրբ չտան :

Ան ատենները Ճէզայիրի տային կամ կուսակալը՝ Գաղղիոյ հիւպատոսին ապտակ մը զարկեր էր . աս նախատինքը վերցընելու համար յունիսի մէջ Պուրմոն իշխանը շատ մը զօրքով Ափրիկէ անցաւ ու քանի մը յաղթութիւններէ ետքը Ճէզայիր քաղաքին տիրեց : Կարողոս Ժ և իր իշխանները ժողովրդեան ուրախութիւնը իրենց օգտին ծառայեցընել ուզելով, յուլիսի 26ին քանի մը հրովարտակներ հանեցին , որով տպագրութեան ազատութիւնը կը վերցընէին ու Սահմանադրութեան շատ կտորներն առջինէն ալ աւելի կ'ամփոփէին :

Աս պատճառաւ երկրորդ օրն ու յաջորդ երկու օրերը (27 , 28 , և 29 յուլիսի 1830) սոսկալի խռովութիւն մը ելաւ Փարիզու մէջ , և Թէպէս Թագաւորական Թիկնապահներն ու զօրքը շատ աշխատեցան խռովութիւնը նուաճելու , բայց ժողովուրդը ետեէ ետե բոլոր գլխաւոր տեղերուն տիրեց , ինչուան նաև Լոպլինն ու Թիւլլըրի պալատին , և առժամանակեայ կառավարութիւն մը հաստատեց : Լաֆայէթ զօրավարը Գաղղիոյ ազգային պահապաններուն ընդհանուր սպարապետ դրուեցաւ , ու քանի մը օրուան մէջ եռագոյն դրօշակը բոլոր Գաղղիա տնկուեցաւ : Թագաւորն ու իր մեծ որդին հրաժարեցան Թագաւորութենէն և իրենց տեղը Պորաոյի դուքսը առաջարկեցին Հենրիկոս Ե անուամբ . բայց Երեսփոխանաց Խորհրդարանը անկայ ալ մերժեց ու հանդիսով սրբագրեց Գաղղիոյ սահմանադրութիւնը :

Օգոստոսի ցին Օռւէանի գուքսը երգուընցաւ որ հաւատարմութեամբ պահէ ան նոր սահմանադրութիւնը, և ինքը ըսուեցաւ Լ-Դ-Վի-Փի-Լիպպ (Լ-Ի-Ֆիլիփ) Լաֆաւր Գաղտնիքաց :

ԳԼՈՒԽ ԺԵ .

Պապո-Բիւն Գլիս-Գր անդից Ե-Գ-Գի-Վ-Լ-Դ-Վի-Փի-Լիպպին Լաֆաւրոս-Բիւնէն ինչո՞ւն Գաղտնիքացն էր Հասարակագետ-Բիւն հասարակ-ԼԸ .
(1830-1852) :

Յուլիսի յեղափոխութիւնը որ իրեք օրուան մէջ լմընցաւ, դոսի գաւառները առանց արգելքի մը ընդունելի եղաւ : Կարողոս Ժ. իր որդին ու թոռը և բոլոր ազգականները քանի մը հաւատարիմ բարեկամներով առաջ Սկովտիա գնացին, ու ետքը Աւստրիոյ երկրին մէջ Կորիցիա քաղաքը քաշուեցան :

Բայց ան փոփոխութեամբ ժողովուրդը սաստիկ համարձակած դիւրաւ չէր հնազանդեր կարգի կանոնի, ինչուան որ ազգային պահապաններն — որ աս երկու խօսքը իրենց նշան առեր էին Ալպո-Բիւն և Բարեկարգ-Բիւն — ժողովուրդը հանդարտեցուցին :

Երեսփոխանաց խորհրդարանը ամբաստաներ էր Լուգովիկոս ութնամեայերորդին ան խորհրդականներն որ իրեն հրովարտակներոյն ստորագրեր էին . Սեպուհներուն խորհրդարանն ալ դեկտեմբեր ամսոյն մէջ անոնց դատաստանը կտրեց, ան

վճռով փոխնեաք իշխանը աքսորուեցաւ ու մէկաշնոնք մշտնջենաւոր բանտ գրուեցան :

Ան միջոցին սրապն ու Անգղիոյ տէրութիւնը Գաղղիոյ նոր կառավարութիւնը ճանչցան . ուրիշներն ալ հետզհետէ նոյն ճամբան բռնեցին բայց անվստահութեամբ ու սաղութեամբ . վասն զի կը վախնային որ Գաղղիացւոց սկզբունքները իրենց երկիրներուն մէջ ալ չտարածուին : Իրաւքնէ սեպտեմբեր ամսոյն մէջ Պրուսէլ քաղաքը խռովութիւն մը ելաւ , որ ան ատենը Հռլանտայի թագաւորութեան մայրաքաղաքն էր : Ուղղափառներն որ երկար ատեն նորադանդից իշխանութեան տակ ընկճեր էին՝ Պելճիացի ազատասէրներուն հետ միաբանած՝ իրեք օր սաստիկ սպաւերազմ ընելէն ետքը , իրենց երկիրը Օրանժի ցեղին տիրապետութենէն ազատեցին , որով Պելճիան ալ զատ թագաւորութիւն մը եղաւ ինքնազուի : Գոյեմբեր ամսուն մէջ ալ Լեհացիք ռոք ելան Ռուսաց դէմ . բայց ետքը իրենց թշնամեաց բազմութենէն յաղթուելով նուաճուեցան՝ ինչպէս որ վերը պատմեցինք :

Անգղիոյ Գէորգ Դ թագաւորը մեռաւ ու տեղն անցաւ եղբայրը Գուլիէլմոս Դ :

1831. Փարիզու ժողովը գեան խեղճութիւնն օրէ օր աւելցաւ վաճառականութեան իյնալուն պատճառաւ . խռովարարներն ալ անկէց առիթ առնելով , փետրուարի 13ին ու 14ին պատրուակ առին Պէրրիի դքսին հոգւոյն համար եղած հանդէսը , ու գունդ գունդ վազեցին արքեպիսկոպոսարանին վրայ , շէնքը կործանեցին ու մէջի գրքերը , կահ կարասիքը ու ամեն տեսակ եկեղեցական զարդե-

րը Սէն գետը նետեցին : Ետքը նոյն աւազակա-
բարոյ մարդիկը քաղաքին մէջ ալ ցրուեցան ու
խաչերը կործանել տուին :

Մարտի 13ին իշխանաց խորհրդարանին նա-
խագահն եղաւ Քաղեմիր Փէրիէ, որ միտքը դրաւ
խռովութիւնը սանձել և օրինաց ոյժը հաստատել :
Աս պատճառաւ թէ խորհրդարաններուն և թէ
ժողովակներուն մէջ մեծամեծ շփոթութիւններ
ընկան . բայց տէրութիւնը վերջապէս յաղթող
ելաւ , ու կամաց կամաց խաղաղութիւնն ու բա-
րեկարգութիւնը հաստատուեցաւ :

Պրուսէի ազգային ժողովը Պելճիայի Թա-
գաւոր ընտրեց Գաղղիոյ Թագաւորին երկրորդ
որդին Նէմուրի գութսը . ու երբոր անիկայ յանձն
չառաւ , ժողովը Թագաւոր ընտրեց Սաքս-Բո-
պուրկի Լէոփոլտ իշխանը :

Երբոր Հոլանտացիք զօրքով Պելճիա վաղեցին ,
Գաղղիացիք յիսուն հազար հօգի անոնց գէմխոր-
կեցին , որով Հոլանտացիք Պելճիայէն դուրս ելան :

Լեհացուց յաղթուիլը ան ատենները պատա-
հելով Գաղղիոյ այլ և այլ տեղուանքը և մանաւանդ
Լիոնի մէջ խռովութիւններ ելան , բայց քիչ ա-
տենէն նուաճուեցան :

Ան միջոցին Սեպուհներուն իշխանութեան
ժառանգական ըլլալը վերցուեցաւ . օրէնք մըն ալ
ելաւ որ բոլոր Պուրպոնեանց ցեղը Գաղղիայէն
դուրս քշուի , Նափոլէոնի ցեղին աքսորանացը
օրէնքն ալ հաստատուն մնայ :

Վարդինալ Մաւրոյ Քափէլլարի պապ ըն-
տրուեցաւ Լեւոն երկոսասաներորդին տեղը , և
ըսուեցաւ Գրիգոր ԺԶ :

1832 . Աւարիան խառնուող քանի մը գաւառներուն մէջ ելած խռովութիւնները դադարեցուցեր ու ան կողմերը շատ զօրացեր էր . Գաղղիացիք անոր ոյժը պակսեցնելու մտքով գնացին Անքոնա քաղաքին տիրեցին ու հոն զօրք գրին :

Նոյն տարին մարտ ամսոյն վերջերը քօլերա կամ մաղձախտ ըսուած հիւանդութիւնը, որ գրեթէ տարիէ մը ՚ի վեր Նւրոպա մօտէր էր , յանկարծ Գաղղիա ալ մտաւ ու Փարիզու մէջ սկսաւ սոսկալի ջարդ ընել . աղքատներն ալ տգիտութեամբ կարծելով թէ հարուստները զիրենք կը թունաւորեն , շատ տեղ ոտք ելան ու շատ մարդ սպաննեցին . բայց շուտով հանդարտեցան : Նոյն հիւանդութենէն շատ երևելի մարդիկ ալ մեռան , որոնց մէջ ամենէն անուանիներն են Քիւլվիէ բնախօսը , Քաղիմիր Փէրիէ իշխանն ու Ղամարք զօրավարը :

Աս զօրավարին թաղման օրը հասարակապետականք խռովութիւն մը հանեցին , որով Փարիզու մէջ երկու օր շատ մարդ սպաննուեցաւ . բայց յունիսի Յին իրիկունը խռովարարներուն որք սպաննուեցաւ , որք ձեռք ընկաւ , և տէրութիւնը յաղթեց :

Վանտէ գաւառին մէջ նոր խռովութիւն մը հանեցին Պուրպոնեանց կուսակիցները . բայց տէրութիւնը շուտով զիրենք խոնարհեցուց , և Պէրրիի դքսուհին մասնութեամբ ձեռք ընկաւ Նանթ քաղաքին մէջ :

Լուդովիկոս Փիլիպպոսի երկու որդիքը յերար սպարապետին հետ գնացին Անվէրսա քաղաքը պաշարեցին ու առնելէն ետքը Պելճիայի թա-

գաւորին տուին : Նոյն տարի Լէոփոլա Թագաւորը Գաղղիոյ Թագաւորին աղջիկը իրեն կէն առաւ որ 1830ին մեռաւ :

Վեննայի քով Շէնպրուսնի պալատին մէջ մեռաւ Նափոլէոնի որդին Հռոմայ Թագաւորը, որ Ռէյքշթատի գուքս կ'ըսուէր, ու հաղիւ քսանըկ տարեկան կար :

1833. Փարիզու Վանտոմ հրապարակին մէջ մեծ հանդիսով նորէն գրուեցաւ Նափոլէոնի տեր արձանը :

Առատենա Տոն Միկէլ Փորթոկալի մէջ էր Թագաւորէր : Տոն Փետրոյ Պրաղիէն Եւրոպա եկաւ որ իր աղջիկը Տոնա Մարիան Թագաւորեցնէ, Անգղիացոց օգնութեամբ Տոն Միկէլին յաղթեց, ու աղջիկը Փորթոկալի Թագուհի անուանեցաւ որ ինչուան հիմայ ալ էր Թագաւորէ (1852) :

Փերդինանտոս Է Սպանիոյ Թագաւորը մեռաւ, ու իրեն յաջորդ Թողուց իր իրեք տարեկան իգապէլա աղջիկը որ ինչուան հիմայ էր Թագաւորէ (1852) :

Ան միջոցներուն ընկերութիւն մը հաստատուած էր Գաղղիոյ մէջ, Ընկերութիւն Իշտանդ Մարշալ ըսուած, որ տերութիւնը մասնաւոր օրէնքով զրուեց : Բայց քիչ ատենէն հասարակապետականք նոր խռովութիւն մը հանեցին Փարիզ, Լիւն և ուրիշ քաղաքներ : Նոյն տարեկան Թագաւորէ (1852) :

էին, որ կիզոյ ու թիէր իշխաններն ալ առաջ տա-
րին :

1835 . Աւստրիոյ Ֆրանչիսկոս Ա կայսրը վախ-
ճանեցաւ ու մարտի 2ին իրեն յաջորդեց որդին
Փերդինանտոս Ա :

Յուլիսի 28ին երբոր Լուի-Ֆիլիպի Թագաւորը իր
որդիքն ու զօրավարները հետն առած զինուորա-
կան հանդէս մը ընելու ելեր էր, յանկարծ խա-
նուծէ մը դժոխային մեքենայ մը ճայթեցաւ, ու
Մորթիէր զօրավարն որ Թագաւորին քովն էր մե-
կէն սպաննեց : Ասիկայ երկրորդ անգամն էր որ
կ'ուզէին Լուի-Ֆիլիպը սպաննել :

1836 . Յուլիսի 25ին Ալիպոյ անուանով մէկը
որ ծածուկ ընկերութեանց անդամ էր՝ ուզեց
սպաննել Թագաւորը, բայց բռնուեցաւ ու ի մահ
դատաւարաւուեցաւ :

Լուի-Նափոլէոն Պոնափարթ, որ Նափոլէոնի
հերոսնիմոս եղբօրը որդին էր, յանկարծ խուճու-
ծին մը հանեց Սթրասպուրկի մէջ . բայց իր
գլխաւոր կուսակիցներովը մէկ տեղ բռնուե-
ցաւ : Նոյեմբերի 6ին Կարոլոս Ժ Թագաւորը
մեռաւ :

Դեկտեմբեր ամսոյն մէջ Մէծնիէ անունով
աննշան մարդը Լուի-Ֆիլիպին վրայ հրացան
սլարուեց . բայց ինքն ալ ձեռք իյնալով 7 մահ
դատաւարաւուեցաւ . Թագաւորն անոր :

1837 .

Լուի-Ֆիլիպի

որդին

եղբէր

հեղին

իւր ան

բան

գրուածներուն աղատութիւնն տուաւ, որով ժողովրդեան մեծ մասին ալ սիրտը շահեցաւ :

Գաւիթէլմոս Դ Անգղիոյ Թագաւորը մեռաւ ու յունիսի 20ին աեղը յաջորդեց իր եղբօր աղջիկը վիկտորիա Թագուհին, որ և գեռ կը Թագաւորէ (1852) :

Նոյն տարին Գաղղիացիք Ափրիկէի Կոստանգինա քաղաքն ալ առին : Ան արշաւանքին մէջ էր նաև Լուի-Ֆիլիփի որդին Նէմուրի գուբար :

1838. Գաղղիոյ տէրութիւնը ստիպեց Զուլցերացիքն որ իրենց երկրէն Լուի-Նափոլէոնը հեռացընեն :

Օգոստոսի 14ին Օւլէանի դքսուհին մանչ զաւակ մը ունեցաւ, որ ըսուեցաւ Կոնստանտին :

1839. Մայիսի 12ին հասարակապետականք Պառպէս ու Պլանքի անունով գլխաւորներուն առաջնորդութեամբը ապստամբութիւն մը հանելին Փարիզու մէջ, թաց տէրութիւնը զսպեց զանոնք :

1840. Յորենի պակասութիւնը քանի մը խռովութեանց պատճառ եղաւ Գաղղիոյ մէջ :

Յուլիսի 13ին Լոնտրայի մէջ Եւրոպայի գլխաւոր տէրութիւնները դաշնագրութիւն մը ըրին արեւելեան խնդրոց վրայ ու Գաղղիան գուրս ձգեցին : Ասով Գաղղիացիք Անգղիացւոց հետ աւրուեցան ու քիչ մնաց որ պատերազմ պիտի բացուէր :

Դեկտեմբերի 18ին Լուի-Ֆիլիփին ժաւանձիկ որդին գնաց Սուրբ Հեղինէ կղզիէն Նափոլէոնի ոսկորները մեծ հանդիսով Փարիզ բերաւ :

Նոյն տարին Կիզոյ իշխանապետ գրուեցաւ և

Թիէրին խորհրդովը որոշուեցաւ որ Փարիզ քաղաքին չորս դին պարիսպ մը քաշուի :

Լուի-Նափոլէոն Պոնափարթ ուղեց Պուլոյն քաղաքին մէջ նոր խռովութիւն մը հանել . բայց դարձեալ չյաջողեցաւ , ու Նափոլէոնեանց կողմը անով աւելի տկարացաւ :

Տարմէօ անունով մէկը ուղեց Լուի-Ֆիլիպը սպաննել , ու ինքը բռնուելով 'ի մահ գատապարտուեցաւ :

1842 . Յուլիսի 13ին Օւլէանի դուքսը Փարիզու մօտ Նէօյլի աւանին քով կառքէն իյնալով մեռաւ երեսունուերկու տարեկան : Աս բանիս վրայ ամէնքը ցաւեցան . խորհրդարանները որոշեցին որ Նէմուրի դուքսը խնամակալ ըսուի Փարիզու կոմսին՝ Թէ որ Լուի-Ֆիլիպի կանուխ մեռնի :

1843 . Գաղղիացիք Մարգիզեան կղզիներուն և Օթայիթի կղզւոյն տիրեցին :

1844 . Ափրիկէի մէջ Գաղղիացիք Մարոքի աւերութեանը հետ պատերազմեցան , ու յաղթեցին առնոց Իսլի գետին քովը , և Պիւժոյ զօրավարը Դուս Իւլի ըսուեցաւ : Ժուանվիլ իշխանն ալ նաւատորմով գնաց Թանճէր ու Մոկատոր քաղաքները զարկաւ ու ստիպեց թշնամիները հաշտութիւն խնդրելու :

Գաղղիացիք Չինու երկիրը դեսպան խրկեցին . Չինու կայսրն ալ հրաման սուլաւ որ իր երկրին մէջ քրիստոնէական կրօնի գէմ հալածանք չըլլայ :

Կարողոս ԺԴ (Պեռնատոթ) Շուետի ու Նորվեկիոյ թագաւորը մեռաւ , և տեղը նստաւ իր

որդին Ոսկար Ա, որ ինչուան հիմա ալ կը թա-
գաւորէ (1852):

1845. Ափրիկեցի գերիներուն վաճառքը դա-
գրեցնելու համար Գաղղիոյ և Անգղիոյ տէրու-
թիւնները նոր դաշնադրութիւն մը ըրին:

Ապտիւլ-Գատըր Արաբացւոց էմիրը բոլոր
Ճեզայիրի երկրին մէջ ապստամբութիւն մը հա-
նեց Գաղղիացւոց դէմ: Սեպտեմբերի 23ին չորս
հարիւր Գաղղիացիք յանկարծակի պաշարուե-
ցան, և քառակուսի շարուելով իրեք ժամ պատե-
րազմեցան Արաբացւոց հետ ու գրեթէ ամէնքն
ալ ջարդուեցան: Քանի մը անգամ ալ յաղթուե-
լէն ետքը, Գաղղիացիք զորացան ու նորէն Ճե-
զայիրի սիրեցին:

1846. Գրիգոր ԺԶ պապը վախճանեցաւ ու
տեղը նստաւ Պիոս Թ քահանայապետը:

Լըքոնթ անունով մէկը ուղեց Լուի-Ֆիլիպը
սպաննել ու ինքը 'ի մահ դատապարտուեցաւ:
Նոյն փորձը երկու ամիս ետքը Հանրի անունով
մէկն ալ ըրաւ ու մշտնջենաւոր բանտ դրուեցաւ:

Լուի-Ֆիլիպին չորրորդ որդին Մոնփանսիէի
գուքսը՝ Սպանիոյ Իզապէլ Թագուհւոյն քոյրը ի-
րեն եին առաւ: Նոյն տարին Պորտոյի գուքսն ալ
Մոտենայի դքսին աղջիկն առաւ:

1847. Ապտիւլ-Գատըր ձեռք ընկաւ ու Գաղ-
ղիա բերուեցաւ:

1848. Փետրուարի 24ին Փարիզու մէջ խռո-
վութիւն ելաւ, Լուի-Ֆիլիպ Թագաւորութե-
նէն ընկաւ ու տեղը Հասարակապետութիւն
հաստատուեցաւ:

Մայիսի 4ին ազգային խորհուրանը բացուե-

ցաւ, ու 13ին ժողովուրդը դնաց զանիկայ կոխեց :

Յունիսի 23ին, 24ին, ու 25ին քաղաքական պատերազմ եղաւ Փարիզ, ու շատ արիւն թափուեցաւ, ինչուան որ տէրութիւնը յաղթելով խռովութիւնը վերջացաւ :

Նոյեմբերի 4ին Հասարակապետութեան սահմանադրութիւնը հրատարակուեցաւ և դեկտեմբերի 10ին Լուի-Նափոլէոն Հասարակապետութեան նախագահ ընտրուեցաւ :

Գաղղիոս Հասարակապետութիւն հաստատուելուն պէս բոլոր Եւրոպա շարժեցաւ ու շատ ժողովուրդներ ոտք ելան . Միլան, Վենետիկ առ ժամանակ մի ինքնագլուխ եղան Աւստրիոյ կայսերութենէն . Հռոմ խռովութիւն ելաւ, Ռոսսի պաշտօնեայն ապստամբներէն սպաննուեցաւ . և պապը հարկադրեցաւ իր տէրութենէն դուրս կայէթա քաղաքը քաշուելու : Հռոմ հասարակապետութիւն եղաւ, ինչուան որ Ուսինոյ զօրավարը Գաղղիացւոց զօրքովը Հռոմն առաւ 1849ին ու նորէն պապին դարձուց :

1849 . Աւստրիոյ Փերդինանտոս կայսրը հրաժարեցաւ, ու տեղը նստաւ իր եղբորորդին Ֆրանչիսկոս Յովսէփ :

Նոյն միջոցին Մաճառաստանն ալ գլուխ քաշեց Աւստրիայէն . բայց Նիկողայոս կայսեր օգնութեամբը նորէն նուաճեցաւ :

1850 . Լուի-Ֆիլիպի Թագաւորը օգոստոսի 26ին Լոնտրայի մօտ Քլարմընթ գեղը մեռաւ եւ Թանաստունը վեց տարեկան :

1851 . Լուի-Նափոլէոն դեկտեմբերի 2ին ազգային օրէնսդիր ժողովը ցրուեց, գլխաւորները

ԺԱՄԱՆԱԿ . ԳԱՏՄ .

11

բանտ դրաւ , հասարակաց քուէարկութիւնը (սիւֆրաժ իւնիվէրսէլ) նորէն հաստատեց , ու գեղեւեմբերի 21ին ազգին մեծ մասին հաւանութեամբ ինքզինքը տապաւ տարուան համար տէրութեան գլուխ ընտրել տուաւ :

1852 . Լուի-Նափոլէոն Գաղղիոյ ժողովրդեան իրեն տուած իշխանութեանը համեմատ՝ յունուորի 14ին սահմանադրութիւն մը հրատարակեց , որուն գլխաւոր կարգաւորութիւնները մեծին Նափոլէոնի սահմանադրութենէն առնուած է :

Այս տարւոյս մէջ Եւրոպա ուրիշ շատ փոփոխութիւններու ալ կը սպասուի Գաղղիոյ յեղափոխութեանը պատճառաւ . բայց ընդհանրապէս միապետական կառավարութիւնները որ չորս տարի առաջ քիչ շատ խախտած կ'երևնային՝ հիմայ աւելի զօրացած են , և զինուորական ուժերնին աւելցընելով՝ ռամկապետական շարժումներէրուն գէմ գնելու ամէն կերպով պատրաստ են :



ՅԼԿԿ

Պատմութիւն Մաքենափրութեան Գաղղիոյ՝ ժը
Դալէն ինչոտն ժիւ Դարուն սիւլէլը .

Դպրութիւնք . — Վոլթէն . — Հանրագի-
տակ Բառարան . — Յովհաննէս-Յակոբոս
Ռուսսոյ . — Բանաստեղծութիւն . — Կա-
տակերգութիւն . — Քնարերգակ , վարգա-
պետական և հովուական բանաստեղծու-
թիւն . — Պերճախօսութիւն . — Պատմութիւն .
— Բարոյական . — Քաղաքագիտութիւն .
— Վիպասանութիւն . — Գիտութիւնք . —
Բնական պատմութիւն . — Աշխարհագիրք և
ուղևորք . — Գեղարուեստք . — Արձանա-
գործութիւն և միքենագործութիւն . — Ե-
րաժշտութիւն

Յ

Պատմութիւն Մաքենափրութեան ու վաճառ-
իտութեան Եւրոպիոյ ժը Դալէն ինչոտն
ժիւ Դարուն սիւլէլը .

Անգղիա . — Բանաստեղծութիւն . — Ար-
ձակ մատենագիրք . — Խմաստասիրութիւն .
— Գիտութիւնք . — Աշխարհագիրք և ու-
ղևորք . — Նկարչութիւն . — Սպանիա . —
Գիտութիւնք և Գեղարուեստք . — Փորթո-
կալ . — Իտալիա . — Գիտութիւնք . — Գեղ-
արուեստք . — Երաժշտութիւն . — Գեր-
մանիա . — Պատմութիւն . — Խմաստասի-

րութիւն . — Գիտութիւնք . — Երաժշ-
տութիւն . — Ռուսաստան . — Տանիմարքա
և Շուէտ . — Գիտութիւնք . — Հոլանտա .
— Գիտութիւնք և Գեղարուեստք . — ԺԼ
դարուն մէջ Եւրոպայի վաճառականու-
թեան վիճակը . Գաղղիա . — Անգղիա . —
Հոլանտա . — Իտալիա . — Գերմանիա և
հիւսիսային տէրութիւնք . — Սպանիա .
— Վորթոկիալ 21

ԳԼՈՒԽ Ա .

Ազգային ընդհանուր ժողով վերսայլի . —
Փիլիպպոս Յովսէփ Օռլէանի գութը . —
Լաֆայէթ . — Միլապոյ և իրեն հետ
եղած մարդիկը . — Ազգային ժողովին կազ-
մուիլը . — Երդումն գնտակախաղի . —
Թագաւորը ընդհանուր ժողով կը գումա-
րէ . — Պայլէ նախագահը . — Յուլիսի 14ին
խռովութիւնք . — Քամիլ-Տէմոկլէն . —
Պասթիյի առումը . — Թագաւորին Փարիզ
դառնալը . — Լուդովիկոս ԺԶ նորէն վեր-
սայլ կը տարուի . — Ազգային ժողովը Սահ-
մանադիր կ'ըսուի . — Թագաւորին Փարիզ
դառնալը . — Գաղթականութիւն . — Գաղ-
ղիոյ ութսունուիրեք դաւառ բաժնուիլը .
— Սահմանադիր ժողովոյն ուրիշ վճիռնե-
րը . — Յուլիսի 14ին դաշնակցութեան առ-
նը . — Արիսեան դաշտին հանգէսը . —
Թալլերան . — Միլապոյի մահը 41

ԳԼՈՒԽ Բ .

Թագաւորին ու ընտանեացը Փարիզէն փախ-
չիլն ու բռնուիլը . — Սոզ քաղաքապետը .

— Ագգային ժողովոյն խրկած մարդիկը . —
 Պառնաւ և փէթիոն . — Թագաւորին փա-
 րիզ բերուիլը . — Հասարակապետութեան
 ձայնը . — Պրիսայ , Տանթոն և Քամիլ-Տէ-
 մուլէն . — Պայլե ու Լաֆայէթ . — Մէկալ
 տէրութեանց Գաղղիոյ վրայ վազելու սպառ-
 նալիքը . — Սահմանադիր ժողովոյն տեսած
 պատրաստութիւնը . — Օրէնսդիր ժողովը .
 — Աջակողմեանք և Չախակողմեանք . —
 Ժիրոնտէնք . — Ժաքոպէններուն ու Քորտը-
 լիէներուն քլիւսը . — Օրէնսդիր ժողովոյն
 վճիռները . — Դաշնակից Թագաւորաց դէմ
 պատերազմ հրատարակուիլը . — Ռոշամպոյ ,
 Լաֆայէթ և Լիւքսէր զօրավարները . —
 Ռոշամպոյին յաղթուիլը . — Ժողովրդեան
 Թիւլլըրիի վրայ վազելը . — Սանթէո . —
 Փէթիոն ու Թագաւորը . — Մարսիլիացիք .
 — Թիւլլըրի պալատին նորէն պաշարուիլը .
 — Թագաւորին ընտանեօքը հանդերձ օրի-
 նադիր ժողովարանը փախչիլը . — Զուիցե-
 րացի զօրաց քաջութիւնն ու ջարդը . — Թա-
 գաւորին ընտանեօքը Թամիլ աշտարակին
 մէջ բանտ դրուիլը 85

ԳԼՈՒԽ Գ .

Օտար տէրութեանց Գաղղիոյ դէմ միաբա-
 նիլը . — Փարիզու ժողովրդեան կատաղու-
 թիւնը . — Սեպտեմբերի 2ին բանտերու
 կոտորածը . — Լամպալիշեանուհւոյն սպա-
 նութիւնը . — Որդիական սիրոյ օրինակներ .
 — Օւլէանի դուքսը փլիւսպոս . — Օրինադիր
 ժողովոյն՝ Ագգախումբ Ատեանը կը յաջոր-
 դէ . — Լեռնականաց գլխաւոր անդամնե-
 րը . — Ժիրոնտեանց գլխաւոր անդամները .

Թագաւորութիւնը կը վերցուի ու հասարակապետութիւն կը հրատարակուի . — Վալմիի ու ժեմմափի յաղթութիւնները . — Թագաւորը գաղափարներ կը կանչուի . — Սանթէա և Պաուեր . — Թագաւորին մահուան վճիռը . — Էճուորթ Ֆիլմոն քահանան . — Թագաւորին իր ընտանեացը հետ վերջին անտութիւնը . — Մահուան պատրաստութիւնը . — Գլխաման տեղեր (թաղ) . — Սանթէա . — Լուգովիկոս վեշտասաներորդին մահը

ԳԼՈՒԽ Դ .

Լուգովիկոսի մահուան ըրած ազգեցութիւնը . — Լուգովիկոս ժիւթագաւոր կը հրատարակուի . — Անգղիոյ , հոլանտիոյ և Սպանիոյ գէմ պատերազմ հրատարակուիլը . — Ռոպէսփիէր . — Արհաւիրք . — Մարա . — Շարլոթ Քարտէ . — Մարտին սպանութիւնը . — Շարլոթ 'ի մահ կը գատապարտուի . — Ժաքուպէններուն թափած արիւնները . — Վանտէ , Պրեթայն , Թուլոն և Լիոն չեն ուզեր զօրք տալ . — Քաղաքական պատերազմ . — Շաթլինոյ կառավարը . — Լքքիւր և Լա-Ռոշօպըլէն . — Վանտէացւոց զօրացքաջութիւնը . — Թագուհւոյն Թամիլէն Քոնսիէրժըրի տարուիլը . — Դատաստանի կանչուիլը . — Դատապարտութիւնը . — Արիական մահը . — Մտամ Ռոլան . — Գլուխը կարուիլը . — Ժիրոնտեանց գատապարտութիւնն ու մահը . — Փիլիպպոս Էկալիթէ . — Պայքին գլխատումը . — Փէթիոնին մահը . — Կրօնքի վերցուիլը . — Տոմարին փոխուիլը . — Բան

աստուածուհին . — Գաղղիոյ հասարակա-
պետութեան թուականին հաստատուիլը .
— Տօներուն վերցուիլը . — Ուսումնական
տեղեաց գոցուիլը . — Եղիսարեթի մահը . 73

ԳԼՈՒԽ Ե .

Հափուէոն թուլոնը կ'ազատէ . — Գաղղիոյ
գաւառներուն մէջ եղած խռովութիւնը .
— Լիոն քաղաքին կործանումը . — Քու-
թոն և Քալլոյ Տ'էրպուա . — Մէնիէ . —
Թալլիէն , Յովսէփ Լըպոն . — Քարիէ .
— Թագաւորականք նորէն զէնք կ'առնուն .
— Իրենց գլխաւոր զօրավարները . — Վեա-
թէրման . — Փարիզու մէջ արհաւիրաց կա-
ռավարութեան սաստկութիւնը . — Ան-
դրէաս Շէնիէ բանաստեղծը . — Ռոպէս-
փիէր կը ջանայ իր թշնամիները վերցնել . —
Թալիէն . — Ազգախումբ Ատեանը Ռո-
պէսփիէրին գէմ կ'ելլէ . — Ռոպէսփիէրն
ու իր գործակիցները դատապարտելի մարդ-
կանց տեղը կը նստեցնեն . — Ռոպէս-
փիէր իր ընկերներովը կ'ազատի . —
Պառաս զօրապետ կը դրուի . — Ռոպէս-
փիէրի և իր գործակցացը մահը . — Ժո-
ղով փրկութեան հասարակաց . — Գաղղիա-
ցւոց գուրսը ըրած յաղթութիւնները . —
Մասսէնա , Փիշկրիւ ու Ժուրտան զօրավար-
ները . — Փարիզու մէջ նորէն խռովութիւն
կ'ելլէ . — Պուլասսի տ'Անկլաս . — Թագա-
ւորականաց հանած խռովութիւնը . — Մը-
նու , Պառաս ու Պոնափարթ . — Ազգա-
խումբ Ատենին հրաժարիլը . — Ըրած կար-
գաւորութիւնները

ԳԼՈՒԽ Զ .

Օրինադիր խորհրդարան . — Ծերակոյտ .
 Հինգհարիւրոց ժողով . — Վանտէացւոց
 բոլորովին նուաճուիլը . — Սթոֆլէի ու
 Շարէթի մահը . — Տիւմուրիէ ու Լուի-
 Ֆիլիպի . — Քիւրոնի կոտորածը . — Փիշ-
 կրիւյին կաշառուիլը . — Մորոյ և Ժուր-
 տան զօրավարներուն յաղթութիւնները . —
 Պոնափարթ Իտալիոյ զօրացը սպարապետ
 կը դրուի . — Ըրած յաղթութիւնները .
 — Փիէմոնթի թագաւորը հաշտութիւն կը
 խնդրէ . — Պոնափարթ դէպ 'ի Լոմպար-
 տիա կը քալէ . — Աւստրիացւոց Պոլեէօ
 զօրավարը . — Պոնափարթ Միլան կը մտնէ .
 — Մանդուան կը պաշարէ . — Աւստրիացւոց
 Վուրմսէր զօրավարը . — Պոնափարթին յաղ-
 թութիւնները . — Ալլինցի զօրավարը Վուրմ-
 սէրին օգնութեան կուգայ . — Պոնափարթ
 Արքովի կամրջէն կ'անցնի . — Մանդուա
 անձնատուր կ'ըլլայ . — Վենետիոյ ա-
 ռումը . — Քամիոյ-Ֆորմիոյի դաշնագրու-
 թիւնը 100

ԳԼՈՒԽ Է .

Նոր ընտրութեամբ ելած շփոթութիւննե-
 րը . — Պառասին ձեռքովը վարչութիւ-
 նը կը յաղթանակէ . — Հռոմի մէջ ելած
 խռովութիւնը . — Պերթիէ զօրավարը Հռոմ
 կը մտնէ . — Պոնափարթին Գաղղիա դառ-
 նալը . — Վարչութեան Իտալիոյ բանակին
 ընծայած դրօշակը . — Փարիզու մէջ Պոնա-

փարթին տրուած պատիւները . — Պոնափարթին Եգիպտոս երթալը . — Անգղիացւոց Նելսոն ծովակալը . — Պոնափարթ Մալթայի ու Աղէքսանդրիոյ կը տիրէ . — Բրգանց պատերազմը . — Եգիպտոսի ճեմարանը . — Ապուլիոյ պատերազմը . . . 111

ԳԼՈՒԽ Ը.

Անգղիացիք մէկալ տէրութիւնները Գաղղիացւոց դէմ կը հանեն . — Սուվորով ու Քրայ զօրավարները . — Գաղղիացւոց զօրավարները . — Գաղղիացիք Պոնափարթին գալուն կը փափաքին . — Պոնափարթին Օսմանցւոց դէմ ըրած յաղթութիւնները . — Զօրաց տժգոհութիւնը . — Պոնափարթ Եգիպտոսէն ճամբայ կ'ելլէ . — Փարիզ հասնիլը . — Իշխանութեան ետեւէ ըլլալը . — Փարիզու զօրաց սպարապետ կը դրուի . — Սահմանադրութեան վրայ երդում ընելու համար Սէն-Քլու կ'երթայ . — Զօրքը ապստամբութեան կը յորդորէ . — Հինգհարիւրոց ժողովարանին մէջ քաջածվտանգը . — Ժողովականք կը ցրուին ու Պոնափարթ ինքնիշխան կը մնայ . — Հիւպատոսութեան հաստատուիլը . . . 119

ԳԼՈՒԽ Թ.

Նափոլէոնին ըրած բարեկարգութիւնները . — Իտալիա արշաւելը . — Յաղթութիւնները . — Լիւնէվիլի ու Ամիէնի հաշտութիւնները . — Գաղղիոյ մէջ քրիստոնէական կրօնքին նորէն հաստատուիլը . — Սուրբ Դոմինիկոս կը զ

զւոյն ապստամբութիւնը — . Թուսէն — Լու-
վերթիւր . — Լէգէոն պատուոյ ըսուած
ասպետութիւնը . — Պոնափարթին գէմ
եղած գաւակցութիւնները . — Դժոխային
մեքենայ . — Անկիէնի դքսին սպանութիւ-
նը . — Նափուլէոն Թագաւոր ու կայսր կը
հրատարակուի 127

ԳԼՈՒԽ Ժ .

Նափուլէոնին կայսր օծուիլը . — Դաշնա-
կցութիւն Թագաւորաց Նափուլէոնին գէմ .
— Նափուլէոնին յաղթութիւնները . — Աւս-
թերլիցի պատերազմը . — Աւստրիոյ ու
Ռուսաց կայսերքը Նափուլէոնէն հաշտու-
թիւն կը խնդրեն . — Նելսոն ծովակալին
յաղթութիւնը . — Ենայի պատերազմը . —
Պրուշի երկրին տիրապետելը . — Էյլաւի
պատերազմը . — Ֆրիտ-լանտ քաղաքին պա-
տերազմը . — Թիւրքի հաշտութիւնը . —
Յամպային պաշարումն . — Ժիւնոյ Փոր-
թոկալի կը տիրէ . — Ազնուականութեան
հաստատուիլը . — Նափուլէոն Սպանիոյ վրայ
կը Թագաւորեցնէ իր Յովսէփ եղբայրը .
— Պապի երկրին մէկ մասը կ'առնէ . — Աւս-
տրիոյ արշիդքսին գէմ ըրած յաղթութիւն-
ները . — Հռովմայ տէրութիւնը Գաղղիոյ
հետ կը միացնէ . — Իր զորավարներուն
ըրած յաղթութիւնները . — Վահրամի պա-
տերազմը . — Հոլանտայի տիրապետութիւ-
նը 135

ԳԼՈՒԽ ԺԱ .

Հռովմայ Թագաւորին ծնունդը . — Սպա-

նիոյ պատերազմը . — Ռուսաստանի արշա-
լանքը . — Տրեզորա քաղաքը եղած թա-
գաւորաց ժողովը . — Աղեքսանդր կայսեր
տեսած պատրաստութիւնը . — Սմոլենսքի
առումը . — Մոսքուայի հրդեհը . — Գաղ-
ղիացւոց Ռուսաստանէն դառնալը . — Ճամ-
բան քաջած խեղճութիւննին . — Պերեզե-
նային անցքը . — Նափուէոն նորէն զօրք կը
ժողովէ 146

ԳԼՈՒԽ ԺԲ .

Նափուէոնին ու իր թշնամեացը պատե-
րազմի պատրաստութիւնները . — Նափու-
էոնի յաղթութիւնները . — Լեփսիայի պա-
տերազմը . — Դաշնակցաց զօրանալը . —
Դաշնակցաց Գաղղիոյ վրայ վազելը . — Վեւ-
լինկթոն , Պլիսիէր ու Շվարցէնպէրկ զօրա-
վարները . — Դաշնակիցք կ'ուզեն հաշտու-
թիւն ընել . — Փարիզու պաշարումը . —
Դաշնակից զօրաց Փարիզ մտնելը . — Նափու-
էոն իշխանութենէն կը ձգուի . — Զօրքէն-
բաժնուիլը . — Էլպա կղզին երթալը 157

ԳԼՈՒԽ ԺԳ .

Գաղղիոյ նուաճուիլը . — Արթուայի կոմսը .
— Լուգովիկոս ժն Փարիզ կը մտնէ . —
Տուած սահմանադրութիւնը . — Ժողովուր-
դը կը սկսի իրմէ պաղել . — Նափուէոն Գաղ-
ղիա կը մտնէ . — Նէ սպարապետը Նափու-
էոնին կողմը կ'անցնի . — Լուգովիկոս ժն
Փարիզէն կը փախչի . — Նափուէոնի հարիւր
օրուան կայսերութիւնը . — Իրեն գէմե-

ղած դաշնակցութիւնը . — Նափուէոնի տե-
սած պատրաստութիւնը . — Ֆլէօրիւսի յազ-
թութիւնը . — Վաթէրլոյի պատերազմը .
— Նափուէոն իշխանութենէն կը հրաժարի .
— Դաշնակցաց զօրքը փարիզ կը մտնէ . — Լու-
դովիկոս ԺԼ փարիզ կը դառնայ . — Նափու-
էոնի Սուրբ Հեղինէ կղզին աքսորուիլն ու-
մահը 168

ԳԼՈՒԽ ԺԴ .

Պօղոս Ա . — Սուվորով ղօրավարը . — Պօղոս
կայսեր ըրած բարեկարգութիւնները . —
Մահը . — Աղեքսանդր կայսրը . — Փարիզ
մտնելը . փեթրպուրկ դառնալը . — Ճամ-
բորդութիւնը . — Մահը . — Նիկողայոս Ա .
— Պարսից դէմ պատերազմը . — Փասքեւիճի
Օսմանցոց դէմ պատերազմը . — Տիպիչ ու
Փասքեւիչ ղօրավարներուն ըրած յաղթու-
թիւնները . — Լեհացոց ապստամբութիւնն
ու նուաճումը 183

ԳԼՈՒԽ ԺԵ .

Սուլդան Մահմուտին թաղաւորած Ժա-
մանակը . — Պայրադտար Մուսթաֆա փա-
շա . — Իբ մահը . — Ենիչերիներուն խո-
նարհիլը , — Հալէթ ու Իսխէլ . — Մէհէմ-
մէտ Ալի . — Մէմլուքներուն կոտորածը .
— Վահապիներուն յաղթութիւնը . — Մէհէմ-
մէտ Ալիին ըրած բարեկարգութիւնները .
— Սուլդան Մահմուտին Ռուսաց հետ պա-
տերազմն ու հաշտութիւնը . — Տէփէտէլէն-
լի Ալի փաշա . — Տիւզեանք . — Հալէթին

ու Խիսէլի մահը . — Յունաց ապստամբու-
թեան սկզբնաւորութիւնը . — Յունաց մե-
ծամեծներուն սպանութիւնը . — Ալի փա-
շային մահը . — Օսմանցւոց Յունաց հետ
պատերազմները . — Լորտ Պայրըն . — Ի-
սրահիմ փաշային քաջութիւնները . — Ե-
նիչերիններուն վերցուիլը . — Նաւարինի պա-
տերազմը . — Ռուսաց դէմ պատերազմը .
— Ադրիանուպօլսոյ հաշտութիւնը . — Յու-
նաց ազատութիւնը . — Մէհէմէտ Ալիին
դէմ պատերազմը . — Հաշտութիւնը . —
Սուլթան Մահմուտին ըրած բարեկարգու-
թիւնները . — Նէզիպի պատերազմը . —
Սուլթան Մահմուտին մահը . — Սուլթան
Աստիւլ-Մէճիտ . — Մահտեսի Առաքել
Տատ Ամիրայ . — Պէզճեան Յարութիւն Ա-
միրայ . — Տիւզեան Յակոբ Չէլէպի . —
Պօղոս Պէյ Եոսսուֆեան 191

ԳԼՈՒԽ ԺԶ .

Պատմութիւն գլխաւոր անցից Եւրոպիոյ՝
Լուդովիկոս ութնամեայի թագաւո-
րութենէն՝ ինչուան Լուդովիկոս Փիլիպպո-
սին թագաւորութիւնը (1815-1830) . . . 210

ԳԼՈՒԽ ԺԷ .

Պատմութիւն գլխաւոր անցից Եւրոպիոյ՝
Լուդովիկոս Փիլիպպոսին թագաւորութե-
նէն ինչուան Գաղղիացւոց նոր Հասարակա-
պետութեան հաստատուիլը (1830-1852) . . 216

